التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

6

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

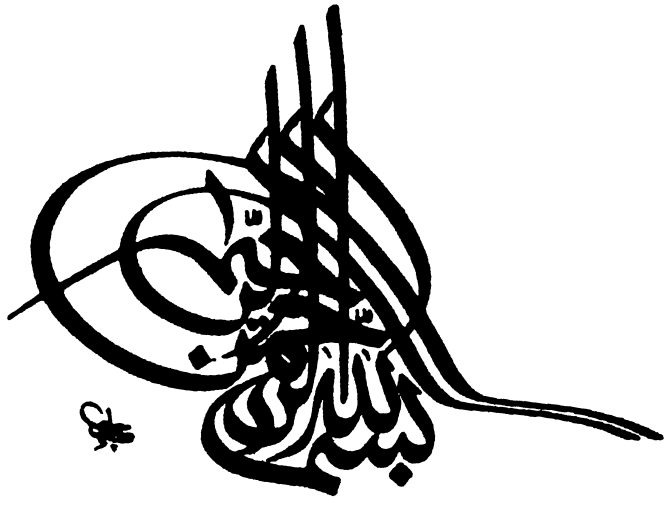

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ
TEFSÎR-İ KEBÎR
(6. CİLT)

Orijinal Adı
Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-24-5 (6.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme
Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan
Abdullah Karakuş

İç Düzen
Çelebi Şenel

Baskı
Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

6. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٧١﴾

"Ey Ehl-i kitap, niçin hakkı bâtıl ile karıştırıyor, gerçeği gizliyorsunuz? Halbuki siz, bunu biliyorsunuz..." (Âl-i İmran. 71).

Bil ki, Yahudî âlimlerinin tutmuş olduğu iki yol bulunmaktaydı:

a) Onlar, kalpleriyle Hz. Muhammed'in Allah katından görevlendirilmiş bir hak peygamber olduğunu bildikleri halde, O'nun peygamberliğini inkâr ediyorlardı. Allahu Teâlâ birinci âyette, onları bu davranış şeklinden nehyetmiştir.

b) Onlar, şüpheler meydana getirmek, delil ve beyyinâtı da gizlemek hususunda çalışıp çabalıyorlardı. Allahu Teâlâ bu ikinci âyette de, onları bu davranıştan nehyetmiştir. Buna göre birinci davranış şekli, azgınlık ve sapıklık makamıdır; ikinci makam ise, başkalarını azdırma ve saptırma makamıdır.

Bu âyetle ilgili bazı meseleler bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

"تَلْبِسُونَ" kelimesi, şeddeli olarak "تُلَبِّسُونَ" şeklinde de okunmuştur. **Yahyâ İbn Vessâb,** bu kelimeyi, bâ harfinin fethasıyla "تَلْبَسُونَ" şeklinde okumuştur.

Yani, "Niçin, hakka bâtılı giydiriyorsunuz?" şeklinde... Bu, Hz. Peygamber'in şu hadisi gibidir: كَلَابِسِ ثَوْبَيْ زُورٍ ... "... Yalanın iki elbisesini giyen kimse gibidir." Şair de şöyle demiştir: إِذَا هُوَ بِالْمَجْدِ ارْتَدَى وَتَأَزَّرَا "O, mecd ü şeref ile vidalanıp, onu izâr gibi kuşandığında..."

İKİNCİ MESELE

Bil ki, hakkı gizlemeye gayret eden kimse için bu hususta şu iki yolun dışında başka bir yol yoktur.

a) Ya, bâtıla götüren bir şüphe atmak,

b) Veyahut da, hakka delâlet eden delili gizlemek.. Âyetteki, *"Niçin hakkı bâtıl ile karıştırıyorsunuz?"* kısmı birincisine; *"ve gerçeği gizliyorsunuz"* kısmı ise, ikincisine işarettir.

Hakkı bâtıl ile karıştırma, burada birkaç manaya gelmektedir:

1- Tevrat'ı tahrif etmek... Onlar, münezzel, vahyedilmiş âyetleri, muharref ve uydurma şeylerle karıştırıyorlardı. Bu görüş, **Hasan el-Basrî** ve **İbn Zeyd**'den rivâyet edilmiştir.

2- Onlar, insanları şüphelendirmek için, günün başlangıcında Müslüman olduklarını söyleyip, günün nihâyetinde de İslâm'dan rücû etmek

hususunda aralarında anlaşmışlardı.. Bu görüş de, **İbn Abbas** ve **Katâde**'den rivâyet edilmiştir.

3- Tevrat'ta, hem Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğine delâlet eden müjde, sıfat ve vasıfların bulunması, hem de bunun zıddını vehmettiren şeylerin bulunmasıdır. Binâenaleyh bu, muhkem ve müteşâbih gibi olmuştur.. Böylece onlar, tıpkı Müşebbihe'den çoğunun yaptığı gibi, bu iki tür şeyden birisini diğerine karıştırmak suretiyle, zayıf inançlı olanlara meseleyi tersyüz göstermeye uğraşıyorlardı. Bu, **Kâdî**'nin görüşüdür.

4- Onlar, Hz Muhammed (s.a.s)'in, **Hz. Musa**'nın hak olduğunu itiraf ettiğini ve sonra "Tevrat'ın da **Hz. Musa** (a.s)'nın şeriatinin neshedilmediğine delâlet ettiğini söylüyorlardı. Bütün bunlar ortaya şüphe atmaktır.

Hak Teâlâ'nın, وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ *"Gerçeği gizliyorsunuz"* ifâdesinden murat şudur: Tevrat'ta Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine delâlet eden mevcut âyetlerle istidlâlde bulunmak tefekkür ve teemmüle muhtaçtır. Zamanımızdaki bid'at ehlinin, muhakkik âlimlerin delillerinin, kendilerine tâbi olan avamdan kişilere ulaşmaması için ellerinden geleni yapmaları gibi, Yahudî âlimleri de bu istidlâlin tamamlanacağı o lafızları gizleme hususunda gayret sarf ediyorlardı.

Hak Teâlâ'nın, وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"Halbuki siz, bunu biliyorsunuz"* buyruğu ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Sizler, bunu inat ve hasedinizden dolayı yaptığınızı biliyorsunuz.

b) Cehâlet ve hurâfe erbâbı değil, ilim ve marifet erbâbı olan sizler bunu biliyorsunuz.

c) Bu gibi işleri yapanlara verilecek cezanın büyük olduğunu biliyorsunuz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî, "Hak Teâlâ'nın, *"Niçin Hakk'ı bâtıl ile karıştırıyor, gerçeği gizliyorsunuz?"* ve *"Niçin inkâr ediyorsunuz?"* sualleri, bu işlerin kullara âit fiiller olduğunu gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın bu fiilleri kullarda yaratıp, sonra da "niçin yaptınız?" demesi câiz değildir" demiştir.

Kâdî'nin bu görüşüne şu şekilde cevap veririz: Fiil bir sebebe dayanır. Binâenaleyh o sebebin eğer bir muhdis (meydana getiren) olmadan kendiliğinden meydana geldiğini kabul edecek olur isek hiçbir yaratıcı olmadığını söylemiş oluruz. Yok eğer o sebebi icat edip meydana getirenin kulun kendisi olduğunu kabul edersek, bu durumda kul diğer bir irâdeye muhtaç olmuş olur. Eğer o sebebin icat edip yaratıcısının Allah olduğunu söylersek, aleyhimize söylediğiniz şey, sizin aleyhinize de söz konusu olur. Allah en iyi bilendir.

Yahudî Taktiklerinden: Önce İnanıp Sonra İslâm'dan Caymak

وَقَالَتْ طَّآئِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اٰمِنُوا بِالَّذِيٓ اُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوٓا اٰخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٧٢﴾

"Ehl-i kitaptan bir güruh (şöyle) dedi: "Mü'minlere indirilen (Kur'ân'a) gündüzün evvelinde inanın, gündüzün sonunda ise inkâr edin. Olur ki (onlar dinlerinden) dönerler" (Âl-i İmran, 72).

Bil ki, Allahu Teâlâ, hakkı bâtıl ile karıştıran Yahudîlerden bahsedince, bunun peşi sıra onların karıştırmalarının bir şeklini anlatmıştır. İşte bu şekil, bu âyette bahsedilen hususdur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Onların birbirlerine, *"Mü'minlere indirilen (Kur'ân'a) gündüzün evvelinde inanın.."* demeleri ile ilgilidir.

Bu sözden maksat, indirilenin tamamı olabileceği gibi, indirilen âyetlerin bir kısmı da olabilir.

Birinci ihtimale göre şu izahlar yapılmıştır:

a) Yahudî ve Hristiyanlar, İslâm'ın doğruluğu meselesinde, zayıf itikatle Müslümanları şüpheye düşürmek için hilelere başvurmuşlardı. Bu da, Yahudîlerin Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirilen şeriati, bazı zamanlarda kabul etmeyi, bazen de inanmayı müteakip onu tekzib etmeyi, yalanlamayı izhar etmeleridir. Çünkü insanlar, (zayıf Müslümanlar) onların bu yalanlamalarını görünce, "Bu tekzib, haset ve inâttan dolayı değildir; aksi hâlde böyle olsaydı, onlar ta başında onu tasdik etmezlerdi.. Bu tekzib haset ve inattan dolayı yapılmadığına göre, bunun, Ehl-i kitâbın Hz. Muhammed'in durumunu iyice düşünerek, değerlendirdikleri O'nun nübüvvetinin delillerini iyice araştırmaları, böylece de bu tam tefekkür ve eksiksiz incelemelerinden sonra, O'nun bir yalancı olduğu ortaya çıktığı için yapılmış olması gerekir..." derler. Böylece bu yol, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin sıhhati konusunda Müslümanların zayıfları yönünden bir şüphe sebebi olmuş olur. Hayber Yahudîlerinin âlimlerinden on iki kişinin bu metod üzerinde

ittifâk ettikleri de söylenmiştir. "لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ" sözünün manası, "Biz şüpheyi onların kafalarına attığımızda, belki Muhammed'in taraftarları O'nun dininden bu yola dönerler ve vazgeçerler" demektir.

b) Âyetin manasının şöyle olmasıdır: "Yahudîlerin ve Hristiyanların âlimleri birbirlerine şöyle demişlerdir: Ehl-i kitâp'tan din kardeşlerinizle baş başa kaldığınız zaman dininizde sebat etmeniz şartıyla, münafıklık yapıp mü'minlere uyduğunuzu gösterin. Çünkü böylece mü'minler bir kararsızlık içine düşerler ve zaman içerisinde sizler de onlara karşı münafıklığı sürdürürsünüz. Böylece durumları zayıflayıp dinleri yok olup gider ve onlar yine sizin dininize dönmüş olurlar." Bu, **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin görüşüdür. Bunun böyle olduğuna şu iki husus da delalet eder:

1- Cenâb-ı Hak, *"Hakikaten iman edip küfre sapanlar, sonra yine iman edip küfre dönenler..."* (Nisa, 137) buyurup, bunun peşinden de *"Münâfıkları müjdele..."* (Nisa, 137) buyurmuştur ki, bu *"Onlar iman edenlere kavuştukları zaman 'inandık' derler. Şeytanlarıyla baş başa kalınca ise, 'emin olun, biz sizinle beraberiz. Biz ancak istihzâ ediyoruz' derler"* (Bakara, 14) âyeti gibidir.

2- Allahu Teâlâ, bu âyetin peşinden *"Dininize tâbi olandan başkasına inanmayınız"* buyurmuştur. Bu ifâde, onların üzerinde oldukları dinden başka bir dine girmekten nehyedildiklerine delâlet eder. Böylece de *"gündüzün evvelinde inanın"* ifâdesi, nifâkı emretme olmuş olur.

c) **Esamm** şöyle der: "Yahudîler birbirlerine, 'Eğer Muhammed'i her getirdiği şeyde yalanlarsanız, sizin câhilleriniz yalancı olduğunuzu anlarlar. Çünkü O'nun getirdiği şeylerin pek çoğu haktır. Fakat O'nun getirdiği şeylerin bir kısmını kabul edip, bir kısmını inkâr ederseniz, câhil halk sizin onu yalanlamanızın, inadınızdan dolayı değil, adaletinizden dolayı olduğunu zanneder, böylece de sözlerinizi kabul ederler' demişlerdir."

İkinci ihtimal, *"Mü'minlere indirilene gündüzün evvelinde inanın, gündüzün sonunda ise inkâr edin"* âyetinin, Allah'ın indirdiği Kur'ân âyetlerinin bir kısmı ile ilgili olmasıdır. Bu görüşü savunan âlimler, bunun kıble meselesi ile ilgili olduğunu söylemiş ve bu hususta şu iki izahı zikretmişlerdir:

a) **İbn Abbas,** âyet-i kerimedeki "gündüzün evvelinde"n maksadın, **sabah namazı;** "sonunda"n maksadın da **öğlen namazı** olduğunu söylemiştir ki, bunun izahı şudur: Hz. Peygamber (s.a.s), **Medine**'ye geldikten sonra **Beyt-i Makdis**'e doğru namaz kılmaya başladı. Yahudîler bu durumdan

son derece memnun olarak, bunun devam etmesini arzu ettiler. Allahu Teâlâ'nın, Hz. Peygamber'i, kıble olarak Kâbe'ye çevirmesi, bir öğle namazı esnasında oldu. Bunun üzerine **Ka'b İbn Eşref** ve başkaları "Mü'minlere indirilene gündüzün evvelinde inanın, gündüzün sonunda ise inkâr edin." Yani, "Muhammed'in yönelip sabah namazını kıldığı kıbleye inanın. Çünkü bu, haktır. Yönelip öğle namazını kıldığı kıbleyi ise inkâr edin" demişlerdir ki, âyette bahsedilen inkâr ettikleri "gündüzün sonu" işte budur.

b) Kıble Kâbe'ye çevrilince, bu Yahudilere zor ve ağır geldi. Bundan dolayı birbirlerine, "Gündüzün evvelinde Kâbe'ye doğru namaz kılın, gündüzün sonunda da bu kıbleyi inkâr ederek, **Beyt-i Makdis**'e doğru namaz kılın. Böylece o Müslümanlar: "Ehl-i kitap ilim sahibi insanlardır. Eğer onlar bu kıblenin bâtıl olduğunu anlamasalardı, bunu bırakıp Beyt-i Makdis'e dönmezlerdi" derler ve o kıblelerini bırakıp Beyt-i Makdis'e dönerler" diyorlardı.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, o Yahudîlerin bu hile üzerinde ittifak edişlerini haber vermiş olmasının şu faydaları vardır:

1- Bu hile, onların kendi içlerinde sır tuttukları, hiçbir yabancının bilmediği bir oyun idi. Hz. Peygamber (s.a.s) bunu haber verince, bu gaybdan bir haber verme olmuştur. Binâenaleyh bir mu'cizedir.

2- Allahu Teâlâ, mü'minleri, Yahudîlerin böyle bir hile üzerinde anlaştıklarından haberdar ettiği için, bu hilenin mü'minlerin kalplerinde hiçbir tesiri olmamıştır. Eğer böyle bir bildirme olmasaydı, bu hile, iman ve itikatları henüz zayıf olan bazı kimselerin kalplerinde etkili olabilirdi.

3- Yahudîler, bu hileleri ortaya çıkarılarak rezil ve rüsvay edildiği için, bu, bir nevi onları bu gibi hile ve oyunlara yeltenmekten caydırma olmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette geçen "veche'n-nehâr", "gündüzün evveli" manasınadır. Arapça'da "vech", "her şeyin insana bakan tarafı ve yüzü" manasındadır. Çünkü insanın baktığı şeyde ilk karşılaştığı budur. Nitekim elbisenin görünen tarafına da "vechü's-sevb" denilir. **Sa'leb, İbnü'l-A'rabî**'nin, "gündüzün evveli" manasına, أَتَيْتُهُ بِوَجْهِ نَهَارٍ وَشَبَابِ نَهَارٍ وَصَدْرِ نَهَارٍ "Ona gündüzün evvelinde geldim" dediğini rivâyet etmiştir. **Rebî İbn Ziyad** da şiir olarak şöyle demiştir:

مَنْ كَانَ مَسْرُورًا بِمَقْتَلِ مَالِكٍ فَلْيَأْتِ نِسْوَتَنَا بِوَجْهِ نَهَارِ

"Kim Mâlik'in öldürülmesinden sevinç duyar ise, kadınlarımıza gündüzün evvelinde gelsin."

وَلَا تُؤْمِنُوٓا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ اَنْ يُؤْتٰٓى اَحَدٌ مِثْلَ مَآ اُوتِيتُمْ اَوْ يُحَآجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَآءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٧٣﴾ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَآءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿٧٤﴾

"Ve dininize tâbi olandan başkasına inanmayın. (Habibim onlara) de ki: "Şüphesiz hidâyet, Allah'ın hidâyetidir." (O güruh şöyle derler:) "Size verilenin benzerinin başka birisine de verildiğine veya o (Müslümanların) Rabbiniz indinde size karşı hüccetler getireceğine (inanmayın)." De ki: "Lütf-u inâyet, muhakkak ki Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah, rahmeti bol olan ve her şeyi hakkıyla bilendir. O, rahmetini dilediğine has kılar. Allah, büyük lütuf sahibidir" (Âl-i İmran, 73-74).

Müfessirler, âyetin başındaki ifâdenin, Yahudîlerin sözünün sonu olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

a) Mana, "**Tevrat**'ın ahkâmını kabul etmeyen hiçbir peygamberi kabul etmeyin. **Tevrat**'ın herhangi bir hükmünü değiştiren peygamberleri de kabul etmeyin" şeklindedir. İşte bu, Yahudîlerin bugüne kadar sürdürdükleri tutumlarıdır. Bu izaha göre, âyetteki "لِمَنْ تَبِعَ" *"Tâbi olana"* ifâdesindeki lâm harfi, zâide olur. Çünkü, meselâ "صَدَّقْتُ فُلَانًا" (falancayı tasdik ettim) denilir, ama "صَدَّقْتُ لِفُلَانٍ" denilmez. Bu lâm harfinin zâide olması câizdir. Bu, tıpkı "رَدِفَ لَكُمْ" (Neml, 72) âyeti gibidir ki bu, "رَدِفَكُمْ" (ensenize binmek üzeredir) manasındadır.

b) Allahu Teâlâ, bu âyetten önce, *"gündüzün evvelinde inanın, gündüzün sonunda inkâr edin"* sözünü zikretmiş, daha sonra bu âyette ise, *"ve dininize tâbi olandan başkasına inanmayın.."* yani, "ancak dininize tâbî olanlar için böyle bir imanı gösterin" sözünü getirmiştir. Sanki onlar şöyle demişlerdir: "Meseleleri tersyüz etmekten maksadımız ancak, dinde size uyanların dininiz üzere devam etmelerini temin etmektir." Buna göre, *"Ancak dininize tâbi olanlar için böyle bir imanı gösterin"* ifâdesi "Herkesin gayesi,

kendine tâbî ve taraftar olanları, taraftar olarak muhafaza etmektir" manasındadır.

Sonra Cenâb-ı Allah, قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللهِ *"De ki: "Şüphesiz hidâyet, Allah'ın hidâyetidir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), bu tabirin "Din, Allah'ın dinidir" manasına geldiğini söylemiştir. Bunun bir benzeri de Bakara Sûresi'ndeki *"De ki, şüphesiz hidâyet, Allah'ın hidâyetidir"* (Bakara, 120) âyet-i kerimesidir.

Bil ki bu sözün, Cenâb-ı Hakk'ın o Yahudîlerden naklettiği şeye, nasıl bir cevap teşkil ettiğini mutlaka izah etmek gerekir. Biz deriz ki: Birinci izaha göre, -ki bu onların kendi dinlerinden başka bir din olmadığını söylemiş olmalarıdır- bu söz, şu cihetten onlara cevap teşkil edebilir: Onların tabi oldukları yolun din olması, Allah'ın emredip bildirmesi ve ona uyulmasını emretmesi ile olmuştur. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hak bundan sonra başka bir dini emredip, insanları ona sevk edince ve o dine uymayı gerekli kılınca, bu dinin peygamberi her ne kadar önceki dine uymasa da, kendisine uyulması gereken bir peygamber olmuş olur. Çünkü bu din de, Cenâb-ı Hakk'ın hükmü ve hidâyeti ile bir din olmuştur. Bu din Cenâb-ı Hakk'ın hükmüyle olunca, bu dine uymak gerekir. Bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, onların görüşlerine bir cevap olarak, *"Onları, üzerinde durdukları kıblelerinden çeviren nedir?" diyecekler. De ki: "Doğu da Allah'ındır, batı da"* (Bakara, 142) buyurmasıdır. İkinci izaha göreyse mana, "Hidâyet, şüphesiz ancak Allah'ın hidâyetidir. Ben size işte bunu getirdim.. Dolayısıyla, bu hidâyeti def etme konusundaki bu zayıf tedbir ve tuzağınızın (Müslümanlara hiçbir zararı), size de hiçbir faydası olmayacaktır" şeklindedir.

Sonra Cenâb-ı Hak, اَنْ يُؤْتٰى اَحَدٌ مِثْلَ مَا اُوتِيتُمْ اَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ *"(O güruh şöyle derler): "Size verilenin benzerinin başka birisine de verildiğine veya o (Müslümanların) Rabbimiz katında size karşı hüccetler getireceğine (inanmayın)"* buyurmuştur.

Bil ki bu âyet, zor ve müşkil olan âyetlerdendir. Buna göre biz deriz ki, bu ifâde ya Allah'ın sözü cümlesindendir, veyahut da Yahudîlerin sözü cümlesinden olup, onların, *"Ve, dininize tâbi olandan başkasına inanmayın"* şeklindeki sözlerinin bir tetimmesi (devamı)dir. Bu iki ihtimalden her birini benimsemiş olan müfessirler bulunmaktadır.

Birinci ihtimal: Bu ihtimal hakkında birkaç vecih bulunmaktadır:

a) **İbn Kesir,** istifhâm olmak üzere, elif harfini çekerek, "...آَنْ يُؤْتٰى" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, elif'in fethası, medsiz ve de istifham manasını kastetmeksizin "اَنْ يُؤْتٰى" şeklinde okumuşlardır. Eğer **İbn Kesir**'in kıraatini alacak olursak, bu durumda bunun manası açıktır. Çünkü buradaki istifham "tevbîh" kınama ve azarlama için getirilmiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın, اَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِيْنَ اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاطِيْرُ الْاَوَّلِيْنَ *"Mal ve oğullar sahibi olmuş diye, karşısında âyetlerimiz okunduğu zaman o, 'evvelkilerin masalları' demiştir"* (Kalem, 14-15) âyetleri gibidir. Buna göre mana, "Size verilmiş olan şeriatin benzeri bir başkasına da verildiği için mi, ona tâbi olmayı kabul etmiyorlar?" şeklindedir. Sonra, ihtisar gayesiyle bu sorunun cevâbı hazfedilmiştir ki, böylesi hazifler çokça yapılmaktadır. Nitekim bir kimse, birisine çokça ihsan ve lütufta bulunduktan sonra, onun işlemiş olduğu hataları sayıp döküp bundan dolayı onu uzun uzadıya kınadıktan sonra, "Sana olan ihsanımın azlığından mı? Seni küçümsediğim için mi?" der. Bunun manası şudur: "Bunun için mi sen, bu yaptıklarını yaptın?" Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ اٰنَاءَ الَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهٖ *"Yoksa o, âhiretten korkarak, Rabbinin rahmetini umarak, gecenin saatlerinde secdeye kapanır, kıyamda durur bir halde tâat ve ibâdet eden kimse (gibi) midir?"* (Zümer, 9) âyetidir. Bu izah şekli, **Mücâhid** ve **İsa İbn Ömer**'den rivâyet edilmiştir.

"اَنْ"deki elif'i kasr ederek okuyan kimsenin kıraatine gelince, bu âyeti yine istifhâm manasına hamletmek mümkün olur. Nitekim, سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ *"Onları uyarsan da uyarmasan da onlara birdir"* (Bakara, 6) âyet-i kerimesi hem med ile "ءَاَنْذَرْتَهُمْ", hem de kasr ile "اَنْذَرْتَهُمْ" okunmuştur. Aynı şekilde, اَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِيْنَ *"Mal ve oğullar sahibi olmuş diye"* (Kalem, 14) âyeti de, hem med, hem de kasr ile okunmuştur. Şair **İmriu'l-Kays** da şöyle demiştir:

تَرُوحُ مِنَ الْحَيِّ اَمْ تَبْتَكِرْ؟ وَمَ ذَا عَلَيْكَ وَلَمْ تَنْتَظِرْ

"Mahalleden akşam mı ayrılıyorsun, yoksa sabah erkenden mi? Neyin var, niye beklemedin (beklemiyorsun?)"

Yani, اَتَرُوحُ مِنَ الْحَيِّ "Mahalleden akşam mı ayrılıyorsun?" demek istemiştir. Böylece istifhâm elifi hazfedilmiştir. Bu kıraatin istifhâm manasına ihtimali olunca, âyetin takdiri, bizim birinci kıraat hususunda yapmış olduğumuz açıklamanın aynısı olur.

b) O Yahudîler kendi taraftarlarına, *"sizin dininize tâbi olanlardan başka hiç kimseyi tasdik edip inanmayın!"* dediklerinde, Allahu Teâlâ peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s)'e bu iddiadaki Yahudîlere şöyle demesini emretmiştir: "Hidâyet, ancak Allah'ın hidâyetidir. O halde, size verilen hidâyetin aynısının sizin dışınızda kalan bir kimseye verilmesini veyahut da, eğer sizler bunu onlardan kabul etmezseniz, o Müslümanların bununla Rabbinizin katında sizinle münakaşa edip hüccet getirmelerini yadırgamayınız!" Bu ikinci açıklamaya göre söylenebilecek en son söz şudur: Bu izah, فَلَا تُنْكِرُوا "Binâenaleyh yadırgayıp inkâr etmeyiniz.." sözünün takdir edilmesini gerektirir. Çünkü bu sözün takdir edilmesine, Hak Teâlâ'nın, *"Hidâyet ancak Allah'ın hidâyetidir"* buyruğu delâlet etmektedir. Zira, hidâyet ancak Allah'ın hidâyeti olunca, Allah o hidâyeti, kullarından dilediği kimseye verecektir. Böyle olunca da, onu inkâr etmemek gerekir.

c) Hidâyet, açıklama yapmaya, beyan etmeye verilen bir isimdir. Bu Hak Teâlâ'nın وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى *"Semûd kavmine gelince: Biz onlara doğru olan yolu gösterip açıkladık, ama onlar körlüğü hidâyete tercih ettiler"* (Fussilet, 17) âyetindeki mana gibidir. Buna göre اِنَّ الْهُدٰى "... Muhakkak ki, hidâyet.." kelimesi mübtedâ; هُدَى اللهِ "Allah'ın hidâyeti" sözü ondan bedel; "اَنْ يُؤْتٰى اَحَدٌ مِثْلَ مَا اُوتِيتُمْ" ifâdesi de, başına "لَا" harfi getirilerek mübtedânın haberidir. Buna göre âyetin takdirî manası: "Ya Muhammed, sen şöyle de: "Hiç şüphesiz Allah'ın beyânı, size verilmiş olan şeyin mislinin, başka hiç kimseye verilmemesi -ki o da dinlerin en üstünü olan İslâm dinidir- ve, o Yahudîlerin âhirette, Rabbinizin huzurunda sizinle cedelleşmemeleridir. Çünkü, âhirette sizin hakka isâbet etmiş olduğunuzu, kendilerinin ise sapıtmış olduklarını iyice bilmiş olacaklardır" de!" Bu tevilde, sadece bir "لَا" harfinin takdir edilmesi gerekir ki, bu câizdir. Bu, Hak Teâlâ'nın "يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا" (Nisa, 176) âyeti gibidir. Yani, "اَنْ لَا تَضِلُّوا" takdirinde olup "şaşırmayasınız diye Allah size açıklıyor" demektir.

d) "الْهُدٰى" kelimesi isimdir; "هُدَى اللهِ" lafzı ondan bedel; "اَنْ يُؤْتٰى اَحَدٌ" kısmı da onun haberidir. Buna göre kelamın takdiri: "Muhakkak ki Allah'ın hidâyeti, size verilen şeyin aynısının bir başkasına verilmesidir" şeklindedir. Bu te'vile göre Hak Teâlâ'nın, "اَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ" ifadesinde, mutlaka bir takdir yapmak gerekir. Buna göre takdir, اَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ فَيَقْضِى لَكُمْ عَلَيْهِمْ "Onlar, sizinle Rabbinizin katında cedelleşip hüccet getirirler de, böylece Rabbiniz onların aleyhine olarak sizin lehinize hükmetmiş olur" şeklinde olur. Buna göre mana, "Hidâyet, sizi kendisine hidâyet etmiş

olduğum İslâm dinidir. Binâenaleyh, bu din hususunda kim benim huzurumda sizinle hüccetleşmeye kalkışırsa, onun aleyhine, sizin de lehinize olmak üzere hükmederim" şeklindedir. Hak Teâlâ'nın, "عِنْدَ رَبِّكُمْ" ifadesi, takdirin bu şekilde yapılacağını gösterir. Çünkü, Allah'ın, Müslümanların Rabbi olduğuna dair hüküm vermiş olması, O'nun o Müslümanlardan razı olduğuna delâlet eder. Bu da, Allah'ın o Müslümanların lehine hükmedip, aleyhlerine hükmetmeyeceğini ihsas eder.

İkinci ihtimal: Hak Teâlâ'nın, *"Size verilenin benzerinin başka birisine de verildiğine.."* ifâdesi, Yahudîlerin sözlerinin bir tetimmesi (devamı) olmasıdır. Buna göre bu âyette bir takdim ve tehirin bulunması söz konusudur. Buna göre kelamın takdiri, "Size verilmiş olan şeyin bir mislinin sizden başka birisine verileceği veya onlar, Rabbinizin katında sizinle cedelleşeceği için, dininize tâbi olandan başkasını tasdik etmeyiniz, inanmayınız.. (Ey Habibim) 'hidâyet, ancak Allah'ın hidâyetidir. Lutf-u inâyet, Allah'ın elindedir,' de!" şeklindedir. Yani Yahudîler şöyle demek istemişlerdir: "Sizin dininizde olanlar hariç, size verilen şeyin bir benzerinin bir başkasına da verilebileceğine dair inanç ve düşüncenizi izhâr etmeyin.. Size verilmiş olan ilahî kitabın bir mislinin de Müslümanlara verildiğine dair olan tasdikinizi gizleyip, onu, Müslümanların sebâtını arttırmasın ve müşriklerin bu Müslüman olmalarına yol açmasın diye, Müslüman ve müşriklere değil sadece kendi dindaşlarınıza söyleyin."

Hak Teâlâ'nın, أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ *"Veya o, Rabbiniz indinde size karşı hüccetler getireceklerine..."* buyruğuna gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın "أَنْ يُؤْتَى" ifâdesine atıftır. O'nun "يُحَاجُّوكُمْ" sözündeki vâv harfinin mercii, âyet-i kerimede geçen "أَحَدٌ" lafzıdır. Çünkü "أَحَدٌ" mana bakımından cemidir. Buna göre mana "Müslümanların, Kıyamet günü size karşı hüccet getirip Allah huzurunda size galip gelebileceklerine dair sırrınızı, sizin dışınızdakilere söylemeyin" şeklinde olur. Bana göre bu şekilde yapılan tefsir zayıftır.

a) Yahudîlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dinini kabûl etme hususunda kendi dindaşlarını kollayıp gözetme istekleri, onların, kendi tâbi ve taraftarları olmayanları kollayıp gözetme isteklerinden daha fazla ve daha ileridir. Binâenaleyh, onların birbirlerine, kendi dinlerinde olanların yanında, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dininin doğruluğuna delâlet eden o delilleri kabul ve itiraf edip, yabancıların yanındaysa böyle bir şeyden kaçınmaları nasıl uygun olabilir? Bu, son derece uzak bir ihtimaldir.

b) Bu takdire göre, âyet-i kerimenin nazmı bozulur ve onda, fasîh kimselerin sözlerine uygun düşmeyen bir takdim ve tehir bulunmuş olur.

c) Bu takdire göre, mutlaka bir hazf söz konusudur. Çünkü takdir, قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ وَاَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ "De ki: Hidâyet, ancak Allah'ın hidâyeti ve lütuf da, Allah'ın elindedir" şeklinde olur. Buna göre, Hak Teâlâ'nın, "اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ" ifâdesinin başındaki mukadder "قُلْ" ifadesi hazfedilmiş olur.

d) Cenâb-ı Hakk'ın, "قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ" buyruğu tek bir sözün iki cüzü arasında nasıl yer alabilmiştir? Hiç şüphesiz bu, doğru ve düzgün bir söz olmaktan, son derece uzak bir kelâmdır..

Kaffâl şöyle demektedir: Hak Teâlâ'nın, "قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ" buyruğunun buraya kadar Yahudîlerden yapılmış olan nakillerin sona ermesiyle, nebisine söylemesini emretmiş olduğu bir kelâm olması muhtemeldir. Çünkü Cenâb-ı Hak burada, Yahudîlerin bâtıl bir sözünü nakledince, hiç şüphesiz, buna hak bir söz ile mukabelede bulunmasını, sonra da o Yahudîlerin sözlerinin geri kalanını tamamlamaya avdet etmesini, peygamberine öğretmiştir. Bu, bir Müslümanın bir kâfirden, içinde küfür bulunan bir söz nakletmesi ve o küfür kelimesini söyleyeceği sırada, اٰمَنْتُ بِاللّٰهِ "Allah'a iman ettim" veya, لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ "Allah'tan başka tanrı yoktur" veyahut da, تَعَالَى اللّٰهُ "Allah bundan yüce ve münezzehtir" deyip, sonra da, naklini ve sözünü tamamlamaya dönmesi gibidir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِ" buyruğu, bu kâbil bir şey olmuş olur. Daha sonra Hak Teâlâ, "اَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْ" ifâdesine kadarki Yahudîlerin sözünün tamamını zikretmiş, sonra da Hz. Muhammed (s.a.s)'e, bu konuda onlarla mücadele edip, onların görüşlerinin bâtıl olduğu hususuna onların dikkatlerini çekmesini emrederek, O'na şöyle demiştir: *"De ki: "Lütf-u inâyet, muhakkak ki Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah, rahmeti bol olan ve her şeyi hakkıyla bilendir. O, dilediğine rahmetini has kılar. Allah, en büyük fazl sahibidir."*

e) "اٰمَنَ" kelimesi, tasdik anlamına geldiğinde lâm harf-i cerriyle kullanılmaz. Meselâ, "صَدَّقْتُ لِزَيْدٍ" "Zeyd için tasdik ettim" denilmeyip, aksine صَدَّقْتُ زَيْدًا "Zeyd'i tasdik ettim" denilir. Binâenaleyh, âyet-i kerimede, وَلَا تُؤْمِنُوا اِلَّا مَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ "Ancak, sizin dininize tabi olanlara inanın, onları tasdik edin" denilmesi gerekirdi. Bu takdire göre de, Hak Teâlâ'nın, "لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ" ifâdesindeki lâm'ın hazfedilmesine; O'nun "اَنْ يُؤْتٰى" ifâdesinin başına da, bâ harf-i cerrinin veya onun yerine geçecek bir şeyin takdir edilmesine ihtiyaç duyulur. Çünkü âyetin takdiri, وَلَا تُصَدِّقُوا اِلَّا مَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ، بِاَنْ يُؤْتٰى اَحَدٌ

مِثْلَ مَا اُوتِيتُمْ "Size verilmiş olanın bir mislinin bir başkasına da verilmiş olması sebebiyle, sizin dininize tâbi olanlardan başkasını tasdik etmeyiniz, inanmayınız...." şeklinde olur. Böylece de, bu şekildeki bir tefsirde hazf, takdîr, nazım bozukluğu ve mananın kötü olması bir araya gelmiş olur.

Ebû Ali el-Farisî, "Âyetin başındaki iman kelimesini, ikrar manasına hamletmek uzak bir ihtimal değildir" demiştir. Böylece mana, "size verilen şeyin bir mislinin başka birisine verilmiş olduğunu, sadece sizin dininize tâbi olmuş olan kimselere ikrâr ediniz.." şeklinde olur. Ebû Ali'nin yapmış olduğu bu takdire göre, "لِمَنْ تَبِعَ" ifâdesindeki lâm harfi zâid olmaz. Ama, her halükârda bâ harf-i cerrinin veya onun yerine geçecek başka bir harfin takdir edilmesi gerekir. İşte, bu âyetin tefsiri hususunda söylenmiş olan şeylerin özeti budur. Allah, ne murat ettiğini en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak daha sonra, قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ *"De ki: "Lütf-u inâyet, muhakkak ki Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah, rahmeti bol olan ve her şeyi hakkıyla bilendir. O, rahmetini dilediğine has kılar. Allah, büyük fazl sahibidir"* buyurmuştur.

Bil ki, Allahu Teâlâ Yahudîlerden şu iki şeyi nakletmiştir:

a) İslâm'ın sıhhati konusunda Müslümanların kafasında şüphe meydana getirmek için, onların, gündüzün başında iman edip, günün sonunda da inkâra saptıkları.. Cenâb-ı Hak, Yahudîlerin bu tür hilelerine, "قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللهِ" diyerek cevap vermiştir ki, bunun manası, "Allah'ın hidâyetinin kemâli ve beyânının kuvveti yanında, böylesi zayıf bir şüphenin hiçbir gücü ve etkisi söz konusu olamaz" şeklindedir.

Fadl Kelimesinin Manası

b) Allahu Teâlâ Yahudîlerin, kendilerine verilmiş olan kitap, hikmet ve nübüvvetin bir mislinin veya aynısının başka bir kimseye verilmesini kabul etmeyerek, bunu yadırgadıklarını nakletmiştir. Cenâb-ı Hak, onların bu tür tuzaklarına da, *"De ki: "Lütf-u inâyet, muhakkak ki Allah'ın elindedir. Onu, dilediğine verir"* buyruğu ile cevap vermiştir.

Bu sözde geçen fadl kelimesinden murat, peygamberliktir. Arapça'da "fadl" kelimesi, fazlalık anlamına gelir. Kelimenin genel olarak kullanıldığı yer ise, "lütf-u ihsânın fazlalığı..." anlamıdır. Hayır olan hasletlerde, başkalarından fazla ve üstün olan kimseye, "fâdıl" denilir. Daha sonraysa "fadl"

kelimesi, fâilinin (Onu yapanın) başkasına ihsân etmeyi düşünmüş olduğu her çeşit menfaat hakkında daha fazla kullanılır olmuştur. Hak Teâlâ'nın, *"Allah'ın elindedir"* buyruğunun manası, "O, fadlın sâhibi olup, ona kâdir ve muktedir olandır" demektir. O'nun, *"onu dilediğine verir"* sözü ise, "Bu fadl, O'nun dilemesine bağlı olan bir lütuftur" manasına gelir. Bu da, peygamberliğin, müstahak olma sebebiyle değil, lütufta bulunma ile meydana gelip tahakkuk ettiğine delâlet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu nübüvveti, failinin (Allah'ın) yapıp yapmamakta muhtar olduğu fadl kabilinden kılmıştır. Buna göre bu, müstahak olan kimse hakkında, ancak mecazî bir şekilde kullanılabilir. Allah'ın, *"Allah, rahmeti bol olan ve her şeyi hakkıyla bilendir"* ifâdesi de bu manayı te'kid etmektedir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin bol olması, O'nun kudretinin mükemmelliğine, O'nun "âlim" olması da, O'nun ilminin mükemmelliğine delâlet eder. Böylece, O'nun kudretinin bu derece mükemmelliğinden dolayı, dilediği kuluna dilediğini lütfetmesi uygun olduğu gibi, ilminin mükemmel olmasından dolayı da, O'nun fiillerinin ancak hikmet ve doğruluk üzere olması uygun olmuştur.

Cenâb-ı Hak daha sonra, يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ *"O, rahmetini dilediğine has kılar. Allah, büyük fazl sahibidir"* buyurmuştur. Bu ifâde, bir önceki sözü âdeta te'kid etmiş gibidir. Bu âyet ile, önceki ifâde arasındaki fark şudur: **Fadl,** fazlalık ve ziyâde demektir. Sonra bu fazlalık, kendisine ilâvede bulunulan şeyin cinsindendir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Lütf-u inâyet, muhakkak ki Allah'ın elindedir"* buyruğu ile, kendisinin, onlara verdiği yüce makamların bir mislini de, kullarından bazısına verebileceğini, hatta aynı cinsten daha fazlasını bile verebileceğini beyan etmiş, sonra da, *"O, rahmetini dilediğine has kılar"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ'ya nisbet edilen rahmet, bu fazldan daha üstün bir şeydir. Çünkü bu rahmet-i ilâhiyye şeref ve mertebesinin yüceliği bakımından, o (Yahudîlere) vermiş olduğu şeyin cinsinden olmayan bir mertebeye ulaşabilir. Hatta onlara verdiği şey ile mukayese edilemeyecek kadar yüce ve üstün olabilir.

Bu iki âyetin toplamından şu netice ortaya çıkar: Allahu Teâlâ'nın, kullarını aziz edip, onlara ikramda bulunmasının mertebeleri sonsuzdur. O'nun in'âmını ve ikramını muayyen mertebelere ve şahıslara has kabul etmek, Allah'ın kudret ve hikmetinin kemâlini bilmemek demektir.

Yahudîlerin Emanete Hıyanet Etmeleri

وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَاْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ ۚ وَمِنْهُمْ مَنْ اِنْ تَاْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَآئِمًا ۗ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِى الْاُمِّيّٖنَ سَبِيلٌ ۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ﴿٧٦﴾

"Ehl-i kitaptan öyle kimseler vardır ki, kendisine bir kantar (altın) emânet etsen, onu sana eksiksiz öder. Yine onlardan öyle kimseler vardır ki ona bir dinar (altın) versen, sen üzerinde ısrar ile durmadıkça, onu sana ödemez. Bunun sebebi şudur: Onlar, 'Ümmîler hakkında bizim mes'uliyetimiz yoktur' demişlerdir. Onlar, Allah'a karşı, bildikleri halde, yalan söylerler. Hayır, kim ahdini yerine getirir ve ittikâ ederse, şüphesiz Allah müttakileri sever" (Âl-i İmran, 75-76).

Bil ki bu âyet-i kerime önceki âyet ile iki bakımdan irtibatlıdır:

a) Cenâb-ı Hak, önceki âyette Yahudîlerin kendilerine, bir benzeri başka hiçbir kimseye verilmemiş olan dinî mertebe ve makamlar verilmiş olduğunu iddiâ ettiklerini nakletmiş, daha sonra da, emânete hıyanet etmenin bütün dinlerce çirkin olduğu halde, onların emânete hıyanette ısrarlı olduklarını açıklamıştır ki, bu da onların yalancı olduklarını göstermiştir.

b) Allahu Teâlâ, bir önceki âyette Yahudîlerin, *"Dininize tâbi olandan başkasına inanmayın"* şeklindeki sözleri gibi, dinlerle ilgili kötü hallerini nakledince, bu âyette de, onların insanlarla alış-verişlerindeki kötü hallerinin bazısını anlatmıştır. Bu da onların, hıyânet, zulüm ve az olsun çok olsun insanların mallarını elde etmeye ısrar etmeleridir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âyet, onların ehl-i emânet ve ehl-i hıyânet olarak iki kısım olduklarını gösterir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır;

a) Onların ehl-i emânet olanları, Müslüman olanlarıdır. Yahudîlik üzere devam edenleri ise, hıyanette ısrarlı olanlarıdır. Çünkü onların inançlarına

göre, kendi dinlerinde olmayan kimseleri öldürüp onların mallarını almaları helâldir. Bu âyetin bir benzeri de, *"Hepsi bir değildirler. Ehl-i kitap içinde, (hakkı) ayakta tutan bir cemaat vardır. Onlar gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar"* (Âl-i İmran, 113) âyeti ile, *"İçlerinde iman edenler vardır. (Fakat) onların pek çoğu fâsıktırlar"* (Âl-i İmran, 110) âyetidir.

b) Ehl-i kitaptan emânet ehli olanlar Hristiyanlar, hıyânet ehli olanlar ise Yahudîlerdir. Bunun delili ise, bizim de söylemiş olduğumuz gibi Yahudîlerin kendi dinlerinden olmayanların öldürülmesini ve hangi yolla olursa olsun, onların mallarını ele geçirmelerini helâl saymalarıdır.

c) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Birisi, **Abdullah İbn Selâm**'a emânet olarak bin iki yüz ukiyye altın bırakmıştı. **Abdullah** o emaneti sahibine vermişti. Bir başkası da Yahudî **Finhas İbn Âzûrâ**'ya bir dinar emânet vermişti. Fakat o bu emanete hıyanet edip bunu vermedi. İşte bunun üzerine, bu âyet-i kerime nâzil oldu."

İKİNCİ MESELE

Arapça'da "مَرَرْتُ بِهِ" ve "مَرَرْتُ عَلَيْهِ" (Ona uğradım) denilmesi gibi, "اَمِنْتُهُ بِكَذَا" ve "اَمِنْتُهُ عَلَى كَذَا" (Ona falan hususta güvendim) denilir. Buradaki bâ harfi, emâneti yapıştırmak ve bitiştirmek, "عَلَى" harf-i cerri de emânete hakim kılmak manasındadır. Buna göre, bir kimseye bir şey güvenilip emânet edildiği zaman, o kimseye olan yakınlığı ve onu koruyup gözetme münasebetinden dolayı, emânet edilen o şey âdeta o şahsa yapıştırılmış ve bitiştirilmiş gibi olur. Yine bu mal emanet edilen kimse, bu emânete hâkim olmuş ve âdetâ onu ele geçirmiş bir kimse gibi olur. İşte bu sebepten dolayı, bu manayı her iki şekilde ifâde etmek de güzel olmuştur. "أَمِنْتُكَ بِدِينَارٍ" (Sana, bir dinar emânet ettim) sözünün, "Bu hususta sana güvendim" manasında, "أَمِنْتُكَ عَلَيْهِ" (Sana, onu emânet ettim) sözünün ise "Seni, ona emin ve muhafız kıldım" manasında olduğu söylenmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kıntar Kelimesinin Manası**

Âyette "kıntar" ve "dinar" lafızlarının zikredilmesinden murat, çok sayıda veya az sayıda maldır. Yani "Ehl-i kitap içinde, kendilerine çok sayıda para ve mal emanet edildiği halde emâneti yerine getiren son derece güvenilir kişiler bulunduğu gibi, yine onların içinde, kendilerine az miktarda mal emânet edilse bile hıyanet etmekten çekinmeyen son derece hain kişiler de vardır. Bu âyetin bir benzeri de, *"Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine*

başka bir zevce almak isterseniz, öbürüne kantar kantar (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın" (Nisa, 20) âyetidir. Bu izaha göre, bu âyetteki "kantar"ın ne kadar olduğunu izaha gerek yoktur. Fakat âlimler bu hususta şunları söylemişlerdir:

1- Kantar (Kıntâr), bin iki yüz ukiyyelik bir ölçüdür. Çünkü âyet, Kureyş'ten bir adamın, bin iki yüz ukiyye altınını **Abdullah İbn Selâm** (r.a)'a emânet bırakıp, onun da hıyanet etmeden bu malı sahibine iâde ettiği için nâzil olmuştur. Binâenaleyh bu hadise, "kıntâr'ın bu miktarı ifâde ettiğini göstermektedir.

2- **Abdullah İbn Abbas** (r.a)'tan, "kıntar"ın, bir öküz derisi dolusu mal manasına olduğu rivâyet edilmiştir.

3- "Kıntâr"ın, bir milyon dinar veya bir milyon dirhem manasına geldiği de söylenmiştir. Bu hususstaki izah, daha önce (Âl-i İmran, 14. âyetin tefsirinde) geçmişti.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hamza ve **Ebû Bekr**'in rivâyetine göre **Âsım,** hâ harfinin sükûnu ile kelimeyi, "يُؤَدِّهْ" şeklinde okumuşlardır. Bu kıraat, **Ebû Amr**'dan da rivâyet edilmiştir.

Zeccâc: "**Ebû Amr**'ın râvisi, hemzenin sükûnu ile "بَارِئْكُمْ" şeklindeki kıraatinde yanıldığı gibi, burada da yanılmıştır. Çünkü **Ebû Amr,** bunu harekenin "ihtilası" ile kıraat eder" demiştir. **Zeccâc** bu okunuşun yanlışlığına şöyle diyerek delil getirmiştir: "Cezâ (cevap), hâ zamiri değildir. Şart'ın cevabı, bu zamirden önceki kelimedir. Buradaki hâ, bir zamir olan isimdir. İsimler ise, vasıl halinde meczûm olmazlar." **Ferrâ** da: "Bazı Araplar, mâkabli harekeli olduğu zaman zamiri cezmedip, meselâ ضَرَبْتُهْ ضَرْبًا شَدِيدًا "Onu, şiddetli bir şekilde dövdüm" derler. Araplar nitekim "قُمْتُمْ، اَنْتُمْ" gibi kelimelerde mim'i sakin okuyorlar. Halbuki bunların asılları "اَنْتُمُوا - قُمْتُمُوا" şeklinde merfudur" demiş ve şu beyti söylemiştir: لَمَا رَأَى اَلَّا دَعَهْ وَلَا شِبَعْ "Ne bir rahatlık ve bolluk, ne de bir tokluk olmadığını görünce..." "يُؤَدِّهْ" kelimesi, hâ harfinin harekesi, hazfedilmiş yâ harfinin yerine kesre ile yetinilerek, "ihtilâs" ile okunduğu gibi, tam kesre ile de okunmuştur ki asıl olan da budur.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَمِنْهُمْ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهِ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا *"Yine onlardan öyle kimseler vardır ki, ona bir dinar (altın) versen, sen*

üzerinde ısrar ile durmadıkça, onu sana ödemez" buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette geçen "قَائِمًا" lafzı hakkında şu iki izah yapılmıştır:

1- Bazı âlimler bunu hakiki manasıyla almışlardır. **Süddî** şöyle demiştir: "Bu, "bizzat onun yanında dikilip ondan ayrılmadıkça..." manasındadır. Buna göre âyet, "O, yanı başında dikilip durduğun müddetçe, kendisine verdiğin şeyi itiraf edip kabul eder. Fakat işi ihmal edip geriye bırakır ve ertelersen inkâr eder" demektir.

2- Bazı âlimler de bu lafzı mecâzî manada almış ve şu izahları yapmışlardır:

a) **İbn Abbas** (r.a), bu ifâdeden maksadın, ısrar etmek, çekişmek, davalaşmak ve istemek manaları olduğunu söylemiştir. **İbn Kuteybe** "Bu kelimenin aslı şuna dayanır: Bir şeyi ısrarla isteyip peşine düşen kimse, o şey için kâim (ayakta) olmuş olur. Onun peşini bırakan kimse ise, âdetâ ona aldırmamış, oturup kalmış olur. Bunun delili, "أُمَّةٌ قَائِمَةٌ" (Âl-i İmran, 113) yani, *"Allah'ın emrine göre çalışıp, hiç ondan çıkmayan bir ümmet"* âyetidir. Sonra bir işin peşini bırakmayan herkes için, bizzat ayakta bulunma söz konusu olmasa da إِنَّهُ قَامَ بِهِ "O, onun peşini bırakmadı denilir" demiştir. **Ebu Ali el-Fârisî** de, Arapça'da "kıyam" (ayakta durma) kelimesinin, devam ve sebat manasına geldiğini söylemiştir ki biz bunu, "يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ" (Bakara, 3) âyetinin tefsirinde zikrettik. دِينًا قِيَمًا *"Dimdik ayakta duran bir din"* (En'âm, 161) âyeti de böyledir. Bu, "devam eden, mensûh olmayan sâbit bir din" demektir. Buna göre âyetteki "إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا" ifadesi, *"Emanet ettiğin bu malı ondan geri istemeye ısrarla devam etmedikçe..."* manasındadır.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "dinâr" ve "kıntâr" kelimelerinin muhtevasına, para ve mal olarak verilen emânet ve borçlar girer. Çünkü insan, başkasına emânet verdiği şeylerde, yaptığı alış-verişlerde ve verdiği borçlarda güvenir. Âyette, bunlardan herhangi birinin bilhassa belirtildiğine dair bir husus yoktur. **İbn Abbas**'tan ise, bunu alış-verişe hamlettiği ve "onlardan, bir kantarlık altın mukabili alış-veriş yaptığın zaman, karşılığını sana verenler olduğu gibi, yine onlardan bir dinarlık alış-veriş yaptığında, karşılığını sana vermeyecek olanlar da vardır" diye mana verdiği nakledilmiştir. Yine biz, bu âyet-i kerimenin, **Abdullah İbn Selâm**'a büyük miktarda bir mal, **Finhâs**

İbn Âzûrâ'ya azıcık bir mal emanet eden kişiler hakkında nâzil olduğunu, **Finhâs** Yahudîsinin az mala hiyânet etmesine rağmen, **Abdullah İbn Selâm**'ın ise emâneti **yerine** verdiğini nakletmiştik. Böylece bu ifâdenin, bütün kısımlara muhtemel olduğu sâbit olmuş olur.

Yahudîlerin, Yahudî Olmayanların Mallarını Mubah Saymaları

Cenâb-ı Allah daha sonra, ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ *"Bunun sebebi şudur: Onlar, "ümmiler hakkında bizim mes'ûliyetimiz yoktur"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Onların bu helâl görmesi ve hiyânet etmeleri, onları, "Arapların, elimize geçirdiğimiz malları hususunda bize bir mes'ûliyet terettüb etmez" demiş olmaları sebebiyledir." Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, Yahudîlerin bu tür helâle inanmalarının sebebi hususunda şunları zikretmişlerdir:

a) Onlar, dinleri konusunda çok mutaassıp idiler; işte bundan dolayıdır ki, bizim dinimizde olmayanların öldürülmesi ve ne şekilde olursa olsun, mallarının alınması helâldir" diyorlardı. Bir hadis-i şerifte, bu âyet nazil olduğu zaman, Hz. Peygamber'in, كَذِبَ أَعْدَاءُ اللهِ مَا مِنْ شَيْءٍ كَانَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ إِلَّا وَهُوَ تَحْتَ قَدَمَيَّ إِلَّا الْأَمَانَةَ فَإِنَّهَا مُؤَدَّاةٌ إِلَى الْبَرِّ وَالْفَاجِرِ *"Allah'ın düşmanları (Yahudîler) yalan söylüyor. Cahiliyyedeki her şey, benim iki ayağım altındadır (hükümsüzdür). Ancak, emânet mustesnâ. Emânet, ister itaatkâr olsun, ister günahkâr olsun, sahibine verilmelidir"*[1] dediği rivâyet edilmiştir.

b) Yahudîler, *"Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz"* (Maide, 18); bizim dışımızda kalan insanlar ise, bizim kölelerimizdir. Biz kölelerimizin mallarını yediğimiz zaman hiç kimse bundan dolayı bizi sorgulayamaz" diyorlardı.

c) Yahudîler bu sözü, mutlak manada olmak üzere, kendi dinlerine tâbi olmayan herkes hakkında söylemiyor, aksine Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmiş olan Araplar hakkında söylüyorlardı. Yahudîlerin câhiliyyede birtakım insanlarla alış-veriş ettikleri, bu insanlar Müslüman olunca, Yahudîlere vermiş oldukları malları istediklerinde, Yahudîlerin "Sizin bizde herhangi bir hakkınız yoktur. Çünkü sizler dininizi terk ettiniz" dedikleri rivâyet edilmiştir.

1 (Benzeri) bir hadis için bkz. **Tirmizî,** Sünen, Büyu, 39 (3/565); Vesâya, 5 (4/433).

Ben derim ki, Yahudîlerin inançlarına göre, bir bâtıl dinden bâtıl diğer bir dine giren kimselerin mürtet hükmünde olması muhtemel ve câizdir. Binâenaleyh onlar, Arapların kâfir olduklarına inansalar bile, ancak ne var ki Yahudîler İslâm'ın bir küfür olduğuna inandıkları için, Müslüman olan o Arapların mürtet olduklarına hükmetmişlerdir.

İKİNCİ MESELE

لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّنَ سَبِيلٌ *"Ümmiler hakkında bize mes'uliyet yoktur"* sözlerinden maksat, isteme ve vermeye zorlama hak ve kudretlerinin olmadığıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ *"İyilik edenlere karşı bir yol yoktur"* (Tevbe, 91); *"Allah, kâfirlere, mü'minlerin aleyhinde asla bir yol bahşetmeyecektir"* (Nisa, 141) ve *"Kim kendisine yapılan zulmün ardından hakkını alırsa, işte bunlar aleyhinde bir yol yoktur. O yol ancak, insanlara zulmedenlere karşıdır"* (Şûra, 41-42) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette geçen "ümmî" kelimesinin manası, اَلْأُمُّ "(ana, asıl, kök, anne...)'ye mensup olan" demektir.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in yazı yazmadığı için "ümmî" diye adlandırıldığı söylenmiştir. Bu böyledir, çünkü "اَلْأُمُّ" bir şeyin aslı ve temeli demektir. Binâenaleyh, yazı yazamayan birisi, aslolan yazı yazamama işini sürdürmüştür, demektir.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in **"Ümmü'l-Kurâ"**, "Beldelerin anası, aslı..." olan Mekke'ye nisbet edilmesi sebebiyle bu ümmî vasfını almış olduğu da söylenmiştir.

Sonra Hak Teâlâ, وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ *"Onlar, Allah'a karşı, bildikleri halde yalan söylerler"* buyurmuştur. Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

a) Onlar, kendi dinlerinde olmayan kimselere hıyanet edilebileceği hükmünün **Tevrat**'ta zikredildiğini söylemişlerdir ki, onlar bu konuda yalan söylüyorlardı ve bu hususta yalancı olduklarını da biliyorlardı. Böyle olan kimselerin hıyanetleri daha büyük, suçları daha ağır olur.

b) Onlar, hıyânetin haram olduğunu biliyorlardı.

c) Onlar, hıyânet edene herhangi bir günahın olmadığına inanıyorlardı.

Sonra Hak Teâlâ, بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ *"Hayır, kim ahdini yerine getirir ve ittikâ ederse, şüphesiz Allah muttakileri sever"* buyurmuştur.

Bil ki buradaki "بَلٰى" (Hayır) kelimesi hakkında şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, sırf kendisinden önceki kısmı, yani Yahudîlerin *"Ümmîlerin bize karşı bir yolu yoktur"* şeklindeki sözlerini nefyetmek ve reddetmek için getirilmiştir. İşte Cenâb-ı Allah, onların bu sözlerini reddetmek için, *"Hayır, onların aleyhine bir yol (mesuliyet) vardır"* demiştir. Bu, **Zeccâc**'ın tercihi olan görüştür. **Zeccâc** şöyle der: "Bana göre bu âyetteki vakf-ı tam "بَلٰى" kelimesi üzerinde yapılır. Ondan sonra gelen cümle, bir müste'nef (yeni) cümledir.

b) "بَلٰى" kelimesi, kendisinden sonra yeni bir söze başlamak için getirilmiştir. Çünkü o Yahudîlerin "yaptıklarımızdan dolayı bize mes'ûliyet gelmez" şeklindeki sözleri, "Biz Allah'ın sevgilileriyiz" şeklindeki sözlerinin yerine geçer. Böylece Hak Teâlâ, kendisinin sevdiği kimselerin ahde vefâ gösteren ve muttaki olan kimseler olup, başkaları olmadığını açıklamıştır. Bu izaha göre "بَلٰى" kelimesi üzerinde vakıf yapmak güzel olmaz.

Âyetteki *"Kim ahdini yerine getirirse"* ifâdesindeki, "ahdi yerine getirme" ile ilgili izâhımız daha önce geçmişti. Bu ifâdenin sonundaki "hüve" zamirinin, bir önceki âyetteki, "عَلَى اللّٰهِ" lafzındaki "Allah" lafzına râcî olması câizdir. Bu zamir, buradaki "مَنْ" (kim) lafzına da râcî olabilir. Çünkü "ahd" mastardır, fâiline de, mef'ûlüne de muzaf olabilir. Bu hususta şu iki sual vârid olmuştur:

Birinci sual: Zamirin, "ahdin fâili olan "مَنْ" kelimesine râcî olması durumunda, ehl-i kitabın ahitlerini yerine getirip hıyaneti bırakmaları halinde, Allah'ın sevgisini kazanmaları muhtemeldir. (Buna ne denilir?)

Cevap: Bu böyledir. Çünkü onlar, ahitlerini yerine getirdiklerinde, her şeyden önce en büyük ahitlerini yerine getirmiş olurlar. Bu da, Allah'ın onların kitaplarında, Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmeleri hususunda aldığı ahittir. Eğer onlar, hıyaneti bırakma konusunda Allah'tan ittikâ edip sakınmış olsalardı, Allah'a yalan nisbet etmeyi ve Tevrat'ı tahrif etmeyi bırakmada da O'ndan ittikâ ederlerdi (Halbuki bunu yapmamışlardır).

İkinci sual: Cevap cümlesinde, şart cümlesine râcî olacak zamir nerededir?

Cevap: "Muttakiler" kelimesinin umûmi oluşu bu zamirin yerini tutmuştur.

Bil ki bu âyet, ahde vefâ işinin önemli bir iş olduğuna delâlet eder. Çünkü taatlar şu iki şeye, yani Allah'ın emrine saygı ve O'nun mahlukatına

şefkate inhisâr eder. Binâenaleyh ahde vefâ, her ikisini de içine alır. Çünkü ahde vefâ, insanların menfaatinin sebebidir ki bu Allah'ın mahlûkatına şefkatli olmak yerine geçer. Ahde vefâ'yı Cenâb-ı Hak emretmiş olduğu için, onu yerine getirme, Allah'ın emirlerine ta'zim edip saygı göstermek demek olur. Böylece ahde vefânın, tâatin her iki çeşidini içine aldığı sâbit olur. Ahde vefâ, başkası hakkında olabileceği gibi, insanın kendisi hakkında da olabilir. Çünkü kendi ahdini ve sözünü yerine getiren kimse, tâatleri yapmış, haramları terk etmiş olur. Zira bu durumda, nefis sevap elde edeceği için, kurtuluşa ve fevze ermiş, Cenâb-ı Hakk'ın ikâbından uzaklaşmış olur.

إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٧٧﴾

"Gerçekten, Allah'a olan ahitlerini ve yeminlerini az bir fiyata satanlar (yok mu), işte onlar için âhirette hiçbir nasip yoktur. Allah kıyâmet günü onlarla konuşmaz, onların yüzlerine bakmaz ve onları temize çıkarmaz. Onlar için pek acıklı bir azap vardır"
(Âl-i İmran, 77).

Bil ki bu âyetin, kendinden önceki âyetle irtibatı birkaç yöndendir:

a) Allahu Teâlâ, Yahudîlerin diğer insanların malları hususunda hâin olduklarını beyân ettiği için ve hem sonra insanların mallarına hıyanet etmenin ancak yalan yeminlerle yürüyeceği malum olduğu için, bunun peşi sıra yalan yemine yeltenen kimselere vaîd-i ilâhi'yi ifâde eden bu âyet-i kerimeyi getirmiştir.

b) Allahu Teâlâ, o Yahudîlerin Allah'a karşı, bile bile yalan söylediklerini naklettiği için ve Allah'ın her mükelleften, Allah'a karşı yalan söylememek ve Allah'ın dinine hıyanet etmemek hususunda ahd almış olduğunda şüphe olmadığı için, bunun peşi sıra, işte bu ilâhî vaîd'i zikretmiştir.

c) Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, onların insanların malları hususundaki hıyanetlerini; sonra bu âyette ise, Allah'a verdikleri sözler ile ahitler hususundaki hıyanetlerini ve yalan yere yemin ettikleri zaman kullandıkları Allah'ın isimlerine saygı gösterme hususundaki hıyanetlerini anlatmıştır.

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Bu âyet, yalan yere yemini nehyetme hususunda gelmiş, müstakil ve yeni bir sözdür. Çünkü âyetin manası umûmidir ve bunun, yalan yere yemin etmeye yeltenen birçok kimse hakkında nâzil olmuş olduğunu gösteren birçok rivâyet vardır. Durum böyle olunca, bu vaîdin, sadece Yahudîlere has olmayıp, yalan yemin işini yapan herkes için umûmi bir hüküm olduğuna inanmak gerekir.

Âl-i İmran 77. Âyetin İniş Sebebi

Bu âyetle ilgili bazı meseleler bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili rivâyetler değişiktir.

Bazı rivâyetler, bunu, Allah'ın daha önceki âyetlerde hallerini ortaya koyduğu Yahudîlere has kılarken, bazıları da başka kimselere âit saymıştır.

Birinci ihtimalin iki şekli vardır:

1- **İkrime** şöyle demiştir: "Bu âyet, Yahudîlerin âlimleri hakkında nazil olmuştur. Onlar, Allahu Teâlâ'nın Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle ilgili olarak **Tevrat**'ta emretmek sûretiyle kendilerinden almış olduğu ahdi gizlemişler, elleriyle **Tevrat**'ta olmayan şeyleri oraya yazmışlar ve rüşveti elden kaçırmamak için de, onun Allah katından olduğuna yemin etmişlerdi. Bu görüşte olanlar, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'ndeki, *"Emirlerimi yerine getirin, ben de size karşı olan ahdimi yapayım"* (Bakara, 40) âyetiyle istidlâl etmişlerdir.

2- Bu âyet, Yahudî âlimlerinin, *"Ümmîler hakkında bize mes'ûliyet yoktur"* şeklindeki iddiâları hakkında nazil olmuştur. Onlar, bu konuda elleriyle bir kitap yazmışlar ve onun, Allah katından olduğuna dair yemin etmişlerdir. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür.

İkinci ihtimalde, birkaç izah şekli mevcuttur:

1- Âyet-i kerime, **Eş'as İbn Kays** ile, bir arazi parçası hakkında kendisiyle davalaşan bir kimse hakkında nazil olmuştur. Onlar, dâvalaşmak üzere Hz. Peygamber'in yanına geldiklerinde, Hz. Peygamber adama, "Delilini getir" deyince adam, "Benim bir hüccetim yok" der. Bunun üzerine **Eş'as**'a, "Sana da yemin etmek gerekir" deyince, **Eş'as** yemin etmeye niyetlenir ki, bunun üzerine Allahu Teâlâ bu âyet-i kerimeyi inzâl buyurur. Böylece **Eş'as**, yemin etmekten vazgeçer, söz konusu olan arazi parçasını hasmına bırakarak, gerçeği itiraf eder. Bu, **İbn Cüreyc**'in görüşüdür.

2- **Mücâhid** şunu söylemiştir: "Bu âyet-i kerime, malına rağbeti artırmak için yalan yere yemin etmiş olan bir adam hakkında nazil olmuştur."

3- Bu âyet-i kerime, **Abdân** ile **İmri'u'l-Kays** hakkında nazil olmuştur. Onlar, bir arazi hususunda davalaşmak üzere Hz. Peygamber'in yanına gelmişlerdi. Bunun üzerine, **İmri'u'l-Kays**'ın yemin etmesi gerekince o, "Yarına kadar bana mühlet ver" dedi. Sonra, ertesi gün geldiğinde arazinin o (adamın) olduğunu kabul etti. Doğruya en yakın olanı, âyetin manasını hepsine hamletmektir.

Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللهِ *"Gerçekten, Allah'a olan ahitlerini ve yeminlerini satanlar"* ifâdesine, Allahu Teâlâ'nın emrettiği, haklarında deliller getirdiği, peygamberlerden alınmış olan ahitler ve kişinin kendisini yapmakla sorumlu tuttuğu şeyler dahil olur. Çünkü bütün bunlar, vefâ gösterilmesi gereken Allah'ın ahitlerindendir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İçlerinden kimi de Allah'a şöyle söz vermişti: "Eğer bize lütf-u kereminden ihsan ederse, andolsun, zekâtımızı vereceğiz, muhakkak ki sâlihlerden olacağız"* (Tevbe, 75); *"Ahdi yerine getirin. Çünkü ahitten sorulur" (İsra,* 34); *"Adağını yerine getirirler, vefâ gösterirler"* (İnsan, 7) ve *"Mü'minler içinde, Allah'a verdikleri sözde sadâkat gösteren nice adamlar vardır"* (Ahzâb, 23) buyurmuştur. Biz, "eş-şirâ" الشِّرَاءَ kelimesinin manasını, (Bakara, 16) âyetinin tefsirinde açıklamıştık. Bu böyledir, çünkü müşteri bir şeyi alırken, başka bir şeyi de verir. Alınan ve verilen şeylerden her biri, diğerinin bedeli ve değeri olur. Yeminlere gelince, onun durumu bellidir. Yemin, insanın vaad, vaîd, inkâr veya ispat gibi hususlara dair herhangi bir haberini te'kîd edip kuvvetlendirdiği bir sözdür.

Allah'a Verdikleri Ahdi Bozanları Bekleyen Beş Nevi Ceza

Cenâb-ı Hak daha sonra, أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"İşte onlar için, âhirette hiçbir nasip yoktur. Allah kıyamet günü onlarla konuşmaz, onlara bakmaz ve onları temize çıkarmaz. Onlar için pek acıklı bir azap vardır"* buyurmuştur. Bil ki, Allahu Teâlâ, Allahu Teâlâ'nın ahdini ve yeminleri az bir fiyata satmaktan ibaret bu şart üzerine, beş çeşit karşılık ve cezâ bina etmiştir. Bunlardan dördü, bu kimselerin sevaptan mahrum oluşlarının beyanı hakkındadır. Beşincisi ise, bu kimselerin azâbın en şiddetlisine dûçar olacaklarını beyan etmektedir. Sevaptan mahrum olmalarına gelince bil ki, sevap, ta'zîm ile yanyana bulunan, halis ve katıksız bir menfaatten ibarettir.

Bu cezaların birincisi, *"İşte onlar için âhirette hiçbir nasip yoktur"* cümlesidir. Bu, onların âhiret menfaatlarinden mahrum olacaklarına işârettir. Bunun peşinden gelen diğer üç cezâ, *"Allah kıyamet günü onlarla konuşmaz, onların yüzlerine bakmaz ve onları temize çıkarmaz"* ifâdeleridir. Bunlar, o kimselerin ta'zîm ve izzet-ü ikrâmdan mahrum kalacaklarına bir işârettir.

Beşincisi ise, *"Onlar için pek acıklı bir azap vardır"* ifâdesidir ki bu da, azaba işârettir. Sen bu tertibi anladığına göre, şimdi de bu beş şeyin her birini açıklamaya geçelim:

Birincisi, *"İşte onlar için âhirette hiçbir nasip yoktur"* buyruğudur. Bunun manası, "Onların âhiretteki hayır ve nimetlerden hiçbir nasibi ve payı yoktur" demektir. Bil ki, bu umumî hüküm, ümmetin icma'ı ile, tevbe edilmemiş olması şartıyla mukayyettir. Çünkü insan bundan tevbe ederse, icmâ ile kabul edildiğine göre, bu ilâhî tehdit ve vaîd o kimseden sakıt olur. Bizim mezhebimize göre bu, aynı zamanda afv-ı ilahî'nin bulunmaması şartıyla mukayyettir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Ondan başkasını, dileyeceği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) buyurmuştur.

Allahu Teâlâ'nın, Mücrimlerle Konuşmaması ve Onların Yüzlerine Bakmaması

İkincisi, *"Allah onlarla konuşmaz"* ifâdesidir. Bu ifâdede bir sual bulunmaktadır. Bu da şudur: Allahu Teâlâ, *"Hepsine yapmış oldukları şeyleri muhakkak ki soracağız"* (Hicr, 93) ve *"Kendilerine (peygamber) gönderilenlere de muhakkak soracağız, onlara gönderilmiş olan (peygamber)lere de muhakkak soracağız"* (A'râf, 6) buyurmuştur. O halde, bu âyet ile şu iki âyet arasını nasıl cem edebiliriz?

Bunun cevabı olarak **Kaffâl** şöyle demiştir: "Bu ifâdelerin hepsinden kastedilen, Allahu Teâlâ'nın gazabının şiddetini beyan etmektir. Çünkü, bir kimse bir başkasını dünyada iken kendisiyle konuşmaktan men ettiği zaman, muhakkak ki bu men etme işi, Allahu Teâlâ'nın o kimseye gazabı sebebiyledir. Yine bir kimse, bir başkasına öfkelenip kızdığında ona, "Seninle konuşmayacağım!" der ve bazen de gözüne görünmemesini emrederek, "Falancanın yüzünü görmeyeyim!" der. O adamın adı geçtiğinde, ona kızgın olan kimse, onu hayır ile yâd etmez. Böylece, bu tabirlerin, gazabın şiddetini ortaya koymak için söylenilmiş birer kinâye olduğu ortaya çıkmış, anlaşılmış olur." Biz, gazabından Allah'a sığınırız. Bu, doğru bir cevaptır.

Bazı âlimler de şöyle demiştir: Cenâb-ı Hakk'ın, arada bir elçi bulunmaksızın, sözünü kendi dostlarına duyurmasının, ancak kendi dostlarına mahsus bir yüceltme, bir şereflendirme olması da uzak bir ihtimaldir. Halbuki Cenâb-ı Hakk'ın, o kâfir ve ağır günahkârlarla konuşması, onları hesâba çekmesi ise, meleklerin konuşması aracılığıyla olur.

Bazı âlimler de, bu âyetin manasının, "Allahu Teâlâ, onları sevindirecek ve onlara herhangi bir fayda temin edecek herhangi bir kelâm ile söyleyip konuşmaz" şeklinde olduğunu söylemişlerdir ki, itimâda şayan olan cevap ilkidir.

Üçüncüsü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ve onların yüzlerine bakmaz"* ifâdesidir. Bundan murat, "Allah onlara lütf-u ihsânıyla nazar etmez" demektir. Nitekim, "فُلَانٌ لَا يَنْظُرُ اِلَى فُلَانٍ" denilir ki, bu ifâdenin manası, "Falanca, falancaya değer vermez ve ona ihsanda bulunmaz" demektir. Bu mecazî mananın sebebi şudur: Bir insana değer veren bir kimse, ona iltifat eder ve bakışlarını sürekli ona yöneltir. İşte bu sebepten dolayı, her ne kadar orada hakiki manada bir bakış söz konusu olmasa dahi, Allah'ın nazar etmesi, değer vermesi ve kuluna lütuf ve ikrâmda bulunması manasına gelir. Bu bakmanın, bizzat görme manasına gelmesi caiz değildir. Çünkü Allahu Teâlâ onları gördüğü gibi, başkalarını da görür. Yine, bu bakmadan muradın, bir şeyi görmek için, görülecek şeye doğru yüzü çevirmek olması da caiz değildir. Çünkü bu şekilde görmek, ancak cisim olan şeylere mahsustur. Rabbimiz ise, bir cisim olmaktan yüce ve münezzehtir.

Aksi görüşte olanlar ise, bu âyet ile, "اِلٰى" harf-i cerriyle beraber kullanılan "نَظَرَ" kelimesinin, rü'yet manasını ifâde etmediğine; aksi halde bu âyete göre, Allahu Teâlâ'nın onları görmemesi gerekeceğine istidlâl etmişler, bunun ise bâtıl olacağını söylemişlerdir.

Dördüncüsü, Hak Teâlâ'nın, *"Ve onları temize çıkarmaz"* ifâdesidir. Bu ifâde hakkında da şu tefsirler yapılmıştır:

a) "Allah, bağışlamak suretiyle onları günahlarının kirlerinden temizler, aksine onlara cezâ verir, azap eder."

b) "Allahu Teâlâ, kendi temiz dostlarını medh-ü senâ edip övdüğü gibi, onları asla medh-ü senâ etmez. Şâhidi tezkiye edenin bu tezkiyesi, o şahidi bir bakıma methetme gibidir."

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın kullarını tezkiyesi, bazen meleklerin lisânıyla tahakkuk eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Melekler de her bir kapıdan onların*

yanına sokulacaklar... 'Sabrettiğiniz şeylere mukabil sizlere selâm... Dünya evinin en güzel sonucudur bu!' (diyecekler)" (Ra'd, 23-24); *"Bunları melekler karşılayarak, 'Bu, size va'dolunan gününüzdür' (derler)"* (Enbiya, 103) ve *"Biz, bu dünya hayatında da, âhirette de sizin dostlarınızız...* (Fussilet, 31) buyurmuştur.

Bu medh bazen de, doğrudan doğruya olur. Bunun dünyadaki oluş şekli, *"Tevbe edenler, ibâdet edenler, hamd edenler, seyâhat edenler... (yok mu?).."* (Tevbe, 112) âyetinde ifâde edildiği gibi; âhirette oluş şekli de, *"Çok merhametli olan Rab'den bir selâm vardır..."* (Yâ-sin, 58) âyetinde ifâde edildiği gibidir.

Beşincisi, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar için pek acıklı bir azap vardır"* buyruğudur. Bil ki, Allahu Teâlâ, onların sevap ve mükâfattan mahrum olduklarını beyân edince, onların elîm ve çok şiddetli bir azâba duçar olacaklarını da beyân buyurmuştur.

Bazı Yahudîlerin Dillerini Eğip Bükerek Sözleri Tahrif Etmeleri

وَاِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوٗنَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ ۚ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ ۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٨﴾

"Ehl-i kitaptan öyle bir fırka vardır ki, Kitap hakkında dillerini eğip bükerler; siz onu Kitap'tan sanasınız diye... Halbuki o, Kitap'tan değildir ve 'O, Allah katındandır' derler. Halbuki o, Allah katından değildir. Allah'a karşı, bile bile, yalan söylerler" (Âl-i İmran, 78).

Bil ki bu âyet, bir önceki âyetin, kesinlikle Yahudîler hakkında nazil olduğunu gösterir. Çünkü bu âyet, Yahudîler hakkında nazil olmuş olup bir önceki âyete atfedilmiştir. İşte bu atıf, önceki âyetin de Yahudîler hakkında nazil olmuş olmasını gerektirir. Bil ki, âyette geçen, "يَلْوٗنَ" (eğerler.) kelimesinin mastarı olan, "اَللَّيُّ" kelimesi, bir şeyi büküp, onu dümdüz ve dosdoğru olmaktan çıkararak eğriltmektir. Nitekim, لَوَيْتُ يَدَهُ "elini büktüm"; bir şey sapıp eğrildiğinde, inhirâf ettiğinde, "اِلْتَوَى الشَّيْءُ"; bir kimse,

bir başkasına karşı olan normal davranışını, aksi istikamette değiştirdiği zaman, اِلْتَوَى فُلَانٌ عَلَيَّ "Falanca, bana karşı olan tavrını (tamamiyle) değiştirdi"; bir kimse dilini, sözünü eğip büktüğü zaman, لَوَى لِسَانَهُ عَنْ كَذَا "sözünü, şu şeye karşı eğdi büktü" ve bir kimse, birisini fikrinden vazgeçirdiğinde, "لَوَى فُلَانًا عَنْ رَأْيِهِ" denilir. Hadis-i şerifte şöyle varid olmuştur: لَيُّ الْوَاجِدِ ظُلْمٌ *"Borcunu ödemeye kâdir olanın, borcunu sürüncemede bırakması zulümdür"*[2]

Hak Teâlâ da, وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ *"Dillerini eğerek, bükerek, dine de saldırarak, 'râinâ' derler"* (Nisa, 46) buyurmuştur.

Kelimenin lügavî manasını bu şekilde kavradığında, bu ifâdenin tefsiri hususunda şu açıklamaların yapıldığını söyleyebiliriz:

a) **Kaffâl** (r.h), "يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ" tabirinin manasının, "Onlar, kelimeye yöneliyorlar, o kelimenin i'rabını, manayı değiştirecek bir biçimde tahrif ediyorlardı. Bu durum, Arapların lisanında çokça görülen bir durumdur.. Aynı şeyin İbranîce'de de yapılmış olması uzak bir ihtimal değildir. Onlar bu işi, **Tevrat**'ta Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet eden âyetlerde yaptıkları için, işte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Dillerini eğip büküyorlar"* tabiriyle bu durumu kastetmiştir" şeklinde olduğunu söylemiştir ki, bu son derece güzel bir açıklamadır.

b) **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah'ın, kıyamet gününde kendileriyle konuşmadığı ve kendilerine rahmet nazarıyla bakmadığı kimseler, içinde, Hz. Muhammed'in sıfatlarını bozdukları bir kitap yazıp, onu Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatlarının bulunduğu (gerçek) kitaba karıştırmışlar, sonra da, *"O, Allah katındandır"* demişlerdir.

Sen bunu anlayınca, biz deriz ki: Dili eğip bükmek, avurtları şişirerek, çok yaldızlı laflar ederek ve mübâlâğa ederek dili eğip büküp konuşmaktır ki, bu da, zemmedilmiş kötü bir durumdur. Böylece Allahu Teâlâ, onların yazıp uydurdukları bu kitabı okumalarını, onları kınayıp ayıplamak için, "dili eğip bükmek" diye ifâde etmiş; buna "okumak" kelimesini ıtlak etmemiştir. Araplar, aynı şey hakkında, medh ve zem lâfızlarını bir birinden ayırarak, meselâ medh hususunda, خَطِيبٌ مِصْقَعٌ "Çok fasîh ve beliğ bir hatip", zem hususunda da خَطِيبٌ مِكْثَارٌ ثَرْثَارٌ "Laf ebesi ve çok geveze bir hatip" derler.

2 (Benzeri hadis için bkz. **Buhâri,** İstikraz, 12-13; **Nesâî,** Büyû, 100 (7/316-317).

Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ *"Ehl-i kitaptan öyle bir fırka vardır ki Kitap hakkında dillerini eğip bükerler"* buyruğundan murat, onların, uydurdukları bâtıl kitabı okumalarıdır ki, Allahu Teâlâ bu hususu, *"Elleriyle kitabı yazıp da, 'Bu, Allah katındandır' diyenlerin vay haline..."* (Bakara, 79) âyetinde beyan etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ *"Halbuki o, Kitap'tan değildir"* buyurmuştur. Yani, "O, Allah katından indirilmiş hak bir kitap değildir." Burada geriye şu iki soru kalmıştır:

Birinci soru: Hak Teâlâ'nın, لِتَحْسَبُوهُ "Onu zannetmeniz için.." ifâdesindeki "hüve" zamirinin mercii nedir?

Cevap: Bu mansûb zamirin mercii, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dillerini eğip bükerler"* sözünün delâlet ettiği şeydir ki, bu da tahrif edilip uydurulandır.

Tevrat'ın Tahrifi Daha Ziyade Manadadır

İkinci soru: Tevrat, insanlar arasında bu kadar meşhur olduğu halde, o nasıl tahrif edilebilmiştir?

Cevap: Belki de bu iş, onu tahrif etme hususunda ittifâk edebilecek küçük bir topluluktan sadır olmuştur. Sonra bu topluluk, o muharref olan kısmı, avâm ve câhil olan halka sunmuşlardır. Bu izaha göre tahrif bu şekilde mümkün olmuştur.

Bana göre ise, âyetin tefsiri hususunda daha isabetli olan bir başka izah da şudur: Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet eden âyetler hususunda, kalbin iyice düşünüp tefekkürde bulunmasına ihtiyaç vardır. Yahudîler, aklı karıştıran bu soruları ve insan düşüncesini karartan bu itirazları halka sunuyorlardı. Böylece bu deliller, dinleyenlerin nazarında, karışık görünüyordu ve şöyle diyorlardı: Allah'ın bu âyetlerden muradı, sizin değil bizim söylediğimiz manadır. İşte onların âyette bahsedilen, tahriflerinden ve dillerini eğip bükmelerinden maksat budur. Bu, tıpkı zamanımızda yapılan şu işe benzer: Hakka, doğruya isâbet eden bir kimse Allah'ın kitabından bir âyeti delil getirdiğinde, haksız olan ona çeşitli şüpheler ve sorular sunar ve "Allah'ın o âyetten muradı, senin zikrettiğin mana değildir" der. İşte burada da böyledir.

Sonra Hak Teâlâ, وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ *"Ve 'O, Allah katındandır' derler"* buyurmuştur. Bil ki bazı âlimler, "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz onu kitaptan sanasınız diye... Halbuki o, kitaptan değildir"* buyruğu ile, *"Ve 'O, Allah*

katındandır' derler. Halbuki o, Allah katından değildir" buyruğu arasında mana bakımından bir fark yoktur. Fakat bunu, te'kid için farklı iki lafızla tekrar etmiştir" demişlerdir.

Muhakkik âlimler ise, bu iki ifâdenin farklı manalara geldiğini; çünkü kitapta olmayan her şeyin Allah katından olmadığı söylenemez. Zira şer'î hükümler bazen kitap, bazen sünnet, bazen icma, bazen de kıyasla sâbit olur ki, bunların hepsi de Allah kalındandır. Buna göre *"Siz onu kitaptan sanasınız diye... Halbuki o kitaptan değildir"* ifâdesi, hususî bir nefiydir. Sonra bu hususî manadaki nefye, Allah, umumî bir nefyi atfederek *"Ve, 'O, Allah katındandır' derler. Halbuki o, Allah katından değildir"* buyurmuştur.

Yine bu âyetteki **"Kitap"**tan maksadın, **Tevrat;** onların "Bu, Allah katındandır" dedikleri şeyden muradın da, **Eş'iyâ, Ermiya** ve **Habakûk** gibi diğer peygamberlerin kitaplarında yer almış olan hükümler olması da mümkündür. Çünkü Yahudîler, bu tahrif işini Allah'a nisbet etme hususunda da şaşkın hareket ediyorlardı. Yahudîler, tecrübesiz, toy, Tevrat'tan habersiz, ahmak bir topluluk buldukları zaman, bu uydurdukları şeyleri Tevrat'tanmış gibi söylüyorlardı. Fakat akıllı ve zeki bir toplulukla karşılaştıklarında bunların, **Hz. Musa**'dan sonra gelmiş olan peygamberlerin kitaplarında yer aldığını iddia ediyorlardı.

Cübbâî ve **Ka'bî,** bu âyeti, kulun fiillerini Allah'ın yaratmadığına delil getirerek "Eğer tahrif ve yalan söyleyerek dili eğip bükmeyi Allah yaratmış olsaydı, Yahudîler "Bu Allah katındandır" şeklindeki sözlerinde doğru; Cenâb-ı Allah da *"Halbuki o, Allah katından değildir"* sözünde (hâşâ) yalancı olmuş olurdu. Çünkü o zaman onlar, Allah katından olanı Allah'a nisbet etmiş, Allah ise kendi katından olan şeyin kendi katından olmadığını söylemiş olur. Yahudîleri, Allahu Teâlâ'dan daha doğru sözlü kabul edecek bir topluluk için, zillet olarak bu yeter" demişlerdir. Halbuki hiç kimse Yahudîlerin *"O, Allah katındandır"* şeklindeki sözlerinden muradın, onun Allah'ın kelâmı ve kitabı olduğunu söyleyemez. Çünkü biz bunu, bu manada kabul ettiğimizde, âyetteki *"Siz onu Kitap'tan sanasınız diye... Halbuki o, Kitap'tan değildir"* ifadesi ile, *"Ve, 'O, Allah katındandır' derler. Halbuki o, Allah katından değildir"* ifâdesi arasında bir fark kalmaz. Aralarında bir fark olmayınca da, bunların birbirlerine atfedilmesi uygun düşmez.

Ka'bî bu itiraza şu iki tarzda cevap vermiştir:

a) Mahluk'un Hâlık indinden oluşu, emredilmiş şeyin onu emredenden olmasından daha kuvvetlidir. Sözü en kuvvetli manasına hamletmek daha evlâdır.

b) *"Halbuki o, Allah katından değildir"* ifâdesi, o şeylerin Allah katından olmasını mutlak manada nefyeder. Bu ise, o şeylerin Allah katından olmasını belirli bu cihetten nefyeder. Binâenaleyh o şeylerin, ne yaratılış ne de hüküm bakımından Allah katından olmaması gerekir.

Buna şöyle cevap verilir: "**Cübbâî**'nin, *"Ve 'O, Allah katındandır' derler"* âyetini 'Allah'ın kelâmı' manasında alır ise, bu bir (lüzumsuz) tekrar olur" şeklindeki iddiasının cevabı bizim şu sözümüzdür: *"Halbuki, o kitaptan değildir"* âyeti, "O, kitapta yer almamıştır" manasındadır. Bu, o söylenen şeyin, Allah'ın peygamber diliyle veya bir başka yolla sâbit olan hükmü olmasına mânî değildir. Allahu Teâlâ, *"Halbuki, o Allah katından değildir"* dediğine göre, onun Allah'ın bir hükmü olmadığı ortaya çıkmış olur. Bu izaha göre, böyle bir tekrar söz konusu olmaz.

Ka'bî'nin yaptığı iki izahtan birincisinin cevabı da şöyledir: Cevabın mutlaka, suâle uygun olması gerekir. O Yahudîler, kendilerinin zikredip yaptıkları şeylerin, Allah'ın yaratması olduğunu iddia etmemişlerdir. Aksine onlar bunun, Allah'ın hükmü olduğunu ve kitâbında yer aldığını iddiâ ediyorlardı. Binâenaleyh, Hak Teâlâ'nın, *"Halbuki o, Allah katından değildir"* buyruğunun başka bir şeye değil, işte bu manaya râcî olması gerekir.. Yaptığımız bu izahla da, **Ka'bî**'nin ikinci izah olarak söylemiş olduğu şeyin, fasit olduğu ortaya çıkar. Allah, en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَيَقُولُونَ عَلَى اللهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ *"Allah'a karşı bile bile yalan söylerler"* buyurmuştur. Bunun manası, "Onlar bile bile böyle bir yalana yöneliyorlar" şeklindedir.

Bil ki, bu âyette kastedilen tahriften murat, eğer **Tevrat**'ın lâfızlarını ve bu lafızların i'râblarını değiştirmek olursa, buna cüret edenlerin, yalan üzerinde ittifak etmeleri mümkün olabilecek küçük bir grup olması gerekir. Yok eğer bundan maksat, istidlâl yollarına şek ve şüpheler atmak suretiyle, Hz. Muhammed'in nübüvvetine delâlet eden o (apaçık) delilleri karıştırıp teşvîş etmek olursa, büyük kalabalıkların bu hususta mutâbakata varmış olmaları uzak bir ihtimal sayılmaz.

مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُؤْتِيَهُ اللّٰهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيّٖنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ ﴿٧٩﴾ وَلَا يَأْمُرَكُمْ اَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰٓئِكَةَ وَالنَّبِيّٖنَ اَرْبَابًا اَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ اِذْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿٨٠﴾

"Hiçbir insanın, Allah kendisine kitabı, hükmü ve peygamberliği verdikten sonra diğer insanlara 'Allah'tan başka bana da kul olun' demesi yakışık almaz. Fakat o, 'öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz kitap sayesinde Rabbaniler olun' (der.) O, sizin melekleri ve peygamberleri tanrılar edinmenizi de emretmez. Hiç size, siz Müslüman olduktan sonra, kâfirliği emreder mi?" (Âl-i İmran, 79-80).

Bil ki, Allahu Teâlâ, Ehl-i kitap âlimlerinin âdetinin tahrif ve tebdil etmek olduğunu beyân edince, bunun peşi sıra onların tahrif etmiş olduğu şeylerden birinin de, İsa (a.s)'nın ilâhlık iddia ettiğini ve kavmine, kendisine ibâdet etmelerini emrettiği iddiaları olduğunu zikretmiştir. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah, "Hiçbir insanın şöyle şöyle demesi yakışık almaz" buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âl-i İmran 79. Âyetin Nüzul Sebebi**

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında birkaç rivâyet vardır:

a) **İbn Abbas** (r.a) şunu söylemiştir: "Yahudîler, "**Üzeyir** Allah'ın oğludur"; Hristiyanlar da "**Mesih,** Allah'ın oğludur" dedikleri için bu âyet nâzil olmuştur.

b) Denildiğine göre, Yahudîlerden **Ebû Râfî el-Kurazî** ve Hristiyanlardan da Necran heyetinin reisi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Sana ibâdet etmemizi ve seni bir rab edinmemizi mi istiyorsun?" demişler, bunun üzerine de Hz. Peygamber (s.a.s), "Allah'tan başkasına tapmaktan veya Allah'tan başkasına ibâdet etmeyi emretmekten Allah'a sığınırız. Allahu Teâlâ, beni böyle bir iş için göndermedi ve bana böyle bir şeyi emretmedi" demiş ve bu âyet nâzil olmuştur.

c) Bir adam Hz. Peygamber'e şöyle demişti: "Ey Allah'ın resûlü, biz sana birbirimize selam verdiğimiz gibi selam veriyoruz. Sana secde ederek

(selam verelim) mi?" Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), "Hiç bir kimsenin, Allah'tan başka bir varlığa secde etmesi doğru değildir. Fakat siz peygamberinize izzet-ü ikramda bulunun ve herkese hakkını vermeyi bilin" buyurmuştur.

d) Yahudîler, kendilerinin elde ettiği fazilet ve makamlara hiç kimsenin ulaşamayacağını iddia edince, Allahu Teâlâ onlara şöyle demiştir: "Eğer durum sizin dediğiniz gibi olsaydı, sizlerin, insanları köle ve hizmetçi yapmaya uğraşmamanız, aksine insanlara Allah'a itaat edip, O'nun tekliflerine boyun eğmelerini emretmeniz gerekirdi. Bu durumda da, insanları Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini tasdik etmeye teşvik etmeniz gerekirdi. Çünkü Hz. Muhammed'in elinde mu'cizelerin zuhûr etmesi, böyle yapmanızı gerektirir." Bu, âyetin lafzının ihtimal tanıdığı bir izahtır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra diğer insanlara 'Allah'ı bırakıp da bana kul olun' demesi..."* ifâdesi, tıpkı *"Onlar, Allah'ı bırakıp bilginlerini ve rahiplerini tanrı edindiler"* (Tevbe, 31) âyeti gibidir.

***İKİNCİ MESELE:* Kitap ve Nübüvvet Verilen Peygamber, İnsanları Kul Edinmez**

Âlimler, âyetteki, مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُؤْتِيَهُ اللهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللهِ *"Hiçbir insanın, Allah kendisine kitabı, hükmü ve peygamberliği verdikten sonra diğer insanlara 'Allah'tan başka bana da kul olun' demesi yakışık almaz"* sözünden ne murat edildiği hususunda ihtilaf etmiş ve şu izahları yapmışlardır:

1- **Esâmm,** bunun, "Eğer o peygamberler böyle söylemeye yeltenselerdi, Allah onları bundan men ederdi" manasında olduğunu ve buna Cenâb-ı Allah'ın, *"Eğer (peygamber) bazı sözleri bize karşı kendiliğinden uydurmuş olsaydı, elbette onu sağ elimizle (kudretimizle) yakalayıverirdik"* (Hâkka, 44-45) ve *"Andolsun ki sen onlara nerdeyse biraz meyledecektin. O takdirde ise biz hayatın da ölümün de katmerli (acısını) sana tattıracaktık"* (İsra, 74-75) âyetlerinin delâlet ettiğini söylemiştir.

2- Peygamberler, yanısıra ulûhiyet ve rubûbiyet iddiası güzel düşmeyen sıfatlarla mevsufturlar: Meselâ, Allahu Teâlâ onlara kitap vermiş ve vahyetmiştir. Bu ise, ancak temiz nefisler ve güzel ruhlar için olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah, peygamberliğini nereye vereceğini çok iyi bilendir"* (En'âm, 124); *"Celâlim hakkı için, biz onları, bilerek, âlemlere üstün kıldık"* (Duhân, 32) ve *"Allah, hem meleklerden, hem de insanlardan peygamberler*

seçer" (Hacc, 75) buyurmuştur. Temiz olan nefislerden, böyle bir iddianın çıkması imkansızdır.

Yine peygamberlik vermek, peygamber olacakların ilmini kemâle erdirdikten sonra olur. Bu ise, böyle bir iddiada bulunmaya mânî olur. Hülâsâ insanın biri nazârî, diğeri amelî (teorik ve pratik) iki kuvveti vardır. Nazârî kuvveti, ilim ve gerçek bilgiler ile kemâle ermedikçe; ameli kuvveti de kötü huylardan iyice temizlenmedikçe insanın nefsi, vahyi ve nübüvveti almaya müsait olmaz. Nazarî ve amelî kuvvette meydana gelecek böyle bir mükemmellik, bu gibi söz ve itikatların peygamberlerden sadır olmasına mânî olur.

3- Allahu Teâlâ, bu gibi iddialarda bulunmayacağını bildiği kullarını nübüvvet ve risaletle şereflendirir.

4- Peygamber olan kimse, Allah'ın hükümlerini, Allah adına söylediğini iddia ediyor ve iddiasında doğru olduğuna hüccet getiriyor. Binâenaleyh o, eğer insanlara kendisine ibadet etmelerini emreder ise, bu durumda gösterdiği mu'cize, O'nun sadık olduğuna delâlet etmez, bu câiz değildir.

Bil ki âyetteki *"Hiçbir insanın"* ifâdesinden maksat, "Bu sözü onun söylemesi haram olur" manası değildir. Çünkü böyle bir şey söylemek, bütün mahlûkat için haramdır. Âyetin zâhiri, bunun, Allah'ın o kimseye kitap, hikmet ve nübüvveti vermesi sebebiyle olmadığına delalet eder. Yine bundan maksat, bir haram kılma olsaydı, şüphesiz ki bu, Hristiyanların bunu **Hz. İsa** için iddia etmiş olmalarında onları yalanlama manasına gelmezdi. Çünkü bir başkasının bir şey yaptığını iddia eden kimseye, "Onun bunu yapması helâl değildir" denilmesi, o kimseyi iddiası hususunda bir yalanlama olmaz. Cenâb-ı Hak bununla, **Hz. İsa** (a.s)'nın, onlara "Allah'tan başka, beni ilah edininiz" dediğini iddia ettiklerini anlatmıştır. Binâenaleyh bundan murat, bizim söylediğimiz manadır. Bunun bir benzeri de, *"Allah'ın evlât edinmesi, olacak şey değil" (*Meryem, 36) âyetidir. Bunu, bir çocuğun olması halini kendi zâtından nefyetme yoluyla söylemiştir; tahrîm ve nehyetme üslûbunda değil.. Hak Teâlâ'nın, *"Bir peygamberin emânete hainlik etmesi yakışık almaz..."* (Âl-i İmran, 161) buyruğu da böyledir. Bundan murat da "nefy" dir, nehy değil!.. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah kendisine kitabı, hükmü ve peygamberliği verdikten sonra..."* beyanı, son derece güzel tertip edilmiş olan üç şeye işârettir.

Bu böyledir, çünkü semavî kitaplar önce nazil olur; sonra da peygamberin aklında o kitabı anlama melekesi meydana gelir. İşte hasıl olan bu melekeye Cenâb-ı Hak, "hüküm" kelimesiyle işaret etmiştir. Çünkü dilciler ve müfessirler, "hüküm"ün ilim manasında olduğu hususunda müttefiktirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Henüz çocuk iken, ona hükmü verdik"* (Meryem, 13) yani, "ilim ve anlayış verdik" buyurmaktadır. Sonra, peygamber o kitabı anladığı zaman, onu halka tebliğ eder.. İşte buna da "nübüvvet, peygamberlik" sözüyle işâret edilmiştir. Bu ne güzel bir tertiptir!..

Cenâb-ı Hak sonra, ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللهِ *"... sonra (da) insanlara, 'Allah'ı bırakıp da, bana kul olunuz' demesi (yakışık almaz)"* buyurmuştur. Bu ifâde hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Zâhir olan kırâat, lâm harfinin nasbıyla olmak üzere, "ثُمَّ يَقُولَ" şeklinde okunmasıdır. **Ebû Amr**'ın bunu, ref' ile "ثُمَّ يَقُولُ" şeklinde okuduğu da rivâyet edilmiştir. Nasb ile okunduğu zaman, kelâmın takdiri, "Peygamberlik, böyle bir söz söyleme ile bir arada bulunmaz, bağdaşmaz" şeklinde olur. Bu durumda nasb eden âmil, "اَنْ يُؤْتِيَهُ اللهُ" sözünün başındaki "اَنْ" nasb edâtıdır. Bu, ثُمَّ اَنْ يَقُولَ "Sonra da demesi..." manasında olarak, اَنْ يُؤْتِيَهُ اللهُ *"Allah'ın ona vermesi"* ifâdesine atfedilmiştir. Ref' ile okuyanlar, bu ifâdenin bir "cümle-i isti'nâfiyye" olduğunu düşünerek, böyle okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî, İbn Abbas (r.a)'ın Hak Teâlâ'nın, كُونُوا عِبَادًا لِي "Bana kul olunuz..." sözündeki "عِبَادًا" kelimesi, **Müzeyne Kabilesi**'nin bir lehçesi olup, onlar "اَلْعَبِيدُ" (kullar, köleler) yerine, "اَلْعِبَادُ" kelimesini kullanmaktadırlar" dediğini nakleder.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ *"(Fakat o), rabbaniler olun der"* buyurmuştur. Bu hususta da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyet-i kerimede bir hazf bulunmaktadır. Buna göre kelâmın takdiri, وَلٰكِنْ يَقُولُ لَهُمْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ "Fakat onlara, 'Rabbaniler olunuz!' der" şeklindedir. Binâenaleyh burada, ifâdede kendisine delâlet eden bir şey, (karine) bulunduğu zaman, Arapların yapmış oldukları hazf uygulaması gereğince, "قَوْلٌ" kelimesinden iştikâk etmiş olan "يَقُولُ" kelimesi hazfedilmiştir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, فَاَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ اَكَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيمَانِكُمْ *"Yüzleri*

simsiyah olanlara gelince, "İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi?" (Âl-i İmran, 106) âyetidir. Yani, فَيُقَالُ لَهُمْ ذٰلِكَ "Onlara böyle denilir" demektir.

İKİNCİ MESELE: **Rabbânî Tabirinin Manası**

Âlimler, "رَبَّانِيٌّ" kelimesinin ne demek olduğu hususunda, şu görüşleri ileri sürmüşlerdir:

a) **Sibeveyh** şöyle demektedir: "O'nu biliyor, O'na itâate devam ediyor" manasında olmak üzere, Rabb'a mensub, O'na ait, demektir. Nitekim birisi Allah'ı tanımaya ve O'na itâat etmeye yöneldiği zaman, رَجُلٌ اِلٰهِيٌّ "İlahî adam" denilir. "Rab" kelimesine elif ve nûn'un ilâve edilmesi, bu sıfatın kemâline işâret etmek içindir. Nitekim bir kimse, saçları çok ve gür olursa "شِعْرَانِي"; sakalı uzun olursa "لِحْيَانِي"; boynu kalın ve güçlü olmakla vasfedildiği zaman Araplar, "رَقْبَانِيٌّ" derler. Onlar, saça nisbet ettiklerinde "شَعْرِيٌّ"; boyna nisbet ettikleri zaman, "رَقَبِيٌّ"; sakala nisbet etkikleri zaman da, "لِحْيِيٌّ" derler.

b) **Müberred,** "اَلرَّبَّانِيُّونَ" kelimesinin, ilim erbâbı manasına geldiğini, onlardan her birine "رَبَّانِيٌّ" denildiğini, "Rabbanî"nin ise, insanlara ilim öğretip, onları eğiten ve onların durumlarıyla ilgilenen kimse manasına geldiğini; elif - nûn harfinin ise mübalağa için getirildiğini; nitekim Arapların bu mübalağayı ifâde için "رَيَّان" (suya iyice kanmış), "عَطْشَان" (çok susamış), "شَبْعَانَ" (çok doymuş) ve "عُرْيَان" (çırılçıplak) dediklerini; sonra "رَبَّان" kelimesine nisbet yâ'sının eklendiğini; nitekim, "لِحْيَانِيٌّ" ve "رَقْبَانِيٌّ" denildiğini söylemiştir.

Vâhidî şöyle demektedir: "Sibeveyh'in görüşüne göre rabbanî, "Rabbini bilip, O'na itâat eden" manasında olmak üzere Rabb'e mensup manasına alınmıştır.

Müberred'in görüşüne göreyse, kelime "terbiye etmek, yetiştirmek" manasından iştikak ettirilmiştir."

c) **İbn Zeyd** ise şöyle demektedir: "Rabbanî, insanları eğitip yetiştiren, demektir. Buna göre, "رَبَّانِيُّونَ" kelimesi, ümmetin idâreci ve âlimleri anlamına gelmektedir." **İbn Zeyd,** bu görüşünü Cenâb-ı Hakk'ın, لَوْ لَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ *"Rabbanilerin, onları nehyetmeleri gerekmez miydi?"* (Mâide, 63) âyetinde de zikretmiştir. Yani, "İdareciler ve âlimler.." Bunlar, kendilerine itâat olunan iki zümredirler. Bu izaha göre âyetin takdiri, "Ben sizi, bana kullar olmaya davet etmiyorum; ancak ben sizi, Allah'ın emrini

uygulama ve O'na itâat etmeniz suretiyle, melikler ve âlimler olmaya davet ediyorum" şeklinde olur.

Kaffâl (r.h) ise şöyle demektedir: "İdarecinin, Rabbanî diye isimlendirilmesi de muhtemeldir. Çünkü idâreciye de, âdeta bir rab gibi itâat edilir. İşte bu manada olmak üzere, idâreciye 'Rabbanî' denilmiş olur."

d) **Ebû Ubeyde:** "Bu kelimenin Arapça olmadığını, aksine İbranice veya Süryanice olduğunu sanıyorum... İster Arapça, ister Süryanice olsun, şurası bir gerçek ki bu kelime, öğrenen, öğrendiğiyle amel eden ve hayır yollarını başkalarına öğretmekle meşgul olan bir insanı göstermektedir" demiştir.

Cenâb-ı Hak sonra, بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ *"Öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz kitap sayesinde..."* buyurmuştur. Bu ifâde hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ" ifadesinde iki kıraat bulunmaktadır:

a) İlim kökünden olmak üzere "تَعْلَمُونَ" "Biliyorsunuz" şeklinde okunmuştur ki bu, **Abdullah İbn Kesir, Ebû Amr** ve **Nâfi**'nin kıraatidir.

b) Ta'lim, öğretme kökünden alınarak, "تُعَلِّمُونَ" şeklinde okunmuştur ki, bu da yedi kırâat imamlarından geriye kalanların okuyuşudur. Her iki okuyuş şekli de doğrudur. Çünkü bu kimseler, "kitâb"ı kendileri için öğrenip, ayrıca başkalarına da öğretiyorlardı. **Ebû Amr,** kendi kıraatinin daha tercihe şayan olduğuna şu iki delili[3] getirmiştir:

1- Cenâb-ı Hak, bu âyette, "تَدْرُسُونَ" buyurmuş, şeddeli olarak "تُدَرِّسُونَ" dememiştir.

2- Bu fiili şeddeli okumak, iki mef'ul almasını gerektirir. Halbuki burada tek mef'ul vardır.

Bunu şeddeli okuyanlar, ikinci mef'ul'ün hazfedildiğini ve bunun, "بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ النَّاسَ الْكِتَابَ" veyahut da "الْكِتَابَ غَيْرَكُمْ" "insanlara veya sizden başkasına öğretmekte olduğunuz kitap sayesinde..." takdirinde olduğunu, çünkü Arapça'da mef'ûl-ü bih'lerin genellikle hazfedildiğini söylemişler, sonra da bunu şeddeli okumanın daha evlâ olduğuna şu iki delili getirmişlerdir:

3 İbarenin tercümesi böyledir. Fakat kıraat imamının kendi kıraati hakkında delil getirip rüçhaniyet iddia etmesini garipsedik. Pek rastladığımız bir hadise değildir. Zira on kıraatin her biri mütevâtir olup aralarında tercih söz konusu değildir. Bunun zühul olduğunu zannediyoruz ve menşeini bilmiyoruz, muhtemelen **Ebû Amr**'ın ifadesinin gayesi; Arapçada ifade ettiği mana yönünden bu mânanın daha zahir olduğunu kasdetmektir. (Ç).

1- Ta'lim, ilmi de içine alır. Fakat ilim ta'limi içine almaz. O halde bu fiili ta'lim vezninde şeddeli okumak daha evlâdır.

2- Rabbâni olanlar, ilimle iktifâ etmezler. Öğrendikleri ilimlerine, Allah rızası için ta'limi (başkasına öğretmeyi) da katarlar. Baksana Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bunu emretmiş ve *"(İnsanları) Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et"* (Nahl, 125) buyurmuştur. **Mürre İbn Şürâhil'in "Alkame,** insanlara Kur'ân'ı öğreten rabbanilerden idi" şeklindeki sözü de delâlet etmektedir.

İKİNCİ MESELE

İbnü Cinnî, Muhteseb'inde, Ebû Hayve'nin, tâ harfinin zammesi, dâl'in sükûnu ve râ'nın kesresi ile kelimeyi "تُدْرِسُونَ" şeklinde okuduğunu naklederek şöyle demiştir: "Bu şekildeki kıraatin, "دَرَسَ" (öğrendi) veyahut da "دَرَّسَ" (öğretti) fiilinden nakledilmiş olması gerekir. "قَرَأَ" (okudu), ve "أَقْرَأَ" (başkasına okuttu) fiilleri de böyledir. Araplar genellikle hem "دَرَسَ" hem de "دَرَّسَ" fiillerini kullanmışlardır. İşte bunun masdarı, "tedris" şeklinde gelmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Her iki kıraate göre de, bu ifâdelerin başında bulunan "مَا" lafzı, mâ'i mastariyye olup, başında bulunduğu cümleyi müfred hükmüne çıkarır. Buna göre takdir, كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِسَبَبِ كَوْنِكُمْ عَالِمِينَ وَمُعَلِّمِينَ وَبِسَبَبِ دِرَاسَتِكُمُ الْكِتَابَ "Kitabı bilen ve öğreten kimseler olmanız ve kitabı tedris etmeniz sebebiyle rabbaniler olunuz" şeklindedir. Bu, "مَا" kelimesinin aynısı فَالْيَوْمَ نَنْسٰيهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هٰذَا *"Onların şu günlerine kavuşmayı unutmaları gibi, bugün biz de onları unutacağız (terk edeceğiz)"* (A'râf, 51) âyetindeki "مَا"dır.

Sözün özü şudur: İlim, ta'lim ve tedris, sahibinin rabbani olmasını gerektiren şeylerdir. Sebep, şüphe yok ki müsebbebden (neticeden) başkadır. Binâenaleyh bu durum, bir kimsenin rabbani olmasının, âlim, muallim ve tedriste devamlı bir kimse olmasından farklı bir şey olmasını gerektirir. Bu da, ancak o kimsenin Allah rızası için öğrenmiş, öğretmiş ve tedrisatta bulunmuş olmasıyla mümkün olur. Velhasıl onu bütün bu işlere sevk eden, Allah rızasını elde etme gayesi; her türlü kötü fiilden vazgeçiren de Allah'ın cezasından sakınma isteğidir. Peygamber'in, insanlara bunu emrettiği sâbit olunca, insanlara kendisine kulluğu emretmiş olmasının imkansızlığı sabit olur. Her iki kıraatin de neticesi aynı manaya varır. Çünkü Peygamber, bütün gayret ve çabası, ruhları ve kalpleri halktan

çevirip Hakk'a yöneltmek olan kişidir. Böyle bir insanın, akılları Hakk'a tâatten çevirip, kendisine itaate yöneltmesi nasıl mümkün olur. Bu durumda, peygamberlerden her birinin, başkalarına kendisine ibâdeti emretmesinin imkansız olduğu ortaya çıkmış olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyet, ilmin, ta'limin ve tedrisin, insanın rabbânî olmasının sebebi olduğunu gösterir. Binâenaleyh kim bundan başka bir gaye ile öğretim ve eğitim işiyle meşgul olursa, onun gayretleri boşa gitmiş ve işi neticesiz olmuş olur. Bu, zâhiren güzel görünen bir ağaç dikip, meyvesinden istifade edemeyen bir kimsenin durumuna benzer. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), نَعُوذُ بِاللهِ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَقَلْبٍ لَا يَخْشَعُ *"Faydasız ilimden ve huşû duymayan kalpten Allah'a sığınırız"*[4] buyurmuştur.

Sonra Hak Teâlâ, وَلَا يَأْمُرَكُمْ اَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰئِكَةَ وَالنَّبِيّٖنَ اَرْبَابًا *"O, sizin melekleri ve peygamberleri tanrı edinmenizi de emretmez"* buyurmuştur. Bu hususta da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım, Hamza ve **İbn Âmir,** râ harfinin nasbıyla "...وَلَا يَأْمُرَكُمْ"; diğer kıraat imamları da, râ harfinin ref'iyle "وَلَا يَأْمُرُكُمْ" şeklinde okumuşlardır. Nasb ile okunmasına gelince, bu kelimenin, "ثُمَّ يَقُولَ" ifâdesine atfedilmiş olmasından dolayıdır. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu ifâdenin başındaki "لَا" edâtının, ziyade kabul edilmesi... Buna göre mana, "Allah'ın kendisine kitap, hüküm ve nübüvvet vermiş olduğu hiçbir kimsenin, insanlara, "Allah'tan başka bana da kulluk edin" demesi ve, size, "Melekleri ve peygamberleri rab edininiz" şeklinde emretmesi yakışık almaz, uygun değildir" şeklinde olur. Nitekim sen, "Ben Zeyd'e ikrâmda bulunayım da, sonra o beni hakîr kılsın, benimle alay etsin... Bu olacak şey değil!.." dersin.

b) Bu ifâdenin başındaki, "لَا" edâtının zâid olmamasıdır. Buna göre mana, "Hz. Peygamber (s.a.s), Kureyş'i, meleklere ibadet etmekten; Yahudî ve Hristiyanları da, **Hz. Uzeyr** ve **Hz. İsa**'ya ibadet etmekten nehyetmiştir. Bunun üzerine onlar, "Sen, bizim seni mi rab edinmemizi istiyorsun?" dediklerinde onlara, "Hiçbir beşerin, Allah kendisini peygamber olarak gönderdikten sonra, halkı meleklere ve diğer peygamberlere tapınmaktan nehyederken, kendine kul olmaya çağırması uygun olmaz denilmiştir"

4 **Müslim,** zikir, 73 (4/2088); **İbn Mâce,** Mukaddime, 23 (1/92) (uzunca bir hadisten...).

şeklinde olur. Bu ifâdeyi, müste'nef bir cümle olarak merfû okumanın izahını yapmaya gerek bile yoktur. Çünkü bu ifâde, sözün manası tamamlandıktan ve sona erdikten sonra gelmiştir. Bunun kendinden önceki ifâdeyle bir münasebeti bulunmadığına, **İbn Mesûd**'un, وَلَنْ يَأْمُرَكُمْ "Ve, size asla emretmez" şeklindeki kıraati de delâlet etmektedir.

İKİNCİ MESELE

Zeccac, bu ifâdenin, "Allah size emretmez;" **İbn Cüreyc** ise, "Hz. Muhammed size emretmez" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu fiilin fâilinin, diğer peygamberler olduğu ve mananın, "Tıpkı Kureyş'in yaptığı gibi, peygamberler, melekleri rab edinmenizi asla emretmezler..." şeklinde olduğu da söylenmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak bu âyette özellikle melekleri ve peygamberleri zikretmiştir. Çünkü, ehl-i kitaptan, Allah'tan başkasına ibâdet etmekle vasfedilenlerin, ancak meleklere, **Hz. İsa**'ya ve **Hz. Uzeyr (** a.s **)**'e ibadet etmiş oldukları nakledilmiştir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, bu "melekler ve peygamberler" kısmını hassaten zikretmiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ, أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ *"Hiç size, siz Müslüman olduktan sonra, kâfirliği emreder mi?"* buyurmuştur. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"أَيَأْمُرُكُمْ" ifâdesinin başındaki hemze, istifham-ı inkarî manasındadır. Yani, "O, bunu emretmez. Bunu yapmaz" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Keşşaf sahibi, Hak Teâlâ'nın, "بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ" buyruğunun, muhatapların Müslümanlar olduklarına delil olduğunu, bunların da, Hz. Peygamber (s.a.s)'den, kendisine secde etmek için izin isteyenler olduğunu söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cübbâî, "Âyet, Allah'ı inkâr etmek, O'nu bilmemek; Allah'a iman etmek ise, O'nu tanımaktır" diyenlerin görüşünün yanlışlığına delâlet etmektedir. Çünkü Allahu Teâlâ böylesi kimselerin küfrüne hükmetmiştir ki, bu hüküm O'nun, "O size küfrü emreder mi?" ifâdesidir. Sonra da, o kimselerin Allah'ı tanıdıklarını belirtmiştir ki, buna da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra o, kalksın da insanlara, 'Allah'tan başka bana da kul olunuz' desin!... (Bu*

olacak şey değil!)" sözü delâlet etmektedir. Bu ifâdenin zâhiri, onların Allah'ı tanıdıklarını gösterir. Binâenaleyh, burada Allah'ı tanımanın yanında küfür de bulunduğuna göre, işte bu durum imanın, O'nu tanımak; küfrün de O'nu tanımamak olduğuna delâlet eder" demiştir.

Buna şöyle **cevap** veririz: Biz, "Allah'ı inkâr etmek, O'nu bilmemektir" şeklindeki sözümüzle, sadece O'nun mevcudiyetini bilmeme manasını kastetmiyoruz. Aksine bu ifâdemizle, O'nun zâtını, selbî ve nisbî sıfatlarını, tapınılma, mabudiyyet hususunda O'nun bir ortağının bulunmadığını bilmemeyi kastediyoruz. İşte kişi bunu bilmeyince, O'nun sıfatlarının bir kısmını da bilmemiş olur.

Diğer Peygamberlerin Hz. Muhammed'in Nübüvvetini İkrâr Etmeleri

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَى ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿٨١﴾ فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٨٢﴾

"Allah, peygamberlerden, 'Andolsun ki size kitap ve hikmet verdim. Sonra da size nezdinizdeki (o kitap ve hikmeti) tasdik eden bir peygamber gelecektir. Ona mutlaka iman ve yardım edeceksiniz' diye misak (ahd) aldığı zaman, 'İkrar ettiniz mi ve uhdenize bu ağır yükümü alıp kabul eylediniz mi?' dedi. Onlar, 'İkrâr ettik' dediler. (Allah da): 'Öyleyse şâhit olun, ben de sizinle beraber şahitlik edenlerdenim' dedi. Artık kim bundan sonra yüz çevirirse, işte o gibiler fâsıkların ta kendileridir" (Âl-i İmran, 81-82).

Bil ki bu âyetlerden maksat, Ehl-i kitap için bir mazeret olmadığını belirtip onların inatlarını ortaya koymak için, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet eden ve onlarca malum olan şeyleri sayıp dökmektir. Allahu Teâlâ'nın bu âyette bahsettiği husus da, bunlardan birisidir. Hak Teâlâ, kitap ve hikmet verdiği o peygamberlerden, kendilerine her ne zaman verilmiş olan kitabı tasdik eden bir peygamber gelse, onu tasdik edip

ona yardımcı olmaları hususunda söz (misak) almıştır. Cenâb-ı Hak, peygamberlerin bunu kabul ettiğini haber vermiş ve bunu kabul etmeyenlerin fâsıklardan olacağına hükmetmiştir ki, işte âyetten maksat budur. Velhasıl Allahu Teâlâ, bütün peygamberlere yanlarında olan kitabı tasdik edici olarak gelen her peygambere inanmalarını vâcip kılmıştır. Fakat bu tek mukaddimeye ikinci bir mukaddime eklenmediği müddetçe, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini ispat için kifâyet etmez. Bu ikinci mukaddime de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onların kitaplarını tasdik edici olarak gelen bir peygamber olması şartıdır. Bu durumda birisi şöyle diyebilir: "Bu, bir şeyi kişinin kendi hakkında kabullenmesidir. Çünkü bu, Hz Muhammed'in peygamber olduğunu kendisinin söylemesidir." Buna, "Hz. Muhammed (s.a.s)'in, bir peygamber olmasından murat, elinde mu'cizelerin zuhûr etmiş olmasıdır. Binânealeyh böyle bir sual söz konusu olmaz" diye cevap verilir. Allah en iyisini bilendir. Biz, şimdi tekrar âyetin lafızlarını tefsir etmeye dönelim:

Cenâb-ı Allah'ın, وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ *"Allah, peygamberlerden... misak aldığı zaman..."* ifâdesi hakkında **İbn Cerîr et-Taberî** "Bu, 'Ey Ehl-i kitap, Allah'ın peygamberlerden ahd ve söz aldığı zamanı hatırlayın' manasındadır" demiştir.

Zeccâc ise, bu ifâdenin, "Ey Muhammed, Kur'ân'da Allah'ın peygamberlerden ahd almış olduğunu hatırla" manasında olduğunu söylemiştir.

Âyetteki "Peygamberlerin misâkı" tabirine gelince, bil ki mastarların fâiline de mef'ûlüne de muzaf olması caizdir. Binâenaleyh bu tabirden murat, Allah'ın bizzat peygamberlerin kendilerinden aldığı ahit olabileceği gibi, peygamberleri için başkalarından aldığı ahit de olabilir. İşte bundan dolayı müfessirler, bu âyetin tefsirinde ihtilaf ederek her iki şekilde de mana vermişlerdir.

Birinci şekil, Allahu Teâlâ'nın birbirlerini tasdik etme hususunda peygamberlerden söz almasıdır. Bu, **Saîd İbn Cübeyr, Hasan el-Basrî** ve **Tâvus**'un (Allah onlara rahmet etsin) görüşüdür.

Buradaki mîsak ve ahdin, Hz. Peygamber (s.a.s)'e mahsus olarak diğer peygamberlerden alınmış olduğu da söylenmiştir. Bu, **Hz. Ali, İbn Abbas, Katâde** ve **Süddi**'den (Allah onlardan razı olsun) rivâyet edilmiştir. Bu görüşte olanlar, doğruluklarına delil olarak şunları zikretmişlerdir:

1- Âyetteki, *"Allah, peygamberlerden., misak aldığı zaman"* buyruğu, bu ahdi alanın Allah; ahit alınanların da peygamberler olduğunu gösterir. Âyette ümmetlerden bahsedilmemektedir. Binâenaleyh bu ahdin ümmetlerden (insanlardan) alındığını söylemek güzel olmaz. Bu delile şu şekillerle cevap verilebilir:

a) Yaptığınız bu izaha göre misak, burada mef'ûlüne muzaf olmuş olur. Bizim izahımıza göre ise, bu ahit ve misak, fiilin failine nisbet edilmesi gibi, kendisi için ahit alınana nisbet edilmiş olur. Şüphesiz ki, bir fiilin fâiline nisbeti, mef'ûlüne nisbetinden daha kuvvetlidir veya en azından eşittir. Bu, tıpkı "Allah'ın misâkı ve ahdi" denilmesi gibidir. Buna göre takdir, "Allah'ın, peygamberleri için ümmetlerinden aldığı o ahdi hatırlayınız" şeklinde olur.

b) Bununla, peygamberlerin çocuklarından alınan ahdin kastedilmiş olması da mümkündür. Peygamber evlatları, buna göre, İsrailoğullarıdır. Bu izaha göre âyette bir muzaf hazfedilmiştir. Bu, tıpkı **"Bekr İbn Vâil** şöyle yaptı. **Ma'd İbn Adnan** böyle yaptı" denilmesi gibidir. Bundan murat, "Onların çocukları ve kavimleri şöyle yaptı" manasıdır.

c) Buradaki "peygamberlerden" murat, Ehl-i kitap olabilir. Bu lafız, onlara hakaret etmek için kullanılmıştır. Çünkü onlar, "Biz, peygamberliğe Hz. Muhammed'den daha lâyıkız. Çünkü biz Ehl-i kitabız ve peygamberler bizden olur" diyorlardı.

Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde "nebî" lafzı zikredilmiş ve bununla onların ümmetleri kastedilmiştir. Mesela, Cenâb-ı Hak: يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ *"Ey Peygamber, kadınları boşadığınız zaman..."* (Talak, 1) buyurmuştur.

2- Şu hadis de bu görüşte olanların lehine delildir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: لَقَدْ جِئْتُكُمْ بِهَا بَيْضَاءَ نَقِيَّةً اَمَا وَاللهِ لَوْ كَانَ مُوسَى ابْنِ عِمْرَانَ حَيًّا لَمَا وَسِعَهُ اِلَّا اتِّبَاعِي *"Ben size, bu dini taptaze ve tertemiz olarak getirdim. Bakın, Allah'a yemin ederim ki İmran İbn Musa (a.s) yaşıyor olsaydı, bana uymaktan başka bir şey yapamazdı."*

3- **Hz. Ali** (r.a)'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Allahu Teâlâ gerek **Hz. Âdem,** gerekse ondan sonra gelen bütün peygamberlerden, "şâyet Hz. Muhammed, zamanınızda peygamber olarak gönderilir ve siz de hayatta olursanız, mutlaka ona iman edip, yardım edeceksiniz" diye ahd-ü misâk almıştır. Buradaki yardımdan maksadın, bu ahdi dile getirmek olması mümkündür. Allah en iyisini bilendir.

Ahitten Maksat, Enbiyanın Hz. Muhammedin Geleceğini Bildirmeleridir

İkinci şekil şudur: Bu ahitten murat, bütün peygamberlerin, ümmetlerinden, Hz. Muhammed peygamber olarak gönderildiğinde, O'nu tasdik edip O'na yardım etmeleri gerektiği hususunda almış oldukları ahittir ki bu, çoğu âlimlerin görüşüdür. Biz, daha önce, âyetin bu manaya da gelebileceğini söylemiştik. Bu görüşte olanlar, doğruluklarına şanları delil getirmişlerdir:

Birinci hüccet: Ebu Müslim el-İsfehânî'nin söylediği şu izahtır: "Âyetin zâhiri, Allah'ın ahit aldığı kimselerin, Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderildiğinde, O'nu tasdik etmeleri gerektiğini göstermektedir. Halbuki bütün peygamberler, Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderildiğinde, vefat etmiş idiler. Ölmüş olan kimseler, mükellef tutulamazlar. Kendilerinden misâk alınmış olan kimselerin Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderildiğinde O'nu tasdik etmeleri vâcip olup, O peygamber olarak gönderildiğinde, diğer peygamberlere Hz. Muhammed'e iman etmeyi gerekli ve vâcip kılmak da mümkün olmadığına göre, kendilerinden ahd alınanların, peygamberlerin bizzat kendileri değil, aksine bunların, o peygamberlerin ümmetleri olduğunu anlamış oluruz." **Ebû Müslim** sözüne devamla şöyle der: "Bizim bu fikrimizi, Allahu Teâlâ'nın, kendilerinden ahit almış olduğu kimselerin, Hz. Muhammed'e iman etmemeleri hâlinde fâsık olacaklarına hükmetmiş olması da te'kîd etmektedir. Bu vasıf (fâsık olmak vasfı) peygamberlere değil, olsa olsa ancak onların ümmetlerine yakışır."

Kaffâl (r.h), **Ebû Müslim**'e cevap vererek şöyle demiştir: "Âyetten maksadın, "şâyet peygamberler hayatta olmuş olsalardı, onların Hz. Muhammed (s.a.s)'i tasdik etmeleri gerekirdi" şeklinde olması niçin câiz olmasın? Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer (faraza) şirk koşmuş olursan, celâlim hakkı için, amellerin boşa gider"* (Zümer, 65) âyetidir. Halbuki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kesinlikle müşrik olmayacağını biliyordu. Ancak ne var ki bu söz sadece faraza kaydıyla zikredilmiştir. Burada da böyledir. Cenâb-ı Hak, *"Eğer o peygamber, bizim adımıza bazı sözler uydurmuş olsaydı, muhakkak ki onun sağ elini alıverirdik. Sonra da, muhakkak ki, onun kalp damarını koparırdık"* (Hakka, 44-46) buyurmuş; meleklerin sıfatı hakkında da, onların sözle kendisinin önüne geçemeyeceklerini ve kendilerine her sûrette hakîm ve kahîr olan Rab Teâlâ'dan korktuklarını

haber vermiş olduğu halde, *"Bunlardan (meleklerden) kim, 'Ben de O'ndan başka bir tanrıyım' derse onu cehennemle cezalandırırız. Biz, o zâlimleri de böyle cezalandıracağız"* (Enbiya, 29) buyurmuş ve bütün bunları faraza kaydıyla zikretmiştir. İşte burada da böyledir. Biz deriz ki, Cenâb-ı Hak peygamberlerin farazî olarak, iman etmemeleri takdirinde "fâsık" olacaklarını bildirmiştir. Çünkü "fısk" ismi, şirkten daha kötü değildir. Halbuki Cenâb-ı Hak, bu şirkten farazî olarak Hz. Muhammed (s.a.s) hakkında, *"Eğer (bilfarz) şirk koşmuş olursan, celâlim hakkı için amellerin boşa gider"* (Zümer, 65) şeklinde bahsetmiştir. İşte burada da böyledir.

İkinci hüccet: Bu âyetten maksat, Hz. Muhammed zamanında olan kimselerin iman etmeleridir. Misakın bu kimselerden alınmış olması, âyetten elde edilmek istenen maksadın meydana gelmesi hususunda, peygamberlerden alınmış olması halinden daha beliğ, daha müessir olmuş olur.

Bu hüccete karşı şu şekilde cevap verilmiştir: Peygamberlerin dereceleri, ümmetlerinin derecelerinden daha yüce ve daha şereflidir. Binâenaleyh âyet, Allahu Teâlâ'nın, o peygamberlerin hayatta olmaları halinde Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmelerini vâcip kıldığına; onların böyle bir iman etmemeleri halinde fâsıklar zümresinden olacaklarını beyan ettiğine delâlet edince, evet eğer böyle olunca, onların ümmetlerinin Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman etmeleri haydi haydi farz olur. Binâenaleyh, âyette geçen "ahd" sözünü, matlûb olanı elde etme hususunda peygamberler için anlamak, bu bakımdan daha isabetli olur.

Üçüncü hüccet: İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre, Ona, **"Abdullah İbn Mesûd**'un talebeleri Hak Teâlâ'nın bu âyetini, وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ "Hani Allah, kendilerine kitap verilmiş olanların misâkını almıştı" şeklinde okuyorlar; biz ise, وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ *"Hani Allah, peygamberlerin misâkını almıştı"* şeklinde okuyoruz" denildiğinde o, "Allah, ümmetleri aleyhinde olarak (onları sorumlu tutmak üzere) peygamberlerden ahit almıştır" diye cevap vermiştir.

Dördüncü hüccet: Bu ikinci şekil, Hak Teâlâ'nın, *"Ey İsrailoğulları, size ihsan etmiş olduğum bunca nimetlerimi hatırlayın, tavsiyelerimi yerine getirin; ben de size karşı olan ahdimi yerine getireyim..."* (Bakara, 40) ve *"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diye bir misâk almıştı"* (Âl-i İmran, 187) âyetleriyle

de te'kîd edilmektedir. Bu mevzuda söylenenlerin hepsi, işte bundan ibarettir. Allah, muradını en iyi bilendir.

"لَمَا اٰتَيْتُكُمْ" Kelimesindeki Üç Farklı Kıraatin İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın, لَمَا اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ *"Andolsun ki size kitap ve hikmet verdim"* ifâdesine gelince, bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kıraat imamlarının cumhûru, "لَمَا" kelimesini, lâm harfinin fethasıyla "لَمَا" şeklinde; **Hamza,** lâm'ın kesresiyle "لِمَا" şeklinde; **Saîd İbn Cübeyr** de şeddeli olarak "لَمَّا" şeklinde okumuştur. Fetha ile okumaya gelince bunun iki izah şekli vardır:

a) "مَا" İsm-i mevsûl, ondan sonra gelen onun sılası; haberi ise, "لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ" lâfzıdır. Kelâmın takdiri ise, "Şüphesiz size vermiş olduğum kitap ve hikmete; yanınızda bulunanı tasdik etmek üzere gelmiş olan peygambere, işte bunlara mutlaka iman edeceksiniz..." şeklinde olur. Bu takdire göre, "مَا" edâtı, mübtedâ olduğu için mahallen merfûdur. Sılasından "مَا" edatına râci olacak olan zamir ise, hazfedilmiştir. Bunun takdiri ise, "لَمَا اٰتَيْتُكُمُوهُ" şeklindedir. Böylece mevsûle râci olacak olan zamir hazfedilmiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı, اَهٰذَا الَّذِى بَعَثَ اللّٰهُ رَسُولًا *"Bu mu, Allah'ın peygamber olarak gönderdiği?"* (Furkan, 41) âyetindeki hazf gibidir (Yani, "بَعَثَهُ" şeklindedir). Yapılmış olan bu takdire, şu iki soru yöneltilmiştir:

Birinci soru: "مَا" edâtı mevsûle olduğu zaman, sılaya atfedilen cümlede, râci olacak bir zamirin bulunması gerekir. Aksi halde bu atıf doğru olmaz. Baksana, sen اَلَّذِي قَامَ اَبُوهُ ثُمَّ انْطَلَقَ زَيْدٌ "Babası kalkan şahıs, sonra Zeyd gitti" dediğinde, bu ifâde doğru olmaz. Halbuki, Hak Teâlâ'nın, "ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ" ifâdesinde mevsûle râci olacak bir zamir bulunmamaktadır.

Biz deriz ki, **Ahfeş**'e göre, zahir bir ismin zamir yerine getirilmesi caizdir. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, اِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِينَ *"Kim korkar, sabrederse, muhakkak ki Allah iyi hareket edenlerin mükâfatını* zayi etmez" (Yusuf, 90) âyetidir. Cenâb-ı Hak burada, لَا يُضِيعُ اَجْرَهُ "Onun ecrini etmez" dememiştir. Ve yine Cenâb-ı Hak, اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًا *"İman edip de güzel ameller yapanlar yok mu? Biz, muhakkak ki, iyi amel ve hareket edenin mükâfatını zayi etmeyiz"* (Kehf, 30) buyurmuş, لَا نُضِيعُ اَجْرَهُمْ "Onların ecrini zayi etmeyiz"

dememiştir. Çünkü, bu iki âyette geçen zahir isimler, zamirin yerine geçmişlerdir. İşte burada da böyledir.

İkinci soru: Hak Teâlâ'nın, "لَمَا" ifâdesindeki lâm harfinin getirilmesindeki fayda nedir?

Deriz ki: Bu lâm harfi, ibtidâ (başlangıç) lâm'ıdır. Bu senin, لَزَيْدٌ اَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو "Muhakkak ki Zeyd, Amr'dan daha faziletlidir" demen gibidir. Bu lâm'ın "muksemun aleyh" (kasemin konusu) yerine geçecek olan şeyin başına gelmesi güzel olmuştur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani, Allah peygamberlerden misak almıştı"* buyruğu, kasem yerindedir. Manası ise, "Allah onların (şu konuda) yemin etmelerini istedi..." şeklindedir. İşte bu lâm, kasemden dolayı gelmiştir. Bu konunun izahı da işte budur.

b) Bu, **Sibeveyh, Mâzinî** ve **Zeccâc**'ın tercihidir. Bu tercihe göre, buradaki "مَا" şart manası tazammun eden "مَا"dır. Buna göre takdir, "Şâyet size bir kitap ve hikmet veririm; sonra da size, yanınızda olanı tasdik eden bir peygamber gelirse, sizler ona muhakkak ki iman edersiniz" şeklindedir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ" buyruğundaki lâm, kasemden dolayı getirilmiş olan lâm'dır. Ama, "لَمَا" edâtının başındaki lâm hazfedilmese de, mana değişmez. Bunun bir benzeri de, وَاللّٰهِ لَوْ اَنْ فَعَلْتَ فَعَلْتُ "Allah'a yemin ederim ki, şâyet sen yaparsan, ben de yaparım" demendir. Buna göre, "اَنْ" lafzının zikredilmesi veya zikredilmemesi sebebiyle mana değişmez. İşte bu âyette de böyledir. Bu izaha göre, "مَا" edâtının mahalli, "اٰتَيْتُكُمْ" sebebiyle mansûb; "جَاءَكُمْ" fiilinin mahalli de, "اٰتَيْتُكُمْ" fiiline atfedilmesi sebebiyle meczumdur. "لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ" ifâdesi de, şartın cezasıdır. **Sibeveyh,** birinci görüşü, yani "مَا"nın mevsule olmasını kabul etmez. Çünkü **Sibeveyh,** zahir ismin zamir yerine kaim olacağını kabul etmemektedir.

"لَمَا"daki lâm harfinin, meksûr okunması da, illet lâm'ı olmasından dolayıdır. Buna göre sanki, "Allah, onların misaklarını şunun için almıştır: Çünkü, kendisine kitap ve hikmet verilenlere böyle bir lütfun tahsis edilmiş olması, diğer peygamber ve nebîleri tasdik etmelerini gerektirir" denilmek istenmiştir.

Bu kıraate göre "مَا" mevsûle olur. Bu izahın tamamını, birinci izahta açıklamıştık.

Bu kelimenin şeddeyle "لَمَّا" şeklinde okunmasına gelince, **Keşşaf sahibi** bu hususta şu iki izahı yapmıştır:

a) Bunun manası şöyledir: "Size bir kitap ve hikmet verdiğimde ve sonra size o kitabı tasdik eden bir peygamber geldiğinde, o peygambere inanıp yardım etmek size vâciptir.

b) Bu âyetteki, "لِمَا" lafzının aslı "لِمَنْ مَا"dır. Üç mîm harfinin, yani iki mim ile "مَا"daki mîm'e idğâm edildiği için mim harfine çevrilmiş olan nûn'un bir arada bulunuşu ağır görülmüş ve bunlardan biri hazfedilmiştir. Böylece bu kelime, "لَمَّا" olmuştur. Bu, "Size verdiğim şeyden dolayı, ona iman edeceksiniz" manasındadır. Bu, mana bakımından **Hamza**'nın kıraatine yakındır.

İKİNCİ MESELE

Nâfî, ta'zim için nûn ile "اٰتَيْنَاكُمْ" şeklinde, diğer kıraat imamları da tevhid için (müfred olarak) tâ ile, "اٰتَيْتُكُمْ" (Ben size verdim) şeklinde okumuşlardır. **Nâfî**'nin delili, وَاٰتَيْنَاهُ دَاوُدَ زَبُورًا *"Davud'a Zebûr verdik"* (Nisa, 163) اٰتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا *"Henüz çocuk iken ona hikmet verdik"* (Meryem, 13) ve اٰتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ *"O ikisine, apaçık gösteren o kitabı verdik"* (Sâffât, 117) âyetleridir. Bir de, bu kıraat Allah'ın azametini daha çok belirtmektedir. Binâenaleyh dinleyenlerin kalbinde daha fazla heybet uyandırır. Buraya bu mana daha uygun düşer. Diğer kıraat imamlarının delili ise, هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلٰى عَبْدِهِ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ *"O, kuluna apaçık âyetler indirmekte olandır"* (Hadid, 9) ve اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ *"O kitabı kulu (Muhammed'e) indiren Allah'a hamdolsun"* (Kehf, 1) âyetidir.

Bir de, bu okuyuş, âyetin hem öncesine hem de sonrasına daha uygun düşmektedir. Çünkü Cenâb-ı Allah bundan önce, وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ *"Allah aldığı zaman"* ifâdesini, bundan sonra da "اِصْرِى" *"Bu ağır yükümü"* kelimesini getirmiştir. **Nafî,** diğer kıraat imamlarının bu görüşlerine, "Fesahat çeşitlerinden birisi de, ifâdeyi müfred iken cem'e veya cemî iken müfrede doğru değiştirmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O (kitabı) 'Benden başka hiç kimseyi vekil tutmayın' diye İsrailoğulları için bir hidâyet rehberi kıldık"* (İsra, 2) buyurmuş; "KILDIK" dediği gibi (demekle beraber) "BİZDEN başka" dememiştir. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, peygamberleri gâib yoluyla zikretmiş, daha sonra da *"Size... verdim"* buyurmuştur ki, bu bir hitaptır ve burada bir hazif vardır. Bunun takdiri, "Allah, peygamberlerden ahit alıp, onlara hitap ederek, 'Ben size kitap ve hikmet verdim' demiştir" şeklindedir.

Kur'ân'da çok hazif vardır. Bazı âlimler, bu âyet hakkında başka bir takdir yapıp, yukarıda nahivcilerden naklettiğimiz külfetlerden kurtararak şöyle demişlerdir: "Allah, peygamberlerinden, 'size verdiğim kitap ve hikmeti, insanlara tebliğ edin' diye ahit almıştı." Bu takdiri yapanlar şöyle demişlerdir: "Fakat burada, söz kendisine delâlet ettiği için 'tebliğ edin' emri hazfedilmiştir. Çünkü kasem lâm'ı fiile gelebilir. Bu lâm, fiile delâlet edince, söz daha kısa olsun diye fiil hazfedilmiştir." Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Nezdinizdeki (o kitap ve hikmeti) tasdik eden bir peygamber gelecektir. Ona mutlaka iman ve yardım edeceksiniz"* buyurmuştur. Bu takdire göre, âyetin nazmı bozulmaz ve öyle zorlanılarak yapılan takdirlere de ihtiyaç duyulmaz. Mutlaka bir takdir yapmak gerekiyorsa, nazmın güzel ve açık bir şekil aldığı bir takdirin yapılması, o gibi zorlamalara girmekten daha evladır.

Buradan Bütün Peygamberlere Kitap Verildiği Anlaşılıyor, Oysa Böyle Değildir

DÖRDÜNCÜ MESELE

"Andolsun ki size kitap verdim" ifâdesinde bir müşkil vardır. O da şudur: Bu hitap, ya bütün peygamberlere veyahut da onların ümmetlerinedir. Eğer bütün peygamberler için yapılmış bir hitap ise, bütün peygamberlere kitap verilmiş olduğunu gösterir. Halbuki onların bazılarına kitap verilmiştir. Yok eğer bu hitap ümmetlerine ise, bu müşkil daha da büyür. Buna şu iki şekilde cevap veririz:

a) Bütün peygamberlere kitap verilmesi, her ne kadar bazılarına kitap verilmese de, onların da diğer peygamberlere verilmiş olan kitaplarla doğruya ulaşmış ve o kitaplarla amel etmeye davet etmiş olmaları manasındadır.

b) Peygamberlerin (a.s) en faziletlisi, kendilerine kitap verilenlerdir. Binâenaleyh onların hepsi de, bu âyette kitap verilmiş olma şerefi ile tavsif edilmişlerdir.

BEŞİNCİ MESELE

Kitap, indirilen ve okunan şey manasınadır. Hikmet ise, kitapta olmayan geniş mükellefiyetler yükleyen vahiy demektir.

ALTINCI MESELE

"مِنْ كِتَابٍ" ifâdesindeki "مِنْ" harf-i cerri, "لَمَا"daki "مَا" ism-i mevsûlünü beyân için gelmiştir. Bu senin şu sözün gibidir. مَا عِنْدِى مِنَ الْوَرَقِ دَانِقَانِ "Yanımda gümüşten, iki dânik (1/6 dirhem) vardır."

Cenâb-ı Allah'ın, ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ *"Sonra da size nezdinizdeki (o kitap ve hikmeti) tasdik eden bir peygamber gelecektir"* âyeti ile ilgili bazı sorular vardır:

Birinci soru: Peygamber, peygamberlere değil, ümmetlere geldiği hâlde, bu ifadede *"Sonra size (peygamberlere) gelecektir"* buyurulmasının manası nedir?

Cevap: Biz bu âyetteki, *"Allah, peygamberlerden... ahd aldığı zaman..."* ifâdesini, peygamberlerin kendilerinden değil de onların ümmetlerinden alınan ahit manasında anlarsak, böyle bir soru kendiliğinden kalkar. Eğer biz bu ifâdeyi, bizzat peygamberlerin kendilerinden alınan ahit manasında anlarsak, âyetteki o resul size gelirse "ثُمَّ جَاءَكُمْ" sözü "ثُمَّ جَاءَ فِى زَمَانِكُمْ" (sizin zamanınızda o resul gelirse) demektir.

Hz. Muhammed'in Önceki Peygamberleri Tasdikinin Manası

İkinci soru: Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriati, onların şeriatleri ile aynı olmadığı halde, Hz. Muhammed onlarla birlikte olanı yani onların şeriatlerini ve ahkâmını nasıl tasdik etmiş olabilir?

Cevap: Biz deriz ki, bu ifâdeden maksat, tevhid, nübüvvet ve dinin asıllarında uygunluğun bulunmasıdır. Fakat dinin tafsilatında (ahkamında) bir farklılık olsa bile, bu gerçekte bir ihtilaf değildir. Çünkü bütün peygamberler, **Hz. Musa** (a.s) zamanında hak olan şeyin onun şeriati; Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında hak olan şeyin O'nun şeriatı olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bu, her ne kadar bir farklılık zannı uyandırsa bile, hakikatte bir uygunluk vardır. Yine âyetteki, *"Sonra da size nezdinizdeki (kitap ve hikmeti) tasdik eden bir peygamber gelecektir"* buyruğundaki "bir peygamber"den maksat, Hz. Muhammed (s.a.s)'dir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onların nezdindeki şeyi tasdik edici olmasından maksat ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, vasıflarının ve çeşitli durumlarının **Tevrat** ve **İncil**'de zikredilmiş olmasıdır. Hz. Peygamber'in sıfatları ve halleri, o kitaplarda zikredilenlere uygun olarak tezahür edince, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat gönderilişi, onların yanındaki bu kitapların bir tasdiki olmuştur.

İşte Hz. Muhammed (s.a.s)'in, onların nezdindeki kitapları tasdik edici olmasından maksat budur.

Peygamberlerden Alınan Mîsakın Mahiyeti

Üçüncü soru: Netice olarak, Allahu Teâlâ, bütün peygamberlerden, nezdlerindeki kitabı tasdik edici olarak gelen her peygambere iman etmeleri hususunda söz almıştır. Binâenaleyh bu "misâk" ne demektir?

Cevap: Bu "mîsâk"ın, o peygamberlerin akıllarında, Allah'ın emrine inkiyâd etmenin vâcip olduğuna delalet eden delillerin yer almış olması manasına gelmesi muhtemeldir. Böyle bir peygamber geldiğinde, ancak kendisinin doğruluğunu gösteren mu'cizeler elinde zuhur ettiği zaman bir peygamber olmuş olur. O, diğer peygamberlere, Allah'ın, insanlara kendisine iman etmelerini emrettiğini haber verdiği zaman, onlar işte o esnada o peygambere de inanmanın vâcip olduğunu anlamış olurlar. Binâenaleyh böyle delillerin o peygamberlerin aklında yer almış olması, onlardan "mîsâk" alma gibidir.

Yine bu "mîsâk"tan muradın şöyle olması da muhtemeldir: Allahu Teâlâ, o peygamberin sıfatlarını, daha önceki peygamberlerin kitaplarında tafsilatıyla belirtmiştir. O peygamberin hâli, önceki kitaplarda yazılı olanlara aynen uyduğu zaman, ona inanmak vâcip olur. Bundan dolayı âyetteki *"Sonra da size, nezdinizdeki (o kitap ve hikmeti) tasdik eden bir peygamber gelecektir"* ifâdesi her iki manaya da delâlet eder. Birincisine, âyetteki *"bir peygamber"* lafzı; ikincisine de, *"Nezdinizdekini tasdik eden"* sözü delâlet eder.

Allahu Teâlâ'nın, لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ *"Ona mutlaka iman ve yardım edeceksiniz"* ifâdesinin manası açıktır. Çünkü Allahu Teâlâ önce o peygambere inanmayı, ikinci olarak da ona yardım etmeye gayreti emretmiştir. Bu ifâdenin başındaki lâm, kasem lâmıdır. Sanki, *"Allah'a yemin ederim ki, ona inanacaksınız..."* denilmiştir.

Sonra Hak Teâlâ, قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ *"(Allah) 'ikrâr ettiniz mi?' dedi"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "وَإِذْ أَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ" ifâdesini, "Allah, peygamberlerden ahd aldı" manasında tefsir edersek, *"İkrâr ettiniz mi?"* ifâdesi, "Allah, peygamberlerine, 'Ona iman etmeyi ve yardımda bulunmayı kabul ettiniz mi?' dedi" manasında olur. Yok eğer bu ifâdeyi "Cenâb-ı Hak, peygamberlerinden,

ümmetlerinden ahd almaları hususunda ahd-u mîsâk almıştır" manasında tefsir edersek *"İkrâr ettiniz mi?"* ifâdesinin manası, "Her peygamber, ümmetine 'ikrar ettiniz mi?' der" şeklinde olur. Çünkü Allahu Teâlâ, her ne kadar bu ahdi peygamberler ümmetlerinden almışlar ise de, kendisine nisbet etmiştir. Bu ikrâr isteme peygamberlerden sudûr etmiş ise de, Allahu Teâlâ onu kendisine nisbet etmiştir. Bundan maksat şudur: Peygamberler bu işi tahakkuk ettirme ve te'kîd etme hususunda büyük çaba sarf etmişler, sadece ümmetlerinden söz (ahd) alma ile yetinmemiş, onlardan sözlü ikrar da istemiş ve bu hususu şâhit tutarak te'kid etmişlerdir.

İKİNCİ MESELE

"İkrâr", if'al babında olup bunun aslı, "Bir şey yerinde durup, orada karar kılarak, oradan ayrılmadığı zaman söylenilen "قَرَّ الشَّيْءُ يَقِرُّ" tabirinden alınmıştır. Birisi bir şeyi kendi aleyhine itiraf edip kabul ettiğinde ona "mukırr" denir.

Hak Teâlâ'nın, وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرِى *"Ve uhdenize bu ağır yükümü alıp kabul eylediniz mi?"* buyruğuna gelince, buradaki "alma", kabul etme manasınadır. Kur'ân-ı Kerim'de, birçok yerde "اَخَذَ" (aldı) kelimesi, kabul etti manasında kullanılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ondan bir fidye alınmaz"* (Bakara, 48) yani kabul edilmez, ve *"Sadakaları alır"* (Tevbe, 104) yani "kabul eder" buyurmuştur. Âyetteki "Isr", yaptığı bir işten dolayı insana gelen zorluk demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ey Rabbimiz, bizden evvelki (ümmetlere) yüklediğin gibi üstümüze bir ısr (yük) yükleme"* (Bakara, 286) buyurmuştur. Nitekim "ahd" da, bu ağırlık manasından ötürü "Isr" diye ifâde edilmiştir. **Keşşaf sahibi** şöyle der: "Ahd, bağlanıp sağlama alınan şeylerden olduğu için "Isr" diye adlandırılmıştır. Pazubend'e de "Isâr" denilmesi, bu manadan dolayıdır. Âyetteki bu kelime, "اَصْرِى" şeklinde de okunmuştur. Bu kıraatin, "اِصْرِى" manasında kullanılmış olması câizdir.

Şahitliğin Bu Âyetteki Manası

Sonra Allahu Teâlâ, قَالُوا اَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا *"Onlar 'ikrâr ettik' dediler. (Allah da:) 'Öyleyse şahit olun' buyurdu."* Buradaki, *"Öyleyse şahit olun"* ifâdesinin çeşitli tefsirleri yapılmıştır:

1- "Öyleyse birbirinize ikrâr ile şâhit olun. Ben de sizin ikrârınıza ve birbirinizi şâhit tutmanıza şahitlik edenlerdenim." Bu, bu işi onlara pekiştirmek ve onların Allah'ın şahâdeti ile birbirlerine şâhit oluşlarını hatırlayıp

bildiklerinde böyle bir şahâdetten rucû etmekten onları sakındırmak manasına gelir.

2- *"Öyleyse şâhit olun"* emri, meleklere yönelik bir hitaptır.

3- *"Öyleyse şâhit olun"* emri "Herkes kendisini, kendisi aleyhine bir şâhit kılsın" manasındadır. Bunun bir benzeri de, *"Onları kendilerine şâhit tutmuş ve 'Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?' (demişti.) Onlar da: 'Evet, (kendi aleyhimize) şâhit olduk' demişlerdi"* (A'raf, 172) âyetidir. Bu, "mübâlağa" babındandır.

4- Bu, "Bilmeme hususunda hiç kimsenin ileri sürecek mazereti kalmasın diye bu mîsâkı, âlim, câhil herkese açıklayınız" manasındadır. "Şâhit", dâvanın doğruluğunu ortaya koyan kimse demektir.

5- Bu ifâde, "Size ikrâr ettirdiğim bu mîsakı, iyice belleyin ve bu hususta bir şeyi görüp gözeten bir kimse gibi olun" manasındadır.

6- Biz, mîsâkın ümmetlerden alınmış olduğunu kabul edersek, bu durumda bu ifâde, peygamberlere, ümmetlerine şâhit olmalarını emreden bir hitap olmuş olur.

Hak Teâlâ'nın, وَاَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ *"Ben de sizinle beraber şâhitlik edenlerdenim (dedi)"* buyruğu bir te'kid ve mecbur tuttuğu şeyi takviyedir. Bunun diğer bir faydası da şudur: Allahu Teâlâ, her ne kadar burada başkasını şâhit tutmuş ise de, böyle bir şâhit tutmaya kendisinin ihtiyacı yoktur. Çünkü Allahu Teâlâ'ya hiçbir şey gizli kapaklı kalmaz. Ancak bir maslahattan ötürü onları birbirlerine şâhit tutmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ, sırları ve gizli şeylerin en gizlisini bilir.

Cenâb-ı Hak bunun peşi sıra diğer te'kidli bir ifâde daha getirip فَمَنْ تَوَلّٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَاُولٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ *"Artık kim bundan sonra yüz çevirirse, işte o gibiler fâsıkların ta kendileridir"* buyurmuştur. Yani, "Geçen bunca delilden sonra kim o peygambere iman ve yardım etmekten yüz çevirirse, fâsıklardan olur" demektir. Fâsıklar için olan ilâhî vaîdler malumdur. Âyetteki, *"Artık kim bundan sonra yüz çevirirse..."* ifâdesi, şart cümlesidir. Şart ve cezâ cümlesinde kullanılan mâzî fiiller, muzarî fiil manasındadırlar. Allah en iyi bilendir.

İslâm Cansız Kâinatın Bile Tâbi Olduğu Dindir

أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٨٣﴾

"Şimdi onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Halbuki göklerde ve yerde ne varsa (hepsi) ister istemez O'na boyun eğmiştir. Nihâyet O'na döndürülecekler" (Âl-i İmran, 83).

Bil ki Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, Hz. Muhammed'e iman etmeyi, geçmiş bütün peygamber ve ümmetlere gerekli ve meşrû kıldığı bir hükmü olduğunu beyân edince, bunu istemeyen ve kabul etmeyen herkesin Allah'ın dininden başka bir din istemiş olacağını açıklamış ve أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ *"Şimdi onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım'ın râvisi **Hafs,** bu âyetteki fiilleri, şu iki sebepten ötürü yâ harfi ile "يَبْغُونَ"ve "يُرْجَعُونَ" şeklinde okumuştur:

a) Bu fiillerin faillerinin, bir önceki âyette geçen "fasıklar" olduğunu göstermek için...

b) Allahu Teâlâ, Yahudî ve Hristiyanların Hz. Muhammed'e iman etmelerinin gerekli olduğunu ortaya koymak için, bir önceki âyette mîsâk aldığını anlatmıştır. Yahudî ve Hristiyanlar inkârlarında ısrar edince, onların bu hallerini yadırgayarak, *"Şimdi onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?"* buyurmuştur. **Ebû Amr,** Yahudî ve diğer kâfirlere bir hitap olarak, ilk fiili "تَبْغُونَ" *"arıyor musunuz?"* şeklinde; *"Halbuki göklerde ve yerde ne varsa (hepsi) ister istemez O'na boyun eğmiştir"* ifâdesinde zikredilmiş olan bütün mahlukata râci olsun diye ikinci fiili de "يُرْجَعُونَ" şeklinde okumuştur.

Diğer kıraat imamları ise, bu iki fiili muhatab sigası ile "تَبْغُونَ" ve "تُرْجَعُونَ" "arıyor (musunuz?)" ve "döndürüleceksiniz" şeklinde okumuşlardır. Çünkü bu âyetten önce gelen *"ikrâr ettiniz mi?","alıp kabul eylediniz mi?"* ifâdeleri, muhatab sigasıyla gelmiştir. Ve yine Müslüman, kâfir ve herkese, "Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin Allah'a teslim olduğunu

ve sizin dönüşünüzün de O'na olacağını bilip dururken, Allah'ın dininden başkasını mı arayıp duruyorsunuz?" denilmesi de uzak bir ihtimal değildir. Bu Hak Teâlâ'nın tıpkı, *"Karşınızda Allah'ın âyetleri okunup dururken ve O'nun peygamberi de içinizde iken, siz Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?"* (Âl-i İmran, 101) âyeti gibidir.

İKİNCİ MESELE

Bu ifâdenin başındaki hemze, istifhâm içindir. Bu istifhamdan maksat, onların yaptıklarını yadırgamak (istifhâm-ı inkârî) veyahut da onların yaptıklarını sadece belirtmek (istifhâm-ı takrirî)dir. Bu istifhâm edâtının esasen yeri "يَبْغُونَ" lafzıdır. Bunun takdiri ise, اَيَبْغُونَ غَيْرَ دِينِ اللهِ "Allah'ın dininden başkasını isterler mi?" şeklindedir. Çünkü istifham ancak, fiil ve hadiseler hakkında olur. Ama ne var ki, Cenâb-ı Hak, mef'ûl olan "غَيْرَ دِينِ اللهِ" ifâdesini, fiili olan "يَبْغُونَ" kelimesinden önce getirmiştir. Çünkü bu, hemzenin manası olan inkâr etme ve yadırgamanın, bâtıl bir mabûda yönelmiş olması itibariyle daha mühimdir. Bu ifâdenin başında bulunan fâ harfi ise, cümleyi cümleye atfetmek için getirilmiştir. Bu hususta şu izah yapılmıştır:

Takdir, فَاُولٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ فَغَيْرَ دِينِ اللهِ يَبْغُونَ "İşte bunlar, fâsıkların ta kendileridirler; ve onlar yine, Allah'ın dininden başkasını isterler" şeklindedir. Bil ki, şâyet "اَوَغَيْرَ دِينِ اللهِ" denilmiş olsaydı, yine caiz olurdu. Ancak ne var ki, fâ harfinin getirilmiş olmasında, bunun ifâde ettiğinden daha fazla bir mana vardır. Sanki şöyle denilmiştir: "Bu kadar beliğ te'kidlerle te'kid edilmiş olan bu mîsakın alınışından sonra mı, siz hâlâ Allah'ın dininden başka bir din arıyorsunuz?"

ÜÇÜNCÜ MESELE

Rivâyet edildiğine göre Ehl-i kitaptan iki grup, **Hz. İbrahim** (a.s)'in dini hususunda ihtilâf edince, hükümleşmek üzere Hz. Peygamber'in yanına geldiler. Bu iki gruptan her biri, **Hz. İbrahim**'in kendilerine daha yakın olduğunu iddia ediyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), "Her iki grup da, **Hz. İbrahim**'in dininden uzaktır" dedi. Buna karşılık onlar, "Biz senin hükmünü kabul etmiyor ve dinini de alıp benimsemiyoruz" deyince, işte bu âyet nazil oldu.

Bence, bu âyeti bu sebebe hamletmek uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu durumda âyetin, mâkabliyle (öncesiyle) ilgisi kalmaz. Halbuki, istifhâm-ı inkarî, bu cümlenin kendisinden öncesiyle irtibatlı olmasını gerektirir.

Binaenaleyh, âyetin izah şekli şudur: Bu mîsak onların kitaplarında zikredilmiş olduğu için, onlar da bunu bildikleri için, Hz. Peygamber'in peygamberlik davasında doğru ve sadık olduğunu da biliyorlardı. Binaenaleyh, inkârların yegâne sebebi olarak geriye, sadece düşmanlık ve haset kalmaktadır. Bundan dolayı onlar, hasedi kendisini inkâra götüren İblis gibi olmuşlardır. Allahu Teâlâ onlara, böyle oldukları zaman, Allah'ın dininden başka bir din, Allah'tan başka da bir ma'bud aramış olacaklarını bildirdi.. Sonra da, Allah'a karşı inatlaşmanın ve O'nun hükmünden yüz çevirmenin, akıllı kimselere yakışmayan şeylerden olduğunu beyân ederek, وَلَهُ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ *"Halbuki göklerde ve yerde ne varsa (hepsi) ister istemez O'na boyun eğmiştir. Nihâyet O'na döndürülecekler"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İslâm'ın Bu Âyetteki Manası**

İslâm, teslim olma, boyun eğme ve itaat etme anlamına gelir. Bunu anladığın zaman bil ki, göklerde ve yerde bulunan bütün varlıkların itâat etmesinin birçok izah şekli vardır:

1- Bu bence en sahih olan izahtır. Allahu Teâlâ'nın dışındaki bütün varlıklar, zâtı bakımından mümkün varlıklardır. Zâtı bakımından mümkün olan her varlık, ancak Allah'ın var etmesiyle var, yok etmesiyle de yok olur. O zaman, Allah'ın dışında bulunan her şey, varlık ve yokluk taraflarından, Allah'ın celâline boyun eğmiş ve O'na itâat etmiştir. İşte, boyun eğip inkıyâd etmenin nihâyeti de budur. Sonra, bu izahta başka bir incelik daha vardır ki, o da şudur: *"O'na boyun eğmiştir"* ifâdesi, bir hasr ifâde eder. Yani, "Göklerde ve yerde bulunan her şey ve herkes, başkasına değil, sadece ve sadece O'na boyun eğmiştir" demektir. Binâenaleyh bu âyet, vâcibu'l-vücûd'un tek olduğunu ve ister akıl, ister nefis, ister ruh, ister cisim, ister cevher, ister âraz, ister fâil, isterse fiil olsun, O'nun dışındaki her şeyin ancak Allah'ın var etmesiyle vücûd bulacağını ve O'nun yok etmesiyle de yok olacağını ifâde etmektedir. Bu manaya delâlet etme hususunda, bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Göklerde ve yerde bulunan herkes, ister istemez Allah'a secde eder"* (Ra'd, 15) âyetiyle, *"Hiçbir şey hariç olmamak üzere, hepsi O'nu hamd ile tesbih eder"* (İsra, 44) âyetidir.

2- Allah'ın irade buyurduğu hususta, hiç kimsenin O'na karşı koyması mümkün değildir. Varlıklar, Allah'ın muradını ya isteyerek veyahut da istemedikleri halde, kabul etmek zorundadırlar. Meselâ sâlih Müslümanlar,

dine taalluk eden meselelerde Allah'a isteyerek; tabiatlarına ters düşen hastalık, fakirlik, ölüm ve benzeri şeyler hususunda da O'na istemeyerek (kerhen) inkiyâd ederler. Kâfirlere gelince onlar, her halükârda, Allah'a kerhen inkiyâd ederler. Çünkü onlar, din ile alâkalı olan hususlarda Allah'a boyun eğmezler; dinî olmayan diğer hususlarda ise, O'na kerhen teslim olurlar. Çünkü onların, Allah'ın kazâ ve kaderini savuşturmaları mümkün değildir.

3- Müslümanlar, isteyerek; kâfirler ise, ölümleri esnâsında kerhen ve istemeyerek Allah'a boyun eğmişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Fakat, hışmımızı gördükleri zaman, imanları fayda verecek değildi"* (Mü'min, 85) buyurmuştur.

4- Bütün varlıklar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki onlara, gökleri ve yeri kimin yarattığını sorarsan, muhakkak ki, 'Allah' derler"* (Lokman, 25) âyetinin delâletiyle, O'nun uluhiyyetine isteyerek; O'nun tekliflerine ve elem ve kederleri yaratıp vermesine de istemeyerek boyun eğmektedirler.

5- Bütün varlıkların boyun eğmesi, mîsâk alındığı sırada meydana gelmiştir ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani Rabbin Âdemoğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp kendilerini nefislerine şahit tutmuş, 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti"* (A'raf, 172) âyetinin ifâde ettiği hususdur.

6- **Hasan el-Basrî,** "İsteyerek boyun eğmek, gökteki (meleklere) mahsustur. Yerdekilere gelince, bunların bir kısmı isteyerek, bir kısmı da kerhen inkiyâd ederler" demiştir. Ben de derim ki, Cenâb-ı Hak Subhânehu, bu hususu, gökleri ve yeri yaratması konusunda zikretmiştir ki, bu da, *"Sonra da ona ve yeryüzüne, 'ikiniz de ister istemez gelin' buyurdu"* (Fussilet, 11) âyetinde bahsedilmiş olan hususdur. Bu konuda, insanı hayranlıklar içinde bırakan birçok sırlar bulunmaktadır.

Hak Teâlâ'nın, وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ *"Nihâyet O'na döndürülecekler"* ifâdesine gelince, bundan maksat da şudur: "Dünyada Allah'a muhalefet eden herkesin dönüşü, Allah'a olacaktır." Bundan maksat, "Allah'tan başka hiç kimsenin bir zarar ve fayda veremeyeceği yere varacaktır..." demektir ki bu, hak dine muhâlefet eden kimselere karşı yapılmış büyük bir tehdittir.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demektedir: "اَلطَّوْعًا" kelimesi, inkiyâd etmek manasına gelir. Nitekim bir kimse bir başkasına boyun eğip inkiyâd ettiğinde "طَاعَهُ – يَطُوعُهُ – طَوْعًا" bir kimse, başka birisinin emriyle çekip gittiği zaman فَقَدْ اَطَاعَهُ "Muhakkak ki onun emrini dinledi, O'na itâat etti" ve bir kimse

birisine muvafakat edip uyduğunda da فَقَدْ طَاوَعَهُ "Muhakkak ki ona uydu, muvafakat etti" denilmektedir." **İbnu's-Sikkît** şöyle der: "طَاعَ لَهُ وَاَطَاعَ" denilir. Âyet-i kerimedeki "طَوْعًا وَكَرْهًا" ifâdeleri, hal mahallinde gelmiş olan birer mef'ûl-i mutlak oldukları için mansub olmuşlardır. İfâdenin takdiri ise, "طَائِعًا وَكَارِهًا" şeklindedir. Bu, senin tıpkı اَتَانِى رَاكِضًا "Bana koşarak geldi" demen gibidir. Halbuki, "اَتَانِى كَلَامًا" denilmez.. Ama, اَتَانِى مُتَكَلِّمًا "Bana konuşarak geldi" denilir. Çünkü, kelâmın kendisi gelmez... Allah en iyi bilendir.

قُلْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَآ اُنْزِلَ عَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَآ اُوتِىَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿٨٤﴾

"De ki: Allah'a iman ettik. Bize indirilene, İbrahim'e İsmail'e, İshâk'a, Yakûb'a ve (Yakub'un) torunlarına indirilenlere, Musa'ya, İsa'ya ve peygamberlere Rab Teâlâ'dan verilenlere de (iman ettik). Onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeyiz. Biz O'na teslim olmuşlarız"
(Âl-i İmran, 84).

Bil ki Cenâb-ı Hak, önceki âyet-i kerimede, yanlarında olanı tasdik etme konusunda diğer peygamberlerden mîsak aldığını beyan edince, bu âyette de, Hz. Muhammed'in sıfatlarından birisinin, onların yanında bulunan **Tevrat**'ı tasdik etmesi olduğunu açıklamış ve, *"De ki: "Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e... indirilene iman ettik..."* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

"قُلْ" ifâdesindeki zamir müfred, "اٰمَنَّا" (iman ettik) ifâdesindeki zamir de cemidir. Bu hususta bazı izahlar bulunmaktadır:

a) Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed'e hitap ettiği zaman, ancak tekil lafızlarla hitap etmiş ve O'na, kavmine hitap ettiğinde, hükümdarların ve büyük şahısların konuşması gibi, ta'zim ve ululuk ifâde eden bir üslupla, cemi lafzını kullanarak hitap etmesini öğretmiştir.

b) Allahu Teâlâ önce söz, Allah'ın bu emirlerini insanlara tebliğ edecek olanın o peygamber olduğunu göstersin diye, ona müfred bir lafızla hitap etmiş, sonra, bu sözü söylediği zaman ashabının ona muvafakat edeceğine bir dikkat çekmek üzere, اٰمَنَّا "iman ettik" tabirini kullanmıştır.

c) Allahu Teâlâ, bununla, Hz. Peygamber'in onların yanında olan kitabı tasdik edici olduğu zuhur etsin diye, "قُلْ" sözünün ifâde etmiş olduğu emri yerine getirme hususunda, O'nun şahsına hitap etmiştir. Sonra bu mükellefiyetin sadece O'na has olmayıp, bilakis bütün mü'minler için bir görev olduğuna dikkat çekmek için, "اٰمَنَّا" (iman ettik) tabirini kullanmıştır. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Mü'minler de, onların her biri de Allah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine 'O'nun peygamberlerinden hiçbiri arasında ayırım yapmayız...' diye iman etti."* (Bakara, 285) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Allah'a iman, peygamberlere imandan önce zikredilmiştir; çünkü Allah'a iman, peygamberliğe imanın aslıdır. İkinci mertebede, O'na indirilmiş olana iman zikredilmiştir. Çünkü diğer peygamberlere nazil olan kitapları onların ümmetleri tahrif ve tebdil etmiştir. Bu kitapların durumlarını bilmek de, ancak Hz. Muhammed'e inzâl edilmiş olana iman etmekle mümkündür. Binaenaleyh, Hz. Muhammed'e indirilen Kur'ân, diğer peygamberlere indirilen için bir asıl olmuş olur. İşte bundan dolayı Hz. Muhammed'e indirileni diğerlerinden önce saymıştır. Üçüncü mertebede, Ehl-i kitabın, varlıklarını kabul ve itiraf ettiği, ama nübüvvetleri hususunda ihtilaf etmiş olduğu bazı peygamberler zikredilmiştir. Âyetteki, "اَلْاَسْبَاطُ" (torunlar) kelimesiyle kastedilenler, Cenâb-ı Hakk'ın A'raf 160. âyetinde, on iki boyunu zikretmiş olduğu, Yakûb (a.s)'un torunlarıdır.

Hz. Peygamberin, Diğer Enbiyayı Tasdikindeki Hikmetler

Allahu Teâlâ, birçok sebeplerden dolayı, her peygamberin nübüvvetini kabul ve tasdik etmeyi vâcip kılmıştır.

a) Hz. Peygamber'in, bütün peygamberleri doğrulayıcı olduğunu ispat etmek.. Çünkü bu şart, mîsakın alınmasında göz önünde bulundurulmuştu.

b) Ehl-i kitabın görüşlerinin birbirleriyle çeliştiğine dikkat çekmek.. Bu böyledir, çünkü onlar ancak, elinde bir mu'cize zuhur ettiği için tasdik ettikleri bir peygamberi doğruluyor ve tasdik ediyorlardı. Bu ise, elinde bir mu'cize zuhur eden herkesin bir peygamber olmasını iktizâ eder. Buna

göre, elinde mu'cize zuhur etmiş olanların bir kısmını tasdik edip, bir kısmını yalanlamak bir çelişkidir. Bilâkis yapılması gereken gerçek şey, hepsini tasdik edip, hepsinin nübüvvetini kabul etmektir.

c) Cenâb-ı Hak bu âyetten önce, *"Şimdi onlar, Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Halbuki, göklerde ve yerde ne varsa, (hepsi) ister istemez O'na boyun eğmiştir"* (Âl-i İmran, 83) buyurmuştur. Bu, onların peygamberlerin bazısını yalanlamada ısrar etmelerinin, Allah'ın dininden yüz çevirmek ve Allah ile münazaaya girmek olduğuna dikkat çekmektir. İşte burada da, Ehl-i kitabı nitelemiş olduğu, hüküm ve mükellefiyetlerde Allah ile münazaaya girme hâlinin O'ndan ve O'nun ümmetinden zâil olması için, bütün peygamberlerin nübüvvetine iman hususunu açıklamıştır.

d) Allahu Teâlâ birinci âyette, bütün peygamberlerden, kendilerinden önce gelen her peygambere iman etsinler diye misak aldığını bildirmiştir. Bu âyette ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'den kendisinden önce geçmiş olan her peygamberi tasdik etsin diye ahit almıştır; ama kendisinden sonra gelecek peygamberleri (tasdik etmesi hususunda) bir misak almadığını zikretmiştir. Binâenaleyh bu âyet bu bakımdan, Hz. Peygamber'den sonra bir peygamber olmayacağı hususuna kesin olarak delâlet etmiş olur.

İmdi eğer, "اَنْزَلَ" fiili bu âyette niçin isti'lâ ifâde eden "عَلٰى" harf-i cerriyle, önceki âyette de bir intihâ ifâde eden "اِلٰى" harf-i cerriyle müteaddi kılınmıştır?" denilirse, biz deriz ki, her iki mananın da bulunmasından dolayıdır. Çünkü vahiy yukarıdan aşağı iner ve peygamberlere ulaşır. İşte bundan dolayı, bazen bir mana ile, bazen de diğer mana ile kullanılmıştır.

Yine şu da söylenmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) hakkında "عَلَيْنَا" (üzerimize) tabiri kullanılmıştır; çünkü vahiy, O'nun üzerine nazil olmaktadır. Ümmet hakkında "اِلَيْنَا" (bize...) kelimesi kullanılmıştır, çünkü vahiy, Hz. Peygamber'den nihâyet onlara varıp ulaşmaktadır". Bu açıklama, bir zorlamadır. Şu âyetlere bakmıyor musun? بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ *"Sana indirilene"* (Bakara, 4); اَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الْكِتَابَ *"Sana kitabı indirdik"* (Nisa, 105) ve اٰمِنُوا بِالَّذِى اُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا *"İman edenlere indirilmiş olana iman ediniz..."* (Al-i İmran, 72).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, daha önce geçmiş ve şeriatleri neshedilmiş olan bu peygamberlere imanın nasıl olacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâfın aslı şudur: Onların şeriatleri neshedildiğine göre, peygamberlikleri de neshedilmiş olmaz mı? Buna, "Neshedilmiş olur" diyenler şöyle derler: "Biz onların

daha önce nebî ve resûl olduklarına inanırız, ama şu anda onların nebî ve resûl olduklarına inanmayız." "Onların şeriatlernin neshedilmiş olması, peygamberliklerinin de neshedilmiş olmasını gerektirmez" diyenler ise, "Onların şu anda da nebî ve resûl olduklarına inanırız" derler. Bu noktaya dikkat etmen gerekir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Peygamberler Arasında Ayırım Yapmamak Gerekir**

Âyet-i kerimedeki لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ *"Onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeyiz"* tabiri hakkında birkaç izah bulunmaktadır:

a) **Esamm** şöyle demiştir: Fark gözetme bazen, onları birbirinden üstün görmeyle; bazen de, Allah'a itâat hususunda aynı yol üzere olmadıklarını söylemek suretiyle olur. Bundan murat şudur: Biz onların hepsinin, Allah'a davet ve Allah'ın mükellefiyetlerine inkiyâd hususunda aynı din üzere olduklarını kabul ediyoruz.

b) Bazı âlimler şöyle demiştir: *"Onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeyiz"* ifâdesinden murat, Yahudî ve Hristiyanların farklı farklı inanmaları gibi, biz onların bir kısmını bırakıp, bir kısmına iman etmek sûretiyle, "onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeyiz" anlamıdır.

c) **Ebû Müslim,** bu ifâdeden muradın, "Biz onların üzerinde icmâ ve ittifâk ettikleri şeyleri parçalamayız, bölmeyiz" manası olduğunu söylemiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hepiniz, toptan sımsıkı Allah'ın ipine sarılın, parçalanıp ayrılmayın..."* (Âl-i İmran, 103) âyeti gibidir. Cenâb-ı Hak bir kavmi kınayıp, parçalanıp ayrılmakla vasfetmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Andolsun ki, aranızdaki bağlar parça parça olmuştur. (Fayda) umduklarınızın hepsi sizleri bırakıp gitmiştir"* (En'âm, 94).

Cenâb-ı Hakk'ın, وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ *"Biz O'na teslim olmuşlarız"* ifâdesine gelince, bunda birkaç izah şekli bulunmaktadır:

a) Bizim bu peygamberlerin nübüvvetini ikrâr ve kabul edişimiz ancak, Allahu Teâlâ'nın emrine inkiyâd ettiğimiz, O'nun emrine ve hükmüne teslim olduğumuz içindir. Bu ifâde de, O'nun durumunun, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine, *"Şimdi onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Halbuki göklerde ve yerde ne varsa, (hepsi) ister istemez O'na boyun eğmiştir"* (Âl-i İmran, 83) ifâdesiyle hitapta bulunduğu kimselerin durumundan farklı olduğuna bir dikkat çekme vardır.

b) **Ebû Müslim** şöyle demiştir: "وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ" tabirinin manası, "Allah'ın emrine razı olmak ve O'na muhalefet etmemek suretiyle O'nun emirlerine teslim olan, inkiyâd edenleriz" demektir ki, bu Allah'a iman eden kimselerin vasfıdır. Bunlar da barış ve teslimiyetten yana olan kimselerdir. Kâfirler ise, Allah'a harp ilan etmiş kimseler diye vasfedilirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'a ve Resulü'ne harp açanların cezası..."* (Maide, 33) buyurmuştur.

c) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz O'na teslim olmuşlarız"* sözü hasr ifâde eder. Buna göre ifâdenin takdiri, "Riyâ, gösteriş ve mal talep etmek gibi başka bir maksadımız olmaksızın, sırf Allah rızası için biz teslim olduk, inkiyâd ettik.." şeklindedir. Bu ifâde, kâfirlerin hallerinin bunun aksi olduğuna dikkat çekmektedir. Çünkü onlar böyle yapmaz; aksine ancak gösteriş, riyâ ve mal elde etmek için bunları yapar ve bu sözü söylerler.. Allah en iyi bilendir.

وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٨٥﴾

"Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bu ondan asla kabul edilmeyecek ve o kimse, âhirette en büyük zarara uğrayanlardan olacaktır" (Âl-i İmran, 85).

Bil ki, Allahu Teâlâ önceki âyetin sonunda *"Biz O'na teslim olmuşlarız"* buyurmuş, bunun peşinden de bu âyette, dinin sadece İslâm dini olduğunu, İslâm'ın dışındaki hiçbir dinin Allah katında makbûl olmadığını, çünkü makbul olan amelin, Allahu Teâlâ'nın kendisinden ve fâilinden râzı olup, kendisine sevap verdiği amel olduğunu beyân etmiştir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"Allah ancak, müttaki olanlardan kabul buyurur"* (Mâide, 27) buyurmuştur. Daha sonra Hak Teâlâ, İslâm dininin dışındaki dinlere mensup hiç kimsenin dininin, Allah katında makbûl olmadığı gibi, aynı zamanda o kimsenin âhirette hüsrana uğrayanlardan olacağını açıklamıştır. Âhirette hüsrana uğramak, sevaptan mahrum, cezaya da duçar olmakla gerçekleşir. Bu hüsran ifâdesine kişinin dünyada iken yapamadığı sâlih amellere karşı duymuş olduğu üzüntü ve keder ile, yine dünyada iken kendi bâtıl dinini yerleştirme hususunda katlandığı çile ve meşakkatler de dâhildir. Bil ki bu âyetin zâhiri, imanın İslâm olduğuna delâlet

eder. Çünkü, eğer iman İslâm'dan ayrı olsaydı, Cenâb-ı Hak, *"Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bu ondan asla kabul edilmeyecektir"* buyurduğu için, o imanın makbul olmaması gerekirdi. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bedeviler, 'iman ettik' dediler; de ki, "siz iman etmediniz ama, İslâm olduk deyin..."* (Hucurât, 14) âyetinin zâhiri İslâm'ın imandan başka bir şey olduğunu gösterir. Bu iki âyet, birinci âyeti örf-i şer'îye, ikinci âyeti de vaz-ı lûgavîye hamletmekle uzlaştırılabilir.

كَيْفَ يَهْدِى اللّٰهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوٓا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَآءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٨٦﴾ اُولٰٓئِكَ جَزَآؤُهُمْ اَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ ﴿٨٧﴾ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٨٨﴾ اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٨٩﴾

"Kendilerine apaçık deliller gelmiş, o peygamberin şüphesiz bir hak olduğuna şahitlik de etmişler iken, imanlarının peşinden küfre sapan bir kavmi Allah nasıl hidâyete erdirir? Allah zâlim bir topluluğu hidâyete erdirmez. Muhakkak ki Allah'ın, meleklerin, bütün insanların lâneti onların üzerine olsun!.. İşte böylelerinin cezâsı.. Onlar, cehennemin içinde ebedî kalıcıdırlar. Onlardan ne azap hafifletilir, ne de onlara bir mühlet verilir.. Ancak bundan sonra tevbe edenler ve hallerini düzeltenler müstesnâ. Çünkü Allah çok affedici ve çok merhametlidir" (Âl-i İmran, 86-89).

Bil ki Allahu Teâlâ, İslâm ve iman işinin önemini *"Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bu ondan asla kabul edilmeyecek ve o kimse, âhirette en büyük zarara uğrayanlardan olacaktır"* buyruğu ile ortaya koyunca, bu önemi, İslâm dinine girmeyen kimselere vereceği cezâyı belirterek te'kid etmiş ve كَيْفَ يَهْدِى اللّٰهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ *"İmanlarının peşinden küfre sapan bir kavmi Allah nasıl hidâyete erdirir?"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"كَيْفَ يَهْدِى اللهُ قَوْمًا" Âyetinin Nüzul Sebebi**

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hususunda şu görüşler ileri sürülmüştür:

1- **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Bu âyet, önce inanıp da sonra irtidât ederek kaçıp Mekkelilere sığınarak, Hz. Peygamber'in başına zamanın belâlarının gelmesini beklemeye başlayan on kişilik bir topluluk hakkında nazil olmuştur. Cenâb-ı Hak onlar hakkında, işte bu âyeti indirmiştir. Onların içinde tevbe edenler bulunduğu için, bu tevbe etmiş olan kimseleri *"Bundan sonra tevbe edenler müstesnâ..."* ifâdesiyle istisnâ etmiştir.

2- Yine **İbn Abbas**'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu âyet, **Kurayza, Nadir** ve onların dininde olan Yahudîler hakkında nazil olmuştur ki, onlar, Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderilmeden önce, ona inanıp, nübüvvetine şehâdette bulunduktan sonra O'nu inkâr etmişlerdir. O, bizzat peygamber olarak gönderilip, onlara apaçık delil ve mu'cizeler getirince, sırf haset ve kıskançlıklarından dolayı, O'nu inkâr etmişlerdir."

3- Bu âyet, **Hars İbn Süveyd** hakkında nazil olmuştur. **Hars,** ensârdan bir kimse idi. Mürtet olduğuna pişman olunca, kavmine "Benim tevbem kabul olunur mu?" diye Hz. Peygamber'e sormaları için haber yollar.. Kardeşi ona, hakkında âyet nazil olduğunu bildirince, bunun üzerine o da kalkıp Medine'ye gelerek, Hz. Peygamber'in huzurunda tevbe eder. Hz. Peygamber de onun tevbesini kabul eder.

Kaffâl (r.h) şöyle demiştir: "Bu âyetler hakkında âlimler, şu iki görüşü beyân etmişlerdir: Bazıları, Hak Teâlâ'nın Âl-i İmran 85-90. âyetlerinin aynı olay hakkında nazil olduğunu; bazıları da, kıssanın başlangıcının Âl-i İmran 91. âyeti olduğunu söylemişlerdir. Sonra bu iki izaha göre de, burada şu iki görüş söz konusudur:

a) Bu âyetler, Ehl-i kitap hakkındadır.

b) Bu âyet, daha önce de açıkladığımız gibi, iman edip de, sonra İslâm'dan dönen bir topluluk hakkındadır.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, Hak Teâlâ'nın, كَيْفَ يَهْدِى اللهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ *"İmanlarının peşinden küfre sapan bir kavmi Allah nasıl hidâyete erdirir?"* ifâdesinin tefsiri hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak **Mu'tezile:** "Çünkü bizim temel kaidelerimiz, Allahu Teâlâ'nın, bildirme, deliller koyma ve lütuf fiillerini ihsân etme manasında olmak üzere, bütün insanları dine sevkettiğine

şehâdette bulunmaktadır. Çünkü yukarıdaki hususlar herkesi içine almış olsaydı, kâfirle, sapmış olan kimseler mazur olurlardı. Sonra Cenâb-ı Hak, o kâfirleri hidâyete erdirmediğine dair hüküm vermiştir. Binâenaleyh, hidâyet lafzını, deliller getirip ortaya koyma manasının dışında başka bir biçimde tefsir etmek gerekir" demiş ve bu hususta şunları zikretmişlerdir:

a) Bu âyetten maksat, Cenâb-ı Hakk'ın, mü'minlere imanlarına karşılık bir sevap olsun diye vermiş olduğu lütuf fiillerini ihsan etmemesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bizim uğrumuzda mücahede edenleri, muhakkak ki yollarımıza hidâyet ederiz"* (Ankebut, 69); *"Allah, hidâyete ermiş olanların hidâyetini artırır"* (Meryem, 77); *"Hidâyete ermiş olanların hidâyetini arttırmış...."* (Muhammed, 17) ve *"Allah, rızâsına tâbi olanları, onunla selâmet yollarına ulaştırır"* (Maide, 16) buyurmuştur. İşte bütün bu âyetler, Allahu Teâlâ'nın, hidâyete ermiş olan kimselerin hidâyetlerini bazen arttırabileceğine delâlet etmektedir.

b) Bu ifâdeden maksadın, Allahu Teâlâ'nın, kâfirleri cennete iletmemesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gerçekten, o inkâr edip kâfir olanlar ve zulmedenler (yok mu), Allah onları aslâ bağışlayacak değildir. Onları cehennemin yolundan başka bir yola da iletecek değildir"* (Nisâ, 168), ve *"(Fakat) iman edip sâlih amel işleyenleri, imanları sebebiyle, Rab Teâlâ, altlarından ırmaklar akan na'im cennetlerine erdirir"* (Yunus, 9) buyurmuştur.

c) Bu âyetteki hidâyetten muradın, Allah'ın o kimselerde marifetullahı yaratmasının olması mümkün değildir. Çünkü bu takdirde de marifeti yaratmanın Allah'tan olması gerekir. Zira Hak Teâlâ, o kimsede marifetullahı (kendisini bilmeyi) yarattığında, o, mü'min olur ve hidâyete ermiş olur. Allah, marifeti (bilgiyi) o kimsede yaratmadığı zaman ise, o kâfir ve sapık olmuş olur. Eğer küfrü Allah yaratmış olsaydı, onlar kâfir olduğu için onları kınaması doğru olmaz ve kâfirlerin inkârı kendilerine nisbet edilemezdi. Fakat âyet-i kerime, inkâr etmeleri ve küfürde bulunmuş olmaları sebebiyle onların kınandıklarını göstermektedir. Binâenaleyh Hak Teâlâ, *"İmanlarının peşinden küfre sapan bir kavmi Allah nasıl hidâyete erdirir"* buyurmuş, küfrü onlara nisbet ederek, bu inkârlarından dolayı onları kınamıştır.

İşte Mu'tezile'nin bu âyetle ilgili izahlarının tamamı bundan ibarettir.

Ehl-i sünnet âlimleri ise şöyle demişlerdir: "Bu âyetteki "hidâyet"ten maksat, Allah'ın insanda marifetullahı yaratmasıdır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın,

mükellefiyet yeri olan dünyadaki kanunu (sünnetullah) şu şekilde cereyan eder: Kul, bir şey yapmaya niyetlenir, Allahu Teâlâ da, kulun bu niyetinin peşi sıra o şeyi yaratır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak bu âyette sanki şöyle demektedir: "Allah, onlar kâfir olmaya niyetlenip, onu irâde etmişlerken, onlarda bu marifetullahı nasıl yaratır!" Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, وَشَهِدُوا *"... şâhitlik de etmişlerken.."* ifâdesinin izahı konusunda iki görüş vardır:

1- Bu cümle, öncesine atıftır; takdiri ise "Onlar iman ettikten ve o peygamberin şüphesiz bir hak olduğuna şâhitlik ettikten sonra.." şeklindedir. Çünkü fiilin, isim üzerine atfedilmesi câiz değildir. Bu, zâhiren her ne kadar fiilin, isim üzerine atfı gibi görünüyor ise de, mana itibarıyla fiilin fiile atfıdır.

2- Bu cümlenin başındaki "vâv", burada mahzuf bir "قَدْ" (Muhakkak ki) kelimesinin bulunması sebebiyle, vâv-ı haliyyedir. Buna göre mana, "Allah, peygamberin hak olduğuna şâhitlik etmiş oldukları halde, imandan sonra küfre sapan bir topluluğa nasıl hidâyet eder" şeklindedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetin takdiri şöyledir: "Allah, kendilerine apaçık deliller geldikten, peygamberin şüphesiz bir hak olduğuna şâhitlik ettikten ve böylece de iman ettikten sonra, kâfir olan bir topluluğu nasıl hidâyete erdirir" şeklindedir. Buna göre, "Peygamberin hak olduğuna şâhit oluşları", "Onların iman etmelerine" atfedilmiştir. Ma'tuf, ma'tufun aleyh'ten farklı bir şeydir. Binâenaleyh peygamberin hak olduğuna şâhitlik etmek, imandan farklı bir şey olmuş olur. Buna karşılık şöyle cevap verilebilir: Bizim mezhebimize göre, iman kalp ile tasdik etmek manasına gelir. Şahâdet ise, dil ile ikrâr etmektir. Bundan dolayı bu ikisi birbirinden farklıdır ve bu sebeple, âyet işte bu bakımdan imanın, dil ile ikrârdan başka bir şey olup kalpte bulunan bir mana olduğuna delâlet etmiş olur.

BEŞİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, şu üç özellikten sonra meydana gelmiş olması bakımından Yahudîlerin küfrünün daha büyük olduğunu belirtip yadırgamıştır:

a) İmanlarından,

b) Hz. Peygamber'in hak peygamber oluşuna şâhitliklerinden ve,

c) Kendilerine apaçık delillerin gelmiş olmasından sonra..

Durum böyle olunca, bu küfür, iman basiretten ve şahâdeti izhardan sonraki bir salah[5] olmuş olur. Binâenaleyh onların bütün bu müspet şeylerden sonra küfre sapmaları en çirkin bir şey olmuş olur. Çünkü bu, bir nevî inâdî ve inkârî küfürdür. Bu da, âlim insanın yanılmasının (zellesinin), câhillerin yanılmalarından daha çirkin olduğunu gösterir.

Hak Teâlâ'nın, وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظّٰلِمِينَ *"Allah zâlim bir topluluğu hidâyete erdirmez"* buyruğu ile ilgili iki soru vardır:

Birinci soru: Cenâb-ı Hak âyetin başında, *"Allah... küfre sapan bir kavmi nasıl hidâyete erdirir?"* buyurmuş; sonunda da *"Allah zâlim bir topluluğu hidâyete erdirmez"* buyurmuştur ki bu, lüzumsuz bir tekrardır?

Cevap: Allahu Teâlâ'nın önceki buyruğu, mürtetler hakkındadır. Hak Teâlâ, daha sonra bu hükmü hem mürtetlere, hem de zâten kâfir olanlara teşmil ederken, *"Allah zâlim bir topluluğu hidâyete erdirmez"* buyurmuştur.

İkinci soru: Allah, bu âyette kâfirleri niçin "zâlimler" diye adlandırmıştır?

Cevap: Cenâb-ı Hak, *"Muhakkak ki şirk en büyük zulümdür"* (Lokman, 13) buyurmuştur. Bunun sebebi şudur: Kâfir, küfrü sebebiyle kendisini belâ ve cezâ yerlerine sokunca, kendi kendine zulmetmiş olur.

Daha sonra Hak Teâlâ, اُولٰئِكَ جَزَاؤُهُمْ اَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللّٰهِ وَالْمَلٰئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ خَالِدِينَ فِيهَا *"Muhakkak ki Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üzerine olsun. İşte böylelerinin cezası..."* buyurmuştur. Bunun manası şudur: Allahu Teâlâ, imandan sonra yeniden inkâr eden kimseleri hidâyetinden men edeceğine dair bir hüküm vermiş, sonra da bu işin onları sadece hidâyetten mahrum etmeye mahsus olmadığını, bilâkis onları dünyada hidâyete erdirmeyeceği gibi, aynı zamanda onlara büyük bir lânet ile lânet edeceğini ve âhirette ebedî olarak onlara azâb edeceğini de beyân etmiştir.

Bil ki, Allah'ın lâneti, meleklerin lânetinden başkadır. Çünkü Allah'ın lâneti, kişiyi cennetinden uzaklaştırıp onun üzerine çeşitli cezâ ve azapları indirmesiyle gerçekleşir. Meleklerin lâneti ise, sözlü olur. İnsanların lâneti de böyledir. Bütün bunlar, onların zâlim ve kâfir olmaları sebebiyle onlara müstahaktır. İşte bu sebeple, bunun bir ceza olması da sahih olur. Burada iki soru bulunmaktadır:

---

5 Matbû nüshada bu kelime, yazdığımız gibi "صلاحا" şeklindedir. Bu ise yerinde değildir. Muhtemelen, aslı "ضلالا" yani dalâl (sapma) olabilir (Ç).

Kâfirler Kâfirlere Lânet Etmez İken, Bütün İnsanların Onlara Lanet Etmesi Ne Demektir?

Birinci soru: Zâlime ve kâfire muvafakat eden kimse onlara lânet etmediği halde, Cenâb-ı Hak niçin "bütün insanlar"ın zâlimlere lânet ettiğini bildirmiştir.

Biz deriz ki, bu hususta şu izahlar vardır:

a) **Ebû Müslim,** "Her ne kadar ona lânet etmese dahi, lânet etmesi gerekir" demiştir.

b) Âhirette birbirlerine lânet edecekler, demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"(Cehenneme) giren her ümmet kendi arkadaşına lanet edecek"* (A'raf, 38) ve *"Sonra kıyâmet gününde birbirinizi inkâr edip, birbirinize lânet edeceksiniz" (*Ankebut, 25) buyurmuştur. Bu takdire göre, kâfirin kâfire lanet etmesi söz konusudur.

c) Âyetteki, اَلنَّاس "İnsanlar" sözünden maksat, sanki mü'minlerdir. Kâfirler ise, insan sayılmamış gibidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu üç grubun lânetini zikredince, "اَجْمَعِينَ" (hepsinin...) buyurmuştur.

d) Buna göre en doğru olan da şudur ki, bütün mahlukat, bâtıldan yana olup inkârcı olan kimselere lanet eder. Ancak ne var ki kişi, kendisinin bâtıldan yana ve kâfir olmadığına inanmıştır. Buna göre kâfir lanet edince ve o da Allah katında gerçekten kâfir olunca, o bu durumu bilmese bile, kendi kendine lânet etmiş olur.

İkinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın, "خَالِدِينَ فِيهَا" buyruğundaki "هَا" zamiri, "lânet" kelimesine râcidir. Yani, "Onlar lânetin içinde ebedî kalacakları halde.." demektir. Lânetin içinde ebedî kalmak ne demektir?

Deriz ki, bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

a) Onların lânet içinde ebedî kalışlarının manası şudur: Kıyamet gününde onlara melekler, mü'minler ve kendileriyle berâber ateşte bulunan kimseler lânet ederler. Onların hiçbir hâli, bu lânet eden varlıkların lânetinden kurtulamaz.

b) Lânet içinde ebedi kalmaktan maksat, lânetin cezâsının ebediliğidir. Çünkü lânet, cezâlandırılmayı gerektirir. Binâenaleyh, lânetin cezâsının ebediliği lânetin ebediliğiyle ifâde edilmiştir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim ondan yüz çevirirse, kıyamet günü şüphesiz ki ağır yük (günah) yüklenecektir"* (Tâhâ, 100) âyetidir.

c) **İbn Abbas,** "Cenâb-ı Hakk'ın, "خَالِدِينَ فِيهَا" tabirindeki "هَا" cehenneme râcidir. Buna göre, zamirin mercii zikredilmemiş demektir. Bil ki, Cenâb-ı

Hakk'ın bu ifâdesi, kendisinden önceki, عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللهِ *"Allah'ın lâneti onların üzerine olsun"* tabirinden hâl olduğu için, mansûbdur.

Cenâb-ı Hak daha sonra, لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ *"Onlardan ne azap hafifletilir, ne de onlara bir mühlet verilir"* buyurmuştur. Bu âyetteki, "يُنْظَرُونَ" kelimesi, "mühlet verilir" manasındadır. Allahu Teâlâ, فَنَظِرَةٌ إِلٰى مَيْسَرَةٍ *"Ona geniş bir zamana kadar mühlet (verin)"* (Bakara, 280) buyurmuştur. Binâenaleyh bu ifâdenin manası şudur: "Onların azâbı hafifletilmez ve cezâları vaktinden başka bir vakte tehir edilmez. İşte mütekellimlerin "Kâfirlere ulaşan azap, menfaat şâibelerinden uzak, dâimî, kesilmeyen hâlis bir zarardır" şeklindeki sözlerinin manası budur. Bu azaptan Allah'a sığınırız.

Sonra Cenâb-ı Allah, إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ *"Ancak bundan sonra tevbe edenler... müstesnâ..."* buyurmuştur. Sonra bu tevbenin tek başına yeterli olmadığını, ona amel-i sâlih'in eklenmesi gerektiğini beyân ederek, *"Ve hallerini düzeltenler müstesnâ"* buyurmuştur. Bu, "Hakka karşı bâtınlarını tefekkür ile; halka karşı da zâhirlerini ibâdetle ıslâh edip düzeltenler..." demektir. Bu, onların "Biz, daha önce bâtıl üzere idik" demeleriyle olur. Böylece onların önceki bâtıl yollarına aldanmış olanlar, ondan dönerler.

Sonra Cenâb-ı Hak, فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Çünkü Allah çok bağışlayan ve çok esirgeyendir"* buyurmuştur. Bununla ilgili olarak şu iki izah vardır:

a) Allah, dünyada iken yaptığınız kötülükleri örtmek suretiyle gafûr; âhirette de affetmek suretiyle rahîm olandır.

b) O, cezâyı kaldırdığı için gafûr, sevap verdiği için de rahîmdir. Bunun bir benzeri de, *"O inkâr edenlere, eğer vazgeçerlerse geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle"* (Enfal, 38) âyetidir. Bu ifâdenin başına, mahzuf şart cümlesinin cevabı olduğu için fâ harfi gelmiştir. Bunun takdiri, "Eğer onlar tevbe ederlerse, şüphesiz Allah onları bağışlar" şeklindedir.

İnkârın Artmasının Manası

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ ۚ وَأُولٰئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ ﴿٩٠﴾

"Gerçekten imanlarından sonra küfre girmiş, sonra da küfrünü artırmış olanların tevbeleri asla kabul olunmaz. İşte onlar sapıkların ta kendileridir" (Âl-i İmran, 90).

Bu âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, küfrü artıran şey hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta prensip şudur: Mürtet, irtidadında devam ve ısrar etmek suretiyle küfrünü artırmış olur. Binâenaleyh ısrar küfür üzerine bir ziyade sayılmıştır. Bazen de, küfrünü artıran kimse, o küfrüne, başka bir hususu da inkâr ederek yeni bir küfür katmış olur. Bu ikinci ihtimale göre âlimler şu değişik izahları yapmışlardır:

a) Ehl-i kitap, Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderilmeden önce, O'na inanıyorlardı. O, peygamber olarak gönderilince, O'nu inkâr etmeye başlamışlar; daha sonra da her an O'nu ta'n etmeleri, sözlerinde durmamaları, mü'minleri fitne ve fesatla yoldan çıkartmaya çalışmaları ve gördükleri her mu'cizeyi inkâr etmeleri sebepleriyle küfürlerini artırmışlardır.

b) Yahudîler, **Hz. Musa** (a.s)'yı tasdik etmişler, sonra da **Hz. İsa**'yı ve **İncil**'i kabul etmeyerek kâfir olmuşlar, daha sonra Hz. Muhammed (s.a.s) ile Kur'ân-ı Kerim'i de inkâr ederek küfürlerini artırmışlardır.

c) Âyet, irtidât edip, Mekke müşriklerine sığınanlar hakkında nazil olmuştur. Onların küfürlerini artırmaları, "Biz, Muhammed'in başına, zamanın çeşitli belâlarının gelmesini bekleyerek, Mekke'de duracağız" demiş olmalarıdır.

d) Bu ifâdeden maksat, irtidât edip, daha sonra da -münâfıklık yaparak- İslâm'a döndüklerini söyleyen bir topluluktur. Allahu Teâlâ, onların bu nifâkını "küfür" olarak ifâde etmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Tevbenin Kabul Edilmemesi Meselesi**

Allahu Teâlâ, bir önceki âyette mürtetlerin tevbesini kabul edeceğini, bu âyette ise kabul etmeyeceğini bildirmiştir ki, bu, şiddetli bir tenâkuz gibidir. Yine delil ile sâbittir ki, tevbe, şartlarına uygun bir şekilde yapıldığında şüphesiz makbul olur. İşte bu sebepten dolayı müfessirler, *"(Onların) tevbeleri asla kabul olunmaz"* âyeti hususunda ihtilaf etmiş ve şu görüşleri belirtmişlerdir:

1- **Hasan el-Basrî, Katâde** ve **Atâ** şöyle demişlerdir: "Bunun sebebi, onların ancak ölürken tevbeye yönelmeleridir. Halbuki Cenâb-ı Hak, *"Kötülükleri*

yapıp yapıp da, kendilerine ölüm geldiği zaman, 'Ben şimdi gerçekten tevbe ettim' diyenlerin tevbesi (makbul) değil" (Nisa, 18) buyurmuştur."

2- Bu tabirin, onların, kalplerinde ihlâs olmadığı halde, dilleriyle tevbe etmeleriyle ilgili olması muhtemeldir.

3- **Kâdi, Kaffâl** ve **İbnu'l-Enbârî** şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ önce, imandan sonra inkâr edenlerden bahsedip, sonra da böyle kimselerin tevbe etmezlerse lânete müstahak kimseler olduklarını beyan buyurunca, bu âyette de onların tevbelerinden sonra yeniden inkâr ederlerse, tevbelerinin makbul olmayıp âdetâ hiç yapılmamış sayılacağını açıklamıştır." Bu görüş, âyete diğerlerinden daha uygundur. Çünkü ifâde, "Tevbe edip, hallerini düzeltenler müstesnâ.... Çünkü Allah gafûr ve rahîmdir. Eğer onlar bu durumda olur da, sonra küfürlerini artırırlarsa, onların tevbeleri aslâ kabul olunmaz" manasındadır.

4- **Keşşaf sahibi** şöyle demektedir: *"Onların tevbeleri asla kabul olunmaz"* tabiri, onların küfür üzere ölmelerinden kinâyedir. Çünkü kâfirlerden tevbesi kabul edilmeyenler, küfrü üzere ölenlerdir. Binâenaleyh sanki şöyle denilmektedir: "Yapacaklarını yapmış olan Yahudî ve mürtetler, küfür üzere ölen ve tevbeleri kabul olunmayanların sınıfına giren kimselerdir."

5- Belki de murat, onların sadece o ziyâde küfürden tevbe etmiş olmalarıdır. Çünkü aslından ötürü tevbe edilmemiş olduğu müddetçe, o ziyâdeden ötürü yapılmış olan tevbe makbul olmaz.

Ben derim ki bütün bu cevaplar, biz Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gerçekten imanlarından sonra küfre girmiş, sonra da küfrünü artırmış olanların..."* buyruğunu istiğraka değil de, geçmiş olan, mahud olan (bilinen) bir şeye hamlettiğimiz zaman söz konusu olur, geçerli olur. Aksi halde, teklif zamanında, irtidâdından ihlaslı olarak dosdoğru bir biçimde tevbe eden nice mürtet vardır. **Kaffâl** ve **Kâdî**'den naklettiğimiz cevaba gelince, lafzı biz ister istiğrâka, isterse mahud ve bilinen bir şeye hamledelim, bu cevap daima aynı kalan, değişmeyen bir cevaptır.

Hak Teâlâ'nın, أُولَٰئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ *"İşte onlar sapıkların ta kendileridir"* buyruğu hakkında iki soru bulunmaktadır:

Birinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte onlar sapıkların ta kendileridir"* buyruğu, onların dışında kalan kimselerin "sapık ve dâl" olmamalarını gerektirir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü, ister iman ettikten sonra, isterse aslında kâfir olsun, her kâfir bir dâl, bir sapıktır.

Cevap: Bu, onların sapıklık ve dalâletin zirvesinde ve en ileri derecesinde bulundukları manasına hamledilmiştir.

İkinci soru: Allahu Teâlâ onları ilk önce, küfürlerinde devam etmek ve küfre iyice dalıp aşırı olmakla vasfetmiştir. Halbuki küfür, dalâlet çeşitlerinin en çirkini ve en ileri derecede olanıdır. Vasıf ise, mübalağa için yapılır. Mübalağa ise, bir şeyi, hal bakımından daha kuvvetli olan bir şeyle tavsif etmek suretiyle olur; yoksa hal bakımından daha zayıf olan bir şeyle tavsif etmekle değil!...

Cevap: Biz bundan muradın, onların sapıklık ve dalâletin zirvesinde ve en ileri derecesinde bulundukları manası olduğunu daha önce zikretmiştik. Bu izaha göre de mübalağa tahakkuk etmiş olur.

Kâfir Kıyamet Günü Dünyadaki Bütün Malları Fidye Vermek İster

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدَىٰ بِهِ ۗ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٩١﴾

"Muhakkak ki, küfredenler ve kâfir olarak ölenler (yok mu?) Yeryüzünü dolduracak miktardaki altını dahi (olsa) ve onu fidye olarak verse, onlardan hiçbirinin tevbesi makbul olmaz. İşte bu kimseler yok mu, onlar için çok acı veren bir azap vardır. Onların hiçbir yardımcısı da yoktur" (Âl-i İmran, 91).

Şunu bil ki, kâfir üç kısımdır:

a) Küfründen sahih ve makbul bir biçimde tevbe edenler. Ki bu çeşit kâfiri Cenâb-ı Hak, *"Ancak bundan sonra tevbe edenler müstesnâ..."* (Âl-i İmran, 89) buyruğunda belirtmiştir.

b) Küfründen fasit bir biçimde tevbe eden kâfir ki, bunu da bir önceki âyette zikretmiş, onun tevbesinin kesinlikle kabul edilmeyeceğini belirtmiştir (Âl-i İmran, 90).

c) Asla tevbe etmeyip, küfrü üzere ölen kâfirler ki bunları da Cenâb-ı Hak, bu âyette zikretmiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, bu kimseler hakkında şu üç tür tehdidin bulunduğunu haber vermiştir:

Birinci nevi: Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ اَحَدِهِمْ مِلْءُ الْاَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدٰى بِهٖ *"Yeryüzünü dolduracak miktardaki altını dahi (olsa) ve onu fidye olarak verse, onlardan hiçbirinin tevbesi makbul olmaz"* ifâdesidir. **Vâhidî,** bir şeyin dolusunun "مِلْءُ الشَّيْءِ" , o şeyi dolduracak miktar olduğunu söylemiştir. Âyet-i kerimedeki "ذَهَبًا" kelimesi, tefsiriyye olarak mansûb kılınmıştır. **Tefsiriyye** şu demektir: Kelâmın hüküm bakımından tam olmasına rağmen, kendisinde bir kapalılığın bulunmasıdır. Meselâ Arapların, "عِنْدِى عِشْرُونَ" "Yanımda yirmi vardır" demesi gibidir. Buna göre burada sayının miktarı malûm, ama tadâd edilen, sayılan şeyler ise müphemdir. Binâenaleyh sen "دِرْهَمًا" (bir dirhem) dediğin zaman, sayının neye ait olduğunu açıklamış olursun. Yine aynen bunun gibi "هُوَ اَحْسَنُ النَّاسِ" "O, insanların en güzelidir" dediğin zaman, o kimsenin güzel olduğunu bildirmiş, ama hangi hususta güzel olduğunu açıklamamış olursun. Ama, "وَجْهًا" (yüz itibariyle) veya "فِعْلًا" (iş bakımından) dediğin zaman, bu müphemi açmış olur ve bu kelimeyi de tefsiriyye olması sebebiyle mansûb okumuş olursun. Sen bu kelimeyi mansûb okuyorsun, çünkü o kelimeyi cer veya ref' eden herhangi bir sebep yoktur. Bu kelime, kendisini cer veya ref' edecek âmillerden hâlî olunca da mansûb kılınmış olur. Çünkü nasb, harekelerin en hafif olanıdır. Böylece de bu kelime, âmili olmayan bir kelime gibi kabul edilmiş olur. **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: **"A'meş,** bu âyette bulunan "ذَهَبًا" lafzını, aynı âyette yer alan "مِلْءٌ" kelimesinin bir açıklaması ve ondan bir bedel olarak, ref' ile "ذَهَبٌ" şeklinde okumuştur." Nitekim, عِنْدِى عِشْرُونَ نَفْسًا رِجَالٌ "Yanımda yirmi can, (kişi) vardır. Bunlar adamlardır" denilmiştir. Burada şu üç soru yöneltilmiştir:

Birinci soru: Bir önceki âyette, fâ harfi gelmeksizin لَنْ تُقْبَلَ "Asla kabul edilmeyecek" şeklinde; bu âyette ise, niçin fâ harfiyle "فَلَنْ يُقْبَلَ" şeklinde getirilmiştir?

Cevap: Fâ harfinin gelmesi, o kelâmın şart ve cezâdan geldiğini gösterir. Ama, fâ harfi getirilmezse, kelâmın şart ve cezâdan mürekkep olduğu anlaşılmaz. Meselâ sen, اَلَّذِى جَاءَنِى لَهُ دِرْهَمٌ "Bana gelenin bir dirhemi vardır" dediğin zaman bu söz, dirhemin, o kimsenin gelmesi sebebiyle o kimseye verildiği manasını ifâde etmez. Ama, اَلَّذِى جَاءَنِى فَلَهُ دِرْهَمٌ "Bana kim gelirse, ona bir dirhem vardır, bir dirhem verilecektir" dediğinde bu söz, dirhemin, o kimsenin gelmesi sebebiyle ona verildiğini ifâde eder. Binâenaleyh

işte bu âyette fâ harfinin "فَلَنْ يُقْبَلَ" getirilmesi, fidyenin kabul edilmemesinin, o kimsenin küfrü üzere ölmesi şartına bağlandığını ifâde eder.

İkinci soru: Hak Teâlâ'nın, وَلَوِ افْتَدٰى بِهٖ *"Ve onu fidye olarak verse..."* buyruğunun başındaki vâv'ın manası nedir?

Cevap: Âlimler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

a) **Zeccâc,** bu vâv'ın atıf için olduğunu, buna göre takdirin ise şu şekilde olduğunu söylemiştir: "O kimse Allah'a, şâyet yer dolusu altınla yaklaşmak istese, küfrüne karşılık bu ona hiçbir fayda vermez. Yine o kimse, yer dolusu altına mukabil, fidye verip Cenâb-ı Hakk'ın azâbından kurtulmak istese, bu fidye kabul edilmez." Bu, **İbnu'l-Enbârî**'nin de tercih ettiği görüştür. **İbnu'l-Enbarî** şöyle demiştir: "Bu, daha fazla şiddet ve katılık ifâde eder. Çünkü bu fidyenin, hiçbir surette kabul edilmeyeceğini açıkça ortaya koyan bir ifâdedir."

b) Vâv harfi, mücmel ifâdeden sonra, izahı tafsil etmek için getirilmiştir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yeryüzünü dolduracak miktardaki altını dahi (olsa), onlardan hiçbirinin tevbesi makbul olmaz"* ifâdesi, birçok manaya muhtemeldir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, kabul edilmeyişin fidye cihetinden olduğunu açıkça beyân etmiştir.

c) Benim hatırıma gelen şu izahtır: Kölelerinden birisine kızan kimseye, kızdığı o kölesi bir hediye sunduğu zaman, kesinlikle efendisi o hediyeyi kabul etmez.. Ama ne var ki, efendisi onun fidyesini (bir bedel) kabul eder, ama efendisi, onun fidyesini de kabul etmediği zaman bu, efendisinin son derece kızgın olduğunu gösterir. Mübalağa, ancak o şeyin zirvede bulunan bir derecesiyle yapılır. Böylece Allahu Teâlâ, "Velev ki bu, fidye yoluyla olmuş olsa dahi, onlardan yeryüzü dolusu altının kabul edilmeyeceğine..." hükmetmiş olur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, bu yolla o şeyin makbul olmadığına göre diğer yollarla o şeyin haydi haydi kabul edilmeyeceğine dikkat çekmesi sebebiyledir.

Kıyamette Altın Yoktur, Kâfir Bütün Dünya Altınına Sahip Olamaz İken, Niçin Bunu Fidye Vermesi Farzolunuyor?

Üçüncü soru: Kâfirin kıyamet gününde hiçbir şeye sahip ve mâlik olamayacağı bilinen bir hususdur. Yine kâfirin, bu kadar miktar altına mâlik olduğunun farzedilmesi durumunda bile, âhirette altının kat'î olarak hiçbir fayda veremeyeceği malumdur. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yeryüzünü*

dolduracak miktardaki altını dahi (olsa) ve onu fidye olarak verse, onlardan hiçbirinin tevbesi makbul olmaz" buyurmasının faydası nedir?

Cevap: Bu hususta da şu iki izah yapılmıştır:

a) Onlar küfür üzere ölünce, bu durumda onlar dünyada iken yeryüzü dolusu altın infâk etseler, Allahu Teâlâ onlardan bunu kabul etmeyecektir. Çünkü küfürle beraber yapılan tâat makbul değildir.

b) Söz, bir faraziye ve varsayım şeklinde vaki olmuştur. Buna göre altın, malların en değerlisinden bir kinâyedir. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Eğer kâfir kıyamet gününde en değerli şeye sâhip olsa, sonra da bol bol onu bezletmeye ve harcamaya da muktedir olsa yine de bununla kendisini Allah'ın azâbından kurtarmaktan âciz kalır."

Özet olarak bundan maksat, onların, kendilerini Allah'ın azâbından kurtarmaktan ümidi kesmiş olmalarıdır.

İkinci nevi: Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ *"Onlar için çok acı veren bir azap vardır"* ifâdesidir. Bil ki Cenâb-ı Hak, kâfirin kendisini Allah'ın azâbından kurtarmasının mümkün olmadığını beyân edince, bunun peşinden bu azâbın vasfını zikretmiş ve "وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ" buyurmuştu. Yani, "مُؤْلِمٌ" (acıtıcı, acı verici..)

Üçüncü nevi: Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ *"Onların hiçbir yardımcısı da yoktur"* ifâdesidir. Bunun manası şudur: Allahu Teâlâ, o kâfirler için fidye vasıtasıyla elîm bir azaptan kurtuluşun mümkün olmadığını beyan edince, yine yardım görme, şefâat ve muâvenet yoluyla da onlar için kurtuluşun söz konusu olamayacağını açıklamıştır. Âlimlerimiz bu âyeti, şefâatin bulunduğu hususuna bir hüccet getirmişlerdir. Bu böyledir, çünkü Allahu Teâlâ, kâfirler hakkında zikretmiş olduğu tehdit ve vaîdleri, onlar için hiçbir şefâat ve yardımın olmadığını beyân ederek bitirmiştir. Binâenaleyh, eğer bu mana kâfirden başkası hakkında söz konusu olsaydı, bu vaîdin küfür manasına tahsis edilmesi bâtıl olurdu... Allah, en iyi bilendir.

Sevdiği Şeyleri İnfak Etmenin Önemi

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ۚ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ ﴿٩٢﴾

"Siz, sevdiğiniz şeylerden infâk etmedikçe, asla iyiliğe ulaşmış olamazsınız... Her ne infâk ederseniz de, Allah onu hakkıyla bilicidir" (Âl-i İmran, 92).

Bil ki Hak Teâlâ, infâkın kesin olarak kâfire fayda vermeyeceğini beyan edince, mü'minlere, âhirette istifâde edecekleri infâkın nasıl olduğunu öğreterek, لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ *"Siz, sevdiğiniz şeylerden infâk etmedikçe, iyiliğe ulaşmış olmazsınız"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ bu âyette, en sevdiği şeylerden infâk eden kimselerin, iyiler (ebrâr) cümlesinden olduğunu beyân etmiştir. Sonra Cenâb-ı Hak başka âyetlerde, *"Muhakkak ki iyiler, Naim cennetindedirler"* (İnfitâr, 13); *"Şüphe yok ki iyiler, kâfûr katılmış dolu bir kadehten içerler"* (İnsan, 5); *"Şüphesiz ki o iyiler, nimet içindedirler. Tahtlar üzerinde temaşa ederler. Öyle ki sen o nimetin güzelliğini yüzlerinden anlarsın. Onlara, (kadehi) mühürlü, halis bir şaraptan içirilecek ki onun sonu bir misktir. O halde yarışmak isteyenler bunda yarışsınlar"* (Mutaffifîn, 22-26) ve *"Yüzlerinizi doğu ve batı yönüne döndürmeniz iyilik değildir"* (Bakara, 177) buyurmuştur. Buna göre Cenâb-ı Hak, diğer âyetlerde iyilerin sevâbının nasıl olacağını tafsilatlı olarak beyân ettiği için, bu âyette, sevdiği malı infâk eden kimsenin birr'e, iyiliğe nail olacağını zikretmekle iktifa etmiştir.

Burada başka bir incelik daha vardır. O da şudur: Allahu Teâlâ, *"Yüzlerinizi doğu ve batı yönüne döndürmeniz, iyilik değildir. Fakat iyilik, Allah'a, âhiret gününe, meleklere, Kitab'a ve peygamberlere iman eden, mala olan tutkusuna rağmen, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve köle ve esirler(i kurtarma) uğruna veren; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, ahitleştikleri zaman sözlerini yerine getiren; sıkıntıda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı anlarda sabreden kimsenin (yaptığıdır). İşte bunlar, sadık olanların ve takvâya nail olanların tâ kendileridir"* (Bakara, 177) buyurmuş ve bu âyette, hayır olan amellerin çoğunu sayıp, onları "birr" (iyilik) diye isimlendirmiştir. Bu âyette de, *"Siz, sevdiğiniz şeylerden infâk etmedikçe asla iyiliğe ulaşmış olmazsınız..."* buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Siz bu âyette zikredilmiş olan bu hayırların tamamını yapmış olsanız dahi, sevdiğiniz şeylerden infâk etmedikçe, birr'in, iyiliğin faziletine nâil olamazsınız." Bu, insan sevdiği şeyi infâk ettiği zaman, bunun onun tâatlerinin en faziletlisi olduğuna delâlet etmektedir. Burada

bir konu bulunmaktadır ki o da şudur: Bir kimse şöyle diyebilir: "حَتّٰى" kelimesi "intihâ-i gaye" ifâde etmektedir. Buna göre "لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ" ifâdesi, sevdiği şeyden infâk eden kimsenin, muhakkak olarak birr'e, iyiliğe nail olmasını gerektirir. Birr'e nâil olan kimse ise, iyiler için büyük bir sevâbın bulunduğuna delâlet eden âyetlerin kapsamına dahil olmuştur. Bu da, diğer tâatleri yapmasa da, sevmiş olduğu şeyden infâk eden bir kimsenin büyük sevâba nail olmasını gerektirir. Bu ise, bâtıl ve yanlıştır..." Bu müşkile şöyle cevap verilir: İnsan sevdiği bir şeyi, ancak ondan daha değerli olan bir mahbuba vesile olması için harcar. Buna göre, bu insanın dünyayı dünyada infâk etmesi, ancak âhiret saadetine kesin bir şekilde inandığı zaman mümkündür. Onun âhiret saadetini kabul ve itiraf etmesi ise ancak, âlim ve kâdir bir yaratıcının varlığına iman edip, teklifleri, emirleri ve nehiyleri hususunda O'na itâat ve inkiyâd etmenin kendisine vâcip olduğunu kabul etmesiyle mümkündür. Sen iyice düşündüğünde, insanın dünya malını dünyada infâk etmesinin ancak, o güzel nitelik ve hasletleri dünyada kendisinde topladığı zaman mümkün olabileceğini anlarsın... Şimdi, tekrâr tefsire dönüyor ve diyoruz ki, âyette birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Selef-i Salihîn Hoşlandıkları Mallarını İnfâk Ederlerdi**

Selef bir şeyi sevdiklerinde, onu Allah için fedâ ederlerdi. Rivâyet edildiğine göre bu âyet-i kerime nazil olduğu zaman, **Ebu Talha** "Ya Resûlallah, Medine'de benim duvarla çevrili (bir hurmalığım) var. Mallarım içinde en çok hoşuma giden odur. Onu Allah yolunda tasadduk edeyim mi?" deyince, Allah'ın Resûlü, "Çok güzel, çok güzel! Bu, gelir getiren bir maldır; sen onu akraban arasında taksim edersen bence daha iyi olur" buyurdular. Bunun üzerine **Ebu Talha** "Ya Resûlallah böyle yapacağım" dedi ve onu akrabaları arasında taksim etti. Yine rivâyet olunduğuna göre **Ebû Talha** bu bahçesini **Hassan İbn Sâbit** ile **Ubey İbn Ka'b** arasında taksim etmiştir.

Yine rivâyete göre **Zeyd İbn Hârise** (r.a), bu âyet inince, çok sevdiği bir atı Hz. Muhammed (s.a.s)'e getirmiş ve onu Allah yoluna vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.s), bu atın üzerine (onun oğlu) **Usâme** (r.a)'yi bindirdi. **Zeyd İbn Hârise,** içinde bir şeyler hissedip üzülünce, Hz. Peygamber (s.a.s): *"Şüphesiz Allah onu kabul etti"* buyurdu.

Yine **İbn Ömer** (r.a) hoşuna giden bir câriye satın alıp âzâd etmişti. Kendisine "Ona dokunmadan niçin onu âzâd ettin?" denildiğinde O, *"Siz,*

sevdiğiniz şeylerden infâk etmedikçe, asla iyiliğe ulaşmış olmazsınız..." âyetini okumuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Birr Tabiri Hakkında**

Müfessirler âyette geçen "birr" kelimesinin ne manaya geldiği hususunda şu iki açıklamayı yapmışlardır:

a) İnsanların, kendisi ile "ebrâr" (iyi kimseler) olacakları, böylece de Cenâb-ı Hakk'ın *"Şüphesiz ebrâr, naîm cennetindedirler"* (Mutaffifin, 22) âyetinin hükmüne dâhil olacakları şeydir. Buna göre "birr"den murat, insanların yaptığı makbul amellerdir.

b) Bu kelimeden maksat, mükâfat ve cennettir. Buna göre Hak Teâlâ sanki, "Siz bu makama, ancak böyle infâk ederek ulaşabilirsiniz" demek istemiştir.

Birinci görüşü benimseyenlerden bazıları "birr'in takvâ manasına geldiğini söylemişlerdir. Bunun takva manasına olduğunu söyleyenler, Hak Teâlâ'nın, *"Fakat birr, Allah'a, âhiret gününe, meleklere, Kitab'a ve peygambere iman eden; mala olan sevgisine rağmen malını akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolda kalmış kimselere, dilenenlere, köle ve esirleri kurtarmaya veren, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, ahitleştikleri zaman sözlerinde duran, sıkıntıda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabır ve metanet gösteren (kimselerin birr'idir.) İşte onlardır sadık olanlar ve işte onlardır müttakîler"* (Bakara, 177) âyetini delil getirmişlerdir. **Ebû Zerr** (r.a), birr kelimesinin "hayır" manasında olduğunu söylemiştir ki, bu öncekine yakın bir manadır.

"Birr"in cennet ve mükâfat manasına geldiğini söyleyenlerden bazıları, âyetteki, "لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ" tabirinin, "Birr'e, yani birr'in mükâfatına nâil olamazsınız" demek olduğunu; bazıları da bundan muradın, "Allah'ın dostlarına yaptığı iyilik, ikram ve ihsanı olduğunu söylemişlerdir. Ki bu, Arapların, بَرَّنِي فُلَانٌ بِكَذَا "Falanca bana şu iyiliği yaptı" ve بِرُّ فُلَانٍ لَا يَنْقَطِعُ عَنِّي "Falancanın bana olan iyiliği hiç kesilmez" şeklindeki sözlerinden alınmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak da: *"Allah, sizinle din hususunda muharebe etmemiş ve sizi yurtlarınızdan çıkarmamış olanlara iyilik etmekten sizi men etmez.."* (Mümtehine, 8) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler, âyetteki, *"Sevdiğiniz şeylerden"* tabiri hususunda ihtilâf etmişlerdir: Bazıları bunun, bizzat mal olduğunu söylemiş ve Cenâb-ı Hakk'ın,

"Gerçekten o (insan), hayırı (malı) çok sever" (Âdiyat, 8) âyetini delil getirmişlerdir. Diğer bazıları bunun, "Hibe edilecek şeyin çok kıymetli olması" manasına geldiğini söylemişler ve Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendinizin, ancak göz yumarak alabileceğiniz pek âdî ve bayağı şeyleri infâk etmeye yeltenmeyiniz"* (Bakara, 267) âyetini delil getirmişlerdir. Bazıları da bunun, kişinin kendisinin muhtaç olduğu şey manasına geldiğini söylemişler ve buna Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendileri de sevdikleri (ve ona muhtaç oldukları) halde yemeğini yoksula, yetime ve esire yedirirler..."* (İnsan, 8) âyetini delil getirmişlerdir ki, bu âyette yer alan "sevdikleri" ifâdesinin tefsirlerinden birisi de, "Ona ihtiyaç hissettikleri halde..." şeklindeki tefsirdir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Onlar, kendilerinde, fakirlik ve ihtiyaç olsa bile, (o muhacirleri) öz canlarından daha üstün tutarlar"* (Haşr, 9) buyurmuş ve Hz. Peygamber (s.a.s) de şöyle demiştir: أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ مَا تَصَدَّقْتَ بِهِ وَأَنْتَ صَحِيحٌ شَحِيحٌ تَأْمُلُ الْعَيْشَ وَتَخْشَى الْفَقْرَ *"Sadakaların en faziletlisi, sapasağlam, cimri, geçim derdine düşmüş ve fakirlikten korkar olduğun halde verdiğin sadakadır."*[6] Bu hususta evlâ olan şöyle denilmesidir: Bütün bu ihtimaller, fazilet ve mükafatın çok olması hususunda nazar-ı dikkate alınan şeylerdir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Bu Âyetten, Zekâtın Murat Olunduğu Görüşü**

Müfessirler, âyette bahsedilen infâk'ın zekât mı, yoksa zekâtın dışında başka bir infâk mı olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bunlardan olarak **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın bu kelime ile zekâtı kastettiğini, yani "Mallarınızın zekâtını vermedikçe, aslâ iyiliğe ulaşmış olamazsınız" demek istediğini; **Hasan el-Basri** de, Müslümanın, Allah'ın rızasını kazanmak gayesiyle malından verdiği her şeyin, hatta bir tek hurmanın bile, *"Siz, sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, asla iyiliğe ulaşmış olmazsınız"* âyeti ile kastedilen şeylere dâhil olduğunu söylemiştir. **Kâdî** birinci görüşü tercih etmiş ve bu hususta şöyle bir istidlâlde bulunmuştur: Cenâb-ı Hak, mükellefin ebrardan olmasını ve cenneti kazanmasını bu infâka bağlamıştır. Bu yapılmadıkça, kul bu makamlara ulaşamaz. Bu ise ancak, farz olan infâk (zekat) için söylenebilir. Ben derim ki, âyeti zekatın dışındaki bir infâk manasına tahsis edersek daha iyi olur; çünkü âyet en sevgili olan şeyin verilmesi hususuna tahsis edilmiştir. Halbuki, farz olan zekatta, en sevimli olan şeyi zekât olarak verme hükmü yoktur. Zira zekât veren kimseye

6 **Müslim,** Zekât, 93 (II/716).

malının en kıymetlisini ve en şereflisini vermek vâcip değildir. İşte bu sebeple doğru olan, bu âyetin, malı nafile olarak vermeye mahsus olmasıdır.

BEŞİNCİ MESELE

Vâhidî, Mücahid ve **Kelbî**'den bu âyetin zekât âyetiyle mensûh olduğunu nakletmiştir ki bu, son derece uzak bir ihtimaldir. Çünkü zekâtı vâcip kılmak Allah rızası için sevimli olanı harcama hususundaki teşvike nasıl ters düşer?

ALTINCI MESELE

Bazıları "مِمَّا تُحِبُّونَ" tabirindeki "مِنْ" edatının, teb'îz (kısmîlik) manasına geldiğini söylemişler ve **"Abdullah İbn Mes'ûd** (r.a) bu âyeti حَتّٰى تُنْفِقُوا بَعْضَ مَا تُحِبُّونَ "Sevdiklerinizin bazısını infâk etmedikçe..." şeklinde okumuştur. Bunda, malın hepsini infâk etmenin câiz olmadığına bir işâret vardır. Hem sonra Cenâb-ı Allah, *"Onlar, infâk ettikleri zaman ne israf eder, ne de sıkılık yaparlar, ikisi arası orta bir yol tutarlar"* (Furkan, 67) buyurmuştur" demişlerdir. Diğer âlimler ise bu "مِنْ" edatının beyâniyye olduğunu söylemişlerdir.

Hak Teâlâ'nın, وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللهَ بِهِ عَلِيمٌ *"Her ne infâk ederseniz, Allah onu hakkıyla bilicidir"* ifâdesi ile ilgili şöyle bir soru vardır: Allahu Teâlâ her zaman zaten bilici olduğu halde, niçin şart cümlesinin cevabı olarak, *"Allah onu hakkıyla bilicidir"* buyurulmuştur?

Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1- Bu tabirde cezâ (karşılık verme) manası vardır. Buna göre âyetin takdiri, "Her ne infâk ederseniz -ister az olsun ister çok olsun- o infâkınızdan dolayı Allah size mükafat verir. Çünkü Allah onu bilir ve o Allah'a gizli kalmaz. Böylece Cenâb-ı Allah'ın o infakı bilmesi, "ona sevâb vermesi" manasında bir kinaye kılınmıştır. Bu gibi yerlerde, ta'riz (üstü kapalı anlatmak), açıkça ifâde etmekten daha beliğdir.

2- "Allahu Teâlâ, ne gaye ile infâk ettiğinizi bilir. Yine Allah, sizi infâka sevk eden şeyin ihlas mı yoksa riyâ mı olduğunu ve sizin malınızın en iyisi ile en güzelini mi, yoksa en âdisi ile en kötüsünü mü infâk ettiğinizi bilir."

Bil ki, *"Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir"* (Bakara, 197), ve *"Allah, ne infâk ettiniz ise veya ne adadınız ise onu bilir"* (Bakara, 270) âyetleri de bunun benzeridir. **Keşşaf sahibi,** âyetteki "مِنْ شَيْءٍ" tabirindeki "مِنْ" edatının, onların infâk ettiği şeyi beyân etmek için getirildiğini ve bunun

manasının "Allah, sevdiğiniz güzel şeylerden mi, yoksa hoşlanmadığınız kötü şeylerden mi infâk ettiğinizi bilir ve ona göre size karşılık verir" şeklinde olduğunu söylemiştir.

كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَٰٓءِيلُ عَلَىٰ نَفْسِهِۦ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَىٰةُ ۗ قُلْ فَأْتُوا۟ بِالتَّوْرَىٰةِ فَٱتْلُوهَآ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴿٩٣﴾ فَمَنِ ٱفْتَرَىٰ عَلَى ٱللَّهِ ٱلْكَذِبَ مِنۢ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلظَّٰلِمُونَ ﴿٩٤﴾ قُلْ صَدَقَ ٱللَّهُ ۗ فَٱتَّبِعُوا۟ مِلَّةَ إِبْرَٰهِيمَ حَنِيفًا ۖ وَمَا كَانَ مِنَ ٱلْمُشْرِكِينَ ﴿٩٥﴾

"Tevrat indirilmezden evvel, -İsrail'in kendisine haram kıldığı şeylerin dışında-, yiyeceğin her türlüsü İsrailoğulları için helâl idi. De ki: 'Eğer sâdık kimseler iseniz, Tevrat'ı getirin ve onu okuyun.' Artık kim bundan sonra Allah'a karşı yalan uydurursa, işte onlar zâlimlerin tâ kendileridir. De ki: "Allah doğru söylemiştir. Bundan dolayı hanîf olarak İbrahim'in dinine uyun. O, müşriklerden değildi"
(Âl-i İmran, 93-95).

Bil ki, bu âyete kadar olan önceki âyetler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet eden delillerin ortaya konulması ile, bu konuda Ehl-i kitabın aleyhine olan susturucu bürhanların getirilmesi ile ilgili idi. Fakat bu âyet, şüphelerine karşı onlara verilen cevapları bildirmektedir. Çünkü âyetin zâhiri Hz. Muhammed (s.a.s)'in, İsrailoğullarına her türlü yiyeceğin helâl olduğunu, daha sonra bazı yiyeceklerin haram kılındığını iddia ediyor; Yahudîler ise, bu hususta Hz. Muhammed ile mücâdele ederek, şu anda haram olan şeylerin kendilerine baştan beri haram olduğunu iddia ediyorlardı.

Bu Âyetin Neshe ve Nübüvvete Delâleti

Bu hususu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Âyet, şu manalara da gelebilir:

1- Yahudîler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatini kabul etmeme hususunda, neshi inkâr etme esâsına dayanıyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak,

onların bu iddialarını, *"İsrail'in kendisine haram kıldığı şeylerin dışında, yiyeceğin her türlüsü İsrâiloğulları için helâl idi"* buyurarak çürütmüştür. **İsrail (Yâkub)**'in, kendisine haram kıldığı o şeyler, önceden helâl idi. Sonra onlar hem kendisine, hem de soyuna haram kılınmıştır. Böylece bir "nesh" hadisesi meydana gelmiştir. Binâenaleyh "nesh" câiz değildir" şeklindeki sözünüz asılsız olmuş olur. Sonra Yahudîler, bu soru kendilerine yöneltilince, **İsrail (Yakub)**'in kendisine haram kılmış olması sebebiyle Cenâb-ı Hakk'ın haram kılmış olduğu o yiyeceğin haram olduğunu inkâr etmişler, aksine bunun tâ Hz. Adem'den bu zamana kadar haram olduğunu iddiâ etmişlerdir. İşte tam bu sırada Hz. Peygamber onlardan **Tevrat**'ı getirmelerini istemiş, çünkü **Tevrat**'ın bazı yiyeceklerin **İsrâîl (Yakub)**'in, kendisine haram kılmış olması sebebiyle haram olduğunu göstereceğini söylemiştir. Böylece onlar rezil ve kepâze olmaktan korkmuş ve **Tevrat**'ı getirmekten kaçınmışlardır.

Bu durumda, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delillerini güçlendirecek pek çok şey ortaya çıkmıştır.

a) Bu soru, onlara neshi inkâr etmeleri hususunda yöneltilmiştir ki, böyle bir soru gerekli ve kaçınılmazdır.

b) Onların yalan söylediği, **Tevrât**'ta olmayan şeyleri bazen **Tevrat**'a nisbet ettikleri, bazen de **Tevrat**'ta olan şeyleri ikrâr etmekten kaçındıkları herkese malûm olmuş, ortaya çıkmıştır.

c) Hz. Peygamber okuma yazma bilmeyen ümmî bir zât idi. Binâenaleyh O'nun, semadan inen bir haber olmaksızın, Tevrat'ın ilimlerinden olup kapalı bulunan bu meseleyi bilmesi imkânsızdır. İşte bu, âyetin tefsiri ve nazmın açıklanması hususunda ilmî ve güzel bir izahtır.

2- Yahudîler Hz. Muhammed'e "Sen, **Hz. İbrahim**'in dininde olduğunu iddia ediyorsun. Eğer durum böyle olsaydı, bu husus **Hz. İbrahim**'in dininde haram olduğu halde, sen devenin etini ve sütünü nasıl yiyebilirsin?" demişler ve bu cümleyi, O'nun peygamberlik iddiâsının doğruluğuna zarar veren bir şüphe addetmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s) de, onların bu şüphelerine, bunun **Hz. İbrahim, İsmail, İshak** ve **Yakûb** (a.s)'a helâl olduğunu, ancak ne var ki **Yakub**'un herhangi bir sebepten dolayı onu kendisine haram kıldığını ve bu haramın **Yakub**'un soyu için de devam ettiğini söyleyerek cevap vermiş, Yahudîler bunu kabul etmeyince de onlara

Tevrat'ı getirmelerini emretmiş ve onlardan, devenin etinin ve sütünün **Hz. İbrahim**'e haram kılınmış olduğuna delâlet eden bir âyeti **Tevrât**'tan bulup çıkarmalarını istemişti; onlar da bundan âciz kalarak rezil ve kepâze olmuşlardır. İşte bu durumda, onların bu tür şeylerin **Hz. İbrahim**'e haram olduğunu iddiâ etmeleri hususunda yalan söyledikleri ortaya çıkmış oldu.

3- Allahu Teâlâ, *"Biz Yahudîlere bütün tırnaklıları haram ettik. Sığır ve koyunun iç yağlarını da üzerlerine haram kıldık. Bunların sırtlarına ve bağırsaklarına yapışan, yahut kemiğe karışan (yağları) müstesna... Bunu onlara, zulümlerinden dolayı, cezâ olarak yaptık. Biz muhakkak ki doğru söyleyenleriz"* (En'âm, 146) âyetini indirip, *"Yahudîlerden sadır olan bir zulüm sebebiyle, kendilerine helâl kılınmış olan temiz ve güzel şeyleri onlara haram ettik..."* (Nisa, 160) buyurunca, bu âyet Allahu Teâlâ'nın, Yahudîlere bu şeyleri, onların zulümlerine, haddi aşmalarına ve kötü fiillerine karşı verilmiş bir cezâ olduğuna ve İsrail'in kendisine haram kıldığı tek bir yiyeceğin dışında hiçbir yiyeceğin haram olmadığına delâlet etmiştir.

Böylece bu durum, şu iki bakımdan Yahudîlere zor gelmiştir:

a) Bu, o şeylerin, mubah iken haram kılınmış olduklarını gösterir ki bu, neshin bulunmasını gerektirir. Halbuki Yahudîler "nesh"i kabul etmemektedirler.

b) Bu, onların kötü fiillerle vasfedilmiş olduklarına delâlet eder. Binâenaleyh bu, işte şu iki bakımdan onların aleyhine tahakkuk edince onlar, bu şeylerin yeni haram kılınmış olduğunu kabul etmeyip, aslında bu şeylerin eskiden beri haram kılınmış olduğunu iddia etmişlerdir. İşte bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), onlardan, **Tevrât**'tan sözlerinin doğruluğuna delâlet eden bir âyet getirmelerini istemiş, onlar ise böyle bir âyet getiremeyerek böylece rezil-ü rüsvay olmuşlardır. İşte bu âyetin tefsiri hususunda söylenebilecek en güzel söz budur. Bütün bunlar güzel ve doğrudur. Biz tekrâr lafızların tefsirine dönelim...

Cenâb-ı Hakk'ın, كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنِى اِسْرَائِيلَ *"Yiyeceğin her türlüsü İsrailoğulları için helâl idi"* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, "كُلُّ الطَّعَامِ" sözünü "yenilecek her şey veya yiyeceklerin her çeşidi" manasına almıştır. Ben de derim ki: Âlimler, başında elif-lâm

bulunan müfred lafızların umûm ifâde edip etmeyecekleri hususunda ihtilâf etmişlerdir.

Bir kısım fakîh ve edebiyatçı, başında elif-lâm bulunan müfred lafzın umûm ifâde edeceği görüşünde olup, bu görüşlerine delil olarak da şunları zikretmişlerdir:

a) Allahu Teâlâ bu âyetteki "طَعَام" lafzının başına "كُلُّ" lafzını getirmiştir Eğer, "طَعَامٌ" lafzı "اَلْمَطْعُومَاتِ" (yiyecek şeyler) lafzının yerine geçmeseydi, bu caiz olmazdı.

b) Allahu Teâlâ bu ifâdeden, **İsrail**'in kendisine haram kıldığı şeyi istisnâ etmiştir. İstisnâ ise, istisna edilmemesi halinde sözün muhtevasına girecek şeyleri sözün hükmünün dışında bırakmak için yapılır. Eğer bütün yiyecekler, "ta'âm" lafzına dahil olmasaydı, bu istisnâ doğru olmazdı. Onlar bu görüşlerini, *"Andolsun asra ki, muhakkak insan kat'î bir ziyandadır. Ancak iman edenler... müstesnâ"* (Asr, 1-3) âyetiyle de te'kid etmişlerdir.

c) Allahu Teâlâ müfred lafzı, cemi lafızları vasıfladığı şeylerle vasfetmiş ve وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ رِزْقًا لِلْعِبَادِ *"Ve tomurcukları birbiri üstüne binmiş uzun boylu hurma ağaçları (yetiştirdik), kullara bir rızık olmak üzere"* (Kaf, 10-11) buyurmuştur. İşte bundan dolayı bu görüşte olanlar, **Keşşaf sahibi**'nin yapmış olduğu takdiri yapmaya gerek duymazlar, ihtiyaç hissetmezler. Ama, 'başında elif-lâm bulunan müfred isim umûm ifâde etmez' diyenler, **Keşşaf sahibi**'nin yapmış olduğu takdiri yapmaya mecbur kalırlar ki, biz bu meseleyi usûl-ü fıkıhta incelemiştik.

***İKİNCİ MESELE:* "Ta'âm" Kelimesinin Manası**

Ta'âm kelimesi, yenilen içilen her şeye verilen bir isimdir. **Ebû Hanife** (r.h)'nin görüşünde olan bazı kimseler bu lafzın, sadece buğdaya isim olarak verildiğini iddia etmişlerdir ki, tefsirini yaptığımız âyet bu görüşün zayıf olduğunu göstermektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, burada geçen "ta'âm" lafzından, **İsrail**'in kendisine haram kıldığı şeyi istisna etmiştir. Müfessirler de, İsrail'in kendisine haram kıldığı o şeyin buğdaydan ve ondan elde edilen şeylerden başka bir şey olduğu hususunda müttefiktirler. Bu hususu, Cenâb-ı Hakk'ın su hakkında buyurmuş olduğu, وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي *"Onu her kim tatmazsa, o bendendir"* (Bakara, 249) âyeti de te'kîd etmektedir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği sizin için helâl olduğu gibi, sizin yiyeceğiniz de onlar için helâldir"* (Maide, 5) buyurmuş, buradaki "ta'âm" sözüyle, onların kestiği şeyleri kastetmiştir. **Hz. Aişe** (r.anha)

de, hurma ile suyu kastederek, *"Bizim için şu iki 'esvedân' (iki siyâh veya koyu yeşil)dan başka bir ta'âm yoktur"* demiştir.

Bunu iyice kavradığına göre biz deriz ki, âyetin zâhiri, bütün yiyeceklerin İsrailoğullarına helâl olduğunu göstermektedir. Sonra **Kaffâl** şöyle demiştir: "Meyte (lâşe) bir yiyecek olduğu halde, bize meytenin onlara helâl olduğu şeklinde bir haber ulaşmamıştır. Domuz hakkındaki hüküm de böyledir." **Kaffâl** sözünü şöyle sürdürmüştür: "Bunun, Hz. Peygamber (s.a.s)'in zamanında Yahudîlerin, **Hz. İbrahim**'e vaktiyle haram olduğunu iddia ettikleri yiyeceklere hamledilmesi de muhtemeldir." Bu izaha göre "ta'âm" lafzındaki elif-lâm istiğrak için değil, daha önce geçmiş ve bilinen bir şey, yani ahd için olur. Bu durumda da böyle bir müşkil ortadan kalkmış olur. Hak Teâlâ'nın, *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında yiyen bir kimsenin yiyeceği içinde, haram edilmiş şey olarak, sadece ölü, dökülen kan, domuz eti mi bulmaktayım..."* (En'âm, 145) âyeti de böyledir. Çünkü Cenâb-ı Hak bu âyeti, Yahudîlerin sordukları birtakım şeyler üzerine indirmiş, böylece de Yahudîler kendilerine haram kılınanların, başka şeyler değil, şunlar şunlar olduğunu anlamışlardır. İşte bu âyette de durum böyledir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette geçen "hill" kelimesi mastardır. Nitekim حَلَّ الشَّيْءُ حِلًّا "Bir şey helâl oldu..." denilmektedir. Bu senin, ذَلَّتِ الدَّابَّةُ ذِلًّا "Hayvan boyun eğdi, itaat etti" ve عَزَّ الرَّجُلُ عِزًّا "Adam çok aziz ve kıymetli oldu" demen gibidir. Bu sebepten dolayı, mastar ile vasıflanmada müzekker, müennes, müfred, cemi eşittir... Nitekim Cenâb-ı Hak, لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ *"O kadınlar da onlara helâl değildir"* (Mümtahine, 10) buyurmuştur. Bir şeyi mastar ile tavsif etmek, mübalağa ifâde eder. İşte burada da, "حِلٌّ ، حَلَالٌ" ve "اَلْمُحَلَّلُ" aynı manadadır (Yani helâl manasındadır). **İbn Abbas** da, **zemzem** hakkında, "O, hill ve mubahtır" demiştir. Bunu **Süfyan İbn Uyeyne** rivâyet etmiştir. **Süfyan** ona "Hill nedir?" diye sorduğunda O, "helâl kılınan şey demektir" demiştir.

Hak Teâlâ'nın, إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ *"İsrail'in kendisine haram kıldığı şeylerin dışında..."* istisnası hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler **İsrail (Yakub)**'in kendisine neyi haram kılmış olduğu hususunda ihtilâf etmiş ve şunları söylemişlerdir

a) **İbn Abbas** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: إِنَّ يَعْقُوبَ مَرِضَ مَرَضًا شَدِيدًا فَنَذَرَ لَئِنْ عَافَاهُ اللهُ لَيُحَرِّمَنَّ أَحَبَّ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ عَلَيْهِ وَكَانَ أَحَبُّ الطَّعَامِ إِلَيْهِ لِحْمَانَ الْإِبِلِ وَأَحَبُّ الشَّرَابِ إِلَيْهِ أَلْبَانَهَا *"Yakûb (a.s) çok şiddetli bir hastalığa tutuldu. Bundan dolayı da Allah'ın kendisine afiyet vermesi halinde, en sevdiği yiyecek ve içecekleri haram kılmaya nezretti. En sevdiği yiyecek deve eti, en sevdiği içecek de deve sütü idi."*[7] Bu, **Ebu'l-Âliye, Atâ** ve **Mukâtil**'in görüşüdür.

b) **Hz. Yakûb** (a.s)'da siyâtik vardı. Bundan dolayı o, Allah'ın kendisine şifâ vermesi halinde, etin damarlarını yememeye nezretti.

c) Bazı rivâyetlerde, **Yakûb** (a.s)'un kendisine haram kıldığı şeyin, hayvanın sırtındaki yağlar hariç, iç yağı ve böbrek yağı olduğu belirtilmiştir. **Kaffâl** (r.a) **Tevrat**'ın tercümesinden şunu nakletmiştir: **Yakûb** (a.s) **Harran**'dan çıkıp **Kenân** beldesine gelince, Sâir beldesinde bulunan kardeşi **İsû**'ya bir haberci gönderdi. Haberci geri döndü ve şöyle dedi: "**İsû**, dört yüz kişiyle seni karşılayacak." Bunun üzerine **Yakûb** (a.s) korktu ve çok üzüldü; namaz kılıp duâ etti ve kardeşine hediyeler takdim etti.. Hâdiseyi, meleğin kendisini bir adam suretinde karşılamasına kadar olan kısmını anlattı... Bunun üzerine adam sûretindeki o melek **Yakub**'a yaklaştı ve parmağını siyatik olan yere koydu. Böylece de o hastalık iyileşti, sinir de kurudu. İşte bu sebeple İsrailoğulları, etin damarlarını yememektedirler.

İKİNCİ MESELE: Hz. Allah'tan Başkasının Haram Kılma Yetkisi Olur mu?

Âyetin zâhiri, İsrail'in bunu kendisine haram kıldığına delâlet eder. Burada hatıra şöyle bir soru gelmektedir: Helâl-harâm kılma, ancak Allah'ın emriyle sâbit olur. Binâenaleyh, daha nasıl Hz. Yakub'un haram kılması, böyle bir haramlığın meydana gelmesine sebep olabilir? Müfessirler buna şu şekilde cevap vermişlerdir:

1- İnsanın bir şeyi kendisine haram kılmasından dolayı, Allah'ın da o şeyi o kimseye haram kılmış olması uzak bir ihtimal değildir. Bakmaz mısın; insan hanımını talâk vermek suretiyle; câriyesini de, azâd etmek suretiyle kendisine haram kılıyor. Tıpkı bunun gibi Cenâb-ı Hakk'ın, "Sen bir şeyi kendine haram kılarsan, ben de onu sana haram kılarım!" demiş olması câizdir.

---

7 **Ahmed İbn Hanbel**, I/273, 278

2- **Yakûb** (a.s)'un, ictihâdda bulunup, ictihadının onu, o şeyin haram olduğu neticesine götürmüş olması, böylece de o şeyin haram olduğuna hükmetmiş olması caizdir. Biz, şu sebeplerden dolayı peygamberlerin ictihad etmelerinin câiz olacağını söylüyoruz:

Peygamberler de İctihad Ederler

a) Hak Teâlâ'nın, *"Ey akıl sahipleri, siz ibret alın"* (Haşr, 2) âyetidir. Peygamberlerin, "akıl sahipleri"nin en başında bulundukları hususunda herhangi bir şüphe yoktur.

b) Cenâb-ı Hak, *"Hüküm çıkaranlar bunu bilirdi"* (Nisa, 83) buyurmuş, böylece de hüküm istinbât edenleri methetmiştir. Peygamberler bu methe ve övgüye daha layıktırlar..

c) Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed'e *"Allah seni bağışlasın, niçin onlara izin verdin?..."* (Tevbe, 43) demiştir. Eğer Peygamber'in bu izni bir nassa, âyete dayanmış olsaydı, Cenâb-ı Hak, *"Niçin onlara izin verdin?"* demezdi. Böylece bu durum, bu şeyin ictihadla meydana gelmiş olduğuna delâlet etmiş olur.

d) Tâat olan şeylerdeki en büyük pay ve hisse, peygamberlere aittir. Allahu Teâlâ'nın hükümlerini ictihad yoluyla istinbât edip ortaya koymak, hiç şüphe yok son derece büyük ve meşakkatli olan bir tâattir. Binâenaleyh, ictihad hususunda peygamberlerin bir payının bulunması gerekir. Özellikle onların bilgileri daha fazla, akılları daha aydınlık, zihinleri daha berrak ve keskin, Allah'ın onlara tevfik ve inâyeti daha çoktur.. Sonra onlar ictihadlarına dayanarak bir hüküm verdiklerinde, bu hüküm hususunda ümmetlerinin onlara muhalefet etmesi haram olur. Nitekim icmâ, ictihâda dayandığında ona muhalefet etmek de haramdır.

En açık ve belli olan husus şudur ki, **İsrail** (a.s), bu şeyi kendisine, ictihadıyla haram kılmıştır. Çünkü, eğer bu haramlık nass ile olmuş olsaydı, o zaman, *"Allah'ın İsrail'e haram kıldığı şeylerin dışında..."* demesi gerekirdi... Cenâb-ı Hak bu haram kılmayı, **İsrail**'in bizzat kendisine nisbet edince bu, mezkur haramlığın onun ictihadıyla meydana gelmiş olduğuna delâlet eder. Bu durum tıpkı "İctihâdı onu, bu neticeye götürdü" manasında olmak üzere, "**Şâfiî** at etini helâl addediyor; **Ebu Hanife** ise onu, haram addediyor" denilmesi gibidir. İşte burada da böyledir.

3- **Hz. Yakub**'un şeriatine göre haram kılmanın, bizim şeriatimizdeki nezr, adakta bulunmak gibi olması da muhtemeldir. Nezri yerine getirmemiz

vâcip olduğu gibi, **Yakub** (a.s)'un şeriatinde de tahrîmi (yani kendi kendisine haram kılmayı) yerine getirmek vâcip olmuştur. Bil ki, eğer bu olmuşsa, bu sadece onun şeriatine tahsis edilmiştir. Ama bizim şeriatimizde böyle bir şey sabit değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ey Peygamber, Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin haram kılıyorsun..."* (Tahrim, 1) buyurmuştur.

4- **Esâmm** şöyle demiştir: "Belki de **Yakûb** (a.s)'un nefsi, o tür şeyleri yemeye meyyâl idi. İşte bunun üzerine pek çok zâhidin yaptığı gibi, nefsini ezmek ve Allah rızasını elde etmek amacıyla bu şeyleri yemekten imtinâ etmiştir. Böylece bu imtina hali, "tahrim" (haram kılma) ifâdesiyle belirtilmiştir.

5- Kelâmcılardan bir grup, Allah'ın, kuluna "Hükmet, çünkü sen ancak doğru hüküm verirsin" demiş olabileceği kanaatindedir. Belki de bu hadise, böyle bir şeydir. Kelâmcılar bu meselede çok münakaşa etmişlerdir. Biz, bu münakaşaları Usûl-ü Fıkıh kitabımızda zikrettik.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyetin zâhiri, **Yakub** (a.s)'un kendisine haram kıldığı şeyi, Allah'ın İsrailoğullarına da haram kıldığını göstermektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Yiyeceğin her türlüsü İsrailoğulları için helâl idi"* buyurmuş ve her türlü yiyeceğin İsrailoğullarına helâl olduğuna hükmetmiş, sonra da bu hükümden **Yakub** (a.s)'un kendisine haram kıldığı şeyi istisnâ etmiştir. Binâenaleyh istisnânın ifâde ettiği hüküm sebebiyle bu şeyin İsrailoğullarına da haram kılınmış olması gerekir. En iyisini Allah bilir.

Hak Teâlâ'nın, مِنْ قَبْلِ اَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرٰيةُ *"Tevrat indirilmeden evvel..."* ifâdesinin manası, "Tevrat'ın nâzil olmasından önce, **İsrail**'in (**Yakub** (a.s)'un) kendisine haram kılmış olduğu şeyin dışındaki bütün yiyecek çeşitleri İsrailoğullarına helâl idi. **Tevrat**'tan sonra ise böyle bir durum kalmamıştır. Bilâkis Hak Teâlâ onlara, birçok yiyeceği haram kılmıştır" şeklindedir. Rivâyete göre İsrailoğulları büyük bir günah işlediklerinde, Allahu Teâlâ onlara ya bir çeşit yiyeceği haram kılıyordu veyahut da onları helâk etmek ve onlara zarar vermek için bir şeyi musallat ediyordu. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, *"Yahudîlerden (sâdır olan) bir zulüm sebebiyle biz, (evvelce) kendileri için helâl kılınan temiz ve güzel şeyleri onlara haram kıldık"* (Nisa, 160) âyetidir.

Allahu Teâlâ sonra, قُلْ فَاْتُوا بِالتَّوْرٰيةِ فَاتْلُوهَا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ *"De ki: "Eğer samimî kimseler iseniz, Tevrat'ı getirin ve onu okuyun"* buyurmuştur. Bu,

Yahudîlerin Hz. Muhammed (s.a.s) ile münazâa ettiklerine delâlet etmektedir. Bu ya onların bu tür şeylerin **Hz. Âdem**'den Hz. Peygamber'in zamanına kadar haram kılınmış olduğunu iddia etmeleri, bu sebeple de Hz. Peygamber (s.a.s)'in onları yalanlaması sebebiyledir, veyahut da Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu yiyeceklerin eskiden beri mubah ve helâl olduğunu, bunun, **İsrail**'in kendi nefsine haram kılmış olması sebebiyle haram kılınmış olduğunu iddia etmesi, bunun üzerine de onların, bu hususta Hz. Peygamber'le mücâdele ve münakaşalarını sürdürmeleri; müteâkiben de Hz. Peygamber'in Ehl-i kitaptan Müslüman olanları, resûlün sözüne uygun olan bir âyeti **Tevrat**'tan bulup çıkarmaları için **Tevrat**'ı getirmelerini talep etmiş olması sebebiyledir. Bu iki izaha göre de, âyet-i kerimenin tefsiri açıktır. Kıyası kabul etmeyenler bu âyete tutunmuştur. Bu böyledir, çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) Yahudîlerden iddiâ ettikleri hususta Allah'ın kitabı olan **Tevrat**'ı getirmelerini istemiştir. Eğer kıyas bir delil olsaydı, Hz. Peygamber'in onlara, "Bu hükmün **Tevrat**'ta bulunmamasından, o hükmün hiç olmaması gerekmez. Çünkü biz onu kıyas ile de ispat ederiz" demiş olurdu. Bunların bu hüccetlerine şu şekilde cevap vermek mümkündür: Münakaşa ancak, bu hükmün **Hz. İbrahim** ve diğer peygamberler zamanında olup olmadığı hususunda vukû bulmuştur. Bu gibi meseleler de ancak nass ile ortaya konulabilir. İşte bu sebepten dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) onlardan **Tevrat**'ın bu konudaki nassını istemiştir.

Sonra Hak Teâlâ, فَمَنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ *"Kim bundan sonra Allah'a karşı yalan uydurursa"* buyurmuştur. "İftirâ," yalan uydurmaktır. Bu kelimenin kökü olan "اَلْفِرْيَةُ" yalan söylemek ve iftirâ etmek demektir. Bu kelimenin aslı, Arapların "فَرْيُ الْأَدِيمِ" ifâdesine dayanır ki, bu da deriyi kesip parçalamak demektir. Binâenaleyh yalan için "iftira" kelimesi de kullanılmıştır. Çünkü yalan söyleyen kimse de, yalanıyla bir şeyin doğru olup olmadığını araştırmaksızın, o şey hakkında konuşarak kat'î ve kesin bir hüküm verir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَاُولٰئِكَ هُمُ الظّٰلِمُونَ" buyurmuştur. Yani, "Bu haram kılmanın **Hz. Yakûb** tarafından olduğuna ve ondan önce haram kılınmış olmadığına dair bir hüccet ortaya çıktıktan sonra kim Allah hakkında iftira atarsa, işte onlar Allah'ın azabına müstahak olmuş kimselerdir. Çünkü onların küfrü, hem kendileri, hem de dinden saptırdıkları kimseler için bir zulümdür" demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak, قُلْ صَدَقَ اللهُ *"De ki: "Allah doğru söylemiştir"* buyurmuştur. Bu ifâde şu manalara muhtemeldir:

a) "De ki habibim, Allah, bu çeşit taâmın, daha önce kendilerine helâl iken daha sonra **İsrail**'e ve onun soyuna haram kılındığı hususunda doğru söyler." Böylece de, neshin mevcûdiyeti hakkında hüküm doğru, Yahudîlerin şüpheleri de bâtıl olmuş olur.

b) "De ki Allah, devenin eti ve sütünün **Hz. İbrahim**'e helâl olduğu; **Yakûb** onu kendine haram kıldığı için İsrailoğullarına da haram olduğu hususunda doğruyu söylemektedir." Böylece Hz. Muhammed (s.a.s), devenin eti ve sütünün helâl olduğu hususunda fetvâ verince, O'nun böylece **Hz. İbrahim**'in dinine göre fetvâ vermiş olduğu sabit olur.

c) De ki: "Allah, diğer yiyeceklerin İsrailoğullarına helâl olduğu, bunların ise, onların kötü fiillerine bir cezâ olmak üzere, Yahudîlere haram olduğu hususunda doğru söylemektedir."

Cenâb-ı Hak sonra, فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا *"Bundan dolayı, hanif olarak İbrahim'in dinine uyun"* buyurmuştur. Bu, "Hz. Muhammed'in sizi uymaya çağırdığı **İbrahim**'in dinine tâbî olunuz" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, "مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا" veya "مِلَّةَ اِبْرٰهِيمُ الْحَنِيفَ" demesi fark etmez. Çünkü hal ile sıfat aynı manaya gelir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ *"O, müşriklerden değildi"* buyurmuştur. Yani, "**İbrahim** onların bazısının güneşe ve aya, Arapların putlara tapmaları; Yahudîlerin **Üzeyr** (a.s)'in Allah'ın oğlu olduğunu iddia etmeleri ve Hristiyanların, **Hz. İsâ**'nın Allah'ın oğlu olduğunu iddia etmeleri gibi, Allah'a şirk koşmamış ve O'ndan başkasına ibâdet etmemiştir" demektir. Bundan maksat ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in inanç ve ahkâm bakımından **Hz. İbrahim**'in dini üzere olduğunu beyân etmektir. Ahkâm bakımından onun dini üzere oluşu şöyledir: Hz. Muhammed (s.a.s), o bahsedilen şeyin helâl olduğu hükmünü bildirince, **Hz. İbrahim** de onun helâl olduğuna hükmetmiş olur. Usûl (inanç) bakımından onun dini üzere olmasına gelince, Hz. Muhammed (s.a.s) sadece tevhîde ve Allah'tan başka her türlü ma'buddan uzak kalmaya davet eder. **Hz. İbrahim** de işte bu inanç üzere olmuştur.

Yeryüzünde Bina Edilen İlk Mabed Mekke'dedir

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ ﴿٩٦﴾ فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا...

"Şüphesiz insanlar için konulan ve âlemler için mübârek ve hidâyet olan ilk ev, elbette Mekke'de olandır. Orada apaçık alâmetler, (ve) İbrahim'in makamı vardır. Kim oraya girerse emin olur" (Âl-i İmran, 96-97).

Bu âyetle, önceki âyetler arasındaki alâka hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bundan murat, Yahudîlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini inkârları hususundaki diğer bir şüpheye cevap vermektir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), kıblesini Kâbe'ye çevirince, Yahudîler onun nübüvveti hususunda ileri geri konuşmuş ve şöyle demişlerdir: "Beyt-i Makdis Kâbe'den daha faziletli ve kıble yapılmaya daha layıktır. Çünkü orası, Kâbe'den önce yapılmıştır, mahşerin olacağı yerdir ve bütün peygamberlerin de kıblesidir. Durum böyle olunca, kıblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesi bâtıldır." İşte Cenâb-ı Hak, Yahudîlerin bu iddiasına, *"Şüphesiz insanlar için konulan... ilk ev, elbette Mekke'de olandır"* diye cevap vermiş ve Kâbe'nin, Beyt-i Makdis'ten daha faziletli ve şerefli olduğunu beyân etmiştir. Binâenaleyh Kâbe'yi kıble edinmek daha evlâdır.

b) Bir önceki âyetin gayesi, neshin câiz olup olmadığını açıklamaktır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), neshin câiz olduğuna, bütün yiyeceklerin İsrailoğullarına mubah iken, daha sonra Allah'ın onlardan bazısını haram kıldığını söyleyerek delil getirmiştir. Yahudîler ise, bu hususta Hz. Peygamber ile münâkaşa etmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, neshedildiğini ortaya koyduğu hükümlerin en önemlisi kıble meselesidir. İşte bu sebepten ötürü Hak Teâlâ, bu âyette niçin kıble olarak Kâbe'ye dönüldüğünü açıklamıştır. Bu sebep de, Kâbe'nin, kendisinin dışındaki her yerden daha faziletli olmasıdır.

c) Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, *"Bundan dolayı Hanîf olarak İbrahim'in dinine uyun. O, müşriklerden değildi"* buyurduğu ve **Hz. İbrahim** (a.s)'in

dininin en büyük şiârı hacc ibâdeti olduğu için, bu âyette haccın vâcip oluşunu kendisine dayandırmak için, Beytullah'ın faziletini beyân etmiştir.

d) Yahudî ve Hristiyanlardan her biri, kendilerinin **İbrahim** (a.s)'in dini üzere olduklarını iddia etmişlerdir. Bu hususun izahı, daha önceki âyetlerde yapılmıştır. İşte bu sebepten ötürü, Allahu Teâlâ Kâbe'ye haccın **Hz. İbrahim**'in dininden olduğunu söylemek suretiyle onların yalancı olduklarını beyân etmiştir. Çünkü Yahudî ve Hristiyanlar haccetmemekte idiler. İşte bu, onların iddialarında yalancı olduklarına delâlet eder. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Evvel (İlk) Tabirinden Maksat**

Muhakkik âlimler, âyetteki "evvel (ilk)" kelimesinin, "sebkat eden, önce olan fert, yani ilk" manasında olduğunu söylemişlerdir. Buna göre birisi, "Aldığım ilk köle hürdür" der ve ilk olarak iki köleyi birden satın almış olur ise, ikisi de âzâd edilmiş olmaz. Çünkü ilk olan şey, tek bir şey olmalıdır. Sonra bu adam, ikinci defada tek bir köle satın almış olsa, bu sözle o da âzâd edilmiş olmaz. Çünkü "ilk" olma şartı, onun önceden olmuş olmasıdır. Böylece "evvel"in, ilk olan tek şey olduğu sâbit olmuş olur.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz insanlar için konulan... ilk ev, elbette Mekke'de olandır"* buyruğu Kâbe'nin Allah'ın yarattığı ilk ev veya yeryüzünde ortaya çıkan ilk ev olduğuna delâlet etmez. Aksine âyetin zâhiri, Kâbe'nin "insanlar için yapılan" ilk ev olduğuna delâlet eder. O evin "insanlar için yapılmış" olması, bütün insanlar arasında ortak olmasını gerektirir. Diğer evlere gelince, onlardan her biri bir insana âittir. Dolayısı ile, evlerden hiçbiri bütün insanlar için konulmuş olmaz. Beytullah'ın, bütün insanlar arasında müşterek olması, ancak tâat ve ibâdetler için yapılmış olması ve insanların kıblesi olması bakımından olabilir. Böylece, *"Şüphesiz insanlar için konulan... ilk ev, elbette Mekke'de olandır"* âyeti, bu evi Allahu Teâlâ'nın tâat, hayır ve ibâdetler için koyduğuna delâlet eder. Binâenaleyh bu hükme, Kâbe'nin, namazların kıblesi, hacc yeri ve ibâdetlerin sevaplarının arttığı bir mahal olması hükmü de girer.

Eğer, "Bu sıfatta Kâbe'nin ilk oluşu, bir ikincisinin olmasını ifâde eder. Bu da, Beyt-i Makdis'in -orayı ziyaretin vâcip olması gibi- bazı sıfatlar hususunda Beytullah gibi olmasını gerektirir. Halbuki durumun böyle olmadığı bilinmektedir?" denilirse, buna şu iki şekilde cevap verilir:

1- Arapça'da "evvel" (ilk) lafzı, ilk meydana gelen şeyi ifâde eden bir isimdir. O'nun peşinden, onun gibi bir başka şeyin meydana gelip gelmemesi fark etmez. Nitekim "Bu, benim Mekke'ye ilk gelişimdir" ve "Bu, benim ilk kazancımdır" denilir. Yine birisi "sahip olduğum ilk köle hürdür" dese ve daha sonra bir köleye sahip olsa, bundan sonra başka köleye sahip olmasa bile, o ilk kölesi âzâd edilmiş sayılır. İşte burada da böyledir.

2- Âyetteki, *"İlk ev"*den murat, insanların ibâdet ve tâatları için yapılmış ilk evdir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا تُشَدُّ الرِّحَالُ اِلَّا اِلَى ثَلَاثِ مَسَاجِدَ: اَلْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْمَسْجِدِ الْاَقْصٰى وَمَسْجِدِى هٰذَا *"Ancak şu üç mescide gitmek için yük bağlanır (yolculuğa çıkılır): Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve benim şu mescidim"*[8] hadis-i şerifinin de delâlet ettiği gibi, ibadet ve tâat için yapılmış olma hususunda Beytu'l-Makdis de Kâbe ile müşterekti. İşte Kâbe'nin insanlar için konulan ilk beyt (ev) olduğunun doğruluğuna, bu kadar şey yeter. Fakat Beyt-i Makdis'in, her bakımdan -hatta orayı ziyaret etmenin farz olması bakımından- mutlaka Kâbe gibi olması gerekmez. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Kâbe'nin İlk Bina Edilişi**

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz insanlar için konulan ve âlemler için mübarek ve hidâyet olan ilk ev, elbette Mekke'de olandır"* buyruğundan murat, Beytullah'ın inşâ edilme bakımından ilk oluşu olabileceği gibi, mübarek ve hidâyet vesilesi olması bakımından ilk oluşu da olabilir. Binâenaleyh müfessirler bu âyetin tefsiri hususunda şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

1- "Kâbe, yapılış ve inşâ ediliş bakımından ilktir." Bu görüşte olanların delilleri şunlardır:

a) **Vâhidî** (r.a), **"el-Basît"** adlı eserinde, **Mücâhid**'den senetli olarak şunu rivâyet etmiştir: "Allahu Teâlâ bu evi yeryüzünde her şeyden önce yaratmıştır." Bir başka rivâyette de "Allahu Teâlâ, yeryüzünü yaratmadan iki bin yıl önce bu beytin (Kâbe'nin) yerini yaratmıştır ki, onun temeli, en altta bulunan yerin yedinci tabakasına kadar uzanır" denilmiştir. Yine **Muhammed İbn Ali İbn Hüseyin İbn Ali İbn Ebî Tâlib**'in, babasından, onun dedesinden, onun da Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: اِنَّ اللّٰهَ تَعَالَى بَعَثَ مَلَائِكَتَهُ فَقَالَ اِبْنُوا لِي فِي الْاَرْضِ بَيْتًا عَلَى مِثَالِ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ وَاَمَرَ اللّٰهُ تَعَالَى مَنْ فِي الْاَرْضِ اَنْ يَطَّوَّفُوا بِهِ كَمَا يَطَّوَّفُ اَهْلُ السَّمَاءِ بِالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ وَهٰذَا كَانَ قَبْلَ خَلْقِ آدَمَ *"Allahu Teâlâ meleklerini gönderip, onlara 'Yeryüzünde benim için, Beyt-i Ma'mur gibi bir ev yapın' dedi. Allahu Teâlâ, gökteki (meleklerin) Beyt-i*

8 **Buhârî,** Savm, 67.

Ma'mûr'u tavaf etmeleri gibi, yeryüzündeki herkesin de o evi (Kâbe'yi) tavaf etmelerini emretti. Bu iş, Hz. Âdem'in yaratılmasından önce idi."

Yine diğer tefsir kitaplarında **Abdullah İbn Ömer** (r.a), **Mücâhid** ve **Süddî**'den şu rivâyet edilmiştir: "Beytullah, yer ve gök yaratılırken su üzerinde yaratılan ilk evdir. Allahu Teâlâ onu, yeryüzünü yaratmazdan iki bin yıl önce yaratmıştır. Beytullah, suyun yüzünde bembeyaz bir köpük idi. Sonra yeryüzü o köpüğün altından yayılıp meydana geldi." **Kaffâl,** Tefsir'inde şöyle demektedir: **"Hubeyb İbn Sâbit, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Makam-ı İbrahim'de ve Makam-ı İbrahim'in altında bulunan bir kitabede şöyle yazılı olduğu görülmüştür: *"Ben, Mekke'nin sahibi olan Allah'ım. Mekke'yi, güneşi ve ayı yarattığım gün yarattım ve şu iki taşı koyduğum gün onu da harem bölge kıldım. Onu, yedi melâike ile çevreledim."*

b) **Hz. Âdem** (a.s), yeryüzüne indirilince yalnızlıktan şikâyet etti. Bunun üzerine Allahu Teâlâ ona, Kâbe'yi yapıp, onu tavaf etmesini emretti. **Hz. Âdem**'in yapmış olduğu bu yapı, **Hz. Nuh** (a.s) zamanına kadar ayakta kaldı. Cenâb-ı Hak, Tufân'ı gönderince, Beytullah aynı yerinin hizasında olmak üzere, yedinci semâya kaldırıldı ve melekler, onun yanında ibâdet etmeye -ve her gün bir giren bir daha girmemek üzere-, ona yetmiş bin melek girmeye başladı. Nûh tufânından sonra Kâbe'nin yeri belirsiz oldu. Bu durum, Allahu Teâlâ'nın **Hz. Cebrail**'i **Hz. İbrahim**'e gönderip, onun yerini ona gösterip, ona o Beytullah'ı yeniden yapmasını emredinceye kadar devam etti. Binâenaleyh onun mühendisi Cebrâil (a.s), ustası **İbrahim** (a.s), çırağı da **Hz. İsmail** (a.s) olmuştur.

Bil ki her iki görüş de, Kâbe'nin **Hz. Âdem** (a.s) zamanında mevcut olduğunu ifâde etmektedir. Bu, en doğru görüştür. Bunun, en doğru görüş olduğuna şu hususlar delâlet etmektedir:

1- Hak Teâlâ'nın, *"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine nimet verdikleri peygamberlerden, Âdem'in zürriyetinden, Nûh ile beraber (gemide) taşıdıklarımızdan, İbrahim ile İsmail'in neslinden hidâyete erdirdiğimiz ve seçtiğimiz kimselerdendir. Onlara Rahman olan Allah'ın âyetleri okunduğu zaman, ağlayarak secdeye kapanırlardı"* (Meryem, 59) âyetinin delâletiyle, bütün peygamberlerin dininde namaz farz idi. Binâenaleyh bu âyet, bütün peygamberlerin secde ettiklerine delâlet etmektedir. Secde yapmak içinse, bir kıblenin bulunması gerekir. Eğer **Şît, İdris** ve **Nûh** (a.s)'un kıblesi, Kâbe'den başka bir şey olmuş olsaydı, bu durumda Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüpheiz insanlar*

için konulan... ilk ev, elbette Mekke'de olandır" sözü yanlış olurdu. Öyleyse, önceki peygamberlerin kıblesinin de Kâbe olduğunu söylemek icap eder. Bu da, bu cihetin ebedî olarak şerefli ve mükerrem olduğunu gösterir.

2- Allahu Teâlâ Mekke'yi "Ümmü'l-Kurâ" (beldelerin anası, ana kent) diye isimlendirmiştir. Bu ifâdenin zâhiri, Mekke'nin, var olduğu andan itibaren fazilet ve şeref bakımından diğer yerlerden önde gelmesini gerektirir.

3- Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber Mekke'nin fethi günü îrad ettiği hutbede şunu söylemiştir: *"İyi bilin ki, Allah Mekke'yi, gökleri ve yeri, güneşi ve ayı yarattığı gün harem kılmıştır..."* Mekke'nin harem bir belde kılınması ise, ancak Mekke var olduktan sonra mümkün olabilir.

4- Sahâbe ve Tâbiûndan nakletmiş olduğumuz haberler, Mekke'nin, **Hz. İbrahim** zamanından önce mevcut olduğuna delâlet etmektedir.

Kâbe'nin İlk Bina Edilişini Kabul Etmeyenler

Şunu bil ki, bunu inkâr eden kimseler, şunlarla istidlâl etmişlerdir:

a) Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: اَللّٰهُمَّ اِنِّي حَرَّمْتُ الْمَدِينَةَ كَمَا حَرَّمَ اِبْرَاهِيمُ مَكَّةَ *"Allahım, nasıl İbrahim Mekke'yi haram bir belde kılmışsa, ben de Medine'yi haram bir belde kılıyorum."* Bu ifâdenin zâhiri, Mekke'yi **Hz. İbrahim**'in inşâ etmiş olmasını gerektirir. Bir kimse şöyle diyebilir: "Kâbe'nin **Hz. İbrahim**'den önce mevcut olduğunu, ama haram bir belde olmayıp, **Hz. İbrahim** tarafından haram bir belde kılındığını söylemek de uzak bir ihtimal değildir."

b) Bu görüşte olanlar Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani İbrahim, o beytin temellerini İsmail ile birlikte yükseltiyorlardı"* (Bakara, 127) âyetine tutunmuşlardır. Bir kimse, "Belki de Beytullah bundan önce mevcut idi; ama sonra yıkıldı. Sonra Allahu Teâlâ **Hz. İbrahim'e,** beytin temellerini yükseltmesini emretti" diyebilir. Nitekim bu durum, birçok haberde bildirilmiştir.

c) **Kâdî** şöyle demiştir: "Kâbe, tufân zamanında semâya yükseltilmişti" şeklinde söylenilen söz uzak bir ihtimaldir. Çünkü şerefli olan, bu belli cihettir. Cihetin ise, semâya kaldırılması mümkün değildir. Baksana, Kâbe -Allah korusun- yıkılmış, taşları, kerestesi ve toprağı başka bir yere taşınmış olsaydı, bu şeylerin kesinlikle bir şerefi olmaz; o cihetin şerefi, Kâbe yıkıldıktan sonra da devâm ederdi. Her Müslümanın da, yine bu cihete doğru teveccüh ederek namaz kılması gerekirdi. Durum böyle olunca, bu duvarların semâya yükseltilmesinde bir fayda söz konusu değildir." Bir

kimse şöyle diyebilir: "Bu cisimler, Allahu Teâlâ'nın onların semâya nakledilmesini emredecek kadar bir izzet ve şerefe ulaşınca, ve de bu cisimlerdeki bu şeref de, onların bu cihette bulunmaları sebebiyle olunca, onların semâya nakledilmeleri, bu cihetin son derece ta'zim ve teşrif edildiğine dair delillerin en büyüklerinden olur." İşte bu görüş hakkında söylenecek şeylerin hepsi budur.

2- Bu öncelikten murat, bu beytin, Kâbe'nin mübarek olup insanlar için bir hidâyet vesilesi, rehber olması bakımından ilk beyt oluşudur. Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber'e, insanlar için kurulmuş ilk mescid sorulduğu zaman O, *"Mescid-i Haram, sonra da Beytu'l-Makdis"* demiştir. Aralarında kaç senelik bir zaman bulunduğu sorulunca da, "Kırk sene" demiştir. **Hz. Ali** (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, bir adam ona, "Kâbe, ilk ev midir? diye sorunca o, "Hayır; şüphesiz ondan önce başka evler var idi... Fakat Kâbe, insanlar için konulmuş, mübarek olan, kendisinde hidâyet, rahmet ve bereket bulunan ilk evdir. Onu ilk inşâ eden **İbrahim**'dir. Daha sonra onu, Cürhüm kabilesinden bir grup Arap yeniden inşa etmiştir. Sonra o yıkılmış, bunun üzerine onu, **İmlîk İbn Sâm İbn Nûh**'un soyundan gelme krallar olan **Amalika** tâifesi inşa etmişlerdir. Sonra Kâbe yine yıkılmış, bu sefer de onu Kureyşliler inşa etmişlerdir" demiştir.

Bil ki âyetin, Kâbe'nin fazilet ve şeref bakımından ilk oluşuna delâlet etmesi, şüphe edilmeyecek bir husustur. Çünkü, bu öncelikten bahsetmenin asıl maksadı, onun faziletini beyân etmektir. Zira bunun gayesi, onun Beytü'l-Makdis'ten üstün olduğunu göstermektir. Bu ise, ancak fazilet ve şeref bakımından önce olmakla tamamlanır. Yapılış bakımından önceliğin, bu gayenin tahakkukunda bir tesiri yoktur. Fakat, fazilet bakımından önceliğin sabit olması, yapılış bakımından önceliğin sübûtuna ters değildir. Biz bu hususun da sâbit olduğu hususunda da deliller zikretmiştik.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kâbe'nin Efdal Olmasının Sebepleri**

Bu öncelikten muradın fazilet ve şeref bakımından üstünlük olduğu kesinleşince, biz burada Beytullah'ın faziletli oluşunun çeşitli sebeplerini zikredeceğiz:

Birinci fazilet: Ümmetler, bu beytin ilk banisinin Halilullâh **Hz. İbrahim;** Beytu'l-Makdis'in banisinin ise, **Hz. Süleyman** (a.s) olduğunda ittifak etmişlerdir. **Hz. İbrahim** (a.s)'in **Hz. Süleyman**'dan derece bakımından daha büyük, fazilet bakımından daha üstün olduğunda şüphe yoktur. Bu

bakımdan Kâbe'nin Beytu'l-Makdis'ten daha şerefli olması gerekir. Bil ki, Allahu Teâlâ **Hz. İbrahim** (a.s)'e Beyt'i tamir etmesini emretti ve, *"Hatırla o zamanı ki biz Beyt'in yerini İbrahim'e: 'Bana hiçbir şeyi ortak koşma, beytimi tavâf edenler, kıyam edenler, rükû ve secde edenler için iyice temizle' diye merci yapmıştık"* (Hacc, 26) buyurdu. Bu teklifi tebliğ eden, Cibril (a.s)'dir. İşte bu sebepten dolayı, "Âlemde Kâbe'den daha şerefli bir bina yoktur. Çünkü onun yapılmasını emreden Cenâb-ı Hak; plânını çizen Cibril; mimarı **Halilullah,** onun çırağı da **İsmail** (a.s)'dir" denilmiştir.

İkinci fazilet: Makam-ı İbrahim'dir ki burası, **Hz. İbrahim**'in, ayağını üzerine bastığı ve böylece de Allahu Teâlâ'nın, diğer kısımları değil de, **Hz. İbrahim**'in ayağını bastığı kısmı bir çamur gibi yaptığı, böylece de **İbrahim** (a.s)'in ayağının içine gömüldüğü taştır. Bu ise, Allah'tan başka hiç kimsenin yapamayacağı ve sadece peygamberleri için izhâr edeceği şeyler, mu'cizeler cümlesindendir. Sonra **Hz. İbrahim** ayağını kaldırınca, Cenâb-ı Hak taşta, tekrar katılaşma ve taş olma özelliğini yaratmıştır. Allahu Teâlâ bu taşı, daima muhafaza etmiştir ki, bu da akıllara hayranlık veren ve Allahu Teâlâ'nın o taşta izhâr etmiş olduğu apaçık mu'cizelerdendir.

Üçüncü fazilet: Şeytanın taşlanmış olduğu yerde birikmiş olan taşların daima az olmasıdır. Çünkü binlerce seneden beri, her sene taş atanların sayısı yaklaşık olarak altı yüz bine ulaşmasına ve her bir kişi de yetmiş taş atmasına rağmen, oraya atılmış olan taşlar bir araya getirilmiş olsa, bir sene zarfında atılmış olan taşlar kadar bile olmaz!.. Halbuki şeytanın taşlanmış olduğu bölge ne bir sel yatağı, ne de şiddetli rüzgârların estiği bir yerdir.. Haberde de, "Haccı makbul olan kimselerin attığı taşlar semâya yükseltilir" şeklinde varid olmuştur.

Dördüncü fazilet: Kuşların, havada uçarlarken Kâbe'nin üzerinden geçmeyip, bilâkis Kâbe'nin üzerine yaklaştıklarında oradan sapmalarıdır.

Beşinci fazilet: Kâbe'nin civarında, köpek ve ceylân gibi yabani bazı hayvanların, birbirine eziyet etmeksizin ve de birbirlerini avlamaksızın bir arada bulunmalarıdır. Bu, son derece şaşırtıcı bir durumdur. Yine Mekke'de ikâmet eden herkesin yağma ve baskından emin olmalarıdır ki, bu da **Hz. İbrahim**'in duâsının bereketi sebebiyledir. Çünkü **Hz. İbrahim,** *"Ya Rabbi, burasını emin bir belde yap!"* (Bakara, 126) şeklinde duâ etmişti. Cenâb-ı Hak da Mekke'yi emniyetle tavsif ederken, *"Onlar, çevrelerinde insanlar zorla kapılıp götürülürken, orayı emin bir yer yaptığımızı görmediler mi?"*

(Ankebût, 67) ve, *"Onlar, kendilerini açlıktan koruyup doyuran, korkudan emin kılan şu Beyt'in Rabbine ibâdet etsinler"* (Kureyş, 3-4) buyurmuştur. Bir zâlimin Kâbe'yi tamamen yerle bir edip, Mekke'yi de harap ettiği kesinlikle nakledilmemiştir. Beytu'l-Makdis'e gelince orayı **Buhtunnasr** temelinden yıkmıştır.

Altıncı fazilet: Fillerden ordu kurmuş olan **Ebrehe el-Eşrem,** Kâbe'yi tahrip etmek için ordularını ve fillerini Mekke'ye yöneltip, Kureyş de bu orduya karşı koymaktan âciz olup, Mekke'den ayrılarak onu Kâbe ile baş başa bırakınca, Allahu Teâlâ **Ebrehe** ve ordusunun üzerine bölük bölük kuşlar salıverdi. "Ebâbîl", kuşlar topluluğu demektir. Bunlar, taş taşıyıp, bu taşları **Ebrehe** ve ordusu üzerine atan küçük küçük kuşlar idi. Böylece gerek **Ebrehe,** gerekse askeri, o kadar küçük olmasına rağmen o taşlarla helâk olmuşlardı. Böylece bu, Kâbe'nin şerefine delâlet eden bir mu'cize, Hz. Muhammed'in nübüvvetine bir irhas (müjdeci) olmuştur.

İmdi eğer bir kimse, "Bütün bunların, oraya yerleştirilmiş olan ve hiç kimsenin bilemediği bir büyü sebebiyle meydana geldiğinin söylenmesi niçin caiz olmasın? Çünkü, büyünün nasıl yapıldığı hususu malûm ve meşhurdur" derse, biz deriz ki:

Eğer bu, büyü kabilinden bir şey olmuş olsaydı, hiç şüphesiz bu diğer büyülerden farklı bir büyü olmuş olurdu. Çünkü bu kadar uzun bir müddet içinde, Kâbe'nin dışındaki hiçbir şey için, bu kadar uzun bir süre beka (devam etme) mümkün olmamıştır. Binâenaleyh bu gibi şeyler bir mu'cizedir, peygamberlerden başka hiç kimse de bunu başaramaz.

Kâbe'nin Tarıma Müsait Olmayan Yerde Kurulmasının Hikmeti

Yedinci fazilet: Muhakkak ki Allahu Teâlâ Kâbe'yi, ziraate elverişli olmayan bir vadiye yerleştirmişti. Bunun sebep ve hikmetleriyse şunlardır:

a) Allahu Teâlâ böylece Hareminde ikâmet edip Beytine hizmet edenlerin, sadece kendisine tevekkül etsinler diye, kendisinin dışındaki şeylere karşı besledikleri ümidi kesmiştir.

b) Orada hiç zâlim ve zorba ikamet etmemiştir. Çünkü onlar, sadece dünyanın güzelliklerini ve nimetlerini arzularlar. Onlar, dünya nimetlerini orada bulamadıkları için de, orasını terk ederler. Bundan maksat ise, o bölgeyi, dünyaya düşkün olanların pisliğinden temiz tutmaktır.

c) Allah, hiç kimse oraya ticâret amacıyla yönelmesin, bilâkis bu yöneliş sadece ibâdet ve ziyâret amacıyla olsun diye, bu bölgeyi böyle yapmıştır.

d) Allahu Teâlâ, böylece "fakr"ın, fakirliğin şerefini izhar etmiştir. Çünkü, evlerin en şereflisini, dünyadan çok az nasibi olan bir bölgeye yerleştirmiş ve sanki şöyle demek istemiştir: "Ben, fakirleri, dünyada emin belde'nin sakin ve mukimleri kıldım... İşte bunun gibi, onları, âhirette de emin makamların ehli yapacağım. Dünyada, onlar için emniyetli bir beyt, âhirette de emniyetli bir yurt vardır."

e) Sanki, Cenâb-ı Hak şöyle demiştir: "Kâbe'yi, bütün dünya nimetlerinden uzak olan bir bölgeye yerleştirince, aynen bunun gibi marifetullah Kâbe'sini de dünya muhabbetinden hâlî bir kalpte yaratırım." İşte Kâbe'nin fazileti hakkında söylenebilecek olan hususlar bunlardır. Böylece de bu beytin, çeşitli fazilet ve menkîbeler hususunda insanlar için kurulmuş ilk beyt (ev) olduğu ortaya çıkar. Bunun böyle olduğu zahir olunca da, Yahudîlerin, "Beytu'l-Makdis, Kâbe'den daha kıymetli ve şereflidir" şeklindeki sözleri geçersiz olur. Allah en iyi bilendir.

"Bekke" Kelimesinin Manası

Cenâb-ı Hak daha sonra, لَلَّذِى بِبَكَّةَ *"Elbette Mekke'de olandır"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette bulunan "بَكَّةَ" lafzından murat, şüphe yok ki, Mekke'dir. Daha sonra âlimler bu hususta ihtilâf etmiş, bazıları şöyle demiştir: "Bekke" ve "Mekke" lafızları, aynı şeyin iki ismidirler. Çünkü **bâ** harfiyle **mîm** harfi, mahreç bakımından birbirine yakın olan iki harftirler. Bu sebeple bu harflerden her biri, diğerinin yerine kullanılmıştır. Meselâ, هٰذِهِ ضَرْبَةُ لَازِمٍ ، هٰذَا دَائِمٌ ، هٰذَا لَازِبٌ ضَرْبَةُ دَائِبٌ "Bu, yapılması gereken bir vuruştur" denildiği gibi; "Bu, devamlıdır, daimdir" denildiği gibi, "هٰذَا رَاتِبٌ ، هٰذَا رَاتِمٌ" "Bu devamlıdır" denildiği gibi, ve "سَمَدَ رَأْسَهُ" "Başını dikti, yükseltti" denildiği gibi, "سَبَدَهُ" da denilmektedir. "بَكَّةَ" kelimesinin hangi kelimeden iştikâk ettiği hususunda iki izah bulunmaktadır:

a) Bu kelime, birbirini savuşturmak, defetmek anlamına gelen "اَلْبَكُّ" kelimesinden türemiştir. Nitekim bir kimse bir başkasını sıkıştırıp uzaklaştırdığında, "بَكَّهُ – يَبُكُّهُ – بَكًّا" ; insanlar birbirine girip sıkışıklık olduğu zaman "تَبَاكَّ الْقَوْمُ" denilir. İşte bu sebepten ötürü **Saîd İbn Cübeyr,** insanlar

tavafta birbirini sıkıştırarak izdihama sebebiyet verdikleri için, "Mekke'ye, Bekke denilmiştir" demiştir. Bu aynı zamanda, **Muhammed İbn Ali el-Bâkır, Mücâhid,** ve **Katâde**'nin de görüşüdür. Bu zâtlardan birisi şöyle demiştir: **"Muhammed İbn Ali el-Bakır**'ı namaz kılarken gördüm. Derken, önünden bir kadın geçiverdi. Kendisini engellemeye çalıştığında, **Muhammed İbn Ali el-Bakır:** "Onu bırak; çünkü Mekke'nin, Bekke diye adlandırılmasının sebebi, orada insanların birbirlerini sıkıştırmalarıdır. Orada erkek namaz kılarken, kadın onun önünden; kadın namaz kılarken ise erkek onun önünden geçebilir.. Burada, bunun bir mahzuru yoktur!" dedi."

Mekke'ye Bekke denilmiştir. Çünkü Mekke, bütün zâlimlerin boynunu kırar. Herhangi bir zalim orada bir kötülük düşünürse, onun boynu un ufak olur. **Kutrub** şöyle demiştir: "Bir kimse bir kimseyi kınayıp onun gururunu kırdığı zaman, Araplar, "بَكَكْتُ عُنُقَهُ – اَبُكُّهُ – بَكًّا" derler."

Mekke Kelimesinin Manası

"Mekke" kelimesinin iştikâkı hususunda da şu açıklamalar yapılmıştır:

a) Bu şehre, günahları mekk ettiği, yani tamamını giderdiği için Mekke adı verilmiştir.

Bu senin, memede olan sütü iyice emip bitiren süt çocuğu hakkında söylemiş olduğun اِمْتَكَّ الْفَصِيلُ صِرْعَ اُمِّهِ "Süt yavrusu, anasının memesini iyice emdi" ifâdesinden alınmadır.

b) Orası, dünyanın dört bir tarafından insan cezbettiği için bu adı almıştır. Nitekim, memedeki sütü iyice, sonuna kadar emdiğinde, "اِمْتَكَّ الْفَصِيلُ" denilir. Yine, kemikte olan ilikleri iyice emip yediğinde, "تَمَكَّكْتُ الْعَظْمَ" denilmektedir.

c) Mekke, suyu az olduğu için, böyle isimlendirilmiştir. Çünkü orasının suyu âdetâ çekilmiş gibidir.

Mekke, yeryüzünün göbeğinde yer alır. Kaynaklar ve gözeler Mekke'nin altından kaynar. Binâenaleyh yeryüzünün tamamı, Mekke'nin altındaki kaynaktan suyunu çeker.

Bazı âlimler "Mekke" ile "Bekke" kelimelerinin arasında fark olduğunu ileri sürerek bir kısmı şöyle demişlerdir: "Bekke, sadece Mescid-i Haram; Mekke ise bütün Harem bölgesine verilen addır. Bunun delili şudur: Bekke, kalabalık ve itişme manasından türetilmiştir. Bu ise, başka yerlerde değil ancak tavaf esnasında Mescid-i Haram'da olur." Bunların ekserisi ise,

"Mekke"nin, hem Kâbe'nin hem de tavaf edilebilen yerlerin adı olduğunu; "Bekke"nin ise bu bölgenin adı olduğunu söylemiş ve şunu delil getirmişlerdir: Hak Teâlâ'nın, *"Bekke'de olan (ev)"* ifâdesi, o Beyt'in Bekke'nin içinde bulunduğuna delâlet eder. Eğer "Bekke", Kâbe manasında olsaydı, Kâbe'nin Bekke'nin içinde olması imkansız olurdu. Fakat Bekke'yi bu beldenin ismi olarak alırsak, bu söz doğru olmuş olur.

***İKİNCİ MESELE:* Mekke'nin Diğer İsimleri**

Mekke'nin birçok ismi vardır. **Kaffâl** (r.h), Tefsir'inde şu isimlerini saymıştır: Mekke, Bekke, Ümmü Rahm, Küveysâ, Beşâşe, Hâtime (kendisini hafife alanları kırıp döken), Ümmü'l-Kurâ. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ümmü'l-Kura'yı ve onun etrafındakileri inzâr edesin..."* (Şûrâ, 7) buyurmuştur. Mekke, bütün beldelerin kökü olduğu ve yeryüzü onun altından yayıldığı için Ümmü'l-Kurâ (Beldelerin anası) diye adlandırılmıştır. İşte bundan dolayı orası, yeryüzünün dört bir köşesinden gelenler tarafından ziyaret edilir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kâbe'nin Diğer İsimleri**

Kâbe'nin de birçok isimleri vardır:

1- **Kâbe:** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah Kâbe'yi, o Beyt-i Haram'ı, insanlar için (ibâdetlerini) yerine getirme (mahalli) kıldı"* (Mâide, 97) buyurmuştur.

Kâbe'nin bu ismi alışının sebebi, bu ismin yükseklik ve şerefe delâlet etmesidir. Topuğa, ayak bileği üzerinde bir çıkıntı gibi olup, yükseldiği için "kâb" denilmiştir. Memeleri yeni tomurcuklanan kadına da, memeleri yükseldiği için "Kâ'ib" denilmiştir. Beytullah da, yeryüzünün en şerefli, en eski ve en faziletli yeri olduğu için bu ismi almıştır.

2- **Beyt-i Atîk** (Eski ev). Cenâb-ı Hak, *"Sonra o (kurbanların) varacakları son yer Beyt-i Atîk'tir"* (Hacc, 33) ve *"O, Beyt-i Atîk'i tavaf etsinler"* (Hacc, 29) buyurmuştur. Beytullah'a bu ismin veriliş sebebi hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Atîk, eski demektir. Biz, Beytullah'ın yeryüzünün evlerinin en eskisi olduğunu, hatta bazılarına göre Allah'ın onu, gökleri ve yeri yaratmazdan önce var ettiğini açıklamıştık.

b) Allahu Teâlâ, **Nuh Tufanı** esnasında onu semâya kaldırarak, sular altında kalmaktan i'tâk (âzâd edip kurtarmıştır).

c) Bu kelime, yuvasında güçlenip kuvvetlendiği zaman kuş için söylenen "عَتَقَ الطَّائِرُ" ifâdesinden alınmıştır. Kâbe de orayı tahrip etmeye niyetlenen

herkesi Allah'ın helâk edeceği bir güce ulaştığı için, "Atîk" diye isimlendirilmiştir.

d) Allahu Teâlâ onu, beyti herhangi bir kimsenin mülkü olmaktan âzâd etmiştir.

e) Allah, kendisini ziyâret eden herkesi ateşten âzâd eder, manasında o, Atîk'tir.

3- **el-Mescidu'l-Haram...** Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya kadar götüren Allah'ın şanı çok yücedir"* (İsrâ, 1) buyurmuştur. O'nun "Harâm" olmasından ne kastedildiğinin tefsiri, İnşaallah o âyetin (İsrâ, 1) tefsirinde gelecektir.

Buna eğer bir kimse, "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz insanlar için konulan ilk ev, elbette Mekke'de olandır"* buyruğu ile, *"Beytimi tavaf edenler için iyice temizle"* (Hacc, 26) buyruğu nasıl birleştirilebilir? Çünkü Cenâb-ı Hak Kâbe'yi, bir keresinde kendisine, başka bir kere de insanlara nisbet etmiştir" derse, buna şöyle cevap verilir: Sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Ev benimdir; ancak onu, kendi menfaatim için kurmadım! Çünkü "benim hiçbir şeye ihtiyacım yoktur. Ama ben onu, senin duan için bir kıble olsun diye vaz ettim." Allah en iyisini bilendir.

Mübarek Kelimesinin Delâleti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ *"Âlemler için mübarek olup hidâyet vesilesi rehber olmak üzere..."* buyurmuştur. Şunu bil ki, Cenâb-ı Hak bu beyti muhtelif faziletlerle vasfetmiştir:

Birincisi: Burası, insanlar için (ibâdet amacıyla) kurulmuş ilk evdir. Bunun, fazilet bakımından ilk olmak manasına geldiğini daha önce söylemiştik. Biz buna, şu izahları da ilâve edebiliriz:

a) Ali (r.a) "O, 'bereket' sıfatı kendisine tahsis edilmiş ve kendisine giren herkesin emin kılınmış olduğu ilk evdir" demiştir.

b) **Hasan el-Basrî,** "O, yeryüzünün, içinde Allah'a ibâdet edilen ilk mesciddir" demiştir.

c) **Kutrûb** ise, "O, kıble kılınan ilk evdir" demiştir.

İkincisi: Allahu Teâlâ Kâbe'yi *"Mübarek"* olmakla vasıflandırmıştır. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Mübarek" kelimesi, hal olduğu için mansûb gelmiştir. Buna göre ifâdenin takdiri, "O, mübarek olduğu halde Mekke'de yerleşmiş olan evdir" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

"Bereket"in iki manası vardır:

a) Artmak ve çoğalmak;

b) Devamlı olmak... Allahu Teâlâ devamlı, ezelî ve ebedî olduğu için "Tebârekellah" denilir. Bereket, içinde su bulunan havuza benzer. Deve, göğsünü yere koyup çöktüğünde "بَرَكَ الْبَعِيرُ" denilir.

Eğer biz "bereket"i, artma ve çoğalma manasına alır isek, Beytullah şu bakımlardan mübarek olmuş olur:

1- Taatlar orada yapıldığında, sevapları daha fazla olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): فَضْلُ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ عَلَى مَسْجِدِى كَفَضْلِ مَسْجِدِى عَلَى سَائِرِ الْمَسَاجِدِ *"Mescid-i Haram'ın, mescidime üstünlüğü, mescidimin diğer mescidlere üstünlüğü gibidir"* buyurmuştur. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s): صَلَاةٌ فِي مَسْجِدِي هٰذَا اَفْضَلُ مِنْ اَلْفِ صَلَاةٍ فِيمَا سِوَاهُ *"Şu mescidimde kılınan tek namaz, başkalarında kılınan bin namazdan daha faziletlidir"*[9] buyurmuştur. Bu, namaz hakkında böyledir. Hacca gelince, Hz. Muhammed (s.a.s): مَنْ حَجَّ وَلَمْ يَرْفُثْ وَلَمْ يَفْسُقْ خَرَجَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَيَوْمِ وَلَدَتْهُ اُمُّهُ *"Kim, çirkin söz söylemeden ve günah işlemeden haccını tamamlarsa, anasının onu doğurduğu gün gibi, günahlarından sıyrılmış olur"*[10] buyurmuştur. Diğer bir hadiste ise, اَلْحَجُّ الْمَبْرُورِ لَيْسَ لَهُ جَزَاءٌ اِلَّا الْجَنَّةَ *"Kabul edilmiş haccın mükafatı ancak cennettir"*[11] buyurmuştur. Mağfiret ve rahmeti elde etmekten daha bereketli bir şeyin olmayacağı malumdur.

2- **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "Bu bereketin, *"Her şeyin mahsulleri orada toplanır..."* (Kasas, 57) âyetinde zikredilen hususun olması da caizdir. Böylece bu, *"Etrafına bereket verdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya..."* (İsrâ, 1) âyetinde ifâde edilen husus gibi olur."

3- Akıllı olanın, zihninde Kâbe'nin bir nokta gibi, namazlarda ona yönelen insanların saflarının da merkezi kuşatan dâireler gibi olduğunu düşünmesi ve namaz kılarken bu noktayı kuşatan safların ne kadar çok olduğunu tasavvur etmesi gerekir. Böylece hiç şüphesiz, o namaz kılanlar

9 Benzeri bir hadis için bkz. Keşfü'l-Hafâ, 2/27.

10 Benzeri, **Buhâri,** Muhtasar, 9-10; **Nesâî,** Hacc, 4 (5/114).

11 **Nesâî,** Hacc. 3 (5/112).

içinde, yüce ruhlu, kutsî kalpli, nurânî sırlara sahip ve gönülleri rabbanî şahıslar bulunur. Sonra o saf ruhlar, marifetullah Kâbe'sine yönelip, bedenleri de şu maddî Kâbe'ye yöneldiği zaman, o esnada Mescid-i Haram'da bulunan kimseler ruhunun nuru ile, Kâbe'ye böylece yönelmiş olan kimselerin ruhlarının nurlarıyla birleşirler de o ilâhî nurlar, o kimsenin kalbinde artar ve o ruhânî ışıkların parıltıları, onun gönlünde büyür. İşte bu çok büyük bir derya ve şerefli bir makam olup senin dikkatini, Kâbe'nin mübarek olduğu hususuna çeker.

Fakat biz bu bereketi, "devamlı olma" manasında tefsir edersek, durum yine aynıdır. Çünkü Kâbe'de, tavaf edenler, ziyaretçiler ve namaz kılanlar eksik olmaz. Yeryüzü küre şeklindedir. Yeryüzü böyle olunca, her saatin, bir kavim için sabah vakti; diğer bir kavim için öğle; üçüncü bir kavim için ikindi; dördüncü bir kavim için akşam; beşinci bir kavim için de yatsı vakti olduğunu düşünmek mümkündür. Durum böyle olunca, Kâbe, farz namazlarını edâ etmek için, dünyanın her tarafından kimselerin bulunmasından asla ayrı kalmaz. İşte bu bakımdan, bir devamlılık söz konusudur. Yine Kâbe binlerce yıldır aynı hal üzere devam etmiştir. Binâenaleyh Kâbe'nin bu iki bakımdan da "mübarek" olduğu sâbit olmaktadır.

Üçüncüsü: Beytullah'ın üçüncü vasfı, هُدًى لِلْعَالَمِينَ *"Alemler için hidâyet rehberi"* olmasıdır. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bunun şu manalarda olduğu söylenmiştir:

a) "O, bütün âlemlerin namazlarında kendisine yöneldikleri kıblesidir."

b) "Kâbe, kendisinde bulunan zikrettiğimiz deliller ve anlattığımız harikulâde halleri sebebi ile, irâde sahibi bir yaratıcının varlığına ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin doğruluğuna bir delildir. Çünkü Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâlet eden her şey, aynı zamanda bir yaratıcının varlığına, ilmine, hikmetine, kudretine, her şeyden müstağni oluşuna ve bütün sıfatlarına delâlet eder."

c) Kâbe, bütün âlemi cennete hidâyet edip götürür. Çünkü farz namazlarını edâ eden herkes cennete girmeye hak kazanır.

İKİNCİ MESELE

Zeccâc, bunun "Âlemler için hidâyet sahibi (vesilesi)" manasına geldiğini söylemiştir. Yine o, bu ifâdenin وَهُوَ هُدًى "O, âlemler için bir hidâyettir" manasında, mahallen merfu olabileceğini de söylemiştir.

Kâbe'de Bulunan Âşikâr Deliller

Cenâb-ı Allah'ın, فِيهِ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ *"Orada apaçık alâmetler vardır"* beyânı ile ilgili şu iki görüş vardır:

a) Bundan murat, bizim onda bulunduğunu söylediğimiz âyetlerdir. Onlar da, korkan kimsenin kendisini orada emniyette hissetmesi, o kadar taş atılmasına rağmen, taşların yok olup gitmesi, kuşların onun üzerinden uçmaması, hastanın orada şifâ bulması, ona saygısızlık edenin peşinen cezalandırılması ve orayı harap etmeye niyet eden fil ordusunun helâk edilmesi gibi hususlardır. İşte buradaki "alâmetler" (âyetler), bu manadadır. Âyette, "âyât" (alâmetler) kelimesinin beyânı yer almamıştır.

"Âyetteki, مَقَامُ اِبْرٰهِيمَ *"İbrahim'in makamı (vardır)"* tabirinin, *"apaçık alâmetler"* tabiriyle bir ilgisi yoktur. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak şöyle demiştir: "Orada apaçık âyetler vardır. Bununla beraber orası, **Hz. İbrahim**'in makamı, mekânı, seçtiği yer ve Allah'a ibâdet ettiği mahallidir. Çünkü bütün bunlar, kendisi ile şeref ve saygı kazanılan özelliklerdendir.

Buradaki ikinci bir görüşe göre âyette geçen *"âyât (alâmetler)"* lafzının beyânı yer almıştır ve bu da *"Makam-ı İbrahim"* tabiridir. Yani, "O âyetler, makam-ı İbrahim'dir" demektir.

İmdi şâyet "Buradaki 'âyât' lafzı cemîdir, onun tek bir şeyle tefsir edilmesi doğru olmaz" denilir ise, buna âlimler şu şekilde cevap verirler:

a) **Makam-ı İbrahim,** birçok âyet yerini tutar. Çünkü Allah'ın Resûlü (s.a.s) için mu'cize olan her şey, yaratıcının varlığına, ilmine, kudretine, irâdesine, hayat sahibi oluşuna ve sonradan olan varlıklara benzemekten münezzeh, mukaddes ve müstağni olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh, "Makam-ı İbrahim", her ne kadar tek bir şeyse de, onda saydığımız bunca deliller mecvut olduğu için, birçok deliller mesâbesinde kabul edilmiştir. Bu, tıpkı, *"Hakikaten İbrahim (başlı başına) bir ümmet idi, Allah'a itaatkârdı"* (Nahl, 120) âyeti gibidir.

b) **Makam-ı İbrahim,** birçok âyetleri ihtiva eder. Çünkü sert bir kayada ayağının iz bırakması bir âyet, ayağının ona topuğuna kadar gömülmesi bir başka âyet, o kayanın bir kısmı yumuşarken diğer kısımlarının sertliğini muhafaza etmesi bir diğer âyettir. **Çünkü** o taşın, sadece **Hz. İbrahim**'in ayaklarını koyduğu yeri yumuşamıştır. Diğer peygamberlerin mu'cizelerinin değil de, Yahudî, Hristiyan, müşrik ve mülhidlerden binlerce yıl bu kadar düşmanlık görmesine rağmen, **Makam-ı İbrahim**'in **Hz. İbrahim**'e

has bir yer olarak muhafaza edilmiş olması diğer bir âyettir. Böylece Makam-ı İbrahim'in pek çok âyeti ihtiva ettiği sabit olmuştur.

c) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim oraya girerse emin olur"* buyruğu, alâmetler (âyetler)in tefsirinin bir parçasıdır. Buna göre sanki orada, apaçık âyetler (alâmetler) olarak, Makam-ı İbrahim ile oraya girenlerin emin olmaları özelliği mevcuttur. Cemî sigası bazen iki şey için kullanılabilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا *"Eğer her ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz (ne âlâ. Fakat) sizin kalpleriniz kaymıştır"* (Tahrim, 4) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, اَلْإِثْنَانِ فَمَا فَوْقَهُمَا جَمَاعَةٌ *"İki ve daha yukarısı cemaattir (cemî sayılır)"*[12] buyurmuştur. Bazı âlimler, bu alâmetleri şöyle deyip üçe tamamlamışlardır: "Bunlar, **İbrahim**'in makamı, oraya girenlerin emin oluşu ve insanların Allah rızası için oraya hacc yapmalarıdır. Bu âyetin devamındaki "وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ" buyruğunun başında, (o ifâdenin buraya atfını gerektiren) "اَنْ" lafzı kısalık olsun diye hazfedilmiştir. Nitekim, قُلْ اَمَرَ رَبِّى بِالْقِسْطِ *"De ki: Rabbim adâleti emretti"* (A'raf, 29) âyetinde de böyledir. Bu, اَمَرَ رَبِّى بِاَنْ تُقْسِطُوا "Rabbim, adaletli olmanızı emretti" manasındadır.

d) Bu iki âyetin zikredilip, âyetlerin daha çok olduğuna delâlet etmesi için, diğer âyetlerin zikredilmemiş olması da câizdir. Sanki şöyle denilmiştir: "Onda apaçık birçok âyet vardır: Makam-ı İbrahim, ona girenin emin oluşu ve bunların dışında daha birçok âyet."

e) **İbn Abbas, Mücahid** ve **Ebû Cafer el-Medenî Kuteybe**'nin rivâyetine göre, bu kelimeyi müfred olarak "اٰيَةٌ بَيِّنَةٌ" (bir âyet) şeklinde okumuşlardır.

f) **Müberred,** "Makâm" kelimesi mastar olduğu için, وَعَلٰى سَمْعِهِمْ *"ve kulakları üzerine..."* (Bakara, 7) âyetinde de olduğu gibi, cemî olarak getirilmemiştir. Bundan murat, Makâmât-ı İbrahim (İbrahim'in makamları)'dır. Bunlar ise, **Hz. İbrahim** (a.s)'in yapmış olduğu hacc menâsiki ve kurban ile ilgili işlerdir. Şüphe yok ki bunların sayısı çoktur" demiştir. Buna göre, âyetler (alâmetler)den murat, *"Kim Allah'ın şeâirini büyük tanırsa..."* (Hacc, 32) âyetinde de buyurulduğu gibi, haccın menâsikidir.

Makam-ı İbrahim Hakkında

Cenâb-ı Hak daha sonra, مَقَامُ اِبْرٰهِيمَ *"İbrahim'in makamı..."* buyurmuştur. Bunun hakkında birkaç görüş bulunmaktadır:

12 **Buhâri,** Ezan, 35; **İbn Mâce,** İkâme, 44 (1/312)

a) Kâbe'nin inşası yükselip, **İbrahim** (a.s) de yukarıya kadar taş kaldırmaktan âciz kalınca, üzerine basıp çıktığı ve ayaklarının içine gömüldüğü taştır.

b) **Hz. İbrahim** (a.s) ziyaret için **Şam**'dan **Mekke**'ye gelmişti. O, (Şam'daki) hanımına dönünceye kadar, Mekke'de hayvanından inmemeye yemin etmişti. Mekke'ye vardığında O'na, **Hz. İsmâil** (a.s)'in annesi olan hanımı, "Hayvanından in de başını yıkayalım" dedi. Bunun üzerine **İsmail** (a.s)'in annesi o taşı getirdi ve onun sağ tarafına koydu. **Hz. İbrahim** (a.s), hanımı başının sağ tarafını yıkasın diye ayağını taşa bastı. Sonra hanımı bu taşı, onun başının diğer tarafını yıkamak için sol tarafına koydu. İşte böylece taşın üzerinde iki ayağının da izi kaldı.

c) Bu, **Hz. İbrahim** (a.s)'in insanları hacca çağırırken üzerine çıktığı taştır. **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "**İbrahim** (a.s)'in, bütün bu yerlerde aynı taşa basmış olması câizdir."

Harem'de İnsanların, Bilhassa Suçluların Emînliğinin Manası

Hak Teâlâ sonra, وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِنًا *"Kim oraya girerse emin olur"* buyurmuştur. Bu âyetin birçok benzeri vardır: Meselâ, Cenâb-ı Hak, *"Hani biz Beyt'i insanlar için bir toplantı yeri yapmıştık"* (Bakara, 125) ve *"Onu emin bir yer yaptığımızı onlar görmediler mi?"* (Ankebut, 67) buyurmuştur. **Hz. İbrahim** de, *"Hani İbrahim, 'Yâ Rabbi, burasını emin bir belde yap' demişti"* (Bakara, 126) demiştir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Ki O, onları açlıktan kurtarıp doyurdu ve kendilerini korkudan emin kıldı"* (Kureyş, 4) buyurmuştur. **Ebû Bekr er-Razi** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz insanlar için vaz' olunan ilk ev..."* âyetinin peşi sıra zikredilen şu âyetler de bütün Harem hakkında söz konusu olup, sonra da Cenâb-ı Hak, *"Kim oraya girerse emin olur"* buyurunca, Cenâb-ı Hakk'ın bu tabirden muradının bütün Harem bölgesi olması vâcip olur. Âlimler, Harem-i Şerif'te adam öldüren kimsenin, yine Harem'de kısas edilebileceği hususunda ittifâk etmişlerdir. Yine âlimler, Harem-i Şerif'in ancak nefse sataşma gibi hususlarda emân ifâde ettiği hususunda ittifâk etmişlerdir.

Âlimler arasındaki ihtilâf, Harem-i Şerif'in dışında kendisine kısas vâcip olan birisinin Harem'e sığınıp iltică etmesi durumunda, Harem'de kendisine kısas uygulanıp uygulanmayacağı hakkındadır. **Şafiî** kısas yapılacağını söylerken, **Ebû Hanife** kısas yapılamayacağını; aksine oradan çıkıncaya kadar onun yeme, içme, alış-veriş ve konuşmadan men edileceğini; Harem'den

çıkınca da kendisine kısas uygulanacağı ictihadındadır. Bu mesele hakkındaki sözümüz, Hak Teâlâ'nın, "وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ" (Bakara, 125) âyetinin tefsirinde geçmişti. **Ebû Hanife** (r.a), bu âyetle istidlâl ederek şöyle demiştir: "Âyetin zâhiri Harem'e giren kimsenin emîn olacağını haber vermektedir. Ancak âyeti zâhirine hamletmek mümkün değildir. Çünkü bazen insan orada emîn olamaz. Bu durumda da âyetin ifâde ettiği manada bir mantıksızlık oluyor. Binâenaleyh bir haber cümlesi olan bu âyeti, emir manasında almak gerekir. Bu âyetle, adam öldürmenin dışındaki suçlar hakkında amel edilmemiştir. Çünkü suçlardaki zarar, adam öldürmedeki ve Harem-i Şerif'te işlediği cinâyetten ötürü hak edilen zarardan daha hafiftir. Çünkü o kimse, Harem-i Şerif'in hürmetine saygısızlık etmiştir. Dolayısıyla bu, âyetin zâhirine göre ortaya çıkan ihtilafa dahil olmuş olur."

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın *"Emîn olur"* ifâdesi, oraya bu vasfı vermek içindir. Binâenaleyh bu âyetle amel etme hususunda, emniyetin sadece bazı bakımlardan bulunması kifâyet eder. Biz âyetin, bu manaya geldiğine karar verdik. Bunu şu şekillerde izah ederiz:

Allah'a yaklaşmak için, ibâdet etmek maksadıyla Harem-i Şerif'e giren herkes, Kıyamet günü cehennemden emîn olmuş olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), مَنْ مَاتَ فِي اَحَدِ الْحَرَمَيْنِ بُعِثَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ آمِنًا *"İki Harem'den (Harem-i Şerif ile Mescid-i Nebî'nin hareminden) birinde ölen kimse, kıyamet günü emîn olarak diriltilir"*; مَنْ صَبَرَ عَلَى حَرِّ مَكَّةَ سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ تَبَاعَدَتْ عَنْهُ جَهَنَّمُ مَسِيرَةَ مِائَتَيْ عَامٍ *"Gündüz bir saat Mekke'nin sıcağına sabreden kimseden, cehennem iki yüz yıllık mesâfe uzak olur."*; مَنْ حَجَّ وَلَمْ يَرْفُثْ وَلَمْ يَفْسُقْ خَرَجَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَيَوْمِ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ *"Kim, çirkin söz söylemeden ve günah işlemeden haccını tamamlarsa, anasının onu doğurduğu gün gibi günahlardan sıyrılmış olur"*[13] buyurmuştur.

b) Bundan muradın, Allahu Teâlâ'nın insanların kalbine, Mescid-i Haram'a iltica eden herkese karşı bir şefkat ve onlardan kötülükleri uzaklaştırma duygusu vermesi de olabilir.

Durum, genel olarak bu şekilde tahakkuk ettiği için, Cenâb-ı Hak mutlak olarak bunun böyle olacağını haber vermiştir. Yaptığımız bu izah, Hanefîlerinkinden şu iki bakımdan daha evlâdır:

1- Biz bu izaha göre, haber cümlesini emir manasında kılmamış olduk. Onlar ise, haber cümlesini emir manasında almışlardır.

13 Benzeri bir hadis için bkz.: **Buhârî,** Muhtasar, 9-10; **Nesâî,** Hacc, 4 (5/114)

2- Allahu Teâlâ orasının emîn oluşunu, Beytullah'ın faziletini beyân etmek için zikretmiştir. Bunun, Beytullah'ın faziletine bir hüccet olabilmesi için, Yahudîlerce bilinen bir şey olması gerekir. Allahu Teâlâ'nın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatinde bildirdiği o hüküm, Kâbe'nin faziletini ispat hususunda Yahudî ve Hristiyanlar için bir hüccet olmaz.

c) Âyetin manası, "Kaza umresi yılında kim Hz. Peygamber (s.a.s) ile Mekke'ye girerse emîn olur" şeklinde olabilir. Çünkü Hak Teâlâ, *"İnşaallah (hepiniz), emniyet içinde mutlaka Mescid-i Haram'a gireceksiniz"* (Fetih, 27) buyurmuştur.

d) **Dahhâk** şöyle demiştir: "Kim bir hacc yaparsa, daha önce kazandığı günahlardan emîn olur."

Bil ki bütün bu cevaplarda sözlerin yolu birdir. O da, âyetteki "emîn olur" ifâdesinin, bir emniyetin bulunduğu hususunda bir hüküm bildirmesidir. Bu âyetle âmel etme hususunda emniyetin sadece bir cihetten bulunmuş olması kâfidir. Biz bu ifâdeyi, bu cihetlerden bir kısmına hamlettiğimizde, âyetin gereğine göre amel etmiş oluruz. Binâenaleyh geriye, Hanefilerin söylediği manaya âyetin delâleti kalmaz. Bu görüşü kuvvetlendiren hususlardan biri de şudur: Âyeti bu cihete hamletmek, kısasın vücubuna delâlet eden nassları tahsis etmeye yol açmaz. Bu ifâdeyi Hanefilerin verdiği manaya hamletmek ise, kısas âyetlerini tahsis etme neticesine götürür. Binâenaleyh bizim görüşümüz daha evlâdır. Allah en iyisini bilir.

Haccetmenin Farz Olması

وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيلًا ۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ ﴿٩٧﴾

"Gitme imkânı bulanların, Beytullah'ı haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim küfrederse şüphesiz ki Allah âlemlerden ganîdir" (Âl-i İmran, 97).

Bil ki Cenâb-ı Hak Beytullah'ın faziletlerini ve makamını zikredince, bunun peşinden haccın farz olduğunu belirtmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, Kisâî ve **Âsım**'dan rivâyetle **Hafs,** hâ harfinin kesresi ile "حِجُّ الْبَيْتِ"; diğer kıraat imamları ise hâ'nın fethasıyla, "حَجُّ الْبَيْتِ" şeklinde okumuşlardır.

"Hâ'nın fethasıyla okunuş Hicaz, kesresi ile okunuşu ise Necid lehçesine göredir ve her ikisi de aynı manayadır" denilmiştir. Bu iki okunuşun Arapça'da mutlak olarak câiz olduğu da söylenmiştir. Meselâ, "رِطْلٌ، رَطْلٌ" ve "بِزْرٌ، بَزْرٌ" kelimelerinde olduğu gibi. Hâ harfinin kesresi ile olanın, yapılan işin ismi (yani hacc) manasına; fetha ile olanın ise mastar (yani haccetmek) manasına geldiği de söylenmiştir. **Sibeveyh,** kesre ile olanın da "zikr" ve "ilim" kelimeleri gibi mastar olabileceğini söylemiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا *"Ona yol bulabilenlerin..."* tabiri hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) **Zeccâc,** bu tabirin başındaki "مَنْ" kelimesinin mahallinin, yine bu âyetteki "اَلنَّاسِ" kelimesinden bedel olarak, mecrur olduğunu, manasının ise, "Ona bir yol bulabilen insanlara..." şeklinde olduğunu söylemiştir.

b) **Ferrâ** ise, "Eğer, "مَنْ" kelimesini ve sonrasını müste'nef (yeni) bir cümle kabul edersen, bu cümle şart cümlesi olur ve cevabı, önceki kısım kendisine delâlet ettiği için hazfedilmiş olur. Bunun takdiri, مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَى الْحَجِّ سَبِيلًا فَعَلَيْهِ الْحَجُّ "Onu haccetmeye bir yol bulursa, o kimseye Allah için Beytullah'ı haccetmesi gerekir" şeklindedir" demiştir.

c) **İbnu'l-Enbârî:** "Buradaki "مَنْ" kelimesinin, "اَلنَّاسِ" kelimesinin bir izahı olarak ref' mahallinde olması da câizdir. Buna göre sanki "Kendilerine Beytullah'ı Allah için hacc vâcip olan insanlar kimlerdir?" denilmiş ve "Onlar, ona bir yol bulabilenlerdir" diye cevap verilmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Haccın Farziyyeti İçin Binit ve Azık Bulunması Kâfi midir?**

Ekseri âlimler, "istitâa" (güç yetirme)nın mevcut olması için, o insanın yiyecek ve bineceğinin bulunmasının şart olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Sahabe'den bir kısım zevat, Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"Ona (yani hacca) yol bulabilme"* tabirini, "azık ve binit" diye tefsir ettiğini rivâyet etmişlerdir. **Kaffâl, Cüveybir** yoluyla, **Dahhâk**'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Bir insan genç ve sıhhatli olur, fakat haccedecek kadar parası bulunmaz ise, o kimsenin haccını yapacak para elde edinceye kadar amelelik

yapması gerekir." Bunun üzerine birisi **Dahhâk**'a, "Allah, insanlara Beytullah'a yaya yürüyüp ziyaret etmelerini emreder mi?" deyince o, "Bir insanın Mekke'de alacağı bir miras olsa, onu orada bırakır mı?" dedi. Adam, "Hayır, diz üstü bile olsa oraya gider" dedi. Bunun üzerine **Dahhâk,** "İşte bunun gibi ona, Beytullah'ı haccetmesi farz olur" dedi.

İkrime'nin de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "İstitâa (haccedebilmek), beden sağlığı ile, binecek bir şey bulamadığı zaman, yürüyerek gidebilmektir." Bil ki, bedeni sıhhatli olan ve yürümeye gücü bulunan herkes hakkında, binecek bir şey bulamadığı zaman, "O bu işi yapabilir" denilmesi uygundur. Binâenaleyh bu istitâa'yı azık ve binit bulabilmek manasına almak, lafzın zâhirini terk etmektir. Binâenaleyh, böyle bir tahsis için ayrı bir delile ihtiyaç vardır. Bu konuda rivâyet edilmekte olan haberlere dayanmak mümkün değildir. Çünkü ahâd hadislerden dolayı, Kitâb'ın, âyetin zâhiri terk edilemez. Hele **Muhammed İbn Cerir et-Taberî,** bu haberlerin ravilerini ta'n etmişken!... Bu haberler bir başka yönden daha ta'n edilmiştir, o da şudur: Azık ve binitin bulunmuş olması, hacca istitâa (güç) olması için yeterli değildir. Çünkü istitâa'nın bulunabilmesi için, beden sıhhatine ve yolun emniyetli oluşuna da bakılmıştır. Bu hususdaki hadislerin zâhiri ise, bunlardan herhangi birinin nazar-ı dikkate alınmadığını gösterir. Binâenaleyh bu haberler, işte bu bakımdan da ta'n edilmişlerdir. Bu hususta Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Allah), dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklemedi"* (Hacc, 78) ve *"Allah size kolaylık diler, size güçlük murat etmez"* (Bakara, 185) âyetlerinin zâhirî manalarına dayanmak gerekir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Kâfirlerin Fer'î Ahkâmla Mükellef Olup Olmadıkları

Bazı âlimler bu âyeti, kâfirlerin İslâm şeriâtinin ahkâmına muhatap olduklarına delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: "Çünkü *"Beytullah'ı haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır..."* âyetinin zâhirî, mü'minleri de kâfirleri de içine alır. İmânın olmaması, bu umûmî manaya ters düşmez ve onu tahsis etmez (Yani mü'minlere has kılmaz). Hz. Muhammed (s.a.s)'e imanın sıhhatinin şartı olan Allah'a iman kendisinde bulunmadığı halde, bir dehrî de Hz. Peygamber (s.a.s)'e iman etmekle mükelleftir. Yine namazın sıhhatinin şartı olan abdest kendisinde bulunmadığı halde, abdestsiz kimse de namaz kılmakla mükelleftir. Binâenaleyh şartın olmaması, o kimsenin şarta bağlı olan şeyle mükellef olmasına mânî değildir. İşte burada da böyledir." Allah en iyisini bilir.

***BEŞİNCİ MESELE:* İstitâa Kable'l-Fiil İddiası**

Mu'tezile'nin ekserisi, bu âyeti, istitâa'nın (gücün), fiilden önce mevcut olduğuna delil getirmiş ve şöyle demişlerdir: "Eğer istitâa fiil ile birlikte (fiilin yapılış esnasında) olsaydı, haccetmeyen kimsenin de hacca istitâası (gücü) olmuş olurdu. Hacca güç yetiremeyen kimseyi ise, bu âyette bahsedilen mükellefiyet içine almazdı. Böylece de haccetmeyen herkesin, bu âyet sebebiyle hacc yapma ile emredilmiş olmamaları gerekirdi ki, bu ittifakla bâtıldır.

Âlimlerimiz Mu'tezile'nin bu görüşüne şöyle cevap vermiştir: "Bu sizin için de söz konusudur. Çünkü bir şeye kâdir olan ya o fiili yapmaya sebep olan şeyler bulunmadan o fiili yapmakla emredilmiş olur, veyahut da o sebepler bulunduktan sonra o fiil ile emredilmiş olur. Sebepler yok iken o fiil ile emredilmiş olmak imkansızdır. Çünkü sebepler bulunmazdan önce fiilin bulunması imkansızdır. Binâenaleyh böyle bir şeyi teklif etmek, "teklîf-i mâlâ yutâk" olur. Fakat o fiilin sebepleri bulunduktan sonra fiil ister istemez meydana gelir. Bu durumda da onu emretmenin bir manası olmaz. Her iki durumda da istitâa söz konusu olmayınca, bu âyetteki teklifin hiç kimseye yönelik olmaması gerekir.

***ALTINCI MESELE:* Dînî Emirleri Sual ile Kurcalamamak**

Rivâyet edildiğine göre, bu âyet nâzil olunca, "Ya Resûlallah, hacc bize her sene mi farzdır?" diye soruldu ve bu soru üç defâ tekrar edildi. Hz. Peygamber (s.a.s) her üçünde de sükût etti ve dördüncüsünde: لَوْ قُلْتُ نَعَمْ لَوَجَبَتْ وَلَوْ وَجَبَتْ مَا قُمْتُمْ بِهَا وَلَوْ لَمْ تَقُومُوا بِهَا لَكَفَرْتُمْ اَلَا فَوَادِعُونِي مَا وَادَعْتُكُمْ وَاِذَا اَمَرْتُكُمْ بِأَمْرٍ فَافْعَلُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاِذَا نَهَيْتُكُمْ عَنْ اَمْرٍ فَانْتَهُوا عَنْهُ فَاِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ اِخْتِلَافِهِمْ عَلَى اَنْبِيَائِهِمْ *"Eğer 'evet' deseydim, (hacc size her sene) vâcip olurdu. Eğer böyle vâcip olsaydı, yerine getiremezdiniz. Yerine getirmeyince de kâfir olurdunuz. Dikkat edin, ben sizi bıraktığım sürece, siz de beni bırakın (Bana bir şey sormayın). Size bir şey emrettiğimde ise, onu elinizden geldiği kadar yapın. Size bir şeyi nehyettiğimde de ondan vazgeçin. Çünkü sizden önceki ümmetler, peygamberlerine çok karşı geldikleri ve ona muhalefet ettikleri için helâk olmuşlardır"*[14] diye cevap vermiştir.

Sonra âlimler bu hadisle istidlâl ederek, emirlerin şu iki sebepten ötürü tekrar (yani o emri tekrar tekrar yerine getirmeyi) ifâde etmeyeceğini söylemişlerdir:

14 **İbn Mâce,** Menâsik, 2 (II/963).

a) Bu emir hacc hakkında gelmiştir ama tekrarı ifâde etmemiştir.

b) Sahabe bu emrin tekrarı ifâde edip etmediğini sormuşlardır. Eğer emir sigası tekrarı ifâde etmiş olsaydı Arapça'yı bilen bu sahâbelerin soru sormaması gerekirdi.

YEDİNCİ MESELE

Bir şeye yol bulabilmek, o şeye ulaşmaya imkân bulma manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَهَلْ اِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ *"Fakat bir çıkış yolu var mı?"* (Mü'min, 11); هَلْ اِلَى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ *"Geri dönmeye bir yol var mı?"* (Şurâ, 44) ve *"İyilik edenlere karşı bir yol yoktur"* (Tevbe, 91) buyurmuştur. Binâenaleyh bu imkanın bulunmasında, beden sağlığı, yırtıcı hayvanlardan, düşmanlardan ve yiyecek içecek bulamamaktan ötürü telef olma korkusunun bulunmamasına, azık ve biniti karşılayabilecek, bütün borçları ödeyip, bütün emânetleri geri vermeye yetecek bir paraya sahip olmaya itibar edilir. Eğer o insanın bakmakla yükümlü olduğu birisi varsa, o, haccederken onlara yetecek kadar şey bırakamadığı müddetçe ona hacc farz olmaz. Bu meselenin teferruatı fıkıh kitaplarında anlatılmıştır. Allah en iyisini bilir.

Hacc Farz Olup da Haccetmeyenin Hükmü

Sonra Cenâb-ı Allah, وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ *"Kim inkâr ederse, şüphesiz ki Allah âlemlerden ganîdir"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet hakkında iki görüş vardır:

1- Bu, tek başına müstakil bir cümledir ve Allah'ı inkâr eden bütün kâfirler hakkında umûmî bir vaîddir. Bu cümlenin, öncesiyle ilgisi yoktur.

2- "Bu cümle, öncesi ile ilgilidir." Bu görüşte olanlardan bazıları bunun haccı terk eden (yerine getirmeyen) kimselerle ilgili olduğunu, bazıları da haccın farz olduğuna inanmayan kimselerle ilgili olduğunu söylemişlerdir. Bunun haccı yerine getirmeyen kimselerle ilgili olduğunu söyleyenler, bu görüşlerinde âyetin zâhirine dayanmışlardır. Çünkü bundan önce hacc emri geçmiş ve onun peşi sıra *"Kim inkâr ederse..."* tabiri getirilmiştir. Bundan bu küfrün ancak, daha önce emredilmiş olan şeyi terk etmek olduğu anlaşılır. Sonra, bu görüşte olanlar bu görüşlerini bazı haberlerle te'kid etmişlerdir. Hz. Peygamber'den rivâyet edildiğine göre O, şöyle

buyurmuştur: مَنْ مَاتَ وَلَمْ يُحِجَّ فَلْيَمُتْ اِنْ شَاءَ يَهُودِيًّا وَاِنْ شَاءَ نَصْرَانِيًّا *"Kim haccetmeden ölürse, o kimse isterse Yahudî olarak ölsün, isterse Hristiyan!... (İslâm'la alakası yoktur.)"*

Ebû Ümâme'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Hz. Peygamber şöyle buyurdular: مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَحُجَّ حَجَّةَ الْإِسْلَامِ وَلَمْ تَمْنَعْهُ حَاجَةٌ ظَاهِرَةٌ أَوْ مَرَضٌ حَابِسٌ اَوْ سُلْطَانٌ جَائِرٌ فَلْيَمُتْ عَلَى اَيِّ حَالٍ شَاءَ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا *"Kim kendisini açık bir ihtiyaç veya alıkoyan bir hastalık yahut da zâlim bir hükümdar men etmeksizin, İslâm'ın emrettiği haccı ifâ etmeden ölürse, o kimse dilediği bir hal üzere, ister Yahudî isterse Hristiyan olarak ölsün!"*[15] **Said İbn Cübeyr**'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "İmkânı olduğu halde haccetmemiş olan bir komşum ölse, ben onun namazını kılmam!"

Eğer, "Haccı terk etmesi sebebiyle o kişi hakkında küfre hükmetmek nasıl caiz olabilir?" denilirse, **Kaffâl** (r.h) bu soruya şöyle cevap vermiştir:

"Bundan murat, meselenin önemine dikkat çekmektir. Yani, "küfre girmesi ve haccı inkâr eden kimsenin yaptığı şeyi yapması yakındır!" demektir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ *"Yürekler gırtlaklara dayanmıştı"* (Ahzab, 10) âyetidir. Yani, كَادَتْ تَبْلُغُ "Nerdeyse... dayanmıştı, dayanmak üzereydi" demektir. Bunun bir başka benzeri ise, Hz. Peygamber'in, مَنْ تَرَكَ صَلَاةً مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ *"Kim, kasıtlı olarak bir namazı terk ederse, (neredeyse) küfre girmiştir"*[16] ve مَنْ اَتَى امْرَأَةً حَائِضًا أَوْ فِي دُبُرِهَا فَقَدْ كَفَرَ *"Kim hayız halinde veya 'dübür'ünden kadın(ına) yaklaşırsa, cima ederse, (nerdeyse) küfre girmiştir"*[17] hadisleridir. Çoğunluğa gelince bunlar, bu tehdidi, haccın farziyyetine inanmayan kimselere hamledenlerdir. **Dahhâk** şöyle demiştir: "Hacc âyeti nazil olduğu zaman, Hz. Peygamber altı dinin müntesibini; Müslümanları, Hristiyanları, Yahudîleri, Sâbiîleri, Mecusîleri ve müşrikleri topladı ve onlara bir nutuk irad ederek şöyle dedi: *"Muhakkak ki Allah, haccı size farz kılmıştır; binâenaleyh, haccediniz..." Bunun* üzerine, Müslümanlar buna iman etti; diğer beş inanç mensupları ise, bunu inkâr ederek: "Biz ona inanmıyoruz.. (Kâbe'ye) doğru yönelerek namaz kılmayız; onu hacc da etmeyiz..." dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Kim küfrederse, şüphesiz ki Allah, âlemlerden müstağnidir"* âyetini inzâl etti!"

15 **Dârimî,** Menâsik, 2 (II/29).

16 **Müsned,** VI / 421 *("Allah'ın ve Resûlü'nün emânı ondan uzaklaşmıştır"* şeklinde...).

17 **Tirmizî,** Taharet, 102 (I / 243).

İKİNCİ MESELE

Bil ki, ibâdetler konusunda şeriatin teklifleri iki kısımdır: Bir kısmı mâkul olduğu halde bunların tafsilâtları anlaşılamaz. Meselâ namaz.. Çünkü namazın aslı mâkuldür, anlaşılmaktadır; yani o, Allah'ı ta'zim etmek ve ululamaktır. Ama namazın nasıllığına gelince, bu anlaşılamamaktadır. Zekât da bunun gibidir; onun esâsı, fakirin ihtiyacını karşılamaktır, ama nasıllığına gelince, bu da anlaşılamamaktadır. Orucun aslı da anlaşılmakta, kavranılmaktadır ki bu da, nefsi terbiye etmektir. Ama nasıllığı ise anlaşılamamaktadır. Aynı şekilde hacc da, bilinen keyfiyetlerde muayyen bir yere yapılan seferdir. Bu ibâdetlerin keyfiyyetlerinin hikmeti bilinememekte, asılları anlaşılamamaktadır.

Sen bunu iyice anlayınca deriz ki: Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Muhakkak ki bu tür ibâdetleri yapmak, kulluğun, boyun eğmenin ve inkiyâdın kemâline birinci nevi ibâdetlerden daha fazla delâlet etmektedirler. Bu böyledir, çünkü birinci nevi ibâdeti yapmış olan kişinin bu ibâdeti, aklıyla ondaki faydalanma şekillerini bildiği için yapmış olması muhtemeldir. Ama ikinci nevi ibâdeti yapan kimse ise bu ibâdeti ancak, sırf inkiyâd, itâat ve kulluk gayesiyle yapmıştır. İşte bu anlamdan dolayı, bu âyetteki hacc emri çok çeşitli te'kîd şekillerini ihtiva etmiştir.

a) Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ" tabiri. Bunun manası şudur: Hak Subhanehu İlâh, Rabb olduğu için kullarına bu tâati yapmayı vâcip kılmıştır. Bundan dolayı kulların, -ondaki hikmeti bilsinler veya bilmesinler- bu emre boyun eğmeleri vâciptir.

b) Cenâb-ı Hak önce, "insanlar" kelimesini zikretmiş, daha sonra da, *"Ona bir yol bulabilen"* ifâdesini ondan bedel yapmıştır. Bunda iki çeşit te'kîd bulunmaktadır:

1- Bir şeyden bedel getirmek, muradı ikilemek ve tekrarlamaktır. Bu ise, o şeye gösterilen ilginin fazlalığına delâlet etmektedir.

2- İfâde önce mücmel (genel batlarıyla) getirilmiş, sonra da açıklanmıştır (tafsîl). Bu ise, meseleye gösterilen ihtimâmın fazlalığını ortaya koymaktadır.

c) Cenâb-ı Hak bu vücûbiyyeti iki ibâre ile ifâde buyurmuştur. Birincisi "وَلِلّٰهِ" ifâdesindeki mülkiyyet lâm'ıdır. İkincisi ise, "عَلَى" harf-i cerridir ki, bu harf "وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ" tabirinde vücûbiyyet ifâde etmektedir.

d) Lafzın zâhiri, Cenâb-ı Hakk'ın hacc ibadetini, ona gücü yeten herkese vâcip kılmış olmasını iktizâ eder. Binâenaleyh, teklîfin teşmil ve tamîm edilmesi, o şeye ne kadar çok ihtimam gösterildiğine delâlet eder.

e) Cenâb-ı Hak, وَمَنْ لَمْ يَحُجَّ "Kim haccetmezse..." yerine, وَمَنْ كَفَرَ *"Kim inkâr ederse..."* buyurmuştur. Bu da, haccı terk eden kimse hakkında şiddetli bir sakındırma ifâde etmektedir.

f) Cenâb-ı Hak, kendisinin bütün âlemlerden müstağni olduğunu zikretmiştir ki bu da, ilahî gazaba, kızgınlığa ve kulu yardımsız bırakmaya delâlet eden hususlardandır.

g) Cenâb-ı Hak, عَنِ الْعَالَمِينَ *"âlemlerden..."* buyurmuş, "عَنْهُ" (o kâfirden) buyurmamıştır. Çünkü bütün âlemlerden müstağni olanın, bu tek insandan ve onun tâatından müstağni olması daha evlâdır. Binâenaleyh bu, Allah'ın gazabına daha çok delâlet etmektedir.

h) Allahu Teâlâ âyetin başında وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ *"Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkı vardır"* buyurmuş; böylece bu vâcip kılmanın, sırf ulûhiyyetin izzeti ve rubûbiyyetin kibriyasından dolayı olduğunu, herhangi bir fayda temini veya bir zararı defetmek için olmadığını beyân etmiştir. Sonra da bunu, âyetin sonunda, *"Muhakkak ki Allah, âlemlerden müstağnidir"* ifâdesiyle te'kîd etmiştir. Haccın emredildiğinin te'kîd edildiğine delâlet eden haberlerden bazıları şunlardır: Hz. Peygamber (s.a.s): حُجُّوا قَبْلَ اَنْ لَا تَحُجُّوا فَاِنَّهُ قَدْ هُدِمَ الْبَيْتُ مَرَّتَيْنِ وَيُرْفَعُ فِي الثَّالِثِ *"Haccedemez (durumu olma)den önce haccediniz; çünkü Beyt iki kere yıkılmıştır; üçüncüde ise (göğe) kaldırılacaktır"*[18] buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber'in, حُجُّوا قَبْلَ اَنْ لَا تَحُجُّوا حُجُّوا قَبْلَ اَنْ يَمْنَعَ الْبَرُّ جَانِبَهُ *"Haccedemez (durumu olma)den önce haccediniz; yeryüzü onun tarafına gitmenizi (haccetmenizi) engellemeden önce haccediniz"*[19] buyurduğu rivâyet edilmiştir. Bunun manası şudur: "Emniyet bulunmadığı için veya başka bir sebeple, Mekke toprağında sefer etmeniz size imkânsızlaşmadan önce haccediniz..." **İbn Mes'ûd**'dan da şu rivâyet edilmiştir: حُجُّوا هٰذَا الْبَيْتَ قَبْلَ اَنْ تَنْبُتَ فِي الْبَادِيَةِ شَجَرَةٌ لَا تَأْكُلُ مِنْهَا دَابَّةٌ اِلَّا هَلَكَتْ *"Çölde, yiyen her hayvanın mutlaka helak olacağı bir bitki bitmeden önce, bu Beyt'i haccediniz."*[20]

18 **Keşfu'l-Hafa,** 1/350.

19 "Mesâfeler kat edip gelen..." **Keşfu'l-Hafa,** 1/350.

20 **Keşfu'l-Hafa,** 1/350.

قُلْ يَآ اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلٰى مَا تَعْمَلُونَ ﴿٩٨﴾ قُلْ يَآ اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا وَاَنْتُمْ شُهَدَآءُ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٩٩﴾

"De ki: 'Ey Ehl-i kitap, Allah yaptığınız her şeye şâhit olduğu halde, Allah'ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz?' De ki: 'Ey Ehl-i kitap, kendiniz de şâhit olduğunuz halde, niçin iman edenleri Allah'ın yolundan, onda bir eğrilik aramaya yeltenerek, döndürmeye çalışıyorsunuz? Allah, yaptığınız hiçbir şeyden gafil değildir" (Âl-i İmran, 98-99).

Bil ki âyetin, öncesiyle irtibatı hakkında iki izah bulunmaktadır:

1- En uygun izaha göre Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed'in nübüvvetine, Tevrat ve İncil'de O'nun geleceğini müjdeleyen âyetlerden deliller getirince, bunun peşinden Ehl-i kitabın şüphelerini zikretmiştir. **Birinci şüphe,** neshi inkâr etmekle ilgili olan şüphedir. Allahu Teâlâ buna, *"Yakub'un kendisine haram kıldığı şeylerden başka, yiyeceğin her türlüsü İsrailoğulları için helal idi"* (Âl-i İmran, 93) âyetiyle cevap vermiştir. **İkinci şüphe,** Kâbe, namazda Kâbe'ye yönelmenin gerekliliği ve onu haccetmenin farziyyeti ile ilgili olan şüphelerdir. Allahu Teâlâ buna da, *"Muhakkak ki insanlar için kurulmuş ilk ev.."* (Âl-i İmran, 96) âyetiyle cevap vermiştir. Böylece, delil getirme işi tamamlanmış, dalâlet sahiplerinin şüphelerine cevap verme işi tam ve mükemmel olmuştur. İşte Cenâb-ı Hak bunun peşi sıra onlara yumuşak bir sözle hitap ederek, "Bu apaçık deliller ortaya çıkıp, şüpheleriniz de yok olduktan sonra, niçin hâlâ Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorsunuz?" demiştir. İşte bu, sözün tertibi ve nazmının güzelliği bakımından son derece mükemmeldir.

2- Allahu Teâlâ, Kâbe'nin faziletlerini ve onu haccetmenin vâcip olduğunu beyân edince ve Ehl-i kitap da, bunun gerçek din ve sahih inanç olduğunu biliyorlarken onlara, "Bunun hak ve gerçek olduğunu bildikten sonra, 'Allah'ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz?' demiştir." Bil ki, bâtıldan yana olan kimse, ya sadece kendisi sapıktır, veyahut da sapık olmasının yanısıra başkalarını da saptırıcıdır. Yahudîler ise, her iki sıfatla da

mevsûf idiler. Bundan dolayı Allahu Teâlâ önce yumuşaklık ve rıfk yoluyla onların birinci sıfatını reddetmiştir. Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ *"Ey Kitap ehli, Allah'ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz?"* ifâdesindeki "Ehl-i kitap"tan kimin kastedildiği hususunda âlimler ihtilâf etmişlerdir. **Hasan el-Basrî,** "Onlar, Ehl-i kitabın, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin sıhhat ve doğruluğunu bilen âlimleridir" demiş, buna da âyetteki, *"Kendiniz de şahit olduğunuz halde"* sözünü delil getirmiştir. Bazı âlimler de şöyle demiştir: "Bilâkis bundan murat, Ehl-i kitabın tamamıdır. Çünkü onlar, bunu bilmiyor idiyseler de, hüccet onların aleyhlerinedir. Buna göre sanki onlar, istidlâli terk edip taklide yöneldikleri için, bilip de sonra inkâr eden kimse gibi kabul edilmişlerdir."

Eğer, "Niçin diğer kâfirler değil de özellikle Ehl-i kitap zikredilmiştir?" denilirse, deriz ki: Bu, iki sebepten dolayıdır:

1- Biz, Allahu Teâlâ'nın, Ehl-i kitaba karşı, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğinin doğruluğu hususunda Tevrat ve İncil'den deliller getirdiğini, sonra da onların bu konudaki şüphelerine cevap verdiğini açıklamıştık. Bu iş tamamlanınca Hak Teâlâ onlara, *"Ey Ehl-i kitap..."* diye hitap etmiştir. İşte doğru tertip de budur.

2- Onların, Allah'ın âyetlerini bilmeleri, tevhidi ve nübüvvetin aslını itiraf ettikleri ve kitaplarında Hz. Peygamber (s.a.s)'in doğruluğunun şâhitler ile onun nübüvvetini müjdeleyen delilleri bildikleri için daha kuvvetlidir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile, Allahu Teâlâ'nın "Allah'ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz?" sözünde, küfrün onlar tarafından meydana getirildiğine bir delâlet bulunduğunu, bu azarlamanın yerinde olması için böyle olması gerektiğini söylemişlerdir. Nitekim insanların boylarının uzunluğu veya kısalığından, sağlıklı ve hasta oluşlarından dolayı kınanmaları da doğru değildir. Mu'tezile'nin bu görüşüne, ilim ve sebep meseleleriyle cevap verilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Buradaki "Allah'ın âyetleri"nden murat, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliği hususunda göstermiş olduğu âyetlerdir. Ehl-i kitabın bunları inkârlarından murat ise, bu âyetlerin Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâletini inkâr etmeleridir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلٰى مَا تَعْمَلُونَ *"Allah yaptığınız her şeye şâhit olduğu halde"* buyurmuştur. Bunun başındaki vâv, vâv-ı hâliyyedir ve bunun manası şu şekildedir: "Allahu Teâlâ sizin yaptıklarınıza şâhit olduğu halde ve bundan dolayı sizleri cezalandıracağı halde, sizler niçin, Hz. Muhammed'in doğruluğunu gösteren Allah âyetlerini inkâr ediyorsunuz. Bu durum, Allah'ın âyetlerini inkâra cür'et göstermemenizi gerektirir."

Sonra Cenâb-ı Hak, onların bu sapıklıklarını yadırgayınca, bunun peşinden zayıf Müslümanları saptırma gayretlerini yadırgadığını göstererek, قُلْ يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ *"De ki: "Ey Ehl-i kitab, niçin iman edenleri Allah'ın yolundan döndürmeye çalışıyorsunuz?"* buyurmuştur. **Ferrâ** şöyle demiştir: "Arapçada (aynı manada olarak), "اَصُدُّهُ، صَدَدْتُهُ صَدًّا" ve "اَصْدَدْتُهُ اِصْدَادًا" (Onu men ettim) fiilleri kullanılır." **Hasan el-Basrî** de, buradaki fiili, "اَصَدَّ" babından olmak üzere te harfinin zammesiyle "تُصِدُّونَ" şeklinde okumuştur. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Ehl-i kitabın, inananları Allah yolundan saptırmak istemeleri, zayıf Müslümanların kalplerine şek ve şüphe sokmak suretiyle oluyordu ve onlar Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatlarının kendi kitaplarında anlatıldığını da inkâr ediyorlardı."

Cenâb-ı Hak, daha sonra تَبْغُونَهَا عِوَجًا *"Onda bir eğrilik aramaya yeltenerek"* buyurmuştur. Ayn harfinin kesresiyle, "اَلْعِوَجُ" kelimesi, din, söz ve benzeri şeyler gibi gözle görülmeyen her şey hakkında doğrudan sapma manasında kullanılır. Görülen varlıklardaki eğrilikler için, ayn harfinin fethası ile "اَلْعَوَجُ" kelimesi kullanılır. Meselâ duvar, kanal ve tahta vb. şeylerin eğrilikleri için... **İbnû'l-Enbârî,** "بَغَى" fiili lâm harf-i cerri ile kullanılmadığı zaman tek mef'ûl alır. Meselâ بَغَيْتُ الْمَالَ وَالْاَجْرَ وَالثَّوَابَ "Mal, ücret ve sevap istedim" denilir.

Âyette ise, تَبْغُونَ لَهَا عِوَجًا "O yol için bir eğrilik arayarak..." denilmek istenmiştir. Sonra, lâm harf-i cerri düşmüştür. Nitekim Araplar, وَهَبْتُكَ دِرْهَمًا "Sana bir dirhem bağışladım" derler. Bu, وَهَبْتُ لَكَ دِرْهَمًا "Senin için bir dirhem bağışladım" demektir. Bunun bir benzeri de, صِدْتُ لَكَ ظَبْيًا "Senin için bir ceylan avladım" ifâdesidir. Şâir de şöyle demiştir:

فَتَوَلَّى غُلَامُهُمْ ثُمَّ نَادَى أَظَلِيمًا أَصِيدُكُمْ أَمْ حِمَارًا

"Onların uşakları yönelip geldi ve şöyle bağırdı: Size bir erkek deve kuşu mu, yoksa bir eşek mi avlayayım" yani, "اَصِيدُ لَكُمْ" "Sizin için... avlayayım" demek istemiştir. Âyetteki "تَبْغُونَهَا" tabirindeki "هَا" zamiri "yol, sebil" kelimesine âittir. Çünkü "sebil" kelimesi, hem müennes, hem müzekkerdir.

"اَلْعِوَجُ" kelimesi ile, eğrilik ve tahrif manası kastedilir. Buna göre bu ifâdenin manası, "Nesh, bedâ'ya[21] delâlet eder" yahut "Tevrat'ta **Musâ**'nın şeriatinin kıyamete kadar bâkî olduğu zikredilmiştir" şeklindeki sözlerinizle, "zayıf Müslümanlara karşı ileri sürdüğünüz şüpheler ile, Allah'ın yolunu eğriltmek ve tahrif etmek mi istiyorsunuz" şeklindedir. Âyetin bir başka izahı daha vardır: O da, "عِوَجًا" kelimesinin hâl sayılmasıdır. Buna göre mana, تَبْغُونَهَا ضَالِّينَ "Sizler, sapık olarak bunu istiyorsunuz" şeklinde olur. Buna göre sanki onlar, kendilerinin Allah'ın dini ve yolu üzere olduklarını iddia ediyorlardı da Hak Teâlâ onlara, "Muhakkak ki sizler, sapıtmış olduğunuz halde Allah'ın yolunda olma peşindesiniz" demiştir. Bu izaha göre "تَبْغُونَهَا" tabirinde bir lâm harf-i cerri takdir etmeye gerek kalmaz.

Ehl-i Kitabın Şâhit Olmasının Manası

Cenâb-ı Hak sonra, وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ *"Kendiniz de şâhit olduğunuz halde.."* buyurmuştur. Bu ifâdenin birkaç türlü izahı vardır:

a) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Yani, sizler Tevrat'ta, ondan başkasının kabul edilmeyeceği Allah dininin ancak İslâm dini olduğuna şâhit olduğunuz halde..." demektir."

b) "Sizler, Hz. Muhammed'in peygamberliğine delâlet eden mu'cizelerin zuhûr ettiğine şâhit olduğunuz halde..."

c) "Sizler, Allah yolundan saptırmanın doğru olmadığını bildiğiniz halde..."

d) "Sizler, dininizde olanlarınız arasında sözüne güvenilir ve önemli meselelerde şâhitliklerine itimat edilir, âdil ve şâhitler olduğunuz halde..." Bunlar da Yahudîlerin âlimleridir. Buna göre mana şöyle olur: "Böyle olan bir kimseye, bâtıl ve yalan; sapıklık ve saptırmada ısrar etme nasıl yakışır?"

Hak Teâlâ daha sonra, وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ *"Allah, yaptığınız hiçbir şeyden gafil değildir"* buyurmuştur. Bu ifâdeden murat, vâîddir. Bu, bir insanın, gidişatını beğenmediği kölesine, "Senin ne durumda olduğun bana gizli değil. Bilmediğimi zannetme!" demesi gibidir. Allahu Teâlâ bir önceki âyeti, *"Allah yaptığınız her şeye şâhittir"* tabiriyle; bu âyeti de, *"Allah, yaptığınız hiçbir şeyden gafil değildir"* tabiriyle bitirmiştir. Çünkü, onlar Hz. Peygamber'in nübüvvetini açıkça inkâr ediyorlar, ama Müslümanların kalplerine şüphe atma işini açıkça yapmıyorlar, aksine bu hususta çok

21 Allah'ın -hâşâ- önceden bilmediği bir şeyi sonradan anlaması demektir. Yahudiler neshi, bir "bedâ" olduğunu ileri sürerek, kabul etmemişlerdir, (ç).

çeşitli hilelere başvuruyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, açıkça yaptıkları işler hususunda *"Allah şâhittir"*; gizli yaptıkları şeyler hususunda ise, *"Allah, yaptığınız hiçbir şeyden gafil değildir"* buyurmuştur. Hak Teâlâ, her iki âyette de, *"De ki: Ey Ehl-i kitap!.."* hitabını tekrar etmiştir. Çünkü gaye, onları en güzel bir şekilde kınamaktır. Bundan dolayı, bu hoş hitabın tekrar etmesi, onları sapma ve saptırma hususundaki yollarından çevirme konusunda yumuşak davranma gayesine daha uygundur ve din hususunda onlara nasihat edip sakındırmaya daha güzel delâlet etmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ ﴿١٠٠﴾ وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَى عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللَّهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٠١﴾

"Ey iman edenler, eğer kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir zümreye itaat edecek olursanız, onlar sizi bu imanınızdan sonra döndürüp kâfir yaparlar. Karşınızda Allah'ın âyetleri okunup dururken ve O'nun peygamberi içinizde iken, Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Kim Allah'a sımsıkı tutunursa, muhakkak ki o sırat-ı müstakime (dosdoğru yola) hidâyet edilmiştir" (Âl-i İmran, 100-101).

Bil ki Allahu Teâlâ, birinci âyette, Ehl-i kitabın bir zümresini, saptırmak ve azdırmaktan sakındırınca, bu âyette de mü'minleri, Ehl-i kitabın saptırma ve azdırmalarına karşı sakındırmış ve onları Ehl-i kitabın sözlerine iltifat etmekten men etmiştir. Rivâyet edildiğine göre, Yahudî olan **Şâs İbn Kays,** ileri derecede bir kâfir, Müslümanlara son derece kızgın olan ve haset eden birisi idi. Bir gün, **Evs** ve **Hazreç**lilerin karışık bulunduğu bir ensar grubuna rastladı. Onları meclislerinde sohbet ederlerken ve câhiliyye dönemindeki düşmanlıklarının İslâm'ın bereketi ile tamamen ortadan kalkmış olduğunu gördü. Bu durum o Yahudînin zoruna gitti. Hemen onların yanına oturarak onlara, daha önce aralarında cereyan etmiş olan harpleri hatırlattı ve bu harpler hakkında söylenmiş olan bazı şiirleri tekrarladı. Bunun üzerine ensar topluluğu aralarında tartışmaya, birbirleriyle atışmaya başladılar ve "Silahlarınıza davranın, silahlarınıza" dediler.

Durum Hz. Peygamber (s.a.s)'e ulaşınca, O, berâberinde muhacir ve ensardan bir grup Müslümanla onların yanına geldi ve onlara şöyle dedi: "Ben sizin içinizde olduğum ve de Allah sizlere, İslâm ile ikramda bulunup kalplerinizi uzlaştırmış (yakınlaştırmış) olduğu halde, sizler câhiliyye hallerine tekrar dönmek mi istiyorsunuz?" Bunun üzerine onlar, bunun şeytanın bir işi ve o Yahudînin bir hilesi olduğunu anladılar. Silahlarını atarak birbirleriyle kucaklaştılar ve sonra Allah'ın Resûlü ile birlikte oradan gittiler. İşte, başlangıcı bundan daha kötü, sonu da bundan daha güzel başka bir gün olmamıştır. Allahu Teâlâ, bu hadise üzerine bu âyeti indirdi. Âyetteki, *"Eğer kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir zümreye itaat edecek olursanız..."* buyruğundan muradın, bu hadise olması muhtemel olduğu gibi, bundan muradın Yahudîlerin gayret gösterdikleri her türlü saptırmanın olması da muhtemeldir. Böylece Hak Teâlâ, mü'minler eğer onların sözleri karşısında yumuşar ve onların sözlerini kabul edecek olurlar ise, bunun onları yavaş yavaş küfre düşüreceğini beyân etmiştir. Küfür ise, hem dünya hem de din bakımından helâk olmayı ifâde eder. Dünyada helâk olma, düşmanlıkların ve kızgınlıkların meydana gelmesi, fitnelerin çoğalması ve kan dökmeye varan savaşların çıkması sebebiyledir. Din hususunda helâk olma ise meydandadır.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَى عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ *"Karşınızda Allah'ın âyetleri okunup dururken ve O'nun peygamberi içinizde iken, Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?"* buyurmuştur.

Taaccüb ve Hayret İfâdesinin Cenâb-ı Allah Hakkındaki Manası

Buradaki "كَيْفَ" (nasıl) kelimesi hayret ifâde eder. Hayret ise ancak, o şeyin sebebini bilmeyen kimse için söz konusudur ve bu Allah hakkında imkânsızdır.

Öyle ise bundan kastedilen, men etme ve tehdit etme manasıdır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), onların arasında her türlü şüpheyi izâle edip, her türlü delili göstermesi ve onlara peşpeşe Allah'ın âyetlerinin okunması, âdetâ onların küfre düşmesini engelleyen bir mânia gibi olmuştur. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanında bulunanlardan küfrün sadır olması, bu bakımdan daha uzak bir ihtimaldir. Buna göre, *"Eğer kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir zümreye itaat edecek olursanız, onlar sizi bu imanınızdan sonra döndürüp kâfir yaparlar"* âyeti, Yahudî ve münâfıkların en büyük gayelerinin Müslümanları İslâm'dan döndürmek olduğuna

dikkat çekmektedir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, Müslümanları irşâd ederek, onlara vâcip olanın, bu gibi kimselerin sözlerine iltifat etmemeleri, aksine bu Yahudîlerden duydukları her şüpheye karşılık onu giderip, onun gerçeğini ortaya koyması için Allah'ın peygamberine dönmeleri olduğunu beyân etmiştir.

Cenâb-ı Allah daha sonra da, وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللّٰهِ فَقَدْ هُدِيَ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Kim Allah'a sımsıkı tutunursa, muhakkak ki, sırât-ı müstakime hidâyet edilmiştir"* buyurmuştur. Bundan maksat şudur: Allahu Teâlâ önce bir vaîd zikredince, bunun peşinden bu vaad-i ilâhisini getirmiştir. *"Kim Allah'a sımsıkı tutunursa.."* tabiri وَمَنْ يَتَمَسَّكَ بِدِينِ اللّٰهِ "Kim Allah'ın dinine sımsıkı tutunursa" manasındadır. Bu ifâdenin, mü'minleri, kâfirlerin kötülüklerini savuşturma hususunda Allah'a ilticâ etmeye bir teşvik manasında olması da câizdir. "اَلْاِعْتِصَامُ" kelimesi, Arapça'da bir şeye iyice tutunmak manasına gelir ve bunun aslı "ismet" mastarıdır. "İsmet", Arapça'da korumak ve muhafaza etmek manasına gelir. "Âsım"da, koruyan ve men eden manasına gelir. Bir kimse kendisini, bir belâya düşmekten korumak için bir şeye tutunduğunda "اِعْتَصَمَ فُلَانٌ بِالشَّيْءِ" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, Zeliha'nın lisanından naklettiği *"And ederim ki, o (Yusuf'un) nefsinden murat istedim de o (kendisini koruyup) namuskârlık gösterdi"* (Yusuf, 32) âyeti de bu manadadır. **Katâde** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak, âyette küfre engel olan iki şey zikretmiştir:

1- Allah'ın âyetleri'nin okunması...

2- Hz. Peygamber (s.a.s)'in onların arasında bulunması... Hz. Peygamber (s.a.s), Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Kitab'ın âyetleri ise ebediyyen bakidir."

Cenâb-ı Hakk'ın, فَقَدْ هُدِيَ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Muhakkak ki o, sırat-ı müstakime hidâyet edilmiştir"* buyruğuna gelince, âlimlerimiz bu âyeti, kulun fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: "Çünkü onların Allah'a tutunmaları, Allah'tan olan bir hidâyet kabul edilmiştir. Bu tutunma onların fiili ve Allah'tan bir hidâyet olunca, bizim görüşümüz tahakkuk eder ve sâbit olur."

Mu'tezile ise bununla ilgili bazı izahlar yapmışlardır:

1- Bu hidâyetten murat, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, o (Kitap) ile, rızasına uyanları selâmet yollarına hidâyet eder"* (Mâide, 16) âyetinde de buyurduğu

gibi, tâatların yapılmasına bağlı olan lütuf ve ihsanları artırmadır. **Kaffâl** (r.h)'in tercih ettiği görüş de budur.

2- Bu ifâdenin takdiri şöyledir: "Kim Allah'a sımsıkı sarılır ise, çok güzel bir şey yapmış olur. Çünkü o bunu yapmak suretiyle, dosdoğru bir yola hidâyet edilmiştir."

3- "Kim Allah'a sımsıkı sarılırsa, o cennetin yoluna hidâyet edilmiş demektir."

4- **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: *"Muhakkak ki... hidâyet edilmiştir..."* tabiri "Hidâyet onun için, kaçınılmaz bir şekilde hasıl olmuştur." (Allah'a sarıldı mı, işi tamamdır, artık kurtulmuş demektir!) manasındadır. Nitekim sen, "Sen falancaya geldiğinde, muhakkak ki kurtuldun demektir!" dersin. Sanki hidâyet meydana gelmiş de Cenâb-ı Allah bunu, olmuş olarak haber vermektedir. Çünkü Allah'a sımsıkı sarılan kimse, hidâyete ermeyi umar. Nitekim cömert (kerim) bir kimsenin yanına giden kimse, onun yanında felâha ermeyi umar.

Kulun Allah'tan Korkmasının Lüzumu

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ وَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَآءً فَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهٖٓ اِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلٰى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَاَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٠٣﴾

"Ey iman edenler, Allah'tan nasıl ittikâ etmek (korkmak) lâzımsa öyle korkun. Siz, ancak Müslüman olarak can veriniz. Hepiniz, toptan sımsıkı Allah'ın ipine sarılınız ve parçalanmayınız. Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayınız. Hani siz düşman idiniz de, O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken, oradan sizi O kurtardı. İşte Allah, hidâyete eresiniz diye âyetlerini size beyân ediyor" (Âl-i İmran, 102-103).

Bil ki Allahu Teâlâ bundan önceki âyette, mü'minleri, kâfirlerin saptırmalarına ve desiselerine karşı uyarınca, bu âyette de onlara, her türlü tâatın ve bütün hayırların toplanıp birleştiği şeyleri emretmiştir. Onlara önce *"Allah'tan... ittikâ edin.."* sözüyle takvayı; *"Allah'ın ipine sarılınız"* sözüyle Allah'ın dinine sımsıkı sarılmayı ve üçüncü olarak, *"Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayınız"* sözüyle de, Allah'ın nimetlerini anmayı emretmiştir. Bu tertibin hikmeti şudur: İnsanın fiilleri mutlaka ya korku veyahut bir arzuya bağlıdır. Korku unsuru, arzu (istek) unsurundan daha önce gelir. Çünkü bir zararı savuşturmak, bir menfaati elde etmekten daha önce ve önemlidir. Binâenaleyh, *"Allah'tan nasıl ittikâ etmek lâzımsa, öyle korkun"* âyeti, Allah'ın ikâbından korkutmaya bir işarettir. Sonra Cenâb-ı Hak bu korkuyu, Allah'ın dinine sarılıp sımsıkı tutunma emrine bir vesile saymıştır. Daha sonra arzu unsurunu getirmiştir ki bu, "Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın..." âyetinin ifâde ettiği hususdur. Buna göre Cenâb-ı Allah sanki şöyle demektedir: "Allah'ın cezasından korkmak şunu gerektirir, nimetlerinin çokluğu da bunu gerektirir. Binâenaleyh, Allah'ın emrine inkiyâd edip, O'nun hükmüne itaat etmenizi gerektirecek olan her şey mevcuttur." Böylece zikrettiğimiz bu açıklamalarla, âyette geçen üç hususun çok uygun bir şekilde sıralandığı meydana çıkmıştır. Biz tekrar âyetin tefsirine dönelim:

"Allah'tan Gereği Gibi Korkun" Emrinin Mensuh Olduğu İddiası

Cenâb-ı Hakk'ın, اتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ *"Allah'tan nasıl ittikâ etmek (korkmak) lâzımsa öyle korkun.."* buyruğuyla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bazı âlimler bu âyetin mensuh olduğunu söylemişlerdir. Bunun sebebi şudur: **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Bu âyet nâzil olduğu zaman, Müslümanlara zor geldi. Çünkü *"Nasıl ittikâ etmek lazımsa öyle korkun"* âyeti, "Allah'a mutlak manada itaat edip, bir an bile olsa, isyân etmemeyi; daima şükredip nankörlük etmemeyi ve dâima O'nu anıp, hiç unutmamayı" ifâde eder. İnsanların ise buna gücü yetmez. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bu âyetten sonra *"O halde gücünüz yettiği kadar Allah'tan ittikâ edin (korkun)"* (Teğabün, 16) âyetini indirmiştir. Böylece o âyet, bu âyetin başını neshetmiş fakat, *"Siz, ancak Müslüman olarak can veriniz"* kısmını neshetmemiştir."

Muhakkik âlimlerin çoğu ise, bu âyetin mensuh olduğu görüşünün yanlış olduğunu söylemişler[22] ve buna birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

1- **Mu'az** (r.a)'dan rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) ona *"Allah'ın kulları üzerindeki hakkının ne olduğunu biliyor musun?"* deyince, **Mu'az** (r.a), "Allah ve Resûlü daha iyi bilir" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): هُوَ اَنْ يَعْبُدُوهُ وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا *"Bu, onların Allah'a ibâdet edip, O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır"*[23] buyurdu. Bu hükmün neshedilmesi câiz değildir.

"حَقَّ تُقَاتِهِ" deki Mef'ul-ü Mutlak'ın Manası

2- "اتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ" âyetinin manası, "Nasıl ittikâ edilmesi gerekiyor ise, Allah'tan öyle ittikâ edin" şeklindedir. Bu ise, her türlü günahtan uzaklaşmak suretiyle olur. Böyle bir şeyin neshedilmesi ise câiz değildir. Çünkü böyle bir nesih, bazı günahları mubah kılmak demektir. Durum böyle olunca, bu âyet ile *"Allah'tan gücünüz yettiğince ittikâ edin"* (Teğabün, 16) âyeti aynı manaya gelir. Çünkü Allah'tan gücü yettiğince sakınan kimse, O'ndan ittikâ edilmesi gerektiği şekilde ittikâ etmiş sayılır. "حَقَّ تُقَاتِهِ" ifâdesinden muradın, güç yetirilemeyecek olan bir takva olması câiz değildir. Çünkü Allah Sübhânehu, insana ancak gücünün yetebileceği şeyleri yüklediğini bildirmiştir. Kaldı ki insanın vüs'atı (gücü), takatinin altındadır. Bu âyetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah uğrunda hakkıyla cihâd edin"* (Hacc, 78) âyetidir.

Eğer, "Allahu Teâlâ, *"Onlar, Allah'ı hakkıyla takdir edemediler"* (En'âm, 91) buyurmamış mıdır?" denilir ise deriz ki: O âyetin tefsirinde de açıklayacağımız gibi, bu ifâde Kur'ân'da üç yerde (En'âm, 91; Hacc, 74 ve Zümer, 67) gelmiştir ve hepsi de mü'minler hakkında olmayıp kâfirlerin sıfatı ile ilgilidir.

"Bundan murat, Allah'a itaat edilmesidir, isyân edilmesi değil.." diyenlerin görüşü doğrudur. İnsandan unutma ve yanılma yoluyla sâdır olan kusurlara gelince, bunlar bu esâsı zedelemez. Çünkü bu gibi durumlardan mükellef olma hali insandan kaldırılmıştır. Allah'a dâima şükredip, hiç nankörlük etmemek de böyledir. Çünkü bu, insana, Allah'ın nimetlerini

22 **Buhârî,** İmân, 37.

23 Reddedilen nesh, Selef-i salihîn devrinden sonraki ıstılahtaki mânası ile olan neshtir. **İbn Abbas** hazretlerinin ifadesinde ise nesh bu mânada olmayıp, lügattaki nakletme anlamına gelmekte. Umumî mânanın tahsisine gidilip daraltıldığını ifade etmektedir (ç).

hatırladığı zaman vâciptir, unuttuğu zaman ise bu vâcip değildir. Dâima Allah'ı anıp hiç unutmama da böyledir. Çünkü bu ancak dua ve ibâdet esnasında vaciptir. Bütün bunlara ise tâkat getirilebilir. Binâenaleyh onların zannettiği gibi bu âyetin mensuh olduğunu söylemenin bir manası yoktur.

Musannif (Râzî) (Allah ondan razı olsun) şöyle demiştir: Ben diyorum ki, öncekilerin, görüşlerini iki bakımdan anlatmaları mümkündür:

1- Ulûhiyyetin künhü, kullara malum değildir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın kahrının, kudretinin ve izzetinin kemâlini insanlar bilemez. Bu hususta tam bir ilim söz konusu olmayınca, bu ilme uygun bir korku da meydana gelemez. Bu sebeple de, Allah'ın şanına yaraşan bir ittikâ da meydana gelmez.

2- Onlar, aynı anda hem şiddetli hem de hafifletilmiş bir ittikâ ile emrolunmuşlar, şiddetli olanı neshedilmiş, hafif olanı kalmıştır.

Şöyle de denilmiştir: Bu görüş yanlıştır. Çünkü insana vâcip olan, gücü yettiğince Allah'tan korkmasıdır. Nesh ise ancak vâcip olan şeyler hakkında olup, nefy hakkında değildir. Çünkü nefyin neshedilmesi, insanın men edilmiş olması gereken şeyden, bu men edilme halinin kaldırılmasını gerektirir ki, bu câiz değildir.

İKİNCİ MESELE

"حَقَّ تُقَاتِهِ" tabirinin anlamı, "nasıl ittikâ edilmesi gerekiyor ise.." şeklindedir. Buna Cenâb-ı Hakk'ın, حَقُّ الْيَقِينِ *"Kat'î bilgi veren hakikat..."* (Vâkıa, 95)âyeti de delâlet eder. Meselâ Arapça'da هُوَ الرَّجُلُ حَقًّا "O, gerçekten erkek!." denilir. Hz. Peygamber'in, اَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبَ، اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ *"Ben peygamberim, bunda yalan yok; Abdulmuttalib'in torunuyum ben!"* hadisi de bu kabildendir. **Hz. Ali** (r.a)'nin de, اَنَا عَلِيٌّ لَا كَذِبَ، اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ "Ben, Ali'yim, bunda yalan yok; Abdulmuttalib'in torunuyum ben!" dediği rivâyet edilmiştir, "اَتُّقٰى" kelimesi, "اَلْهُدٰى" kelimesinin "اِهْتَدٰى" fiilinin masdarı olması gibi, "اِتَّقٰى" kelimesinin mastarıdır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ *"Siz, ancak Müslümanlar olarak can veriniz"* buyruğuna gelince; buradaki nehy, ölüm hakkında varid olmuştur. Ama bundan maksat, İslâm üzere yaşamayı emretmektir. Çünkü, ölüm onlara gelinceye kadar İslâm üzerinde sebât edebilirler ve de İslâm üzere oldukları halde ölürlerse, bu durumda İslâm üzere ölmek, onların ellerinde olan bir şey gibi olmuş olur. Bu hususta izahımız, Cenâb-ı

Hakk'ın, "إِنَّ اللهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ" (Bakara, 132) âyetinin tefsirinde geçmişti.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعًا *"Hepiniz, toptan sımsıkı Allah'ın ipine sarılınız"* buyurmuştur.

Bil ki Allahu Teâlâ Müslümanlara, yasaklanmış şeylerden ittikâ edip sakınmalarını emredince, bütün tâat ve hayırların aslı durumunda olan şeyi, yani Allah'ın ipine sımsıkı sarılmayı emretmiştir. Bil ki, ince bir yol üzerinde yürüyen herkesin, ayağının kaymasından korkulur. Fakat o kimse bu yolun iki tarafında iki ucundan güzel ve sıkı şekilde bağlanmış olan bir ipe sıkıca tutunduğunda, korkudan emin olur. Şüphe yok ki Hak yolu, ince bir yoldur. Birçok insanın bu yolda ayağı kaymıştır. Ama, Allah'ın delillerine ve apaçık beyânlarına sımsıkı tutunan kimseler, bundan emin olmuşlardır. Binâenaleyh buradaki "ip" kelimesinden murat, din yolunda hakka, hakikate o vasıta ile ulaşılması mümkün olan her şeydir. Bunun pek çok çeşidi vardır. Müfessirlerden her biri de, bunlardan birisini zikretmişlerdir. Meselâ **İbn Abbas** (r.a), "Burada Allah'ın ipinden murat, *"Ahdimi yerine getirin, ben de size karşı olan ahdimi yerine getireyim"* (Bakara, 40) âyetinde bahsedilen "ahd"dir. Nitekim Cenâb-ı Hak, إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ *"Allah'ın ipine ve insanların ipine, yani ahdine sığınma durumu müstesna"* (Âl-i İmran, 112) buyurmuştur. İşte Cenâb-ı Hak bu âyette "ahd"i (ip) diye isimlendirmiştir. Çünkü ahd, dilediği herhangi bir yere giderken, duyacağı korkuyu izâle eder ve böylece, kendisine tutunan kimseden korkunun zâil olup gittiği bir ip gibi olmuş olur" demiştir. Bunun, Kur'ân olduğu da söylenmiştir. Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber, *"İyi bilin ki, yakında fitne çıkacak"* demiştir. Bunun üzerine. "Ondan nasıl kurtulunur?" denilince, O, كِتَابُ اللهِ فِيهِ نَبَأُ مَنْ قَبْلَكُمْ وَخَبَرُ مَنْ بَعْدَكُمْ وَحُكْمُ مَا بَيْنَكُمْ وَهُوَ حَبْلُ اللهِ الْمَتِينُ *"Çıkış yolu, Allah'ın Kitabı'dır. O'nda, sizden öncekilerin kıssası; sizden sonrakilerin haberi ve aranızdaki meselelerin hükmü ve çözümü mevcuttur. O, Allah'ın sağlam ipidir"*[24] buyurmuştur. **İbn Mes'ûd** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, هٰذَا الْقُرْآنُ حَبْلُ اللهِ *"Bu Ku'rân, Allah'ın ipidir"* buyurduğunu rivâyet etmiştir. Yine **Ebu Saîd el-Hudrî** (r.a), Hz. Peygamber'in, إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمُ الثَّقَلَيْنِ : كِتَابُ اللهِ حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ وَعِتْرَتِي أَهْلُ بَيْتِي *"Size önemli iki şey bırakıyorum. Bunlardan birisi, Semâ'dan yeryüzüne uzatılmış bir ip olan Allah'ın Kitâbı ve benim neslim, yani Ehl-i*

24 **Tirmizî,** Fezâilü'l-Kur'ân, 14 (5/172); **Dârimî,** 2/435.

Beytim..."[25] buyurduğu rivâyet edilmiştir. Yine bundan muradın, "Allah'ın dini"; "Allah'a tâat"; "Tevbe'de ihlâs" ve Cenâb-ı Hak bu ifâdenin peşinden, *"Ve parçalanmayınız"* buyurduğu için de, "cemâat" olduğu da söylenmiştir. Bütün bu görüşler birbirine yakındır. Meselenin tahkiki, daha önce zikrettiğimiz gibidir.

Kuyuya inen bir kimse, kuyuya düşmemek için nasıl bir ipe sıkıca tutunuyorsa, bunun gibi, Allah'ın Kitâbı, O'nun ahdi, dini, tâati ve mü'minlerin cemâatine sıkıca tutunma da, kişiyi cehennemin dibine yuvarlanmaktan koruduğu için, işte bu Allah'ın ipi gibi addedilmiş ve mü'minlere sımsıkı buna sarılmaları emredilmiştir.

Birlik Olup Tefrikadan Sakınma Emri

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَلَا تَفَرَّقُوا "Ve *parçalanmayınız"* buyurmuştur.

Bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâdenin açıklanması hususunda birkaç vecih bulunmaktadır:

a) Cenâb-ı Hak, din hususunda ihtilâf etmekten nehyetmiştir. Bu böyledir, çünkü hak ancak tektir. Onun dışındakiler ise, cehâlet ve sapıklıktır. Durum böyle olunca, buradaki nehyin din konusunda ihtilâf hususunda olması gerekir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Artık haktan sonra, sapıklıktan başka ne kalır?"* (Yunus, 32) sözüyle de buna işaret etmiştir.

b) Cenâb-ı Hak birbirine düşmanlık ve muhâsamadan nehyetmiştir. Çünkü Araplar câhiliyye döneminde sürekli harp ediyorlar ve birbirleriyle çekişiyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak onları bundan nehyetmiştir.

c) Cenâb-ı Hak ayrılığa sebebiyet verip, aradaki yakınlık ve muhabbeti yok eden her şeyden nehyetmiştir.

Bil ki, Hz. Peygamber'den rivâyet edildiğine göre O, şöyle demiştir: سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي عَلَى نَيِّفٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً اَلنَّاجِي مِنْهُمْ وَاحِدٌ وَالْبَاقِي فِي النَّارِ. فَقِيلَ: وَمَنْ هُمْ يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ: الْجَمَاعَةُ *"Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan birisi kurtulacak, geriye kalan ise, ateşte olacaktır." Bunun üzerine, "Bu kurtulacak olanlar kimlerdir Yâ Resûlallâh?" denilince. O, "(İslâm'ın) cemâati"*[26] buyurdular. Yine bir başka rivâyette اَلسَّوَادُ الْأَعْظَمُ *"en büyük topluluk"*[27];

25 **Tirmizî,** Menâkib, 32 (5/663).

26 **Müsned,** 3/145; **Dârimi,** 2/241 (Benzeri bir hadis.)

27 **İbn Mâce,** Fiten, 8 (2/1303).

bir başka rivâyette de مَا اَنَا عَلَيْهِ وَاَصْحَابِي *"Ben ve ashabımın üzerinde bulunduğu (yolda yürüyenler)"* şeklinde gelmiştir. Bu hususta mâkûl olan izah şu şekildedir: İhtilâftan nehyedip ittifakın emredilmesi, hakkın ancak tek olduğuna delâlet etmektedir: Durum böyle olunca da, kurtulacak olanların tek (fırka) olması gerekir.

İKİNCİ MESELE

Kıyası kabul etmeyenler bu âyet ile istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hak şer'î hükümler hakkında ya yakînî ve kesin deliller getirmiştir denilebilir, veyahut da zannî deliller.. Eğer birinci şıkkı kabul edersek, bu hükümler hakkında zan ifâde eden kıyâs ile yetinmemiz imkânsız olur. Çünkü, yakîn ve kat'îlik gerektiren bir hususta zannî delil ile yetinilemez. Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, bu durumda bu zannî olan delillere müracaat etmeyi emretmek, ihtilâf ve anlaşmazlıkların vukû bulmasını da tazammun eder. Böylece de, ayrılığa düşme ve anlaşmazlığın nehyedilmemiş olması gerekir. Ancak ne var ki bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"ve parçalanmayınız"* ve *"Birbirinizle çekişmeyiniz.."* (Enfal, 46) buyruklarıyla nehyedilmişlerdir. Bir kimse şöyle diyebilir: "Kıyâs ile amel etmeye delâlet eden deliller, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ve parçalanmayınız"* nehyinin umûmiliği ile, *"Birbirinizle çekişmeyiniz"* (Enfal, 46) buyruğunun umûmîliğini tahsis etmektedir" Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللهِ عَلَيْكُمْ *"Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayınız"* buyurmuştur. Şunu bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın kulları üzerindeki nimetleri ya dünyevîdir, ya da uhrevî... Cenâb-ı Hak bu âyette her ikisini de zikretmiştir. Dünyevî nimetlerle ilgili olan ifâdeye gelince bu, اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ اِخْوَانًا *"Hani siz düşmanlar idiniz de, O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz"* sözüdür. Bu hususta birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Mü'minlerin Kardeşliği**

Denildiğine göre, bu Yahudî **Evs** ve **Hazreç**liler arasına fitne atıp bu iki kabileye mensup olanlardan her biri arkadaşıyla savaşmayı düşününce, Hz. Peygamber onların yanına gelir ve, aralarındaki fitne sükûnete kavuşuncaya kadar onları yumuşatmaya çalışır. **Evs** ve **Hazreç** aynı ana-babadan olan iki kardeş idiler. Ama aralarına bir düşmanlık girdi.. Cenâb-ı Hak onu İslâm ile söndürünceye kadar, aralarındaki savaşlar yüz yirmi sene sürdü... İşte bu âyet-i kerime onlara ve onların hallerine işâret etmektedir. Çünkü

onlar, İslâm'dan önce birbirleriyle savaşıyorlar ve birbirlerine buğzediyorlardı. Cenâb-ı Hak onlara İslâm ile ikrâmda bulununca, birbirlerine merhamet eden, birbirleri hakkında iyi düşünen kardeşler haline geldiler, Allah rızası için kardeş oldular. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sen yeryüzünde olan her şeyi toptan harcamış olsan, yine de onların kalplerini birleştiremezdin. Fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı"* (Enfâl, 63) âyetidir.

Bil ki, yüzü dünyaya dönük olan kimse, insanların pek çoğuna düşman kesilir. Yüzü, Allah'ın hizmetine dönük olan kimse de, hiç kimseye düşman olmaz. Bunun sebebi ise şudur: O kimse, Hak'tan halka bakar, herkesin, Allah'ın kaza ve kader kabzasında esir olduğunu görür, bundan dolayı da hiç kimseye düşmanlık beslemez. İşte bu sebepten dolayı, "Ârif kişi, emrettiği zaman rıfk ile emreder; nasihat eder; ama sert davranmaz ve ayıplamaz.. O, Allah'ın kaderdeki sırrını görür" denilmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Kardeş (Ehu) Kelimesinin Manası**

Zeccâc şöyle demiştir: "اَلْأَخْ" (kardeş) kelimesinin aslı "اَلْتَوَخِّى" kelimesi olup, bu kelimenin anlamı da talep etmektir. Buna "kardeş", maksadı, kardeşinin maksadıyla aynı olan kimsedir. "اَلصَّدِيقُ" (dost, arkadaş) kelimesi ise, iki arkadaştan her birinin, diğerinin kalbinde olanı doğrulayıp tasdik etmesi ve ondan hiçbir şeyi gizlememesi manasından alınmıştır." **Ebû Hatim** ise şöyle demiştir: "Basralılar, "اَلْأَخُ" kelimesinin çoğulu olan "اَلْإِخْوَةُ" kelimesini neseb bakımından "kardeşler"; yine bu kelimenin çoğulu olan "اَلْإِخْوَانُ" kelimesini de dostluk ve sadâkat bakımından "kardeşler" hakkında kullanırlar." **Ebû Hatim,** bunun yanlış olduğunu söyler. Çünkü Cenâb-ı Hak, اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ *"Muhakkak ki mü'minler ancak kardeştirler"* (Hucurât, 10) buyurmuş, bununla da neseb kardeşliğini kastetmemiş; öte yandan da اَوْ بُيُوتِ اِخْوَانِكُمْ *"Veyahut kardeşlerinizin evlerinde"* (Nur, 61) buyurmuş, bununla da neseb kardeşliğini kastetmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın *"İşte O'nun nimeti sayesinde kardeşler oldunuz"* buyruğu, onlar arasında İslâm'dan sonra cârî olan bütün güzel davranış ve muâmelelerin Allah'ın lütfuyla meydana geldiğine delâlet etmektedir. Çünkü onların kalbinde bu vesileyi yaratan Cenâb-ı Hak'tır. Bu sebep ise, Allah'tan meydana gelen ve iyi fiilin meydana gelmesine sebep olan bir nimettir. Bu da, fiillerin yaratılması konusundaki, Mu'tezile'nin görüşünü iptâl eder.

Ka'bî şöyle demiştir: "Bu, hidâyet, beyân, sakındırma, marifet ve lütuflar ile meydana gelir..."

Deriz ki: Bütün bunların hepsi, muharebeler ve savaşların bulunduğu, meydana geldiği zamanda meydana gelmişti. Binâenaleyh, ülfet ve muhabbetin meydana gelmesini iki zamandan birisine tahsis etmek, sizin de zikrettiğiniz gibi, ilâve başka bir sebepten dolayı olmuş olur.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَكُنْتُمْ عَلٰى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَاَنْقَذَكُمْ مِنْهَا *"Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken, oradan sizi kurtardı"* buyurmuştur.

Bil ki Cenâb-ı Hak dünyevî nimetten bahsedip onları açıklayınca, bunun peşinden uhrevî nimetlerden bahsetmiştir ki, bu nimetler de O'nun bu âyetin sonunda beyân etmiş olduğu nimetlerdir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu tabirin manası, "Siz nerdeyse, küfrünüz sebebiyle cehennemin eşiğine gelmiştiniz" şeklindedir. Çünkü cehennem, içinde ateşin bulunduğu bir çukura benzetilmiştir. Böylece, onların, küfürleri sebebiyle cehenneme müstahak olmaları, nerdeyse cehenneme düşmeleri ve cehennemin çukuruna girmeleri gibi kabul edilmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak, "Onlar oraya düşmek üzereyken, onları o çukurdan kurtardığını beyân etmiştir."

Mu'tezile şöyle demiştir: Bunun manası şudur: Allahu Teâlâ, onlar iman etsinler diye, onlara Resûlü ve diğer ihsanlar ile lütufta bulunmuştur. Âlimlerimiz ise şöyle demişlerdir: "Bütün lütuf fiilleri, mü'min ile kâfir arasında müşterektir. Binâenaleyh, şâyet imanın fâili ve mucidi kul olmuş olsaydı, o zaman kendisini ateşten kurtarmış olan da, kul olmuş olurdu. Halbuki Cenâb-ı Hak, onları ateşten kurtaranın kendisi olduğu hükmünü vermiştir. Böylece bu kulların fiillerini yaratanın Allah (c.c) olduğuna delâlet etmiş olur.

***İKİNCİ MESELE:* "Uçurum Kenarı" Teşbihi Hakkında**

"شَفَا الشَّيْءِ" tabiri bir şeyin kenârı manasına gelip, "شَفَا" kelimesinin sonundaki elif, elif-i maksûredir. Meselâ "Kuyunun kenarı" manasında, "شَفَا الْبِئْرِ" denilir. Bu kelimenin çoğulu, "اَلْاَشْفَاءُ" (kuyular) şeklinde gelir. Yine bir kimse, bir şeyin tâ ucuna, kenarına kadar vardığında, "اَشْفٰى عَلَى الشَّيْءِ" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, "فَاَنْقَذَكُمْ مِنْهَا" buyruğuna gelince, **Ezherî** şöyle der: "Onu halâsa erdirip kurtardım" manasında olmak üzere, "– اَنْقَذْتُهُ – نَقَذْتُهُ – اِسْتَنْقَذْتُهُ" denilir.

Hak Teâlâ'nın, *"Oradan sizi O kurtardı"* ifâdesi hakkında bir soru vardır, bu soru şudur: Allahu Teâlâ onları içinde bulundukları yerden kurtarmıştır. Onlar ise, uçurumun tam kenârında idiler. Uçurumun kenârı tabiri yani "...شَفَا" müzekkerdir. Binâenaleyh, daha niçin Cenâb-ı Hak, "مِنْهَا" diyerek zamiri müennes getirmiştir? Âlimlerimiz bu hususa şu şekillerde cevap vermişlerdir:

a) Zamir, "اَلْحُفْرَةُ" (çukur) kelimesine râcidir. Cenâb-ı Hak onları çukurdan kurtarınca, sanki onları çukurun kenarından kurtarmış olur. Çünkü çukurun kenârı da, çukurdan addedilir.

b) Zamir, "اَلنَّارُ" (ateş) kelimesine râcidir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın maksadı onları uçurumun kenarından değil, ateşten kurtarmaktır. Bu, **Zeccâc**'ın görüşüdür.

c) Hem "شَفَا الْحُفْرَةِ" hem de "شَفَةُ الْحُفْرَةِ" tabirleri çukurun kenârı manasına gelir. Binâenaleyh, bu kelime hem müzekker, hem de müennes zamirle ifâde edilebilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Şâyet onlar küfürleri üzere ölmüş olsalardı, muhakkak ki onlar cehenneme düşerlerdi. İşte böylece, kendisinden sonra ateşe düşmeleri beklenen o hayatları, çukurun tam kenarında oturmaya benzetilmiştir. Bu ifâdede, (ne kadar uzun olursa olsun), hayat müddetinin pek önemli olmadığına dikkat çekmek söz konusudur. Çünkü hayat ile, o çukura düşmeyi gerektiren ölüm arasında, bir şey ile o şeyin kenarı arasındaki mesafe kadar bir mesafe vardır.

Sonra Cenâb-ı Hak, كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ *"İşte Allah, hidâyete eresiniz diye âyetlerini size beyân ediyor"* buyurmuştur. Bu ifâdenin başındaki kâf harfi mahallen mansûbdur. Yani, مَثَلُ الْبَيَانِ الْمَذْكُورُ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ سَائِرَ الْآيَاتِ "Allah, yukarıda yapmış olduğu beyânlar gibi, kendileriyle hidâyete eresiniz diye, size diğer âyetlerini de açıklıyor" demektir. **Cübbâî,** "Âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, onlardan hidâyete ermelerini istediğine delâlet eder" demiştir. **Vâhidî, "Basit"** adlı eserinde buna şu şekilde cevap vermiştir: Bilâkis mana, "Bir hidâyet ümidi üzere olasınız diye..." şeklindedir.

Ben derim ki, bu cevap zayıftır. Çünkü bu cevaba göre, Allahu Teâlâ'nın onlardan böyle bir ümit irade etmiş, murat etmiş olması gerekir. Halbuki bizim mezhebimize, anlayışımıza göre, Cenâb-ı Hakk'ın bu ümidi de irâde etmediği malum olan bir hususdur. Bu hususta doğru cevap, şöyle

denilmesidir: "لَعَلَّ" kelimesi, "teraccî" (ümit etmek, dilemek, ummak) içindir. Buna göre mana, "Biz, ümit eden kimsenin fiiline (ummasına) benzeyen bir fiil yaptık..." şeklindedir. Allah, en iyi bilendir.

Emr-i Ma'ruf, Nehy-i Münker'in Lüzûmu

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ۚ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٤﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ ۚ وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٠٥﴾ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ ۚ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿١٠٦﴾ وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١٠٧﴾ تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ ۗ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ ﴿١٠٨﴾ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۗ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿١٠٩﴾

"Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki, hayra çağırsınlar, iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirmeye çalışsınlar. İşte bunlar, kurtuluşa erenlerin tâ kendileridir. Siz, kendilerine apaçık deliller, âyetler geldikten sonra parçalanıp ayrılanlar, ihtilâfa düşenler gibi olmayın! İşte bu kimseler yok mu? Onlara büyük bir azap vardır. O günde nice yüzler vardır, bembeyaz olacak, nice yüzler de kapkara kesilecek. Yüzleri simsiyah olanlara gelince, (onlara), 'İmanınızdan sonra küfre girdiniz öyle mi? İşte, küfretmenize mukabil, tadın azabı!' denilir. Yüzleri bembeyaz olanlar ise, Allah'ın rahmeti içindedirler. Onlar bunun içinde ebedi kalıcıdırlar. Bunlar, hak olarak sana okuyageldiğimiz Allah'ın âyetleridir. Allah hiç kimseye hiçbir haksızlık etmek istemez. Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi Allah'ındır. Bütün işler, ancak Allah'a döndürülür"
(Âl-i İmran, 104-109).

Şunu bil ki Cenâb-ı Hak, önceki âyetlerde Ehl-i kitabı iki şey ile kınamıştır:

a) Onları küfürlerinden dolayı kınayarak, *"Ey Ehl-i kitap, Allah'ın kitaplarını niçin inkâr ediyorsunuz?"* (Âl-i İmran, 98) buyurmuş, daha sonra da onların, başkalarını küfre düşürme konusunda faaliyette bulunmalarını tenkit etmiş ve, *"Ey Ehl-i kitap, niçin Allah yolundan saptırıyorsunuz?.."* (Âl-i İmran, 99) buyurmuştur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu hitaptan, mü'minlere hitap etmeye geçip onlara ilk önce takva ve imanı emrederek, *"Ey iman edenler, Allah'tan, nasıl korkulması gerekiyorsa öylece korkun ve, ancak Müslüman olarak can verin... Toptan Allah'ın ipine sarılın"* (Âl-i İmran, 102-103) buyurmuş, sonra da onlara başkalarını iman ve tâata teşvik etme hususunda sa'y-ü gayret göstermelerini emretmiş ve, *"Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki, hayra çağırsınlar, iyiliği emretsinler..."* buyurmuştur. İşte bu, akla muvafık çok güzel bir tertiptir. Âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْكُمْ" ifâdesinin tefsiri hakkında iki görüş vardır:

a) Buradaki "مِنْ" harf-i cerri, şu iki delilden dolayı teb'îz (kısmîlik) ifâde etmez. Birinci delil: Allahu Teâlâ, *"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeye çalışırsınız"* (Âl-i İmran, 110) âyetinde, bütün ümmete iyiliği emretmeyi, kötülükten sakındırmayı vâcip kılmıştır. İkinci delil: Her mükellefe ister eli, ister dili, isterse kalbiyle olsun, iyiliği emredip kötülükten nehyetmesi vaciptir. Ve yine herkese, kendisinden zararı savuşturması vaciptir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, âyet-i kerimenin manası şudur: "Siz hayra davet eden, iyiliği emr, kötülüğü nehyeden bir topluluk olunuz." Buradaki "مِنْ" harf-i cerri, فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ *"O halde murdardan, yani putlardan kaçının"* (Hacc, 30) âyetinde olduğu gibi, tebyin (açıklama) içindir, teb'îz (kısmen) manasına değildir. Yine bir insanın bazıları değil, bütün çocukları ve köleleri kastedilerek, لِفُلَانٍ مِنْ اَوْلَادِهِ جُنْدٌ وَلِلْأَمِيرِ مِنْ غِلْمَانِهِ عَسْكَرٌ "Falancanın, bir ordu evladı var. Padişahın, bir ordu kölesi var" denilir.

Sonra âlimler, emr-i ma'ruf ve nehy-i münker, her ne kadar bütün ümmet-i Muhammed'e vâcip ise de, ümmet içinde bunu yerine getiren bir kısım bulunduğu zaman, bu mükellefiyetin diğerlerinden düşeceğini belirtmişlerdir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Allah'ın, *"Gerek hafif, gerek ağırlıklı olarak elbirlik (savaşa) çıkın"* (Tevbe, 41) âyeti ile *"Eğer elbirlik çıkmazsanız, (Allah) sizi pek acıklı bir azaba düçar eder"* (Tevbe, 39) âyetidir. Buna

göre, buradaki emirler umumidir. Sonra bu işe yetecek bir grup mevcut olduğu zaman, bu mükellefiyet diğer mü'minlerden düşer.

b) "Âyetteki "مِنْ", teb'îz (kısmen) manasınadır." Bu görüşte olanlar da şu iki şekilde ihtilaf etmişlerdir:

1- Bu âyette, "مِنْ" harf-i cerri'nin getirilmesinin faydası, bir toplum içinde, kadınlar, hastalar ve âcizler gibi, tebliğ yapmaya ve ma'rufu emredip münkerden nehye gücü yetmeyen kimselerin bulunacağını göstermektir.

2- Bu mükellefiyet, din âlimleri içindir. Bunun böyle olduğuna şu iki şey delâlet eder:

Birincisi: Bu âyet, üç emri ihtiva etmektedir: Hayra davet, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma.. Hayra davetin, hayrın, ma'rufun ve münkerin ne olduğunu bilme şartına bağlı olduğu herkesçe malumdur. Çünkü cahil kişi, çoğu kez insanları bâtıla davet eder, münkeri emrederken, ma'ruf (iyi) olanı yasaklar. Yine çoğu kez o, kendi mezhebindeki hükmü bilir ama başkasının mezhebindeki hükmü bilmez. Böylece de başkasını, mezhebinde münker olmayan şeyden yasaklamış olur. Yine cahil bazen yumuşak davranması gereken yerde sert, sert davranması gereken yerde yumuşak olur ve bazen günahta devamını artıracak kimselere nehy-i münker yapar. Böylece bu mükellefiyetin din âlimleri için olduğu kesinleşir. Âlimlerin, ümmetin bir kısmını teşkil ettiklerinde şüphe yoktur. Bunun bir benzeri de *"O (mü'minlerin) her kısmından, din hususunda iyice ilim sahibi olmaları için bir takımın bulunması gerekmez miydi..."* (Tevbe, 122) âyetidir.

İkincisi: Biz bazı insanların bu mükellefiyeti yerine getirmesi halinde, diğer mü'minlerden düşeceği manasında, bir farz-ı kifâye olduğunda ittifak ettik. Durum böyle olunca mana, "Bazınız bu işi yerine getirsin..." şeklinde olur. Böylece de bu, hakikatte herkese olmayıp, bazı Müslümanlara farz olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

Bu hususta bir üçüncü fikir daha olup, o da **Dehhâk**'a ait şu görüştür: Bu âyette kastedilenler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabıdır. Çünkü onlar Hz. Peygamber'den öğreniyor ve diğer insanlara öğretiyorlardı. Buna göre âyetin manası, "Resûlullah'ın sünnetini muhafaza ve dini öğrenme üzerinde ittifak etmiş bir ümmet olunuz" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, şu üç mükellefiyeti ihtiva eder; hayra davet, ma'rufu (iyiyi) emretme ve münkeri (kötüyü) nehyetme... Bu üç şeyin, aralarında olan atıf

vâv'larından ötürü, birbirlerinden farklı şeyler olması gerekir. Binâenaleyh biz şöyle deriz: Hayra davetin en faziletlisi, Allah'ın zâtını ve sıfatlarını bildirip O'nun mümkin varlıklara benzemekten münezzeh olduğuna inanmaya davettir. Biz, Hakk'a davetin, işte bu manaya geldiğini söylüyoruz. Çünkü Cenâb-ı Allah, *"Rabbinin yoluna hikmet ile davet et..."* (Nahl, 125) ve *"De ki: "İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana tâbî olanlar, Allah'a bir basiret (ilim) üzere davet ediyoruz. (Körü körüne değil...)"* (Yusuf, 108) buyurmuştur.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: "Hayra davet, altında şu iki türün bulunduğu bir cinstir:

a) Uygun olan şeyi yapmaya teşviktir ki bu, emr-i ma'ruftur.

b) Uygun olmayanı bırakmaya bir teşviktir ki, bu da nehy-i münkerdir. Böylece Cenâb-ı Allah, daha fazla izâh etmek için, önce cinsi, sonra onun iki türünü zikretmiştir. Emr-i ma'ruf ve nehy-i münker'in şartları kelâm kitaplarında sayılmıştır.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ *"İşte bunlar, kurtuluşa erenlerin tâ kendileridir"* buyurmuştur. Bu tabirin izahı daha önce geçmişti. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: Söylediğini Yapmayan Kimsenin Emr-i Ma'ruf Yapması

Bazı âlimler, fâsık (günahkâr) kimsenin emr-i ma'ruf ve nehy-i münker yapamayacağına bu âyeti delil getirler. "Çünkü âyet, bu işi yapanların kurtuluşa erenlerden olduğunu göstermektedir. Halbuki fâsıklar, felâha erenlerden değildir. Binâenaleyh bilhassa emr-i ma'ruf yapan kimsenin fâsık olmaması gerekir" demişlerdir. Bunlara şöyle cevap verilmiştir: "Bu ifâde, tağlib (ekseriyeti nazar-ı itibare alma) yoluyla getirilmiştir. Çünkü genelde zâhire göre, bu işi yapan kimse, ancak kendi hallerini düzelttikten sonra bu işe başlar. Zira akıllı insan, kendi işlerini, başkasının işlerinden önce yapar." Sonra fâsıkın bu işi yapamayacağını söyleyenler, görüşlerini şu âyetlerle de desteklemişlerdir: *"Siz insanlara iyiliği emreder de kendinizi unutur musunuz?"* (Bakara, 44); *"Ey iman edenler, yapmayacağınız şeyi niçin söylüyorsunuz. Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir buğzu gerektirir"* (Saff, 2-3). Bir de, eğer bu câiz olsaydı, bir kadınla zinâ eden kimsenin, o kadına "niçin yüzünü açıyorsun (tesettüre riâyet etmiyorsun?)" diye emr-i ma'ruf yapması câiz olurdu. Halbuki

bunun son derece çirkin olduğu malumdur. Âlimler, fâsıkın emr-i ma'ruf yapabileceğini söylemişlerdir. Çünkü ona hem yaptığı kötü işi bırakmak, hem de başkalarını o kötü işten uzaklaştırmaya çalışmak vaciptir. Onun, bu vaciplerden bir tarafı yapmaması yüzünden, diğerini de yapmaması gerekmez. Yine seleften, "Yapmasanız da, hayrı emredin" diye tavsiyeler gelmiştir. **Hasan el- Basrî**'den, **Mutarraf İbn Abdullah**'ın şöyle dediğini duyduğu rivâyet edilmiştir: O, "Ben, yapmayacağım şeyi söylemem" dedi. Bunun üzerine **Hasan el-Basrî** "Hangimiz dediğini yapıyor ki... Şeytan bu söz ile, hiçbirimizin ma'rufu emretmeyip münker'den sakındırmamamıza sebep olmayı arzu eder" demiştir.

İKİNCİ MESELE

Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: مَنْ اَمَرَ بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَى عَنِ الْمُنْكَرِ كَانَ خَلِيفَةَ اللهِ فِي اَرْضِهِ وَخَلِيفَةَ رَسُولِهِ وَخَلِيفَةَ كِتَابِهِ *"Emr-i ma'ruf ve nehy-i münker yapan herkes, yeryüzünde Allah'ın, Peygamber'in ve Kur'ân'ın halifesi (vekili) olmuş olur."* **Hz. Ali** (r.a) de, "Cihâdın en üstünü, emr-i ma'ruf ve nehy-i münkerdir" ve "Kalbi ile bir ma'rufu tanıyamayan ve münkerden nehyetmeyen, tepesi üstü gider, alt-üst olur" buyurmuştur. **Hasan el-Basri, Hz. Ebû Bekir** (r.a)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Ey insanlar, ma'ruf (iyi) olanı tutun ve münker (kötü) olandan kaçının ki hayır üzere yaşamış olasınız." **Sevrî**'nin de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bir insan komşularınca sevilir ve kardeşleri (dostları) tarafından övülür ise, bil ki o, dalkavuktur."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Allah, *"Eğer mü'minlerden iki zümre birbiriyle dövüşürlerse aralarını (bulup) barıştırın. Eğer onlardan biri diğerine karşı saldırmaya devam ederse, Allah'ın emrine dönünceye kadar o saldırganla savaşın"* (Hucurât, 9) buyurmuş, arabulmayı (sulhü), savaştan öne almıştır ki, işte bu husus, kişinin emr-i ma'ruf ve nehy-i münker yaparken, en yumuşak olan üslûptan başlayıp, sonra derece derece daha katı ifâdelere doğru çıkmasını gerektirir. Hak Teâlâ'nın, *"(O itaatsiz kadınlarınızı) yataklarında yalnız bırakın. (Yine kâr etmezse) onları dövün..."* (Nisa, 34) âyeti de buna delâlet etmektedir. Sonra katı ve sert ifâdelerden netice alınmadığında, insana o kötülüğü eliyle, olmazsa diliyle ortadan kaldırması, o da olmaz ise, kalbiyle o işten hoşlanmaması gerekir. Bu hususta insanlar farklı farklıdır.

Daha sonra Allahu Teâlâ: وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ *"Siz, kendilerine apaçık deliller, âyetler geldikten sonra, parçalanıp ayrılanlar ve ihtilâfa düşenler gibi olmayın"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Tefrikadan Sakının**

Bu âyetin, öncesi ile münâsebeti hakkında şu iki izah yapılmıştır:

1- Allahu Teâlâ önceki âyetlerde, kendisinin, Tevrât ve İncil'de İslâm dininin ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin doğruluğuna delâlet eden şeyleri beyân ettiğini zikretmiş, daha sonra da Ehl-i kitabın Hz. Muhammed (s.a.s)'e haset ettiklerini ve apaçık olan o nasslara çeşitli şekk ve şüpheler atma hususunda hileler yaptıklarını belirtmiş, sonra da mü'minlere, kendisine iman etmelerini ve kendisine davet etmelerini emretmiş, daha sonra bunu, nasslar hususunda çeşitli şüpheler atmak ve o nassların delâletini ortadan kaldıracak fâsit te'viller yapmak demek olan Ehl-i kitabın yapmış olduğu bu tür fiilleri yapmaktan mü'minleri sakındırarak hitâma erdirmiş ve, "Ey mü'minler, bu beyyineleri dinlediğiniz zaman, kendilerine Tevrat ve İncil'de o apaçık âyetlerin gelmesinden sonra ihtilaf edip ayrılığa düşen Ehl-i kitap gibi olmayın" buyurmuştur. Bu izaha göre, âyet-i kerime, daha önceki âyetlerin bir tamamlayıcısı olmuştur.

2- Cenâb-ı Hak, emr-i bil ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker yapmayı emredince, bu ancak iyiliği emredenin bu teklifi zâlimlere ve azgınlara karşı yerine getirebilecek bir güçte olmasıyla tamam olur. Buna güç yetirebilmek ise, ancak hak ve din bağlıları arasında ülfet ve muhabbetin olması ile mümkün olur. İşte bu işi yerine getirmekten âciz kalmalarına bir sebep olmaması için, Allahu Teâlâ mü'minleri ayrılık ve ihtilaftan kesin olarak men etmiştir. Bu izaha göre de âyet, sadece önceki âyetin bir tamamlayıcısı olur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Parçalanıp ayrılanlar ve ihtilafa düşenler.."* tavsifinin birkaç izah şekli vardır:

a) Bunun manası, "parçalanıp ayrılanlar, hevâlarına uyup nefislerine itaat edenler ve hasetleri yüzünden ihtilafa düşenler gibi olmayın..." şeklindedir. Nitekim İblis, Hz. Adem'e hasedinden dolayı, Allahu Teâlâ'nın emrini terk etmişti.

b) Bunun manası, "Parçalanıp ihtilafa düşerek, her bir grubun peygamberlerden bir kısmını tasdik ederken, diğerlerini tasdik etmeyen, böylece de düşmanlık ve tefrika içine düşen kimseler gibi olmayın" demektir.

c) "Müşebbihe, Kaderiyye ve Haşviyye gibi, fırkalar halinde bölünmeyin" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı âlimler, bu iki kelimenin (ihtilaf ve tefrika kelimelerinin) manasının aynı olduğunu, Allah'ın bu ikisini, birbirini te'kid için getirdiğini söylemişlerdir. Bu iki kelimenin farklı manalarda geldiğini söyleyenler de vardır. Bu görüşte olanlar, şunları söylemişlerdir:

a) Sizler, düşmanlık yapmak suretiyle parçalanmayın ve dinî konularda ihtilaf etmeyin.

b) Nasslardan yanlış manalar çıkararak parçalanıp, sonra her biriniz kendi görüş ve mezhebinin te'yidi için çaba sarf ederek ihtilaf etmeyiniz.

c) Âlimlerden her biri bir beldede reis olduğu için, bedenleri bakımından ayrı oldukları gibi, her biri kendisinin hak, başkalarının bâtıl üzere olduğunu iddia etmeleri sebebiyle ihtilafa düşmeyiniz. Ben derim ki: Sen insaflıca düşündüğünde, zamanımız âlimlerinden pek çoğunun, bu hal üzere olduğunu görürsün. Ne diyelim, Allah taksiratımızı bağışlayıp bize merhamet buyursun..

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, bu âyette "مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ" buyurup "جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ" demedi. Çünkü müennes failin fiili, failden önce geldiğinde te'nis alametinin hazfedilmesi mümkündür.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"İşte bu kimseler yok mu, onlara büyük bir azap vardır"* buyurmuştur. Yani, "Bölünüp parçalananlara, bu tefrikaları sebebiyle âhirette çok büyük azap var." Böylece, bu ifâde, mü'minleri bölünüp parçalanmaktan men etmiş olur.

Daha sonra Allahu Teâlâ, يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ *"O günde nice yüzler vardır, ağaracak; nice yüzler de kapkara kesilecek"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, Yahudîlere bazı şeyleri emredip, bazı şeyleri de yasaklayınca ve daha sonra da Müslümanlara bazı şeyleri emredip, bazı şeyleri yasaklayınca, bu emirleri te'kid için, peşi sıra âhiret hallerini zikretmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır. Şöyle ki:

BİRİNCİ MESELE

"يَوْمَ" kelimesinin mansub olması hakkında iki izah şekli vardır:

a) Bu kelime zarf olduğu için (mef'ûlün fîh) mansûbdur. Kelamın takdiri ise, "Bu günde onlar için büyük bir azap vardır" şeklindedir. Böyle bir takdirin şu iki faydası vardır:

1- Yani, "İşte o azap, bu gündedir."

2- O günde, bazı yüzlerin ak, bazılarının da kara olması, bu günün hallerindendir.

b) Bu kelime, mukadder bir اُذْكُرْ "an, hatırla" kelimesiyle mansûbdur.

***İKİNCİ MESELE:* Kıyamette Yüzleri Ak veya Kara Çıkanlar**

Bu âyetin benzeri, pek çok âyet vardır. Meselâ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ *"Yalan söyleyenlerin kıyamet günü yüzlerinin kapkara olduğunu göreceksin"* (Zümer, 60); *"Onların (iyi iş yapanların) yüzlerine ne bir toz bulaşır, ne de bir horluk kaplar"* (Yunus, 26), *"O gün yüzler vardır; parıl parıl parlayıcıdır. Gülücüdür, sevinicidir. Ogün bazı yüzler de vardır ki, üzerlerini toz toprak bürümüştür"* (Abese, 38-40); *"Bazı yüzler vardır, o zaman parlaktır. Rablerine bakacaktır. Bazı yüzler de vardır ki, asıktır; onlar ki başına, bel kemiklerini kıracak büyük bir belâ gelecek"* (Kıyame, 22-25); *"Öyle ki sen, o nimetin güzelliğini yüzlerinde görürsün"* (Mutaffifîn, 24) ve *"Günahkârlar simalarıyla tanınacak..."* (Rahman, 41) âyetleri gibi.

Sen bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, bu âyetlerde bahsedilen aklık, karalık, toz, toprak ve parlaklık, ter-ü tazelik gibi tabirler hakkında müfessirlerin şu iki görüşü vardır:

a) Aklık, ferah ve sürurdan; siyahlık da gam ve kederden mecâzdır. Bu, çokça kullanılan bir mecâzdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onlardan birine kız çocuğu müjdesi verilince, kendisi pek öfkeli olarak, yüzü mosmor (simsiyah) kesilir"* (Nahl, 53) buyurmuştur. Yine "لِفُلَانٍ عِنْدِى يَدٌ بَيْضَاءُ" denilir. Yani "bana göre falancanın eli açıktır, cömerttir.." **Hasan İbn Ali** (r.a), halifeliği **Muâviye**'ye teslim edince, ona bazıları, "Ey mü'minlerin yüzünü karartan" demişlerdir. Bir şâirin, ak saçları hakkında şu beyitleri var:

يَا بَيَاضَ الْقُرُونِ سَوَّدْتَ وَجْهِى عِنْدَ بَيْضِ الْوُجُوهِ سُودِ الْقُرُونِ
فَلَعَمْرِى لَأُخْفِيَنَّكَ جَهْدِي عَنْ عِيَانِي وَعَنْ عِيَانِ الْعُيُونِ
بِسَوَادٍ فِيهِ بَيَاضٌ لِوَجْهِي وَسَوَادٌ لِوَجْهِكَ الْمَلْعُونِ

"Ey saçlarımın beyazlığı; yüzleri ak ve saçları siyah olanlar yanında benim yüzümü kara çıkarttın! Ömrüme yemin ederim ki, gücümün yettiğince, içinde benim yüzümün aklığı; senin o lanet olasıca yüzünün de siyahlığı bulunan bir karalıkla, seni gözlerimden ve başka gözlerin görmesinden saklayacağım..."

Araplar, arzusuna ulaşan ve gayesini elde eden kimse hakkında "اِبْيَضَّ وَجْهُهُ" (yüzü ağardı) derler. Bunun manası, sevinme ve neşelenmedir. Yine onlar, bir sürûru tebrik ederlerken "Yüzünü ağartan Allah'a hamdolsun" derler. Başına bir kötülük gelen kimseye de, اِرْبَدَّ وَجْهُهُ وَاغْبَرَّ لَوْنُهُ وَتَبَدَّلَتْ صُورَتُهُ "Yüzü tozlandı, rengi kaçtı ve şekli değişti" denilir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Mü'minler Kıyamet gününde, yaptıkları amellerinin üzerine gelir. Eğer amelleri, hasenât ise, yüzü ağarır, yani Allah'ın nimetlerine ve fazlına sevinir. Eğer amelleri bunun aksine olur da o kâfir kötü amellerinin tek tek tespit edilmiş olduğunu görünce yüzü kararır, yani alabildiğine hüzün ve keder duyar. Bu, **Ebû Müslim el-İsfehânî**'nin görüşüdür.

b) Bu aklık ve karalık, mü'min ve kâfirlerin yüzlerinde bizzat bulunur. Çünkü bu kelimeler, burada hakiki manalarında kullanılmışlardır. Bu kelimelerin hakiki manalarında alınmasına mani bir delil de yoktur. Binâenaleyh bunları hakîkî manalarında almak gerekir. Ben derim ki: **Ebû Müslim** şöyle diyebilirdi: "Bizim verdiğimiz manaya delâlet eden bir delil vardır. Çünkü Cenâb-ı Hak: *"O gün yüzler vardır, parıl parıl parlayıcıdır, mütebessim ve sevinçlidir. Ogün yine yüzler vardır, üzerlerini toz toprak (bürümüştür), onu bir karanlık ve siyahlık kaplayacaktır."* (Abese, 38-41) buyurmuş ve "toz toprak" ve "karanlık" kelimelerini, gülme ve sevinç mukabili olarak zikretmiştir. Eğer bu kelimelerden, söylediğimiz mecazi manalar kastedilmemiş olsaydı, bu kelimelerin gülme ve sevinç mukâbili zikredilmeleri doğru olmazdı. Bundan dolayı biz bu kelimelerden maksadın, gam ve keder olduğunu anlıyoruz. Böylece bu kelimeler, gülme ve sevincin mukabili olabilmişlerdir. Sonra bu ikinci görüşte olanlar, bunun sebebinin şöyle olduğunu söylemişlerdir: Mahşer halkı, bir insanın yüzünün ak olduğunu gördüklerinde, onun cennetliklerden olduğunu anlarlar ve ona daha fazla saygı duyarlar. Bunun neticesi olarak, o kimse için, şu iki bakımdan sevinç meydana gelir:

1- Saîd (cennetlik) kimseler, kendisinin saadet ehlinden olduğunu kavminin bilmesi ile sevinirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, bu durumu şu şekilde

haber vermiştir: *"(Ona): 'Gir cennete' denildi. (O da) 'Keşke, kavmim, Rabbimin beni bağışladığını ve ikram edilenlerden kıldığını bilselerdi' (dedi)"* (Yasin, 26-27).

2- Onlar bunu bildikleri zaman, ona daha fazla saygı gösterirler. Böylece mükellefin yüzünde aklığın gerçek manada meydana gelmesinin, âhirette daha fazla sevinmesine sebep olacağı ortaya çıkmış olur. İşte aynı yolla, kâfirin yüzünde siyahlık bizzat bulunduğu zaman, bu, onun âhirette daha fazla kederlenmesine sebep olur. Âhiretteki aklığın ve karalığın hikmeti budur. Fakat dünyadaki hikmetine gelince, mükellef dünyada iken, âhirette böyle bir şeyin olacağını bilirse, âhirette yüzleri ağaranlardan olup, kara çıkanlardan olmamak için, bu, onun tâatlere daha fazla rağbet gösterip, haramları bırakmasına sebep olur. İşte iki görüşün izahı da budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerimiz bu âyeti, mükelleflerin ya mü'min ya kâfir olacağı ve Mû'tezile'nin iddia ettiği gibi bu ikisi arasında bir yerin (menzile beyne'l-menzileteyn) bulunmayacağına delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, kıyamet ehlini iki kısma ayırmıştır. Onlardan bir kısmının yüzü aktır ve bunlar mü'minlerdir. Bir kısmının da yüzü kara olup bunlar kâfirlerdir. Cenâb-ı Hak, üçüncü bir kısmı zikretmemiştir. Eğer orada üçüncü bir kısım bulunsaydı, Allahu Teâlâ onu zikrederdi." Âlimlerimiz daha sonra, "Bu, Cenâb-ı Hakk'ın: *"O gün yüzler vardır, parıl parıl parlayıcıdır, güleçtir, sevinçlidir. O gün yine yüzler vardır, üzerlerini toz toprak (bürümüştür), onu bir karanlık ve siyahlık kaplayacaktır. İşte bunlar kâfir ve facirlerin tâ kendileridir"* (Abese, 38-42) âyetiyle de te'kid edilmektedir" demişlerdir. **Kâdî,** buna şöyle cevap vermiştir: "Üçüncü bir kısmın zikredilmemesi, onun bulunmadığına delâlet etmez. "O, bu sözünü şöyle açıklar: Cenâb-ı Hak burada, يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ *"O gün nice yüzler vardır, ağaracak, nice yüzler de kapkara kesilecek"* buyurmuş ve "vücûh" (yüzler) kelimesini nekire olarak zikretmiştir. Bu, umum ifâde etmez, yani bütün yüzleri içine almaz. Yine âyet-i kerimede zikredilenler, mü'minler ile, imandan sonra küfre dönenlerdir. Şüphe yok ki, her iki kısma dahil olmayan asıl kâfirler cehennem ehlidirler. Fâsıklar (günahkârlar) hakkındaki söz de böyledir.

Şunu bil ki biz, bu âyet-i kerimeyle şu şekilde istidlâl ederek deriz ki: "Önceki âyetler, ancak tevhid ve nübüvvete imana teşvik ve bunları inkârdan men etme hakkındadır. Cenâb-ı Hak o âyetlerin peşi sıra bu âyeti

getirmiştir. Buna göre, âyetin zâhiri, yüzün ak olmasının tevhid ile nübüvvete iman edenlerin; yüzün kara olmasının da bunları inkâr edenlerin nasibi olduğunu gösterir. Sonra, bu âyetin peşine gelen tabirler yüzleri ak olanların cennetlik, kara olanların ise cehennemlik olduğuna delâlet etmektedir. Binâenaleyh iki menzil arasında üçüncü bir menzilin bulunmaması gerekir.

Kâdî'nin, "Bu, aslî kâfirin durumu ile bir müşkillik arz eder" iddiasına gelince, buna iki şekilde cevap veririz:

1- Bizim, "Bundan muradın, insan zürriyeti Hz. Âdem'in sulbünden çıkarılıp (ahit alındığı zaman), bütün Müslüman olanlar olması niçin câiz olmasın?" şeklinde cevap vermemizdir. Durum böyle olunca, herkes bu hükme dahil olmuş olur.

2- Allahu Teâlâ, bu âyetin sonunda, *"İşte küfretmenize mukâbil tadın azabı..."* buyurmuş ve böylece, azabın sebebi olarak imandan sonra olması itibariyle küfrü değil, sırf küfür olması itibarıyla küfrü göstermiştir. Azaba mâruz kalmanın sebebi olarak küfür mutlak surette zikredilince, ister imandan sonra kâfir olsun, ister aslî kâfir olsun, her kâfir bu hükme dahil olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

Sonra Cenâb-ı Allah, فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ *"Yüzleri mosmor (kapkara) olanlara gelince, (onlara), 'imanınızdan sonra küfre girdiniz öyle mi.?' (denilir)"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci soru: Allahu Teâlâ önce, iki kısmı zikrederek, *"Ogün nice yüzler vardır, ağaracak; nice yüzler de kapkara kesilecek"* buyurmuş ve böylece yüzlerin aklığını, karalığından önce zikretmişti. Sonra bu iki kısım insana âit hükmü belirtirken, önce yüzleri kapkara kesilenlerle ilgili hükmü zikretmiştir. Halbuki önceki sıraya göre, yüzleri beyaz olanlarla ilgili hüküm önce zikredilmeliydi?

Buna birkaç bakımdan cevap verebiliriz:

a) Buradaki vâv harfi bir sıralama ifâde etmeyip, mutlak manada bir arada oluşu ifâde eder.

b) Yaratmaktan maksat, rahmet ulaştırmaktır, azabı ulaştırmak değil. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) Cenâb-ı Hak'tan naklederek şöyle buyurmuştur:

خَلَقْتُهُمْ لِيَرْبَحُوا عَلَيَّ لَا لِأَرْبَحَ عَلَيْهِمْ *"Ben insanları, benden kâr elde etsinler diye yarattım, ben onlardan kâr elde edeyim diye değil..."* Hal böyle olunca, Cenâb-ı Hak sevaba nail olmuş yüzleri ak kimseleri önce zikretmiştir. Çünkü daha şerefli olanı, kıymetsiz olandan önce zikretmek daha uygundur. Sonra Cenâb-ı Hak, rahmeti murat edişinin, gazabı murat edişinden daha fazla olduğuna dikkat çekmek için yüzleri ak olanları zikrederek âyeti bitirmiştir. Nitekim, سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي *"Rahmetim gazabımı geçmiştir"* hadis-i kutsisinde de buna işaret edilmektedir.

c) Edîb olan kimseler, "Sözün başlangıcının ve sonunun, gönüle sürûr, kalbe ferâh verecek bir şekilde olması gerekir" demişlerdir. Şüphe yok ki Allah'ın rahmetinin önce zikredilmesi de böyledir. Binâenaleyh önce sevâba nail olanların zikredilmesi ve yine onların anlatılmasıyla sözün bitirilmesi gerekmiştir.

İkinci soru: Âyetteki, "اَمَّا" (gelince) kelimesinin cevabı nerededir?

Cevap: Onun cevabı mahzuftur. Buna göre kelamın takdiri şöyledir: "Onlara, "İmanınızdan sonra küfre girdiniz hâl!" denilir. Söz delâlet ettiği için bu hazif güzel olmuştur. Bu nev'i ifâdeler Kur'ân'da pek çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Melekler de her bir kapıdan onların yanına sokulacaklar, 'sizlere selâm..' (diyecekler)"* (Ra'd, 23-24); *"Hani İbrahim o Beytin temellerini İsmâil ile birlikte yükseltiyordu (ve) 'Ey Rabbimiz, bizden kabul buyur..' (diyorlardı)"* (Bakara, 127) ve *"Günahkârlar, Rab Teâlâ'nın huzurunda, 'Ey Rabbimiz...' (derlerken) başlarını eğdikleri zaman sen onları bir görsen!.."* (Secde, 12) buyurmuştur.

İmandan Sonra Küfre Girenler Kimler

Üçüncü soru: İmanlarından sonra küfre giren bu kimselerden murat kimlerdir?

Cevap: Müfessirlerin bu hususta birkaç görüşü vardır:

1- **Übey İbn Ka'b** (r.a) şöyle demiştir: "Bütün insanlar, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerini Hz. Âdem'in sulbünden çıkardığı zaman iman etmişlerdir. Binâenaleyh dünyada iken inkâr eden herkes, imanından sonra küfre girmiş olur." **Vâhidî, el-Basît** isimli kitabında bu sözü, Hz. Peygamber (s.a.s)'e varan bir senetle rivâyet etmiştir.

2- Bundan murat şudur: "İman etmenizi gerektiren şeyler size ayân beyân olduktan sonra inkâr mı ettiniz!" Bu şeyler de, Cenâb-ı Hakk'ın

tevhidine ve Hz. Peygamber'in nübüvvetine ait getirdiği delillerdir. Bu tefsirin sıhhatinin delili ise, bu âyetten önce gelen, *"Ey Ehl-i kitap, kendiniz (Tevrat ve İncil'de) görüp dururken Allah'ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz"* (Âl-i İmran, 70) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Allah, onları bunca açık âyet ve mu'cizelerden sonra inkâr etmelerinden dolayı kınamış ve mü'minlere, *"Siz, kendilerine apaçık deliller, âyetler geldikten sonra parçalanıp ayrılanlar ve ihtilafa düşenler gibi olmayın"* (Âl-i İmran, 105) buyurmuştur.

Daha sonra Hak Teâlâ burada, *"İmanınızdan sonra küfre girdiniz öyle mi?" (denilir)"* buyurmuştur. Bunun, mâkablinin bir izahı olabilmesi için, bizim söylediğimiz manaya hamledilmesi gerekir. Yapılan iki izaha göre de, âyet bütün kâfirler hakkında umûmî bir ifâde olur.

Âyetin, kâfirlerin bazılarıyla ilgili (husus) olduğunu söyleyenler ise şu izahları yapmışlardır:

a) **İkrime, Esamm** ve **Zeccâc,** bundan muradın Ehl-i kitap olduğunu; çünkü onların, Hz. Peygamber (s.a.s), peygamber olarak gönderilmezden önce, O'na inandıklarını, peygamber olarak gönderilince de O'nu inkâr ettiklerini söylemişlerdir.

b) **Kâtâde,** bundan muradın, iman ettikten sonra irtidat eden kâfirler olduğunu söyler.

c) **Hasan el-Basrî** ise, bunların, iman ettikten sonra, nifakları sebebiyle kâfir olanlar olduğunu söylemiştir.

d) Bunların, ümmet-i Muhammedin bid'at ve hevâ ehli olanları olduğu söylenmiştir.

e) Bunların, Hâricîler olduğu söylenmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) onlar hakkında إِنَّهُمْ يَمْرُقُونَ مِنَ الدِّينِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنَ الرَّمِيَّةِ *"Onlar, okun hedefini delip geçmesi gibi, dinden çıkarlar"*[28] buyurmuştur. Bu son iki izah, son derece uzak ihtimaldir. Çünkü bunlar, bu âyetten önceki âyetlere uygun düşmezler. Bir de, bu bir delile dayanmadan tahsis yapmadır. Bir diğer husus da, halifeye isyân etme, küfrü gerektirmez.

Dördüncü soru: Hak Teâlâ'nın, "أَكَفَرْتُمْ" *(İnkâr mı ettiniz!)* ifâdesinin başındaki istifham hemzesinin faydası nedir?

Cevap: Bu, inkârî bir istifham olup, daha önce geçen, *"De ki, "Ey Ehl-i kitap, Allah ne yaparsanız hepsine hakkıyla şâhit iken, niçin Allah'ın âyetlerini*

28 **Buhâri,** Enbiya, 6; **Tirmizî,** Fiten, 24 (4/481); **Müslim,** Zekât, 142-144 (2/740-742).

inkâr ediyorsunuz?" De ki: "Ey Ehl-i kitap, niçin iman edenleri, Allah yolundan döndürmeye çalışıyorsunuz?" (Âl-i İmran, 98-99) âyetlerinin manasını te'kid etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ *"İşte küfretmenize mukâbil tadın azabı.."* buyurmuştur. Bu tabirde şu incelikler vardır:

a) Cenâb-ı Hak şâyet bu ifâdeyi getirmeseydi, bu ilâhî vaîd iman ettikten sonra kâfir olanlara has olurdu. Fakat bu tabir kullanılınca, vaîdin, hem iman ettikten sonra kâfir olanlar, hem de aslî kâfirler (hiç iman etmemiş olanlar) için söz konusu olduğu sâbit olur.

b) **Kâdî** şöyle der: "Âyetteki, *"İmânınızdan sonra küfre girdiniz öyle mi?"* ifâdesi, küfrün Allah'tan değil, kuldan olduğuna delâlet eder. Âyetteki, *"İşte küfretmenize mukâbil tadın azabı..."* ifâdesi de böyledir.

c) **Mürcie** şöyle demektedir: "Âyet, her türlü azabın, inkârın olması şartına bağlı olduğunu gösterir ki, bu durum, kâfir olmayan (günahkârlar) için, bir azabın olmayacağını gösterir."

Cenâb-ı Allah sonra, وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Yüzleri ağaracak olanlar ise, Allah'ın rahmeti içindedirler. Onlar bunun içinde ebedi kalıcıdırlar"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili bazı sorular vardır:

Birinci soru: Âyetteki "Allah'ın rahmeti" ile ne murat edilmiştir?

Cevap: İbn Abbas (r.a), bundan maksadın cennet olduğunu söylerken, bazı muhakkik âlimlerimiz, bunun kulun tâati ne kadar çok olsa da, cennete ancak Allah'ın rahmetiyle girebileceğine bir işaret olduğunu söylemişlerdir. Biz, nasıl böyle söylemeyiz ki, kulu bir şeyi yapmaya veya yapmamaya götürecek sebepler denk olduğu müddetçe, o kuldan bir fiilin çıkması imkansız olur. Bu durumda da, onu itaate götürecek sebep ağır basmadığı müddetçe, ondan herhangi bir tâatin sâdır olması imkansız olur. Bu üstünlük ise, ancak Allah'ın o sebebi yaratmasıyla olur. Binâenaleyh kuldan bir tâatin sâdır olması, o kul için Allah'tan gelen bir nimet olmuş olur. Bu durumda, böyle bir tâat, Allah'a bir mükâfat vermesini nasıl gerekli kılabilir? Böylece cennete girmenin, bizim hak etmemiz sebebiyle değil, ancak Allah'ın lütfu, rahmeti ve keremiyle olduğu ortaya çıkmış olur.

İkinci soru: Âyetteki, *"Allah'ın rahmeti içindedirler"* buyruğunun peşi sıra, *"Onlar bunun içinde ebedî kalıcıdırlar"* sözünün getirilmesinin ne manası vardır?

Cevap: Sanki "Onlar orada nasıl olacaklar?" diye sorulmuş da, "Onlar orada ebedî kalacaklar, oradan ayrılmayacaklar ve göçmeyecekler.." diye cevap verilmiştir.

Üçüncü soru: Mü'minler cennette ebedî kalacakları gibi, kâfirler de cehennemde ebedîdirler. Durum böyle iken, Cenâb-ı Allah, cennetliklerin orada ebedî kalacaklarını açıkça belirttiği halde, cehennemliklerin, cehennemde ebedî kalacağını belirtmemiştir. Bunun sebebi nedir?

Cevap: Bütün bunlar, Hak Teâlâ'nın rahmetinin gazabından daha fazla olduğunu ihsâs ettiren hususlardır. Çünkü Cenâb-ı Hak âyete, rahmetine nâil olanlardan bahsederek başlamış ve yine bunlardan bahsederek sona erdirmiştir. Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın rahmeti içindedirler"* buyurarak, rahmeti kendisine nisbet ettiği halde, azabı kendisine nisbet etmemiş ve *"tadın azabı..."* buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ, sevâbın ebedî olduğunu açıkça belirtirken, azabın ebedî olduğunu burada açıkça belirtmemiştir. Yine O, azaptan bahsedince, bunun sebebi olarak onların fiillerini göstermiş ve *"İşte, küfretmenize mukabil, tadın azabı..."* buyurmuş; fakat sevaptan bahsederken, onun sebebi olarak kendi rahmetini göstermiş ve *"(Onlar) Allah'ın rahmeti içindedirler.."* buyurmuştur. Âyetin sonunda da, *"Allah hiç kimseye hiçbir haksızlık etmek istemez"* buyurmuştur ki, işte bu ifâde, neden ikâbı ile tehdît etmediğini gösteren bir ifâdedir. Bütün bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin gazabından daha fazla olacağını göstermektedir. Ya Erhame'r-Râhimîn, (merhametlilerin en merhametlisi) rahmetinin serinliğinden, gufrân ve ihsanının cömertliğinden bizi mahrum etme.

Sonra Hak Teâlâ, تِلْكَ اٰيَاتُ اللهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ *"Bunlar, hak olarak sana okuyageldiğimiz Allah'ın âyetleridir"* buyurmuştur. Bu ifâdenin başındaki, "تِلْكَ" (Bunlar) kelimesi hakkında iki izâh vardır:

1- Bundan murat, "Saydığımız bu âyetler, Allah'ın delilleridir" manasıdır. Burada "تِلْكَ" (Onlar) ifâdesinin "هٰذِهِ" (bunlar) kelimesi yerine getirilmesi câiz olmuştur. Çünkü zikredilen bu âyetler, zikredildikten sonra bitmiş ve böylece onlar sanki uzaklaşmışlar da kendilerine, (uzak varlığı işaret edilen) "تِلْكَ" kelimesiyle işâret edilmiştir.

2- Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, İslâm dini hususunda gerekli olan her şeyi içine alan bir kitap indirmeyi va'detmiştir. Binâenaleyh, Hak Teâlâ, bu âyetleri indirince, "va'dedilen o âyetler, hak olarak sana okuyageldiğimiz bu âyetlerdir" demiştir. Bu mesele hakkında geniş izahımız

Bakara Sûresi'ndeki "ذٰلِكَ الْكِتَابُ" (Bakara, 2) âyetinin tefsirinde geçmişti. Buradaki بِالْحَقِّ *"hak ile"* ifâdesi hakkında da şu iki açıklama yapılmıştır:

a) "İyilikte bulunana ve kötülükte bulunana müstahak oldukları karşılığı verme hususunda, hak ve adaletle iç içe olduğu halde..."

b) Bu, "Hak mana ile.." demektir. Çünkü okunan şeylerin manaları da hak ve gerçektir.

Allah Hiç Kimseye Zulmetmek İstemez

Sonra Hak Teâlâ, وَمَا اللّٰهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ *"Allah hiç kimseye, hiçbir haksızlık (zulüm) etmek istemez"* buyurmuştur ki, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette "zulüm" kelimesini kullanması, yerinde olmuştur. Çünkü, daha önce şiddetli bir azaptan bahsedilmiştir. Halbuki Cenâb-ı Hak, Ekremu'l-ekremîn (kerimlerin en kerimi)dir. Buna göre sanki O, bu hususta bir özür beyân ederek, şöyle demiştir: "Onlar bu azaba, kendi kötü fiilleri sebebiyle düşmüşlerdir. Çünkü bütün âlemin nizamı, ancak suçluları cezalandırmakla devam eder. Bu tehdit yapılınca, yalancı çıkmamak için, gereğini yapmak gerekir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın bu şekilde bir özür beyân etmesi, rahmet-i ilâhiyye tarafının daha galip olduğuna en kuvvetli delillerin başında gelir. Bunun bir benzeri ifâde de, kâfirler için söz konusu olan ilâhî tehdidin zikrinden sonra, Nebe' Sûresi'ndeki *"Çünkü onlar hiçbir hesap beklemiyorlardı ve bizim âyetlerimizi alabildiğine yalan sayıyorlardı"* (Nebe', 27-28) âyetleridir. Yani, bu şiddetli ilâhî tehdit, onların kötü fiilleri yüzünden yapılmıştır.

İKİNCİ MESELE: Allah'ın Zulmetmediği Hakkında Mu'tezile'nin Görüşü ve Onlara Verilen Cevap

Cübbâî şöyle der: "Bu âyet-i kerime, Cenâb-ı Hakk'ın, ne kendi fiili olarak, ne de kullarının fiili olarak kabîh (kötü ve çirkin) bir fiilin çıkmasını irâde etmediğine ve böyle bir fiil yapmadığına delalet etmektedir. Bunu şu şekilde açabiliriz: Zulmün, Allah'tan veya kuldan sudûr ettiğini farz edelim. Bunun kuldan sudûr etmesi durumunda, kul ya kendi nefsine zulmetmiş olur ki, bu günah işlemesi sebebiyle olur; ya da başkasına zulmetmiş olur. İşte zulmün kısımları bu üç şeydir. Hak Teâlâ'nın, *"Allah hiç kimseye, hiçbir haksızlık (zulüm) etmek istemez"* buyruğundaki "zulüm" kelimesi, menfi cümlede nekire olarak bulunan bir kelimedir. Binâenaleyh, ister Allah'ın kendisinden, ister başkasından sudûr edecek olsun, Cenâb-ı

Hakk'ın hiçbir zulmü murat etmemiş olması gerekir. Böylece bu âyetin, Allahu Teâlâ'nın zulmün her üç çeşidini de murat etmediğine delâlet ettiği sabit olmuş olur. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, Allah'ın, zulmün bu üç çeşidinden hiçbirinin fâili olmaması gerekir. Yine bundan, Allah'ın asla zulüm işlememesi ve kullarının fiillerinin fâili olmaması gerekir. Çünkü kulların, gerek kendilerine, gerekse birbirlerine yaptıkları zulümleri de, kulların amelleri cümlesindendir. Biz âyetin, Allahu Teâlâ'nın asla zulmün fâili olmadığına delâlet ettiğini söyledik. Çünkü âyet, Allah'ın zulüm olacak hiçbir şeyi dilemediğine delâlet etmektedir. Eğer Hak Teâlâ, zulmün kısımlarından birinin fâili olsaydı, onu irâde etmiş olurdu. Halbuki bunun böyle olması batıldır."

Mu'tezile devamla şöyle demiştir: "Bu âyetle, Cenâb-ı Hakk'ın, zulmün ve kulların fiillerinin yaratıcısı olmadığı ve kulların kötü fiillerini irâde etmediği sâbit olmuş olur. Çünkü Cenâb-ı Allah, zulmü irade etmemekle kendisini övmüştür. Övünme ise, kendisinden o fiilin çıkması ve onu irâde etmesi mümkün olduğu zaman yerinde olur. Binâenaleyh bu âyet, Allahu Teâlâ'nın zulme kâdir olduğuna delâlet eder." O zaman sevinerek şöyle dediler: "İşte bu tek bir âyet bile, **Mu'tezile**'nin "adâlet"le ilgili meselelerdeki bütün kaidelerini eksiksiz ortaya koyup izah etmektedir? **Mu'tezile** sözüne devamla şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak, zulmü murat etmediğini ve zulüm yapmayacağını belirtince, bunun peşinden, *"Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi Allah'ındır. Bütün işler, ancak Allah'a döndürülür"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu âyeti, şu iki sebepten dolayı önceki âyetlerin peşinden getirmiştir:

a) Allahu Teâlâ, zulmü ve çirkin fiilleri murat etmediğini zikredince, buna, "Çirkin fiilin faili, o fiili ya cehlinden, veya âcizliğinden veyahut da ona duymuş olduğu ihtiyaçtan dolayı yapmıştır. Bütün bunlar ise, Allah hakkında muhâldir. Çünkü O, göklerde ve yerde bulunan her şeyin mâlikidir. Bu mâlikiyyet de cehle, acziyyete ve ihtiyaca ters düşer" buyurarak istidlâl etmiştir. Bu sıfatların Allah hakkında düşünülmesi imkânsız olduğuna göre, Allah'ın kabîh bir fiilin fâili olması da imkânsızdır.

b) Allahu Teâlâ, zulmü hiçbir şekilde murat etmediğini söyleyince, birisi, "Biz, âlemde zulmün olduğunu görüyoruz. O'nun meydana gelişi Allah'ın irâdesi ile değil ise, O'nun irâdesi hilâfınadır. Bu ise Allah'ın zayıf, âciz ve mağlup olmasını gerektirir. Halbuki bunlar imkânsızdır" diyebilir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ buna, وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır" diye* cevap vermiştir. Bu, "Allah,

zâlimleri zorla ve kahren zulümlerinden alıkoymaya kâdirdir. Allah buna kâdir olunca, âciz ve zayıf sayılamaz" manasınadır. Yoksa, Allahu Teâlâ, onlar böylece sevâba müstahak olsunlar diye, onların kendi istek ve ihtiyarlarıyla günahı bırakmalarını irâde etmemiştir. Eğer Allah, insanları günahı bırakmaya zorlamış olsaydı, bu mana bâtıl olurdu, ortada kalmazdı."

İşte **Mu'tezile**'nin bu âyet hakkındaki söylediklerinin özeti budur. Onlar, bu manadaki sözlerini diğer bir şekilde şöyle ifâde ederler: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah hiç kimseye, hiçbir haksızlık (zulüm) etmek istemez"* buyruğundan maksadı, ya kendisinin onlara zulmü irâde etmemesi, veyahut da onların birbirlerine zulmünü murat etmemesidir. Eğer birinci manaya alırsanız, bu sizin görüşünüze göre de doğru olmaz. Çünkü sizin mezhebinize göre, Allahu Teâlâ, günahsız bir kimseye de en şiddetli bir şekilde azap etse, zulüm yapmış olmaz, adalet yapmış olur. Çünkü zulüm (sizce) başkasının mülkünde tasarruf etmek demektir. Allahu Teâlâ ise, başkasının değil kendi mülkünde tasarruf etmiş olur. Binâenaleyh Allah'ın zâlim olması imkansız olur. Bu böyle olunca, âyeti "Allah, mahlûkata zulmetmeyi irâde etmez" manasında almak mümkün olmaz. Yok eğer, âyeti ikinci manaya, yani "O, kulların birbirlerine zulmünü murat etmez" manasında alırsanız, yine sizin görüşünüze göre bu ifâde tam olmamış olur. Çünkü sizce bütün bu gibi zulümler, Allah'ın irâde ve yaratmasıyla olmaktadır. Binâenaleyh sizin mezhebinize göre, âyetin doğru bir manaya hamledilmesinin mümkün olmadığı ortaya çıkmış olur.

Râzî'nin Mu'tezile'ye Karşı Cevabı

Buna şöyle cevap verilir: Bu âyetten muradın, "Allahu Teâlâ'nın kullarından hiçbirine zulmü murat etmemesi manası olması niçin caiz olmasın?" Hasmımızın, "Sizin mezhebinize göre, Allah'ın zulmetmesi imkansızdır. Dolayısıyla, zulmetmiyor olmakla övünmesi de imkansızdır" iddiasına karşı biz deriz ki, ona karşı, şu iki şekilde cevap veririz:

a) Allahu Teâlâ, *"Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku...."* (Bakara, 255) ve *"O, yediriyor, kendisi yedirilmiyor"* (En'âm, 14) buyurarak kendisini övmüş, fakat bu ifâdelerden O'nun uyuyabileceği ve yiyebileceği manası çıkmamıştır. İşte, burada da böyledir.

b) Allahu Teâlâ, eğer azaba müstahak olmayan kimselere azap ederse, bu her ne kadar O'nun için bir zulüm sayılmasa da zulme benzer. Bazen, birbirine benzeyen şeylerin isimleri, birbiri yerine kullanılabilir. Bu tıpkı, *"Kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür"* (Şûra, 40) âyetinde olduğu gibidir. Bunun benzerleri Kur'ân-ı Kerim'de pek çoktur. Bu münazaradaki bütün söz, işte bundan ibarettir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerimiz, *"Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi Allah'ındır"* âyetini, Cenâb-ı Allah'ın insanların fiillerinin yaratıcısı olduğuna delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: "Şüphe yok ki kulların fiilleri de göklerde ve yerde bulunan şeylerdendir. Göklerde ve yerde olan her şeyin Allah'ın olması, bu fiillerin de Allah'a ait olmasını gerektirir. Bizim, "O fiiller eğer O'nun mahlûku iseler, O'na aittir" sözümüz doğrudur. Böylece bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, kulların fiillerinin yaratıcısı olduğuna delâlet eder."

Cübbâî buna, "Hak Teâlâ'nın "لِلّٰهِ" ifâdesindeki nisbet, fiil nisbeti değil, mülkiyet nisbetidir. Baksana! Araplar, onun yaptığı şey olduğu manasını değil de onun mülkü ve memlûkü olduğunu murat ederek هٰذَا الْبِنَاءُ لِفُلَانٍ "Bu bina, falancanındır" derler. Yine âyetten maksat, Allah'ın kendisini ululaması ve uluhiyyetini methetmesidir. O'nun, çirkin ve fena şeyleri kendisine nisbet ederek övünmesi câiz değildir. Yine O'nun, *"Göklerde ve yerde bulunanlar"* buyruğu göklerin ve yerin içinde bulunanlara şâmildir. Bunlar ise, cisimlerin sıfatlarından olup, ârâz olan fiillerin sıfatlarından değildir" diyerek cevap vermiştir.

Âlimlerimiz buna, çirkini ve güzeli yapmaya kâdir olan kimsenin, güzeli çirkine ancak, kalbinde onu o güzel fiili yapmaya davet edecek bir şey bulunduğu zaman tercih edeceği delâletiyle, bu nisbetin fiil nisbeti olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir. Buna göre bu sebep de, teselsülü önlemek için Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmiştir. Kulun fiilinin meydana gelmesi hususunda müessir olan şey, kudret ve sebebin mecmûu yani (toplamı) olduğu ve, kudret ve sebep toplamının da, Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği sabit olunca, kulun fiilinin yaratma ve meydana getirme bakımından sebep fiili vasıtasıyla Allah'a dayandığı sabit olmuş olur. Bu münazara hususundaki sözün tamamı, işte budur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır"* buyruğuna dayanarak felsefeciler şunu iddia etmişlerdir: Allahu Teâlâ bu âyette, gökte olanları yerde olanlardan önce zikretmiştir. Çünkü gökte olan varlıkların halleri, yerde olanların durumlarının birer sebebidir. Böylece Cenâb-ı Hak sebebi, sonuçtan önce zikretmiştir. Bu da, yerdekilerin bütün durumlarının, göktekilerin durumlarına istinât ettiğine delâlet eder. Göktekilerin durumunun da Allah'ın yaratma ve tekvinine dayandığı hususunda herhangi bir şüphe yoktur. İşte bu bakımdan da bir cebr lâzım gelir.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Bütün işler, ancak Allah'a döndürülür"* buyurmuş, bu iki kelâmın başında da "Allah" lafzını tekrarlamıştır. Bundan gaye ise, Cenâb-ı Hakk'ı ululamayı te'kiddir. Cenâb-ı Hakk'ın bundan maksadı ise, mahlûkatın başlangıcının kendisinden olduğu gibi, sonunun da kendisine döneceğini beyân etmektir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi Allah'ındır"* buyruğu O'nun el-Evvel olduğuna; *"Bütün işler, ancak Allah'a döndürülür"* buyruğu ise, O'nun el-Âhir olduğuna işarettir. Bu da, O'nun hüküm, tasarruf ve tedbirinin, insanlarının başlangıcını ve sonunu ihata ettiğine ve, bütün sebeplerin kendisine nisbet edilip, bütün ihtiyaçların O'nun katında sona erdiğine delalet eder.

ALTINCI MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ *"Bütün işler, ancak Allah'a döndürülür"* buyruğundaki "إِلَى" (e, a) edatı, Cenâb-ı Hakk'ın bir mekanda ve bir cihette bulunduğuna delâlet etmez. Bilâkis bundan murat, varlıkların, ancak O'nun hükmünün nâfiz olduğu ve sadece O'nun yargısının hükümran olacağı bir yere varacağı hususudur.

İyiyi Emr, Kötüyü Men Eden En Hayırlı Ümmet

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١١٠﴾ لَنْ يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى وَإِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١١١﴾

"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeye çalışırsınız, Allah'a inanırsınız. Eğer, Ehl-i kitâb da iman etseydi, kendileri için elbette hayırlı olurdu. İçlerinden iman edenler vardır. Ama onların çoğu, fâsıktırlar. Onlar size, ezâdan başka asla hiçbir zarar veremezler. Eğer sizinle savaşırlarsa, size arkalarını dönüp kaçarlar. Sonra kendilerine yardım da edilmez" (Âl-i İmrân, 110-111).

Âyetin, kendisinden önceki âyetlerle münasebeti hakkında iki izah şekli vardır:

1- Allahu Teâlâ mü'minlere bazı şeyleri emredip, bazı şeylerden nehyederek, onları diretme ve isyân hususunda Ehl-i kitap gibi olmaktan sakındırıp, bunun peşinden de mü'minlere mükâfat vereceğini, kâfirleri ise cezalandıracağını zikredince, işte bütün bu âyetlerden maksat, mükellef mü'minleri Allah'a inkiyâd ve itaate sevk etmek ve onları kendisine isyan etmekten ve diretmekten men etmek olmuştur. Sonra Allahu Teâlâ, bunun peşinden, mü'minleri kendisine inkiyâd ve itaate sevk etmeyi iktiza eden bir başka tabir kullanarak, كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ *"Sizler en hayırlı bir ümmetsiniz"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Sizler, Levh-i Mahfuz'da ümmetlerin en hayırlısı ve en faziletlisi oldunuz. Buna yakışan da, sizin bu fazileti zayi etmemeniz, kendinizdeki bu güzel hasletleri yok etmemeniz ve size yöneltilen bütün teklifler hususunda inkiyâd ve itaat içinde olmanızdır" şeklinde olur.

2- Allahu Teâlâ, günahkârların ne kadar çok bedbaht olduklarını, *"Yüzleri simsiyah olanlara gelince..."* âyetiyle; saîd kimselerin de ne kadar mesût ve mutlu olduklarını da, *"Yüzleri ağaranlara gelince..."* ifâdesiyle belirtince, günahkâr ve bedbaht kimselere verilecek cezânın sebebine, *"Allah hiç kimseye hiçbir haksızlık etmek istemez"* buyruğuyla dikkat çekip, onların bu cezâya kendi kötü fiilleriyle müstahak olduklarını belirtince, bu âyette de, saîd kimselere verilecek mükâfatın sebebine, *"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz"* sözüyle dikkat çekmiştir. Yani, "bu saadetleri, bu mükemmellikleri ve bu şerefleri onlar âhirette elde edeceklerdir. Çünkü onlar dünyada iken, *"İnsanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet idiler."* Âyetle ilgili birkaç mesele vardır;

BİRİNCİ MESELE: **Kâne "كَانَ" Fiili Hakkında**

"كَانَ" lafzı, nahivde de izah edildiği gibi, bazen tam bir fiil, bazen nakıs, bazen de zâid olur. Müfessirler, Cenâb-ı Hakk'ın, كُنْتُمْ *"idiniz"* buyruğunun tefsirinde ihtilâf ederek, şu izahları yapmışlardır:

1- Buradaki "كَانَ" fiili, "وَقَعَ" (vâki oldu) ve "حَدَثَ" (meydana geldi) manasında olmak üzere, tam fiildir. Dolayısıyla bu fiil, bir habere muhtaç değildir. Buna göre manâ ise, "siz en hayırlı ümmet olarak meydana geldiniz, ortaya çıktınız, yaratıldınız" şeklindedir. Bu takdirde "خَيْرَ أُمَّةٍ" ifâdesi, hâl olur. Bu, bir grup müfessirin görüşüdür.

2- Buradaki, "كَانَ" fiili, nakıs bir fiildir. Bu hususta bir soru vardır. O da şudur: "كَانَ"nin nâkıs kabul edilmesi durumu, onların bu sıfatla mevsûf olduklarını ve onların şu anda bu sıfatlarla muttasıf olmadıklarını gösterir.

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, "كَانَ" sözü, müphem bırakılarak, bir şeyin geçmiş zamanda meydana geldiğini haber vermeden ibârettir. Bu Hak Teâlâ'nın, *"Rabbinizden mağfiret dileyin. Çünkü O, çok bağışlayıcıdır"* (Nûh, 10) ve *"Allah çok affeden ve çok merhamet edendir"* (Nisa, 152) âyetlerinin delâletiyle, ârızî bir inkıtaya delâlet etmez.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, "كَانَ"nin nâkıs kabul edilmesi halinde müfessirler şu izahlarda bulunmuşlardır:

a) "Sizler, Allah'ın ilminde en hayırlı ümmet idiniz."

b) "Sizler, sizden önce gelmiş geçmiş ümmetler içinde, en hayırlı ümmet olarak anılıyor idiniz." Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı, *"Onlar, kâfirlere karşı çetin ve sert, kendi aralarında ise merhametlidirler. Onları, rükû ediciler ve secde ediciler olarak görürsün. Onlar Allah'tan lütuf ve rızâ talep ederler. Secde izinden olan nişanlan, yüzlerindedir. İşte onların Tevrat'taki vasıfları budur"* (Fetih, 29) âyetinde ifâde ettiği gibidir. Buna göre onların kâfirlere karşı şiddetli ve sert olmaları, ma'rûfu emrederek, münker olan fiillerden nehyetmiş olmalarıdır.

c) "Sizler, Levh-i Mahfuz'da en hayırlı ümmet olarak tavsif edilmiştiniz."

d) "Sizler, iman ettiğiniz sürece, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet olursunuz."

e) **Ebû Müslim,** Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizler en hayırlı bir ümmetsiniz"* buyruğunun, O'nun *"yüzleri ağaracaklara gelince..."* buyruğu ile ilgili olduğunu söylemiş, buna göre ifâdenin takdirinin ise şu şekilde olduğunu belirtmiştir: "Onlara, cennete girdiklerinde, sizler dünya hayatınızda, en hayırlı ümmet oldunuz. Binâenaleyh şu anda, bu sebeple, içinde bulunduğunuz merhamete ve yüzlerinizin ak çıkmasına müstahak ve lâyık oldunuz.." denilir. Kıssanın başı ile sonu arasına fasılaların girmesi hali, Kur'ân'ın üslubunda daima olagelen bir haldir.

f) Bazı kimseler de, "Eğer Allahu Teâlâ isteseydi, "أَنْتُمْ" (sizler...) derdi ve böylece de bu teşrif, hepimize şâmil olurdu. Ama, Cenâb-ı Hakk'ın, "كُنْتُمْ" buyurması, Resûlullah'ın ashâbından muayyen bir topluluğa tahsis edilmiştir ki, bunlar da İslâm'da ilk dereceyi alan muhacir ve ensâr ile, onların davrandıkları gibi davranan kimselerdir.

g) "Siz, iman ettiğinizden beri, en hayırlı bir ümmetsiniz..." Bu, onların, var olduklarından bu yana bu sıfat ile mevsûf olduklarına dikkat çekmek içindir.

3- "كَانَ"nin zâid olmasıdır. Bazı âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz en hayırlı bir ümmetsiniz"* buyruğunun, O'nun tıpkı, وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ *"Hatırlayın (düşünün) ki, vaktiyle siz pek az idiniz de, Allah sizi çoğalttı"* (A'raf, 86) buyurması; başka yerde ise, "كُنْتُمْ" (idiniz..) yerine "أَنْتُمْ" (sizler) buyurarak, وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ *"Hatırlayın ki, hâni vaktiyle sizler yeryüzünde azlıktınız, güçsüz bırakılmış idiniz..."* (Enfal, 26) buyurması gibi olduğunu söylemişlerdir. Buna göre "كَانَ" fiilini getirip getirmeme durumu, müsâvidir; ama ne var ki "كَانَ" zikredildiği zaman, durumu tekid eder ve o işin mutlaka meydana gelebileceğini belirtir. **İbnu'l-Enbari,** "Bu görüş, sakat bir görüştür. Çünkü, "كَانَ" mamûlleri arasına girip veya mamûllerinden sonra geldiğinde amel etmez; ama mamûllerinden önce geldiğinde mutlaka amel eder. Meselâ Araplar, عَبْدُ اللهِ كَانَ قَائِمٌ "Abdullah ayaktadır" ve عَبْدُ اللهِ قَائِمٌ كَانَ "Abdullah ayaktadır" derler.. Bu iki misâlde de, "كَانَ" fiilini amel ettirmemişlerdir. Ama onlar, "كَانَ"yi amel ettirmeyerek "كَانَ عَبْدُ اللهِ قَائِمٌ" demezler. Çünkü söze, itinâ gösterilecek şeyle başlamak, onların usullerindendir. Amel ettirilmemiş şey ise, itinâ ve özen mevkiinde bulunamaz. Yine, haberini nasbettiği için, mevzubahis âyetteki "كَانَ"nin amel ettirilmemesi caiz değildir. Bu fiil haberinde amel edip, onu nasbettiğine göre, amel ettirilmemiş kabul edilemez.

4- Bir başka ihtimal de, "كَانَ"nin, "صَارَ" (oldu, dönüştü, haline geldi...) manasında olmasıdır. Buna göre, bu ifâdenin takdiri, "كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" şeklinde olur. Yani, "Ma'rûfu emredip, münkerden nehyeden ve Allah'a iman edenler olmanız hasebiyle siz, en hayırlı ümmet haline geldiniz, dönüştünüz" demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ *"Eğer, Ehl-i kitap da iman etseydi, kendileri için elbette hayırlı olurdu"* buyurmuştur. Yani, "Bu hasletleriniz sebebiyle en hayırlı ümmet olma vasfını kazandığınız gibi, Ehl-i kitâb da iman etmiş olsaydı, bu en hayırlı olma vasfı, onlar için de söz konusu olurdu" demektir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyetin İcmâ-ı Ümmet Hakkında Delil Olması**

Âlimlerimiz, icmâ-ı ümmetin bir delil olduğuna bu âyeti delil getirmişlerdir. Bu, iki şekilde izah edilebilir:

a) Hak Teâlâ, *"Musa'nın kavminden bir cemâat vardır ki, hakka irşâd ederler ve onunla adâleti ifâ ederler"* (A'râf, 159) buyurmuş; daha sonra bu âyette de, *"Sizler, en hayırlı ümmetsiniz..."* demiştir. Binâenaleyh bu âyetin hükmü gereğince bu ümmetin, **Hz. Musa**'nın kavminden hakka irşâd eden o cemâatten daha üstün olması gerekir. Bu ümmet onlardan daha üstün olunca, bu ümmetin ancak hak ile hükmetmeleri gerekir. Çünkü bu ümmet hakkında, hak olmayan şeye hükmetmeleri caiz olsaydı, bu ümmetin hakka hidâyet eden o ümmetten daha üstün olması imkânsız olurdu. Çünkü bâtıla hükmedenin, hakka hükmedenden daha hayırlı olması imkânsızdır. Böylece bu ümmetin, ancak hak ile hükmettiği sabit olur. Durum böyle olunca da, onların icmâları bir hüccet ve delil olmuş olur.

b) Âyette geçen el-ma'rûf ve el-münker kelimelerinin başındaki elif-lâm istiğrâk ifâde etmektedir. Bu da onların, ma'rûf olan her şeyi emredip münker olan her şeyden sakındırmalarını iktiza eder. Onlar bu şekilde oldukları müddetçe, şüphesiz onların icmaları da hak ve gerçek olur. Binâenaleyh onların icmâları hüccet olur. Bu hususdaki uzun izahı, Usul-ü Fıkıh kitabımızda zikretmiştik.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Burada Hitap Has, Hüküm İse Umumîdir**

Zeccâc şöyle demiştir: *"Siz.. en hayırlı bir ümmetsiniz"* âyetinin zâhiri, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ashabına bir hitaptır, fakat bütün ümmet-i Muhammed hakkında umûmî bir ifâdedir. Bunun bir benzeri de, *"Sizin üzerinize oruç yazıldı"* (Bakara, 183) ve *"Sizin üzerinize kısas yazıldı"* (Bakara, 178) âyetleridir. Bütün bunlar, lâfızları bakımından o zamanda mevcut olan Müslümanlara bir hitaptır. Fakat bunlar, aynı zamanda, bütün Müslümanlar hakkında umûmî bir hitaptır. Bu âyette de böyledir."

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Ümmet Kelimesi Hakkında**

Kaffâl (r.h) şöyle demiştir: "Ümmet" kelimesinin asıl manası, "aynı şey üzerinde ittifak etmiş bir cemaat" demektir. Buna göre ümmet-i Muhammed, Allah'a iman etmek ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini ikrâr etmekle tavsif edilmiş bir cemaattir. Bir kimsenin davetinin topladığı herkese, "Onlar O'nun ümmetidir" denilir. Ancak ümmet kelimesi tek başına zikredildiğinde, birinci mana anlaşılır. Baksana, "Ümmet, şunun üzerinde ittifak etmiştir" denildiğinde, bundan ümmet-i Muhammed anlaşılır. Hz. Peygamber (s.a.s): أُمَّتِي لَا تَجْتَمِعُ عَلَى ضَلَالَةٍ *"Ümmetim, dalâlet üzere toplanmaz (dalâlet olan*

bir şeyde ittifâk etmez)"[29] demiştir. Yine Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Kıyâmet gününde, *"Ümmetim, ümmetim..."* diyeceği rivâyet edilmiştir. Binâenaleyh bu gibi yerlerde geçen "ümmet" kelimesinden, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini kabul eden kimseler anlaşılır. Fakat O'nun davet ve tebliğinin muhatabı olan diğer insanlar için, "Onlar, ümmet-i davettir" denilir. Onlara, ancak bu şekilde "ümmet" ismi verilebilir.

Cenâb-ı Allah'ın, أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ *"İnsanlar için çıkarılmış"* tabirinin iki izahı vardır:

a) Bu, "Siz, bütün zamanlar boyunca insanlar için çıkarılmış ümmetlerin en hayırlısısınız" manasındadır. Buna göre, *"İnsanlar için çıkarılmış"* tabiri "İnsanlar için ortaya çıkarılmış, temeyyüz edip bilinmiş ve onunla başka ümmetlerin arası iyice tefrik edilmiş bir ümmet.." manasındadır.

b) Âyetteki *"insanlar için.."* ifâdesi, "كُنْتُمْ" (idiniz) kelimesine bağlıdır. Bunun takdiri, كُنْتُمْ لِلنَّاسِ خَيْرَ أُمَّةٍ "Siz, insanlar için en hayırlı bir ümmet idiniz" şeklindedir. Bazı insanlar da, "أُخْرِجَتْ" (çıkarılmış) kelimesi, bir başka kelimeye bağlıdır ve âyetin takdiri, كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ لِلنَّاسِ "Siz, insanlar için en hayırlı bir ümmetsiniz" şeklindedir.

En Hayırlı Ümmet Olmanın Sebebi

Sonra Cenâb-ı Hak, تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ *"İyiliği emreder, kötülükten vazgeçirmeye çalışırsınız ve Allah'a inanırsınız"* buyurmuştur.

Bil ki bu ifâde, müste'nef (başlıbaşına) bir cümledir. Bunun maksadı ise, o hayırlı oluşun sebebini izahtır. Nitekim sen, "Zeyd cömert bir insandır. İnsanlara yedirir, giydirir ve onların iyiliğine çalışır" dersin. Sözün özü şudur: (Usul-ü Fıkıhta, "Bir hükmün, ona uygun bir vasıfla birlikte zikredilmesi, o hükmün o vasfa bağlandığına delâlet eder" kâidesi vardır. İşte burada da Cenâb-ı Hak, bu ümmetin en hayırlı bir ümmet olduğu hükmünü vermiş, bunun peşinden de o tâatleri yani, emr-i ma'ruf, nehy-i münkeri (iyiliği yayma, kötülükten sakındırma) ve imanı zikretmiştir. Binâenaleyh hayırlı ümmet oluş, bu ibâdetlerin bulunmasına bağlanmıştır.

Burada birkaç soru vardır:

29 **Keşfu'l-Hafâ**, 2/350 (Müsned, Taberânî, **İbn Mâce, Tirmizi** vb. kitaplardan...)

Emr-i Maruf ve Cihadın Önemi

Birinci Soru: Bu üç sıfat diğer ümmetlerde de bulunduğu halde, emr-i ma'ruf, nehy-i münker yapıp, Allah'a iman etmelerinin, bu ümmetin en hayırlı oluşunu gerektirişinin sebebi nedir?

Cevap: Kaffâl şöyle demiştir: "Ümmet-i Muhammed'in, önceki ümmetlerden daha üstün olması, emr-i ma'ruf nehy-i münkeri en sağlam bir şekilde yapmalarından, yani bu uğurda savaşmalarından dolayıdır. Çünkü ma'rufu emretmek, bazen kalp ile, bazen dil ile, bazen de el ile olur ki, bunların en kuvvetlisi el ile, yani savaşma sûretiyle olandır. Çünkü bu, insanın kendisini ölüme atmasıdır. Ma'ruf olan şeylerin en ma'rufu, hak din ile Allah'ın birliğini ve Hz. Peygamber'in peygamberliğini tasdik etmektir. En münker olan şey ise, Allah'ı inkâr etmektir. Binâenaleyh din uğrunda cihat etmek, başka insanları en büyük menfaat ve ma'rufa ulaştırmak, ve zararların en büyüğünden kurtarmak için, insanın kendisinin en büyük zararı, yani bu uğurda ölmeyi göze almasıdır. Bundan dolayı cihadın, en büyük ibâdet olması gerekir. Bizim dinimizde cihat meselesi, diğer şeriatlerdeki cihat meselesinden daha güçlü ve önemli olduğu için, bu, Ümmet-i Muhammed'in diğer ümmetlerden faziletli olmasını gerektiren bir şey olmuştur. İşte **İbn Abbas** (r.a)'tan, bu âyetin tefsiri hakkında rivâyet edilen şu haberin manası da budur: "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İnsanlara, 'Lâ ilâhe illallah' (Allah'tan başka tanrı yoktur) diye şahâdet etmelerini ve Allah'ın indirdiği şeyleri ikrâr edip kabul etmelerini emreder ve bu uğurda onlarla savaşırsınız." Kelime-i tevhid, ma'rufların en büyüğü; Allah'ı inkâr ise, münkerlerin en çirkinidir."

Kaffâl sözüne şöyle devâm etmiştir: "Din için savaşmanın faydasını insaflı olan hiçbir insan inkâr edemez. Çünkü insanların pek çoğu, alışkanlıkları ve âdetleri sebebiyle kendi dinlerini sever, onlara sunduğun deliller üzerinde düşünmeye yanaşmazlar. Fakat onlar ölümle korkutularak, hak dine girmeye zorlanırlarsa, ona girerler. Zamanla onların kalplerinde, bâtıl dinleri için olan sevgileri zayıflar ve hak dine olan sevgi artar, kuvvetlenir. Nihâyet bâtıl dininden hak dine; ebedi azaba müstahak olmaktan da ebedî mükâfat ve nimete müstahak olmaya geçer.

Allah'a İman Vasfının Sonra Getirilmesinin Hikmeti

İkinci Soru: Allah'a iman, mutlaka bütün taatlerden önce bulunması gerekirken, âyet-i kerîmede niçin emr-i ma'ruf ve nehy-i münker ondan önce zikredilmiştir?

Cevap: Allah'a iman, Allah'ı kabul eden bütün ümmetlerin müşterek sıfatıdır. Allahu Teâlâ, ümmet-i Muhammedi, Allah'ın varlığına inanan diğer ümmetlerden üstün kıldığını belirtmiştir. Binâenaleyh bu "en hayırlı bir ümmet" oluşun meydana gelmesinde etkili olan hususun, bütün ümmetlerde müşterek olan "Allah'a iman" özelliğinin olması imkânsızdır. Bundan dolayı bu hayırlılığın meydana gelmesinde müessir olan husus, ümmet-i Muhammed'in emr-i ma'ruf ve nehy-i münker hususunda diğer ümmetlerden daha ileri olmasıdır. Bu durumda, bu hayırlı oluşun bulunmasında müessir olan hususiyet, emr-i ma'rûf ve nehy-i münker yapmalarıdır. Allah'a iman hususiyeti ise, bu hayırlılıkta müessir olan hususiyetin müessir olabilmesinin şartıdır. Çünkü Allah'a iman bulunmadıkça, hiçbir taat "hayırlı" olmada bir tesire sâhip olmaz. Böylece, bu en hayırlı oluşu gerektiren husûsiyetin, Muhammed ümmetinin ma'rufu emredici ve münkeri nehyedici olma hususiyetleri olduğu kesinleşmiştir. Onların Allah'a imanları bu hususiyetlerinin hayırlı oluşta müessiriyetinin şartıdır. Müessir, esere (neticeye), tesir etme şartından daha yakın (ve önemlidir). İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, âyette emr-i ma'ruf ve nehy-i münker yapmayı, imandan önce zikretmiştir.

Üçüncü Soru: Burada, niçin sadece Allah'a iman zikredilmekle yetinilmiş, gerekli olduğu halde, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine iman zikredilmemiştir?

Cevap: Allah'a iman, Peygamber'e imanı gerektirir. Çünkü Allah'a iman etmek, ancak Peygamber'in doğru söylediğine inanmakla olur. Peygamber'in doğru söylediğine iman ise, ancak iddiasına uygun mu'cizeler getirdiği zaman yerinde olur. Çünkü mu'cize, sözün doğruluğunu bildirip kabul etme yerine geçer. Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberlik dâvasına uygun bir şekilde mu'cizeler izhar ettiğini gördüğümüzde, O'na inanmak Allah'a imanın ayrılmaz bir vasfı olmuş olur. İşte bu inceliğe dikkat çekmek için, âyette sadece Allah'a iman zikredilmiştir.

Sonra Allahu Teâlâ: وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ *"Eğer Ehl-i kitap da iman etseydi, kendileri için elbette hayırlı olurdu"* buyurmuştur. Bunun iki izahı vardır:

1- "Eğer Ehl-i kitap, bu hayırlılığın ümmet-i Muhammed için olmasına vesile teşkil eden o dine inanmış olsalardı, onlar için de bu hayırlılık söz konusu olurdu." Binâenaleyh bu sözün maksadı, Ehl-i kitabı, İslâm'a girmeye teşviktir.

2- "Ehl-i kitap, başkanlık sevgisinden ve avâmın kendilerine tâbî olmasından hoşlandıklarından dolayı, dinlerini İslâm dinine tercih etmişlerdir. Eğer onlar iman etseler, âhirette elde edecekleri büyük mükâfatın yanısıra, dünyada iken de arzuladıkları riyâset (baş olma arzusu) da kendileri için bulunur ve böylece de bu, kendileri için yetindikleri o halden daha hayırlı olurdu."

Bil ki Allahu Teâlâ, bu sözüne, atıf harfi kullanmadan, iki cümle-i ibtidâiyye (yeni başlayan cümle) ilâve etmiştir ki bunlardan birisi *"İçlerinde iman edenler vardır. Ama onların çoğu fâsıktırlar"* cümlesi; ikincisi ise, *"Onlar size, ezâdan başka aslâ hiçbir zarar veremezler"* cümlesidir. **Keşşaf sahibi:** "Bu iki cümle, Ehl-i kitaptan bahsedilirken, istidrâd olarak zikredilmiştir. Meselâ bir insan, "Falancadan bahsetmek gerekir. Çünkü, onun durumu şöyle şöyledir.." der. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ *"Ondan iman edenler vardır"* ifâdesini atıfsız zikretmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ *"İçlerinden iman edenler vardır. Ama onların çoğu fâsıktırlar"* sözü hakkında da şu iki soru vardır:

Birinci Soru: "الْمُؤْمِنُونَ" (mü'minler) kelimesindeki elif-lâm, istiğrak mı ifâde eder, yoksa (ahd) yani daha önce geçmiş olan ve bilinen kimseleri mi?

Cevap: Bu elif-lâm ahd için olup, bilinen kimseleri ifâde eder. Buna göre kastedilenler, Yahudîlerden **Abdullah İbn Selâm** ile onun etbâı; Hristiyanlardan da **Necaşî** ile ona tâbi olanlardır.

İkinci Soru: Sıfat, mübalağa ve te'kîd için getirilir. Binâenaleyh, kâfiri fâsık olarak zikretmede söz konusu olan mübalağa nedir?

Cevap: Kâfir, dini hususunda bazen âdil, bazen de fâsık olur. Bundan ötürü o, hiçbir topluluk tarafından kabul edilmez. Müslümanlar onu, kâfir olduğu için kabul etmezken; kâfirler de kendi aralarında fâsık olduğu için, onu kabul etmezler. Buna göre sanki, "Ehl-i kitap iki kısımdır. Onlardan bir kısmı iman eden, bir kısmı da iman etmeyip, dinlerinde fâsık

olanlardır" denilmiştir. Binâenaleyh onlar, hiçbir kimsenin nezdinde, kendilerine tâbi olunması gereken kimselerden değildirler.

Ehl-i Kitaptan Müslümanlara Gelen Sıkıntı ve Eziyetler

Cenâb-ı Hakk'ın: لَنْ يَضُرُّوكُمْ اِلَّا اَذًى *"Onlar size, ezadan başka hiçbir zarar veremezler"* buyruğuna gelince: Bil ki Allahu Teâlâ, mü'minleri imanlarında sağlam olmaya ve kâfirlerin sözleri ile fiillerine iltifat etmemeye *"Siz, ... en hayırlı bir ümmetsiniz"* sözü ile teşvik edince, onları bu hususta bir başka şekilde daha teşvik etmiştir. O da Ehl-i kitabın, nazar-ı itibara alınmayacak kadar söz ile yapacakları azıcık eziyetleri dışında, Müslümanlara zarar vermeye kâdir olamamalarıdır. Eğer onlar Müslümanlara karşı savaşsalar, bozguna uğrar ve yardımsız kalırlardı. Durum böyle olunca, onların söz ve fiillerine iltifat etmemek gerekir. Bütün bunlar, *"Eğer Ehl-i kitaptan herhangi bir zümreye boyun eğecek olursanız..."* (Âl-i İmran, 100) âyetini izah için getirilmiştir. İşte bu âyetin, yukarısı ile münâsebeti de budur.

Hak Teâlâ'nın, *"Onlar size, ezadan başka hiçbir zarar veremezler"* buyruğu, "Ehl-i kitabın, Müslümanlara hiçbir zararı olamaz. Onların yapabilecekleri en ileri şey, ya Hz. Peygamber (s.a.s)'e ta'n etmek veyahut **"Üzeyir,** Allah'ın oğludur. **Hz. İsa,** Allah'ın oğludur. Allah, üçün üçüncüsüdür" gibi inkâr ifâde eden sözler söylemek, sizlere dilleriyle eziyet vermek, veyahut da zayıf durumdaki Müslümanları korkutmak suretiyledir" manasındadır. Bazı âlimler, "اِلَّا اَذًى" sözünün, bir istisna-i munkatı' olduğunu söylemişlerdir ki, bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü zikredilen bütün bu hususlar, Müslümanların kalplerine bir kederin düşmesine sebebiyet verir. Keder de bir zarardır. Binâenaleyh âyetin takdiri, "Onlar size, eziyetten başka bir zarar veremezler" şeklinde olur ki, bir istisnâ-i muttasıldır. Bunun manası, "Onlar size ancak pek ehemmiyetsiz bir zarar verebilirler" şeklinde olur. Âyette "ezâ" kelimesi, "zarar" manasında kullanılmıştır. Ezâ ise, اَذَبْتُ الشَّيْءَ اَذًى "O şeye biraz eza verdim" tabirinden mastardır.

Sonra Cenâb-ı Allah, وَاِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ *"Eğer sizinle savaşırlarsa, size arkalarını dönüp kaçarlar. Sonra kendilerine yardım da edilmez"* buyurmuştur. Bu, onların, Müslümanlara karşı savaşmaları halinde hezimete ve hüsrana uğrayacaklarını; hezimetlerinden sonra da kesinlikle bir güç ve kuvvetleri olmayacağını haber vermektedir. Bunun bir benzeri de *"Eğer onlar savaşa tutuşurlarsa, bu (münafıklar) kendilerine yardım da etmezler. Yardım etseler bile, mutlaka arkalarını dönerler. Sonra kendilerine*

de yardım olunmaz" (Haşr, 12); *"Kâfirlere de ki: "Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz..."* (Âl-i İmran, 12) ve *"Yoksa onlar, 'Biz, intikam almaya kâdir bir topluluğuz' mu diyorlar. Yakında o topluluk bozulacak ve arkalarını dönüp kaçacaklardır"* (Kamer, 44-45) âyetleridir. Bütün bunlar birer fetih, nusret ve zafer va'didir.

Bil ki bu âyet, birçok gaybî haberleri ihtiva etmektedir. Meselâ mü'minlerin, Ehl-i kitabın zararlarından emin olmaları; mü'minlerle savaşmaları halinde bozguna uğrayacakları ve bozguna uğradıktan sonra kuvvet ve saltanatlarının kalmayacağı hususları gibi... Bütün bu hususlar, Allah'ın haber verdiği şekilde tahakkuk etmiştir. Çünkü Yahudîler, yaptıkları her savaşta, neticede bozguna uğramışlardır. Yine onlar, savaşa ve başkanlık elde etmeye her uğraşmalarında, başarısız kalmışlardır. Bütün bunlar, gaybdan haber vermedir ve binâenaleyh birer mu'cizedir.

Burada birkaç soru hatıra gelmektedir:

Birinci soru: Farzet ki Yahudîler böyledirler. Fakat Hristiyanlar böyle değildirler. Hristiyanların böyle olmamaları, âyetlerin doğruluğuna zarar verir? Buna karşı biz deriz ki: Bu âyetler, Yahudîler hakkındadır ve bunların sebeb-i nüzûlleri de böyledir. Binâenaleyh bu müşkillik ortadan kalkmaktadır.

İkinci soru: Âyetteki, "لَا يُنْصَرُونَ" fiili, meczûm olmalı değil miydi? Buna karşı biz deriz ki: Sözün başlangıcında, cezâ cümlesi hükmünden, haber cümlesine dönülerek, sanki "Size, onların yardım olunmayacaklarını haber veriyorum" denilmek istenmiştir. Bunun faydası şudur: Şâyet Hak Teâlâ bu ifâdeyi (şartın cevabı olarak) meczûm getirmiş olsaydı, yardım olunmama hali, onların "dönüp kaçmaları" gibi, Müslümanlara karşı savaşmaları şartına bağlanmış olurdu. Fakat bu ifâde cezmedilmeyince, yardım olunmamaları mutlak bir vaîd olmuş olur. Buna göre sanki Allahu Teâlâ şöyle demiştir: "Size haber vereceğim ve müjdeleyeceğim, onların gerisin geriye kaçmalarından sonraki durum ve kıssaları, onların artık hiçbir yardım bulamayıp devamlı zillet ve meskenet içinde kalacaklarıdır. "

Üçüncü soru: Hak Teâlâ'nın, "ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ" ifâdesi, ne üzerine atfedilmiştir?

Cevap: Bunun atfedildiği şey, şart ve cezâ cümlesidir. Sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Size, onların sizinle savaşmaları halinde bozguna

uğrayacaklarını haber veriyorum. Sonra size, onların yardım olunmayacaklarını da haber veriyorum." Bu cümlenin başındaki "ثُمَّ" (sonra) lâfzı, sıralamada sonra oluşu ifâde etmek için getirilmiştir. Çünkü onların yardımsız bırakılacağının haber verilişi, onların dönüp kaçacaklarını haber vermekten daha önemlidir.

Yahudîlere Zillet ve Meskenet Damgası Vurulması

ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوٓا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَآءُو بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَآءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿١١٢﴾

"Onlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, üzerlerine zillet (damgası) vurulmuştur. Ancak Allah'ın ipine ve insanların ipine (ahdine) tutunmaları müstesna... Onlar döne dolaşa Allah'ın gazabına uğradılar. Üzerlerine de bir miskinlik vuruldu. Bu, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve peygamberlerini haksız yere öldürmeleri sebebiyledir. (Yine) bu, isyan etmeleri ve haddi aşmış olmaları sebebiyledir" (Âl-i İmran, 112).

Bil ki Hak Teâlâ, onların Müslümanlara karşı savaşmaları halinde yardımsız kalacaklarını ve bozguna uğrayacaklarını beyan edince, aynı zamanda onlara bir zillet ve meskenetin vurulacağını da zikretmiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Biz, bu lâfızların ne manaya geldiklerini Bakara Sûresi'nde (61. âyetin tefsirinde) anlatmıştık. Buna göre mana, "zillet, bir şeyin birşey üzerine basılıp, onun üzerinde iz bırakması gibi, o Yahudîler üzerine âdeta basılmış ve üzerlerinde iz bırakmıştır" şeklindedir. Arapların, "Bu, üzerime vurulmuş, benden ayrılmaz birşey (darbe-i lâzib) değildir" şeklindeki sözleri ve haraca "darîbe" demeleri de bu manadan dolayıdır.

İKİNCİ MESELE

Zillet, zül (değersizlik) demektir. Âyetteki "zillet"ten ne kastedildiği hususunda bazı tefsirler vardır:

a) Bu, en kuvvetli görüştür. Buna göre, zilletten murat, onlarla savaşılması, öldürülmeleri, mallarının ganîmet olarak alınıp, çoluk çocuklarının esir edilmesi ve topraklarına el konulmasıdır. Bu tıpkı, *"Onları, nerede yakalarsanız öldürün"* (Bakara, 191) âyetinde ifâde edildiği gibidir.

Sonra Cenâb-ı Hak, إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ *"Ancak Allah'ın ipine... tutunmaları müstesnâ..."* buyurmuştur ki, Allah'ın ipinden murat, Allah'ın ahdi, koruması ve Allah ile mü'minlerden olan bir teminattır. Çünkü, böyle bir durumda hükümler ortadan kalkar ve böylece de öldürülmeleri, mallarının ganimet olarak alınması ve çoluk-çocuklarının esir edilmesi hükümleri uygulanmaz.

b) Zillet, cizye mükellefiyeti manasınadır. Çünkü onlara cizye vermeyi mecbur etmek, hakareti ve değersizliği ifade eder.

c) Bundan murat şudur: "Sen onların içinde, güçlü bir hükümdar ve değer verilen bir başkan göremezsin. Aksine onlar her yerde küçümsenen, zelil ve değersiz kimselerdir."

Bil ki âyet-i kerîmedeki zilletten muradın, sadece cizye veya sadece değersizlik manası olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü âyetteki *"Ancak Allah'ın ipine... tutunmaları müstesnâ..."* istisnası, Allah'ın ipinin mevcut olması halinde, bu zilletin söz konusu olmayacağını gösterir. Halbuki cizye, küçük görülme ve değer verilmeme gibi hususlardan hiçbirisi, Allah'ın ipi onlar için mevcut olduğunda da zâil olmaz. Binâenaleyh zilleti, sadece cizye verme mecburiyeti manasında almak imkansızdır. Bu görüşü destekleyenlerden birisi, bu meseleye şöyle cevap vermiştir: "Bu istisnâ, istisna-ı munkati'dir." Bu, **Muhammed İbn Cerir et-Taberî**'nin görüşüdür. O sözünü şöyle sürdürmüştür: "Yahudîler üzerine zillet damgası vurulmuştu. Binâenaleyh Allah'tan bir ahit üzere bulunsalar da bulunmasalar da, onlar bu istisnâ ile, zillet halinden izzet haline geçemezler. Buna göre "إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ" ifâdesinin takdiri şöyledir: "Fakat onlar bazen Allah'ın ipine (ahdine), bazen de insanların ipine sımsıkı tutunurlar." Bil ki bu, zayıftır. Çünkü, "إِلَّا" istisnâ edatını, "fakat" manasına hamletmek câhirin hilafınadır. Yine biz sözü, bundan muradın, "Fakat onlar bazen Allah'ın ipine (ahdine), bazen de insanların ipine sımsıkı tutunurlar" olduğuna hamletsek bile, bu durumda da sözün manası tam olmamaktadır. Bundan ötürü de, kendisinden sakınmak için, bu şeylere sımsıkı sarılmalarını gerektiren bir başka şeyin takdir edilmesi gerekir. Takdir etmek ise, aslın hilafınadır.

Binâenaleyh bu şeylere ancak zarûret olduğu zaman müracaat edilir. Burada bu şeylere müracaat için bir zaruret olmadığına göre, bunlara başvurmak câiz değildir. Bilâkis burada bir başka izah şekli bulunmaktadır. Bu da "zillet" kelimesini, bütün bu manaların hepsine birden, yani öldürülme, esir edilme, nesillerin köleleştirilmesi, mallarının alınması, hor ve hâkir hale getirme ve aşağılanma manalarının hepsine birden hamledilmesidir. Buradaki istisnâ'nın manası, bu hükümlerin tamamının kalmamasıdır. Bu, bazı hükümlerin kalmasına mâni değildir. İstisnâi durumda geriye kalacak olan bir kısım hüküm (haller) de, onların mallarından "cizye" ismi ile az bir kısmın alınması, hor, hakîr ve aşağılık hallerinin devam etmesidir. İşte bu mevzuda söylenecek olan söz budur.

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَيْنَ مَا ثُقِفُوا" ifâdesinin manası, *"nerede ele geçirilir ve nerede rastlanılırsa..."* demektir. Nitekim, "Onu yakaladım" manasında, ثَقِفْتُ فُلَانًا فِى الْحَرْبِ "Falancayı harpte yakaladım" denilir. Bu ifâdenin izahı, daha önce "حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ" (Bakara, 191) âyetinin tefsirinde geçmişti.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Yahudîlerin Tutunacağı "Allah'ın İpi"nin İzahı**

Cenâb-ı Hakk'ın, "اِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ" buyruğunun tefsiri hakkında birkaç görüş vardır:

1- **Ferrâ,** "Bu kelamın takdiri, اِلَّا اَنْ يَعْتَصِمُوا بِحَبْلٍ مِنَ اللهِ "Allah'tan olan bir ipe (ahde) sımsıkı sarılırlarsa müstesnâ..." şeklindedir" demiş ve bu hususta şu şiiri okumuştur:

رَأَتْنِى بِحَبْلِهَا فَصَدَّتْ مَخَافَةً وَفِى الْحَبْلِ رَوْعَاءُ الْفُؤَادِ فَرُوقُ

"Beni ipine (tutunmuş) olarak görünce, korkarak yüz çevirdi.. O'nun ipine tutunmuş olan zeki ve akıllı gönüller, bir korkak (haline gelir)."

Başkaları bu izaha itiraz ederek şöyle demişlerdir: "Mevsûlün hazfedilip sılasının bırakılması câiz değildir. Çünkü aslolan mevsuldür. Sıla ise ikinci derecededir. Binâenaleyh, asıl kendisine delâlet ettiği için, ikinci derecede olanın hazfedilmesi câizdir. Aslın hazfedilip, ikinci derecede olanın hazfedilmemesi ise câiz değildir.

2- Bu istisnâ, mana yoluyla meydana gelmiştir. Çünkü "zillet damgasının" vurulmasının manası, zilleti onlara, onlardan hiç ayrılmayacak ve uzaklaşmayacak biçimde, en kuvvetli bir şekilde yapıştırmaktır. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Zillet onlardan aslâ ayrılmaz, onlar ancak Allah'tan ve insanlardan olan bir ip (ahd) sayesinde kurtulabilirler.

3- "بِحَبْلٍ" (ip ile) sözündeki bâ harf-i cerrinin, "مَعَ" (beraber) manasına olması... Nitekim Arapların şu sözünde de böyledir: اُخْرُجْ بِنَا نَفْعَلْ كَذَا "Bizimle

beraber çık, şunu yapalım." Buna göre ifâdenin takdiri, إِلَّا مَعَ حَبْلٍ مِنَ اللهِ "Ancak, Allah'tan olan bir ip (ahit) ile beraber olursa müstesna..." şeklindedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allah'ın ipinden murat, Allah'ın ahdidir. Biz yukarıda, ahdin "ip" diye isimlendirildiğini, çünkü insanın ahit almazdan önce korktuğunu; bu korkunun onun matlûbuna ulaşmasına mâni olduğunu; bu ahd tahakkuk ettiğinde, ahit ile matlûbuna ulaşacağını açıklamıştık. Böylece bu, kendisine tutunan kimsenin zarara uğrama endişesinden kurtulacağı bir "ip"e benzemiş olur.

Eğer, "Allahu Teâlâ, Allah'ın ipine, insanların ipini atfetmiştir. Bu ise, başkalığı ve muğayereti gerektirir. Bu başkalık nasıl olur?" denilirse, deriz ki: Âlimlerden bir kısmı, Allah'ın ipinden muradın, İslâm; insanların ipinden muradın ise, ahd ve misak, zimmet olduğunu söylemişlerdir. Bu, uzak bir ihtimaldir, Çünkü eğer bundan murat bunlar olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, "أَوْ حَبْلٍ مِنَ النَّاسِ" "(Veyahut da, insanlardan bir ipe...)" demesi gerekirdi. Bazı kimseler de, buradaki bu iki ipten muradın, ahd, zimmet ve emân olduğunu söylemişlerdir. Cenâb-ı Hak bu iki ipten bahsetmiştir, çünkü mü'minlerden alınan emân, Allah'ın izniyle alınan emân demektir. Bu da bana göre zayıf bir ihtimaldir.

Bu hususta benim görüşüm şudur: Zımmînin emânı iki kısımdır:

a) Allah'ın, hakkında nass getirmiş olduğu emândır ki, bu cizye almaktır.

b) Halifenin re'yine bırakmış olduğu emân... Buna göre halife, bu hususta içtihada dayanarak, bu emânı ağırlaştırabilir, hafifletebilir. İşte buna göre birinci emân şekli, "Allah'ın ipi"; ikincisi de, "mü'minlerin ipi" diye adlandırılmışlardır. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَبَاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللهِ *"Onlar döne dolaşa Allah'ın gazabına uğradılar"* buyurmuştur. Biz bunun manasının, onların, Allah'ın gazabı içinde kalakaldıklarını, kalmaya devam ettiklerini ve de devamlı kalacakları şeklinde olduğunu söylemiştik. "بَاؤُ" kelimesinin aslı, mekân manasına olan "اَلْبَوْءُ" (Bir yere dönmek, avdet etmek) kelimesinden alınmıştır. تَبَوَّأَ فُلَانٌ مَنْزِلَ كَذَا "Falanca, şu yere döndü, yerleşti" ve بَوَّأْتُهُ إِيَّاهُ "Onu, falanca yere yerleştirdim" tabirleri de bu manadadır. Buna göre mana, "Onlar, Allah'ın gazabı içinde kalıp, orada konaklayıverdiler" demektir. Senin, حَلَّ بِهِمُ الْغَضَبُ وَحَلُّوا بِهِ "Onların başına gazap indi; onlar o gazaba konakladılar" şeklindeki sözlerin de eş anlamdadır.

Cenâb-ı Hak sonra, وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ *"Üzerlerine de bir miskinlik vuruldu"* buyurmuştur. Ekseri âlimler, buradaki "meskenet"i cizye manasına hamletmişlerdir. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür ki, o şöyle demiştir: "Çünkü Allahu Teâlâ meskeneti, istisnâ dışı bırakmıştır. Bu da, bu meskenetin onların üzerinde devamlı kaldığına ve onlardan hiç ayrılmadığına delâlet eder. Onlardan hiç ayrılmayan şey, cizyeden başka bir şey değildir." Diğer âlimler de, buradaki "meskenet"ten muradın, zengin dahi olsalar, Yahudîlerin daima fakîr durumunda olacakları olduğunu söylemişlerdir. Diğer bazı âlimler de, bunun, Allahu Teâlâ'nın, Yahudîlerin mallarını Müslümanlara birer rızık kılacağını; böylece de Yahudîlerin yoksul ve miskin hale geleceklerini haber vermesi olduğunu söylemişlerdir.

Yahudîler, Cedlerinin Yaptıkları Suçlardan Sorumlu Olabilir mi?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu ilahî tehdit çeşitlerini zikredince, ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ *"Bu, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve peygamberlerini haksız yere öldürmeleri sebebiyledir"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Allahu Teâlâ, Yahudîlere, hoşlarına gitmeyecek olan şu üç çeşit cezâyı onlara âdeta yapıştırmış ve onların ayrılmaz bir vasfı haline getirmiştir:

a) Zillet,

b) Gazab-ı ilahî,

c) Meskenet... Daha sonra bu âyette Cenâb-ı Hak, hoşlarına gitmeyen bu üç şeyin, niçin onların ayrılmaz bir vasfı olduğunu da, *"Bu, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve peygamberlerini haksız yere öldürmeleri sebebiyledir"* diye beyân buyurmuştur. Burada hatıra gelebilecek birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci soru: Bu zillet ve meskenet, İslâm devletinin kuruluşundan sonra Yahudîlerin ayrılmaz vasfı olmuştur. Halbuki, haksız yere peygamberleri öldüren kimseler, Hz. Muhammed (s.a.s)'den asırlar ve devirler önce yaşamış olan kimselerdir. Binâenaleyh, buna göre, peygamberleri öldürmek sebebinin (illetinin) bulunduğu zamanda, bu illetin neticesi ve cezâsı olan zillet ve meskenet; bu netice ve cezânın bulunduğu zamanda da illet tahakkuk etmemişti... İşte, bu bakımdan burada bir müşkillik bulunmaktadır.

Buna şu şekilde cevap verilir: Hz. Peygamber zamanındaki Yahudîlerden, her ne kadar peygamberleri öldürme fiili sudûr etmemiş ise de, ancak ne var ki bu Yahudîler atalarının yapmış olduğu o fiilleri tasvip edip razı olmuşlardı. Çünkü onların ataları, peygamberleri öldürmüş; bunlar

da atalarının o fiillerine razı olmuşlardı. Böylece bu fiil, bu çirkin fiil onların ecdadının fiili olduğu ve bunlar da bu çirkin fiiller konusunda atalarını tasvip ettikleri için onlara nisbet edilmiştir.

İkinci soru: Cenâb-ı Hak niçin, ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا *"Bu, isyan etmeleri sebebiyledir"* buyruğunu tekrarlamıştır? Bunun tekrar edilmesindeki hikmet nedir? Bu tekrârın te'kid için yapıldığını söylemek caiz değildir. Çünkü te'kîdin, müekked (te'kîd olunan)den daha kuvvetli bir şeyle yapılmış olması gerekir. Halbuki "isyân", derece bakımından küfürden daha aşağıdır. Binaenaleyh, küfrü isyan ile te'kid etmek caiz değildir.

Buna şu iki şekilde **cevap** verebiliriz:

a) Zillet, gazap ve meskenetin illeti, inkârları ve peygamberleri öldürmeleridir. İnkârın ve peygamberleri öldürmenin illeti ise, masiyettir. Bu böyledir, çünkü onlar isyânlara ve günahlara dalınca, böylece isyân zulmetleri derece derece artmaya, çoğalmaya; iman nûru da derece derece azalmaya başlamıştır. Bu durum, aynı şekilde, iman nûrunun sönmesi, (ortalığı) küfür zulmetinin kaplamasına kadar devam etmiştir. İşte bu duruma da Cenâb-ı Hak, *"Hayır, bilâkis onların kazanmakta oldukları şeyler onların kalplerini istila etmiştir"* (Mutaffifîn, 14) buyruğu ile işâret etmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu, isyân etmeleri sebebiyledir"* ifâdesi, "illetin illeti" ve işâret olmuş olur.

İşte bundan dolayı muâmelât erbâbı (fakîhler, kanun adamları) şöyle demişlerdir: "Mendûb olan şeyleri terk etme hastalığına tutulan kimseler, sünnetleri terk etme; sünnetleri terk etme hastalığına tutulan kimseler, farzları terk etme; farzları terk etme hastalığına tutulan kimseler, şeriati hakir görme hastalığına; şeriati hakir görme hastalığına tutulan kimseler de, küfre düşerler."

b) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri... sebebiyledir"* buyurmakla, önceki Yahudîleri; *"Bu, isyân etmeleri sebebiyledir"* buyruğu ise, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanındaki Yahudîleri kastetmiş olması da muhtemeldir. Böyle bir izaha göre de, bir tekrar olmuş olmaz. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, öncekilerin cezâsının sebebini beyân etmiş, sonra da, sonradan gelenler öncekilere uydukları için, Cenâb-ı Hakk'ın her iki gürûha da vermiş olduğu belâ ve sıkıntıların ancak, O'nun adâleti ve hikmeti babından olduğunu insanlar anlasın diye, bu sonradan gelenlerin isyân ve düşmanlığının öncekilere verilmiş olan cezânın aynısını gerektireceğini beyân etmiştir.

Ehl-i Kitabın Hepsi Aynı Durumda Değildir

لَيْسُوا سَوَآءً مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَآئِمَةٌ يَتْلُونَ اٰيَاتِ اللهِ اٰنَآءَ الَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ ﴿١١٣﴾ يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِى الْخَيْرَاتِ وَاُولٰٓئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١١٤﴾ وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿١١٥﴾

"Hepsi bir değildirler. Ehl-i kitabın içinde kâim bir ümmet vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar. Allah'a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten sakındırırlar. Hayır işlerinde de birbirleriyle yarışırlar. İşte onlar, sâlihlerdendirler. Onlar ne hayır işlerlerse, muhakkak ki bundan mahrum bırakılmayacaklardır. Allah, takva sahiplerini çok iyi bilendir" (Âl-i İmran, 113-115).

Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, لَيْسُوا سَوَآءً *"Hepsi bir değildirler"* buyruğu hakkında şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Hak Teâlâ'nın bu beyânı, tam bir sözdür. O'nun, *"Ehl-i kitabın içinde, kaim bir ümmet vardır"* sözü, *"Hepsi bir değildirler"* ifâdesinin beyân ve izahı için, müste'nef bir sözdür. Bu, Hak Teâlâ'nın, *"Ma'rûfu emredersiniz..."* (Âl-i İmran, 110) buyruğunun, O'nun, *"Siz en hayırlı bir ümmetsiniz..."* (Âl-i İmran, 110) sözünün bir beyânı olması gibidir. Buna göre mâna, "Bahisleri geçen Ehl-i kitap, aynı değildirler..." şeklinde olur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlardan imân edenler vardır. Onların çoğu ise, fâsıktır"* (Âl-i İmran, 110) âyetinin bir izahı olmuş olur. Sonra söze yeniden başlayarak şöyle buyurmuştur: مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَآئِمَةٌ *"Ehl-i kitâbın içinde, kâim bir ümmet vardır."* Bu görüşe göre şu iki ihtimal ortaya çıkar:

a) Cenâb-ı Hak, *"Ehl-i kitâbın içinde, kâim bir ümmet vardır"* deyince, sözün tamamlanması için, "Onlar içinde, kınanmış ve mezmum ümmetler de vardır" denilmesi gerekirdi. Ama ne var ki, Cenâb-ı Hak bu kısmı

zikretmemiştir. Çünkü Araplar, iki zıttan birisini söyledikleri zaman, diğerini söylemeye lüzum ve ihtiyaç hissetmezler. Ama işin hakikati şu ki, iki zıt birlikte öğrenilir. Böylece iki zıttan birini zikretmek, müstakil ve tek başına ikisi hakkında bir bilgi ifâde etmektedir. İşte bundan dolayı diğer zıddı zikretmemek güzel olmuştur. Nitekim şair **Ebû Zueyb** de şöyle demiştir:

دَعَانِي إِلَيْهَا الْقَلْبُ إِنِّي لأَمْرِؤٌ مُطِيعٌ فَلَا أَدْرِي أَرُشْدَ طِلَابُهَا

"Kalbim beni ona (sevgiliye) çağırdı; bense, muhakkak ki itaatkâr bir kişiyim. Ama onun, sevgilinin matlûbuna irşâd edip etmediğini bilmiyorum."

Şâir burada "أَمْ غَيٌّ" manasını da murat etmiş, ama "الرُّشْدُ" kelimesini zikrettiği için, "الْغَيِّ" kelimesini zikretmemiştir. Bu, **Ferrâ** ve **İbnu'l-Enbâri**'nin görüşüdür.

Zeccâc ise, "Mezmum olanlar da vardır" kısmını takdir etmeye ihtiyaç yoktur. Çünkü bu ifâde, bundan önceki âyetlerde geçmişti. Binâenaleyh, ikinci kez takdir etmeye hacet yoktur" demiştir. Çünkü biz, "iki zıt aynı anda bilinince, o iki zıttan birisini zikretmek, diğerini zikretmeye ihtiyaç bırakmaz" demiştik. Bu, "**Zeyd** ve **Abdullah** eşit değillerdir; çünkü **Zeyd** akıllı dindar ve zekidir" denildiğinde, "oysaki **Abdullah** böyle değildir..." cümlesini söylemeye gerek kalmaması gibidir. İşte burada da böyledir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hepsi bir değildirler"* buyruğu daha önce zikredilince, bir takdire gerek kalmamıştır.

b) Hak Teâlâ'nın *"Hepsi bir değildirler"* sözü, tam bir kelâm değildir. Binâenaleyh, bu ifâdede vakf yapmak câiz değildir. Aksine, bu ifâde kendinden sonraki cümlelerle de alâkalı olan bir sözdür. Buna göre kelâmın takdiri, "Ehl-i kitaptan, kaim olan ümmet ile, mezmûm olan ümmet aynı değillerdir" şeklinde olur. Buna göre "أُمَّةٌ" kelimesi "لَيْسَ" ile merfû (لَيْسَ'nin isminden bedel olmuş) olur. Bu, nahivcilerden, "أَكَلُونِي الْبَرَاغِيثُ" (Beni pireler yedi) sözünü tecviz edenlere göre söylenmiş olan bir ifâdedir. Bu takdire göre, "mezmûm ümmet" takdir edilmesi mutlak sûrette, gerekir. Bu, **Ebû Ubeyde**'nin tercih ettiği görüştür. Ama ne var ki, ekseri nahivciler, bu ve benzeri istimallerin zayıf bir ifâde olduğu hususunda ittifak ettikleri için, bu görüşü kabul etmemişlerdir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE: "سَوَاءً" (Sevâen) Kelimesi Hakkında İzah

Arapçada, "فُلَانٌ وَفُلَانٌ سَوَاءٌ وَقَوْمٌ سَوَاءٌ" denilir. Yani, "Falanca falancaya eşit, müsavidir"; "falanca kavim eşit, müsavi..." "سَوَاءٌ" kelimesi, tesniye ve cem'i

olmayan bir mastardır. Bu kelime hakkındaki izah, Bakara Sûresi'nin 6. âyetinde geçmişti.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Ehl-i Kitaptan Burada Maksat Kimlerdir?**

Ehl-i kitaptan muradın kimler olduğu hususunda iki görüş vardır:

a) Cumhûrun benimsediği görüşe göre, bunlardan murat **Hz. Musa** ve **İsa**'ya inanan kimselerdir. Rivâyet olunduğuna göre, **Abdullah İbn Selâm** (r.a) ile arkadaşları Müslüman olunca, Yahudîlerin bazı ileri gelenleri onlara, "Siz kâfir oldunuz ve hüsrana uğradınız" dediler. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, onların faziletini beyân etmek için bu âyeti indirmiştir. Şöyle de denilmiştir: Allahu Teâlâ önceki âyette, Ehl-i kitabı mezmûm (kötü) birtakım sıfatlarla tavsif edince, bütün Ehl-i kitabın aynı olmayıp, içlerinde iyi sıfatlarla ve beğenilen hasletlerle mevsûf kimseler bulunduğunu beyân etmek için, bu âyeti zikretmiştir. **Sevrî** şöyle demiştir: "Bu âyetin, akşam ile yatsı arasında namaz kılan bir topluluk hakkında indiği haberi bana ulaşmıştı." **Atâ**'nın ise şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu âyet, **Hz. İsa (a.s)**'nın dininde olup, **Hz. Muhammed**'i tasdik eden kırk Necranlı, otuz iki Habeşli ve üç Rum (Bizanslı) hakkında nâzil olmuştur."

b) Âyet-i kerimedeki Ehl-i kitaptan maksat, bütün din mensuplarından, kendilerine kitap verilmiş olan herkestir. Bu izaha göre, Müslümanlar da, bu ifâdenin muhtevasına girmiş olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sonra biz o kitâbı, kullarımızdan seçtiklerimize miras bıraktık"* (Fâtır, 32) buyurmuştur. Buna, **İbn Mes'ud** (r.a)'un şu rivâyeti de delâlet etmektedir: "Hz. Peygamber (s.a.s) yatsı namazını geciktirdi. Sonra cemaat namazı beklerken, evinden, mescide çıkarak şöyle dedi: اَمَا اِنَّهُ لَيْسَ مِنْ اَهْلِ الْاَدْيَانِ اَحَدٌ يَذْكُرُ اللّٰهَ تَعَالَى هٰذِهِ السَّاعَةَ غَيْرَكُمْ *"Dikkat edin. Din mensuplarından sizden başka hiç kimse, şu anda Allah'ı zikretmiyor"*[30] dedi ve bu âyeti okudu. **Kaffâl** (r.h), "Şöyle denilmesi uzak bir ihtimal değildir: Orada bulunanlar, Ehl-i kitaptan imân etmiş olan bir kısım idi. İşte bundan dolayı "Ehl-i kitaptan, Hz. Muhammed (s.a.s)'e imân eden, bu kimselere denk hiç kimse yoktur" denilmiş ve onlar da, Ehl-i kitaptan imân etmeyenlerin uykuda olduğu bir saatte yatsı namazını kılmışlardır" demiştir.

Şöyle de denilebilir: Bu tabirden murat, Hz. Muhammed (s.a.s)'e inanan herkestir. Allahu Teâlâ onları "Ehl-i kitap" diye adlandırmıştır. Sanki şöyle denilmektedir: "Kendilerini Ehl-i kitap diye adlandıran o kimselerin

30 **Buhârî,** Mevâkit, 22 (benzeri bir hadis).

halleri, o kötü hallerdir. Fakat Allah'ın "Ehl-i kitap" dediği Müslümanların durumları ve halleri şöyle şöyledir: Bu ikisi hiç denk olur mu?" Buna göre, bu âyetten maksat, *"Sizler... en hayırlı bir ümmetsiniz"* (Âl-i İmran, 110) âyetini te'kid etmek için ehl-i İslâm'ın faziletini beyân etmektir. Bu tıpkı, *"Mü'min olan kimse, imândan çıkmış olan kimse gibi midir? Onlar (hiçbir zaman) denk olamazlar"* (Secde, 18) âyetine benzer.

Burada Övülen Kimselerin Haiz Olduğu Sekiz Vasıf

Sonra bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette bahsedilen topluluğu sekiz sıfatla medhetmiştir:

Kâim Ümmet Olmanın Manası

Birinci sıfat: Onlar, kâim bir ümmettirler. Bu hususta şu görüşler vardır:

a) Onlar devamlı namaz kılar ve gece saatlerinde Allah'ın âyetlerini okurlar. Böylece Cenâb-ı Hak onların teheccüdlerini (gece namazlarını), "gece saatlerinde Kur'ân okurlar" diye beyân etmiştir. Bu, *"Onlar gecelerini Rab Teâlâ için secde ederek ve kâim (ayakta) olarak geçirirler"* (Furkân, 64); *"Şüphe yok ki Rabbin, gecenin üçte ikisinden biraz eksik... ayakta durmakta olduğunu biliyor"* (Müzzemmil, 20); *"Gece kalk..."* (Müzzemmil, 2) ve *"Allah'ın (divanına) tam huşû ve tâatle durun"* (Bakara, 238) âyetleri gibidir. Bundan muradın, namazdaki kıyâm olduğuna, âyetteki *"Secdeye kapanarak..."* ifâdesi delâlet etmektedir. Şurası açıktır ki secde, ancak namazda olur.

b) Onlar, hak dine sarılma hususunda bir rahatsızlık hissetmiyorlar. Bu, *"Sen üzerinde ayak diretip (ısrarla) durmadıkça..."* yani, "devamlı ödemesini isteyerek, peşini bırakmayarak, o hususta ısrarlı olarak durmadıkça..." (Âl-i İmran, 75) âyeti gibidir. Hak Teâlâ'nın "قَائِمًا بِالْقِسْطِ" *"Adâleti ayakta tutarak..."* (Âl-i İmran, 18) âyeti de böyledir.

Ben derim ki: Bu âyet, Müslümanın kulluk hakkını yerine getirdiğine: *"Adâleti ayakta tutarak..."* ifâdesi de Allah'ın adalet ve ihsan hususunda rubûbiyyet hakkını yerine getirdiğine delâlet etmektedir. Böylece Allah'ın lütfu ile, anlaşma tamamlanmıştır. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Siz ahdinizi yerine getirin, ben de size karşı olan ahdimi yerine getireyim"* (Bakara, 40) buyurmuştur. Bu, **Hasan el-Basri**'nin görüşüdür. O, görüşüne **Hz. Ömer** (r.a)'in şu rivâyetini delil getirmiştir: "Ya Rasûlallah, Ehl-i kitaptan bazıları, bizim hoşlanacağımız şeyleri de söylüyorlar. Keşke onları yazsak." Bunun üzerine

Hz. Peygamber (s.a.s) kızdı şöyle dedi: *"Ey Hattab oğlu Ömer, Yahudîlerin şaşırdığı gibi siz de mi şaşıracaksınız."* **Hasan el-Basri**, buradaki مُتَهَوِّكُونَ "mütehevvikûn" kelimesinin, "şaşıranlar ve tereddüt edenler" manasında olduğunu söylemiştir. (Hz. Peygamber (s.a.s) sözünü şöyle sürdürmüştür): *"İyi biliniz! Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, ben size bu dini tertemiz ve arınmış olarak getirdim."* Bir başka rivâyette ise Hz. Peygamber (s.a.s), o söz karşısında şöyle demiştir: "Muhakkak ki siz, Tevrat ve İncil'de bulunan hükümlerle amel etmekle mükellef değilsiniz. Siz ancak, onlara imân etmek ve onların ilmini ancak Allah'a havale etmekle emrolundunuz ve bu vahiy ile bana sabah-akşam indirilene imân etmekle mükellef tutuldunuz. Muhammed'in canını elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, eğer Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa benim zamanımda yaşamış olsalardı, bana imân eder ve tâbî olurlardı." İşte bu haber, bu din üzere sebât edip başka bir dinle ilgilenmemenin vâcip olduğuna delâlet eder. İşte bu sebeple hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak onları, bu âyetle bu şekilde methederek, *"Ehl-i kitap içinde kâim bir ümmet vardır"* buyurmuştur.

c) "أُمَّةٌ قَائِمَةٌ" tabirinin manası, "Dosdoğru, âdil, müstâkim" demektir. Bu senin, "Dosdoğru, dümdüz oldu" manasında olmak üzere, أَقَمْتُ الْعُودَ فَقَامَ "Çubuğu doğrulttum, o da doğruldu, dümdüz oldu" tabirinden alınmıştır. Bu söz de, Hak Teâlâ'nın, *"Siz en hayırlı bir ümmetsiniz"* buyruğunun bir izahı gibidir.

Gece Saatlerinde Allah'ın Âyetlerini Okumak

İkinci sıfat: Hak Teâlâ'nın, يَتْلُونَ اٰيَاتِ اللهِ اٰنَاءَ الَّيْلِ *"Gece saatlerinde, Allah'ın âyetlerini okurlar"* tavsifidir. Bu ifâde hakkında da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

O'nun "يَتْلُونَ" (okuyorlar) ve "يُؤْمِنُونَ" (imân ediyorlar) kelimeleri "أُمَّةٌ" (ümmet) kelimesinin sıfatı olduğu için mahallen merfudurlar. Yani, "kaim, okuyan ve imân eden bir topluluk" demektir.

İKİNCİ MESELE

"Tilâvet", okumak demektir. Kelimenin aslı: "Peşinden getirmek" anlamındadır. Buna göre tilâvet sanki, bir lafzı başka bir lafza eklemek, bitiştirmek demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu ifâdede geçen اٰيَاتِ اللهِ *"Allah'ın âyetleri"* tabiriyle bazen, Kur'ân'ın âyetleri; bazen de Cenâb-ı Hakk'ın zâtına ve sıfatlarına delâlet eden çeşitli varlıklar murat edilir. Burada ise, birinci mana kastedilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu kelâmda geçen اٰنَاءَ الَّيْلِ *"gecenin saatleri"* tabirinin Arapçada aslı, "vakitler ve saatler" demektir. "اٰنَاءٌ" kelimesinin müfredi "اِلْإِنَا"dır. Bu tıpkı "اَلْمِعًى" (bağırsak) "اَلْاَمْعَاءُ" (bağırsaklar) kelimeleri gibidir. Veyahut da kelimenin müfredi, ilk harfi kesre, ikincisi de sakin olmak üzere, "اَلْإِنْىُ" kelimesidir; Tıpkı "اَلنِّحْىُ" (tulum) ve "اَلْأَنْحَاءُ" (tulumlar) kelimesi gibi.. **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "Sanki "teennî" kelimesi de bundan alınmıştır. Zira teennî, saatleri ve vakitleri bekleyip gözetlemektir." Yine haberde de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, cumaya en son gelen bir adama, آذَيْتَ وَآنَيْتَ *"Sıkıntı verdin, geç geldin"*[31] yani "vakitleri uzaklaştırdın, geciktirdin" dediği rivâyet edilmiştir.

Secde Etmenin Ehemmiyeti

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَهُمْ يَسْجُدُونَ *"Onlar secde ederler"* tavsîfidir. Bu hususta da şu izahlar bulunmaktadır:

a) Bu cümlenin, "يَتْلُونَ" (okurlar) fiilinden hal olması muhtemeldir. Buna göre sanki onlar, "Tam bir inkiyâd ve huşûya erebilmek için, secdede Kur'ân okuyorlardı. Ancak ne var ki **Kaffâl** (r.h) tefsirinde, bunun câiz olmayacağı hususunda bir hadis zikretmiştir. Bu da Hz. Peygamber'in şu sözüdür: أَلَا إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَقْرَأَ رَاكِعًا أَوْ سَاجِدًا *"Dikkat edin. Ben, rükû ve secde yaparken, Kur'ân okumaktan nehyolundum."*[32]

b) Bu cümlenin, müstakil bir söz olması da muhtemeldir. Buna göre mana, "Onlar, bazen namazda Allah için olan her türlü huzû ile, Allah'ın rahmet ve fazlını arzu ederek namaz kılıyorlardı" şeklindedir. Bu, tıpkı *"Onlar, gecelerini Rableri için secde ederek ve kâim (ayakta) olarak geçirirler"* (Furkan, 64) ve *"Yoksa o, ahiretten korkarak, Rabbinin rahmetini umarak gecenin saatlerinde secdeye kapanır ve kıyamda durur bir halde tâat ve ibâdet eden kimse (gibi) midir?"* (Zümer, 9) âyetleri gibidir. **Hasan el-Basri** de şöyle demiştir: "Onlar ayaklarıyla (kıyamda durarak) başlarını, başlarıyla (secde ederek) ayaklarını dinlendiriyorlardı. Bu, rahatlığı isteme; yorgunluğu giderme ve arzuyu ortaya çıkarma manasınadır."

c) Bu tabirden maksat, onların namaz kılmaları da olabilir. Allah onları, "gece namaz kılma" ile tavsif etmiştir. Namaz; secde, rükû ve tesbih kelimeleriyle de ifâde edilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rükû edenlerle rükû*

31 **Nesâi,** Cum'a, 20 (3/103); **İbn Mâce,** İkâme, 88 (1/354).

32 **Müslim,** Salât, 207 (1/348).

ediniz..." yani "namaz kılınız" (Bakara, 43), ve *"Haydi akşama girerken, sabaha ererken Allah'ı tesbih edin"* (Rûm, 17) yani "namaz kılın" buyurmuştur.

d) Bu tavsîfin, "Onlar, Allah için huşû ve huzû duyuyorlardı" manasında olması da muhtemeldir. Çünkü Araplar bazen "huşû"yu "secde" kelimesi ile ifâde ediyorlardı. Nitekim Hak Teâlâ, *"Göklerde ve yerde olan şeyler Allah'a secde eder..."* (Nahl, 49) yani huşû duyarlar." Bütün bu izahlar **Kaffâl** (r.h)'a aittir.

Dördüncü sıfat: يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Allah'a ve ahiret gününe inanırlar.."* âyetinin ifâde ettiği sıfattır. Bil ki Yahudîler de, gece ibadeti yapıyor ve **Tevrat**'ı okuyorlardı. Cenâb-ı Hak, mü'minleri teheccüd ve Kur'ân okuma ile methedince, peşi sıra *"Allah'a ve âhiret gününe inanırlar.."* vasfını getirmiştir. Biz, Allah'a imânın, bütün peygamberlere imânı; ahirete imânın ise günahlardan sakınmayı icap ettirdiğini izah etmiştik. Yahudîler ise, Allah'ın bütün peygamberlerini kabul etmiyor ve günahlardan sakınmıyorlardı. Binâenaleyh onların mebde' ve me'âda imânları söz konusu değildir. Bil ki insanın kemale ermesi hakkı lizatihi (sırf kendisi için, gaye olarak), hayrı ise onunla amel etmek için (vasıta olarak) tanımasıyla olur. En faziletli amel, namaz; en faziletli zikir, Allah'ı zikir ve en faziletli bilgi ise, mebde' ve me'âdı bilmektir. Buna göre Hak Teâlâ'nın, *"Gece saatlerinde secdeye kapanarak, Allah'ın âyetlerini okurlar"* buyruğu onların yaptıkları sâlih amellere; *"Allah'a ve âhiret gününe imân ederler"* buyruğu ise, onların kalplerinde meydana gelen bilgilerin faziletine bir işarettir. Bu ise, onların amelî ve nazarî kuvvelerindeki mükemmelliklerine işarettir. Bu, insanın en mükemmel hâlidir ki, "insanlık derecelerinin sonu, meleklik derecelerinin başlangıcıdır" denilen bir mertebedir.

İyiliği Yayma, Kötülüğü Önleme

Beşinci sıfat: وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ *"İyiliği emrederler"* âyetinin ifâde ettiği sıfattır.

Altıncı sıfat: وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ *"Kötülükten nehyederler.."* âyetinin ifâde ettiği sıfattır. Bil ki insanın kemalinin en ileri derecesi, kişinin tam ve tamlığın zirvesinde olmasıdır. Buna göre insanın kemâli, gerek ameli (pratik) gerek nazarî kuvveler bakımından mükemmel olmasındadır. Bu, daha evvel zikredilmişti. İnsanın ileri bir kemal derecesinde olması ise, noksanı olan insanları tamamlama (noksanlarını giderme) hususunda say-ü gayret göstermeleridir ve bu, şu iki yolla olur:

a) Noksanı olan insanları, uygun şeyleri yapmaya irşad etme ki bu, ma'rufu (iyiyi) emirdir.

b) Onları, uygun olmayan şeyleri yapmaktan nehyetmek, ki bu da nehy-i münkerdir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Onlar ma'rufu emrederler, yani Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini emrederler. Onlar, münkerden nehyederler, yani, Allah'a şirk koşmaktan ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini inkâr etmekten nehyederler." Bil ki, ma'rûf ve münker kelimeleri, âyette mutlak olarak zikredilmiştir. Binâenaleyh, delil olmaksızın bu lafızları tahsis etmek (sınırlandırmak) câiz değildir. Bundan dolayı bu kelimeler, her türlü ma'ruf ve münkeri içine alır.

Hayır İşlerinde Yarışma

Yedinci sıfat: وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ *"Hayır işlerinde birbirleriyle yarışırlar..."* âyetinin ifâde ettiği sıfattır. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

a) Onlar, ölüm sebebiyle fırsatını kaçıracakları endişesiyle hayırlara koşarlar.

b) Onlar, hiç ağırlık hissetmeden, hayırları seve seve yaparlar. Buna göre şayet, "Acelecilik kınanmış bir şey değil midir? Hz. Peygamber (s.a.s): اَلْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ وَالتَّأَنِّي مِنَ الرَّحْمٰنِ *"Acele şeytandandır, teenni (acele etmeme) ise Rahman'dandır"*[33] buyurmuştur. Acele etme ile sürat (yarış) arasında ne fark vardır?" denilir ise, biz deriz ki: "Sür'at, bir an önce yapılması gereken şeyi yapmak manasında kullanılır. Acele, bir an önce yapılması gerekmeyen şeyi yapmak manasında kullanılır. Buna göre **Müsaraat** (yarışma), dinî hususlardaki arzunun çok olması manasına tahsis edilmiştir. Çünkü bir şeyi şiddetle arzu eden kimse, çabuk davranmayı gecikmeye tercih eder. Nitekim Cenâb-ı Allah şöyle buyurmuştur: *"Rabbinizin mağfiretine musaraat ediniz (koşunuz)"* (Âl-i İmran, 133). Yine aynı şekilde, *"Ya Rabbi, hoşnut olasın diye, sana yönelerek acele ettim"* (Tâhâ, 84) âyetinin delâleti ile, acele etmek mutlak manada kınanmış değildir.

Sâlih Kişilerden Olmaları

Sekizinci sıfat: وَأُولٰئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ *"İşte onlar, sâlihlerdendir"* âyetinin ifâde ettiği sıfattır. Bunun manası, "İşte vasfedildikleri bu sıfatlara sahip olanlar yok mu, onlar, halleri Allah yanında güzel olup, Allah'ın kendilerinden razı olduğu sâlihler cümlesindendir" şeklindedir. Bil ki, bu şekilde

33 **Tirmizi,** Birr, 66 (4/366).

vasıflanma, medih ve övgünün zirvesidir. Buna, Kur'ân da, akıl da delâlet eder.

Kur'ân'ın delâlet edişine gelince bu şöyledir: Cenâb-ı Hak, peygamberlerin büyüklerini bu vasıflarla methederek, **Hz. İsmâil, Hz. İdris, Hz. Zülkifl** (a.s) ve diğer peygamberleri zikrettikten sonra, *"Onları rahmetimize soktuk. Onlar gerçekten sâlihlerdendi"* (Enbiya, 86) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Allah, Süleyman (a.s)'dan naklederek, *"Rahmetinle beni de sâlih kulların arasına sok"* (Neml, 19) buyurmuştur. Aynı şekilde *"Şüphesiz Allah, Cebrâil ve sâlih mü'minler o (Peygamber (s.a.s)'in) yardımcısıdır"* (Tahrim, 4) buyurmuştur.

Aklın delâlet edişi ise şöyledir: "Salah" (iyi olma), Fesâdın (kötülüğün) zıddıdır. İster akide konusunda, ister fiiller konusunda olsun, olması uygun olmayan her şey fesâttır. İşte meydana gelen her şey, olması uygun olan şeyler babından olunca, "salah" (iyilik) hali meydana gelmiş demektir. Böylece sâlih olma, en mükemmel dereceye delâlet etmektedir.

Sâlihler Yaptıklarının Karşılığından Mahrum Kalmazlar

Hak Teâlâ, bu sekiz sıfatı zikredince وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ *"Onlar ne hayır işlerlerse, muhakkak ki bundan mahrum bırakılmayacaklardır. Allah takva sahiplerini çok iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu âyet-i kerime ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: Nüzul ve Lâfzın Hususiyyeti Hükmün Umumiyetine Mani Değildir

Hamza, Kisâî ve **Âsım**'ın râvisi **Hafs**, gâib sîgasıyla olmak üzere yâ harfiyle, "وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ" şeklinde okumuşlardır. Çünkü söz, mâkabliyle, yani Ehl-i kitabın mü'minlerini, Kur'ân okumak, namaz kılmak, imân etmek, emr-i ma'rûf, nehy-i münker yapmak, hayırlarda yarışmak ve bildikleri hiçbir şeyi zayi etmeme gibi vasıflarla nitelemekle ilgilidir. Bundan maksat ise şudur: Yahudîlerin cahilleri **Abdullah İbn Selam**'a, "Hz. Muhammed'e imân etmekle hüsrana uğradınız" deyince, Cenâb-ı Hak, *"Aksine, onlar en büyük dereceye nail oldular"* buyurdu. Böylece bunun gayesi de, o imân edenlerin kalplerinden bu câhillerin sözünün tesirini çıkarmak için, o mü'minleri yüceltmektir. Çünkü bu tabir, her ne kadar lâfız itibariyle, yukarda bahsi geçen Ehl-i kitabın mü'minlerine râci ise de, illet bakımından diğer insanlar da bu ifâdenin muhtevâsına dahildirler.

Diğer kıraat imamları ise, bu ifâdeyi muhâtab sigasıyla olmak üzere tâ harfiyle "وَمَا تَفْعَلُوا... فَلَنْ تُكْفَرُوهُ" şeklinde okumuşlardır. Buna göre bu; "Ehl-i kitabın mü'minlerinin fiillerinden bahsettim" manasında olmak üzere, mü'minlerin hepsini muhatap alan yeni başlayan bir hitaptır. Sonra Cenâb-ı Hak, *"Yukarıda bahsedilen Ehl-i kitabın mü'minleri de sizin cemaatinize dahil olarak ey mü'minler topluluğu! Ne hayır yaparsanız, ondan mahrum bırakılmayacaksınız"* buyurmuştur. Bu şekilde kıraat etmenin faydası, bu âyetin hükmünün lâfız bakımından bütün mükelleflere şâmil olmasını temin etmektir. Bu âyetin benzeri âyetlerin de, herhangi bir topluluğa ve sınıfa tahsis edilmeksizin, bütün insanlara hitap edici bir biçimde getirilmesi de bu durumu kuvvetlendirmektedir. Meselâ, *"Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir"* (Bakara, 197); *"Ne hayır infak ederseniz, onun karşılığı size tastamam verilecektir"* (Bakara, 272) ve *"Kendiniz için önden ne hayır yollarsanız, Allah katında onu bulacaksınız"* (Bakara, 110) âyetleri gibi... **Ebû Amr**'dan ise, her iki kırâatle de okuduğu nakledilmiştir.

İKİNCİ MESELE

"فَلَنْ تُكْفَرُوهُ" tabirinin manası, "Onun sevabı ve mükâfatından mahrum bırakılmayacaksınız" demektir. Cenâb-ı Hak, karşılığını vermemeyi, şu iki sebepten dolayı "كَفَرَ" (örtmek, karşılığını vermemek, men etmek) kelimesiyle ifâde etmiştir.

a) Allahu Teâlâ mükâfat vermeyi "şükr" kelimesiyle ifâde etmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Çünkü Allah, tâatlerini veren (شَاكِرٌ) ve hakkıyla bilendir"* (Bakara, 158) ve فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا *"İşte onların çalışmaları meşkûr (ve makbul) olur"* (İsra, 19) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, mükâfat vermeyi şükr olarak adlandırınca, vermemeyi de küfr olarak isimlendirmiştir.

b) Arapça "küfür" kelimesi, örtmek, gizlemek anlamına gelir. Örtmek, gizlemek manasına geldiği için, mükâfat vermemek küfür olarak tavsif edilmiştir.

Buna göre eğer, "شَكَرَ" ve "كَفَرَ" kelimeleri tek bir mef'ûl alırken, meselâ; "شَكَرَ النِّعْمَةَ" (nimete şükretti) ve "كَفَرَهَا" (Onu gizledi, örttü, nankörlük etti) denilirken, Hak Teâlâ burada niçin "فَلَنْ تُكْفَرُوهُ" buyurarak, kelime iki mef'ûl almıştır?" denilirse, biz şöyle deriz: Biz burada kullanılan "küfr" maddesinin men etmek ve mahrum bırakmak manalarına geldiğini beyân

etmiştik. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Sizler ondan mahrum bırakılmayacaksınız, onun ecrinden men olunmayacaksınız..." demiş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"İhbât" (iyi amellerin yani sevapların düşürülmesi) görüşüne kail olup "müvazene" yani (sevaplarla günahların denk olma) fikrini ileri sürenler bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Âyetin sarih ifâdesi, kulun fiilinin tesirinin kula mutlaka ulaşması gerektiğine delâlet etmektedir. [(Yapılan iyiliğin) kötülükten belli bir miktarı silmediğini kabul ettiğimiz halde, yapılan kötülükle belli bir miktar iyiliğin geçersiz olduğunu kabul edersek, bu durumda âyetin manası fiil düştüğü halde, o şahıstan o miktarda bir sevap düşürülmezse (eksiltilmezse), bu âyetin muktezası geçersiz olur.] Bu âyetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte kim zerre ağırlığınca bir hayır yapmışsa onu görecek. Kim de zerre ağırlığınca şer yapmışsa, onu görecektir"* (Zilzâl, 7-8) âyetleridir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ *"Allah takva sahiplerini çok iyi bilendir"* buyurmuştur. Bunun manası ise şudur: Allahu Teâlâ onların mahrum edilmeyeceklerini ve kendilerine bir karşılığın mutlaka verileceğini haber verince, bunun delilini zikretmiştir, o da şudur: "Mükâfat ve karşılık vermeme ya unutmadan dolayı olur; böyle bir şey ise, Allah hakkında mümkün değildir. Çünkü O, her türlü malumatı bilendir. Veyahut da böyle bir şey aczden, cimrilikten ve kendisinin ona ihtiyacı olmasından ileri gelir ki, böyle bir şey de imkânsızdır. Çünkü Allah, sonradan olan bütün varlıkların ilâhıdır. Binâenaleyh "Allah" lafzı, O'nun hakkında acziyyetin, cimriliğin ve muhtaç olma halinin bulunamayacağına delâlet eder. O'nun alîm vasfı da, O'nun hakkında cehâletin söz konusu olamayacağına delâlet eder. Bütün bu haller Allah hakkında muhal olunca, bir karşılık ve mükâfat vermeme işi de imkânsız olur. Çünkü bir şeyin hakkını vermemek, ancak saydığımız sebeplerden ileri gelir... Allah en iyi bilendir. Hak Teâlâ, müttakîleri bol sevapla müjdelemek ve kendi katında ancak müttaki olanların kurtuluş ve başarıya nail olacağına işaret etmek için, her şeyi bildiği halde, burada, *"Allah takva sahiplerini çok iyi bilir"* buyurarak, yalnız müttakileri zikretmiştir.

Kâfirlere Malları da, Evlâtları da Fayda Vermez

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَآ أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللهِ شَيْـًٔا وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١١٦﴾

"O inkâr edenler yok mu? Onların ne malları ne de evlâtları Allah'ın azabını önlemekte asla kendilerine fayda veremeyecektir. İşte bunlar, cehennem ehlidirler. Onlar orada ebedi kalıcıdırlar" (Âl-i İmran, 116).

Bil ki Allahu Teâlâ, men' ile teşvik etmenin; vaad ile vaîdi birlikte zikretmek için, bu âyetlerde bir keresinde, ikâb ve cezalandırılma konusunda kâfirlerin durumunun; diğer bir keresinde de, sevap ve mükâfat konusunda mü'minlerin halinin nasıl olacağından bahsetmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak, Ehl-i kitaptan imân eden kimseleri, daha önce geçmiş olan güzel sıfatlarla niteleyince, bunun peşinden de o kâfirlere olan vaîdini getirerek, *"O inkâr edenler yok mu? Onların ne malları, ne de evlâtları... fayda veremeyecektir"* buyurmuştur. Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا *"O inkâr edenler"* tavsifi hakkında şu iki açıklama vardır:

1- Bundan murat, kâfirlerin bir kısmıdır. Sonra bu görüşte olanlar, şu izahları yapmışlardır:

a) **İbn Abbas** şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak bu tabirle Kurayza ve Nadîr kabilelerini kastetmiştir: Çünkü Hz. Peygamber'e karşı gelme hususunda Yahudîlerin liderlerinin maksatları, sadece maldır. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın Bakara Sûresi'ndeki, *"Âyetlerimi az bir pahâ ile değişmeyin..."* (Bakara, 41) âyetidir.

b) Bu, Kureyş müşrikleri hakkında nâzil olmuştur. Çünkü **Ebu Cehil**, malı ile çok iftihar ediyordu. İşte bundan dolayı hakkında, *"Biz, onlardan önce nice nesilleri helâk ettik ki, onlar mal ve gösterişçe daha güzeldiler"* (Meryem, 75) ve *"Öyleyse (durmasın) meclisini davet edip (toplasın). Biz de zebânileri çağırırız"* (Alak, 17-18) âyetleri nâzil olmuştur.

c) Bu âyet-i kerime, **Ebû Süfyan** hakkında nâzil olmuştur. Çünkü o, Bedir ve Uhud savaşlarında, Hz. Muhammad (s.a.s)'e düşmanlıkla müşriklere çokça mal verip yardım etmiştir.

2- Âyet, bütün kâfirler hakkında umûmîdir. Çünkü onların hepsi, mallarının çokluğu ile üstünlük taslıyor, Hz. Peygamber (s.a.s) ve ashabını fakir oldukları için ayıplıyorlardı. Onların ortaya attıkları şüphelerden birisi de şöyle demeleridir: "Eğer Muhammed hak üzere olsaydı, Rabbi onu böyle fakirlik ve sıkıntı içinde bırakmazdı." Ve çünkü âyetin lâfzı umûmîdir ve onu tahsis edip (sınırlayacak) herhangi bir delil yoktur. Lâfzı, umûmi manası üzere bırakmak gerekir. Birinci görüşte olanlar şöyle diyebilirler: "Allahu Teâlâ bu âyetten sonra, *"Onların infaklarının misali"* (Âl-i İmran, 117) buyurmuştur. Âyetteki "يُنْفِقُونَ" (infak ederler...) ifâdesindeki cemî zamiri, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا *"İnkar enler..."* tabirinden anlaşılan kimselere râcîdir. Âyetteki "يُنْفِقُونَ" kelimesi, kâfirlerin bir kısmına hastır. Binâenaleyh bu ifâdenin de, "hâs" olması gerekir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, bu âyette bilhassa malları ve çocukları zikretmiştir. Çünkü cansızların en faydalısı mallar, canlıların en faydalısı ise çocuklardır. Daha sonra Hak Teâlâ, kâfirlerin, âhirette bu iki şeyden kesinlikle faydalanamayacaklarını beyân buyurmuştur ki, bu onların o iki şeyin dışındaki şeylerden öncelikle faydalanamayacaklarını gösterir. Bunun bir benzeri de, *"O günde ne mal fayda verir, ne de oğullar... Ancak Allah'a tamamen selîm bir kalp ile gelenler müstesna..."* (Şuarâ, 88-89); *"Hiçbir kimsenin hiçbir kimseye hiçbir fayda veremeyeceği bir günden korkun..."* (Bakara, 48); *"Onların hiçbirinden, yeryüzünü dolduracak (kadar) şeyi fidye verse bile, kat'iyyen makbul olmaz..."* (Âl-i İmran, 91) ve *"Sizi, bizim huzurumuza yaklaştıracak olan, ne mallarınız ne de evlâtlarınızdır..."* (Sebe', 37) âyetleridir.

Allahu Teâlâ; onların, çocuklarından ve mallarından istifâde edemeyeceklerini beyân buyurunca, وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"İşte bunlar cehennem ehlidir. Onlar, orada ebedî kalıcıdırlar"* buyurmuştur.

Âlimlerimiz bu âyeti, günahkâr Müslümanların cehennemde ebedî kalmayacaklarına delil getirmiş ve şöyle demişlerdir: *"İşte bunlar cehennem ehlidir"* âyeti, hasr (sadece) manası ifâde eder. Çünkü "İşte bunlar Zeyd'in arkadaşlarıdır, başka kimseler değil"' ve "bundan istifâde edenler, işte bunlardır; başkaları değil.." denilir. Bu cümle hasr ifâde ettiğine göre,

cehennemde kâfirlerden başka hiç kimsenin ebedi kalmayacağı sâbit olmuş olur.

Kâfirlerin Harcadıkları Mal Boşa Gider

مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِى هٰذِهِ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ اَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوٓا اَنْفُسَهُمْ فَاَهْلَكَتْهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٧﴾

"Onların bu dünya hayatında infak ettikleri şeyin misali, kendilerine zulmeden kavmin ekinlerini vurup mahveden kavurucu ve soğuk bir rüzgârın hâli gibidir. Onlara Allah zulmetmedi. Fakat kendileri kendilerine zulmediyorlar" (Âl-i İmran, 117).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlere mallarının fayda vermeyeceğini beyân edince, onlar mallarını bazen çeşitli hayır yollarında harcadıkları için, insanın aklına onların bu gibi infaklarından faydalanabilecekleri geliyor. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, o şüpheyi bu âyetle izale edip, onlar bu infaklarıyla Allah'ın rızasını kastetmiş olsalar bile, bundan faydalanamayacaklarını beyân buyurmuştur.

Bu Âyetteki Teşbîhin Nev'i ve İfâde Ettiği Mâna

Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Mesel" (misâl) teşbih için çok kullanıldığından dolayı âdetâ benzetilen şeyin bir alemi gibi olan benzer şey demektir. Netice-i kelâm, soğuk rüzgârın ekinleri yok edip helâk etmesi gibi, onların küfürleri de infaklarının sevabını yok edip boşa çıkarır.

İmdi şayet, "Bu takdirde onların infakları, helâk olan ekine benzetilmektedir. O halde, infakları kavurucu ve soğuk bir rüzgâra nasıl benzetilir?" denirse, biz deriz ki "Teşbih (benzetme), iki kısımdır:

1- İki cümlenin cüzleri arasında benzerlik bulunmasa bile, iki cümlenin maksatları arasında bir benzerliğin bulunması; buna, teşbih-i mürekkeb adı verilir.

2- İki cümleden kastedilen şeyler ile, iki cümlenin cüzleri arasında bir benzerliğin bulunması... Binâenaleyh biz âyetteki teşbihi, birinci kısım benzetmeden sayarsak, böyle bir soru zâil olmuş olur.

Fakat onu ikinci kısım teşbihten kabul edersek, bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) Bunun takdiri, "küfürlerinin, infak ettikleri şeyi yok etmede misali, ekini helâk eden rüzgâr gibidir" şeklindedir.

b) "Onların infaklarının misâli, rüzgârın helâk ettiği şey gibi, yani ekin gibidir."

c) Belki de Cenâb-ı Hak, *"İnfak ettikleri şey..."* ifâdesini, onların Hz. Muhammed (s.a.s)'e karşı asker toplamak ve O'na eziyet vermek için yaptıkları infaklara (harcamalara) işaret için getirmiştir. Bu infak, onların yaptıkları her türlü hayır ve tâatı helâk etmiştir. Bu izaha göre herhangi bir takdir, takdim veya te'hire ihtiyaç duyulmaksızın, teşbih dosdoğru olmaktadır. Bunun manası şöyledir: "Onların daha önce yapmış oldukları iyi ve güzel şeyleri boşa çıkarma hususunda infaklarının misali, ekini yok etmede kavurucu ve soğuk bir rüzgâr gibidir." Bu izah, burayı yazarken hatırıma gelen bir izahtır. Çünkü onların, Hz. Peygamber (s.a.s)'e eziyet için yaptıkları harcamalar, küfrün en büyüğünden ve sâlih amelleri boşa çıkarmada en müessir şeylerdendir.

***İKİNCİ MESELE:* İnfaktan Burada Murat Olunan Şey**

Âlimler, infakın tefsiri hususunda ihtilaf etmiş ve şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

1- Burada infaktan murat, onların âhirette istifâde etmeyi umdukları bütün amelleridir. Allah, bunu infak diye isimlendirmiştir. Nitekim O, *"Şüphesiz ki Allah, (kendi yolunda) savaşan ve (bu uğurda) öldürüp öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet (vermek) üzere satın almıştır. (Bu), Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da O'nun üzerine hak bir vaaddir. Allah kadar ahdine vefâ eden kimdir? O halde (ey mü'minler) yapmış olduğunuz bu alış-verişten dolayı sevinin..."* (Tevbe, 111) buyurmuş ve bu işi bir alış-veriş olarak nitelemiştir. Bu izahın doğruluğuna, *"Siz, sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe, asla iyiliğe ermiş olamazsınız.."* (Âl-i İmran, 92) âyeti ile, *"Mallarınızı aranızda batıl (yollar) ile yemeyin"* (Nisa, 29) âyet-i kerimesi delâlet eder. Bu âyetlerdeki iyilik ve yemeden murat, bütün hayır işleri ve her türlü faydalanmadır.

2- En münasip olan, buradaki infaktan muradın, mal infakı olmasıdır. Bunun delili ise, bu âyetten önce gelen, *"Onların ne malları ne de evlâtları Allah'ın azabını önlemekte asla kendilerine fayda veremeyecektir"* âyetidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"İnfâk edenlerden" maksat, bütün kâfirler veya bazı kâfirlerdir. Bu hususta iki görüş vardır:

1- Bundan murat, bütün kâfirlerdir. Çünkü hepsinin infakı da ya dünya ya da âhiret menfaatinden dolayı olur. Eğer bunlar dünyevi menfaatler için yapılmış ise, bunun kâfir şöyle dursun, Müslüman hakkında bir faydası yoktur. Eğer âhiret menfaati için yapılmış ise, o bundan âhirette de istifâde edemez. Çünkü onun inkârı, kâfirin bundan istifâde etmesine mânidir. Böylece kâfirlerin her türlü infakının, âhirette bir fayda vermeyeceği sâbit olmuş olur. Belki de onlar mallarını, imarethaneler, ribatlar ve köprüler yapmak, fakir, yetim ve dullara iyilik etmek gibi hayır yollarında infak etmişlerdir. Bu şekilde infak yapan, bunlara karşılık büyük sevaplar umar. Fakat âhirete vardığında, küfrünün bütün bu hayırları silip götürdüğünü görür. Böyle bir kâfir, bir ekin ekip de ondan büyük verim bekleyen, fakat ortalığı kasıp kavuran bir rüzgârın isabeti ile ekini yanan ve bundan dolayı elinde sadece üzüntü ve keder kalan bir kimse gibi olur.

Bu durum, kâfirlerin mallarını hayır yollarında harcamaları halinde böyledir. Ama, Meselâ Hz. Peygamber (s.a.s)'e eziyet etme, Müslümanları öldürme ve beldelerini harap etme gibi iyi bir iş yapıyoruz zannı ile iş yaparken aslında isyan yapma hallerine gelince, işte bu durumda birinci durum hakkında verdiğimiz hüküm bu durum için daha doğru ve daha kuvvetli olarak vardır. Bu âyetin benzeri, *"Biz, onların yaptıkları işlere yöneldik ve onları saçılmış zerreler (değersiz şeyler) yaptık"* (Furkan, 23); *"Kâfirler şüphe yok ki mallarını, (insanları) Allah yolundan alıkoymak için harcarlar. Onlar, o (mallarını) infak edecekler, sonra bu onlara bir yürek acısı olacak.."* (Enfal, 38) ve *"O kâfirlerin amelleri çöldeki bir serap gibidir.."* (Nur, 39) âyetleridir. Bütün bu âyetler, kâfirlerin iyiliklerinin sevap getirmediğine delâlet eder. Bütün bu hususlar, *"Allah ancak müttakîlerin (iyiliklerini) kabul eder"* (Mâide, 27) âyetinde toptan ifâde edilmiştir. Bu, en kuvvetli ve en doğru görüştür.

Bil ki; biz bu âyet-i kerimeyi, kâfirlerin âhirette ellerinin boşa çıkacağı şeklinde açıkladık. Yine, bu âyet-i kerimenin, kâfirlerin dünyada ellerinin

boşa çıkacağı manasıyla tefsir edilmesi de uzak bir ihtimal değildir. Çünkü onlar, asker toplayıp ordular kurmak için çok mal harcamışlar, birçok meşakkatlere katlanmışlar; sonra da iş onların aleyhine dönmüş, Allah İslâm'ı üstün kılarak onu kuvvetlendirmiş; kâfirlerin bu harcamalarından ise, geriye sadece hayal kırıklığı ve hüsran kalmıştır.

2- Bundan murat, kâfirlerin bir kısmının durumunu bildirmektir. Bu görüşe göre; âyetin izahı hakkında birkaç görüş bulunmaktadır:

a) Münafıklar mallarını Allah yolunda harcıyorlar, ama bu "takiyye" yoluyla ve Müslümanlardan korktukları için oluyordu. Böylece Müslümanlara "müdârâ" yapıyorlardı (hoş görünüyorlardı). İşte âyet, onlar hakkında nâzil olmuştur.

b) Âyet-i kerime, Bedir gününde, Allah'ın Resûlü (s.a.s) aleyhine dayanışma içine girdikleri zaman **Ebu Süfyân** ve yandaşları hakkında nâzil olmuştur.

c) Âyet-i kerime, Yahudîlerin en adi ve sefil tabakasının, tahrifte bulunmaları için kendi âlimlerine harcamada, infakta bulunmaları hakkında nâzil olmuştur.

d) Bundan murat, o (bazı) kâfirlerin, infak ettikleri ve aslında böyle olmadığı halde, Allah'a bir yakınlaşma vesilesi olmasını umdukları şeylerdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimler "اَلصِّرُّ" (kavurucu soğuk rüzgâr) kelimesi hakkında ihtilafa düşerek, birkaç izah yapmışlardır:

a) Müfessirlerin ve dilcilerin ekserisi şunu demiştir: "اَلصِّرُّ" kelimesi, şiddetli soğuğa denilir. Bu, **İbn Abbas, Katâde** ve **İbn Zeyd**'in görüşüdür.

b) "اَلصِّرُّ" kelimesi, sıcak ve yakıcı rüzgâra, (âdeta) kaynayan ateşe denilir. Bu, **Ebu Bekr el-Esamm** ve **Ebu Bekr ibn el-Enbarî**'nin tercihidir. **İbnu'l-Enbarî** şöyle demiştir: "Ateş, alevlendiği sırada bir ses çıkardığı için "اَلصِّرُّ" diye isimlendirilmiştir. Yine kapının gıcırtısına, "صَرِيرُ الْبَابِ" denilir. "اَلصَّرْصَرُ" (Şiddetli soğuk, ürkütücü ses çıkaran rüzgâr) kelimesi ise meşhurdur. "اَلصَّرَّةُ" kelimesi ise, sayha, çığlık anlamındadır. Nitekim şu âyette de bu anlamdadır: فَاَقْبَلَتِ امْرَاَتُهُ فِى صَرَّةٍ *"Derken karısı, çığlık atarak geldi"* (Zariyat, 29). **İbnu'l-Enbari** senediyle **İbn Abbas**'tan, O'nun "فِيهَا صِرٌّ" ifâdesi hakkında "فِيهَا نَارٌ" (Onda bir ateş vardır) dediğini rivâyet etmiştir. Her iki görüşe göre de, teşbihten kastedilen gaye elde edilmiştir. Çünkü, bu rüzgâr, helâk edici soğuk bir rüzgâr da olsa birdir, yakıcı ve hararetli bir

rüzgâr da olsa birdir. Çünkü her iki durumda da o, ekini ve mahsulü yok eder.. Böylece de teşbih yerinde ve doğru olmuş olur.

BEŞİNCİ MESELE

Mu'tezile bu âyet ile, amellerin "ihbât"ına istidlâl etmiştir. Onlara göre: "Bu böyledir, çünkü, nasıl bu rüzgâr ekinleri yok ediyorsa, bunun gibi küfür de yapılmış olan "infakı" yok etmekte, geçersiz kılmaktadır." Bu da ancak biz, "Eğer küfür olmasaydı, bu infak ahirette faydalar temin etmeyi gerektirecekti" dediğimizde doğru olur. O zaman da "ihbât" görüşünü öne sürmek sahihtir." Bizim âlimlerimiz buna şöyle diyerek cevap vermişlerdir: "Amel sevabı, ancak vaad hükmünden dolayı gerektirmektedir. Allah'ın vaadi ise, imânın bulunmasıyla mukayyettir. Küfür bulunduğundaysa, şart bulunmadığı için şarta konu olan şey de bulunamaz.. Çünkü küfür onu, daha önce bulunuyorken izale etmiş, yok etmiştir. "İhbât" görüşünün batıl olduğuna dair deliller Bakara Sûresi'nin tefsirinde (âyet, 217) geçmişti.

Cenâb-ı Hak daha sonra, اَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ *"Kendilerine zulmeden bir kavmin ekinlerini vurup..."* buyurmuştur. Bu tabir hakkında bir soru bulunmaktadır. O da: "Niçin اَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ *"Kavmin ekinlerini vurup"* demekle yetinilmemiş de, *"kendilerine zulmedenler"* ifâdesi getirilmiştir? Bundaki fayda nedir?" denilmesidir.

Deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendilerine zulmedenler"* tabirinin tefsiri hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Onlar Allah'a isyan ettiler, böylece de, kendilerine bir ceza olsun diye, ekinlerinin helâk olmasına müstahak oldular. Bu ifâdenin zikredilmesindeki gaye de şudur: "Bu, onların infak ettikleri şeyleri, ortadan tamamen kaybolan, kendisinden geriye hiçbir şey kalmayan bir şeye benzetmektir." Kâfir olan zâlimlerin ekini ise, külliyen yok olup giden ve kendisinden, dünyada ve de âhirette hiçbir fayda temin edilemeyen bir ekindir. Müslüman mü'minlerin ekini ise, külliyen kaybolmaz. Çünkü onun ekini görünürde, maddi olarak gitse bile, mâna bakımından kaybolmaz. Çünkü Allahu Teâlâ, ekinlerinin maddi olarak gitmesi sebebiyle onlara ârız olan bu üzüntüye mukabil, onların sevâbını arttırır.

b) Bu ifâdeden maksat, onların, ekinlerini ekilmeyecek bir yere ekmiş veyahut da ekim zamanının dışında ekmiş olmalarıdır. Çünkü "zulm", bir şeyi uygun olmadığı yere koymaktır. Bu açıklamaya göre, "vech-i teşbih" kuvvetlenmektedir. Çünkü ekini yerinde ve zamanında yapmayan kimse, mutlaka ziyan eder. Sonra bu ekine soğuk rüzgâr da isabet edince, onu

eken haydi haydi ziyana uğrar. Burada da böyledir; çünkü kâfirler infakı yerinde ve zamanında yapmayıp, ayrıca da buna küfürlerinin uğursuzluğu isabet edince, onun ziyankâr olmaması imkânsız olur. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَمَا ظَلَمَهُمُ اللهُ وَلٰكِنْ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ *"Onlara Allah zulmetmedi. Fakat kendileri kendilerine zulmediyorlar"* buyurmuştur.

Bu tabirin manası şudur: "Allahu Teâlâ, onların infaklarını kabul etmemek suretiyle onlara zulmetmemiştir. Fakat onlar, bu infak ve harcamaları, Allah katında makbul olmalarına mâni olacak bir biçimde yapmış oldukları için, kendilerine, zulmetmişlerdir." **Sâhib-i Keşşâf** şöyle demiştir: "لٰكِنْ" kelimesi "وَلٰكِنَّ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَهَا" (Fakat nefislerine, onlara zulmediyorlar..) anlamında, şedde ile "وَلٰكِنَّ" şeklinde okunmuştur. "لٰكِنَّهُ"deki şan zamirinin düştüğünü kabul ederek, "وَلٰكِنَّهُ اَنْفُسَهُمْ" şeklinde okumak caiz değildir. Çünkü bu, ancak şiirde caiz olur.

Mü'minlerden Başkasını Sırdaş Edinmeyin

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَاْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَآءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِى صُدُورُهُمْ اَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١١٨﴾

"Ey imân edenler! Kendilerinizden başkasını sırdaş edinmeyin. Onlar, size kötülük yapmakta hiç kusur etmezler, size sıkıntı verecek şeyleri arzu ederler. Şüphesiz, onların kin ve buğuzları, ağızlarından taşmış, dışa vurmuştur. Göğüslerinde gizledikleri ise, daha büyüktür. Eğer düşünürseniz, biz size âyetlerimizi açıkladık" (Âl-i İmran, 118).

Bil ki Allahu Teâlâ, mü'min ve kâfirlerin hallerini açıklayıp izah edince, bu âyette, mü'minleri kâfirlere karışmaktan sakındırmaya başlamıştır. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, Allahu Teâlâ'nın, mü'minleri, kendileriyle içli dışlı olmaktan nehyetmiş olduğu kimselerin kimler olduğu hususunda ihtilâf edip şu görüşleri ileri sürmüşlerdir:

a) Bunlar, Yahudîlerdir. Çünkü (Medineli) Müslümanlar, Yahudîlerle kendileri arasında süt kardeşliği ve çeşitli antlaşmalar bulunduğu için her ne kadar din konusunda kendilerine muhalefet etseler bile, geçim meselelerinde kendilerinin iyiliklerini isterler zannıyla, onlarla müşaverede bulunuyorlar ve onlara yakınlık duyuyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bu âyetle onları bundan nehyetmiştir. Bu görüşü benimseyenlerin delili şudur: "Bütün bu âyetler, baştan sona kadar Yahudîlere hitap etmektedir. İşte bunun gibi, bu âyet de böyledir."

b) Bunlar, münâfıklardır. Bu böyledir, çünkü mü'minler, münâfıkların sözlerinin zahirine aldanıyor ve onların doğru söylediklerini zannederek, onlara kendi sırlarını ifşâ ediyor ve onları, kendi gizli hallerine muttali kılıyorlardı. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ onları, bundan men etmiştir. Bu görüş sahiplerinin delili ise, Hak Teâlâ'nın, bu âyetten sonra gelen, *"Sizinle buluştukları zaman, 'inandık' derler. Aralarında baş başa kaldıkları zaman da, size olan kinlerinden dolayı parmaklarının ucunu ısırırlar"* (Âl-i İmran, 119) âyetidir. Malumdur ki bu hal, Yahudîlere uygun düşmez. Bilâkis bu, münâfıkların sıfatıdır: Bunun bir benzeri de, Bakara Sûresi'ndeki, *"Onlar imân edenlerle karşılaştıkları zaman, 'inandık' derler. Şeytanlarıyla baş başa kaldıklarındaysa, 'iyi biliniz ki, biz sizinle beraberiz. Biz ancak alay ediyoruz' derler"* (Bakara, 14) âyetidir.

c) Bundan murat, kâfirlerin bütün nevileridir. Bunun delili de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendinizden başkasını"* buyurmasıdır. Böylece Cenâb-ı Hak, mü'minleri, mü'minlerden başkasını sırdaş edinmekten men etmiştir. Buna göre bu, bütün kâfirlerden nehyetmek olmuş ve Cenâb-ı Hak, *"Ey imân edenler, benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin"* (Mümtehine, 1) buyurmuştur. Bu hususu şu rivâyet de te'kid etmektedir: **Ömer İbnu'l-Hattab** (r.a)'a şöyle denilmiştir: "Burada, hıfz bakımından kendisinden daha kuvvetli ve daha güzel yazı yazan bir kimse, bilinmeyen Hîreli bir Hristiyan bulunmaktadır. Eğer münasip bulursan, biz onu kendimize katip edineceğiz." **Hz. Ömer** bunu kabul etmeyerek, "Bu durumda sen, mü'minlerden başkasını sırdaş edinmiş olursun" dedi ve bu âyeti, Müslümanlardan başkalarını dost edinmekten nehyetmeye bir delil kabul etti.

Bazı âlimlerin bu âyetten sonraki kısmın münafıklardan bahsettiğini delil getirerek bu görüşü reddetmeleri, âyetin baş tarafının umum ifâde etmesine mâni değildir. Çünkü Usûl-ü fıkıhta şu kaide bulunmaktadır:

Âyetin evveli umum, sonu da hususi olursa, âyetin sonunun hususi olması, başının umûmi olmasına mani değildir.

***İKİNCİ MESELE:* Bıtane (Sırdaş) Kelimesinin Manası**

Ebu Hatim, Esmâi'den rivâyet ederek şunu söylemiştir: Bir kimse, bir kimsenin çok yakın arkadaşı olup, iç yüzüne vakıf olduğu zaman "بَطَنَ فُلَانٌ بِفُلَانٍ – يَبْطُنُ بِهِ بُطُونًا وَبِطَانَةً" denilir. Buna göre "بِطانَة", kendisiyle müfred ve cem'in adlandırılmış olduğu bir mastardır. Bir kimsenin durumlarına muttali olup iç yüzüne vakıf olan kimseler hakkında da "بِطَانَةُ الرَّجُلِ" denilir. Kelimenin aslı dış yüzün tersi olan "batn", "karın" "اَلْبَطْنُ" kelimesidir. Elbisenin astarına da, "بِطَانَةُ الثَّوْبِ" denilmesi de bundandır. Netice olarak; kişinin kendisine yaklaştırıp, sırdaşı edindiği kimseye "بِطانَة" denilir. Çünkü bu kimse, ona çok yakın olma hususunda, neredeyse onun karnına yakın gibidir, onunla içli dışlı olmuş gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın koyduğu "لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً" buyruğu, nefy siyakında nekre olarak gelmiştir. Ki bu da, umum ifâde etmektedir.

Cenâb-ı Hakk'ın, مِنْ دُونِكُمْ *"Sizden başkaları..."* kaydı hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"مِنْ دُونِكُمْ" kaydının manası, "Müslümanlardan başkaları", "Sizin din kardeşlerinizden başkası" şeklindedir. "مِنْ دُونِكُمْ" lafzını bu mânaya hamletmek güzeldir. Nitekim bir kimse, "Kardeşlerimize ihsanda, ikramda bulundun" manasını kastederek, "Bize lütfettin, bize ihsanda bulundun" der. Cenâb-ı Hak da, onların atalarının yaptığını kastederek, *"Haksız yere peygamberleri öldürürler"* (Âl-i İmran, 21) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "مِنْ دُونِكُمْ" ifâdesinde iki ihtimal bulunmaktadır:

a) Bu kaydın, O'nun, *" edinmeyiniz..."* ifâdesiyle ilgili olmasıdır. Yani, "sizin dışınızda hiç kimseyi dost edinmeyiniz" demektir.

b) Bu ifâdenin, âyette geçen "بِطانَة" (sırdaş) kelimesinin sıfatı olmasıdır. İfâdenin takdiri ise, "Sizin dışınızda olan bir dost, sırdaş edinmeyin" şeklindedir. Buna göre şâyet, "لَا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِكُمْ بِطَانَةً" ifâdesiyle "لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ" ifâdesi arasında ne fark vardır? denilirse, biz şöyle deriz:

Sibeveyh şöyle demiştir: "Araplar, en mühim olanı ve kendilerini daha çok ilgilendiren şeyi önce zikrederler. Burada maksat; sırdaş edinme değildir. Buradaki maksat, onlardan sırdaş edinme meselesidir. Böylece, لَا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِكُمْ بِطَانَةً *"sizin dışınızdakileri dost edinmeyiniz"* ifâdesi, maksadı anlatmada daha güçlü bir ifâde olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu ifâdenin başındaki "مِنْ" edatının zaid olduğu söylendiği gibi, tebyin için olduğu da söylenmiştir ki, bu durumda mâna, "Dininizin müntesipleri dışında kalanlardan dost edinmeyiniz..." şeklinde olur. Buna göre eğer, "Bu âyet, mutlak anlamda, kâfirlerden dost edinmenin yasak olmasını ifâde eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sizinle din hususunda muharebe etmemiş, sizi yurtlarınızdan çıkarmamış olanlara iyilik yapmanızdan Allah sizi men etmez"* (Mümtehine, 8) ve *"Allah sizi ancak, sizinle din muharebesi yapmış olanlardan men eder..."* (Mümtehine, 9) buyurmuştur. O halde, bu iki durum nasıl uzlaştırılabilir?" denilirse, biz deriz ki: "Hususi olan hükmün, umûmî olan hükme tercih edildiği hususunda şüphe yoktur..."

Bu Sırdaşlığı Yasaklamanın Sebepleri

Bil ki, Allahu Teâlâ mü'minleri, kâfirleri sırdaş edinmekten men edince bu yasaklamanın sebeplerini de şöylece beyân buyurmuştur:

1- Cenâb-ı Hakk'ın, لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا *"Onlar size kötülük yapmakta hiç kusur etmezler"* buyruğudur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: Bir kimse bir işte kusur ettiği zaman, "اَلَا فِي الْاَمْرِ يَأْلُو" denilir. Sonra bu kelime, Arapların tazminî olarak[34] "لَا آلُوكَ نُصْحًا وَلَا آلُوكَ جَهْدًا" şeklindeki kullanışlarında iki mef'ûl almıştır ve bunun manası şöyledir: "Senden nasihatimi esirgemedim ve sana karşı elimde olan hiçbir imkânı esirgemedim."

İKİNCİ MESELE

"اَلْخَبَالُ" fesat ve noksan manasınadır. Nitekim (şairler) لَسْتُمْ بِيَدٍ اِلَّا يَدًا اَبَدًا مَخْبُولَةَ الْعَضُدِ "Tek başınıza olduğunuz sürece ancak, pazusu eksik bir el gibisiniz" yani "pazusu güçsüz" demişlerdir. Yine, aklı noksan olan kimseye, "رَجُلٌ مَخْبُولٌ وَمُخَبَّلٌ وَمُخْتَبَلٌ" denilmesi de böyledir. Hak Teâlâ da, لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ اِلَّا خَبَالًا *"Eğer içinizde onlar da (savaşa) çıksalardı, size şer ve fesadı artırmaktan başka bir şey yapmazlardı"* (Tevbe, 47) buyurmuştur.

34 Bir lâfzı, onun mânasını kapsadığı için, bir başka lâfzın yerine koymaktır (Ç).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki *"(Onlar) size kötülük yapmakta hiç kusur etmezler"* ifâdesi, "Onlar, sizi zarara sokmak ve sizin işlerinizi bozmak hususunda olanca gayretlerini sarf ederler" demektir. Nitekim, "Ona nasihat hususunda elimden geleni yaptım" manasında "مَا اَلَوْتُهُ نُصْحًا"; yine şer için de "مَا اَلَوْتُهُ شَرًّا" (Ona elimden gelen kötülüğü yaptım) denilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki "خَبَال" kelimesini, bizim de söylediğimiz gibi, burada iki mef'ûl alan "لَا يَأْلُونَكُمْ" fiili nasbetmiştir. Bu kelimenin, mef'ûl-ü mutlak olduğu için nasbedilmiş olduğunu da söyleyebilirsin. Çünkü "لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا" tabirinin manası, لَا يَخْبُلُونَكُمْ خَبَالًا "Size kesinlikle kötülük yapamazlar" demektir.

2- Cenâb-ı Hakk'ın, وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ *"Size sıkıntı verecek şeyleri arzu ederler"* ifâdesidir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Onu sevdim" manasında "وَدِدْتُ كَذَا" denilir. Burada geçen "عَنَتٌ" kelimesi, zarar ve zorluğun ileri derecesi demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ *"Eğer Allah dileseydi, sizi muhakkak zorluğa ve meşakkate sokardı"* (Bakara, 220) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "مَا" lâfzı, mâ-i mastariyyedir. Şu âyette olduğu gibidir: ذٰلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ *"Size olan bu (azap), yeryüzünde haksız yere şımarıklık etmenizden ve taşkınlık göstermenizdendir"* (Mü'min, 75) yani, şımarıklığınız ve taşkınlığınız sebebiyledir: وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنٰيهَا * وَالْأَرْضِ وَمَا طَحٰيهَا *"Göğe ve onu bina edene, yere ve onu yayıp döşeyene yemin olsun.."* yani, onu yapana, onu döşeyene..." (Şems, 5-6).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin takdiri; "Onlar, gerek dininiz, gerekse dünyanız hususunda sizi çok zarara sokmayı arzularlar" şeklindedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Vâhidî (r.h), müste'nef bir cümle olduğu için, bu ifâdenin i'rabdan bir mahalli olmadığını söylemiştir. Bu ifâdenin "بِطَانَةً" lâfzının sıfatı olduğu da ileri sürülmüştür ki, bu doğru değildir. Çünkü bu lâfız, "size kötülük yapmakta hiç kusur etmezler cümlesiyle tavsif edilmiştir, Eğer, *"Size sıkıntı verecek şeyleri arzu ederler"* cümlesi de, o lâfzın sıfatı olmuş olsaydı, o zaman iki sıfatın arasına atıf harfinin gelmesi gerekirdi.

BEŞİNCİ MESELE

Allah'ın *"Size kötülük yapmakta hiç kusur etmezler.."* buyruğu ile, *"Size sıkıntı verecek şeyleri arzu ederler.."* buyruğu arasında, mâna bakımından şu farklar vardır:

a) Onlar, dininizi bozmada kusur etmezler. Eğer buna muvaffak olamazlarsa, en büyük zararlara düşürmeyi arzu ederler.

b) Onlar, dünyevi işlerinizi bozmada kusur etmezler. Onlar bunu yapamadıkları zaman, sizi zarar ve zorluğa düşürme arzuları yok olmaz.

c) Onlar, sizin işlerinizi bozmada kusur etmezler. Eğer onlar, başka bir engelden dolayı bunu yapamazlarsa, bunu yapma arzusu kalplerinden yine de gitmez.

3- Allahu Teâlâ'nın, قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ *"Buğuzları ağızlarından taşmış, dışa vurmuştur"* ifâdesidir. Bununla ilgili olarak da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"بَغْضَاءُ" en şiddetli kin manasınadır. "ضَرَّاءُ" (en büyük zarar) kelimesine nazaran, "ضُرٌّ" (zarar) kelimesi nasıl ise, "بَغْضَاءُ" kelimesine nazaran "بُغْضٌ" kelimesi de aynıdır.

İKİNCİ MESELE

"اَفْوَاهٌ" kelimesi "فَمٌ" (ağız) kelimesinin cem'idir. Bunun aslı "فَوْهٌ" kelimesidir. Bunun delili cem'inin "اَفْوَاهٌ" şeklinde gelmesidir. "سَوْطٌ" (komşu) kelimesinin cem'i "اَسْوَاطٌ" ve "طَوْقٌ" (tasma) kelimesinin cem'i de "اَطْوَاقٌ" şeklinde geldiği gibi, "فَوْهٌ" kelimesi de "اَفْوَاهٌ" şeklinde cem'i olmaktadır. Bir insan güzel söz söylediğinde "رَجُلٌ مُفَوَّهٌ"; ağzı geniş olduğu zaman "اَفْوَهُ" denilir. Binâenaleyh "فَمٌ" (ağız) kelimesinin aslının "سَوْطٌ" vezni üzere, "فَوْهٌ" olduğu; sonra hafiflik olsun diye hâ harfinin hazfedilip, vâv'ın yerine, her ikisi de şefevi (dudak) harflerinden olduğu için mîm harfinin getirilmiş olduğu sâbit olmaktadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Buğzları ağızlarından taşmış, dışa vurmuştur"* buyruğunun, münâfıklar hakkında olduğunu söylersek, tefsirinde şu iki izah yapılır:

a) Münafığın, sözünde nifakına delâlet eden ve sevgi ile nasihat hususunda samimiyetten uzak olduklarına delâlet eden bir şey mutlaka bulunur. Bunun bir benzeri de, *"Andolsun ki sen onları, sözlerindeki üslûbundan tanırsın..."* (Muhammed, 30) âyetidir.

b) **Katâde** şöyle demiştir: "Birbirlerini bu durumdan haberdar ettikleri için, Müslümanların münafık ve kâfir dostlarından buğuz dışa vurur."

Fakat bu ifâdenin Yahudîler hakkında olduğunu söylersek, bu durumda âyetin tefsiri, "Onlar, sizin peygamberinizi ve kitabınızı yalanladıklarını açıkça gösterir ve sizi câhillik ve ahmaklık ile nitelerler. Birisinin cehalet ve ahmaklıkta ısrar ettiğine inanan kimsenin, onu sevmesi imkânsız olur ve ona her durumda kesin buğzeder. İşte Cenâb-ı Hakk'ın *"(Onların) buğzları ağızlarından taşmış, dışa vurmuştur"* buyruğundan maksadı budur.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ *"Göğüslerinde gizledikleri ise, daha büyüktür"* buyurmuştur. Yani, "Münafığın dilinde tezahür eden kin ve buğz alâmetleri onun kalbinde yer eden nefretten; yine onun lisanında zuhur eden kin alâmetleri, onun kalbinde bulunan kindarlıktan daha azdır", demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, mü'minlere, bu sırları ortaya koyup izhar etmesini, onlara olan nimetlerinden birisi olduğunu beyân buyurarak, قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ *"Eğer düşünürseniz, yani akıl, anlayış ve dirâyet ehlinden iseniz, biz size âyetlerimizi açıkladık"* demiştir. O'nun, "إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ" ifâdesi, "Dost ve düşman olmaya müstahak olan durumları eğer ayırt edebilirseniz" şeklinde de tefsir edilmiştir ki, maksat, insanları bu âyeti düşünme ve bu delilleri tefekkür etme hususunda aklı kullanmaya teşvik etmektir. Allah en iyi bilendir.

Siz Onları Sevseniz de Onlar Sizi Sevmezler

هَا أَنْتُمْ أُولَاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١١٩﴾

"İşte siz o kimselersiniz ki, onları seversiniz; halbuki onlar sizi sevmezler. Siz Kitabın tamamına inanırsınız, onlar ise sizinle karşılaştıklarında, 'inandık!' derler. Aralarında baş başa kaldıkları vakit de, size olan kinlerinden dolayı parmaklarının uçlarını ısırırlar. De ki: 'Geberin kininizle.' Muhakkak ki Allah, onların sinelerinde olan her şeyi hakkıyla bilir" (Âl-i İmran, 119).

Bil ki, bu ifâde, mü'minleri münâfıklarla içli dışlı olmaktan men etmenin bir başka şeklidir. Âyet ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Seyyid es-Serahsi (Allah ona selamet versin) şöyle demiştir: "Âyetin başındaki "هَا" lâfzı, tembih edatıdır. "اَنْتُمْ" kelimesi mübteda, "اُولَاءِ" kelimesi de onun, haberidir. "تُحِبُّونَهُمْ" cümlesi ise, ism-i işaretten hal olarak nasb mahallindedir. Yine "اُولَاءِ" kelimesinin "اَلَّذِينَ" manasında olması, "تُحِبُّونَهُمْ" cümlesinin onun sılası ve sılası ile birlikte ism-i mevsulün, "اَنْتُمْ" kelimesinin haberi olması da câizdir." **Ferrâ** ise, "اُولَاءِ" kelimesi haber, "تُحِبُّونَهُمْ" cümlesi ise ikinci bir haberdir" demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Sevme ve Sevmemenin Ne Şekillerde Tezahür Ettiği**

Hak Teâlâ, bu âyette üç şey zikretmiştir. Bunlardan her biri, mü'minin mü'min olmayanları kendisine sırdaş edinmesinin câiz olmayacağına delâlet etmektedir:

1- Âyetteki, تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ *"(Siz) Onları seversiniz, halbuki onlar sizi sevmezler"* ifâdesi... Bu cümlenin izahı hakkında birkaç görüş vardır:

a) **Mufaddal** şöyle demiştir: "Âyetteki *"Onları seversiniz"* ifâdesi, "Siz onlar hakkında, en hayırlı şey olan İslâm'ı istersiniz" manasındadır. *"Halbuki onlar sizi sevmezler"* tabiri de, "Çünkü onlar, sizin küfür üzere kalmanızı arzu ederler" manasındadır. Şüphe yok ki bu, helâk olmayı gerektirir.

b) "Sizlerle onlar arasındaki süt kardeşliği ve akrabalıktan dolayı, siz onları seversiniz. Halbuki onlar, Müslüman olmanızdan dolayı sizi sevmezler."

c) "Siz onları, size karşı 'inandık' demeleri sebebiyle seversiniz. Halbuki onlar içlerinde küfürleri iyice yerleşmiş olduğu için sizi sevmezler."

d) **Ebû Bekr el-Esamm** şöyle demiştir: "Sizler onları, çeşitli âfet ve sıkıntılara düşürmek istememek suretiyle seviyorsunuz. Onlar ise sizi çeşitli belâ ve sıkıntılara düşürmek, başınıza her türlü musibetin gelmesini beklemek suretiyle sizi sevmezler."

e) "Siz onları, Peygamber (s.a.s)'i sevdiklerini söyledikleri ve Peygamber'i seven sevileceği için seversiniz. Onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'i sevdiğiniz, kendilerinin ise ona buğzettiklerini bildikleri için sizi sevmezler. Buğzedileni sevene de buğzedilmiş olur."

f) "Sizler onları seversiniz. Yani onlara karışır, dini sırlarınızı onlara açarsınız. Halbuki onlar sizi sevmezler, yani, size aynı şekilde davranmazlar."

Bil ki yaptığımız bütün bu izahlar, mü'minlerin onları sevmesini, onların da buğzetmelerini gerektiren sebeplere işarettir ki bütün bunlar âyetin muhtevasına dâhildir. Allahu Teâlâ, mü'minlere, onların kendilerine kin beslediklerini ve onların bu buğzetmelerinde haksız olduklarını bildirince, bu husus tabiî ve şer'î bakımdan, mü'minlerin münafıklara buğzetmesine sebep olmuştur.

2- Bunun ikinci sebebi, وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ *"Siz kitabın tamamına inanırsınız"* âyetinin ifâde ettiği hususdur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette bir hazif vardır ve takdiri şu şekildedir: "(Onlar kitaba inanmadıkları halde) siz kitabın tamamına inanırsınız." Bu hazif yerinde bir haziftir. Çünkü biz iki zıddın birlikte anlaşılacağını söylemiştik. Binâenaleyh iki zıttan birisinin zikredilmesi, diğerinin zikredilmesine gerek bırakmaz.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, burada "kitap" kelimesini şu sebeplerden dolayı müfred olarak getirmiştir:

a) Kitap cinsi manasına alınarak.. Bu, Arapların, كَثُرَ الدِّرْهَمُ فِي اَيْدِى النَّاسِ "insanların elinde dirhem (para) çoğaldı" demeleri gibidir. Bundan maksat "paralar, dirhemler"dir.

b) Mastar ancak, te'vil edilerek cemî sayılır. İşte bu sebepten ötürü "kitap" yerine "kütüb" denilmez. Eğer birisi böyle der ise, bu da tevessüan câizdir. (Normal bir cevaz sayılmaz.)

ÜÇÜNCÜ MESELE

Sözün takdiri şöyledir: "Siz, bütün kitaplara imân edersiniz. Onlar ise, buna rağmen size buğzederler. Öyle ise, onlar sizin kitabınızın hiçbir şeyine imân etmezlerken, daha ne diye onları seviyorsunuz?" Bu ifâdede, "Onlar; sizin hak dâvanızda sebâtınızdan, kendi batıl davalarında daha katıdırlar" denilerek, şiddetli bir tevbîh (azar) yapılmıştır. Bunun bir benzeri de, *"Siz elem duyuyorsanız, şüphesiz ki onlar da sizin gibi elem duyuyorlar. Halbuki siz, Allah'tan onların ümit etmeyecekleri şeyleri umuyorsunuz"* (Nisa, 104) âyetidir.

3- Müslümanların onlarla içli dışlı olmalarının çirkinliğinin üçüncü sebebi de, وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا اٰمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ *"Onlar sizinle karşılaştıklarında 'inandık' derler. Aralarında baş başa kaldıkları vakit de,*

size olan kinlerinden dolayı, parmaklarının uçlarını ısırırlar" (Âl-i İmran, 119) âyetinin ifâde ettiği hususdur. Bunun manası şudur: Onlar, birbirleriyle baş başa kaldıklarında, mü'minlere karşı düşmanlığın ve kinin en ilerisini ortaya korlar. Öyle ki bu şiddet onların, parmaklarının ucunu ısırmaları derecesine varır. Bu, tıpkı birimizin gayesini elde edememekten dolayı, iyice öfkelenip, alabildiğine hüzünlendiği zaman, parmaklarının ucunu ısırması gibidir. Kızan insanların böyle yapması çok rastlanan bir şey oduğu için, "parmakları ısırma" kızgınlıktan kinâye olan bir tabir halini almıştır. Öyle ki, ortada hakiki mânada bir ısırma bulunmasa bile, kızan kimseler için, "O, öfkesinden parmaklarını ısırıyor" denilmiştir. Müfessirler, "Onlar, mü'minlerin birbirleriyle ülfet edip, söz birliği ettikleri ve birbirlerinin aralarını bulduklarını gördükleri için, bu denli öfkelenmişlerdir" demişlerdir.

Sonra Cenâb-ı Hak, قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ *"De ki: "Geberin kininizle..."* buyurmuştur ki, bu onlar için, ölünceye kadar kinlerinin artmasına yapılan bir bedduadır. Onların kinlerinin artmasından murat ise, kinlerinin artmasını gerektiren İslâm'ın daha fazla kuvvet buluşu, ve Müslümanların izzet sahibi olmaları ve kendilerinin de zillet ile hizy içine düşmeleridir.

Buna göre eğer, *"Deki: "Geberin kininizle..."* ifâdesi, kinlerini sürdürmelerini emirdir. Müslümana ve İslâm'a kin tutmak ise küfürdür. Binâenaleyh bu, onların küfürde devam etmelerini emretme olur ki, câiz değildir?" denilir ise, biz deriz ki: "Bunun, onların gayzının artmasını gerektiren şeylerin artması, yani İslâm'ın kuvvet bulması manasında bir duâ olduğunu beyân etmiştik. Böylece, bu sual sakıt olur. Bir de bu, onlar arzuladıklarına ulaşmazdan önce, ölmelerine duâ etmedir.

Daha sonra da Cenâb-ı Allah, إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ *"Muhakkak ki Allah, onların sinelerinde olan her şeyi hakkıyla bilir"* buyurmuştur ki, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"ذُو" kelimesinin, müzekkerin nisbeti için konulmuş bir kelime oluşu gibi, "ذَاتُ" kelimesi de müennesin nisbeti için konulmuş bir lâfızdır. Buna göre "بِذَاتِ الصُّدُورِ" tabirinden murat, kalplerde bulunan düşünceler, orada yer eden niyet ve maksatlardır. Bunların her biri, kalpte bir hal oldukları için ona nisbet edilmiş ve böylece o hal, kalbin âdetâ sahibi olmuştur.

Binâenaleyh bu tabirin manası, "Allahu Teâlâ, sizin kalbinizde bulunan, düşünceler, niyetler, art niyetler ve maksatları bilir" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi bu ifâdenin de "قُلْ" (de ki) kelimesinin, mef'ûlü (mekulu'l-kavl) olabileceği gibi, olmayabileceğini de söylemiştir. Birinci ihtimale gelince, bu durumda takdir şöyle olur: "Onlara, kendileriyle baş başa kaldıklarında kin ve hasetlerinden dolayı gizlice parmak uçlarını ısırdıklarını haber ver ve de ki: "Allah; sizin aranızda gizlediğiniz şeylerden daha gizlilerini bilir. Bu da, göğüslerde sakladıkları şeylerdir. Binâenaleyh siz, sırlarınızın Allah'a gizli kalacağını sanmayınız..."

İkinci ihtimale gelince bu da, bu ifâdenin, "قُلْ" sözünün mef'ûlü olmamasıdır. Buna göre bunun manası şudur: "Ey Muhammed, onlara bunu söyle.. Benim, seni onların gizlemiş oldukları şeylere muttali kılmama şaşma. Çünkü ben, bundan daha gizlisini bilirim; bu da onların kalplerinde saklayıp da, dilleriyle izhar etmedikleri şeylerdir.." Burada herhangi bir sözün söylenmiş olmaması ve Hak Teâlâ'nın *"Geberin kininizle..."* ifâdesinin de, İslâm'ı aziz kılmak ve bu vesileyle de onları zelil kılarak kâfirlerin kin ve hasetlerinden helâk olacaklarına dair, Allah'ın peygamberine olan vaadini gerçekleştirmek için onun nefsini hoş tutmak, ümit ve beşaretini güçlendirmek gayesiyle Hz. Peygamber'e bir emir olması da muhtemeldir. Buna göre sanki, Hz. Peygamber'e "Bunu nefsine söyle" denilmiştir. Allah en iyi bilendir.

Mü'minleri Sevindiren İşler Münafıkları Üzer

إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ﴿١٢٠﴾

"Eğer size bir iyilik dokunursa onları tasaya düşürür. Şâyet size bir fenalık gelirse, onunla sevinirler. Eğer sabreder, sakınırsanız onların hileleri size hiçbir şekilde zarar veremez. Şüphe yok ki Allah, onların yaptıkları her şeyi ihâta edicidir" (Âl-i İmran, 120).

Bil ki bu âyet, münâfıkların sıfatlarının bir tetimmesidir. Böylece Cenâb-ı Hak, onlarda bulunan kötü sıfatlar ve çirkin fiillerin yanında, mü'minlerin başına çeşitli belâ ve sıkıntıların inmesini gözlediklerini beyân etmiştir. Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْمَسُّ" kelimesinin asıl manası, el ile dokunmaktır. Daha sonra teşbih yoluyla, kişiye dokunan, isabet eden her şey "اَلْمَاسّ" (dokunan) diye isimlendirilmiştir. Meselâ Arapça'da, فُلَانٌ مَسَّهُ التَّعَبُ وَالنَّصَبُ "Falancaya yorgunluk ve bitkinlik isabet etti" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ *"Bize, hiçbir yorgunluk da dokunmamıştır."* (Kaf, 38) ve وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِى الْبَحْرِ *"Denizde size bir sıkıntı değdiği zaman..."* (İsrâ, 67) buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle demektedir: "Burada "اَلْمَسُّ" "İsabet etmek" manasındadır, Nitekim Cenâb-ı Hak, إِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ *"Eğer sana bir iyilik isabet ederse, bu, onların hoşuna gitmez. Şâyet sana bir kötülük isabet ederse..."* (Tevbe, 50); *"Sana isabet eden her iyilik, Allah'tandır. Sana isâbet eden her kötülük de, kendindendir"* (Nisa, 79) ve إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا *"İnsan kendisine şer dokundu mu, feryadı basandır. Ona hayır dokununca da çok cimridir"* (Meâric, 19-20) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Buradaki "حَسَنَةٌ" (iyilik) kelimesinden maksat, muhtelif durumlardaki dünya menfaatidir. Meselâ, beden sağlığı, bolluk, bereket, ganimet elde etmek, düşmanlara hükümran olmak; dostlar arasında da bir sevgi ve yakınlığın, ülfetin bulunmasıdır: "اَلسَّيِّئَةُ" kelimesinden murat ise, bunun zıddı olan şeylerdir ki, bunlar da hastalık, fakirlik, düşman karşısında hezimete ve yenilgiye uğramak, dostlar arasında ayrılıkların bulunması, öldürülmek, yağmaya ve baskına uğramak vb. şeylerdir. Böylece Allahu Teâlâ, onların, Müslümanlar için çok çeşitli iyi hal ve durumların meydana gelmesinden dolayı üzülüp kederlendiklerini; Müslümanların başına gelen muhtelif kötülüklerden dolayı da sevindiklerini de beyân buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Arapçada. "سَاءَ الشَّىْءُ يَسُوءُ فَهُوَ سَيِّئٌ" (Bir şey kötü oldu, kötü oluyor, o şey kötüdür) denilir. "اَلسَّيِّئُ" kelimesinin müennesi "اَلسَّيِّئَةُ" kelimesidir.. "سَاءَ" fiili, "çirkin oldu, kötü oldu" anlamına gelir. Cenâb-ı Hakk'ın, سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ *"Yaptıkları şey ne çirkindir!"* (Maide, 66) âyetindeki **"sâe"** kelimesi de bu

anlamdadır. "اَلسُّوْاٰى" (En kötü, en çirkin) kelimesi de, اَلْحُسْنٰى "En iyi, en güzel..." kelimesinin zıddıdır.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَاِنْ تَصْبِرُوا *"Eğer sabrederseniz"* buyurmuştur. Yani, "Allah'ın tâatine ve bu uğurda karşılaşacağınız sıkıntı ve hüzünlere sabrederseniz..." demektir. وَتَتَّقُوا *"Ve sakınırsanız"* yani, "Sizi nehyettiği her şeyden sakınır da, bütün işlerinizde Allah'a tevekkül ederseniz.." demektir.

Siz Sabreder ve İttika Ederseniz Onların Hileleri Size Zarar Vermez

Cenâb-ı Hak sonra, لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا *"Onların hileleri size hiçbir şekilde zarar vermez"* buyurmuştur. Burada birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, Nâfi ve **Ebû Amr**, yâ harfinin fethası, dâd harfinin kesresi ve râ harfinin de sükûnuyla "لَا يَضِرْكُمْ" şeklinde okumuşlardır. Buna göre kelime, "zarar verdi, zarar vermek" anlamındaki "ضَارَهُ – يَضِيرُهُ – وَيَضُورُهُ ضَوْرًا" fiilinden iştikak etmiş olur. Diğer kıraat âlimleri ise, dâd ve şeddeli râ harfinin ötresiyle "لَا يَضُرُّكُمْ" şeklinde okumuşlardır ki, bu durumda fiilin aslı "اَلضُّرُّ" (zarar vermek, sıkıntı vermek) mastarındandır. "لَا يَضُرُّكُمْ" tabirinin aslı, cezimli olmak üzere "لَا يَضْرُرْكُمْ" idi. Râ harfleri birbirine idğam edildi, birinci râ harfinin dammesi dâd harfine nakledildi. Son râ harfinin harekesi de, en yakın hârekeye, yani dâd harfinin dammesine tâbi kılınarak ötre yapıldı. (Böylece ifâde "لَا يَضُرُّكُمْ" halini aldı). Bazı âlimler de burada bir takdim ve tehirin bulunduğunu, buna göre ifâdenin, "لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا اِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. **Keşşâf Sahibi** ise şunu demiştir: "**Mufaddal, Asım**'dan, râ harfinin fethasıyla "لَا يَضُرَّكُمْ" şeklinde rivâyet etmiştir."

İKİNCİ MESELE

"اَلْكَيْدُ" kelimesinin manası, insanın, başkasını istenmeyen bir durumla yüz yüze getirmek için, hileler, yollar, çareler araştırmasıdır. **İbn Abbas**, buradaki "اَلْكَيْدُ" kelimesini, "düşmanlık" diye açıklamıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"شَيْئًا" kelimesi, mastar olmak üzere mansubdur. "Herhangi bir zarar, hiçbir zarar" manasındadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetin manası şöyledir: "Allah'ın emirlerini yerine getirme konusunda sabırlı olan ve Allah'ın nehyettiği hususlardan da ittika eden herkes,

muhakkak ki Allah'ın muhafazasında olur. Bundan dolayı o kimseye, kâfirlerin tuzağı ve hilekârların hilesi zarar vermez.."

Bu hususta, sözün tahkîkî izahı şudur: Allahu Teâlâ, *"Ben cinleri de insanları da, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zâriyât, 56) âyetinde de buyurduğu gibi, varlıkları sırf kulluk etsinler diye yaratmıştır. Kul, ubûdiyet ahdini yerine getirirse, Allahu Teâlâ, onu âfatlardan ve korkulardan korumada rubûbiyyet ahdini fazlasıyla yerine getirir (bunu ifa etmemekten münezzehtir). İşte bu hususa, Cenâb-ı Hak, *"Kim Allah'tan ittika ederse, (Allah) ona bir çıkış yeri ihsan eder ve onu hatır-u hayaline gelmeyecek bir cihetten rızıklandırır"* (Talak, 2-3) âyetiyle işaret etmiştir. Bu, Allah'ın o kimseye, her türlü kolaylığı vereceğine bir işarettir. Bir filozof: "Haset ettiğin kimseyi rezil etmek istediğinde, faziletler kazanmak için çalış" demiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ, إِنَّ اللهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ *"Şüphe yok ki Allah onların yaptıkları her şeyi ihata edicidir"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki fiil, "Allah, onların size düşmanlık olarak yaptıkları şeyi bilir ve bundan dolayı onları cezalandırır" manasına gayb sigasıyla "بِمَا يَعْمَلُونَ" (yaptıkları her şeyi) şeklinde okunmuştur. Bu fiil, muhatab sigasıyla (ta'lı olarak) "بِمَا تَعْمَلُونَ" (yaptıklarınızı) şeklinde okunduğunda manası, "Allah, sizin sabır ve takvâ olarak yaptıklarınızı bilir ve ihâta eder. Binâenaleyh size, müstahak olduğunuz şeyleri yapar" demek olur.

İKİNCİ MESELE

"Muhît" (ihâta eden) lâfzının Allah hakkında kullanılışı mecâzîdir. Çünkü bir şeyi ihâta edip kuşatan, o şeyi her tarafından saran demektir ki, bu cisimlere ait bir sıfattır. Fakat Allahu Teâlâ, her şeyi bilip, bütün mümkinlere kâdir olduğu için mecâzî olarak her şeyi "muhît" sayılması câizdir, وَاللهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ *"Allah onları arkalarından kuşatıcıdır"* (Burûc, 20); وَاللهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ *"Allah kâfirleri kuşatıcıdır"* (Bakara, 19); *"Onlar, bunu ilmen ihâta edemezler"* (Tâhâ, 110) ve *"O, onların nezdinde olup biteni kuşatmış, her şeyi sayı ile saymıştır"* (Cinn, 28) âyetleri de aynı mânadadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, "إِنَّ اللهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ" buyurmuş, fakat "إِنَّ اللهَ مُحِيطٌ بِمَا يَعْمَلُونَ" buyurmamıştır. Çünkü Araplar, daha mühim ve daha ilgili şeyi cümle içinde önce zikrederler. Burada maksat, Allah'ın âlim olduğunu

beyân etmek değil, aksine amellerin Allah'ın malumu olduğunu ve onlara bir karşılık vereceğini beyin etmektir. İşte bu sebeple burada amelleri bildiğinden bahsetmiştir. Allah en iyi bilendir.

Uhud Savaşından önce Hz. Peygamber'in Mü'minlere Savaş Düzeni Vermesi

وَاِذْ غَدَوْتَ مِنْ اَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٢١﴾ اِذْ هَمَّتْ طَآئِفَتَانِ مِنْكُمْ اَنْ تَفْشَلَا وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٢٢﴾

"Hani sen, mü'minleri savaşa uygun yerlere yerleştirmek üzere, erkenden âilenden ayrılmıştın. Allah semî' ve âlîmdir. O zaman içinizden iki zümre nerede ise bozuluyordu. Halbuki onların yardımcısı Allah'tı. Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsin" (Âl-i İmran, 121-122).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Eğer sabreder, sakınırsanız onların hileleri size hiçbir şeklide zarar veremez"* buyurunca, bunun peşi sıra onlar sabredip ittikâ ettiklerinde, ilâhî nusret, yardım ve onlardan düşmanın zararlarını gidermedeki ve sabretmedikleri takdirde bunun aksini yapmadaki sünnetullahına delâlet eden hususu zikretmiş ve *"Hani sen, mü'minleri savaşa uygun yerlere yerleştirmek üzere, erkenden ailenden ayrılmıştın..."* buyurmuştur. Bu: "Onlar, Uhud gününde savaş için çok sayıda kimse idiler. Hz. Peygamber (s.a.s)'in emrine muhalefet edince, hezimete uğradılar. Halbuki Bedir günü savaşa yetecek sayıda adamları yoktu ve savaşa hazırlıklı da değildiler. Fakat Resûlullah (s.a.s)'ın emrine itaat ettikleri için galip gelip düşmanlarına üstün oldular" demektir ki, bizim görüşümüzü te'kid eder. Burada bir başka izah da şudur: Uhud gününde mü'minlerin kırılmaları münafık **Abdullah İbn Übeyy**'in ordudan ayrılmasıyla vukû bulmuştur. Bu da münâfıkları sırdaş edinmenin câiz olmayacağına delâlet eder. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki وَاِذْ غَدَوْتَ مِنْ اَهْلِكَ *"Hani sen, erkenden âilenden ayrılmıştın"* buyruğu hakkında şu üç izâh yapılmıştır:

a) Âyetin takdiri, "وَاذْكُرْ إِذْ غَدَوْتَ" "erkenden ayrıldığın o vakti hatırla..." şeklindedir.

b) **Ebû Müslim** şöyle demiştir: "Bu ifâde, atıf vâv'ı ile, *"(Bedir savaşında) karşılaşan iki toplulukta sizin için bir ibret vardır. Onlardan biri Allah yolunda dövüşüyordu, diğeri ise kâfirdi..."* (Âl-i İmran, 13) âyetine atfedilmiştir. Yani Hak Teâlâ, şöyle demek istemiştir: "Allah'ın mü'minlere yardım ettiğini bilesiniz diye, Allah'ın az olan mü'minlere, sayısı çok kâfirlere karşı yardım etmesinde sizin için ibret alınacak pek çok şey vardır. Hz. Peygamber (s.a.s), mü'minleri savaşa uygun yerlere yerleştirmek için evinden erkenden çıkışında da onlar için böyle ibret vardır."

c) Bu ifâdenin âmili, "مُحِيطٌ" lâfzıdır. Takdiri ise إِنَّ اللهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ وَإِذْ غَدَوْتَ *"Allah, Onların yaptıklarını ve erkenden... çıktığın zamanı bilir"* şeklindedir.

***İKİNCİ MESELE:* Bunun Hangi Savaş Olduğunda Farklı Görüşler**

Âlimler, bu günün hangi gün olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Ekseri âlimler "Bu, Uhud günüdür" demişlerdir. **İbn Abbas, Süddî, İbn İshâk, Esamm** ve **Ebu Müslim**'in görüşü budur. Bunun, Bedir günü olduğu söylenmiştir ki, bu **Hasan el-Basrî**'nin fikridir; Ahzâb (Hendek) günü olduğu da ileri sürülmüştür ki, bu da **Mücâhid** ve **Mukatil**'in görüşüdür. Bu günün Uhud günü olduğunu söyleyenlerin delilleri şunlardır:

a) Siyer âlimlerinin ekserisi, bu âyetin Uhud savaşı hakkında nâzil olduğunu öne sürmüşlerdir.

b) Hak Teâlâ bu âyetin hemen peşinden, *"Andolsun ki Allah size, Bedir'de yardım etmişti"* (Âl-i İmran, 123) buyurmuştur ki, aşikâr olan, bu sözün önceki söze atfedilmesidir. Matûf'un, "matûfun aleyh"ten başka olması gerekir. Bunun, Hendek günü olduğu görüşüne gelince, ashâb, Ahzâb gününde değil de Uhud gününde Hz. Muhammed'e muhalefet etmişlerdir. Binâenaleyh; bu ifâdenin, Uhud kıssası hakkında olması daha uygundur. Çünkü bu kıssanın zikredilmesinden maksat, Hak Teâlâ'nın, *"Eğer sabreder ve ittikâ ederseniz, onların hileleri size hiçbir şekilde zarar veremez"* (Âl-i İmran, 120) âyetini izah etmektir. Böylece bu günün Uhud günü olduğu ortaya çıkmıştır.

c) Müslümanların kırılmaları ve düşmanların baskın çıkması, Ahzâb gününden ziyade, Uhud gününde meydana gelmişti. Çünkü Uhud gününde onlar, sahabenin ileri gelenlerinden büyük bir topluluk öldürmüşlerdi.

Ahzâb günündeyse böyle bir şey olmamıştır. Binâenaleyh âyeti Uhud gününe hamletmek daha evlâ olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Uhud Savaşı Konusunda Hz. Peygamber'in İstişare Etmesi

Rivâyet olunduğuna göre müşrikler çarşamba günü Uhud'da karargâh kurdular. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) ashabı ile istişare etti ve daha önce hiç çağırmadığı halde **Abdullah İbn Übeyy**'i çağırıp onunla da istişare etti. O ve çoğu ensar, "Ya Resûlallah, Medine'de kal, onlara doğru çıkma. Biz şimdiye kadar hangi düşmana karşı çıktıksak, hezimete uğradık. Fakat hangi düşman üzerimize geldiyse, biz de onu hezimete uğrattık. Sen içimizde iken, ya nasıl olur? Binâenaleyh onları bırak, eğer orada durur iseler, kötü bir yerde durmuş olurlar. Yok eğer üzerimize gelirlerse erkeklerimiz onlarla yüz yüze harp eder, kadın ve çocuklarımız onlara taş atarlar. Eğer dönerler ise, umduklarını bulamadan pişman olarak geri dönmüş olurlar" dediler. Diğer bazıları da: "Bizi, şu köpeklere karşı çıkar da kendilerinden korktuğumuzu zannetmesinler" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Rüyamda, yanımda bir sığır kesildiğini gördüm ve bunu hayra yordum. Kılıcımın ucunda bir gedik gördüm ve bunu da bir hezimete yordum. Sanki sağlam bir zırha sokulduğumu gördüm: Bu zırhı da Medine diye yordum. Medine'de kalıp, onları kendi haline bırakmaya ne dersiniz?"* buyurdu.

Bedir savaşına katılamayan ve Uhud'da Allah'ın kendilerine şehâdeti nasip ettiği bir grup Müslüman, "Bizi, düşmâna karşı çıkar" dediler ve bu hususta sonuna kadar ısrar ettiler. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s) de ümmeti hatırına zırhını giydi. O zırhını giyince, ısrar edenler pişman oldular ve "Biz ne kötü yaptık! Hz. Peygamber'e vahiy geldiği halde, O'na yol göstermeye kalktık" diye pişman oldular da, Hz. Peygamber (s.a.s)'e "Ya Resûlallah, nasıl istiyorsan öyle yap" dediler. Hz. Peygamber de, *"Ümmeti hatırına zırhını giyen bir peygambere, savaşmadan o zırhı çıkarmak yakışmaz"* dedi..

Hz. Peygamber'in Askere Savaş Düzeni Vermesi

Cuma günü, namazdan sonra çıktı. Cumartesi sabah Şevvalin ortasında Uhud'un Şi'b bölgesine ulaştılar. Piyâde olarak yürüyordu Ashabını savaş için saf haline getirdi. Safları o kadar düzgün yapıyordu ki, ileri çıkan bir göğüs gördüğünde "geri çekil" diyordu. Uhud vâdisinin bir tarafına

kondu, kendinin ve askerinin sırtını Uhud dağına verdi. Abdullah İbn Cübeyr (r.a)'i okçulara kumandan yaparak, *"Düşmanın arkamızdan saldırmaması için, bizi oklarınızla koruyun"* dedi. Okçulara da, *"Burada sağlam durun, düşman sizi görünce dönecektir. Sakın dönenleri takip etmeyin ve buradan kesinlikle ayrılmayın"* dedi.

Hz. Peygamber (s.a.s), **Abdullah İbn Übeyy** münafığının görüşüne muhalefet ettiği için bu, onun gücüne gitmiş ve "O, çocukların sözünü tuttu da benimkini tutmadı" demişti. Sonra kendi adamlarına da: "Muhammed, düşmanı ancak sizinle yenebilir. Ashabına, düşmanın kendilerini görünce hezimete uğrayacağını vaad etti. Binâenaleyh onların düşmanlarını gördüğünüz zaman siz bozulunuz, onlar da bozulur ve peşinizden gelir. Böylece iş, Peygamber'in dediğinin aksine olmuş olur" dedi. İki ordu karşılaşınca. **Abdullah İbn Übeyy**, üç yüz arkadaşıyla kaçınca geriye yedi yüz Müslüman kaldı. Sonra Hak Teâlâ onlara güç verdi, böylece onlar müşrikleri bozguna uğrattılar..

Mü'minler Galip Gelince Okçuların Çoğunun Yerlerinden Ayrılmaları

Mü'min okçular, müşriklerin bozguna uğradığını görünce ve Allahu Teâlâ onları böylece müjdelediği için bu hâdisenin Bedir gibi olacağını düşünerek, kaçanların peşine düştüler ve arzuladıkları şeyi Allah onlara gösterdikten sonra, Peygamber'in emrine muhalefet ederek mevzilerini terk ettiler. Böylece Allahu Teâlâ, Peygamber'e bir daha muhalefet etmesinler ve Bedir günü elde ettikleri zaferin Allah'a ve Resûlullah'a itaat etmelerinin bereketiyle olduğunu ve Allahu Teâlâ'nın onları düşmanla baş başa bırakması halinde onlara mukâvemet edemeyeceklerini bilsinler diye, bu gibi hareketlerden onları iyice koparmak istedi. Sırf Müslümanların Hz. Peygamber'e muhalefetleri yüzünden Cenâb-ı Hak müşriklerin kalplerinden korkuyu alıverdi ve tekrar dönüp hücuma geçtiler.

Müslüman Ordusunun Dağılması

Müslümanlar Hz. Peygamber (s.a.s)'in etrafından dağıldılar. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Hani siz, durmadan uzaklaşıyor ve hiç kimseye bakmıyordunuz. Peygamber ise arkanızdan sizi çağırıyordu"* (Âl-i İmran, 153) buyurmuştur. O esnada Hz. Peygamber (s.a.s)'in yüzü yaralandı ve dişi kırıldı. **Talha** (r.a)'nın Hz. Peygamber'i kororken kolu kesildi. Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanında sadece **Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali, Hz. Abbas, Hz. Talha** ve **Hz. Sa'd**

(radıyallahu anhüm) kalmıştı. Asker arasında "Muhammed öldürüldü" sesleri yükseldi. Ensar'dan künyesi **Ebû Süfyan** olan birisi Ensar'a şöyle sesleniyordu: "Allah'ın Resûlü işte, Allah'ın Resûlü işte.." Bunun üzerine Muhacir ve Ensar ona doğru geldiler. Bu savaşta Müslümanlardan yetmiş kişi şehit olmuş, pek çok kişi de yaralanmıştı. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), رَحِمَ اللهُ رَجُلًا ذَبَّ عَنْ إِخْوَانِهِ *"Kardeşini savunan Müslümana Allah merhamet etsin"* buyurdu ve beraberindekilerle birlikte müşriklerin üzerine hücum etti. Onları, ölüler ve yaralılar verdirerek uzaklaştırdı. En iyisini Allah bilir.

Bu Kıssadan Çıkan Ders

Bu kıssanın gayesi şudur: Kâfirler üç bin, Müslümanlar ise bin, hatta daha az idiler. Sonra **Abdullah İbn Übeyy** üç yüz kadar adamıyla Müslümanlardan ayrılınca, Hz. Peygamber (s.a.s) yedi yüz kişiyle kaldı. Bundan dolayı Allahu Teâlâ onlara yardım etti de kâfirleri hezimete uğrattılar. Sonra onlar Hz. Peygamber'in emrine muhalefet edip, ganimet elde etme arzusuna düşünce, durum aleyhlerine çevrildi de bozguna uğradılar ve olan oldu. Bütün bunlar, Hak Teâlâ'nın, *"Eğer sabreder ve ittikâ ederseniz, onların hileleri size hiçbir surette zarar veremez"* (Âl-i İmran, 120) buyruğu ile, düşmanla yüz yüze gelip ona karşı koyanın, Allah'ın kendisine yardım ettiği kimseler; düşmandan yüz çevirip kaçanın da, Allah'ın kendisinden yardımını kestiği kimseler olduğu hususunu te'kid eder.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bir kimseyi bir yere yerleştirip, kondurduğunda, "بَوَّأْتُهُ مَنْزِلًا وَبَوَّأْتُ لَهُ مَنْزِلًا" denilir. "اَلْبَاءَةُ - اَلْمَبَاءَةُ" kelimeleri de, konaklama yeri anlamına gelir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "Savaşa uygun yerler" ifâdesinin manası, "savaşma yerleri, savaşma mahalleri" demektir. Araplar, "اَلْمَقْعَدُ" ve "اَلْمَقَامُ" kelimelerinin mekân manasında kullanılmaları hususunda sınırı geniş tutmuşlardır. Hak Teâlâ'nın, فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ *"Hak ve doğruluk meclisinde..."* (Kamer, 55) ve قَبْلَ اَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ *"Sen makamından kalkmadan önce"* (Neml, 39) âyetleri de böyledir. Yani, "Sen, meclisinden ve hüküm yerinden kalkmadan önce..." demektir. Cenâb-ı Hak burada, şu iki sebepten dolayı, mekânı, yeri "مَقَاعِدُ" lâfzıyla ifâde etmek istemiştir.

a) Hz. Peygamber (s.a.s) onlara bulundukları yerde kalmalarını ve oradan hiç ayrılmamalarını emretmişti. Bir yerde oturan kimse, oradan ayrılmaz. Böylece Cenâb-ı Hak, onların orada kalmakla memur olduklarına

ve kesinlikle oradan ayrılmayacaklarına dikkat çekmek için orasını "مَقَاعِدُ" diye isimlendirmiştir:

b) Savaşanlar bazen, düşmanla yüz yüze gelinceye kadar belirli mıntıkalarda bulunur; gerektiğinde de, savaşmak için oralardan kalkarlar. İşte Cenâb-ı Hak o yerleri, bu sebepten dolayı "مَقَاعِدُ" diye adlandırmıştır.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ *"Hani sen, mü'minleri savaş için uygun yerlere yerleştirmek üzere, erkenden ailenden ayrılmıştın"* buyruğudur. Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) sabah erkenden **Hz. Aişe**'nin hanesinden ayrılmış ve yaya olarak Uhud'a kadar gitmiştir. Bu, **Mücâhid** ve **Vâkıdî**'nin rivâyetidir. Böylece bu nass, **Hz. Aişe** (r.anha)'nin (o sıralarda) Hz. Peygamber'in hanımı olduğuna delâlet etmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Temiz kadınlar temiz erkeklere; temiz erkekler de temiz kadınlaradır"* (Nûr, 26) buyurmuştur. Böylece bu nass, **Hz. Aişe**'nin her türlü çirkin fiillerden tertemiz ve uzak olduğuna delâlet eder. Bakmaz mısın? **Hz. Nuh**'un çocuğu kâfir olunca Cenâb-ı Hak, *"O, senin ailenden değildir"* (Hûd, 46) buyurmuştur. **Lût** (a.s)'un karısı da böyledir (Tahrim, 10).

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ *"Allah, her şeyi hakkıyla işiten ve hakkıyla bilendir"* buyurmuştur. Yani, "Allah sizin sözlerinizi hakkıyla duyan, sizin kalplerinizde sakladığınız şeyleri ve niyetlerinizi yine hakkıyla bilendir." Biz daha önce, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu harp konusunda ashabıyla müşavere ettiğini zikretmiştik. Ashabından bazıları O'na, "Medine'de kal!" bazıları da, "Medine dışına çık" demişlerdi. Onların her bir kısmının böyle söylemelerinde birer maksatları var idi. Her bir görüşe de hem taraftar, hem de muhalif olanlar var idi. İşte bunun üzerine de Cenâb-ı Hak, *"Ben onların dediklerini bihakkın işiten ve gizlediklerini de bihakkın bilenim"* buyurdu.

Cenâb-ı Hak daha sonra, إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا *"O zaman içinizden iki zümre, neredeyse bozuluyordu"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın bu beyânında âmil olan kelimenin ne olduğu hususunda şu açıklamalar yapılmıştır:

a) **Zeccâc**, bunun âmilinin "تُبَوِّئُ" kelimesi olduğunu, mananın da, "Yerleştirmek işi o zamanda idi" şeklinde olduğunu söylemiştir.

b) Bunun âmilinin, O'nun "سَمِيعٌ عَلِيمٌ" sözünün olması..

c) Bu ifâdenin "اِذْ غَدَوْتَ" sözünden bedel olması da câizdir.

İKİNCİ MESELE

Âyette bahsedilen iki tâifeden maksat, Ensâr'dan olan iki kabiledir ki bunlar da, Hazreç'ten Benû Seleme ve Evs'ten Benû Harise'dir. **Abdullah İbn Ubey** münafığı ordudan ayrılınca, bu iki grup da **İbn Ubeyy**'e tabi olmayı gönüllerinden geçirmişlerdi. Ama Cenâb-ı Hak onları korudu da, böylece onlar Resulullah'ın yanında kaldılar. Âlimlerden bazıları şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ bu iki cemaatin kim olduğunu açıkça söylemeyip müphem bırakmış ve bunu gizli tutmuştur. Binâenaleyh bizim, Allah'ın saklı ve gizli tuttuğu şeyin perdesini kaldırmamız câiz olmaz.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Cenâb-ı Allah'ın Günahkâr Kimseyi Himaye Etmesi Meselesi**

"اَلْفَشَلُ" kelimesi, korkmak ve çığlık atmak anlamlarına gelir. Buna göre şayet, "Bir şeye kastetmek, azmetmek demektir. Binâenaleyh, âyetin zâhiri bu iki taifenin korkmaya ve savaşı bırakmaya azmettiklerine delâlet eder. Bu ise masiyettir. O halde daha nasıl bu iki cemaat hakkında *"Halbuki onların yardımcısı Allah'tı"* (Âl-i İmran. 122) denilebilir?" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

"اَلْهَمُّ" kelimesiyle bazen azmetmek, bazen düşünmek, bazen kişinin zihninden bazı şeyler geçirmek kastedilir; bazen ise bu kelimeyle, düşmanın gücüne, sayısının çokluğuna, teçhizatının mükemmel olduğuna delâlet eden bir mâna murat edilir. Çünkü, kendisinden böyle şeyler sadır olan kimsenin, kalbinin zayıflamasına sebebiyet veren şey kendisinden sadır olması sebebiyle, korkmayı ve feryat etmeyi aklından geçirmiş olmakla vasfedilmesi doğru olur. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, *"O zaman içinizden iki zümre, neredeyse bozuluyordu"* buyruğu onlardan herhangi bir masiyet ve günahın çıkmış olduğuna delâlet etmez. Hem, onlardan böyle bir masiyetin sudûr ettiği farz edilse bile, bu masiyetin, O'nun, *"Halbuki onların yardımcısı Allah'tı"* buyruğunun delâletiyle, büyük günahlardan değil de küçük günahlardan olduğu söylenebilir. Çünkü böyle bir şeye kastetmek, eğer büyük günahlardan olsaydı, Allah'ın onların yardımcısı olması söz konusu olmazdı.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَا *"Halbuki onların yardımcısı Allah'tır"* buyurmuştur. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Abdullah İbn Mes'ûd, bu tabiri وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمْ "Allah onların yardımcısıdır" şeklinde okumuştur. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا *"Mü'minlerden iki taife vuruştuklarında..."* (Hucurât, 9) buyurması gibidir.

İKİNCİ MESELE

Bu tabirin manası hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) Bundan murat, bu niyetin, onları Allah'ın dostluğundan çıkarmadığını beyân etmektir.

b) Sanki şöyle denilmek istenmiştir: Allahu Teâlâ, onların yardımcısı ve onların işlerinin idârecisidir. O halde daha nasıl onlara bu korku ve Allahu Teâlâ'ya tevekkül etmeme yakışabilir?

c) Burada, bu korku ve hezimete uğramanın vukû bulmadığına dikkat çekmek söz konusudur. Çünkü Allahu Teâlâ, bu iki grubun da dostudur. Böylece, tevfiki ve ismetiyle onlara yardım etmiştir. Bundan maksat, Hak Subhânehû'nun muvaffak kılması ve doğruya iletmesi olmasaydı, hiç kimsenin günahların karanlıklarından kurtulamayacağını beyân etmektir. Bu izahın doğruluğuna, O'nun, bu sözün hemen peşinden getirmiş olduğu, وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ *"Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsin"* ifâdesi de delâlet etmektedir.

Buna göre şayet, "Bazı kimselerin, bu âyet nâzil olduğunda Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Allah'a yemin olsun ki, Allah bize o iki grubun dostu ve yardımcısı olduğunu haber vermişken, o iki grubun kastetmiş olduğu şeye bizim kastetmemiş olmamız bizi sevindirmedi?"* dediğini rivâyet etmelerinin manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun manası, Allahu Teâlâ'nın, onları övmesi, haklarında, kendisinin onların yardımcısı olduğunu söyleyen bir âyet indirmesi ve bu düşüncenin onları Allah'ın dostluğundan çıkarmamış olması sebebiyle onlar için meydana gelmiş olan şereften dolayı çok büyük bir sevinç ve neşe duymaktır.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ *"Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsin"* buyurmuştur. "اَلتَّوَكُّلُ" kelimesi "تَفَعُّل" babından bir mastardır. Bu kelime, bir kimse bir işi kendi üzerine almayıp, o hususta başkasının yeterliliğine itimat ettiği zaman söylenilen, وَكَلَ اَمْرَهُ إِلَى فُلَانٍ "İşini falancaya bıraktı" tabirinden alınmadır. Âyet-i kerime, insanın, kendisine arız olan

kötülük ve belaları, Allah'a tevekkül ederek savuşturmasının ve bu tevekkül ile feryâd-ı figânı yok etmesi gerektiğine bir işaret vardır.

Bedir'deki Yardım Takva Sebebiyle Olmuştu

وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٢٣﴾

"Andolsun ki, siz daha zayıf olduğunuz halde Allah size Bedir'de kat'i bir zafer verdi. Binâenaleyh Allah'tan ittikâ edin, ta ki şükretmiş olasınız" (Âl-i İmran, 123).

Âyetin öncesi ile irtibatı hususunda iki izah vardır:

a) Allahu Teâlâ, Uhud'dan bahsedince peşi sıra Bedir savaşı kıssasını getirmiştir. Çünkü Müslümanlar Bedir günü, alabildiğine fakir ve güçsüz idiler. Kâfirler ise, bunun aksine son derece güçlü ve kuvvetli idiler. Daha sonra Allahu Teâlâ bu Müslümanları, müşriklere galip kıldı ve bu, insanın maksat ve gayesine ancak Allah'a tevekkül ve O'nun yardımını dilemesiyle ulaşabileceğine delâlet eden en kuvvetli delillerden biri oldu. Bu hadiseyi zikretmenin maksadı, *"Eğer sabreder ve sakınırsanız, onların hileleri size hiçbir şekilde zarar veremez"* (Âl-i İmran, 120) ve *"Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsin"* (Al-i imran, 122) âyetlerini te'kid etmektir.

b) Allahu Teâlâ bu iki cemaatin; nerede ise bozulmak üzere olduğundan bahsetti, daha sonra da, *"Halbuki onların yardımcısı Allah'tı. Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsin"* yani, "yardımcısı ve destekçisi Allah olan kimselere böyle dağılma, korku ve zaaf nasıl uygun düşer!" buyurdu. Cenâb-ı Hak, bunu Bedir hadisesi ile te'kid etti. Çünkü Müslümanlar, o zaman son derece güçsüz idiler. Allahu Teâlâ onlara yardım ettiği için, gayelerine ulaşmış ve düşmanlarını ezmişlerdi. İşte burada da böyledir. Âyetin öncesi ile münasebetinin izahı budur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: **Bedir Kelimesi Hakkında**

"Bedir" kelimesi hakkında şu görüşler vardır:

a) "Bedir", bu ismi taşıyan bir adamın sahip olduğu kuyunun ismidir. O kuyu, sahibinin adıyla adlandırılmıştır. Bu, **Şa'bî**'nin görüşüdür.

b) "Bu kelime, bir kuyunun adıdır. Bu, bir yerin, sahibinin ismi verilmeksizin başka bir isimle isimlendirilmesi gibidir.". **Vâhidî** ve hocalarının görüşü böyledir. Bunlar, **Şa'bî**'nin görüşünü kabul etmemişlerdir. Bedir, Mekke ile Medine arasında bulunan bir su (kuyu)dur.

İKİNCİ MESELE

"اَذِلَّةٌ" kelimesi, "zelil"in çoğuludur. **Vâhidî** şöyle demiştir: "Fa'îl vezni üzerinde bulunan kelimeler sıfat iseler, "zarîf" kelimesinin "zurefâ"; "kesir" kelimesinin "küserâ" ve "şerik" kelimesinin "şurekâ" vezninde cemî olması gibi; fu'alâ vezninde cemîlenirler. Fakat Araplar muzaaf (şeddeli) olan kelimeleri, fu'alâ vezninde cemîlemekten kaçınmışlardır. Çünkü onlar eğer, "kalîl"in cemisi olarak "قُلَلَاءُ"; "halîl"in cemisi olarak "خُلَلَاءُ" demiş olsalardı, aynı cinsten iki harf bir arada bulunmuş olurdu. Bundan dolayı fu'alâ kalıbını bırakıp "ef'ile" kalıbına dönmüşlerdir. Çünkü fa'îl vezninin cemîlerinden birisi de "ef'ile"dir. Meselâ "اَجْرِبَةٌ ؛ جَرِيبٌ" ve "اَقْفِزَةٌ ؛ قَفِيزٌ" kelimelerinde olduğu gibi. Böylece Araplar, "zelîl" kelimesini "اَذِلَّةٌ" şeklinde cemî yapmışlardır. **Keşşâf sahibi**, "اَذِلَّةٌ" kelimesinin cem-i kıllet vezninde olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın da, onların zelil oluşlarının yanısıra sayıca azlıklarına delâlet etmesi için bu vezni zikrettiğini söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki وَاَنْتُمْ اَذِلَّةٌ *"Siz daha zayıf olduğunuz halde.."* cümlesi "hal"dir. Müslümanlar şu sebeplerden dolayı zelîl (zayıf) idiler:

a) Allahu Teâlâ, *"Halbuki şeref, kuvvet ve galibiyet Allah'ındır, Peygamber'indir ve mü'minlerindir"* (Münâfikûn, 8) buyurmuştur. Binâenaleyh burada bahsedilen zilletin, bu âyetin manasına ters düşmeyecek şekilde tefsir edilmesi gerekir. Bu da, kelimenin, "Müslümanların sayılarının az olması, hallerinin zayıflığı, silah ve mallarının yetersizliği ve düşmana karşı koyacak gücü olmama" ile tefsir edilmesidir. Buna göre buradaki zilletin manası, düşmana karşı koyamamadır ki, bunun zıddı izzettir. İzzet de, şeref, kuvvet ve gâlibiyet demektir. Müslümanların Bedir'de üç yüz küsur oldukları, sadece bir tek süvarilerinin bulunduğu, ekserisinin piyade olduğu ve çoğu kez bir grubun tek deve ile idare ettikleri; kâfirlerin ise iki bin kadar oldukları, çok silah ve mükemmel hazırlıklarının yanısıra yüz civarında süvarileri bulunduğu rivâyet edilmiştir.

b) Belki de bundan murat, sayıları ve silahları az olduğu için, Müslümanların, müşriklerin inanç ve iddialarına göre zelîl sayılmalarıdır. Bu

husus, Cenâb-ı Hak, kâfirlerin *"En şerefli ve kuvvetli olan, oradan en zelîl olanı muhakkak çıkaracaktır"* (Münâfikûn, 8) dediklerini nakletmesi gibidir.

c) Sahabe Mekke'de, kâfirlerin bir güç ve servet içinde olduklarını görüyorlardı. Bu vakte kadar, kâfirler üzerinde bir hükümranlığın kurulduğu görülmemişti. Böylece, onların heybetleri Müslümanların kalplerinde varlığını sürdürüyor, onların büyük ve kuvvetli sanılması, gönüllerinde yer ediyordu. Bu sebeple Müslümanlar, onlardan korkuyor ve onlardan çekiniyorlardı.

Daha sonra Hak Teâlâ, فَاتَّقُوا اللهَ *"Resûlüyle sebât etme hususunda Allah'tan korkunuz"*; لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *"Umulur ki, takvânız ile, Allah'ın size nimet olarak vermiş olduğu yardıma şükretmiş olursunuz"* buyurmuştur. Veyahut da "Cenâb-ı Hak size, kendisine şükredeceğiniz bir başka nimeti in'âm eder" şeklindedir. Böylece şükür in'amın sebebi olduğu için, Cenâb-ı Hak şükür kelimesini "in'âm etmek" kelimesi yerinde kullanmıştır.

Üç bin Meleğin Yardıma Gelmesi

إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنْزَلِينَ ﴿١٢٤﴾

"O vakit sen mü'minlere, 'indirilen üç bin melekle Rabbinizin size imdat etmesi yetmez mi size?' diyordun" (Âl-i İmran, 124).

Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirler, bu vaadin Bedir gününde mi, yoksa Uhud gününde mi meydana geldiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. "إِذْ" edâtının âmilinin izahı da, bu iki görüşe göre yapılmaktadır. Biz bu va'din Bedir gününde yapıldığını söylersek, "إِذْ" ifâdesinin âmili, *"Allah size zafer verdi"* ifâdesi olur. Buna göre ifâdenin takdiri şöyledir: إِذْ نَصَرَكُمُ اللهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ "Sizler zayıf olduğunuz halde, Allah size zafer verdiğinde sen mü'minlere... diyordun." Bu va'din Uhud günü olduğunu söylediğimizde, "إِذْ" kelimesi, غَدَوْتَ *"Hani erkenden yola çıkmıştın..."* sözünden ikinci bedel olmuş olur.

Melek Gönderme Va'di Uhud İçin Yapılmıştır

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki:

Birinci görüş, bu va'din tahakkuk ettiği günün Uhud günü olduğunu söylemektedir. Bu, **İbn Abbas, Kelbî, Vâhidî Mukâtil** ve **Muhammed İbn İshâk**'ın görüşüdür. Bu görüşün birkaç yönden delili vardır:

Birinci delil: Bedir gününde Hz. Peygamber'e, bin melek ile yardım olunmuştu. Allahu Teâlâ Enfâl Sûresi'nde, *"Hani siz, Rabbinizden yardım istiyordunuz da, O da: 'Muhakkak ki ben size art arda gelen bin melek ile yardım edeceğim' diyerek duanızı kabul buyurmuştu"* (Enfâl, 9) buyurmuştur. O halde Bedir gününde üç bin ve beş bin meleğin indirilmesinden nasıl bahsedilebilir?

İkinci delil: Kâfirler Bedir günü bin veya bine yakın bir sayıda idiler. Müslümanlar ise, bunların üçte biri kadardı. Çünkü Müslümanların sayısı, üç yüz küsur idi. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ Bedir günü bin melek indirdi. Böylece kâfirlerin sayısı, Müslümanların sayısı hariç, meleklerin sayısına denk olmuştu. İşte bu nedenle kâfirler bozguna uğradılar. Aynı şekilde Uhud gününde, Müslümanların sayısı bin, kâfirlerinki ise üç bin idi. Bugünde de, Bedir'de olduğu gibi, Müslümanlar kâfirlerin üçte biri kadardı. Bundan dolayı Allahu Teâlâ bu günde, kâfirlerin sayısı, Müslümanlar hariç meleklerin sayısına denk olsun diye, üç bin melek indirmeyi va'detti. Böylece bu husus, Müslümanların, Bedir'de onları hezimete uğrattıkları gibi, Uhud'da da bozguna uğratabileceklerine bir delil olmuş oldu. Sonra bu üç bin melek, o gün Müslümanların kalplerinin kuvveti artsın ve korkuları silinsin diye beş bine çıkarılmıştır. Bu va'din Uhud günü olduğunu söylersek, bu mananın meydana geleceği malumdur.

Üçüncü delil: Allahu Teâlâ, *"(Düşmanlar da) ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabbiniz size alametli beş bin melekle imdat edecektir"* (Âl-i İmran, 125) buyurmuştur. Bundan murat, "Size düşmanlarınız ansızın geldiklerinde..." demektir. Düşmanların Müslümanlara ansızın geldiği gün, Uhud günüdür. Ama Bedir gününde, düşmanları onlara gelmemiş, aksine onlar (Müslümanlar) düşmanlarına gitmiştir.

Uhud Savaşını Kabul Etmekteki Müşkil

Buna göre şayet, "Hak Teâlâ'nın, *"İndirilen üç bin melekle Rabbinizin size imdat etmesi yetişmez mi?"* âyetinin Uhud günü hakkında olduğunu söylersek, sonra bu yardım da meydana gelmeyince, yalan söylenmiş olur" denilirse buna iki şekilde cevap verilir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın beş bin melek indirmesi, Müslümanların ganimetler konusunda sabredip ittika etmelerine bağlanmıştır. Sonra bir kısım Müslümanlar da ganimetler hususunda sabr ve ittikâ etmeyip, aksine Hz. Peygamber (s.a.s)'in emrine muhalefet etmişlerdir. Binâenaleyh, şart tahakkuk etmeyince, "meşrût" da bulunmaz.. Üç bin melek indirmesi hususuna gelince, Hz. Peygamber (s.a.s) bunu, savaş için elverişli mahallere yerleştirdiği ve kendilerine, bu mahallerde kalıp sebat etmelerini emrettiği mü'minlere va'detmiştir. İşte bu da, Hz. Muhammed (s.a.s)'in onlara, o mahallerde kalmaları şartıyla, bu vaadde bulunduğunu gösterir. Onlar bu şarta riâyet etmeyince, haliyle meşrut da meydana gelmemiştir.

b) Biz, meleklerin inmediğini kabul etmiyoruz. **Vâkıdî**'nin **Mücâhid**'den rivâyet ettiğine göre o şöyle demiştir: "Uhud günü melekler geldiler, ama savaşmadılar." Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in sancağı **Mus'ab İbn Umeyr**'e verdiği, **Mus'ab** şehit edilince onu, **Mus'ab**'ın sûretinde olan bir meleğin aldığı, bunun üzerine de Hz. Peygamber'in, ileri geç, ya **Mus'ab** dediği, bunun üzerine meleğin, "Ben **Mus'ab** değilim!" cevabını verdiği, böylece Hz. Peygamber (s.a.s)'in bunun, kendisine yardım eden bir melek olduğunu anladığı.. rivâyet edilmiştir. Yine **Sa'd İbn Ebi Vakkas** (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "O gün ben ok atıyordum; attığım oku bana, beyaz ve güzel yüzlü bir adam geri getiriyordu. Ben, onun kim olduğunu bilmiyordum. Bunun üzerine ben onun bir melek olduğunu zannettim, (anladım)" Bu hususun izahı hakkında söyleyeceğimiz şey, bundan ibarettir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, bu açıklamaya göre, âyetin kendinden önceki âyetlerle münasebet vechi şudur: Allahu Teâlâ Uhud savaşını zikretmiş, daha sonra da, *"Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsin"* buyurmuştur. Yani, tevekküllerinin, sayılarının ve teçhizatlarının çokluğuna değil, yalnız Allah'a olması gerekir. Çünkü Allahu Teâlâ, zelil bir halde iken, size Bedir'de zafer ihsan etmiştir. Tıpkı bunun gibi, Cenâb-ı Hak diğer yerlerde de, savaş meydanlarında da bu gibi şeylere kadirdir. Cenâb-ı Hak sözü daha sonra Uhud kıssasına getirerek, *"O vakit sen mü'minlere, 'indirilen üç bin melekle Rabbinizin size imdat etmesi yetişmez mi size?' diyordun"* buyurmuştur.

Ekseriyete Göre, Melekler Bedir Günü Gelmiştir

İkinci görüş: Bu va'din Bedir günü meydana gelmesidir ki, bu ekseri müfessirînin görüşüdür. Bu görüşte olanlar, görüşlerinin doğruluğu hususunda şu delilleri getirmişlerdir:

Birinci hüccet: Allahu Teâlâ, *"Andolsun ki, siz daha zayıf olduğunuz halde, Allah size Bedir'de kat'î bir zafer verdi"* (Âl-i İmran, 123), *"O vakit sen mü'minlere, ... diyordun"* (Âl-i İmran, 124) ve şöyle şöyle buyurmuştur. Böylece bu ifâdelerin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın onlara, Hz. Peygamber (s.a.s)'in mü'minlere bu sözü söylediğinde yardım etmiş olmasını gerektirir ki, bu da, Hz. Peygamber'in bu sözü Bedir gününde söylemiş olmasını gerektirir.

İkinci hüccet: Sayının ve teçhizâtın azlığı Bedir gününde daha fazla söz konusudur. Bu günde, kalplerin takviye edilmesine daha çok ihtiyaç vardır. Binâenaleyh bu sözü, Bedir gününe hamletmek daha evlâ olur.

Üçüncü hüccet: Cenâb-ı Hakk'ın üç bin melek indireceğine dair va'di, herhangi bir şarta bağlanmamış olup mutlaktır. Binâenaleyh, bunun meydana gelmiş olması gerekir. Bu ise ancak, Uhud değil, Bedir gününde meydana gelmiştir. Hiç kimse, meleklerin indiklerini, fakat savaşmadıklarını söyleyemez. Çünkü vaad, üç bin melekte yardım etmek şeklinde idi. Ve, meleklerin sırf indirilmesiyle de yardım tahakkuk etmez; aksine meleklerin bizzat yardım etmesi, destek vermesi gerekir. Meleklerin yardımı ise, Uhud gününde değil, Bedir gününde olmuştur..

Sonra bu görüşte olanlar, birinci görüşte olanların delillerine cevap vermiş ve şöyle demişlerdir:

"Hz. Peygamber (s.a.s)'e, Bedir günü bin melekle yardım edilmiştir." şeklindeki birinci delilinize iki bakımdan cevap verilir:

1- Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabını bin melekle desteklemiş, sonra onlara iki bin melek daha göndermiştir. Böylece meleklerin sayısı üç bin olmuştur. Sonra buna iki bin melek daha ilâve etmiş ve sayı beş bine ulaşmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s) ashâbına sanki, "Rabbinizin size bin melekle yardım etmesi, yetmez mi size?" demiş, onlar da, "Evet, yeter" demiş. Sonra Hz. Peygamber (s.a.s), "Rabbinizin üç bin melekle yardım etmesi, yetmez mi size?" demiş, onlar yine, "Evet, yeter" diye cevap vermişler. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s) onlara, "Eğer sabreder ve müttakilerden olursanız, Rabbiniz sizi beş bin melekle destekleyecek" demiştir. Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabına söylediği rivâyet edilen şu söz gibidir:

أَيَسُرُّكُمْ أَنْ تَكُونُوا رُبْعَ أَهْلِ الْجَنَّةِ؟ قَالُوا: نَعَمْ. قَالَ: أَيَسُرُّكُمْ أَنْ تَكُونُوا ثُلُثَ أَهْلِ الْجَنَّةِ؟ قَالُوا: نَعَمْ. قَالَ: فَإِنِّي اَرْجُوا اَنْ تَكُونُوا نِصْفَ أَهْلِ الْجَنَّةِ.

"Cennet ehlinin dörtte biri olmanız sizi sevindirir mi?" Dediler ki: 'Evet, sevindirir.' Bunun üzerine, 'Cennet ehlinin üçte biri olmanız sizi sevindirir

mi?' buyurdu. Dediler ki, 'Evet, sevindirir.' Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'Ben sizin, cennet ehlinin yarısı olmanızı umuyorum' buyurdular."[35]

2- Bedir savaşına katılanlara, Enfâl Sûresi'nde zikredildiği üzere, bin melek ile yardım edilmiştir. Sonra Müslümanlara, bazı müşriklerin kalabalık bir sayıyla Kureyşlilere yardım etmek istediği haberi ulaşınca onlar bundan korkmuşlar ve sayılarının azlığından dolayı bu onlara çok zor gelmişti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, mü'minlere, *"Eğer kâfirler Kureyşlilere yardımcı olarak gelirlerse, ben de size beş bin melekle yardım ederim"* vaadinde bulunmuştu. Sonraysa, bu yardım Kureyş'e gelmemiş, aksine, Kureyş'in hezimete uğradığı haberi kendilerine ulaşınca da gerisin geriye dönmüşlerdi. Bundan dolayı da Müslümanların, bine ilâve sayıdaki bir yardımla desteklenmesine gerek kalmamıştı.

"Kâfirler Bedir gününde bin kişiydiler, bunun için de Cenâb-ı Hak bin melek indirmişti. Uhud gününde ise üç bin kişi olduklarından, Cenâb-ı Hak üç bin melek indirmiştir" şeklindeki ikinci delilinize gelince, buna da şöyle cevap verilir: Bu güzel bir "takrîb"dir; deliller güzel sevk edilmiştir. Fakat bu, durumun böyle olmasını gerektirmez. Bilâkis Cenâb-ı Hak, iradesine göre, sayıyı ister artırır, isterse eksiltir.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer onlar size ansızın gelecek olurlarsa..."* (Âl-i İmran, 125) buyruğuna tutunmak olan üçüncü delile ise şöyle cevap verilir:

Müşrikler, Hz. Peygamber ve ashâbının Kureyş kervanına saldırdığını duyduklarında, kalplerindeki kin ve kızgınlık artmış, toplanarak Hz. Peygamber ve (ordusunun) üzerine yürümeyi tasarlamışlardı. Sahâbe bunu duyunca korkar, bunun üzerine de Cenâb-ı Hak onlara, şu haberi verir: *"Eğer onlar size ansızın gelecek olurlarsa, "Rabb'iniz size beşbin melekle yardım edecektir."* İşte bu iki görüşün ortaya konulmasında söylenilmiş olanların neticesi bundan ibarettir. Allah, kendi muradını en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Gelen Meleklerin Adedi**

Âlimler meleklerin sayısı hakkında ihtilâfa düşmüştür. Meleklerin sayısı hakkındaki görüşlerin tespitini şöyle yapabiliriz: Âlimlerden bazıları, eksik olan sayıyı fazla olan sayıya ilave etmişler ve şöyle demişlerdir: Çünkü üç bin melekle yardım etmede bir şart söz konusu değildir. Beş bin melek ile yardım etme ise, sabretmeye, muttaki olmaya ve de kâfirlerin ansızın mü'minlere gelmesine bağlanmıştır. Binâenaleyh, bunların başka başka

35 **Müslim,** İmân, 376 (1/200-201); **Tirmizî,** Cennet, 13 (4/684).

olması gerekir. Bu görüş zayıftır. Çünkü beş bin melekle yardım etmenin bir şarta bağlanmış olmasından, onun cüz'ü ve kısmı olan üç bin melekle yardım etmenin de aynı şartla meşrût olması gerekmez. Bir kısım âlimler ise, eksik olan sayıyı fazla olan sayının içinde mütâlaa etmişlerdir.

Birinci ihtimâlin kabul edilmesi haline gelince: Eğer biz âyet-i kerimeyi Bedir kıssasına hamledersek, o takdirde meleklerin sayısı dokuz bin olur. Çünkü Cenâb-ı Hak bin, üç bin ve beş bin sayılarını zikretmiştir ki, bunun toplamı dokuz bin eder. Eğer âyeti Uhud kıssasına hamledersek, bu takdirde burada bin sayısı zikredilmemiştir. Bilâkis bu kıssa hakkında üç bin ve beş bin sayıları zikredilmiştir ki, toplamı sekiz bin eder.

İkinci ihtimalin -ki bu, eksik olan sayıyı fazla olan sayıya girdirmek idi,- kabul edilmesi haline gelince, bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: Meleklerin sayısı beş bindir. Çünkü onlara bin melekle yardım va'dedilmiştir. Sonra ise buna diğer iki bin ilave edilmiş, böylece onlara üç bin melek ile yardımın va'dedilmiş olması gerekmişti. Sonra bu sayıya iki bin daha ilave edildi, böylece de onlara beş bin melekle yardım edileceği va'dedilmiş oldu.

Biz âlimlerin birinin şöyle dediğini rivâyet etmiştik: "Bedir'e katılan Müslümanlara bin melek ile yardım edilmiştir." Denildi ki, **Kürz İbn Câbir el-Muharibî**; müşriklere yardım etmeyi isteyince, bu Müslümanlara zor geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) onlara, *"Müşriklere yardım gelmesi halinde, Rabbinizin de size üç bin ve beş bin melekle yardım etmesi yetmez mi size?"* demiştir. Sonraysa müşriklere yardım gelmemiştir. Aynen bunun gibi, binin üzerindeki melekler, Müslümanlara yardıma gelmemiştir. İşte bu açıklamalar, hepsi de muhtemel olan izahlardır. Allah, muradını en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Meleklerin Fiilen Savaşıp Savaşmadıkları**

Tefsir ve siyer âlimleri, Allahu Teâlâ'nın, Bedir günü melekleri indirdiği ve meleklerin kâfirlerle savaştığı hususunda icmâ etmişlerdir. **İbn Abbas** (r.a), "Melekler, Bedir gününden başka bir günde savaşmamışlardır. Bedir'in dışındaki savaşlarda ise, sadece sayı ve destekçi olarak bulunuyorlar; ne savaşıyorlar, ne de vuruşuyorlardı.." demiştir. Bu görüş aynı zamanda, ekseri âlimlerin görüşüdür. **Ebu Bekr el-Esamm** ise, bu fikri şiddetle reddetmiş ve bunun aleyhine şu delilleri getirmiştir:

Birinci hüccet: Tek melek, bütün yeryüzünü helâk edebilir. Meşhur olan şudur ki, Cebrâil (a.s) kanadını Lût kavminin dört şehrinin altına

sokmuş ve kanadı yedinci kat yer tabakasına kadar ulaşmış; sonra da onu göklere kaldırarak altını üstüne getirmiştir. Binâenaleyh Cebrail (a.s) Bedir gününde hazır bulunduysa, Müslümanların kâfirlerle savaşmasına ne gerek var? Sonra, onun hazır bulunduğunu kabul etmemiz halinde, diğer melekleri göndermenin faydası ne ki?

İkinci hüccet: Kâfirlerin ileri gelenleri meşhur idiler. Yine, bu meşhur kâfirlerin her birinin karşısında da bilinen ve tanınan bir sahabe bulunmaktaydı. Durum böyle olunca, o kâfirlerin öldürülmesini meleklere isnat etmek imkânsız olur.

Üçüncü hüccet: Eğer melekler savaşmış olsalardı, onlar ya insanların onları gördüğü yerde bulunurlardı, veyahut da insanların görmediği yerde.. Eğer insanlar onları görmüşlerse, onları ya insan sûretinde görmüşlerdir, veyahut da başka bir sûrette. Birinciyi kabul edersek, bu takdirde Hz. Peygamber'in ordusundan müşahede edilen miktarın üç bin veya daha fazla olması gerekirdi ki, hiç kimse bunu söylememiştir. Bir de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizi de onların gözlerinde azaltıyordu"* (Enfal, 44) âyetinin aksine olmuş olur. Eğer Müslümanlar o melekleri, insan suretinde görmemişlerse, o zaman o insanların kalplerine çok şiddetli bir korkunun düşmesi gerekirdi. Çünkü, meselâ cinni gören kimse çok korkar.. Bu husus ise, kesinlikle nakledilmemiştir.

İnsanların melekleri görmemiş olması durumunda kelâmın takdiri şöyle olur: "Melekler savaşıp, düşmanların başlarını koparıp, karınlarını deşip ve kâfirleri atlarından düşürdükleri zaman insanlar, bunu yapanlardan hiç kimseyi görmedikleri halde, bu fiillerin meydana geldiğini müşahede ediyorlardı. İşte bu gibi şeyler, en büyük mu'cizelerdendir. Bu durumda, böyle bir hali inkâr edenin inatçı bir kâfir olması gerekir. Böyle bir inkâr olmadığına göre, bu delilin yetersizliği de ortaya çıkar (yani insanların melekleri görmemiş olması ihtimali geçersiz olur.)

Dördüncü hüccet: İnen bu meleklerin, ya kesîf veyahut da latîf bir cisim oldukları söylenebilir. Birinci ihtimale göre onları herkesin görmüş olması ve onları görmenin, başkalarını görmek gibi olması gerekir. Halbuki durumun hiç de böyle olmadığı bilinen bir gerçektir. Eğer onlar, Meselâ hava gibi latîf cisimler idiyseler, onlarda katılık, sertlik gibi özellikler bulunmaz; böylece onların atlara binmiş olmaları da imkânsız olmuş olur. Bütün bunlar ise, sizin de kabul ettiğiniz hususlardır.

Bil ki böyle bir şüphe, ancak Kur'ân'ı ve nübüvveti inkâr eden kimseye yakışır. Ama Kur'ân'ı ve peygamberliği kabul eden kimseye, böyle bir şey söylemesi hiç mi hiç yakışmaz. Kur'ân nassının bunu belirtmiş olması ve bu hususun, rivâyet edilmiş olan haberlerde mütevâtir derecesine ulaşmış olması sebebiyle, **Ebû Bekr el-Esâmm**'ın bunu inkâr etmemesi gerekirdi. **Abdullah İbn Ömer**'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Kureyş Uhud'dan döndüğünde meclislerinde başarılarını konuşuyor ve şöyle diyorlardı: "Biz Bedir gününde gördüğümüz alaca atları ve beyaz adamları Uhud'da görmedik.." Ortaya atılan bu şüpheyi Allah'ın kudretinin kemâliyle karşılaştırdığımızda, böyle bir şüpheye yer kalmaz, ortadan kaybolur. Çünkü Allahu Teâlâ bütün mümkinâta kâdir olduğu için, istediğini yapar, her türlü ihtiyaçtan münezzeh olduğu için, dilediği her şeye hükmeder.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Meleklerin Mü'minlere Yaptıkları Yardımın Şekli**

Âlimler, meleklerin yardımının şekli hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları onların mü'minlerle birlikte savaştıklarını; bazıları da bu yardımın, onların kalplerine kuvvet vererek, onlara muzaffer olacaklarını bildirerek ve kâfirlerin kalplerine korku atarak olduğunu söylemişlerdir. Yardım hususunda açık olan husus şudur ki, melekler, kendilerine ihtiyaç hissedildiğinde savaşta bizzat orduya katılmışlardır. Savaşta bizzat orduya katılmalarına ihtiyaç kalmaması ve mü'minlerin kalplerini güçlendirmek için orada bulunmalarının yeterli olacağını söyleme de câizdir. Müfessirlerden pek çoğu meleklerin Bedir'de savaştıklarını; diğer savaşlardaysa savaşmadıklarını iddia etmişlerdir.

BEŞİNCİ MESELE:

اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ *"Yetmez mi size..?"* buyruğu hakkındadır. "Kifâye" mastarının manası, ihtiyacı gidermek ve işi yerine getirmek demektir. Birisi, bir başkasının ihtiyacını giderdiğinde "كَفَاهُ اَمْرَ كَذَا" "Ona, o şu işte yetti" denilir. **"İmdâd"** mastarının manası, bir şeyi peyderpey vermektir. **Mufaddal**, bu imdâdın, takviye ve yardım şeklinde olması halinde "اَمَدَّهُ - يُمِدُّهُ" denildiğini; ek yardım şeklinde olması halinde de "مَدَّهُ - يَمُدُّهُ" denildiğini ve Hak Teâlâ'nın, وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ *"denizde ona yardım eder.."* (Lokman, 27) buyruğunda da böyle olduğunu söylemiştir.

ALTINCI MESELE

İbn Amir "مُنْزَلِينَ" kelimesini, teksir ve mübalağa sigasıyla, zâ harfini şeddeli ve fethalı olmak üzere, "مُنَزَّلِينَ" şeklinde okumuştur. Diğer kırâat

imamları ise, zâ harfinin fethasıyla ve şeddesiz olarak "مُنْزَلِينَ" şeklinde okumuşlardır ki, bunlar iki kullanıştır.

YEDİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: Kalplerini kuvvetlendirmek, onları sebâta teşvik edip azimlendirmek ve Allah'ın yardımına güvenlerini artırmak için, meleklerin ineceği vaadi önce yapılmıştır. *"Size yetmez mi?"* ifâdesinin manası, "Onlara, üç bin melekle yapılan yardımın yetmeyeceği zannını reddetmek olup istifham-ı inkarîdir, yani yeteceğini ifâde etmektir." Azlıkları, zayıflıkları ve düşmanlarının sayısının çoklukları sebebiyle onların zaferden ümidi kesmiş kimseler gibi olduklarını ihsâs ve buna işaret için, fiil olumsuzluğu te'kid eden "لَنْ" edatıyla beraber gelmiştir:

بَلٰىٓ اِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَاْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴿١٢٥﴾

"Elbette siz sabreder, ittika ederseniz, onlar da ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabbiniz size nişanlı beş bin melekle yardım edecektir." (Âl-i lmran, 125)

Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"بَلٰى" kelimesi, "لَنْ" edâtından sonra gelen ifâde için olumluluk ifâde eder. Yani mana şudur: "Bilâkis, bu yardım size yetecektir." Böylece bu kelime. mutlaka yeteceğini göstermiştir.

Cenâb-ı Hak sonra, اِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَاْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا *"Siz sabreder, ittika ederseniz, onlar da ansızın üstünüze gelecek olurlarsa..."* buyurmuştur. Yani, "Eğer müşrikler, ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabbiniz size; bundan daha fazla sayıdaki meleklerle yardım eder. Bu da beş bin melektir." Buna göre beş bin meleğin gelmesi, üç şartın tahakkuk etmesine bağlanmıştır: Sabır, takvâ ve kâfirlerin ansızın bastırıvermesi... Bu şartlar bulunmadığı için, meşrût da bulunmamıştır.

İKİNCİ MESELE

"اَلْفَوْرُ" kelimesi, tencere kaynadığında Arapların söylemiş olduğu "فَارَتِ الْقِدْرُ" "Tencere kaynadı" tabirinden alınma bir mastardır. Nitekim Cenâb-ı

Hak, حَتّٰى اِذَا جَاءَ اَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّوْرُ *"Nihâyet emrimiz gelip de fırın kaynadığı zaman.."* (Hûd, 40) buyurmuştur. Bu kelimenin, tencere kaynarken suyun kabarmaya başladığı ilk yere denildiği de söylenmiştir. Sonraysa Araplar bu lâfzı, istiâre yoluyla, sürat ve hız anlamında kullanmıştır. Nitekim جَاءَ فُلَانٌ وَرَجَعَ مِنْ فَوْرِهِ "Falanca geldi ve süratle geri döndü" denilir. Fıkıh usûlcülerinin, "Emir, fevr veya terahî içindir" (Emir derhal veya gecikmeli olarak yapmayı ifâde eder) sözleri bu kabildendir. Bunun ifâde etmek istediği mana, "Düşmanın gelişinin hızlılığını, isteğini ve süratini" ifâde etmektir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "Alâmetli" (Nişanlı) Tabirinin Manası**

İbn Kesîr, Ebu Amr ve **Âsım**, vâv harfinin kesresi ile, kelimeyi "مُسَوِّمِينَ" şeklinde, yani "kendilerini husûsî birtakım alâmetlerle alâmetlendirmiş oldukları halde" manasında okumuşlardır. Rivâyetlerin çoğu, o meleklerin atlarını birtakım nişanlarla alâmetlendirdiklerini ifâde eder. Diğer kıraat imamları ise, bu kelimeyi, vâv'ın fethası ile "مُسَوَّمِينَ" şeklinde, yani "Allah veya kendileri tarafından alâmetlendirilmiş olarak" manasında okumuşlardır. Buna göre, bu kelimenin ifâde ettiği "tesvîm" (alâmetlendirme)den ne murat edildiği hususunda şu iki görüş vardır;

a) "اَلسُّومَةُ" kelimesi, "bir şeyi başkalarından ayıran ve tanınmasını temin eden alâmet" manasınadır. Bunun tefsiri, "وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ" (Âl-i İmran, 14) âyetinin tefsirinde geçmişti. Bu alâmet, düşmanla karşılaşıldığında süvârinin tanınmasını sağlayan şeylerdir. Nitekim hadis-i şerifte Hz. Peygamber (s.a.s)'in Bedir günü سَوِّمُوا فَاِنَّ الْمَلَائِكَةَ قَدْ سَوَّمَتْ *"Kendinizi alâmetlendiriniz. Çünkü melekler de kendilerini alâmetlendirdiler"* dediği yer almıştır. **İbn Abbas** (r.a), "Melekler, kendilerini sarı sarıklar sararak alâmetlendirmişler ve atlarını da nişanlamışlardı. Onlar, alın ve kuyruklarına beyaz yünler takılmış alaca atlar üzerinde idiler" demiştir **Hz. Hamza İbn Abdulmuttalib** (r.a)'in, deve kuşu tüyü takarak; **Hz. Ali** (r.a)'nin beyaz yün takarak; **Hz. Zübeyr** (a.s)'in sarı sarık sararak; **Ebu Dücane** (r.a)'nin kırmızı sarık sararak kendilerini alâmetlendirdikleri rivâyet edilmiştir.

b) Bu kelime, "salıverilmiş" manasınadır ve Arapların otlağa salıverilmiş develer için kullandıkları "اَسَمْتُ الْاِبِلَ" "Deveyi saldım" tabirinden alınmıştır. Bu fiilin "tef'îl" babında "سَوَّمْتُ"denilir. Bu tıpkı senin "اَكْرَمْتُ" ve "كَرَّمْتُ" demen gibidir. Bu kelimeyi vâv'ın kesresi ile "müsevvimîn" şeklinde okuyanlara göre manası, "Melekler, kâfirleri öldürmek ve esir etmek için, atlarını onların üzerine salıverdiler" şeklinde olur. "Müsevvemin" diye

okuyanlara göre ise mana, "Hayvanların otları ve bitkileri helâk etmesi gibi, Allahu Teâlâ da müşrikleri helâk etsinler diye, melekleri onların üzerine salmıştır" şeklinde olur.

Bu Yardımın Mü'minleri Müjdelemek için Yapılması

وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهٖ ۚ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿١٢٦﴾ لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا اَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَآئِبِينَ ﴿١٢٧﴾

"Allah bu (yardımı), ancak size bir müjde olsun ve kalpleriniz onunla yatışsın diye yaptı. Nusret ancak azîz ve hakîm olan Allah'ın yanındadır. (Bir de bunu) kâfirlerin ileri gelenlerini kessin, yahut onları tepesi aşağı getirip de emellerine kavuşmayanlar olarak gerisin geri dönsünler diye (yaptı)" (Âl-i İmran, 126-127).

Bu âyetteki "جَعَلَهُ" (Bunu.. yaptı) ifâdesindeki zamir mastara râcîdir. Hak Teâlâ sanki, "Allah bu yardım ve desteği, ancak muzaffer olacağınıza bir müjde yaptı" buyurmaktadır. Bir önceki âyetteki يُمْدِدْكُمْ *"size yardım edecek"* buyruğu bu yardıma delâlet etmektedir ve yardım bu âyette zamirle ifâde edilmiştir. Nitekim Allahu Teâlâ *"(Kesilirken) üzerlerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin. Çünkü bu bir fısktır"* (En'âm, 121) buyurmuştur. Bu, "Onu yemek bir fısktır" manasına gelir. Buna, "yemeyin" fiili delâlet etmektedir ve bundan dolayı zamirle ifâde edilmiştir. **Zeccâc**, "Bu âyet, 'Allah, bu yardımı ancak size bir müjde olsun diye zikretmiştir' manasındadır" demiştir. "Büşrâ" kelimesi, "اِبْشَارٌ" mastarından bir isimdir. Bu kelimenin izahı "وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا" (Bakara, 25) âyetinin tefsirinde geçmişti.

Fiilin İsme Atfedilmesinin İzahı

Allahu Teâlâ daha sonra, وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهٖ *"ve kalpleriniz onunla yatışsın diye.."* buyurmuştur. Bununla ilgili bir soru vardır, o da şudur: Âyetteki "لِتَطْمَئِنَّ" kelimesi fiil, "بُشْرٰى" kelimesi ise isimdir. Fiilin isme atfedilmesi güzel kabul edilmez. Binâenaleyh ya اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَاِطْمِئْنَانًا *"ancak size bir müjde ve itminan olsun diye..."*, veyahut da اِلَّا لِيُبَشِّرَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهٖ

"ancak sizi müjdelemek ve kalpleriniz itminân bulmak için..." şeklinde olması gerekirdi. Öyle ise niçin bunlar bırakılmış ve fiilin isme atfedilmesi yoluna başvurulmuştur? Buna iki şekilde cevap verilir:

1- "İmdâd" kelimesinin zikredilmesinde iki gaye bulunmakta olup, bunlardan birisi, arzu edilme bakımından diğerinden daha kuvvetlidir. Bu gayelerin birincisi, mü'minlerin kalbine neşe vermek, onları neşelendirmektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"ancak bir müjde olsun diye"* buyruğu ile murat edilen budur. İkincisi ise, Allah'ın yardım ve muzafferiyetinin onlarla beraber olduğu, bu sebeple de savaştan korkmamaları hususunda bir itminan ve güven meydana gelmesidir. Esas maksat da işte budur. İşte, arzu edilme bakımından bu iki durum arasında bir farklılığın bulunduğuna dikkat çekmek için Cenâb-ı Hak bu iki ifâdeyi ayrı ayrı zikretmiştir. Binâenaleyh bunun bir müjde olması, arzu edilen bir şeydir; ama daha güçlü olarak arzu edilen ise, bu itminan ve güvenin meydana gelmesidir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, illet bildiren lâm harfini itmi'nân fiilinin başına getirerek, وَلِتَطْمَئِنَّ *"ve .. yatışsın, güven bulsun diye.."* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً *"Hem onlara binmeniz için, hem zinet için de atları, katırları, merkepleri yarattı"* (Nahl, 8) buyruğudur. Esas maksat binmek olduğu için, illet bildiren lâm harfi, "binmek" fiilinin başına getirilmiştir. İşte burada da böyledir.

2- Cevap sadedinde bazıları şöyle demiştir: Buradaki vâv harfi zaiddir. Kelamın takdiri ise, "Allah bunu ancak, kalpleriniz onunla yatışsın diye size bir müjde yapmıştır" şeklindedir.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللهِ *"Nusret ancak Allah'ın yanındadır"* buyurmuştur. Bundan maksat, mü'minlerin tevekküllerinin meleklere değil, ancak Allah'a olması gerektiğidir. Bu, kulun imânının ancak, sebepleri bir tarafa bırakıp, müsebbibü'l-esbâb olan Allah'a tamamıyla yönelmekle kemale ereceğine dikkat çekmektedir.

Allah'ın, *"Aziz ve hakîm olan"* tavsîfine gelince, "azîz" kelimesi O'nun kudretinin kemaline; "hakîm" kelimesi ise O'nun ilminin kemâline işaret etmektedir. Binâenaleyh kulların ihtiyaçları Hak Teâlâ'ya gizli kalmaz ve O, kulların dualarına icabette acze düşmez. İşte muzafferiyet ancak böyle olan bir zat'ın rahmetinden; yardım da ancak böyle olan bir varlığın lütf-u kereminden beklenebilir.

Hak Teâlâ daha sonra لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا *"Kâfirlerin ileri gelenlerini kessin..."* buyurmuştur. Bu ifâdenin başındaki lâm harf-i cerri, *"Nusret ancak, azîz ve hakîm olan Allah'ın yanındadır"* cümlesine müteallıktır. Buna göre manası, "Allahu Teâlâ'nın size, melekleri imdada göndererek yardım etmesinden maksadı, o mü'minlerin kâfirlerden bir grubu kesmeleri, yani onları vurup öldürmeleridir. Yine bu lâm harf-i cerrinin, "وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ" ifâdesine ma'tuf olduğu da söylenmiştir. Fakat bu ifâde, başında atıf vâv'ı olmaksızın getirilmiştir. Çünkü cümlenin kısımları birbirine yakın olduğu zaman atıf harfinin düşürülmesi câizdir. Bu, efendinin hizmetkârına, atıf harfini hazfederek, اَكْرَمْتُكَ لِتَخْدُمَنِي لِتُعِينَنِي لِتَقُومَ بِخِدْمَتِي "Sana, benim hizmetimi görmen, bana yardım etmen ve hizmetimi yerine getirmen için ikramda bulundum" demesi gibidir. Çünkü bu cümlenin kısımları birbirine yakın oldukları için atıf harfi düşmüştür. İşte burada da böyledir. Âyetteki "طَرَفًا" kelimesi, bir tâife ve cemaat manasınadır. Burada "vasat" (orta) kelimesinin değil de "taraf" kelimesinin getirilmesi yerinde olmuştur. Zira, bir şeyin ortasına ancak onun bir tarafından aldıktan sonra ulaşılabilir. Bu, قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ *"Kâfirlerden size yakın olanlarla muharebe edin"* (Tevbe, 123) ve اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا نَاْتِي الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَا *"Görmediler mi ki biz yeryüzüne yönelerek onu etrafından eksiltiyoruz"* (Ra'd, 41) âyetlerine uygundur.

Sonra Cenâb-ı Allah اَوْ يَكْبِتَهُمْ *"yahut onları tepesi aşağı getirir"* buyurmuştur. "اَلْكَبْتُ" kelimesi Arapçada bir şeyi yüz üstü yere vurmaktır. Meselâ كَبَتُّهُ فَانْكَبَتَ "Onu, yüz üstü yere vurdum, o da yüz üstü yere çakıldı" denilir. Kelimenin izahı budur, sonra ileride yine izah edilecektir. Bundan murat, rezil rüsvay etmek, helâk etmek, lânetlemek, hezimete uğratmak, kızmak ve zelil kılmaktır. İşte bu kelimenin tefsiri hakkında müfessirler, bunları zikretmişlerdir.

Âyetteki خَائِبِينَ *"emellerine kavuşamayanlar"* kelimesine gelince, "اَلْخَيْبَةُ" kelimesi, mahrumiyet manasınadır. Bu kelime ile "ye's" arasındaki fark şudur: Haybet, ancak bir şey umulduğunda meydana gelir. Ye's ise, bazen bir şeyin olmasını umduktan önce, bazen de sonra olur. Bu sebeple "ye's"in zıddı, recâ (ümit), haybet'in zıddı ise "zafer" (elde etme)dir. Allah en iyisini bilir.

لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١٢٨﴾

"İşten hiçbir şey sana ait değildir. (Allah) ister onların tevbesini kabul eder, ister onları azaplandırır. Çünkü onlar zâlimdirler" (Âl-i İmran, 128).

Âl-i İmran 128. Âyetinin Nüzul Sebebi Hakkında Rivâyetler

Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin sebeb-i nüzulüne dair iki görüş vardır:

a) Meşhur olan görüşe göre, bu âyet-i kerime Uhud kıssası hakkında nâzil olmuştur. Bu görüşte olanlar üç değişik izah üzere ihtilâf etmişlerdir:

1- Hz. Peygamber (s.a.s), kâfirlere beddua etmek isteyince bu âyet nâzil olmuştur. Bunu söyleyenler de üç ihtimal zikretmişlerdir:

Birincisi: Rivâyete göre **Utbe İbn Ebî Vakkas**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in başını yardı ve dişini kırdı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.s)'in yüzünden kanlar akmaya başladı. **Ebu Huzeyfe**'nin kölesi **Sâlim** (r.a) ise, bir taraftan Hz. Peygamber'in yüzündeki kanları yıkarken, bir taraftan da, "Kendilerini yaratıcılarına inanmaya çağıran peygamberlerinin yüzünü kanlara boyayan bir kavim nasıl iflah olur!" diyordu. Sonra Hz. Peygamber (s.a.s) o kâfirlere beddua etmek isteyince, bu âyet nâzil oldu.

İkincisi: Salim İbn Abdullah'ın babası **İbn Ömer** (ra.)'den rivâyet ettiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.s), müşrik topluluklara lanet ederek şöyle demiştir: *"Allahım, Ebu Süfyan'a lânet et; Hars İbn Hişam'a lânet et; Safvan İbn Ümeyye'ye lânet et!"* İşte bunun üzerine, o âyet nâzil olmuştur. Âyetteki *"(Allah) ister onların tevbesini kabul eder"* buyruğunun da gösterdiği gibi, Cenâb-ı Hak bu kimselerin tevbesini kabul etmiş ve bunlar çok güzel Müslümanlar olmuşlardır.

Üçüncüsü: Bu âyet, **Hz. Hamza İbn Abdulmuttalib** (r.a) hakkında nâzil olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), savaş meydanında **Hz. Hamza**'nın cesedini ve ona müşriklerin yaptığı işkenceleri görünce, *"Yemin ederim ki, ben de onlardan otuz kişiye işkence yapacağım"* demişti ve bunun

üzerine bu âyet nâzil oldu. **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "Bütün bunlar Uhud savaşında olmuştur. Binâenaleyh âyet, hepsi hakkında birden nâzil olmuş olup, bütün ihtimallere hamletmek imkânsız değildir."

2- Bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, emrine muhalefet eden ve mevzilerini terk eden Müslüman okçulara lânet etmek istemesi sebebiyle nâzil olmuştur. Böylece Hak Teâlâ, onu bundan men etmiştir. Bu, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilmiş olan görüştür.

3- Hz. Peygamber (s.a.s), emrine muhalefet eden, bozguna sebep olan ve kendilerine beddua ettiği Müslümanlar için istiğfar dilemek istedi de bu âyet nâzil oldu. İşte bütün bu ihtimal ve izahlar, "Bu âyet, Uhud kıssası hakkında nâzil olmuştur" şeklindeki görüşümüze dayanmaktadır.

b) "Âyet-i kerime başka bir hadise hakkında nâzil olmuştur, o da şudur: Hz. Peygamber (s.a.s), ashabının seçkinlerinden bir topluluğu, Kur'ân öğretmeleri için Bi'r-i Ma'ûne halkına göndermişti. **Âmir İbn Tufeyl**, askerleriyle birlikte onların üzerine gitti ve onları yakalayıp öldürdü. Hz. Peygamber (s.a.s) buna çok üzüldü ve kâfirlere kırk gün beddua etti. İşte âyet, bunun üzerine nâzil olmuştur." Bu, **Mukâtil**'in görüşü olup, uzak bir ihtimaldir. Çünkü ekseri âlimler, bu âyet-i kerimenin Uhud kıssası hakkında olduğunda ittifak etmişlerdir. Sözün gelişi de buna delâlet eder. Burada sözün başı ve sonuyla ilgisi olmayan bir kıssa anlatmak uygun değildir.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Peygamber'in İsmeti Hakkındaki Şüpheye Cevap**

Bu âyetin zâhiri, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yapma durumunda olduğu bir iş hakkında gelmiş olduğuna delâlet etmektedir: Böylece bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'i o davranıştan men etmek gibi olmuştur. Bu durumda ortaya şöyle bir müşkil çıkmaktadır: Eğer Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu davranışı Allah'ın emriyle olmuşsa, Allahu Teâlâ, O'nu bundan nasıl men etmiş olabilir? Eğer bu davranışın Allah'ın emri ve izni ile olmadığını söylersek, bu durum Cenâb-ı Hakk'ın, *"O (Peygamber), kendi hevâ-vü hevesinden söylemez"* (Necm, 3) âyetiyle nasıl uyuşur? Yine âyet-i kerimeler, peygamberlerin ismetine (günahsız olduklarına) delâlet etmektedir. Buna göre bu âyette men edilmiş olan şey, eğer iyi ise, Allah onu niçin men etmiştir? Eğer çirkin ise, onu yapan nasıl mâsûm (ismet sahibi) sayılır?

Bu soruya birkaç şekilde cevap verilebilir:

1- Bir işten men etmek, men edilen şeyin yapılmış olduğunu göstermez. Çünkü Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e *"Eğer şirk koşarsan, andolsun ki*

amellerin boşa gider" (Zümer, 65) demiştir. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s) hiç şirk koşmamıştır. Yine Hak Teâlâ, *"Ey Peygamber Allah'tan kork..."* (Ahzab, 1) buyurmuştur. Bu emir, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Allah'tan korkmadığına delâlet etmez. Bunun peşine Cenâb-ı Allah, *"Kâfirlere itaat etme"* (Ahzab, 1) buyurmuştur. Bu da, onun kâfırlere itaat ettiğine delâlet etmez. Bu men etmenin faydası şudur: Amcası **Hz. Hamza**'ya öldükten sonra işkence edilmesi ve Müslümanların öldürülmesi gibi çok şiddetli hüzün ve büyük kızgınlıklara sebep olabilecek hadiseler meydana gelmişti. Açık olan şudur ki, kızgınlık, insanı uygun olmayan söz ve fiillere sevk edebilir. İşte bu nahoş durumları görmüş olması Hz. Peygamber'i, yakışmayan söz ve fiillere sevk etmesin diye, ismetini takviye ve temizliğini te'yid için, Hak Teâlâ O'nu bu âyetle men etmiştir.

2- Hz. Peygamber (s.a.s), bu işi yapmış olsa bile, bu efdal ve evlâ olanı terk etme kabilinden olan bir şeydir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ ona, efdal ve evlâ olanı seçme yolunu göstermektedir. Bunun bir benzeri de, *"Eğer, herhangi bir ceza ile karşılık verecek olursanız, ancak size yapılan ukûbetin misliyle cezalandırın. Sabrederseniz, andolsun ki bu sabredenler için daha hayırlıdır. Sabret. Senin sabrın ancak Allah ile (O'nun muvaffak kılmasıyla) dir"* (Nahl, 126-127) âyetidir. Allahu Teâlâ sanki "Eğer sen bu zâlimi cezalandıracak isen, misliyle mukâbele etmekle yetin" demiş, sonra da şöyle devam etmiştir: "Eğer onu serbest bırakırsan bu daha evladır." Daha sonra ise, Hz. Peygamber'e onu bırakmasını kesin olarak emrederek, *"Sabret, senin sabrın ancak Allah ile (O'nun muvaffak kılmasıyla)dir"* buyurmuştur.

3- Belki de Hz. Muhammed (s.a.s)'in gönlü onlara lânet okumaya meyledince bu hususta Rabbinden izin istemiş, Cenâb-ı Hak da bu âyette, onu bundan nehyetmiştir. Bu açıklamaya göre, buradaki nehiy Hz. Peygamber (s.a.s)'in ismetine bir zarar vermez.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ *"İşten hiçbir şey sana ait değildir"* buyruğu hakkında iki görüş vardır:

1- Bunun manası, "Bu vâkıa ve bu hadiseden sana terettüb eden bir şey yoktur" şeklindedir. Buna göre müfessirlerden şu açıklamalar nakledilmiştir:

a) "Vahyettiğim şeylerin dışında, kullarımın maslahatlarından sana bir şey terettüp etmez."

b) "Onları helâk etme meselesinde sana terettüp eden herhangi bir şey yoktur. Çünkü Allahu Teâlâ onların maslahatlarının ne olduğunu daha iyi bilir ve çoğu kez onların tevbelerini kabul eder."

c) "Allah'ın, onların tevbelerini kabul etmesi veya onlara azap etmesinde sana herhangi bir şey terettüp etmez."

Hz. Peygamber'in Kâfirlere Lânet Etmeyişinin Hikmeti

2- Bundan murat, nehyin zıddı olan emirdir. Buna göre mâna, "Benim emrime uygun olması durumu hariç, kullarımın işinden sana terettüp eden bir şey yoktur" şeklindedir. Bu, Hak Teâlâ'nın, *"İyi biliniz ki bütün hüküm Allah'ındır"* (En'âm, 62) ve *"Önünde de sonunda da emir Allah'ındır"* (Rum, 4) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu iki görüşe göre de âyetin maksadı, Cenâb-ı Hakk'ın izni ve emri olması durumu hariç, Hz. Peygamber (s.a.s)'i her türlü fiil ve sözden men etmektir. Bu da, kulluk derecelerinin en mükemmeline iletme ve irşâd etmedir. Sonra âlimler, Hz. Peygamber'in lânet etmekten men edilmesinin hangi sebepten dolayı olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, bunun sebebi, "Cenâb-ı Hakk'ın çoğu kez bazı kâfirlerin halinden onların tevbe edeceğini biliyor veyahut tevbe etmese bile, ne var ki Cenâb-ı Hak, o kâfirden Müslüman, itaatkâr ve müttakî bir çocuğun doğacağını biliyor. Allah'ın rahmetine lâyık olan böyle bir kimseye, tevbe etmesine veya böyle bir çocuğun ondan dünyaya gelmesine kadar, dünyada mühlet vererek, çeşitli belâları ondan savuşturmasıdır. Hz. Peygamber bu kimselere helâk olmaları için beddua ettiğinde eğer onun duâsı kabul olunursa, böyle bir gaye elden kaçırılmış olurdu. Eğer duâsı kabul olunmazsa, bu Hz. Peygamber'e önem vermemek gibi bir şey olurdu. İşte bu mânalardan dolayı Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'i lânet etmekten men etmiş ve ona, her şeyi Allah'ın ilmine havale etmesini emretmiştir" demişlerdir. Bazıları da bunun maksadının, kulluk acziyetini ortaya koymak ve kulun, Allah'ın mülk ve melekûtu hakkındaki inceliklere ve sırlara dalmamasını tembihtir. Bana göre en güzel olan izah şekli budur ve rubûbiyyet, ubûdiyyet hakikatine delâlet eden usul bilgisine en uygun olan da budur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ferrâ, Zeccâc ve bunların dışında kalanlar, bu âyet hakkında şu iki hususu zikretmişlerdir:

1- Hak Teâlâ'nın, *"(Allah) ister onların tevbesini kabul eder"* buyruğu, kendinden önceki ifâdelere atıftır. Kelâmın takdiri ise, "Kâfirlerin ileri gelenlerini kessin, yahut onları tepesi aşağı getirsin, yahut onların tevbesini kabul buyursun veyahut da onlara azap etsin" şeklindedir. Buna göre Hak Teâlâ'nın, *"İşten hiçbir şey sana ait değildir"* buyruğu, matûf ile matufun aleyh arasına girmiş olan başka bir söz gibi olur. Bu senin, ضَرَبْتُ زَيْدًا -فَاعْلَمْ ذٰلِكَ- وَعَمْرًا "Zeyd'i dövdüm -Bunu bil- ve Amr'ı da dövdüm" demen gibidir. Bu görüşe göre bu âyet, kendinden önceki ifâdelerle irtibatlıdır.

2- Buradaki "اَوْ" edatı, "حَتّٰى" veyahut da "اِلَّا اَنْ" manasındadır. Bu senin "لَاَلْزِمَنَّكَ اَوْ تُعْطِيَنِى حَقِّى" demen gibidir ki bu, "حَتّٰى تُعْطِيَنِى" veya "اِلَّا اَنْ تُعْطِيَنِى" demektir. Bu ifâdenin manası ise, "Hakkımı verinceye kadar, sen hakkımı vermedikçe, peşinden ayrılmayacağım" demektir. Bu izaha göre bu âyetin manası şöyle olur: "Allah onların tevbelerini kabul edinceye ve sen de onların bu durumundan sevinç duyuncaya kadar; veyahut Allah onlara azap edip de sen de onlardan kurtuluncaya kadar sana onların durumundan bir şey terettüb etmez."

***BEŞİNCİ MESELE:* Allah'ın Kulda Tevbeyi Yaratması**

Cenâb-ı Hakk'ın, اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ *"(Allah) ister onların tevbesini kabul eder"* buyruğu bizim âlimlerimize göre Cenâb-ı Hakk'ın insanlarda tevbeyi halk etmesi diye tefsir edilmiştir ki, bu da O'nun, o insanlarda, yapmış oldukları şeye karşı pişmanlık hissini ve gelecekte de aynı şeyleri bir daha yapmama hususunda bir azim yaratmasından ibarettir. Âlimlerimiz sözlerine şöyle devam etmektedirler: "Bu mâna, aklî delillerle de te'kid edilmiştir. Çünkü pişmanlık, geçmişte, gelecekteki fiillerden bir fiili terk etmeyle ilgili bir iradenin bulunmasından ibarettir. Kalpte irâdelerin ve isteksizliklerin bulunması, kulun fiiliyle olmaz. Çünkü kulun fiilinden önce irade vardır. Eğer irade etmeler kulun fiili olsaydı, kul o irâdeleri yapma hususunda başka bir iradeye muhtaç olurdu; bu durumda da teselsül gerekirdi ki, bu da imkânsızdır. Böylece biz kalpte istek ve isteksizliğin bulunmasının, doğrudan ancak Allah'ın yaratması ve var etmesiyle olduğunu anlamış oluruz. Tevbe, pişmanlık duyup aynı şeyi bir daha yapmamaya azmetmekten ibaret olup, bunlar da isteme ve istememe cinsinden bir şey olunca, tevbenin kulda ancak Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmiş olduğunu anlamış oluruz. Böylece bu aklî delil, Kur'ân'ın zâhirinin, yani, *"(Allah) ya onların tevbesini kabul eder"* ifâdesinin delâletine uygun düşmüş

olur. **Mu'tezile** ise Hak Teâlâ'nın bu ifâdesini, O'nun lütuf fiilleri veya tevbeyi kabul etmesi şeklinde tefsir etmişlerdir.

Hak Teâlâ'nın, فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ *"Çünkü onlar zalimdirler"* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Eğer âyetten maksat, Hz. Peygamber'i kâfirlere bedduâ etmekten men etmek ise, bu söz doğrudur. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın kâfirleri zâlim diye adlandırmış olmasıdır. Çünkü şirk, zulümdür. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Muhakkak ki şirk, büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) buyurmuştur. Yok eğer bu ifâdeden maksat, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, emrine muhalefet eden Müslümanlara bedduâ etmekten men etmek ise, ifâde yine doğru olur. Çünkü Allah'a asi olan herkes kendisine zulmetmiş demektir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyette zikredilen azaptan muradın, öldürmek ve esir almak demek olan, dünya azabı olması muhtemel olduğu gibi, bundan muradın âhiret azâbı olması da muhtemeldir. Her iki takdire göre de bunun ilmi, Allah'a havale edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Çünkü onlar zâlimdirler"* ifâdesi müstakil bir cümledir. Ancak ne var ki, bunun burada zikredilmesinin maksadı, onlara azap etmenin yerinde olmasının sebebini açıklamaktır. Buna göre mâna, "Yahut da onları azaplandırır. Çünkü, eğer Allah onlara azap ederse, onlara ancak zâlim oldukları için azap etmiştir."

Göklerin ve Yerin İdaresi Allah'a Aittir

وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَآءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَآءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٢٩﴾

"Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah'ındır. O, dilediğini bağışlar, dilediğine de azap eder. Allah çok bağışlayıcı ve çok merhamet edicidir" (Âl-i İmran, 129).

Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâdeden maksat, Cenâb-ı Hakk'ın daha önce zikretmiş olduğu, *"İşten hiçbir şey sana ait değildir"* (Âl-i İmran, 128) ifâdesini te'kid etmektir. Buna göre mâna, "İş ancak, mülk kendisinin olan kimseye aittir. Göklerin ve yerin mülkü; yalnız Allah'a aittir. O halde, göklerde ve yerde bulunan bütün işler Allah'a aittir." İşte bu, kesin aklî delildir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, "مَنْ" değil de, مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ *"Göklerde bulunan her şey ve yerde bulunan her şey"* buyurmuştur. Çünkü O'nun maksadı, hakikat ve mahiyetlere işâret etmektir. Bu sebeple her şey, bu hakikat ve mahiyetin içine dahil olmuştur.

Allah Dilediğini Af, Dilediğine Azap Eder

Cenâb-ı Hakk'ın, يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ *"O dilediğini bağışlar, dilediğine de azap eder"* buyruğuna gelince, bil ki: Âlimlerimiz bu âyet-i kerime ile, Cenâb-ı Hakk'ın, ulûhiyyetinin hikmeti gereği bütün kâfir ve âsileri cennete; bütün Allah'a yakın kulları (mukarrebûn) ve sıddîkleri de cehenneme sokabileceği ve bu işler hususunda kendisine itiraz edilemeyeceği konusunda istidlâl etmişlerdir. Âyetin bu mânaya delâleti açıktır. Aklî delil de bunu te'kid etmektedir. Bu böyledir, çünkü kulun fiili irâdeye dayanır. O iradeyi de Allah yaratmıştır. Allah o iradeyi yaratınca, kul itaat eder. Allah başka bir irade yaratınca ise, kul isyan eder. Binâenaleyh kulun tâatı da masiyeti de Allah'tandır. Halbuki Allah'ın fiili, kendisine hiçbir şeyi kesinlikle vâcip kılmaz; Binâenaleyh, tâat sevâbı, ma'siyet de ikâbı gerektirmez. Aksine bütün bunlar, Allah'ın ulûhiyyeti, kahrı ve kudretinin hikmeti muktezasınca O'ndandır. Böylece bizim yukarıda öne sürdüğümüz, "Şâyet Allah bütün mukarreb kullara azap etse, bu güzel olur; bütün firavunlara merhamet etse, bu da doğru olur" şeklindeki görüş doğru olur. Bu, *"O, dilediğini bağışlar, dilediğine de azap eder"* ifâdesinin zâhirinin delâlet etmiş olduğu aklî bir delildir. Buna göre şâyet, "Allah'ın, kâfirleri bağışlamayacağı ve meleklere, peygamberlere azap etmeyeceği sabit olan bir husus değil midir?" denilirse, biz deriz ki: Âyetin manası şudur: Allah dilerse yapar. O'na itiraz edilemez. Bu kadar bir ifâde, O'nun bunu yapacağını ya da yapmayacağını gerektirmez. Bu söz, son derece açık bir sözdür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu ifâdesini, وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Allah çok bağışlayıcı ve çok merhamet edicidir"* sözüyle bitirmiştir ki, bu ifâdenin maksadı şunu açıklamaktır: Bütün bunlar. Allah'tan güzel olan şeylerdir. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hakk'ın mağfiret ve merhamet tarafı, vücub yolu üzere değil, ama fazl ve ihsân yolu üzere olmak üzere, gâliptir.

Faizin Yasaklanması

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَوٰا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً ۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ۚ ﴿١٣٠﴾ وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ۚ ﴿١٣١﴾ وَأَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۚ ﴿١٣٢﴾

"Ey imân edenler, ribâyı öyle kat kat arttırılmış olarak yemeyin. Allah'tan korkunuz ki, felâha eresiniz. Ve, kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının. Ve, Allah'a ve Peygamber'e itaat edin. Umulur ki, merhamet edilirsiniz" (Âl-i İmran, 130-132).

Bil ki, âlimlerden bazıları şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, mü'minlere, din ve cihat ile ilgili, kendilerine en uygun olana iletmesiyle alâkalı olarak nimetlerinin büyüklüğünü açıklayınca, bunun peşinden emir, nehiy, terğib ve sakındırmayla ilgili şeyleri getirmiş ve "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبٰوا" *"Ey imân edenler, ribâyı yemeyin"* buyurmuştur. Bu takdire göre âyet, bir başlangıç cümlesi olup, mâkabli (öncesi) ile bir münasebeti yok demektir. **Kaffâl** (r.h), "Müşriklerin, ribâ sebebiyle toplamış oldukları malları ordularına harcamış olmaları cihetiyle de âyetin kendinden önceki ifâdelerle ilgili olması da muhtemeldir. Böylece bu durum, Müslümanların, mal toplayıp kendi ordularına harcayıp, bu suretle kâfirlerden intikâm alabilmeleri için ribâya yönelmelerine bir sebep ve davet edici olmuştur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, hiç şüphesiz Müslümanları bundan nehyetmiştir" demiştir.

Kat Kat Faizin Manası

Hak Teâlâ'nın, "أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً" *"Kat kat"* ifâdesi hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Câhiliyye döneminde bir kimsenin bir başkası üzerinde, belirli bir zamâna kadar yüz dirhem alacağı olduğunda, borcun ödenme zamanı gelip de, borçlu kimse o borcu ödeyemediğinde alacaklı olan kimse, "Benim için, sen malı artır; ben de sana ödeme mühletini uzatayım" derdi. Çoğu kez, bu yüz dirhemi ikiye katlayarak, iki yüz dirhem yapardı. Daha sonra, bu ikinci ödeme zamanı gelince, aynı şeyi yapardı. Bu iş, pek çok kereler yapılırdı. Böylece alacaklı olan kimse, o yüz dirheme mukabil, onun kat kat fazlasını alırdı. İşte, "اَضْعَافًا مُضَاعَفَةً" *(Kat kat)* tabirinden murat budur. "اَضْعَافًا" kelimesi, hal olduğu için mansûbdur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ *"Allah'tan korkunuz ki, felâha eresiniz"* buyurmuştur. Bu nehy hakkında Allah'tan ittikâ etmenin vâcip olduğunu ve felâhın da ittikâya dayandığını bil. Binâenaleyh bir kimse ribâ yese ve ittikâ etmese, felâh söz konusu olamaz. İşte bu tabir ribânın, küçük günahlardan değil, kebâirden olduğu hususunda bir nasstır. Cenâb-ı Allah'ın "لَعَلَّكُمْ" ifâdesinin tefsiri, Bakara Sûresi'nde "اُعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" (Âyet, 21) âyetinin tefsirinde geçmişti. Yine ribâ ile ilgili sözün tamamı, Bakara Sûresi'nde (Âyet, 275 - 280) geçmişti.

Cenâb-ı Hak sonra, وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ *"Ve, kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının"* buyurmuştur. Bu hususta da birkaç soru vardır:

Âyetle İlgili Bazı Sorular ve Cevaplar

Birinci soru: Kâfirler için hazırlanan ateş, onların küfürleri miktarınca olur. Bu ise, Müslüman bir kimsenin, fıskı sebebiyle hak ettiğinden daha fazla olur. O halde daha nasıl Cenâb-ı Hak, *"Ve, kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının"* buyurmuştur?

Cevap: Âyetin takdiri, "Ribânın haram kılındığını inkâr etmekten sakınınız. Aksi halde kâfir olursunuz" şeklindedir.

Cehennem Kâfirler İçin Hazırlanmış İse Mü'min Girer mi?

İkinci soru: Hak Teâlâ'nın, *"Kâfirler için hazırlanmıştır"* ifâdesinin zâhiri, cehennemin sadece kâfirler için hazırlanmış olmasını gerektirir. Bu da, mü'minlerden hiç kimsenin cehenneme girmeyeceğine kesin olarak hüküm vermeyi gerektirir ki, bu hüküm, diğer âyetlerin aksine bir hüküm olur.

Buna birkaç bakımdan cevap verilir:

1- Cehennemde, bir kısmı kâfirler, bir kısmı da fasıklar için hazırlanmış olan çeşitli "dereke" (tabakaların) bulunması uzak bir ihtimal değildir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kâfirler için hazırlanmış olan ateş..."* tabiri, Cenâb-ı Hakk'ın kâfirler için hazırlamış olduğu hususi tabakalara bir işâret olmuş olur ki bu, O'nun, kâfirlerin dışındakilere hazırlamış olduğu başka tabakalar bulunmasına mâni değildir.

2- Cehennemin kâfirler için hazırlanmış olması, mü'minlerin oraya girmesine mâni değildir. Çünkü, cehennemliklerin ekserisi kâfir olduğu için, cehennemin onlar için hazırlanmış olduğunu söylemek uzak bir ihtimal sayılmaz. Nitekim, herhangi bir ihtiyacı için üzerine binmiş olduğu bir hayvan hakkında bir kimse, "Ben bunu, müşriklerle savaşmak için hazırladım (besliyorum)" derse, o, her ne kadar o saatte başka bir gayeyle ona binmiş olsa dahi, bu sözünde doğru söylemiş olur. İşte burada da böyledir.

Kur'ân'ın Tamamı Bir Tek Sûre Gibidir

3- Kur'ân, tek bir sûre gibidir. Binâenaleyh, bu âyet, cehennemin, kâfirler için hazırlanmış olduğuna, diğer âyetler de cehennemin hırsızlık yapan, adam öldüren, zinâ eden ve iftirâ atan kimseler için hazırlandığına delâlet eder. Bunun misali, Cenâb-ı Hakk'ın, "Bir güruh onun içine atılınca, kendilerine bekçiler sordular: *"Size, azap ile uyaran (resul) gelmedi mi?"* (Mülk, 8) âyetidir. Halbuki bu, bütün kâfirlere denilmez. Yine Cenâb-ı Hak, *"Artık onlar da, azgınlar da, İblis'in orduları da toptan yüz üstü cehenneme atılmışlardır. Orada birbiriyle çekişerek şöyle dediler: "Allah'a andolsun ki, gerçekten biz apaçık bir sapıklık içindeydik. Çünkü sizi, âlemlerin Rabbiyle aynı seviyede tutuyorduk"* (Şuarâ, 94-98) buyurmuştur. Halbuki bu, onların tamamının sıfatı değildir. Ancak ne var ki bu şartlar, diğer sûrelerde de zikredilince, burada zikredilen gibi olmuştur. İşte bizim zikrettiğiniz konuda da durum aynıdır. Allah en iyi bilendir.

4- Cenâb-ı Hakk'ın, *"kâfirler için hazırlanmıştır"* buyruğu, cehennemin kâfirler için hazırlandığını ispat etmektedir. Bu tabir cehennemin sırf kâfirler için hazırlanmış olduğunu göstermez. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, cennet hakkında, *"Müttakîler için hazırlanmıştır"* (Âl-i İmran. 133) buyruğu gibidir ki, bu ifâde, cennete onların dışında kalan, çocukların, delilerin ve hurîlerin girmeyeceklerine delâlet etmez.

5- Cehennemin, kâfirler için hazırlanmış olmakla vasfedilmesinden maksat, caydırıcılığın ve men etmenin oranını arttırmaktır. Bu böyledir, çünkü, kendilerine günahtan sakınmaları söylenilen mü'minler, takvâdan ayrıldıkları zaman kâfirler için hazırlanmış olan cehenneme sokulacaklarını bildiklerinde ve onların akıllarında da kâfirlerin cezâsının azameti yer edince, işte o zaman onların günahlardan sakınmaları daha ileri bir seviyede olmuş olur. Bu tıpkı, babanın çocuğunu, "Bana isyan edersen, seni vahşi hayvanların bulunduğu yere sokarım" diyerek korkutmasına benzer. Bu ifâde, oraya, başkalarının girmeyeceğine delâlet etmez.

Cehennem Şimdi Mevcut mudur?

Üçüncü soru: Âyet, cehennemin şu anda yaratılmış olup olmadığına delâlet eder mi?

Cevap: Evet, delâlet eder. Çünkü, Hak Teâlâ'nın, أُعِدَّتْ *"Hazırlandı"* sözü geçmişten haber veren bir ifâdedir. Binâenaleyh o şeyin varlık âlemine girmiş olması ve mevcut olması gerekir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَأَطِيعُوا اللهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ *"Ve, Allah'a ve Peygamber'e itâat edin. Umulur ki, merhamet edilirsiniz"* buyurmuştur. Hak Teâlâ vaîdden bahsedince, Kur'ân'da her zamanki âdeti üzere, peşi sıra vaadini getirmiştir. **Muhammed İbn İshâk İbn Yesâr**, bu âyetin, Hz. Peygamber (s.a.s) Uhud günü Müslümanlara emirlerini verdiği zaman, ona isyân eden kimselere bir itâb olarak indiğini söylemiştir. **Mu'tezile,** bu âyetin, Allah'ın rahmetinin, O'na ve Resûlü'ne itaate bağlı olduğuna delâlet ettiğini, bunun umûmî bir ifâde olduğunu ve zâhirinin de herhangi bir hususta Allah ve Resulü'ne isyan edenlerin ilâhi rahmete ehil olmayacaklarını gösterdiğini söylemiştir ki, bu "ashab-ı vaîd"in görüşüne delâlet eder.

Müttakiler İçin Hazırlanan Cennet

وَسَارِعُوٓا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَٰوَٰتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٣﴾

"Rabbinizin mağrifetine ve müttakiler için hazırlanmış, eni göklerle yer kadar olan cennete koşuşun" (Âl-i İmran, 133).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî ve **İbn Âmir**, başına vâv getirmeksizin âyeti "سَارِعُوا" şeklinde okumuşlardır ki, Medine ve Şam mushaflarında da böyledir. Diğer kıraat imamları ise vâv harfi ile okumuşlardır ki, Mekke ve Irak mushafları ile **Hz. Osman**'ın mushafında da böyledir. Başına vâv getirenler, âyeti kendinden önceki ifâdelere atıf saymışlardır. Bunun takdiri, "Allah'a ve Resûlullah'a itâat edin ve... cennete koşuşun" şeklindedir. Bu ifâdenin başına vâv getirmeyenler ise, bu ifâde ile, bundan önceki *"Allah'a ve Peygamber'e itaat edin"* sözünü tek bir şey gibi saymışlardır. Bu iki ifâde, manaca birbirlerine yakın oldukları için atıf vâv'ı düşürülmüştür.

İKİNCİ MESELE

Kisâî'nin "أُولٰئِكَ يُسَارِعُونَ، سَارِعُوا" (Mü'minûn, 61) ve "نُسَارِعُ" (Mü'minûn, 56) âyetlerinde imâle yaptığı rivâyet edilmiştir. Bu, medden sonra gelen râ harfi meksûr olduğu zaman câizdir. Bu durumda râ harfi meftûh olursa imâle yapılmaz. O, aynı şekilde meksur "râ" harfinde de imâle yapıyordu.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, bu ifâdede bir hazfin bulunduğunu söylemişlerdir ki, buna göre mana, "Rabbinizin mağfiretini icap ettiren şeylere... koşuşun" şeklindedir. Allah'ın mağfiretini gerektiren şeyin, emredilenleri yapıp, yasaklananları terk etmek olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh bu, emredilenleri yapmaya ve nehyedilen şeyleri bırakmaya koşmayı emirdir. Usûlcülerin pek çoğu, bu âyeti delil getirerek, emrin zâhirinin fevrîliği (hemen yerine getirmeyi) gerektirdiğini ve terâhiye (sonraya bırakmaya ve geciktirmeye) mâni olduğunu söylemişlerdir ki, bunun izâhı açıktır.

Mağfiret'in Buradaki Manası

Müfessirlerin "mağfiret" kelimesi hakkında bazı tefsirleri vardır:

a) **İbn Abbas**, "Bu, İslâm manasınadır" demiştir ki, bunun izahı açıktır. Çünkü âyette "mağfiret" kelimesi nekire olarak zikredilmiştir ki bundan murat, son derece büyük bir mağfirettir. Böyle olan ise, İslâm ile elde edilen mağfirettir.

b) **Hz. Ali** (r.a)'nin, bu mağfiretten muradın, farz ibâdetleri yerine getirme olduğunu söylediği rivâyet edilmiştir. Bunun izahı şöyledir: Bu lâfız mutlaktır, dolayısıyla her ibâdeti içine alması gerekir.

c) "Bundan maksat ihlastır." Bu, Hz. Osman (r.a)'ın görüşüdür. Bunun izahı da şöyle olur: Bütün ibâdetlerin maksadı ihlastır. Nitekim Cenâb-ı Hak *"Halbuki onlar Allah'a, O'nun dininde ihlâs erbabı olarak ibadetten başka bir şeyle emrolunmamışlardı..."* (Beyyine, 5) buyurmuştur.

d) **Ebu'l-Âliye**, bunun hicret manasına olduğunu söyledi.

e) **Dahhâk** ve **Muhammed İbn İshâk**, bunun cihât manasına olduğunu söylemişlerdir. Çünkü, "وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ" (Âl-i İmran, 121) âyetinden itibaren altmış âyet, Uhud savaşı hakkında nâzil olmuştur. Binâenaleyh bütün buradaki emir ve nehiyler, cihât ile ilgili olmuş olurlar.

f) **Saîd İbn Cübeyr**, bunun, namazın iftitah tekbiri olduğunu söyledi.

g) **Osman**, bunun beş vakit namaz olduğunu söyledi.

h) **İkrime**, bunun taatlerin hepsi manasına olduğunu söylemiştir. Çünkü burada "mağfiret" lâfzı umûmidir, dolayısıyla taatlerin hepsini içine alır.

i) **Esâmm** şöyle demiştir: **"Koşuşun"** emri, ribâ'dan (faiz) ve günahlardan bir an önce tevbe etmeye koşun" demektir. Bu, şu şekilde izah edilir: Allahu Teâlâ, önce ribâyı yasaklamış, sonra da *"Rabbinizin mağfiretine... koşuşun"* buyurmuştur. İşte bu, bundan muradın; daha önce yasaklanan şeyi terk etmeye koşma olduğunu gösterir. Evlâ olan, bu ifâdeyi, daha önce de söylendiği gibi vâcipleri edâ edip, bütün mahzurlu şeylerden tevbe edip uzak durma manasına hamletmektir. Çünkü burada "mağfiret" lafzı umûmîdir, onu tahsis etmeye imkân yoktur.

Cennetin Boyutlarından Maksat

Sonra Hak Teâlâ, mağfiretine koşuşmanın gerektiğini beyân buyurduğu gibi, cennetine koşuşmanın (yarışmanın) vacip olduğunu da beyân etmiş ve bu ikisini birbirinden ayırmıştır. Çünkü "mağfiret", cezayı kaldırmayı; cennet ise, sevâba ulaştırmayı ifâde eder. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, mükellefin bu iki emri mutlaka yerine getirmesi gerektiğini belirtmek için, bu âyette her ikisini de zikretmiştir. Cennetin eninin gökler kadar olduğunu beyân etmesinden, hakîkî mânanın kastedilmediği malumdur. Çünkü bizzât gökler, cennetin eni olamazlar. O halde bu ifâdeden maksat, "göklerin ve yerin eni gibi...". manasıdır. Bu hususta birkaç sual vardır:

Birinci sual: Cennetin eninin, gökler ve yerin eni gibi olması ne demektir? Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Bundan murat şudur: Şâyet gökler ve yerlerin her bir tabakası, parçalanmayan cüzlerden (atomlardan) oluşmuş birer satıh haline getirilse ve hepsi yan yana konulup tek bir satıh (tabaka) elde edilse, işte bunun eni, cennetin eni kadar olur. Bu, ancak Allah'ın bilebileceği son derece geniş bir mesafedir.

b) Eni, gökler ve yerin eni gibi olan cennet, bir tek insanın hissesine düşecek olan cennettir. Çünkü insan, mal ve mülk hususunda son derece arzuludur. Bundan dolayı, her birinin mülkü olan cennetin miktarının bu kadar çok olması gerekir.

c) **Ebu Müslim** şöyle demektedir: "Bunun bir diğer izahı da şudur: Eğer cennet, alış-veriş yoluyla, gökler ve yer karşılığında satışa çıkarılsa, gökler ve yerler ancak cennetin fiyatı olabilir. Çünkü sen, bir şeyi, başka bir şey karşılığında sattığında, "عَرَضْتُهُ عَلَيْهِ" ve "عَارَضْتُهُ بِهِ" dersin. Böylece bu "arz" (en) kelimesi, arasındaki miktar bakımından eşitliğin yerine konulmuş olur. "Kıymet" (değer) kelimenin manası da böyledir. Çünkü bu da; bir şeyi başka bir şeyle değerlendirme ve karşılaştırma manasından alınmıştır. Bu iki şeyden her biri, diğerinin bir misli ve kıymeti olmuş olur.

d) Maksat, o cennetin alabildiğine geniş olduğunu anlatmaktır. Çünkü bize göre yer ile göklerden daha geniş hiçbir şey yoktur. Bunun bir benzeri de, *"(Onlar), gökler ve yer durdukça orada ebedi kalıcıdırlar"* (Ra'd, 107) âyetidir. Çünkü bize göre, her şeyin en uzun ömürlüsü gökler ve yerdir. Böylece biz insanlara, bildiklerimize uygun şekilde hitap edilmiştir. İşte burada da böyledir.

İkinci sual: Cenâb-ı Allah, burada özellikle niçin cennetin eninden bahsetmiştir?

Cevap: Bunun iki izahı vardır:

a) Eni, bu kadar olan bir şeyin, uzunluğunun daha fazla olacağı açıktır. Bunun bir benzeri de *"O (döşeklerin) astarları atlastandır"* (Rahman, 54) âyetidir. Allahu Teâlâ burada, döşeklerin astarından bahsetmiştir. Astarın, yüzünden daha az kıymetli olacağı malumdur. Astarı bu kadar kıymetli olan bir şeyin, ya yüzü nasıl olur! İşte burada da böyledir, eni böyle olanın, ya boyu ne olur!"

b) **Kaffâl** şöyle demektedir: "Buradaki enden maksat, uzunluğun aksi olan en değildir. Aksine bu genişlik manasındadır. Nitekim Araplar, "بِلَادٌ عَرِيضَةٌ" "Geniş bir memleket" der. Yine, "هٰذِهِ دَعْوَى عَرِيضَةٌ" "Bu, geniş ve büyük

bir dâvadır" denilir. Bu hususta asıl olan şudur: Eni geniş olan, dar olmaz. Fakat eni dar olan ince olur. Böylece en, genişlikten kinâye kılınmıştır."

Üçüncü sual: Siz, cennetin göklerde olduğunu söylüyorsunuz. O halde cennetin eni, nasıl göklerin eni gibi olur?

Cevap: Buna şu iki bakımdan cevap veririz:

a) Bizim bu sözümüzden maksadımız, cennetin göklerin üstünde ve Arşın altında olduğunu ifâde etmektir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), Firdevs cennetini anlatırken سَقْفُهَا عَرْشُ الرَّحْمٰنِ *"Onun tavanı, Rahman'ın Arşıdır"* buyurmuştur. Rivâyet olunduğuna göre Bizans İmparatorunun elçisi Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir soru yönelterek, "Sen, eni gökler ve yer kadar olan ve müttakiler için hazırlanmış bulunan bir cennete çağırıyorsun. Öyle ise ya cehennem nerede?" diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) *"Sübhânallah! Gündüz geldiğinde gece nerede!"* buyurmuştur ki, Allah en iyisini bilir ya, bunun manası şudur: Felekler döndüğü zaman âlemin bir tarafında gündüz, diğer tarafında ise gece meydana gelir. Tıpkı bunun gibi cennet üst tarafta, cehennem ise alt taraftadır. **Enes İbn Mâlik** (r.a)'e, cennetin yerde mi gökte mi olduğu sorulduğunda o, "Hangi yer ve gök cenneti içine alabilir!" diye cevap verdi. "O halde nerededir?" denildiğinde de o, "cennet yedi kat göğün üstünde ve Arş'ın altındadır" dedi.

b) Cennet ve cehennemin, şu anda yaratılmış olmadıklarını, Allah'ın onları kıyamet koptuktan sonra yaratacağını söyleyenler (vardır). Bu takdirde, cennetin göklerin yerinde; cehennemin de yeryüzünün yerinde yaratılacak olmaları uzak bir ihtimal Sayılmaz. Allah en iyi bilendir.

Hak Teâlâ'nın, أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ *"Müttakîler için hazırlanmış"* ifâdesinin zâhiri, cennet ile cehennemin şu anda yaratılmış olduklarına delâlet etmektedir ki bunun izahı daha önce geçmişti.

Allah'ın Övdüğü Faziletli İnsanların Vasıfları

اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِى السَّرَّآءِ وَالضَّرَّآءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ ۗ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ۚ ﴿١٣٤﴾

"Onlar, bollukta ve darlıkta infak eden, öfkelerini yutan ve insanları affedenlerdir. Allah iyilik edenleri sever" (Âl-i İmran, 134).

Bil ki Allahu Teâlâ, cennetin müttakiler için hazırlanmış olduğunu bildirince, insanlar o sıfatları kazanıp elde etmek suretiyle cennete ulaşabilsinler diye müttakilerin sıfatlarını zikretmiştir.

Birinci sıfat: اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِى السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ *"Onlar, bollukta ve darlıkta infak edenlerdir"* ifâdesinin anlattığı sıfattır. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Bunun manası, "Onlar, bollukta, genişlikte ve darlıkta infakı bırakmazlar" demektir. Hulâsa, "اَلسَّرَّاءُ" zenginlik; "اَلضَّرَّاءُ" ise fakirlik manasınadır. Seleften bir zatın çoğu kez soğan tasadduk ettiği hikaye edilmiştir. **Hz. Aişe** (r.anha)'nin de, bir üzüm tanesini tasadduk ettiği rivâyet edilmiştir.

b) Bu, "Onlar ister sevinç, ister üzüntü; ister darlık, isterse bolluk içinde bulunsunlar, insanlara iyilik etmeyi bırakmazlar" manasındadır.

c) Bunun manası şudur: "Bu ihsan (iyilik) ve infak, ister tabiatlarına uygun olduğu için onları mesrur etsin, isterse tabiatlarına uygun gelmediği için onları üzsün, onlar herhalde infak ederler." Zor ve güç bir taat olduğu için, Hak Teâlâ burada önce infaktan bahsetmiştir. Bir de, infak o zamanda, düşmanla cihat etmek ve Müslümanların fakirlerini güçlendirmek için kendisine daha çok ihtiyaç olduğundan dolayı, tâatlerin en kıymetlisi idi.

"Öfkelerini Yutanlar"

İkinci sıfat: وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ *"Öfkelerini yutan(lar)"* ifâdesinin anlattığı sıfattır. Bu hususta, iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bir insan, öfkesini tutup, onu ne bir söz, ne de bir fiil ile göstermediği zaman "كَظَمَ غَيْظَهُ" (Gayzını tuttu) denilir. **Müberred**, bunun manasının, "öfke ile dolmasına rağmen öfkesini gizleyen ve tutan" şeklinde olduğunu söylemiştir. Nitekim, kırbasını (su tulumunu) doldurup, ağzını bağladığı zaman insan "كَظَمْتُ السِّقَاءَ" der. Yine, su tulumu iyice dolup, daha bir şey almayacak hale geldiği zaman, فُلَانٌ لَا يَكْظِمُ عَلَى جَرَّتِهِ "Falanca, su tulumunu bağlayamıyor" denilir Bir su kanalını, bir kapıyı veya bir yolu tıkayan her şeye, "كَظْمٌ" denilir. Tıpaya da "كِظَامَةٌ" ve "سِدَادَةٌ" denilir. Yine yer altından geçen su kanalına ve borusuna da, dopdolu su kabı gibi, su ile iyice dolu oldukları için "كِظَامَةٌ" denilir. Birisi, birisinin boğazını tuttuğunda, "اَخَذَ فُلَانٌ بِكَظْمِ فُلَانٍ" denilir. Çünkü boğaz, insanın nefesinin dolduğu yerdir. Yine deve, geviş getirmeyip karnındakini tuttuğu zaman "كَظَمَ الْبَعِيرُ كُظُومًا" denilir. Buna

göre, âyetteki "وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ" tabiri, "öfkelerinin neticesini yürütmeyip, onu tutarak, içlerine geri çevirenler" manasınadır. Bu vasıf, sabrın ve hilmin çeşitlerinden biridir. Bu tıpkı, *"(Onlar) öfkelendikleri zaman, bağışlarlar"* (Şûrâ. 37) âyetinde olduğu gibidir.

İKİNCİ MESELE

Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَى اِنْفَاذِهِ مَلَأَ اللهُ قَلْبَهُ اَمْنًا وَاِيمَانًا *"Öfkesinin gereğini yerine getirebilecek güçte olduğu halde öfkesini yutan kimsenin kalbini, Allah emniyet ve imân ile doldurur."*[36] Yine O, ashabına, "Tasadduk ediniz" dedi de, ashab altın, gümüş ve yiyeceklerinden tasaddukta bulundular. Bir Müslüman da hurma kabuğu getirip tasadduk etti. Birisi de Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek, "Sadaka olarak verecek hiçbir şeyim yok. Ancak ben de şerefimi tasadduk ediyor ve aleyhimde konuşanları cezalandırmıyorum" dedi. Bu adamın kabilesinden bir heyet Hz. Peygamber'e geldi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, لَقَدْ تَصَدَّقَ مِنْكُمْ رَجُلٌ بِصَدَقَةٍ وَلَقَدْ قَبِلَهَا اللهُ مِنْهُ تَصَدَّقَ بِعِرْضِهِ *"Sizden bir adam bir sadaka verdi ve andolsun ki, Allah onu kabul etti. O, şerefini tasadduk etti"* buyurdu. Yine Hz. Peygamber (s.a.s): مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَهُوَ يَسْتَطِيعُ اَنْ يُنْفِذَهُ زَوَّجَهُ اللهُ مِنَ الْحُورِ الْعِينِ حَيْثُ يَشَاءُ *"Öfkesini çıkaracak güçte iken, kim öfkesini yutarsa, Allah onu istediği kadar huri ile evlendirir"*[37] buyurmuştur.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s): مَا مِنْ جُرْعَتَيْنِ اَحَبُّ إِلَى اللهِ مِنْ جُرْعَةِ مُوجِعَةٍ يَجْرَعُهَا صَاحِبُهَا بِصَبْرٍ وَحُسْنِ عَزَاءٍ وَمِنْ جُرْعَةِ غَيْظٍ كَظَمَهَا *"Allah'a şu iki yutkunmadan daha sevgili olan başka bir yutkunma yoktur: Sahibinin, sabır ve güzel bir katlanma ile yutkunduğu acı verici bir (elem karşısında) yutkunması ve sahibinin yutkunmuş olduğu kızgınlık yutkunması..."*[38]

Yine Hz. Peygamber (s.a.s), لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرَّعَةِ لٰكِنَّهُ الَّذِى يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ *"Güçlü, güreşte galip gelen değildir. Fakat güçlü, kızdığı zaman nefsine hakim olabilendir"*[39] buyurmuştur.

İnsanların Kusurlarını Bağışlarlar

Üçüncü sıfat: وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ *"İnsanları affedenlerdir"* tabirinin anlattığı sıfattır. **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "Bu ifâdenin, faiz yeme hususunda müşriklerin fiilini kınama ile ilgili olması muhtemeldir. Böylece mü'minler

36 **Ebu Davud,** Edeb, 3 (IV/248).

37 **Ebû Davud,** Edeb, 3 (IV/248; **Keşfu'l-Hafâ,** II/275-276; **İbn Mâce,** Zûhd, 18 (II/1400).

38 **Câmiu's-Sağir,** II/149.

39 **Câmiu's-Sağir,** II/135.

faiz yemekten men edilmiş ve güç durumda olanlardaki alacaklarını bağışlamaya teşvik edilmişlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, ribâ (fâiz) ve borçlanma âyetlerinin peşi sıra, *"Eğer (borçlu) darlık içinde bulunuyorsa, ona geniş bir zamana kadar mühlet (verin) (O alacağı), sadaka olarak bağışlamanız ise, sizin için daha hayırlıdır"* (Bakara, 280) buyurmuştur. Bunun, Cenâb-ı Hakk'ın, diyet hakkındaki *"Fakat kimin (hangi katilin) lehinde maktülün kardeşi (velîsi) tarafından cüz'î bir şey affolunursa, (kısas düşer)"* (Bakara, 178) ifâdesi gibi olması da muhtemeldir.

Yine bu âyetin, müşrikler **Hz. Hamza**'ya müsle[40] yaptıklarında, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kızıp da, *"Ben de onlara müsle yapacağım"* dediğinde ve bundan dolayı Hz. Peygamber'e öfkesini yutmasını, sabırlı olmasını ve söylediği şeyi yapmamasını teşvik için inmiş olması da muhtemeldir. Böylece O'nun, bu müsleyi yapmaması bir af olmuş olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, bu hâdise hakkında, *"Eğer herhangi bir cezâ ile mukabele edecek olursanız, ancak size revâ görülen ukûbetin misillemesiyle ceza verin. Sabrederseniz, andolsun ki bu sabredenler için daha hayırlıdır"* (Nahl, 126) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de: لَا يَكُونُ الْعَبْدُ ذَا فَضْلٍ حَتَّى يَصِلَ مَنْ قَطَعَهُ وَيَعْضُوَ عَمَّنْ ظَلَمَهُ وَيُعْطِيَ مَنْ حَرَمَهُ *"Kul, kendisiyle münasebeti kesen akrabalarına sıla-i rahim yapmadıkça, kendisine zulmedeni affetmedikçe ve kendisine vermeyene vermedikçe fazilet sahibi bir kimse olamaz"*[41] demiştir. **Hz. İsa** (a.s)'nın da şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"İyilik, sana iyilik edene iyilik etmen değildir. Bu bir karşılıktır. İyilik, sana kötülük edene iyilik etmendir."*

Hak Teâlâ, وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ *"Allah iyilik edenleri sever"* buyurmuştur. Bil ki bu ifâdedeki elif-lâm'ın cins için olması ve her ihsan (iyilik) edeni içine alıp, bahsedilen bu sıfat sahiplerinin de bunun muhtevasına girmiş olması mümkün olduğu gibi, bu elif-lâm'ın "ahd" için olup, âyette vasıfları belirtilen belli kimselere bir işaret olması da mümkündür.

Bil ki başkasına iyilik, ya ona fayda vermek veya ondan zararı gidermek suretiyle olur. Ona fayda vermek, âyetteki *"Onlar, bollukta ve darlıkta infak eden(lerdir)"* kısmı ile ifâde edilmiştir ki buna ilim infak etmek de girer. Bu da, câhil insanlara ilim öğretmek ve sapıkları doğru yola çekmekle olur. Yine bu ifâdenin içine, çeşitli hayır ve ibâdet yollarında mal infak etme de girer. Başkasından zararı gidermek ya dünyevi olur ki bu,

40 İnsanın ağzını, burnunu ve kulağını keserek işkence yapmak (Ç).

41 Benzeri için bkz. **Müsned,** IV/148. "Seninle münasebeti kesen akrabanı ziyaret et, seni mahrum bırakana ver!.."

kötülüğe kötülükle karşılık vermemekle olur. Âyetteki, *"Öfkelerini yutan(lar)"* kısmı ile ifâde edilen budur. Yahut zararı giderme uhrevî olur ki bu, insanın zimmetinin, âhirette çeşitli hesaplardan berî olmasıdır. Bu da, *"İnsanları affedenlerdir"* tabiri ile kastedilen hususdur. Binâenaleyh bu âyet, bu bakımdan başkalarına iyilik yapmanın bütün yollarını göstermektedir. Bu üç şey, başkasına iyilik etmede müşterek olduğu için, Cenâb-ı Hak üçünün sevâbını, *"Allah iyilik edenleri sever"* buyurarak ifâde etmiştir. Çünkü Allah'ın, kullarını sevmesi, her türlü mükâfat derecelerini içine alır.

وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٣٥﴾ أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ ﴿١٣٦﴾

"Ve (onlar) çirkin bir günah işledikleri, yahut nefislerine zulmettikleri vakit Allah'ı hatırlayarak, hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenlerdir. Günahları Allah'tan başka kim bağışlar! Bir de onlar, işledikleri (günah) üzerinde bile bile ısrar etmeyenlerdir. İşte onların mükâfatı, Rab Teâlâ'dan bir bağışlanma ve altından ırmaklar akan cennetlerdir. (Onlar) orada ebedî kalıcıdırlar. (Böyle) yapanların mükâfatı ne güzeldir!" (Âl-i İmran, 135-136).

Bil ki, bu âyetlerin, önceki âyetlerle münasebeti şu iki bakımdandır:

1- Allahu Teâlâ, cennetin müttakiler için hazırlandığını bildirince, müttakilerin iki kısma ayrıldığını da beyân etmiştir: Birincisi, tâat ve ibadete yönelen kimselerdir ki, Hak Teâlâ onları, bollukta ve darlıkta infak eden, öfkelerini yutan ve insanları affeden kimseler olarak tavsif etmiştir. İkincisi, günah işleyip de sonra tevbekâr olanlardır ki, işte bunlar da "وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً" kısmı ile anlatılan kimselerdir. Allahu Teâlâ böylece, bu topluluğun da, birincisi gibi, muttakilerden olduğunu beyân etmiştir. Çünkü günahkâr, günahından tevbe ettiği zaman, durumu, Allah katında bir makam ile ikrama müstahak olmada, hiç günah işlememiş olan kimsenin durumu gibi olur.

2- Allahu Teâlâ, insanı önceki âyette başkalarına iyilik etmeye; bu âyette de kendisine iyilik etmeye teşvik etmiştir. Çünkü günahkâr tevbe ettiği zaman, kendisine iyilik yapmış olur. Âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âl-i İmran 135-136 Âyetlerinin Nüzul Sebebi**

İbn Abbas (r.a) şunu rivâyet etmiştir: Bu âyet, birisi ensardan, birisi de Sakîf kabilesinden olan iki adam hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), bu iki Müslümanı birbirlerine kardeş kılmıştı ve bunlar hiç birbirlerinden ayrılmıyorlardı. Sakîfli olan, kur'a neticesinde Hz. Peygamber (s.a.s) ile bir sefere gitti. Aralarında anlaşma olduğu için ensardan olan, onun âilesine bakmayı üzerine aldı ve bunu yerine getirdi. Sonra onu, hanımını öpmeye yeltendi. Kadıncağız ellerini yüzüne kapadı. Bunun üzerine adam pişman oldu. Sakîf'li olan Hz. Peygamber (s.a.s) ile seferden dönünce, ensarlı olanı göremedi. Ensarlı, tevbe etmek için başını alıp dağlara gitmişti. Hz. Peygamber (s.a.s) durumu öğrenince, bu âyet nâzil oluncaya kadar bekledi, hiçbir şey söylemedi.

İbn Mes'ûd (r.a) da şöyle demiştir: Mü'minler Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "İsrâiloğulları Allah katında bizden daha kıymetli. Çünkü onlardan biri bir günah işlediğinde, günahının keffâreti, evinin eşiğine, (Meselâ), "Burnunu kes, şöyle şöyle yap..." diye yazılması idi." dediler. İşte bunun üzerine Hak Teâlâ, bu âyeti indirip, böylece ümmet-i Muhammedin günahlarının keffâretinin tevbe olduğunu bildirerek, onların İsrâiloğullarından daha şerefli olduğunu beyân buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Fâhişe Kelimesinin Manası**

Âyetteki "fâhişe" kelimesi, mahzûf bir kelimenin sıfatıdır. Takdiri ise, "فِعْلَةً فَاحِشَةً" "çirkin bir fiil" şeklindedir. Âlimler, âyetteki "fâhişe" (çirkin günah) ile nefse zulmetme arasındaki farkı göstermek için şunları söylemişlerdir:

a) **Keşşâf Sahibi** şöyle demiştir: "Fâhişe, yapılması tamamen çirkin olan bir şeydir. Nefse zulüm ise, insanın hesâba çekildiği herhangi bir günahtır."

b) "Fâhişe", büyük günah, nefse zulüm ise küçük günah manasınadır. Küçük günahlardan istiğfar etmek, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"günahından dolayı istiğfar et"* (Muhammed, 19) âyetiyle mağfiret talebinde bulunmakla emrolunmasından dolayı, vâciptir. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s)'in istiğfarı küçük günahlar için değil, efdâl olanı bırakmadan (terk-i evlâ) dolayıdır

c) "Fâhişe", zina; nefse zulüm ise, öpme, dokunma ve bakmadır. Bu, âyeti **İbn Abbas**'tan rivâyet ettiğimiz sebeb-i nüzûle göre alanların görüşüne göredir. Bir de bunun sebebi şudur: Cenâb-ı Hak zinayı "fâhişe" diye adlandırmış ve *"Zinaya yaklaşmayın. Şüphesiz o, bir "fâhişe"dir"* (İsra, 32) buyurmuştur.

Günahtan Sonra Allah'ı Hatırlama

Hak Teâlâ'nın, "ذَكَرُوا اللهَ" *"Allah'ı hatırlarlar"* buyruğu hakkında şu iki izah yapılmıştır:

1- Bunun manası, "Onlar, Allah'ın vaîdini veya ikâbını veyahut da Allah'ı saymayı ve O'ndan utanmayı gerektiren celâlini hatırlarlar" şeklindedir. Buna göre, bu ifâdedeki "Allah" lafzının muzâfı hazfedilmiştir. Buradaki "zikir", "nisyan" (unutma)nın zıddıdır. Bu, **Dahhâk, Mukâtil** ve **Vâkıdî**'nin görüşünün ifâde ettiği manadır. Çünkü **Dahhâk** şöyle demiştir: "Onlar, Allah'a karşı en büyük arz edilişi (yani kıyameti) hatırlarlar." **Mukâtil** ile **Vâkıdî** ise, "Onlar, Allah'ın kendilerini hesâba çekeceğini düşünürler" demişlerdir. Bu böyledir. Çünkü Cenâb-ı Allah, bu kelimenin peşinden, *"Hemen günahlarının bağışlanmasını isterler"* buyurmuştur ki, bu da, bağışlanma isteyişin, o hatırlamanın bir neticesi ve eseri gibi olduğunu gösterir. İstiğfarı gerektiren hatırlamanın; ancak Allah'ın, ikâbını, nehyini ve vaîdini hatırlama olacağı malumdur. Bu âyetin bir benzeri de *"Takvaya erenler (yok mu?), işte onlara şeytandan herhangi bir vesvese iliştiği zaman, iyice düşünürler, bir de bakarsın ki onlar (gerçeği) görüp bilmişlerdir"* (A'raf, 201) âyetidir.

2- Bu âyetteki "zikir"den murat, Allah'ı medh-ü senâ edip, zikretmektir. Çünkü Allah'tan bir şey isteyen kimseye, o isteğini ifâde etmeden önce Allah'ı hamd-ü senâ etmesi gerekir. Burada da, murat onların günahlarının bağışlanmasını istemeleri olunca, onlar önce Allah'ı hamd-ü senâ edip, sonra da istiğfara yönelmişlerdir.

Daha sonra Allahû Teâlâ, فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ *"Hemen günahlarının bağışlanmasını isterler"* buyurmuştur. Bundan murat, tevbeyi doğru bir şekilde yapmaktır. Bu da, gelecekte o günahın benzerini yapmamaya kesin kararlı olarak, yaptığı işe pişman olmaktır. İşte tevbenin hakikati budur. Dil ile istiğfar etmeye gelince, bunun günahı silmede bir tesiri yoktur. Fakat töhmeti kaldırmak ve Allah'a yöneldiğini ortaya koymak için, insanın dili ile

açıktan istiğfar etmesi vâciptir. "لِذُنُوبِهِمْ" lâfzındaki lâm harf-i cerri, "günahlarından dolayı" manasınadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللهُ *"Günahları, Allah'tan başka kim bağışlar"* buyurmuştur ki, bundan maksat, kulun, bağışlanmayı ancak Allah'tan isteyebileceğidir. Çünkü dünya ve âhirette insanları cezalandırmaya kâdir olan Allah'tır. Binâenaleyh o günahın cezasını kaldırmaya kâdir olan da O'dur. Öyle ise mağfiret ancak O'ndan talep edilebilir.

Sonra Cenâb-ı Allah: وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَى مَا فَعَلُوا *"Bir de onlar, işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir"* buyurmuştur. Bil ki âyetteki *"Günahları, Allah'tan başka kim bağışlar"* buyruğu, ma'tûf ile ma'tûfun aleyh arasına girmiş bir mu'tarıza (ara) cümlesidir. Buna göre takdir, "(Onlar) hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler ve işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir" şeklindedir.

Hak Teâlâ'nın, وَهُمْ يَعْلَمُونَ *"Bile bile (bildikleri halde)"* buyruğu hakkında da şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu ifâde, "وَلَمْ يُصِرُّوا" fiilinin failinden "hal"dir. Takdiri ise, "Onlar, o günahın mahzurlu ve haram olduğunu bilip dururken, o günahta ısrar etmezler" şeklindedir. Çünkü bir işin haram olduğunu bilmeyenler bazen mâzur sayılabilirler. Fakat haram olduğunu bilenler, bile bile yaptıkları o işten dolayı kesinlikle mâzur sayılmazlar.

b) Bu tabirden maksat, akıl, temyiz (iyiyi kötüden ayırma) ve günahlardan kaçınabilme imkanı kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu ifâde Hz. Peygamber (s.a.s)'in, رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثٍ *"Üç kimseden kalem (mes'ûliyet) kaldırılmışhr..."*[42] hadisinde ifâde ettiği şey gibidir.

Daha sonra Hak Teâlâ, أُولٰئِكَ جَزَاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ *"İşte onların mükâfatı, Rab Teâlâ'dan bir bağışlanma (mağfiret) ve altlarından ırmaklar akan cennetlerdir. (Onlar) orada ebedî kalıcıdırlar. (Böyle) yapanların mükâfatı ne güzeldir!"* (Âl-i İmran, 136) buyurmuştur. Bu, şu mânaya gelir: "Elde edilmek istenen (matlûb) şey ikidir. Birincisi, Cenâb-ı Hakk'ın ikâbından emin olmak ki, Allah buna *"Rab Teâlâ'dan bir bağışlanma"* ifâdesiyle işaret etmiştir. İkincisi ise, kullara mükâfat vermesidir ki, bu da *"Altlarından ırmaklar akan cennetler ki (onlar) orada ebedî kalıcıdırlar"* buyurmakla göstermiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"(Böyle) yapanların mükâfatı ne güzeldir!"* diyerek, onlar için

42 **Keşfu'l-Hafâ,** 1/434.

meydana gelen şeyin bir mağfiret olduğunu ve cennetlerin de onların amellerinin bir mükâfatı ve karşılığı olduğunu beyân etmiştir. **Kâdî** şöyle demiştir: "Bu ifâde, "mükâfat, Allah'ın bir lütfudur, insanların amellerine karşı verilmiş bir karşılık değildir" diyenlerin görüşünü iptal eder."

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿١٣٧﴾ هٰذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٨﴾

"Gerçekten, sizden evvel nice vak'alar, şeriatler gelip geçti... Onun için yeryüzünde gezip dolaşın ve (peygamberleri) yalanlayanların âkıbetinin nasıl olmuş olduğunu görün. Bu, insanlar için bir beyân, müttakîler için bir hidâyet ve öğüttür" (Âl-i İmran, 137-138).

Bil ki Allahu Teâlâ, tâatta bulunanlara ve günahlarından tevbe edenlere bağışlamayı ve cenneti va'dedince, bunun peşinden, onları, tâatları yapıp, günahlardan tevbe etmeye sevk edecek bir hususu zikretmiştir. Bu da, geçmiş ümmetlerden itaat veya isyan edenlerin hallerini düşünmektir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, *"Gerçekten, sizden önce nice vak'alar, şeriatler gelip geçti..."* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle demiştir: "Arapçada "الْخُلُوُّ" mastarının asıl manası "yalnızlık"tır. Meskun olmayan yerlere, "hâlî" denilir. Bu kelime, geçmiş zaman manasında da kullanılır. Çünkü geçen şey, varlık âleminden ayrılıp uzaklaşmış olur. Ümem-i haliye (geçmiş ümmetler) de, bu mânadadır.

Sünnet Kelimesinin Manası

"Sünnet", dosdoğru yol ve uyulan örnek demektir. Bu kelimenin iştikâkı hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1- Bu kelime, "Suyu peş peşe dökme" manasında söylenilen "سَنَّ الْمَاءَ يَسُنُّهُ" (Suyu döktü) fiilinden, "fu'letün" vezninde bir kelimedir. "اَلسَّنُّ", "Suyu devamlı dökmek" manasınadır. Araplar, dosdoğru olan yolu, dökülen ve devamlı olan suya benzetmiştir. Çünkü su devamlı aktığı zaman, tek parça gibi olur. "Sünnet", ism-i mef'ûl manasında ve "fu'let" veznindedir.

2- Bu kelime mızrağın ve bıçağın ucunu bilediğin zaman söylediğin "سَنَنْتُ النَّصْلَ وَالسِّنَانَ، اَسِنُّهُ سَنًّا فَهُوَ مَسْنُونٌ" tabirinden alınmıştır. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s)'e nisbet edilen fiil, "yol kılmış olduğu bir şey" manasında "sünnet" diye adlandırılmıştır.

3) Bu kelimenin, Arapların, deveyi güzel otlattığı zaman söyledikleri "سَنَّ الْإِبِلَ" ifâdesinden alınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in her zaman yaptığı fiil, devamlı yapıp, güzelce riâyet ettiği için "sünnet" diye adlandırılmıştır.

İKİNCİ MESELE

Bu âyetten maksat şudur: "Sizden önce, geçmiş ümmetler hakkında Allah'ın sünnetleri vardı." Âlimler Allah'ın sünnetleri hususunda ihtilaf etmişlerdir. Müfessirlerin ekseriyeti bundan muradın, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yalanlayanların âkıbetinin nasıl olmuş olduğunu görün"* ifâdesinin delâletiyle, helâk etme ve kökünü kurutma kanunları olduğunu söylerler. Bu böyledir, çünkü onlar, dünyaya ve dünya lezzetlerini arzulamaya çok düşkün olmalarından dolayı nebî ve resûllere muhalefet etmişler, sonra da yok olup giderek, onların dünyada herhangi bir izi ve eseri kalmamış; geriye dünyada onlara lânet, âhirette de şiddetli bir cezâ kalmıştır. Böylece Cenâb-ı Hak, ümmet-i Muhammed'i, onları Allah'a ve peygamberlere imâna sevk etsin ve dünyada riyâset ve makam peşinde koşmaktan da yüz çevirsinler diye, geçmiş ümmetlerin hallerini düşünmeye teşvik etmiştir.

Mücâhid ise bundan muradın, "Allah'ın gerek kâfir gerekse mü'minler hakkındaki değişmez kanunlarıdır. Çünkü dünya, ne mü'mine ne de kâfire kalır. Ancak, mü'min için geriye ölümünden sonra dünyada güzel bir övgü, âhirette de bol mükâfat; kâfir içinse dünyada lânet, âhirette de şiddetli bir azap kalır" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ *"Yalanlayanların akıbetinin nasıl olmuş olduğunu görün"* buyurmuştur. Çünkü bu iki kısımdan birinin halini düşünmek, öteki kısmın halini bilme konusunda yeterlidir. Yine bundan maksadın, kâfirleri küfürlerinden men etmek olduğu da söylenebilir. Bu da ancak, yalanlayıcıların ve inatçıların hallerini düşünmekle bilinebilir. Bu âyetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki gönderilen kullarımız (resullerimiz) hakkında bizim geçmiş bir (va'dimiz) vardır: Muhakkak onlar, kesin mansur ve muzafferdirler. Muhakkak ki bizim ordumuz gâlip olacaktır"* (Sâffât, 171-173); *"(Güzel) sonuç, müttakilerindir"*

(A'raf, 128) ve *"Yeryüzüne ancak sâlih kullarım mirasçı olur"* (Enbiya, 105) âyetleridir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, فَسِيرُوا فِى الْأَرْضِ *"Yeryüzünde gezip dolaşın"* buyruğundan maksadı, şüphesiz ki bunu emretmek değildir. Bilâkis bundan maksat, onların hallerini anlamak ve bilmektir. Yeryüzünde yürümeksizin bu bilgi meydana geldiği zaman, maksat yine hasıl olmuş olur. Yine, "Daha önce yaşamış olan kavimlerin durumlarını ve hallerini müşahede etmenin, onların hallerini dinlemeden daha fazla ve daha güçlü tesiri vardır" denilmesi de imkânsız değildir. Nitekim şair:

إِنَّ آثَارَنَا تَدُلُّ عَلَيْنَا فَانْظُرُوا بَعْدَنَا إِلَى الْآثَارِ

"Bizim eserlerimiz bize delâlet etmektedirler. Binâenaleyh sen, bizden sonra bizim geriye bıraktığımız eserlere bakınız..." demiştir.

Beyân ve Mev'izanın İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, هٰذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ *"Bu, insanlar için bir beyân, müttakîller için bir hidâyet ve öğüttür"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, "هٰذَا" (bu) ifâdesiyle, daha önce geçmiş olan emri, nehyi, vaadi, vaîdi ve zikretmiş olduğu çeşitli delil ve mu'cizeleri kastetmektedir. Burada beyân, hidâyet ve öğüt kelimelerinin aralarındaki farkı belirtmek gerekir. Çünkü atf, başkalığı gerektirir. Buna göre biz deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

a) **"Beyân"**, şüphe mevcut iken, onu izâle etmeyi ifâde eden bir delâlettir. Binâenaleyh fark, "beyân"ın, hangi mânada olursa olsun, o mânalar hakkında umûm ifâde etmesidir. **"Hidâyet"**, bir kimseye, sapıklık ve azgınlık yoluna uymasın diye, doğruluk yolunu izah etmek demektir. **"Öğüt"** ise, din hakkında uygun olmayan şeylerden men etmeyi ifâde eden bir sözdür, kelâmdır. Binâenaleyh, netice olarak diyebiliriz ki beyân, altında iki nev'i bulunan bir cinstir: Birincisi, dinî hususlarda uygun olan şeyleri yapmaya teşvik eden bir kelâmdır ki, bu "هُدًى" ifâdesidir. İkincisi ise, dini bakımdan yapılması uygun olmayan şeylerden men eden kelâmdır ki, bu da "مَوْعِظَةٌ" ifâdesidir.

b) Beyân, delâlet etmedir. Hidâyet ise hidâyeti kabul etmeye götürme şartını taşıyan bir delâlettir. Bu konu, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara süresindeki "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara. 2) âyetinin tefsirinde geçmişti.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyette, beyân, hidâyet ve mev'izenin muttakilere tahsis edilmesinin iki izahı vardır:

a) Bunlardan istifâde edenler, ancak müttakilerdir. Binaenaleyh bu hususlar, müttaki olmayanlar için yok gibidir. Bunun benzeri olan âyetler de, Cenabı Hakk'ın, *"Sen, ancak ondan (kıyametten) korkacak kimselere o tehlikeyi haber verensin"* (Nâziat, 45); *"Sen ancak, o zikre uyanı inzar edeceksin"* (Yasin, 11) ve *"Allah'tan, kulları içinde ancak âlimler korkar"* (Fatır, 28) ifâdeleridir. Bu hususun izâhı, Cenâb-ı, Hakk'ın "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) âyetinin tefsirinde geçmişti.

b) Hak Teâlâ'nın, *"Bu, insanlar için bir beyândır"* buyruğu umûmî bir sözdür. *"Müttakiler için bir hidâyet ve öğüttür"* buyruğu ise müttakilere tahsis edilmiştir. Çünkü "اَلْهُدٰى" arzu edilene ulaştırıcı olması şartıyla delâlet etmeye denilir. Şüphe yok ki bu mana ancak müttakiler hakkında bulunmaktadır. Allah doğruyu en iyi bilendir.

İnanıyorsanız Elbette Üstünsünüz

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٣٩﴾

"Gevşemeyin, mahzun olmayın. Siz, eğer mü'min iseniz, en üstün olanlarsınız" (Âl-i İmran, 139).

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, daha önce geçen *"Gerçekten, sizden evvel nice vak'alar, şeriatler gelip geçti..."* (Âl-i İmran, 137) ifâdesiyle, *"Bu, insanlar için bir beyândır"* (Âl-i İmran, 138) buyrukları, O'nun *"Gevşemeyin, mahzun olmayın"* (Âl-i İmran, 139) buyruğu için bir mukaddime gibidirler. Cenâb-ı Hak sanki şöyle demiştir: "Geçmiş milletlerin durumlarını incelediğinizde, her ne kadar bâtıla müntesib olan kimseler bazen başarı elde etmiş olsalar bile, işlerinin neticesinin güçsüzlük ve gevşekliğe müncer olduğunu; haktan yana olanların devlet ve ihtişamının yüce olup, batıldan yana olanların başarılarının da silindiğini anlarsınız. Binâenaleyh, Uhud'da kâfirlerin size karşı bir başarı elde etmeleri, sizin kalbinizin zayıflamasına, korkmanıza ve acziyyete düşmenize sebebiyet vermesi yakışık almaz. Bilâkis sizin

kalbinizin güçlenip kuvvetlenmesi gerekir. Çünkü üstünlük ve hakimiyet ancak sizin olacak, güç ve kudret ancak size yönelecektir."

Sonra biz deriz ki, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَا تَهِنُوا" hitabı "Cihada karşı gevşeklik göstermeyin ve zayıflamayın" demektir. Bu fiilin mastarı olan "اَلْوَهْنُ" kelimesi, zayıflık, güçsüzlük demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, **Hz. Zekeriya**'dan naklen "اِنِّى وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّى" *"Gerçekten ben... Benim kemiklerim zayıfladı, gevşedi"* (Meryem, 4) buyurmuştur.

وَلَا تَحْزَنُوا *"(Sizden ölüp yaralananlar hakkında) mahzun olmayın"* demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ *"Sizler, en üstün olanlarsınız"* buyruğu hakkında da şu izahlar yapılmıştır:

a) Öldürülme hususunda sizin durumunuz onlardan daha iyidir. Çünkü siz onları Bedir gününde; onların sizi Uhud gününde uğratmış oldukları musibetten daha şiddetli ve daha elîm bir musibete uğratmıştınız. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Size, iki katını başlarına getirdiğiniz bir musibet gelip çatmış olduğu için mi, 'Bu, nereden (geldi)' dediniz"* (Âl-i İmran, 165) âyeti gibidir. Veya, "Sizin savaşınız Allah rızası için; onların savaşı ise şeytan içindir." Veyahut da "onların savaşları bâtıl din, sizinkisi ise hak dini içindir." Bütün bunlar, sizin onlardan daha iyi olmanızı gerektirir.

b) Bundan maksadın, "Siz hüccet, dine sarılma ve güzel neticelere ulaşma bakımından daha üstünsünüz" şeklinde olmasıdır.

c) Mananın, "Sizler, neticede onlara galip gelmeniz ve onlara üstün olmanız bakımından en üstünsünüz..." şeklinde olmasıdır. Bu izah, kendisinden önceki ifâdeye daha uygundur. Çünkü ashâbın, bu gevşeklikten dolayı kalpleri kırılmıştı. Onlar, kalplerinde kuvvet, gönüllerinde inşirah ve ferâhlık meydana getirecek şeylere muhtaç idiler. Böylece Allahu Teâlâ onları, işte bu şekilde müjdeledi.

Cenâb-ı Hakk'ın, اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Siz eğer mü'min iseniz"* sözü hakkında da şu izahlar yapılmıştır:

a) "Siz, imânınızda devam ettiğiniz müddetçe, en üstünsünüz.." Bu ifâdenin maksadı ise, Allahu Teâlâ'nın, onların İslâm'a sımsıkı sarılmalarından dolayı derecelerini yükseltmeyi tekeffül ettiğini beyân etmektir.

b) "Siz, üstünsünüz; o halde, Allah'ın size va'dettiği ve sizi kendisiyle müjdelediği galibiyeti tasdik ediyor iseniz, bu müjdeyi bihakkın tasdik ediniz.."

c) Takdirin, "Gevşemeyin, mahzun olmayın. Siz eğer mü'min iseniz, en üstün olanlarsınız. Çünkü Allahu Teâlâ, bu dine yardım edeceğini, onu muzaffer kılacağını va'detmiştir. Eğer siz gerçekten mü'min iseniz, bu halin olduğu gibi devam etmeyeceğini; devlet ve üstünlüğün Müslümanların eline geçeceğini ve Müslümanların düşmanlara hükümran olacaklarını bilirsiniz" şeklinde olmasıdır.

إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ ۚ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ ۗ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ ﴿١٤٠﴾ وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ ﴿١٤١﴾

"Eğer siz bir yara almış iseniz, o kavim de o kadar yara almış idi. Biz, o günleri insanların arasında döndürür dururuz. Bu, Allah'ın imân edenleri bilmesi (ortaya çıkarması) ve içinizden şehitler edinmesi, mü'minleri tertemiz yapıp kâfirleri de helâk etmesi içindir. Allah zâlimleri sevmez" (Âl-i İmran, 140-141).

Bil ki bu söz, Hak Teâlâ'nın *"Gevşemeyin, mahzun olmayın. Siz, eğer mü'min iseniz, en üstün olanlarsınız"* (Âl-i İmran, 139) âyetini tamamlayan bir sözdür. Böylece Cenâb-ı Hak, onlara isabet eden bu yara-berenin, onların düşmanla cihat etme hususundaki gayret ve çabalarını yok etmemesi gerektiğini beyân buyurmuştur. Çünkü, bu yara ve bereler Müslümanlara isabet ettiği gibi, bundan önce de, aynısı onların düşmanlarına da isabet etmişti. Onlar, kendi batıl inançları ve bunun kötü neticeleri yanında, kendilerine isabet eden yaralanma ve ölümlerden dolayı harp konusunda bir gevşeklik izhâr etmemişlerdi. Binâenaleyh, elde edeceğiniz güzel netice ve hakka sarılmış olmanız sebebiyle böyle bir gevşekliğin size ârız olmaması daha evladır. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, Kisaî ve **Âsım**'ın ravisi **Ebu Bekr**, kâf "ق" harfinin dammesiyle "قُرْحٌ" şeklinde okumuşlardır ki, aynı kıraat Cenâb-ı Hakk'ın, مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ *"kendilerine yara isabet ettikten sonra"* (Âl-i İmran, 172) âyeti

için de geçerlidir. Diğer kıraat imamları ise, her iki yerde de kâf harfinin fethasıyla "قَرْحٌ" şeklinde okumuşlardır. Onlar şu şekilde ihtilaf etmişlerdir:

a) ikisinin manası da bir olup اَلْجَهْدُ - اَلْجُهْدُ "takat, güç", اَلْوَجْدُ - اَلْوُجْدُ "Bolluk, zenginlik, vecd..." ve "اَلضَّعْفُ - اَلضُّعْفُ" zayıflık kelimeleri iki kullanıştırlar.

b) Fetha ile okumak Tihâme ile Hicâz'ın; damme ile okumak ise, Necid'in okuyuş şeklidir.

c) Fetha ile okunursa mastar, damme ile okunursa isim olur.

d) Bu, **Ferrâ**'nın görüşüdür. Buna göre fetha ile okunursa, bizzât yaranın kendisi; damme ile okunursa, yaranın acısı, sızısı anlamına gelir.

e) **İbn Mıksem**, bunların iki ayrı lügat olduğunu, ama ne var ki fethalı okunmasının, bu kelimenin, "اَلْقَرْحَةُ" kelimesinin çoğulu olmasını hatıra getirdiğini söyler.

İKİNCİ MESELE

Âyet hakkında şu iki izah yapılmıştır:

a) Size Uhud günü bir yara-bere, acı dokunduysa, Bedir'de de onlara bunlar isabet etmişti: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Size, iki katını onların başlarına getirdiğiniz bir musibet gelip çatmış olduğu için mi, 'Bu nereden (geldi)' dediniz"* (Âl-i İmran, 165) âyeti gibidir.

b) Uhud'da sizin başınıza gelen yaralanma ve öldürülme gibi musibetlerin bir misli de, Bedir'de o kâfirlerin başına gelmişti. Çünkü onlardan yirmi küsur kimseyle sancaktarları öldürülmüştü. Pek çoğu da yaralanmıştı. Bütün atlarıysa, oklanarak öldürülmüştü. Ve onlar gündüzün evvelinde hezimete uğratılmışlardı.

Buna göre eğer, "Uhud'da Müslümanların yarası müşriklerinki kadar olmadığı halde, niçin Cenâb-ı Hak, قَرْحٌ مِثْلُهُ *"Onun misli kadar bir yara"* buyurmuştur?" denilirse biz deriz ki, buradaki, "اَلْقَرْحُ" kelimesinin, ölülerin sayısıyla değil, sırf bozulma ve hezimete uğrama ile tefsir edilmesi gerekir.

İlahi Hikmet Gâh Zafer, Gâh Mağlubiyet İster

Cenâb-ı Hak sonra, وَتِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ *"Biz o günleri insanların arasında döndürür dururuz"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"تِلْكَ" kelimesi mübteda, "اَلْاَيَّامُ" sıfat (müşârun ileyh), "نُدَاوِلُهَا" ifâdesi ise, mütbedânın haberidir "تِلْكَ الْاَيَّامُ" (O günler..) ifâdesinin, mübteda ve haber

olduğu da söylenebilir. Bu senin, هِيَ الْأَيَّامُ تُبْلِي كُلَّ جَدِيدٍ "Bu günlerdir ki, her yeniyi eskitirler" demen gibidir. Buna göre Hak Teâlâ'nın "o günler" tabiri şaşırtıcı bütün olayların günlerine işarettir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu günlerin dönüp dolaştığını, bazen insan aleyhine, bazen de lehine olduğunu; harpteki muzafferiyetin nöbet nöbet olduğunu beyân etmiştir: "اَلْحَرْبُ سِجَالٌ"

İKİNCİ MESELE

Kaffâl şöyle demektedir: "اَلْمُدَاوَلَةُ" kelimesi, bir şeyi bir kimseden başka bir kimseye nakletmektir. Nitekim, bir şey elden ele dolaştığında "تَدَاوَلَتْهُ الْأَيْدِي" denilir. Hak Teâlâ'nın, "كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ" (Haşr, 7) âyeti de böyledir. Yani, "Ta ki sizden sadece zenginler arasında dolaşan bir mal (devlet) olmasın" demektir. Yine "اَلدُّنْيَا دُوَلٌ" denilir ki bu, dünyanın, bir toplumdan başka bir topluma, ondan da daha başka bir topluma... geçmesi demektir. Yine, zaman bir kimsenin lehine çalıştığında "دَالَ لَهُ الدَّهْرُ بِكَذَا" denilir. Buna göre, âyetin manası şudur: Dünyanın günleri insanlar arasında dönüp dolaşır. O'nun ne sevinci, ne de tasası devamlı değildir. Bir gün, kişinin kendisi için sevinç, düşmanı içinse keder meydana gelirken, başka bir gündeyse bunun aksi olur. Dünyanın hiçbir durumu daima aynı kalmaz, hiçbir eseri de daima kalıcı olmaz..

Bil ki bu elden ele dolaşmadan maksat, Allahu Teâlâ'nın bazen mü'minlere, bazen de kâfirlere yardım etmesi değildir. Bu böyledir, çünkü Allah'ın yardımı şerefli bir makam ve büyük bir izzettir. Binâenaleyh, bu kâfire layık değildir. Bilâkis bu elden ele dolaştırmadan maksat, Cenâb-ı Hakk'ın, sıkıntı ve meşakkatleri bazen kâfirlere, bazen de mü'minlere çok vermesidir. Bunun faydası şunlardır:

a) Cenâb-ı Hak, şâyet, her zaman kâfirlerin sıkıntısını arttırıp, mü'minlerin de sıkıntısını gidermiş olsaydı, imân etmenin hak, etmemenin ise bâtıl olduğuna dair zarurî bir ilim meydana gelmiş olurdu. Eğer bu böyle olsaydı, o zaman da teklifin, mükâfat ve cezânın anlamı kalmazdı. İşte bu sebepten dolayı, şüpheler bulunmaya devam etsin ve mükellef de, İslâm dininin gerçek olduğuna delâlet eden delilleri inceleyerek bu şüpheleri gidersin, böylece de Allah katındaki mükâfatı büyüsün ve çoğalsın diye, mihnet ve sıkıntıyı bazen iman edenlere, bazen de kâfirlere musallat eder.

b) Mü'min, bazen isyan etmeye yeltenir. Böylece de, Allah'ın o kimseye dünyada şiddetli bir meşakkat ve mihnet vermiş olması, onun için Allahu

Teâlâ katında bir terbiye etme olmuş olur. Ama kâfirin sıkıntısını arttırması, Allahu Teâlâ'nın ona olan gazabındandır.

c) Dünyanın lezzet ve elemleri devamlı değil, onun muhtelif halleri sonlu ve sona ericidir. Devamlı olan saâdetler, ancak âhiret yurdunda tahakkuk eder. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, dirilttikten sonra canlıları öldürür; sıhhat verdikten sonra da hasta eder. Cenâb-ı Hakk'ın bu fiilleri güzel ve uygun olunca, O'nun sevinci sıkıntıya; kudreti âcizliğe dönüştürmesi niçin güzel olmasın? Rivâyet edildiğine göre **Ebû Süfyan** Uhud gününde hem dağa tırmanıyor, hem de "**Nerede İbn Ebî Kebşe** (Hz. Peygamber); nerede **İbn Ebî Kuhâfe** (Hz. Ebu Bekir) ve nerede **İbnu'l-Hattâb** (Hz. Ömer)?" diyordu. Bunun üzerine **Hz. Ömer**, "Şu, Allah'ın Resûlü, şu **Ebû Bekir**; ben **Ömer** de işte!" dedi. Buna karşılık Ebû Süfyan, "Gün, güne mukabildir. Günler, insanlar arasında dönüp dolaşır. Harp (de muzafferiyet), nöbetleşedir" dedi. Buna mukabil, **Hz. Ömer**; "Hayır, bunlar birbirine denk değildir. Bizim ölülerimiz cennette, sizinkiler ise cehennemdedir" dedi. **Ebû Süfyan** da, "Eğer durum sizin iddiâ ettiğiniz gibiyse, biz muhakkak ki umduğumuzu bulamadık ve hüsrana uğradık demektir.." dedi.

Hak Teâlâ'nın وَلِيَعْلَمَ اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا *"Bu, Allah'ın ilmini iman edenlere açıklaması ... içindir"* buyruğu hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"وَلِيَعْلَمَ اللهُ" lafzındaki lâm harfi, ya kendisinden önce, ya da kendisinden sonra takdir edilen bir fiile müteallıktır. Kendisinden sonra takdir edilmesi halinde, ifâdenin takdiri, (وَلِيَعْلَمَ اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا) فَعَلْنَا هٰذِهِ الْمُدَاوَلَةَ "Biz imân edenleri bildirelim, tanıtalım diye bu devlet ve hakimiyetin elden ele dolaşmasını yaptık, yarattık"' şeklinde olur. Kendisinden önce takdir edilmesi halinde ifâdenin takdiri, "Biz şu sebeplerden dolayı, o günleri insanların arasında döndürüp durduk:

a) Allah imân edenleri bildirsin diye...

b) Sizden şehitler edinmek için..

c) Mü'minleri tertemiz yapmak...

d) Kâfirleri helâk etmek.."

Bütün bunlar, zamanın döndürüp dolaştırılması için bir sebep ve illet gibidirler.

***İKİNCİ MESELE:* "Allah.. Bilsin Diye Şöyle Yaptı" Tabirinin İzahı**

Hak Teâlâ'nın, "وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ" sözünün başındaki vâv harfinin benzerleri Kur'ân-ı Kerim'de pek çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak: وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ *"Kesin ilme erenlerden olması için..."* (En'âm, 75) ve *"Bir de, âhirete inanmayanların gönülleri ona meyletsin... diye"* (En'âm, 113) "وَلِتَصْغَى" buyurmuştur. Bu kelâmın takdiri ise, "şöyle şöyle olsun... ve bir de Allah bildirsin, tanıtsın diye o günleri biz insanlar arasında dönüp dolaştırıyoruz" şeklindedir. Burada, başlarına gelmiş olan musibetlerden dolayı onları teselli etmek, onlara, bu vak'ayı ve bu vak'adaki durumlarını bildirmek ve bunda, bilmeleri halinde kendilerini mesrur edecek çeşitli faydaların mevcut olduğunu bildirmek ve bu döndürüp dolaştırmada sadece tek bir maslahatın bulunmadığını ihsas etmek için, ma'tufun âleyh hazfedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın *"Bu, Allah'ın ilmini imân edenlere açıklaması ... içindir"* buyruğunun zahiri, Allahu Teâlâ'nın bu döndürüp dolaştırmayı böyle bilgiyi elde etmek için yaptığını ihsas ettirmektedir. Halbuki, Allah hakkında böyle bir şeyin imkânsız olduğu malumdur. Bir müşkillik arz etme bakımından bu âyetin benzeri ifâdeler, *"Yoksa siz -Allah içinizden savaşanları belli etmeden- sebât edenleri belli etmeden cennete girivereceğinizi mi sandınız?"* (Âl-i İmran, 142); *"Andolsun, biz onlardan evvelkileri de imtihan ettik. Allah muhakkak ki dosdoğru olanları da bilir, elbette yalancı olanları da bilir"* (Ankebut, 3); *"İki zümreden hangisi ne kadar beklediklerini daha iyi hesap edicidir, bilelim diye"* (Kehf, 12); *"Ta ki sizden Mücâhitleri ve sabredenleri bilelim diye..."* (Muhammed, 31); *"O peygambere uyanları... bilelim içindir"* (Bakara, 143) ve *"Hanginizin daha güzel amel edeceğini imtihan etmek için..."* (Mülk, 2) âyetleridir. **Hişam İbn Hakem**, bu âyetlerin zahirine tutunarak, Allahu Teâlâ'nın, sadece meydana gelirken hadiseleri bildiğini iddia etmiş ve bütün bu âyetlerin, Allahu Teâlâ'nın, eşyâ meydana gelirken onların meydana gelişlerini bildiğine delâlet ettiğini söylemiştir.

Kelâmcılar buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Aklî deliller, Allahu Teâlâ'nın hadiseleri, vukû bulmadan önce bildiğine delâlet eder: Binâenaleyh Allah'ın ilminde bir değişmenin imkânsız olacağı sâbit olmuştur. Fakat "ilim" kelimesinin "malum" (bilinen); "kudret" kelimesinin de "makdûr" (güç yetirilen kudrete konu olan şey) manasına kullanılması meşhur bir mecazdır. Meselâ bir insanın bildiği şeyler kastedilerek, "Bu, falancanın ilmidir"; yine gücünün yettiği şeyler kastedilerek, "Bu, falancanın

kudretidir" denilir. Binâenaleyh yukarıda zikredilen her âyetin zâhiri, Cenâb-ı Hakk'ın ilminin teceddüt ettiğini (yenilendiğini ve sanki değiştiğini) hissettirse bile; yenilenen ilmi değil, ilminin taalluk ettiği şeylerdir.

Bunu böylece kavradığın zaman biz deriz ki, bu âyeti tefsir için şu izahlar yapılmıştır:

a) "İhlaslı olanı münafık olandan, mü'mini de kâfirden ayırıp ortaya koymak için...";

b) "Allah (dostları) bilsin diye..." Böylece Cenâb-ı Hak bu işi yüceltmek için kendisine izâfe etmiştir.

c) "İmtiyazın (aralarında farklılığın) bulunduğunu göstermek için..." Böylece "ilim" kelimesi, imtiyazı gösterme manasında kullanılmıştır. Çünkü farklılığın olduğuna hükmetme ancak ilimden sonra olur.

d) "Bu vakıanın onlardan sudûr edeceğini bildiği gibi, bizzat sudûrunu da bilmek ve görmek için..." Çünkü mücâzât ve mükâfat, gerçekleşmemiş bilgiye göre olmayıp, bizzât tahakkuk eden şeye göre olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"İlim" (bilmek) fiili bazen bir mef'ul alır. Meselâ, "عَلِمْتُ زَيْدًا" (Zeyd'i bildim) yani, "Zeyd'in kendisini bildim ve tanıdım" denilmesi gibi. Bu fiil, bazen de iki mef'ul alır. Meselâ, "عَلِمْتُ زَيْدًا كَرِيمًا" "Zeyd'i, cömert tanıdım" denilmesi gibi. Bu âyette murat edilen, bu ikinci şekildir. Fakat âyette ikinci mef'ul hazfedilmiştir ve takdiri şöyledir: "Allah, imân edenleri imanlarıyla başkalarından ayrılmış olduklarını bilsin ve görsün diye..." Yani, günleri insanlar arasında böyle dolaştırmanın hikmeti, imân edenlerin, sabırları ve İslâm'da sebatları ile, imân ettiklerini iddia eden münâfıklardan ayrılmalarını temin etmedir." Buradaki "ilim" fiilinin, o insanların kendilerini bilme manasında, tek mef'ul alan (ilk) kısımdan olması da muhtemeldir. Buna göre mâna, "onların düşmanlarına karşı cihadda gösterdikleri sabır sebebiyle, Allah imân edenleri tanısın ve görsün diye..." yani, "onların bizzât kendilerini tanısın diye.." şeklinde olur. Fakat ne var ki, bu ilmin meydana gelmesinin sebebi olan şey, yani "sabrın ortaya çıkması" âyette hazfedilmiştir.

Şehadet Mertebesinin Yüksekliği

Hak Teâlâ'nın وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ *"ve içinizden şehitler edinmesi (içindir)"* buyruğundan murat, bu müdâvele (günleri döndürme)nin ikinci hikmetini zikretmektir. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu tabirin izahı hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1- "Onlardan sâdır olan günah ve itaatsizlikler sebebiyle siz Müslümanlardan, insanlara karşı şâhitler edinmek için..." Çünkü Müslümanların, insanlar aleyhine şâhit oluşları yüksek bir makam ve yüce bir derecedir.

2- Bundan maksat, "Allah bir topluluğa, şehitlikle ikramda bulunsun diye..." manasıdır. Çünkü Müslümanlardan bir kısım, Bedir savaşında bulunamamışlardı. Onlar, düşmanla karşı karşıya gelmeyi ve kendileri için Bedir gibi bir gün gelip de düşmanla savaşıp şehit olmayı istiyorlardı. Hem Kur'ân, şehitlerin yüceliğini gösteren ifâdelerle doludur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilâkis onlar Rab Teâlâ katında diridirler.. (Cennet nimetleriyle) rızıklanıyorlar"* (Âl-i İmran, 169), *"Peygamberler ve şüheda getirildi..."* (Zümer, 69) ve *"Kim Allah'a ve Peygamber'e itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şühedâ ile ve salihlerle beraberdirler..."* (Nisa, 69) buyurmuştur. Binâenaleyh bu makam, nübüvvetten sonra gelen üçüncü makamdır. Durum böyle olunca bu, bu müdâveleden elde edilmek istenen faydaların birisi de bazı mü'minler için şehitlik makamının elde edilmesi olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz bu âyeti, bütün hâdiselerin Allah'ın irâdesi ile olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: "Sizin söylediğinize göre şehâdet makamını, şâyet kâfirleri mü'minlere musallat kılmaksızın elde etmek mümkün olsaydı "sizden şehitler çıkarmak için Allah böyle yaptı" ifâdesinde bildirilen sebep manasız olurdu. Yok, eğer mümkün olmaz ise, bu durumda, kâfirlerin mü'minleri öldürmesi, o şehâdetin ayrılmaz bir parçası olur. Binâenaleyh o şehâdetin kul için meydana gelmesi murad-ı ilâhi olması halinde, bu öldürüşün de Allah'ın istediği bir şey olması gerekir. Yine Hak Teâlâ'nın *"ve içinizden şehitler edinmesi (içindir)"* buyruğu bu şehadetin Allah'tan olduğunu gösteren bir nasstır. Bu da kulların fiillerini Allah'ın yarattığına delâlet eder.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Şehid Kelimesinin Manası**

"Şühedâ", "Küremâ" (Kerimler) ve "Zürefâ" (zarîfler) vezninde olup, "şehid" kelimesinin cem'idir. Müslümanlardan, kâfirlerin silahıyla öldürülenlere "şehit" denilir. Bu ismin neden verildiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1- **Nadr İbn Şümeyl** şöyle demiştir: "Şüheda, *"Bilâkis onlar Rableri katında diridirler... (cennet nimetleriyle) rızıklanıyorlar"* (Âl-i İmran, 169) âyetine

göre, aslında diridir. Binâenaleyh onların ruhları hayatta olup, selâmet yurdu cennetlerdedirler. Onların dışındaki ölülerin ruhları ise cennette şâhid (hazır) değildirler."

2- **İbnü'l-Enbârî** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ ve melekler, onların cennetlik olduklarına şahadet ederler. Binâenaleyh "şehîd" kelimesi, fa'îl vezninde olup mef'ul (yani şahadet edilen) manasındadır."

3- Şehitler, kıyamet gününde peygamberler ve sıddîklarla birlikte bulunacakları için "şüheda" diye adlandırılmışlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İnsanlara karşı (gerçeğin) şahitleri olasınız diye..."* (Bakara, 143) buyurmuştur.

4- Onlar, öldürüldükleri anda hemen cennete götürüldükleri için, bu adı almışlardır. Bunun delili, kâfirlerin (ruhlarının) ölür ölmez cehenneme atılmalarıdır. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"(Onlar) suda boğuldular ve hemen cehenneme atıldılar"* (Nûh, 25) buyurmuştur. Burada da, Allah yolunda öldürülen o kimselerin, ölür ölmez hemen cennete sokulduklarının söylenmesi gerekir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظّٰلِمِينَ *"Allah zâlimleri sevmez"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), buradaki zâlimlerin, *"Şüphesiz ki şirk en büyük bir zulümdür."* (Lokman. 13) âyetinden dolayı, "müşrikler" manasında olduğunu söylemiştir ki, bu ifâde âyette sebepler arasında zikredilmiş bir cümle-i i'tirâziyye olmuş olur. Bu âyetle ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) Allah, imânda sebât etmeyen ve cihatta sabır göstermeyenleri sevmez.

b) Burada, Allahu Teâlâ'nın, mü'minlere karşı, kâfirleri bazen güçlendiriyorsa, bunun az önce sıralanan hikmet ve faydalardan ötürü olup, kâfirleri sevmesinden ileri gelmediğine işaret vardır.

Sonra Cenâb-ı Allah, وَلِيُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ *"Mü'minleri tertemiz yapıp kâfirleri de helâk etmesi içindir..."* buyurmuştur. Bu, "mü'minleri günahlardan temizleyip, o günahları mü'minlerden gidermesi.." demektir. Arapçada "مَحْصٌ" kelimesi, temizlemek; "مَحْقٌ" kelimesi ise, noksanlık demektir. **Mufaddal** "مَحْقٌ" bir şeyin tamamen yok olup, geriye bir izinin görünmemesidir. Hak Teâlâ'nın, يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا *"Allah ribânın bereketini tamamen giderir"* (Bakara, 276) buyruğu da bu mânadadır, yani, "kökünü kazır" demektir. **Zeccâc**, âyetin, "Allahu Teâlâ günleri Müslümanlarla kâfirler arasında dönüp dolaşan bir şey kılmıştır. Binâenaleyh eğer kâfirler galip gelirlerse, maksad-ı ilâhi mü'minlerin günahlarını temizlemektir. Yok eğer mü'minler galip gelirler ise, bu durumda maksad-ı ilâhi, kâfirlerin kökünü kazıyıp onları yok etmektir. Böylece Cenâb-ı-ı Hak, mü'minleri günahlardan temizlemeyi, kâfirleri helâk etmeye mukâbil kılmıştır.

Çünkü mü'minleri günahlarını yok etmek suretiyle temizlemek, kâfirlerin bizzât kendilerini yok etmenin mukâbilidir. Bu, mâna bakımından çok latif ve güzel bir mukâbeledir. Doğruya en yakın olan şudur: Buradaki kâfirlerden maksat, onlardan belli bir kısımdır ki bunlar Uhud günü, Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı savaşanlardır. Biz, Hak Teâlâ'nın, bütün kâfirleri mahvetmediğini, aksine çoğunun küfrüne devam ettiğini bildiğimiz için, bu mânayı verdik. Allah en iyisini bilendir.

Cennet Ucuz Değildir

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ ﴿١٤٢﴾ وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿١٤٣﴾

"Yoksa siz, Allah içinizden savaşanlar(la savaşmayanları) belli etmeden ve sabredenler(le sabretmeyenleri) ayırmadan cennete girivereceğinizi mi sandınız? Andolsun ki siz ölümle karşılaşmadan önce onu arzulamıştınız. İşte şimdi onu, gözlerinizle bakarak görüyorsunuz!" (Âl-i İmran, 142-143).

Bil ki, Cenâb-ı Hak, birinci âyette bu günlerin insanlar arasında döndürülüp dolaştırılmasını icap ettiren gerekçelerden ve sebeplerden bahsedince, bu âyette bunun esas sebebinin ne olduğunu anlatarak أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ *"Yoksa siz, meşakkatlere katlanmadan cennete girivereceğinizi mi sandınız?"* buyurmuştur. Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin başında bulunan "أَمْ" munkatıa'dır. Bunun ne manaya geldiği Bakara Sûresi 108. âyetin tefsirinde geçmişti. **Ebu Müslim** "أَمْ حَسِبْتُمْ" ifâdesinin, kınamak için olan harf-i istifhamla getirilmiş bir nehiy olduğunu söylemiştir ki, bunu kısaca şu şekilde anlatabiliriz: "Sizden cihât vuku bulmadıkça, cennete gireceğinizi sanmayınız!.." Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Elif, lâm, mîm. İnsanlar, inandık demeleriyle bırakılıvereceklerini, kendilerinin imtihana çekilmeyeceklerini mi sandı?"* (Ankebut, 1-2) âyeti gibidir. Cenâb-ı Hak, bu söze, Arapların çoğunlukla sözlerinde, bizzât fiilde değil

de, fiilin kime vâki olduğu hususunda şüpheye düştüklerinde kullandıkları "أَمْ" edatıyla başlamıştır. Meselâ, Araplar, iki şahıstan birisinin dövüldüğüne kesinlikle inanmamakla beraber, hangisinin dövüldüğünü belirlemek için أَزَيْدًا ضَرَبْتَ أَمْ عَمْرًا "Zeyd'i mi, yoksa Amr'ı mı dövdün?" derler. **Ebu Müslim**, sözüne devamla şöyle demektedir: "Arapların âdeti, istifhâmın bu nev'ini te'kid için getirmeleridir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, *"Gevşemeyin, mahzun olmayın"* (Âl-i İmran, 139) deyince, O sanki şöyle demek istemiştir: "Bunun, sizin kendisiyle emrolunduğunuz gibi mi olduğunu biliyorsunuz, yoksa cihât etmeksizin, sabr ü metânet göstermeksizin cennete gireceğinizi mi sanıyorsunuz?" Cenâb-ı Hak bunu pek uzak bir ihtimal görmüştür, çünkü Cenâb-ı Hak bu hadiseden (Uhud) önce cihâdı ve onun sıkıntılarına, meşakkatlerine katlanma konusunda sabır göstermeyi farz kılmış ve cihattaki, gerek dinî gerekse dünyevî muhtelif faydaları beyân etmiştir. Durum böyle olunca, insanın, bu tâati ihmâl ettiği halde saâdet ve cennete nail olması pek uzak bir ihtimaldir."

İKİNCİ MESELE

Zeccâc şöyle demektedir: فَعَلَ فُلَانٌ "Falanca yaptı" denildiğinde, buna لَمْ يَفْعَلْ "yapmadı" diye cevap verilir. Ama, قَدْ فَعَلَ فُلَانٌ "Muhakkak ki falanca yaptı..." denildiğinde bunun cevabı, لَمَّا يَفْعَلْ "Henüz yapmadı..." şeklindedir. Çünkü, kişi müspet tarafı "قَدْ" edâtıyla te'kid edince, hiç şüphesiz cevap veren kimse de olumsuz tarafını "لَمَّا" ile te'kid etmiştir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin zahiri, nefyin ilim, yani bilmeye vaki olduğuna delâlet eder. Halbuki maksat, bu nefyin malûm hakkında olmasıdır (Burada malum, cihattır). Buna göre ifâdenin takdiri, "Yoksa sizden cihat sadır olmadığı sürece, cennete gireceğinizi mi sanıyorsunuz?" şeklinde olur. Bunun izahı şöyledir: Mâlum hangi durumda bulunuyorsa o hâliyle ilim mâluma taalluk eder. Binâenaleyh ilimle mâlum arasında böyle bir mutabakat bulununca, şüphesiz bu iki kelimeden birisinin diğerinin yerine geçmiş olması güzel olmuştur. Bu hususdaki sözün tamamı, daha önce geçmişti.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ *"Ve sabredenleri belli etmeden"* buyruğuna gelince şunu bil ki: **Hasan el-Basri**, bu ifâdeyi cezm ile, Hak Teâlâ'nın, "وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ" lâfzına atfederek "وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ" şeklinde okumuştur. Bu fiilin nasb ile okunmasına gelince, bu durumda başında bir "أَنْ" edâtı takdir edilerek okunur. Buradaki vâv'a, "vâvu's-sarf" (men etme vâv'ı) denilir. Bu

senin tıpkı, لَا تَأْكُلِ السَّمَكَ وَتَشْرَبَ اللَّبَنَ "Süt içerek balık yeme!" yani, "ikisini bir arada yapma.." demen gibidir. Bunun gibi burada da maksat, cennete girme ile cihada sabredememenin bir arada bulunamayan şeyler cümlesinden olmasıdır. **Ebû Amr**, bu kelimeyi, başındaki vâv'ı, hâliyye vâv'ı addederek ref ile "وَيَعْلَمُ" şeklinde okumuştur. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiştir: Sizler, sabırlı bir vaziyette cihat etmemişken..."

Bil ki, sözün neticesi şudur: Dünya sevgisi, ahiret mutluluğu ile birlikte bulunamaz. Bunlardan birisi arttıkça, diğeri de o nispette azalır. Bu böyledir, çünkü dünya mutluluğu kalbin ancak dünyayı arzu etmesiyle elde edilir. Ahiretteki mutluluk ise, ancak kalbin Allah'tan başka her şeyden uzaklaşması ve Allah sevgisiyle dopdolu olmasıyla elde edilebilir. Bu iki husus ise bir arada bulunamayacak şeylerdendir. İşte bu incelik ve sırdan dolayı bu âyette, bu iki hususun bir arada bulunamayacağı konusunda şiddetli bir ret ifâdesi yer almıştır. Yine, Allah ve Ahiret sevgisi, iddia etmekle elde edilemez. O halde, Allah'ın dinini ikrar eden herkes sâdıklardan olamaz. Fakat bu konudaki esas ölçü, Allah'ın insanlara hem kötü, hem de sevilen şeyleri musallat kılmasıdır. Çünkü sevgi, cefâ ile noksanlaşmayan, vefâ ile de artmayan sevgidir. Çünkü, çeşitli belâlar musallat kılındığında da sevgi devam ediyorsa, işte bu sevginin hakiki bir sevgi olduğu ortaya çıkmış olur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"Allah sizi cihatla ve çok şiddetli belâ ve sıkıntılarla imtihan etmeden önce, sırf Peygamber'i tasdik etmeniz sebebiyle, yoksa cennete gireceğinizi mi sandınız?"* buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

Uhud Savaşının Zor Anları

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ ۚ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ ۚ أَفَائِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ ۚ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا ۗ وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٤﴾

"Muhammed sadece bir peygamberdir. O'ndan önce daha nice peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür, yahut öldürülürse topuklarınız üstünde (geri mi) döneceksiniz? Kim iki topuğu üzerinde geri dönerse, elbette Allah'a hiçbir şekilde zarar veremez. Allah şükredenlere mükâfat verecektir" (Âl-i İmran, 144).

Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas, Mücâhid ve **Dahhâk** şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s) Uhud'a varınca, okçulara dağın eteğinde kalmalarını, durum (Müslümanların) ister lehine isterse aleyhine olsun, oradan ayrılmamalarını emretti. Okçular orada kalıp, Müslümanlar kâfirlere hücum edip, onları hezimete uğratıp **Hz. Ali** kâfirlerin sancaktarı olan **Talha İbn Ebi Talha**'yı öldürüp; **Zübeyr** ve **Mikdâd** da müşrikler üzerine iyice yüklenip, daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s) ashabıyla beraber hücuma geçip, **Ebu Süfyan**'ı yenince, sonra okçulardan bazıları kâfirlerin hezimete uğradıklarını görünce hepsi birden ganimet elde etmek için yerlerini terk ederek savaş meydanına koştular. **Halid İbn Velid**, kâfirlerin ordusunun sağ kanadını teşkil ediyordu. Okçuların yerlerini terk ettiklerini görünce Müslümanların üzerine hücum ederek onları hezimete uğrattı, birliklerini dağıttı ve Müslümanlara ağır zayiatlar verdirdi.

Hz. Peygamber'in Öldürüldüğü Şayiası

Abdullah İbn Kumey'e el-Harisî, Allah'ın Resulü'ne taş atarak, onun mübarek dişini kırıp yüzünü yaraladı. Onu öldürmeye yeltendi. Gerek Bedir'de gerekse Uhud'da sancaktar olan **Mus'ab İbn Umeyr** (r.a) Hz. Peygamber'i savundu. Derken **İbn Kumey'e, Mus'ab**'ı öldürdü. Allah'ın Resûlü'nü öldürdüğünü sanarak, "Muhammed'i öldürdüm!" dedi. O esnada bir kimse, "iyi bilin ki Muhammed öldürüldü" diye bağırıyordu. Bu, şeytan idi. Bunun üzerine, insanlar arasında Hz. Muhammed'in öldürüldüğü haberi yayıldı. O zaman orada, Müslümanlardan birisi, "Keşke **Abdullah İbn Ubey, Ebu Süfyan**'dan bizim için bir emân alsa.." dedi. Münafıklardan bir kısmı da, "Şâyet o peygamber olsaydı, öldürülmezdi. O halde, kardeşlerinize, dininize dönünüz" dedi. Bunun üzerine **Enes İbn Mâlik**'in amcası, **Enes İbn Nadr** (r.a), şöyle dedi: "Ey Müslüman topluluğu! Eğer Hz. Muhammed öldürüldü ise, şüphesiz Muhammed'in Rabbi ölmeyen bir Hayy (diri)dir. Allah'ın Resûlü'nden sonra, yaşayıp da ne yapacaksınız? O halde, O'nun savaştığı dava uğrunda savaşınız ve O'nun öldüğü dava uğrunda ölünüz!" Daha sonra da: "Allahım, onların söylediği şeylerden dolayı, sana özür beyân ederim.." dedi, sonra kılıcını çekti, şehit edilinceye kadar savaştı. Derken muhacirlerden birisi, kanlar içinde kıvranıp duran bir ensâriye rastlayarak, "Ey falanca, Hz. Muhammed'in öldürüldüğünü duydun

mu?" deyince, o kimse "Eğer o öldürüldüyse, muhakkak ki tebliğini yaptı.. O halde siz, dininiz uğrunda savaşın" dedi.

İbn Kumey'e Hz. Peygamber'in yüzünü yaralayıp, dişini kırınca, O'nu **Talha İbn Ubeydullah** sırtına aldı. **Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali** ve onlarla beraber olan bir topluluk ise onu müdâfa ettiler. Sonra Hz. Peygamber nidâ etmeye başlayarak, *"Ey Allah'ın kulları, bana geliniz, bana!.."* dedi. Bunun üzerine ashabından bir grup, derhal O'nun etrafında toplandı. O da onları, bu kaçışlarından dolayı kınadı.. Bunun üzerine onlar da, "Ya Resûlallah! Babamız, annemiz sana fedâ olsun.. Bize, senin öldürüldüğün haberi geldi. Bunun için korku kalplerimizi istila etti de, biz de korkup gerisin geriye kaçtık" dediler. Buna göre âyetin manası şöyledir: *"Muhammed sadece bir peygamberdir. Ondan önce daha nice peygamberler gelip geçmiştir."* Binâenaleyh, o gelip geçen peygamberler gibi, Muhammed de gelip geçecektir. O peygamberlerden sonra onlara tabi olanlar, nasıl onların dinlerine sarılıp kalmışlarsa, sizin de Hz. Muhammed'in gelip geçmesinden sonra, O'nun dinine sımsıkı sarılmanız gerekir. Çünkü peygamber göndermenin maksadı, risâleti tebliğ ve gerekli olan hücceti getirmektir; yoksa o peygamberlerin, kavimleri arasında ebedî olarak bulunmaları değil..

İKİNCİ MESELE

Ebu Ali şöyle der: "Resûl" kerimesi iki mânaya gelir:

a) Bu kelimeyle "mürsel" (gönderilen) manasının murat edilmesi;

b) Bununla "risalet" manasının murat edilmesi.. Burada bu kelimeyle, Hak Teâlâ'nın, *"Muhakkak ki sen, gönderilmişlerdensin"* (Bakara, 252) âyetinin de delâletiyle "mürsel" (gönderilen) manası murat edilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, يَا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ *"Ey resûl, tebliğ et!"* (Mâide, 67) âyetindeki "resûl" kelimesi, "feûl" vezninde olup, bazen bu kalıpla mef'ûl manası kastedilebilir. Meselâ "اَلرَّكُوبُ" ve "اَلْحَلُوبُ" kelimelerinin binilen şey ve sağılan süt hakkında kullanılmaları gibi... "Resul" kelimesi, risâlet manasına da gelir. Nitekim şair şöyle demiştir:

لَقَدْ كَذَبَ الْوَاشُونَ مَا فُهْتُ عِنْدَهُمْ بِسِرٍّ وَلَا اَرْسَلْتَهُمْ بِرَسُولِ

"Andolsun ki, dedikoducular yalan söyledi.. Çünkü ben, onların yanında ne bir sırrı ifşa edip söyledim, ne de onlara bir "risâle" (mektup) yolladım." Yani "بِرِسَالَةٍ" demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak, اَفَائِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰى اَعْقَابِكُمْ *"Şimdi o ölür, yahut öldürülürse topuklarınız üstünde (geri mi) döneceksiniz"* buyurmuştur. Bu ifâdede birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İstifham harfi olan hemze, şart cümlesinin başına gelmiştir. Hakikatte ise, ceza cümlesinin başında bulunmaktadır. Buna göre mana, "Topuklarınız üzere geri mi döneceksiniz eğer Muhammed ölür ya da öldürülürse?" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, Arapların "هَلْ زَيْدٌ قَائِمٌ" Zeyd ayakta mı?" demesidir. Sen esasında bu ifâdelerle, Zeyd'in ayakta olup olmadığını soruyorsun; ama ne var ki istifham edâtı olan "هَلْ" kelimesini "زَيْدٌ" isminin başına getirirsin.. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ pek çok âyette, Hz. Peygamber (s.a.s)'in katledilmeyeceğini açıklamıştır. Cenâb-ı Allah اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَ *"Muhakkak sen de öleceksin, onlar da ölecekler"*[43] (Zümer, 30); *"Allah seni insanlardan koruyacaktır"* (Mâide, 67) ve *" ... O dini, her dine gâlip kılmak için..."* (Tevbe, 33) buyurmuştur.

Binâenaleyh hiç kimse, çıkıp, "Allah, Hz. Peygamber'in öldürülmeyeceğini bildiği halde niçin *"yahut öldürülürse.."* demiştir?" diyemez. Çünkü buna birkaç şekilde cevap verilir:

a) Şart kaziyyesinin doğru olması, şartın her iki cüzünün de doğruluğunu gerektirmez. Meselâ sen, "Eğer beş sayısı, bir çift sayı olsaydı, iki eşit parçaya ayrılabilirdi" dersin. Burada şart kaziyyesi doğru olmakla birlikte iki cüzü de yalandır. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Eğer (gökte ve yerde) Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, onların ikisi de muhakkak harap olurdu"* (Enbiya, 22) buyurmuştur. Göklerde ve yerde tanrılar olmadığı ve bir harap oluş bulunmadığı halde, bu şart cümlesi doğrudur. Burada da böyledir.

b) Bu, ilzâm (susturma) üslubuyla gelmiştir. Çünkü **Musa** (a.s) ölmüş, fakat ümmeti O'nun getirdiğinden dönmemiştir. Hristiyanlar **İsa** (a.s)'nın öldürüldüğünü iddia etmişler, fakat O'nun dininden dönmemişlerdir. Burada da böyledir.

c) Peygamber'in ölümü, ümmetin O'nun dininden dönmelerini gerektirmez. Aynen onun gibi peygamberin katledilmesi de ümmetin o dinden

43 Böylece bu âyet onun vefat edip katledilmek sûretiyle ölmeyeceğini bildirmektedir (Ç).

dönmelerini icap ettirmemesi gerekir. Çünkü bu iki durum arasında bir fark yoktur. Bu mânaya dönüldüğünde, bundan maksat, dinin doğruluğu hususunda şüpheye düşen ve irtidat etmeye yeltenen kimseleri reddetmektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Topuklarınız üstünde (geri) mi döneceksiniz" tabiri "İman ettikten sonra kâfir mi olacaksınız" manasındadır. Daha önce üzerinde bulunduğu halden dönen herkes için "رَجَعَ وَرَاءَهُ" (arkasına döndü, geri döndü), "اِنْقَلَبَ عَلَى عَقِبَيْهِ" (topuğu üstünde geri döndü), ve "نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ"(topukları üstünde gerisin geri döndü) denilir. Bu şöyle olmuştur: Münâfıklar zayıf inançlı Müslümanlara, "Muhammed öldürüldüğüne göre siz de eski dininize dönün" dediler. Bunun üzerine ensardan bazıları da: "Muhammed öldürülse de Muhammed'in Rabbi öldürülmez. Öyleyse haydin, Muhammed (s.a.s)'in uğrunda çarpıştığı dava uğrunda siz de çarpışın" dediler. Sözün özü şudur: Allahu Teâlâ Hz. Peygamber'in öldürülmesinin, iki delilden dolayı, O'nun dininde bir zayıflığı gerektirmediğini beyân etmiştir: Birincisi, diğer peygamberlerin ölümleri ve öldürülmelerine kıyas ile.. İkincisi ise şudur: Peygamber'e, dini tebliğ için ihtiyaç vardır. Bunun dışında O'na ihtiyaç yoktur. Bundan dolayı peygamberin öldürülmesinden, dinin bozulup değişmesi gerekmez. En iyi Allah bilir..

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hiç kimse, "Cenâb-ı Hakk'ın, *"O ölür, yahut öldürülürse.."* sözü şüphe ifâde eder. Bu ise Allah hakkında câiz değildir" diyemez. Çünkü biz diyoruz ki: Bu ifâdeden murat, "ister şu, ister bu meydana gelsin, her ikisi de birdir. Bundan dolayı dinin zayıflamasında ve dinden dönmeyi gerektirmede bunun hiçbir tesiri yoktur" manasıdır.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللهَ شَيْئًا *"Kim iki topuğu üzerinde geri dönerse, elbette Allah'a hiçbir şekilde zarar veremez"* buyurmuştur. Bundan maksat, tehdidi te'kid etmektir. Çünkü aklı başında olan herkes, kâfirlerin küfrünün Allah'a zarar veremeyeceğini bilir. Daha doğrusu bu tabirle anlatılmak istenen, böyle bir kimsenin ancak kendisine zarar vereceğidir. Bu tıpkı, adamın çocuğunu azarlarken "Bu senin yaptığın işler, ne göklere, ne yere zarar verir" demesine benzer. Bu ifâdesiyle o adam, bu işlerin zararının ancak o çocuğun kendisine döneceğini kastedeer. İşte burada da durum böyledir.

Hak Teâlâ bu vaîdin peşi sıra va'dini (müjdesini) getirerek وَسَيَجْزِى اللهُ الشَّاكِرِينَ *"Allah, şükredenlere mükâfat verecektir"* buyurmuştur. Bundan maksat şudur: Bu hezimet sebebiyle, bazı Müslümanların kalplerinde şüpheler meydana geldiği halde âlim ve kuvvetli mü'minlerin kalplerinde şüphe meydana gelmeyip, onlar imânda sebat edip, imâna sımsıkı sarılabildikleri için Allah'a şükredince, Cenâb-ı Hak da onları, "Allah, şükredenlere mükâfat verecektir" diye methetmiştir. **Muhammed İbn Cerir et-Taberi**'nin **Hz. Ali** (r.a)'den rivâyet ettiğine göre, o, "Allah'ın bu âyetinde bahsedilen şükredenlerden murat, **Hz. Ebu Bekir** ve onun arkadaşlarıdır" demiştir. Hz. Ali'nin, "**Ebû Bekir**, şükredenlerdendir. O, Allah dostlarındandır" dediği de rivâyet edilmiştir. Doğruyu en iyi Allah bilir.

Ecel Gelmedikçe İnsan Ölmez

وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْاٰخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِى الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٥﴾

"Allah'ın izni olmadıkça hiçbir kimseye ölmek yoktur. O, vâdesiyle yazılmış bir yazıdır. Kim dünya sevâbını dilerse, kendisine ondan veririz. Kim de âhiret sevâbını isterse, ona da bundan veririz. Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız" (Âl-i İmran, 145).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin, önceki âyetlerle irtibatı hususunda birkaç izah vardır:

1- Münâfıklar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in öldürüldüğü haberini yaymışlardı. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, hiçbir insanın Allah'ın izni, kaza ve kaderi olmaksızın ölmeyeceğini söylemiştir. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s)'in öldürülmesi, ancak Allah'ın takdir ve tayin etmiş olduğu vakitte meydana gelebileceği için, vefat etmesi gibidir. O, nasıl evinde ölmüş olsaydı, bu onun dininin bozukluğuna delâlet etmeyecek idiyse, aynen bunun gibi, öldürülmesinin de dinin fesadını göstermede bir tesiri yoktur. Bundan maksat, münafıkların, zayıf Müslümanlara, "Muhammed öldüğüne

göre, daha önce benimsemiş olduğunuz dininize geri dönünüz" şeklindeki sözlerini iptal etmiştir.

2- Bu ifâdeden muradın, sakınmanın kaderi savuşturamayacağını, hiç kimsenin eceli dolmadan ölmeyeceğini, ecel geldiği zaman ölümü hiçbir şeyin geri çeviremeyeceğini, binâenaleyh korkunun ve korkaklığın ecele hiçbir faydası olmadığını bildirmek suretiyle Müslümanları cihada teşvik etmektir.

3- Bu tabirden murat, Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s)'i koruması ve O'nu bu korkunç savaştan sağ salim kurtarmasıdır. Çünkü bu hadisede, her türlü helâk sebebi var idi. Ancak Cenâb-ı Hak koruyup muhafaza edince O'na hiçbir şey zarar verememiştir. Burada ashabın Hz. Peygamber (s.a.s)'i müdâfada kusur ettiklerine bir dikkat çekme vardır.

4- Allah'ın izni olmadıkça kimse ölemez. O halde, Hz. Peygamber'in ölümü haberini yayan kimselerin bu asılsız haberlerinde, Hz. Peygamber'in ölümünü gerçekleştiren veyahut küfrün kuvvet bulmasına yardım eden bir şey yoktur. Aksine Cenâb-ı Hak O'nu, İslam dini bütün dinlere galip ve üstün gelinceye kadar hayatta bırakmıştır.

5- Bu ifâdeden maksat, münafıkların sözlerine cevap vermektir. Çünkü sahabe, içlerinden bazıları öldürülmüş olduğu halde dönünce, münafıklar: "Şayet onlar bizim yanımızda yer almış olsalardı, ne ölür ne de öldürülürlerdi" demişlerdir. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, ölümün ve öldürülmenin ancak Allah'ın izni ve ecelin gelip çatmasıyla olduğunu haber vermiştir. Allah doğruyu en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* "Ölüm Allah'ın İzniyle Olur" Sözünün Manası**

Âlimler âyette geçen "izin" kelimesinin tefsiri hakkında ihtilâf etmiş ve şu görüşleri belirtmişlerdir:

a) "Buradaki "izin", emir verme manasınadır." Bu, **Ebû Müslim**'in görüşüdür. Buna göre mâna, "Allahu Teâlâ, ölüm meleğine ruhları almasını emreder ve herkes bu emir sebebiyle ölür" şeklindedir.

b) Bu kelimeden maksat, *"Bir şeyin (olmasını) dilediğimiz zaman sözümüz ancak ona "ol" dememizden ibarettir. O da hemen oluverir"* (Nahl, 40) âyetinde anlatılan hususdur. Buna göre, "ol" emrinden maksat, Allah'ın tekvini, yaratması ve var etmesidir. Çünkü Allah'tan başka hiç kimse öldürmeye ve diriltmeye kâdir olamaz. O halde bu âyetteki "izin"den maksat, "Herkes ancak Allah'ın öldürmesi ile ölecek" manasıdır.

c) Buradaki "izin"den maksadın, salıverme, kendi haline bırakma, kahr ve icbar ile men etmeyi bırakmaktır. (Yani bir şeyi yapmaya müsaade etmektir.) Hak Teâlâ'nın, *"Allah'ın izni olmadıkça onunla hiçbir kimseye zarar verici değillerdir"* (Bakara, 102) âyeti de böyle tefsir edilmiştir. Yani, "Allah'ın salıvermesi olmadıkça..." demektir. Çünkü Allahu Teâlâ, onları bundan zorla engellemeye kâdirdir. Buna göre âyetin manası, "Hiç bir nefis, Allah'ın, kâtil ile maktul arasından çekilerek onlara müsaade etmedikçe, ölmeyecek şeklinde olur.. Fakat Cenâb-ı Hak, peygamberini korur ve peygamberi ile gönderdiği dinin tebliği onun elinde tamamlansın diye, peygamberinin önüne ve arkasına koruyucu ve gözetleyici (melekler) kor. Yine Cenâb-ı Hak, insan için takdir ettiği ecel doluncaya kadar, o insan ile ölümü arasından çekilmez. Binâenaleyh bundan sonra savaş ve gazvelerinizde, "Hz. Muhammed öldürüldü" diye asılsız haber yayanların şayiaları ile hayal kırıklığına uğramayınız."

d) Buradaki "izin", ilim manasınadır. Buna göre âyet, "Herkes, ancak Allah'ın öleceğini bildiği zaman ölür. O vakit gelince, ölüm kaçınılmaz" manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"(Ümmetlerin) ecelleri geldiği zaman, artık bir saat geri de kalamazlar, öne de geçemezler"* (Yunus, 49) buyurmuştur.

e) **İbn Abbas** (r.a), buradaki "izin" kelimesinin, Allah'ın kazâ ve kaderi manasına olduğunu söylemiştir. Çünkü hiçbir şey, Allah'ın meşîeti ve irâdesi olmadan meydana gelemez. Böylece bu, temsili olarak sanki, Allah'ın izni olmadan kimsenin teşebbüs etmesinin uygun olmadığı bir fiil kılınmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ahfeş ve **Zeccâc**, bu âyetteki lâm harfinin nefiy manasında olduğunu ve takdirinin, "Allah'ın izni olmadan hiç kimse ölmez" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Öldürülen İnsan da Eceliyle Ölür**

Âyet-i kerime, öldürülen insanların da ecelleriyle öldüğüne ve ecellerin değişmesinin imkânsız olduğuna delâlet eder. Allahu Teâlâ'nın, كِتَابًا مُؤَجَّلًا *"(O) vâdesiyle yazılmış bir yazı(dır)"* buyruğu hakkında birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bu tabir, mâkablinin delâlet ettiği (mahzûf) bir fiil ile mansubdur. Çünkü *"Allah'ın izni olmadıkça hiçbir kimseye ölmek yoktur"* âyeti, "كَتَبَ اللهُ" (Allah yazdı) sözünün yerine kâim olan bir ifâdedir. Buna göre kelâmın takdiri, كَتَبَ اللهُ كِتَابًا مُؤَجَّلًا"Allah, vadesiyle yazılmış bir yazı olarak yazdı" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, كِتَابَ اللهِ عَلَيْكُمْ *"Allah'ın size bir farzı olarak..."*

(Nisa, 24) âyetidir. Çünkü *"Analarınız... size haram kılındı..."* (Nisa, 23) âyetinde, bu haramlığı farz kıldığına bir delâlet vardır. Kur'ân'daki "صُنْعَ اللهِ" (Neml,88); "وَعْدَ اللهِ" (Rûm, 6); "فِطْرَةَ اللهِ" (Rûm, 30) ve "صِبْغَةَ اللهِ" (Bakara,138) ifâdeleri de bunlar gibidir.

İKİNCİ MESELE

"Kitab-ı müeccel"den murat, ecelleri yazan kitaptır. Bunun Levh-i Mahfuz manasında olduğu da söylenmiştir. Nitekim hadiste, *"Allah (kader) kalemine "yaz" dedi de, o da kıyamete kadar olacak her şeyi yazdı"* diye bildirilmiştir.

Bil ki, bütün hadiselerin, Allah'ın malûmatı dahilinde olması gerekir. Âlemin yaratma, rızık verme, ecel, saâdet ve şekâvet gibi bütün hâdiselerinin mutlaka Levh-i Mahfûz'da yazılmış olması gerekir. Binâenaleyh hadiseler eğer Allah'ın ilminin aksine vukû bulacak olursa, ilm-i ilâhi, cehalete, bu kitap da (kader de) yalana dönüşmüş olur ki, bunlar imkânsızdır. Durum böyle olunca, her şeyin, ancak Allah'ın kaza ve kaderi ile meydana geldiği sâbit olmuş olur. Âlimlerden birisi, bu manayı, bu âyetin tefsirinde zikrederek, bunu sâdık ve masdûk (doğru ve doğrulanmış) olan Hz. Peygamber'in şu meşhur hadisi ile te'kid etmiştir: فَحَجَّ آدَمُ مُوسَى *"Hz. Adem, Musa'ya hüccet getirerek gâlib geldi.."*[44] **Kâdî** şöyle demiştir: "Ecel ve rızık Allah'a nisbet edilmiştir. Fakat küfür, fâsıklık, imân ve taat, bütün bunlar kula nisbet edilmiştir. Allah bu gibi şeyleri takdir ettiğinde, kulun onları tercih edeceğini bildiği için takdir etmiştir: Bu da kulu, yerilmekten veya övülmekten kurtarmaz."

Bil ki, mes'elenin müşkil cihetini göz ardı etmesi, burada **Kâdî**'den beklenir. Çünkü biz, Allah, kulun kâfir olacağını bilip, bunu Levh-i Mahfuz'da yazdığında, kul imân edecek olursa bu, iki zıddı birleştirmek olur. Çünkü onun kâfir olacağını bilmek ve kâfir olmayacağı halde onun kâfir olacağını doğru bir haber diye bildirmek, iki zıddı birleştirmek olur ki, bu imkânsızdır. Meselede susturma (ilzam) yeri burası olunca, bu ilzam ile alakası olmayan yabancı kelimelerle meseleyi ifâde etmeye kaçma **Kâdî**'ye nereden fayda verecek?

Hak Teâlâ, وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْاٰخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِى الشَّاكِرِينَ *"Kim dünya sevâbını dilerse, kendisine ondan veririz. Kim de âhiret sevâbını isterse, ona da bundan veririz. Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız"* buyurmuştur.

44 **Buhâri,** Tefsir, sûre 20, 1-3; **Müslim,** Kader, 13-15 (4/2042-2043).

Bil ki Uhud'da bulunan Müslümanlar iki kısım idiler. Bir kısmı dünya menfaatini, bir kısmı da ahiret sevâbını istiyorlardı. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın bu sûrede, biraz ileride bahsettiği şekildedir. Dünya için savaşa katılanlar ganimet elde etmek ve şöhret kazanmak içi katılmışlardı. Bunların mutlaka hezimete uğraması gerekiyordu. Din için katılanların ise, mutlaka yenilmemeleri gerekiyordu. Sonra Allahu Teâlâ, bu âyette dünyayı isteyenlerin maksatlarının bir kısmına ulaşacaklarını, âhireti isteyenlerin de aynı durumda olacaklarını beyân etmiştir. Bunu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"Ameller niyetlere göredir..."*[45] hadis-i şerifi izah eder.

Bil ki bu âyet, bilhassa cihat hakkında ise de, bütün ameller hakkında umumî bir ifâdedir. Çünkü sevap veya ikâba müstahak olmada müessir olan, amellerin zâhiri değil, maksat ve niyetlerdir. Çünkü karşısında güneş varken öğleyin alnını yere koyan kimse, bu secdesi ile Allah'a ibâdet niyetinde olursa, bu İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olmuş olur. Fakat bununla güneşe secde etmeyi kastederse, bu da tam bir küfür olur. **Ebû Hureyre** (r.a), Allahu Teâlâ'nın kıyamet günü, Allah yolunda savaşan kimseye, "Niçin savaştın?" diye soracağını, onun da, "Yolunda cihat etmemizi emrettin, ben de savaştım ve öldürüldüm" diyeceğini, bunun üzerine Hak Teâlâ'nın "Yalan söylüyorsun! Aksine sen, "Falanca iyi savaşçıdır" desinler diye savaştın ve bu da senin için söylendi (artık benden alacağın bir mükâfat kalmadı)" diyeceğini ve sonra onun cehenneme atılmasını emredeceğini rivâyet emiştir.

Önceki Peygamberlerle Beraber Mücâhede Edenler

وَكَأَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ ﴿١٤٦﴾

"Nice peygamberlerin yanında birçok âlimler muharebe ettiler ve Allah yolunda başlarına gelen (belâlardan) dolayı ne gevşeklik, ne zayıflık gösterdiler, ne de düşmana boyun eğdiler. Allah sabredenleri sever" (Âl-i İmran, 146).

45 **Buhârî**'nin ilk hadisi.

Bil ki Allahu Teâlâ, Müslümanları terbiye edişinin bir tamamlayıcısı olarak, Uhud günü hezimete uğrayanlara "Sizden önce geçmiş olan peygamberler ile onların ümmetlerinde, sizin için güzel bir örnek vardır. Geçmiş peygamberlere imân edenlerin yolu, cihada sabır ve firâr etmeme olduğuna göre, bu firâr ve hezimet size nasıl yakışır?" buyurmuştur. Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, âyetin başını "كَاعِنٌ" vezni üzere, hemzeli, şeddesiz ve medli olarak "كَائِنْ" şeklinde okumuştur. Diğer kıraat imamları ise, şeddeli olarak ve "كَعَيُّنْ" vezninde "كَأَيِّنْ" şeklinde okumuşlardır. Bu, Kureyş lügatine göredir. **Cerîr**'in şu şiiri, birinci lügate (kıraate) göredir:

وَكَائِنٌ بِالْأَبَاطِحِ مِنْ صَدِيقٍ يَرَانِي لَوْ أُصِيبَ هُوَ الْمُصَابُ

"Belalara müptela olan kendisi bile olsa, bu engin vâdilerde beni görüp gözeten nice dostlar vardır."

Mufaddal da şu şiiri nakletmiştir: وَكَائِنْ تَرَى فِي الْحَيِّ مِنْ ذِي قَرَابَةٍ "Mahallede, akrabalık bağları bulunan nice kimse görürsün..."

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir, Nâfi ve **Ebû Amr,** "قُتِلَ مَعَهُ" şeklinde, diğer kıraat imamları ise, "قَاتَلَ مَعَهُ" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraate göre âyetin manası, "Birçok peygamber öldürülmüş ve fakat onlardan sonra hayatta kalan mü'minler ise dinlerinde gevşeklik göstermemiş, aksine düşmanlara karşı cihada ve dinlerine yardım etmeye devam etmişlerdir. Binâenaleyh, ey ümmet-i Muhammed, sizin de böyle olmanız gerekir" şeklinde, olur. **Kaffal** (r.h) şöyle demiştir: "Bu açıklamaya göre vakf, Ceneb-ı Hakk'ın, "قُتِلَ" lâfzı üzerinde yapılır. O'nun, *"Yanında birçok âlimler..."* ifâdesi ise, haldir. Yani, "Yanında âlimler bulunduğu halde öldürüldü" demektir. Veyahut da mâna, takdim ve tedvire göre olur. Yani, "Nice peygamber vardır ki, yanında, öldürülen birçok âlim vardır. Bu denli çok öldürülmelerine rağmen bu âlimler zayıflık göstermemişlerdi" demektir.

Burada yapılacak bir başka izah da şudur: Bu da, mânanın, "nice peygamber vardır ki, kendisiyle birlikte ve de kendi dini üzere olan nice âlimler öldürülmüştür. Ama, geride kalanlar zayıflamamış ve öldürülen kardeşlerinden dolayı da öldürülmeye boyun eğmemiş, aksine cihat etmeye devam etmişlerdir. Binâenaleyh, sizin durumunuzun da böyle olması gerekir" şeklinde olmasıdır. Âyeti bu şekilde okumanın hücceti şudur: Bu âyeti

bu şekilde okumanın maksadı, Ümmet-i Muhammed bu hususta kendilerinden öncekilere tabi olsunlar, onlar gibi olsunlar diye, diğer peygamberlerin başına geleni nakletmektir. Hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, *"Şimdi o ölür, yahut öldürülürse topuklarınız üstünde (geri mi) döneceksiniz?"* (Âl-i İmran 144) buyurmuştur. Binâenaleyh burada zikredilen kıtâlin, onların savaşması değil, diğer peygamberlerin öldürülmesi olması gerekir. Bu ifâdeyi قَاتَلَ مَعَهُ "Onunla beraber savaştı" şeklinde okuyanlara göre mâna, "Nice peygamber vardır ki, onunla birlikte çok sayıda ashâbı savaşmış, düşmanlarından onlara birçok yara-bere isâbet etmiş ama onlar hiç gevşememişti. Çünkü onlara isabet edenler, ancak Allah yolunda, O'na tâat, dinini ayakta tutma ve peygamberine yardım etme uğrunda isabet etmiştir. Binâenaleyh, işte ey ümmet-i Muhammed, sizin de aynen böylece davranmanız gerekir" biçimindedir. Bu şekilde okuyanların hücceti de şudur: Bu âyetin maksadı. Hz. Peygamber'le beraber bulunanları, savaşa teşvik etmektir. Binâenaleyh, burada zikredilen şeyin savaşmak olması gerekir. Yine, **Saîd İbn Cübeyr**'den, "Savaşta bir peygamberin öldürüldüğünü hiç duymadım" dediği rivâyet edilmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "كَأَيِّنْ" Kelimesinin İzahı**

Vâhidî şöyle demektedir: "Âlimler, burada bulunan "كَأَيِّنْ" kelimesinin "كَمْ" (nice..) manasında olduğu hususunda ittifak etmişlerdir ki, bu tabirden maksat, sıfatları böyle olan peygamberlerin sayısının ne kadar çok olduğunu anlatmaktır. Bunun benzeri ifâdeler de, فَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا *"Nice memleket var ki, biz onları helâk ettik"* (Hacc, 45) ve وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ اَمْلَيْتُ لَهَا *"Nice memleket var ki, biz onlara mühlet tanıdık"* (Hacc, 48) âyetleridir. Bu tabirin başındaki kâf harfi, istifhâm için kullanılan "اَيُّ" (hangisi) kelimesinin başına gelen teşbih, benzetme kâf'ıdır. Bu, "كَذَا" kelimesindeki kâf harfinin zâ harfine ve "كَاَنَّ" deki kâf'ın da "اَنَّ"nin başına gelmesi gibidir. "كَذَا" kelimesinde bir teşbih manası olmadığı gibi, bu tabirde de bir teşbih manası yoktur. Nitekim sen, "لِي عَلَيْهِ كَذَا وَكَذَا" dersin ki, bunun manası, "Benim, falancada şu kadar alacağım var.." demektir. Binâenaleyh, burada teşbih manası yoktur. Ancak ne var ki, bu kâf harfi, hazfedilmesi caiz olmayan, lâzım olan bir ziyade ve ilavedir. Şunu bil ki, tenvîn ancak, sadece bu harfte, bu şekilde yazılmıştır. Bu kelimenin kullanılması da böyledir; binâenaleyh bu tabir, çokluk ifâde etmek için vaz olunmuş olan tek bir kelimedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Ribbiyyûn Kelimesinin Manası**

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "الرِّبِّيُّونَ" kelimesi "الرَّبَّانِيُّونَ" demektir. Bu kelime râ harfinin üç türlü harekesiyle okunmuştur ki, fetha ile okunması kaideye göre okuyuştur. Râ'nın damme ve kesre ile okunuşu ise, nisbetin değişmesinden dolayıdır." **Vâhidî, Ferrâ**'nın şöyle dediğini nakletmiştir: "الرِّبِّيُّونَ" kelimesinin manası, "evvelkiler" demektir." **Zeccâc** ise, bunların, "kalabalık cemâatler" manasına geldiğini; kelimenin müfredinin ise "اَلرِّبِّيُّ" olduğunu söylemiştir. **İbn Kuteybe,** bu kelimenin aslının, cemaat anlamına gelen "الرِّبَّةُ" kelimesi olduğunu söylemiştir. Sanki bu, "الرِّبَّةُ" kelimesine nisbet edilmiş gibi "اَلرِّبِّيُّ" denilmiştir. **Ahfeş,** "ribbiyyûn"un, Rabbe ibâdet ettikleri için bu şekilde isimlendirildiklerini söylemiştir. **Sa'leb** ise bu konuda **Ahfeş**'i tenkit ederek, "اَلرَّبُّ" kelimesine nisbet edilebilmesi için bunun "اَلرَّبِّيُّ" şeklinde söylenmesi gerektiğini söylemiştir. **Ahfeş**'in görüşünden yana olanlar buna cevap vererek şöyle demişlerdir: Araplar, bir şeyi bir şeye nisbet ettiklerinde o şeyin harekesini değiştirirler.. Nitekim Basra'ya nisbetle "اَلْبِصْرِيُّ"; "dehr"e nisbetle "اَلدُّهْرِيُّ" denilmektedir. **İbn Zeyd** şöyle demiştir: "Rabbâniyyûn", imâmlar ve önderlerdir. "Ribbuyyûn" ise tebaadır; çünkü onlar "efendiye (Rabbe) mensupturlar."

Bil ki Allahu Teâlâ, "Ribbuyyûn" olanları iki çeşit sıfatla methetmiştir:

a) Menfî sıfatlarla.

b) Müspet sıfatlarla. Cenâb-ı Hakk'ın onları olumsuz sıfatlarla methi, O'nun, *"Allah yolunda başlarına gelen (belâlardan) dolayı ne gevşeklik, ne zayıflık gösterdiler; ne de düşmana boyun eğdiler"* buyruğudur. Muhakkak ki bu üç vasıf arasında bir fark vardır. **Keşşâf** sahibi şöyle demiştir: "Peygamberin öldürülmesi sırasında gevşeklik göstermediler; ondan sonra cihat etme konusunda zayıflık göstermediler; düşmana da boyun eğmediler.. Bu, münafıkların Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberini yaydıkları sırada Müslümanların göstermiş olduğu gevşeklik ve güç-kuvvetlerinin kırılması; bu sebeple müşriklerle cihat hususunda zayıflık gösterip, münafık **Abdullah İbn Ubey**'den yardım isteyip, onun vasıtasıyla **Ebû Süfyân**'dan emân dileyecek kadar, kâfirler karşısında boyun eğmeleri dolayısıyla onlara bir ta'rizde bulunmadır. Yine, gevşeklik göstermenin, onları korkunun istila etmesiyle; zayıflık göstermenin, imanlarının zayıflayıp kalplerine şek ve şüphelerin arız olmasıyla; "boyun eğme" ifâdesinin de kendi dinlerinden düşmanlarının dinlerine geçmekle tefsir edilmesi de muhtemeldir."

Burada üçüncü bir izah şekli daha vardır ki, bu da şudur: Gevşeklik, kalbe ârız olan zayıflıktır. Mutlak mânada zayıflık ise, bedendeki kuvvet ve kudretin bozulup za'fa uğramasıdır. "Boyun eğme" ise, bu zayıflık ve acziyyeti izhar etmektir... İşte bütün bu açıklamalar güzel olup muhtemeldir. **Vâhidî** ise, "اَلْاِسْتِكَانَةُ" kelimesinin boyun eğmek anlamına geldiğini, bunun ise, her dilediğini kendisine yapması için başkasına boyun eğip itaat etmesi anlamına geldiğini söylemiştir.

Cenâb-ı Hak daha sonra وَاللّٰهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ *"Allah sabredenleri sever"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: Allah yolunda meşakkatleri sırtlanmaya kim sabreder, feryad ü figan, acziyyet ve sabırsızlık izhar etmezse, muhakkak ki Allah, böyle olan bir kimseyi sever. Allah'ın kulu sevmesi ise, kula izzet-ü ikrâm'da bulunmayı, onu ta'zim etmeyi murat etmesinden; onun için sevap ve cennete hükmetmesinden ibârettir. Bu ise arzu edilen şeylerin zirvesi ve en mükemmelidir.

Mü'minlerin Yaptıkları Dua

Sonra Cenâb-ı Hak, bunun peşinden onları müspet sıfatlarla methederek şöyle buyurmuştur:

وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّآ اَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِيٓ اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿١٤٧﴾

"İşte onların sözü: 'Ey Rabbimiz, bizim günahlarımızı ve işimizdeki taşkınlığımızı bağışla. Ayaklarımıza güç ve sebat ver. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et' demelerinden başka bir şey değildi" (Âl-i İmran, 147).

Bu âyette iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا *"Ayaklarımıza güç ve sebât ver"* duası kulun fiilini Allah'ın yarattığına delâlet eder. Mu'tezile ise bunu, lütuf fiillerini ifâ etme, yapma manasına hamletmişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, onların bu durumda duâ etmek ve Cenâb-ı Hakk'ın medet ve inâyetini talep etmek suretiyle kendilerini sabra sevk etmeye ve metanet göstermeye kabiliyetli ve ehil olduklarını beyân etmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın bu buyruğundan maksadı ise, Ümmet-i Muhammed'in işte bu yolda, bu hususta onlara tabi olmasını temin etmektir. Çünkü kendi işlerini başarmak isteyen kimse nefsine güvenince, zelil ve hakir olur; Allah'a sığınan ve O'na sarılan kimse ise, gayesine ulaşır. **Kâdî** şöyle demektedir: " Bu âyette bahsedilen kimseler, *"Ey Rabbimiz, bizim günahlarımızı ve işimizdeki taşkınlığımızı bağışla. Ayaklarımıza güç ve sebat ver..."* duasını önce zikretmişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Hak mü'minlere yardım edeceğini kendi uhdesine alıp garanti edince; bu yardım işi de gerçekleşmeyip, aksine düşmanın hükümran olma emareleri ortaya çıkınca, bu mü'minlerden bir günahın ve bir kusurun sadır olduğuna açıkça delâlet etmiş olur. İşte bu sebepten dolayı onların, önceden, tevbe ettiklerini ve istiğfarda bulunduklarını; Allah'tan yardım talebinden önce zikretmeleri gerekmiştir. Böylece Allahu Teâlâ, onların işe, her türlü günahtan tevbe etmekle başladıklarını beyân etmiştir ki, bu da onların, *"Ey Rabbimiz, bizim günahlarımızı bağışla..."* niyazlarıyla kastedilen hususdur. Böylece bu ifâdenin muhtevasına, ister büyük ister küçük olsun, bütün günahlar girmiş olur. Sonra onlar, büyük olmasından ve cezası da büyük olacağından dolayı, daha sonra özellikle büyük günahlarını zikretmişlerdir ki, bu da onların *"ve işimizdeki taşkınlığımızı..."* sözlerinden kastedilen hususdur. Çünkü, herhangi bir şeyde israf etmek, onda aşırı gitmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"De ki: "Ey kendilerinin aleyhinde haddi aşanlar ..."* (Zümer, 53), *"O da öldürmede isrâf etmesin"* (İsrâ, 33) ve *"Yiyin, için, israf etmeyin"* (A'raf, 31) buyurmuştur. Yine bir kimse harcamasında aşırı gidip isrâf ettiğinde, فُلَانٌ مُسْرِفٌ "Falanca müsriftir" denilir... Sonra bu kimseler, bu tür isteklerini sona erdirdikten sonra Rab Teâlâ'dan, kendilerini sabit-kadem kılmasını istemişlerdir ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, onların kalplerinden korkuyu ve gönüllerinden bozuk düşünceleri kaldırıp yok etmesiyle olur. Daha sonra da, Allah'tan kâfir topluluklara karşı yardım etmesini istemişlerdir. Çünkü Allah'ın bu nevi yardımında, onları sâbit-kadem kılmasından fazla olan bazı şeyler vardır. Bunlar da Cenâb-ı Hakk'ın, o kimselerin kalplerine korku salması, onların, yüzlerine gözlerine toz toprak dolduran rüzgârlar estirmesi ve bulundukları yerlere sel akıtmak gibi onların hezimete uğramalarına sebep olacak

semâvî veya arzî birtakım hâdiseleri yaratmasıdır. Sonra **Kâdî** şöyle demiştir: "Bu, ister cihat, isterse başka hususlarda olsun, musibet ve sıkıntılar esnasında dualarla nasıl istekte bulunacakları hususunda Allah tarafından yapılan bir terbiyedir.

O Mü'minlere Verilen Mükâfat

فَاٰتٰىهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْاٰخِرَةِ ۗ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ﴿١٤٨﴾

"Allah da onlara hem dünya nimetini, hem de ahiret sevâbının güzelliğini verdi. Allah ihsanda bulunanları sever" (Âl-i İmran, 148).

Bil ki Allahu Teâlâ, sabır ve duâ hususunda "ribbiyyûn"un yolunun ne olduğunu beyân edince, onlara buna mukabil gerek dünyada gerekse âhirette ne karşılık vereceğini de zikrederek, فَاٰتٰىهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْاٰخِرَةِ *"Allah da onlara hem dünya nimetini, hem de ahiret sevabının güzelliğini verdi"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâde, Allah'ın onlara iki şey verdiğini gösterir. Bunlar da dünya nimeti (sevâb), Allah'ın yardımı, ganîmet, düşmana galebe etme, güzel bir nam, imân nûru ile kalplerin ferahlanması, şüphe karanlıklarının giderilmesi, günah ve isyanlarının affedilmesidir. Âhiret sevabı ise, şüphesiz cennet ile cennetteki faydalar, lezzetler, çeşitli sevinç ve saygılardır. Halbuki bu, şu anda mevcut değildir. Binâenaleyh bundan murat, Allahu Teâlâ'nın âhirette bunların olacağını onlara kesin bildirmesidir. Cenâb-ı Hakk'ın bunun olacağını bildirmesi, bizzât olması yerine geçmiştir. Bu, Allah'ın va'dinde yalancı, adaletinde de zâlim olmasının imkânsız oluşu gibidir. Veya Cenâb-ı Hakk'ın *"Allah... onlara verdi"* beyânı, *"Allah'ın emri geldi"* (Nahl, 1) yani "gelecek", âyetinde olduğu gibi, "Allah onlara verecek" manasına hamledilir. **Kâdî** şöyle demiştir: "Bu âyetin sırf şehitlerle ilgili olması imkânsız değildir. Allahu Teâlâ, şehitlerin bazılarının diri olup, Rableri yanında rızıklandırılmakta olduklarını haber vermiştir. Binâenaleyh bu "Ribbiyyûn"un durumları da böyle olur. Çünkü Hak Teâlâ, bu âyeti indirirken, gök cennetlerinde onlara âhiret mükâfatının güzelini vermişti."

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, onların mükâfatlarının ne kadar büyük olduğuna dikkat çekmek için; "âhiret sevâbının güzelliği" tabirini kullanmıştır. Çünkü âhiret sevabının hepsi son derece güzeldir. Cenâb-ı Hakk'ın *"âhiret sevâbının güzelliği"* tabiri ile bu nev'in en güzeli diye seçtiği kısmın ne kadar güzel olacağını artık sen düşün! Allahu Teâlâ, dünya sevâbını (faydasını), azlığından, zararla karışık oluşundan ve sonlu oluşundan ötürü bu şekilde tavsif etmemiştir. **Kâffâl** (r.h), burada güzelliğin, *"İnsanlara güzelliği, yani, güzel söyleyin"* (Bakara, 83) âyetindeki "güzellik" kelimesi gibi olması da muhtemeldir. Bundan maksat, sözün güzel olmasını mübalağa ile ifâde etmektir. Sanki güzel şeyler, alabildiğine güzel oldukları için, âdetâ "güzellik" olmuşlardır. Nitekim bir kimse cömertlik ve keremin zirvesine çıktığında, "Falanca (sanki) cömertlik ve keremin kendisidir" denilir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, daha önce, *"Kim dünya sevabını dilerse, kendisine ondan veririz. Kim de âhiret sevabını isterse, ona da bundan veririz"* (Âl-i İmran, 145) buyurmuş ve bu ifâdede "kısmen" oluşu ifâde eden "مِنْ" (teb'iz) edatını zikretmiştir. Bu âyette de *"Allah da onlara hem dünya nimetini, hem de ahiret sevabının güzelliğini verdi"* buyurmuş, fakat bu lâfzı kullanmamıştır. Binâenaleyh bu iki ifâde arasındaki fark şudur: Âhiret sevabını isteyenler, bu sevaba nail olmak için, kullukla meşgul olmuşlar ve bundan dolayı onların kulluktaki dereceleri daha düşük olmuştur. Fakat burada zikredilenler, kendilerinde günah ve kusur bulunduğunu itiraf etmişlerdir ki bu, Hak Teâlâ'nın *"Ey Rabbimiz bizim günahlarımızı ve işimizdeki taşkınlığımızı bağışla"* (Âl-i İmran, 147) âyetinde anlatılan hususdur. Onlar, tedbirin, yardımın ve zaferin sadece Rab Teâlâ'dan olabileceğine inanmışlardır ki, bu da, *"Ayaklarımıza güç ve sebat ver. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et"* âyetinde anlatılan hususdur. Binâenaleyh bunların kulluktaki makamı kemalin zirvesinde olmuş olur. Bu sebeple, önceki âyette bahsedilenler sevâbın bir kısmını, bunlar ise tamamını elde etmişlerdir. Yine onlar Allah'ın mükâfatını istemişler, bunlar ise Allah'ın mükâfatını değil, mevlâlarına hizmet etmeyi istemişlerdir. Bundan dolayı, Allah'tan başka bütün varlıkların, Allah'ın hizmetine yönelen her insana hizmete

yöneleceğini bildirmek için; öncekilerin bu sevaptan mahrum edildiği, bunlara ise sevâbın tamamının verildiği bildirilmiştir.

Sonra Allahu Teâlâ, وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ *"Allah ihsanda bulunanları sever"* buyurmuştur. Bu ifâdede, bir güzel incelik vardır. O da, bunların ; *"Ey Rabbimiz, bizim günahlarımızı ve işimizdeki taşkınlığımızı bağışla"* diyerek, kendilerinin hatalı olduklarını itiraf etmiş olmalarıdır. Onlar bu itirafta bulununca, Allah onları "muhsin" (iyilikte bulunan) diye adlandırmış ve sanki onlara şöyle demek istemiştir: "Sen hatanı ve aczini kabul edip, itiraf edince, kul için Allah'ın huzuruna ulaşmasının ancak zillet, meskenet ve âcizliğini ortaya koyması ile mümkün olduğunu bilesin diye, seni ihsan ile tavsif ediyor ve kendime sevgili bir kul kılıyorum." Yine onlar cihat etmek istediklerinde, Allah'ın dini uğrunda ayaklarını sâbit-kadem kılmasını ve düşmâna karşı kendilerine yardım etmesini Allah'tan istedikleri için, Allah onları "muhsin" diye adlandırmıştır. Bu da kulun, bu güzel fiili yapmasının, ancak Allah'ın ona bu güzel fiili nasip edip yardımcı olduğu zaman mümkün olacağını gösterir. Hem sonra Cenâb-ı Allah, *"İyiliğin mükâfatı ancak iyiliktir"* (Rahmân, 60) ve *"İyi iş, güzel amel yapanlara, cennet ve bir de ziyâdesi vardır"* (Yunus, 26) buyurmuştur. Bütün bunlar, kula o güzel fiili, Allah'ın nasip ettiğine ve bütün bunların Allah'tan ve Allah'ın yardımıyla olduğunu bilsin diye kulu mükâfatlandırdığına delâlet eder.

Kâfirler, Mü'minleri Dinden Çıkarmak İsterler

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ ﴿١٤٩﴾ بَلِ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ ۖ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ ﴿١٥٠﴾

"Ey imân edenler, eğer inkâr edenlere itaat ederseniz, onlar sizi ökçelerinizin üstünde (gerisin geri küfre) çevirirler de büyük zarara uğrayan kimselere dönersiniz. Hayır, sizin mevlânız Allah'tır. O, yardım edenlerin en hayırlısıdır" (Âl-i İmran, 149-150).

Bil ki bu âyet, önceki âyetin devamı ve tamamlayıcısıdır. Çünkü kâfirler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in öldürüldüğü haberini asılsız olarak yayıp,

münâfıklar da zayıf inançlı Müslümanları kâfir olmaya çağırınca, Hak Teâlâ, bu âyetle Müslümanları, o münâfıkların sözlerine iltifat etmekten men etmiş ve يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا *"Ey imân edenler, eğer küfredenlere itaat ederseniz..."* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâdede kastedilen kâfirlerin "**Ebû Süfyan**" olduğu söylenmiştir. Çünkü **Ebû Süfyan** (r.a), o gün kâfirlerin büyüğü ve reisi idi. **Süddî** de, bu ifâdeden maksadın, **Ebû Süfyan** olduğunu, çünkü onun, o zamanda fitne ağacı olduğunu söylemiştir. Başka âlimler ise, buradaki "inkâr edenler" tabirinden maksadın, **Abdullah İbn Übey** ve onun münâfık arkadaşları olduğunu, bunların zayıf inançlı kimselerin kalplerine şüphe sokan ve "şâyet Muhammed Allah'ın peygamberi olsaydı, başına böyle bir şey gelmezdi. O, diğer insanlar gibi bir insandır. Bazı günler lehine, bazı günler aleyhine olur. Binâenaleyh daha önceki dininize dönün" diyenler olduğunu söylemişlerdir. Bir kısım âlimler de bundan muradın Yahudîler olduğunu, çünkü Medine'de bir grup Yahudînin mevcut olduğunu ve bunların, özellikle Uhud hâdisesinden sonra Müslümanların kalplerine şüphe attıklarını söylemişlerdir. Doğruya en yakını olan, bu ifâdenin bütün kâfirlere şamil olmasıdır. Çünkü âyetin lâfzı umûmidir, sebebin (sebeb-i nüzûlün) hususî olması, âyetin umûmi manaya gelmesine mâni değildir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın *"eğer inkâr edenlere itaat ederseniz..."* buyruğu, dedikleri her hususta kâfirlere itaat etme manasına hamledilemez. Aksine bu ifâdeyi tahsis (sınırlandırmak) gerekir. Bundan dolayı, bunun "Uhud gününde, size İslâm'ı terk etmenizi emretmelerinde eğer onlara itaat ederseniz..."; "Eğer siz, onlara emrettikleri dalâlet hususunda itaat ederseniz..."; müşavere hususunda veyahut da savaşı bırakma hususundaki bu onların *"Bizim yanımızda olsalardı ölmez ve öldürülmezlerdi..."* (Âl-i İmran, 156) şeklinde sözleridir, "eğer onlara itaat ederseniz..." şekillerinde olabileceği söylenmiştir.

Sonra Allahu Teâlâ, يَرُدُّوكُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ *"Onlar sizi ökçelerinizin üstünde çevirirler"* yani, "onlar sizi, imanınızdan sonra küfre döndürürler. Çünkü onların küfre davet hususundaki sözlerini kabul etmek küfürdür" buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ *"Zarara uğrayan kimselere dönersiniz"* buyurmuştur.

Bil ki, lâfız umumî olunca, muhtevasına hem dünya hem de âhiret hüsranının girmesi gerekir. Dünya hüsranına gelince, dünyada insanlara en zor gelen şey, düşmana boyun eğip, ona tezellül edip, ona muhtaç duruma düşmektir. Âhiret hüsranına gelince bu, insanın ebedi olan mükâfattan mahrum olması ve, ebedi ve daimi olan bir cezâya dûçar olması demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak, بَلِ اللهُ مَوْلٰيكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ *"Hayır, sizin mevlânız, Allah'tır. O, yardım edenlerin en hayırlısıdır"* buyurmuştur. Bunun manası, "Sizler, gayelerinize ulaşma hususunda onlar size yardım edip desteklesinler diye kâfirlere itaat ediyorsunuz; ama bu bir cehalettir. Çünkü onlar aciz ve şaşkın kimselerdir. Akıllı olan, yardımı sadece Allah'tan talep eder. Çünkü size, düşmanınıza karşı yardım eden ve sizden düşmanlarınızın hile ve tuzaklarını savuşturan sadece O'dur. Sonra Cenâb-ı Hak kendisinin, "yardım edenlerin en hayırlısı" olduğunu beyân buyurmuştur. Eğer Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hayır, sizin mevlânız Allah'tır. O, yardım edenlerin en hayırlısıdır"* buyruğu ile O'nun nusreti ve yardımı kastedilmiş olmasaydı, bunun peşinden *"yardım edenlerin en hayırlısıdır"* sözünü getirmesi uygun olmazdı.

Allahu Teâlâ şu sebeplerden dolayı yardım edenlerin en hayırlısı olmuştur:

a) Allahu Teâlâ, istediğin her hususta sana yardım etmeye bir kâdir; kendisine, senin yalvarıp yakarmanın gizli kalamayacağı bir âlim; cömertlik konusunda cimrilik yapmayan bir kerîm varlıktır. Kulların, birbirlerine yardım etmeleri bütün bu sayılan hususlarda böyle değildir.

b) Allahu Teâlâ sana, hem dünya hem de âhirette yardım eder. Halbuki başkaları böyle değildir.

c) O, sana, sen istemeden ve sen ihtiyacını bilmeden önce yardım eder. Nitekim O, *"De ki, "geceleyin ve gündüzün sizi ... kim koruyabilir"* (Enbiya, 42) buyurmuştur. Halbuki başkaları böyle değildir.

Bil ki âyetteki *"O yardım edenlerin en hayırlısıdır"* sözünün zâhiri, bundan münezzeh olduğu halde Hak Teâlâ'nın diğer yardım eden varlıklar cinsinden olmasını gerektirir. Fakat burada söz, *"Bu, O'na göre pek kolaydır"* (Rum, 27) buyruğunda olduğu gibi, insanların örf ve anlayışlarına göre gelmiştir.

Kâfirlerin Kalplerine Korku Salmanın Manası

سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا ۚ وَمَأْوَاهُمُ النَّارُ ۖ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ ﴿١٥١﴾

"Hakkında Allah'ın hiçbir hüccet indirmediği şeyleri O'na eş koştuklarından dolayı inkâr edenlerin kalplerine korku salacağız. Onların yurtları cehennemdir. Zâlimlerin dönüp varacağı yer ne kötüdür!" (Âl-i İmran, 151).

Bil ki bu âyet, daha önce geçen âyetlerin devamı ve tamamlayıcısıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, cihâda teşvik ve kâfirlere aldırış etmeme hususunda birçok hususlar zikretmiştir. Bunlardan biri de, bu âyette zikredilen, Allah'ın kâfirlerin kalplerine korku attığı hususudur. Şüphe yok ki bu, Müslümanların kâfirlere üstün geleceğini gösteren hususlardandır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, bu ilâhi vaadin sadece Uhud günü için mi olduğu, yoksa bütün zamanlar için umumî bir vaad mi olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Müfessirlerden pek çoğu, bunun bu güne, yani Uhud gününe has olduğunu, çünkü daha önce geçmiş âyetlerin Uhud savaşı hakkında olduğunu söylemişlerdir. Sonra, bu görüşte olan âlimler, Allahu Teâlâ'nın Uhud günü müşriklerin kalbine korku salışının nasıl olduğu hususunda iki izah yapmışlardır:

a) Kâfirler, Müslümanlara (başlangıçta) üstün gelip onları hezimete uğratınca, Hak Teâlâ, kâfirlerin kalplerine bir korku düşürmüş ve onlar Müslümanları bırakıp, hiç sebep yokken onlardan kaçmışlardır. Hatta rivâyet edildiğine göre, **Ebû Süfyan** dağa çıkıp, "**İbn Ebî Kebşe** (Hz. Peygamber) nerede! **İbn Ebî Kuhâfe** (Hz. Ebu Bekir) nerede? **İbnu'l-Hattâb** nerede?" diye bağırmıştı. **Hz. Ömer** (r.a)'de ona karşılık vermiş ve aralarında sözler geçmiş, ama **Ebû Süfyan** dağdan inip onların yanına varmaya cesaret edememişti.

b) Kâfirler, Mekke'ye dönerlerken, yolun yarısında, "Biz, hiçbir şey yapmadık. Onların pek çoğunu öldürdük ve sonra tam galipken onları bıraktık. Haydi dönüp, bunların kökünü tamamen kazıyalım" dediler. Onlar tam bunu kararlaştırırlarken, Allahu Teâlâ, kalplerine bir korku attı.

Bu hususta diğer görüşe göre, bu vaad sadece Uhud günü ile ilgili olmayıp, umûmîdir. **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "Sanki şöyle denilmek istenmektedir: Bu hadise, her ne kadar sizin için Uhud gününde vukû bulmuş ise de, Allahu Teâlâ, kâfirleri ezmek ve dininizi diğer dinlere üstün getirmek için, bundan sonra da kâfirlerin kalplerine siz Müslümanların korkusunu atacaktır. Allahu Teâlâ, bunu yapmıştır. Böylece İslâm dini, bütün din ve milletlere üstün gelmiştir." Bu âyetin bir benzeri de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, نُصِرْتُ بِالرُّعْبِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ *"Bir aylık mesafede iken, (Allah'ın, kâfirlere) korkumu vermesiyle yardım olundum"*[46] hadis-i şerifidir.

İKİNCİ MESELE

Bu kelimeyi, Kur'ân'ın her yerinde **İbn Âmir** ve **Kisâi,** ayn harfinin zammesiyle, "اَلرُّعُبَ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, ayn'ın sükûnu ile, "اَلرُّعْبَ" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî,** her iki kıraatin de, kullanılan iki lügat (şekil) olduğunu söylemiştir. Nitekim "رَعَبْتُهُ رُعْبًا وَرُعُبًا وَهُوَ مَرْعُوبٌ" denilir. "اَلرُّعْبَ" kelimesinin mastar, "اَلرُّعُبَ" kelimesinin de bu mastardan bir isim olması da mümkündür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"اَلرُّعْبُ", "Kalpte meydana gelen korku" manasınadır. Bunun asıl manası, "doldurmak"tır. Sel, vâdileri ve nehirleri doldurduğunda "سَيْلٌ رَاعِبٌ" denilir. Korkuya da, kalbi korkuyla doldurduğu için, "رُعْبٌ" denilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"İnkâr edenlerin kalplerine korku salacağız" tabirinin zâhiri, bu korkunun bütün kâfirlerin kalplerine düşmüş olduğunu ifâde eder. İşte bundan dolayı, bazı âlimler bu âyeti zâhiri manası ile almışlardır. Çünkü İslam'a karşı olan herkesin kalbinde, ya savaşırken veya Müslümanlarla tartışırlarken, Müslümanlara karşı bir tür korku bulunur.

Hak Teâlâ'nın, سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ *"İnkâr edenlerin kalplerine korku salacağız"* ifâdesi, kâfirlerin kalbine her türlü korkunun düştüğünü göstermez. Bu ifâde ancak, onların kalbine bazı bakımlardan bu korkunun

46 **Buhârî,** Teyemmûm 1; **Müslim,** Mesâcid, 3, 5 (1/371).

düşmüş olmasını gerektirir. Müfessirlerden bir grup, bu korkunun o kâfirlere has olduğu kanaatindedirler.

Hak Teâlâ'nın بِمَا أَشْرَكُوا بِاللهِ *"Allah'a eş koştuklarından dolayı"* buyruğuna gelince, bil ki buradaki "مَا" lâfzı, mâ-i mastariyye olup, manası, "Allah'a şirk koşmaları sebebiyle" şeklindedir. Bil ki bunun mâkul bir şekilde izahı şöyledir: Dua, çaresiz kalma durumunda iken kabule daha yakındır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Yoksa çaresiz kalmışa kendisine dua ettiği zaman icâbet eden (Allah mı)"* (Neml, 62) buyurmuştur. Allah'ın, bir eşi ve benzeri bulunduğuna inanan kimse için, bir bunalma hali söz konusu değildir. Çünkü o "Eğer bu tanrı bana yardım etmezse, şu diğeri bana yardım eder" der. Eğer onun kalbinde böyle bir bunalma olmazsa, ne duası makbûl olur, ne de yardım gerçekleşir. Bu olmayınca, onun kalbinde bir korku ve dehşetin olması gerekir. Binâenaleyh Allah'a ortak koşmanın, bir korkuyu gerektirdiği sâbit olmuş olur.

Sultan Kelimesinin Manası

Hak Teâlâ'nın, مَا لَمْ يُنَزِّلْ سُلْطَانًا *"Hakkında Allah'ın hiçbir hüccet indirmediği şeyleri..."* buyruğu hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette geçen "sultân" kelimesinin manası, hüccet ve delil demektir. Bu kelimenin izahı hususunda şu görüşler ileri sürülmüştür:

a) Bu kelime, kendisiyle kandilin tutuşturulup yandığı اَلسَّلِيطُ "susam yağı" kelimesinden türemiştir. Kendileri sayesinde insanlar haklarını elde edebildikleri için hükümdarlara ve ümerâya da اَلسَّلَاطِينُ "sultanlar" denilmiştir.

b) Arapçada "sultân" kelimesi hüccet demektir. Hüccet ve burhan sahibi olduğu için hükümdara da "sultân" denilmiştir.

c) **Leys** şöyle demiştir: "Sultân" kudret demektir. Çünkü bu kelime binası "تَسْلِيط" kelimesindendir. Bu izaha göre "سُلْطَانُ الْمَلِكِ" ifâdesinin manası, "Hükümdarın kuvvet ve kudreti" demektir. Bâtılı defedip savaştırmaya kudreti olduğu için "burhân"a (aklî delile) de "sultân" adı verilmiştir.

d) **İbn Dureyd** şöyle demektedir: "Her şeyin sultanı, o şeyin keskinliği demektir. Bu kelime اَللِّسَانُ السَّلِيطُ "keskin dil, tenkit edici dil" ifâdesinden alınmıştır. "اَلسَّلَاطَةُ" kelimesi de keskinlik ve hiddet anlamındadır.

***İKİNCİ MESELE:* "مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا" Tabirinin Tefsiri**

Hak Teâlâ'nın, *"Hakkında Allah'ın hiç bir hüccet indirmediği şeyleri..."* buyruğu, bu hususta bir hüccetin bulunduğunu, ama ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın onu indirip izhâr etmediği zannını uyandırırsa, buna şöyle cevap verilir: Eğer bu böyle olsaydı, Allahu Teâlâ onunla ilgili bir hüccet indirirdi. Allah onunla ilgili bir hüccet indirmediğine göre, onun bulunmadığı sabit olur. Bu hususta netice-i kelâm, kelâmcıların söylemiş olduğu şu sözlerdir: Bu, delili olmayan şeylerdendir. Binâenaleyh ispatı câiz değildir. Bazı kelâmcılar biraz daha ileri giderek, "Bunun delili yoktur; Binâenaleyh yokluğu gerekir" demişlerdir. Bazı kelâmcılar da bu yolla, Cenâb-ı Hakk'ın birliğine istidlâl edip şöyle demişlerdir: "Yaratıcı ancak, "muhdes" varlıkların kendisine muhtaç olmasıyla ispat edilir. Bu ihtiyacın giderilmesi, bir yaratıcının ispat edilmesi için kâfidir. Binâenaleyh birden fazla olanı ispat etmenin imkânı yoktur; bu sebeple de onu ispata kalkışmak câiz değildir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet, taklîd'in bozukluğuna delâlet etmektedir. Bu böyledir, çünkü âyet, şirkin bir hüccet ve delilinin bulunmadığına delâlet eder. Binâenaleyh onun varlığına hükmetmenin bâtıl olması gerekir. Bu, ancak, varlığına dair delil bulunmayan şeyin ispat edilmesinin bâtıl olduğu söylendiği zaman doğru olur. Binâenaleyh taklidin geçerli olduğunu söylemenin fasit olması gerekir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَمَأْوٰيهُمُ النَّارُ *"Onların yurtları cehennemdir"* buyurmuştur.

Bil ki Cenâb-ı Hak, müşriklerin dünyadaki hallerini beyân etmiştir; ki bu halleri de onların kalplerine korku düşmesidir. Yine onların âhiretteki hallerini de beyan etmiştir ki bu da, onların varacakları yerin ve meskenlerinin cehennem olduğudur.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ *"Zâlimlerin dönüp varacağı yer ne kötüdür!"* buyurmuştur. "Mesva" kelimesi, insanın karar kılıp varacağı, yerleşeceği yer, mekân demektir. Bu kelime, Arapların "ثَوٰى - يَثْوِى - ثُوِيًّا" tabirlerinden alınmıştır. "Mesva" kelimesinin çoğulu "mesâvi" (meskenler, barınaklar) şeklinde gelir.

Allah'ın Zafer Va'dinin Bağlı Olduğu Şartlar

وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهٗٓ اِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِاِذْنِهٖۚ حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِى الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَآ اَرٰيكُمْ مَا تُحِبُّونَۜ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْاٰخِرَةِۚ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْۚ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْۜ وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٥٢﴾

"Celâlim hakkı için: Allah size olan va'dini, -O'nun izni ile onları öldüregeldiğiniz, hatta sevmekte olduğunuz (zafer)i de size gösterdiğiniz zamâna kadar- yerine getirmişti. Sonra siz gevşeklik gösterdiniz, isyan ettiniz, işlerin idaresi hususunda çekiştiniz. İçinizden kimi dünyayı istiyor, içinizden kimi de âhireti arzuluyordu. Sonra Allah, sizi imtihan etmek için sizi onlardan geri çevirdi. Allah sizi muhakkak bağışladı da. Zâten Allah mü'minlere bol lütf u inâyet sahibidir" (Âl-i İmran, 152).

Bil ki, bu âyetin daha önceki âyetlerle münasebeti pek çok bakımdandır:

a) Hz. Peygamber ve ashâbı, Uhud'da başlarına gelen musibetle Medine'ye dönünce, ashâbdan bazıları, "Bu, bizim başımıza neden geldi? Halbuki Allah bize yardım edeceğini va'detmişti..." dediler. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ bu âyeti inzâl etti..

b) Ashabdan bazıları şöyle demişlerdi: "Hz. Peygamber (s.a.s) rüyasında bir koç kestiğini görmüştü. Cenâb-ı Hak O'nun rüyâsını, Uhud gününde müşriklerin sancaktarı olan **Talha İbn Osman** ile, bundan sonra yine sancaktarlık yapan dokuz kişinin öldürülmesiyle gerçekleştirmişti ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهٗ *"Andolsun ki, Allah'ın size olan va'di yerine geldi"* buyruğunun manasıdır. Cenâb-ı Hak bu ifâdeyle, Resûlü Hz. Muhammed (s.a.s)'in rüyâsını doğrulayıp gerçekleştirmeyi kastetmiştir.

c) Bu va'din, Hak Teâlâ'nın, *"Evet, siz sabreder, sakınırsanız; onlar da ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabbiniz size yardım edecektir"* (Âl-i İmran, 125) âyetinde zikretmiş olduğu husus olması da câizdir. Ancak ne var ki bu; sabretmek ve müttaki olmak şartına bağlanmıştır.

d) Bu va'din, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dinine yardım edenlere elbet Allah da yardım edecektir"* (Hacc, 40) âyetinde belirttiği husus olması da câizdir. Ama ne var ki, bu da bir şartla kayıtlanmıştır.

e) Bu va'din, *"Hakkında Allah'ın hiçbir hüccet indirmediği şeyleri O'na eş koştuklarından dolayı, küfre girenlerin kalplerine korku salacağız..."* (Âl-i İmran, 151) âyetinde belirtilen husus olması da caizdir.

f) Buradaki va'din, Hz. Peygamber (s.a.s)'in okçulara, *"Buradan ayrılmayın; çünkü biz, siz buradan ayrılmadığınız sürece mutlaka galip geleceğiz"* şeklindeki sözleri olduğu da söylenmiştir.

g) **Ebû Müslim** şöyle demiştir: Cenâb-ı Hak, önceki âyette onlara, kâfirlerin kalplerine korku salacağını va'dedince; bu hususu, Uhud vak'asında onlara yardım va'dini gerçekleştirdiğini hatırlatmakla te'kid etmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, onlara, sabredip muttakî olmaları şartıyla yardım edeceğini va'dedip, onlar da bu şarta harfiyyen uyunca, şüphesiz Cenâb-ı Hak meşrûtu yerine getirmiş, onlara yardımını yapmıştı. Vaktâ ki onlar şartı ihlâl ettiler, meşrût olan (yardım da) ellerinden kaçtı.

Âyetin münasebet vecihlerini iyice kavrayınca şunu deriz ki, bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demiştir: "صَدَقَ" fiili, iki mef'ûl alır. Meselâ sen, صَدَقْتُهُ الْوَعْدَ وَالْوَعِيدَ "Ben ona olan va'di ve vaîdi yerine getirdim" dersin...

***İKİNCİ MESELE:* Okçuların Gevşeyip Yerlerini Bırakmaları**

Uhud vakasında, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Uhud'u arkasına alıp yüzünü Medine'ye doğru çevirdiğini, okçuları dağın eteğine yerleştirdiğini ve onlara, "Burada kalın; savaş ister bizim lehimize isterse aleyhimize olsun, sakın yerinizden ayrılmayın..." şeklinde emir verdiğini zikretmiştik. Müşrikler savaşa yöneldiğinde okçular onlara ok atmaya başladılar. Diğer Müslümanlar da onlara kılıç darbeleri indiriyordu. Derken, müşrikler yenilgiye uğradılar. Müslümanlar da onların kökünü kazımak (hiss) için; onları takib ediyorlardı...

Leys, buradaki "اَلْحِسّ" kelimesinin "geniş çaplı bir öldürme" anlamına geldiğini; binâenaleyh buradaki "تَحُسُّونَهُمْ"tabirinin manasının, "Sizler onları çokça öldürüyordunuz" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Ebû Ubeyd, Zeccâc** ve **İbn Kuteybe** de şöyle demektedir: "اَلْحِسُّ" kelimesi, öldürerek köklerini kazımak manasına gelir. Nitekim, soğuk kendilerini öldürdüğü zaman,

"جَرَادٌ مَحْسُوسٌ" (Ölmüş çekirgeler) denilir. Her şeyi kasıp kavurduğu zaman "سَنَةٌ حَسُوسٌ" (kırıp geçiren kıtlık...) denilir. Buna göre "تَحُسُّونَهُمْ" tabirinin manası, "öldürerek onların kökünü kazıyordunuz.." şeklinde olur. İştikâk âlimleri, bir kimse birisini öldürdüğünde, bunu ifâde için "حَسَّهُ" lâfzının kullanıldığını söylemişlerdir. Çünkü o kimse, öldürmek suretiyle maktülü hissiz ve duyarsız bir hale getirmiştir. Bu, bir kimsenin karnı ağrıdığında "بَطِنَهُ"; başı ağrıdığında da "رَأْسَهُ" denilmesi gibidir. Cenâb-ı Hakk'ın, "بِإِذْنِهِ" sözünün manası, "O'nun ilmiyle..." demektir. Buna göre bu tabirin manası şudur: "Allahu Teâlâ, size müttaki olup tâatına sabr u sebât etmeniz şartıyla yardım edeceğini va'dedip, siz de bu şartı tastamam yerine getirdiğiniz için, O va'dini gerçekleştirdi ve düşmanlarınıza karşı size yardım etti. Ama ne zaman ki şartlara riâyet etmeyip Rabbinizin emrine isyân ettiniz, hiç şüphesiz o zaman o ilahî yardım ve nusret de yok olup gitti, zâil oldu."

Cenâb-ı Hakk'ın حَتّٰى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ *"Derken siz gevşeklik gösterdiniz; sevdiğiniz şeyi size gösterdikten sonra isyân ettiniz, emr hususunda çekiştiniz"* buyruğu hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: "Hak Teâlâ'nın, حَتّٰى إِذَا فَشِلْتُمْ *"Derken siz gevşeklik gösterdiniz"* ifâdesi, zâhirine göre şart cümlesi gibidir. Bunun mutlaka bir cevabı olması gerekir; o halde bunun cevabı nerededir?"

Bil ki, âlimler bu konuda şu iki yolu izlemişlerdir:

Birinci yol: Bu ifâde, bir şart cümlesi değildir. Aksine, "وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللهُ وَعْدَهُ حَتّٰى إِذَا فَشِلْتُمْ" buyruğunun manası, "sizden bir gevşeklik ve emir konusunda bir münakaşa sadır oluncaya kadar, muhakkak ki Allah size yardım etmişti" şeklindedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, onların müttakî olmaları ve tâatlara sabretmeleri şartıyla, onlara yardım edeceğini va'detmişti. Binâenaleyh, onlar korkup, yılgınlık gösterip ve de isyan edince, Allah'ın yardımı sona erdi. Bu görüşe göre, "حَتّٰى" lafzı, "إِلٰى" (... caya kadar) manasında olmak üzere, bir "gaye" ifâde eder. Binâenaleyh, âyetteki, "حَتّٰى إِذَا" terkibinin manası, "إِلٰى أَنْ" (... caya kadar) veya "إِلٰى حِينِ" (yılgınlık gösterdiğiniz zamana, vakte kadar...) şeklinde olur.

İkinci yol: Cenâb-ı Hakk'ın "حَتّٰى إِذَا فَشِلْتُمْ" buyruğunun bir şart cümlesi olmaya elverişli olmasıdır. Bu görüşe göre âlimler, bu şartın cevabı hususunda ihtilâf edip şu izahları yapmışlardır:

a) Basralıların görüşü olup, buna göre buradaki şartın cevabı mahzuftur. Buna göre kelâmın takdiri ise, حَتّٰى اِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِى الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا اَرٰيكُمْ مَا تُحِبُّونَ مَنَعَكُمُ اللّٰهُ نَصْرَهُ "Derken siz gevşeklik gösterip; Allah sevdiğiniz şeyi size gösterdikten sonra isyân ederek emr hususunda çekişince, Allah sizden yardımını çekti.." şeklinde olur. Hak Teâlâ'nın, وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهُ *"Celâlim hakkı için, Allah size olan va'dini yerine getirmişti"* buyruğunun manası, böyle bir cevabın takdir edileceğine delâlet ettiği için, bu cevabın hazfi güzel ve yerinde olmuştur. Bu nevi âyetler Kur'ân-ı Kerim'de pek çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer yeryüzünde bir tünel, veya semâda bir merdiven bulabilir de, onlara bir mu'cize getirebilirsen"* (En'âm, 35) buyurmuştur ki bunun cevabı "فَافْعَلْ" (bunu yap!) emri olup şart, cevabın bu şekilde olacağına delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Yine O, *"Yoksa o, gecenin saatlerinde kıyam edip (namaz kılan) kimse mi?"* (Zümer, 9) buyurmuştur ki, kelâmın takdiri, "Yoksa, kıyam eden kimse, böyle olmayan kimse gibi midir?" "اَمْ مَنْ هُوَ قَانِتٌ كَمَنْ لَا يَكُونُ كَذٰلِكَ" şeklindedir.

b) Kûfelilerin görüşü, **Ferrâ**'nın da tercihi olup buna göre, bu ifâdenin cevabı, Cenâb-ı Hakk'ın وَعَصَيْتُمْ "İsyân ettiniz" sözüdür. Bu ifâdenin başındaki vâv harfi zâiddir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا اَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ وَنَادَيْنَاهُ *"Vaktaki ikisi de Allah'ın emrine teslim oldular, (İbrahim) onu alnı üzere yıktı. Biz ona ... nida ettik"* (Saffât, 103-104) buyurmuştur. Esâsen mâna, vâv harfi olmaksızın "نَادَيْنَاهُ" (Biz ona... nidâ ettik.) şeklindedir. İşte burada da böyledir. Yılgınlık gösterme ve çekişme isyân etmeye sebep olunca kelâmın takdiri; "Derken siz gevşeklik gösterip emir hususunda çekişince, isyân etmiş oldunuz..." şeklinde olur. Buna göre buradaki vâv harfi zâid olmuştur. Bu görüşü destekleyenlerden bazıları, Hak Teâlâ'nın, حَتّٰى اِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا *"Nihâyet oraya varıp, kapıları açılınca..."* (Zümer, 73) âyetinin deliliyle, "حَتّٰى اِذَا" sözünün cevabına vâv getirmenin, Arapların usûlü olduğunu iddia etmişlerdir. Buna göre âyetin takdiri, "حَتّٰى اِذَا جَاؤُهَا فُتِحَتْ" "Nihayet oraya vardıklarında, oranın kapıları açıldı" şeklinde olur. Buna göre eğer, "sizin yılgınlık gösterip çekişmeniz bir mâsiyettir. Bundan dolayı biz yılgınlık göstermeyi ve çekişmeyi mâsiyetin sebebi kabul eder isek; bir şeyin yine kendisinin sebebi olması gerekir ki bu fâsittir" denilir ise, biz deriz ki: "Buradaki isyandan murat, onların o yerden ayrılmalarıdır. Şüphesiz yılgınlık gösterme ve çekişme de, onların o yerlerinden çıkmalarını gerektiren şeylerdir. Binâenaleyh bunda, bir şeyi yine kendisinin sebebi kılma

yoktur." Bil ki Basralılar, bu cevabı kabul etmezler. Çünkü onların ekolüne göre, buradaki vâv harfini "zâide" kabul etmek câiz değildir.

c) Âyetin takdiri şöyle olabilir: "(Allah) size sevmekte olduğunuz (zafer)i gösterdikten sonra, siz gevşeklik gösterip isyan edip, emir (işlerin idaresi) hususunda çekişerek iki kısma ayrıldınız: Kiminiz dünyayı, kiminiz de âhireti istiyordu. "Binâenaleyh bu şartın cevabı, "iki kısma ayrıldınız..." ifâdesidir. Fakat, âyetteki *"İçinizden kimi dünyayı istiyor, kimi de âhireti diliyordu"* sözü, aynı faydayı sağlayıp, aynı mânayı ifâde ettiği için, bu cevap sözde hazfedilmiştir. Çünkü "مِنْ" edatı teb'iz (kısmîlik) ifâde eder ki, bu da böyle bir bölünmeyi gösterir. Bu, hatırıma gelen bir ihtimaldir.

d) **Ebû Müslim**, "Bu ifâdenin cevabı, âyetteki" صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ *"Sizi onlardan geri çevirdi"* kısmıdır ve bunun takdiri, "Sonra siz yılgınlık gösterdiniz... Allah sizi imtihan etmek için, sizi onlardan geri çevirdi" şeklindedir. Bu sözün başındaki "ثُمَّ" (sonra) kelimesi sanki yok gibidir" demiştir. Ebû Müslim'in bu izahı, son derece uzak ihtimaldir. Allah en iyi ini bilir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, bu âyette üç şey zikretmiştir:

Birincisi: Feşel (gevşeklik gösterme)dir ki, bu zayıflık manasına gelir. "Feşel" kelimesinin, korkaklık manasına geldiği de söylenmiştir ki, bu Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا *"Çekişmeyin, yoksa zayıflarsınız"* (Enfal, 46) âyetinin delâletiyle bâtıldır. Çünkü burada bu kelimenin, "yoksa korkarsınız" manasına gelmesi uygun düşmez.

İkincisi: Emir (işlerini idaresi) hususunda çekişmedir ki, bu konuyla ilgili şu iki bahis vardır:

1- Bu çekişmeden murat, şudur: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, okçulara yerlerinden kesinlikle ayrılmamalarını emredip, **Abdullah İbn Cübeyr** (r.a)'i onlara reis tayin edip müşrikler ortaya çıkınca, bunlar da onları bozguna uğrayıncaya kadar ok yağmuruna tutmuşlardı. Sonra bu okçular, müşriklerin kadınlarının dağa tırmanıp -ayaklarındaki halhallar görünecek şekilde- bacaklarının açıldığını gördüklerinde, "Ganimet, Ganimet!" dediler. Bunun üzerine reisleri **Abdullah** (r.a), "Allah'ın Resulü bize buradan ayrılmamamızı tembih etti" deyince, onlar onu dinlememiş ve ganimet elde etmek için koşup gitmişlerdi. Geride **Abdullah** ile birlikte on kişiden daha az bir grup kalmıştı ki onların hepsini de müşrikler öldürmüşlerdi. İşte âyette bahsedilen "çekişme"den maksat budur.

2- Âyetteki *"emir hususunda"* tabiri hakkında şu iki izah yapılmıştır:

a) Buradaki "emir", durum, hal ve vaziyet manasınadır. Yani, "İçinde olduğunuz durum hakkında..." demektir.

b) Buradaki "emir", nehyin zıddı olan emirdir. Buna göre mana, " Sizler, Hz. Peygamber'in, yerinizden ayrılmama emri hususunda çekiştiniz" şeklindedir.

Üçüncüsü, Sevmekte olduğunuz (zafer)i size gösterdikten sonra isyan etmenizdir ki bundan maksat, "Bulunduğunuz yerde durmayıp, orayı terk etmek suretiyle isyan ettiniz" manasıdır.

Geriye, bu âyetle ilgili birkaç soru kalır:

1- Allahu Teâlâ; feşel, yani "gevşeklik gösterme"yi niçin "çekişme ve isyan etme"den önce zikretmiştir?

Cevap: Okçular, kâfirlerin bozguna uğradığını görüp, ganimet elde etme sevdasına düşünce, bu arzu yüzünden, gönüllerinde orada durma hususunda bir gevşeme meydana geldi. Sonra kendi kendilerine (vicdanlarında), "ganimet elde etmek için gidelim mi, gitmeyelim mi?" diye bir çekişme içine düştüler. Daha sonra da, ganimet elde etmekle meşgul oldular.

2- O yerden ayrılmak suretiyle işlenen bu isyan, onlardan sadece bir kısmına ait iken, niçin âyetteki itâb (kınama), umûma yöneltilmiştir?

Cevap: Bu (isyan ettiniz) hitabı, her ne kadar umûmî ise de, kendisinden sonra onu tahsis eden (sınırlayan) bir ifâde gelmiştir. Bu da, *"İçinizden kimi dünyayı istiyor, içinizden kimi de âhireti diliyordu"* sözüdür.

3- Âyetteki, *"arzu ettiğiniz (zafer)i de size gösterdikten sonra..."* ifâdesinin manası nedir?

Cevap: Bunun maksadı, isyanın büyüklüğüne dikkat çekmektir: Çünkü, Allahu Teâlâ'nın, va'dini gerçekleştirmek sûretiyle kendilerine ikram ettiğini müşâhede ettiklerinde, onlara böyle bir isyandan kaçınmak gerekirdi. Onlar, böyle bir günaha cesaret edip, bunu işleyince, Hak Teâlâ bu ikramını onlardan geri çekmiş ve onlara isyanlarının cezasını tattırmıştır.

Sonra Cenâb-ı Hak, ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ *"Sonra (Allah) sizi imtihan etmek için, sizi onlardan geri çevirdi"* buyurmuştur. Bu âyetin tefsiri hususunda, bizim (Ehl-i sünnet) âlimleri ile Mu'tezile'nin görüşleri farklıdır. Çünkü Allah'ın onları kâfirlerden geri çevirmesi bir günahtır. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, bu geri çevirme işini kendisine nasıl nisbet etmiştir?

Bizim âlimlerimize göre müşkilat yoktur. Çünkü âlimlerimize göre, hayır da şer de Allah'ın yaratması ve irâdesi iledir. Buna göre âlimlerimiz, bu âyetteki "geri çevirme"nin, "Allahu Teâlâ Müslümanları kâfirlerden geri çevirdi, kalplerine bozgun fikrini attı ve kâfirleri onlara musallat kıldı" manasında olduğunu söylemişlerdir. Bu, müfessirlerin ekserisinin görüşüdür.

Mu'tezile, bu mânanın câiz olmadığını ve bunun câiz olmayacağına naklî ve aklî delillerin de delâlet ettiğini söylemiştir. Onlar "Naklî delil, *"Hakikaten, iki ordu karşılaştığı gün, içinizden geri dönenler (yok mu), onları, yaptıkları bazı şeylerden dolayı, ancak şeytan kaydırmak istedi..."* (Âl-i İmran, 155) âyetidir. Allahu Teâlâ, bu âyette, onlardan sâdır olan şeyi şeytana nisbet etmiştir. Binâenaleyh bundan sonra bu şeyi artık nasıl olur da kendisine izafe edebilir? Aklî delil ise şudur: Allahu Teâlâ, onları bu geri dönmeden dolayı kınamıştır. Allah'ın insanları boylarının uzunluğu veya kısalığından, hastalıklı veya sıhhatli olmalarından ötürü kınaması câiz olmadığı gibi, böyle bir fiilden ötürü, bu insanları kınaması da câiz değildir" demişlerdir.

Daha sonra onlar, şu açıklamaları yapmışlardır:

a) **Cübbâî** şöyle der: "Okçular iki kısma ayrıldılar: Bir kısmı, ganimet elde etmek için mevzîlerini terk etmiş, bir kısmı ise orada kalmıştı. Sonra orada kalanları düşman kuşattı. Eğer yerlerini terk edenler de orada kalmış olsalardı, şüphe yok ki, düşman onları da hiç faydasız yere öldürecekti. İşte bundan dolayı onların orayı terk edip, düşmandan korunabilecekleri bir yere çekilmeleri câizdir. Baksana, Hz. Peygamber (s.a.s) ashabından bir grup ile dağa doğru çekilip, sırtlarını dağa verip kendilerini muhafazaya almışlar ve böyle yapmakla âsi olmamışlardı. Böyle bir geri çekilme câiz olunca, "Allah'ın izni ve emriyle oldu" manasında, Hak Teâlâ bu işi kendisine nisbet etmiştir. Daha sonra da Hak Teâlâ, *"Sizi imtihan etmek için..."* buyurmuştur ki, bundan murat şudur: "Allahu Teâlâ onları o yere döndürüp onlar da orada kendilerini muhafaza altına alınca, orada da cihad etmelerini ve geri kalan Müslümanları müdafaa etmelerini emretmiştir. Hezimete uğradıktan ve harp meydanında akrabaları ile dostlarının öldürüldüğünü gördükten sonra, Müslümanların yeniden cihada yönelmeleri, hiç şüphe yok ki en büyük bir imtihan olmuştur."

Şâyet, "Bu izaha göre, Allah'ın kâfirlerden geri çevirdiği Müslümanlar, günah işlemiş olmazlar. Öyle ise, daha niçin Cenâb-ı Hak, 'Allah sizi

muhakkak bağışladı..' buyurmuştur?" denilir ise, biz (Mu'tezile) deriz ki: "Âyet, bu geri dönme hususunda ma'zûr olanları da olmayanları da içine almaktadır. Ma'zûr olmayanlar, ilk önce bozgunu başlatıp, devam eden ve emre isyan edenlerdir. Binâenaleyh Allah'ın, *"Sizi onlardan geri çevirdi"* ifâdesi, ma'zûr olanlarla ilgili olmuş olur. Çünkü âyet, iki kısma ve iki hükme şâmil olunca, her hüküm ilgili olduğu kısma âit olmuş olur. Bu âyetin bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, *"(Resûlullah) ancak o iki (kişinin) ikincisi idi. Hani onlar mağarada idiler. Peygamber o vakit arkadaşı (Ebu Bekir'e), 'Tasalanma, Allah hiç şüphe yok ki bizimle beraberdir' diyordu. Bunun üzerine Allah onun üzerine sekînesini indirdi"* (Tevbe, 40) âyetidir. Burada, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kendisine "Tasalanma..." dediği, **Hz. Ebû Bekir** (r.a)'dir. Çünkü **Hz. Ebû Bekir** (r.a), bu sözden önce korkuyordu. Bunu duyunca korkusu dindi ve sakinleşti. Cenab-ı Hak daha sonra, *"(Allah), O (peygamberi) görmediğiniz ordularla güçlendirmiştir"* (Tevbe, 40) buyurmuştur ki, bununla da **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'i değil, Hz. Peygamber (s.a.s)'i kastetmiştir. Çünkü bunların ikisi birlikte zikredilmişlerdir... İşte **Cübbâi**'nin bu konuda söylediklerinin hepsi budur.

b) **Ebû Müslim el-İsfehâni**'nin söylediği şu izahtır: "Hak Teâlâ'nın, *"Sizi onlardan geri çevirdi"* buyruğundan maksat, "Müslümanların isyanlarına ve gevşeklik göstermelerine bir cezâ olsun diye, kâfirlerin kalplerindeki Müslümanlardan duydukları korkuyu giderdi" manasıdır. Sonra Cenâb-ı Hak, *"Sizi imtihan etmek için.."* buyurmuştur ki bu, "Emrine muhalefet edip, ganimet elde etmeye yönelmeniz hususunda, Allah'a dönüp, O'na yönelerek, O'ndan mağfiret talep edesiniz diye, bu geri çevirmeyi size bir belâ kıldı" manasınadır. Daha sonra Hak Teâlâ onlara, kendilerini affettiğini bildirmiştir."

c) **Ka'bî,** bu ifâdenin, "sonra size birçok nimetler verip, yükünüzü hafifletmek suretiyle sizi imtihan etmek için, Allahu Teâlâ hemen yeniden savaşa dönmenizi emretmemek sûretiyle, sizi onlardan çevirmiştir" manasında olduğunu söylemiştir. Bu konuda, onların yaptığı izahlar işte bunlardır. Allah en iyisini bilendir.

Sonra Cenâb-ı Allah, وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ *"(Allah) sizi muhakkak bağışladı"* buyurmuştur ki bu ifâdenin zâhiri, onlardan daha önce bir günah sâdır olmasını gerektirir. **Kâdî** şöyle demiştir: "Eğer bu, küçük günahlardan ise, Cenâb-ı Hakk'ın onu tevbe edilmeden de affedebileceğini söylemek doğru olur. Eğer bu, büyük günahlardan ise, büyük günah sahibi olanların, tevbe

etmeden af ve mağfirete uğrayamayacaklarına delil bulunduğu için, onların mutlaka tevbe etmiş olduklarını kabul etmek gerekir."

Bil ki bu günah şüphesiz, bir büyük günahtır. Çünkü o okçular, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nassının (hadisinin) açık manasına muhalefet etmişlerdir. Bu muhalefet, Müslümanların bozulmasına ve ileri gelen birçok Müslümanın öldürülmesine sebep olmuştur. Bütün bunların, günah-ı kebâir cinsinden olduğu herkesin malumudur. Yine Hak Teâlâ'nın, *"Kim böyle bir günde o (kâfirlere) arka çevirirse..."* (Enfal, 16) âyetinin zâhiri de, bu işin büyük günah olduğuna delâlet eder. Bu son âyetin, Bedir savaşındaki Müslümanlara has olduğunu söyleyenlerin görüşü zayıftır. Çünkü âyetin lâfzı umûmîdir ve maksatta da bir farklılık yoktur. Binâenaleyh âyeti tahsis etmek (sınırlandırmak) imkânsızdır. Sonra bu âyetin zâhiri, Hak Teâlâ'nın onları tevbesiz olarak affettiğini gösterir. Çünkü âyette tevbeden bahsedilmemektedir. Binâenaleyh bu, Allahu Teâlâ'nın, büyük günah sahiplerini de bazen affedebileceğine bir delildir. **Mu'tezile**'nin, bunun imkânsızlığına dair delilinin cevabı, Bakara Sûresi'nin tefsirinde geçmişti.

Sonra Cenâb-ı Allah, وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ *"Zâten Allah, mü'minlere bol lütf u inâyet sahibidir"* buyurmuştur ki, bu ifâde, daha önce geçen ilâhi yardım ve günahkârları af ile ilgilidir. Bu âyet, büyük günah sahibinin mü'min olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü biz bu günahın, günah-ı kebâirden olduğunu açıklamıştık. Allahu Teâlâ bu buyruğunda onları "mü'minler" diye adlandırmıştır ki bu, **Mu'tezile**'nin iddiasının aksine, büyük günah sahiplerinin de mü'min olmasını gerektirir. Allah en iyisini bilendir.

Uhud Günü Müslüman Ordusunun Dağılması

إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُۥنَ عَلَىٰٓ أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِىٓ أُخْرَىٰكُمْ فَأَثَٰبَكُمْ غَمًّۢا بِغَمٍّ لِّكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَآ أَصَابَكُمْ ۗ وَاللّٰهُ خَبِيرٌۢ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٥٣﴾

"O vakit siz, boyuna uzaklaşıyor, hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz. Peygamber ise, arkanızdan sizi çağırıyordu. Bunun üzerine (Allah), sizi keder üstüne kederle cezalandırdı. (Bu), ne elinizden gidene, ne de başınıza gelene esef etmemeniz içindir. Allah, ne yaparsanız hakkıyla haberdardır" (Âl-i İmran, 153).

Bu âyet hakkında şu iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu âyet de, mâkabli ile ilgilidir. Bu görüşe göre, şu izahlar yapılabilir:

a) Cenâb-ı Hak sanki şöyle demek istemiştir: "Boyuna uzaklaştığınız o zaman, Allah sizi affetti." Çünkü Allah'ın onları affetmesi, mutlaka onların işledikleri bir işten dolayıdır. Bu iş de, *"boyuna uzaklaşıyordunuz"* ifâdesinin anlattığı iştir ki bundan maksat, onların mevzilerini bırakıp, o vâdide hiç kimseye dönüp bakmayacak şekilde bozguna uğramış gibi hareket etmeleridir.

b) "Siz boyuna uzaklaşırken, Allah sizi onlardan geri çevirdi."

c) Bunun takdiri, "Siz boyuna uzaklaşırken, Allah sizi imtihan etmek için, sizi onlardan geri çevirdi" şeklinde de olabilir.

İkinci görüş: Bu, öncesi ile herhangi bir ilgisi olmayan bir âyettir. Buna göre kelâmın takdiri, "Hatırla o vakti ki siz o zaman boyuna uzaklaşıyordunuz..." şeklindedir.

Âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "**Hasan el-Basrî**, bu ifâdeyi "اِذْ تُصْعِدُونَ فِى الْجَبَلِ" (hani dağa çıkıyordunuz) şeklinde; **Ubey İbn Ka'b** "اِذْ تُصْعِدُونَ فِى الْوَادِى" (Hani vadide uzaklaşıyordunuz) şeklinde, **Ebû Hayve** de, te harfinin fethası ve ayn harfinin şeddesi ile, "تَصَعَّدَ فِى السُّلَّمِ" (merdivene tırmandı) fiilinden olarak, "اِذْ تَصَعَّدُونَ" (tırmanıyordunuz) şeklinde okumuşlardır."

İKİNCİ MESELE

"اَلْإِصْعَادُ" mastarı, yeryüzünde gitmek ve uzaklaşmak manasına gelir. "صَعِدَ فِى الْجَبَلِ"(Dağa tırmandı), "اَصْعَدَ فِى الْاَرْضِ" (Yüksek bir yere çıktı) ve, "اَصْعَدْنَا مِنْ مَكَّةَ اِلَى الْمَدِينَةِ" (Mekke'den Medine'ye doğru uzaklaştık) denilir. **Ebu Muaz en-Nahvî** şöyle demiştir: "Vâdi, nehir ve boğaz gibi aşağısı ve yukarısı olan her şey hakkında olup, bir kimse onun aşağısından yukarılarına çıktığı zaman "صَعِدَ فُلَانٌ فِى الْوَادِى" (falanca vâdinin yukarılarına çıktı) denilir, Merdiven gibi şeylere tırmanma için "صَعَّدَ", fiili kullanılır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَلْوُنَ عَلٰى اَحَدٍ *"Hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz"* buyruğuna gelince, yani, "Harbin şiddetinden dolayı hiç kimseye dönüp

bakamıyordunuz" demektir. Bu tabirin aslı şudur: "Bir şeye dönüp bakmak isteyen kimse oraya doğru boynunu veyahut da hayvanın yularını meylettirir "يَلْوِى اِلَيْهِ عُنُقَهُ" hiçbir şeye meyletmeyip çekip gittiği zaman ise o kimse için "لَمْ يَلْوِهِ" yani "ona dönüp bakmadı" denilir" şeklindeki kullanıştır. Daha sonraysa bu fiil, bir şeye, meyletmemek ve iltifât etmemek manasında kullanılmıştır. Meselâ, "فُلَانٌ لَا يَلْوِى عَلَى شَىْءٍ" yani, "falanca o şeye dönüp bakmadı, ona aldırış etmedi" denilir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ "Peygamber ise sizi çağırıyordu" buyurmuştur. Yani, Hz. Peygamber, "اِلَىَّ عِبَادَ اللهِ، أَنَا رَسُولُ اللهِ مَنْ كَرَّ فَلَهُ الْجَنَّةُ" yani, *"Ey Allah'ın kulları, bana bana geliniz.. Ben, Allah'ın resûlüyüm... Kim hücum ederse, muhakkak ki onun için cennet vardır"* diyordu. Bu ifâdeden muradın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onları kendisine çağırması, böylece de onların Hz. Peygamber'in yanında toplanıp ayrılmamaları olması muhtemel olduğu gibi, bundan muradın Hz. Peygamber (s.a.s)'in onları düşmanla savaşmaya çağırmış olması da muhtemeldir.

Cenâb-ı Hak sonra, "فِى اُخْرٰيكُمْ" buyurmuştur ki, "Yani sizin arkanızdan" demektir. جِئْتُ فِي أَوَّلِهِمْ وَاُولَاهُمْ "Onların önünde ve başında geldim" denildiği gibi, "جِئْتُ فِي آخِرِ النَّاسِ وَاُخْرَاهُمْ" "İnsanların peşinde geldim.." de denilir. Yine, جَاءَ فُلَانٌ فِي أُخْرَيَاتِ النَّاسِ "Falanca, insanların peşinden, sonunda geldi" denilir. Buna göre mana, "Hz. Peygamber (s.a.s) onların arkalarında durmuş olarak onları çağırıyordu. Çünkü ashab, bozguna uğramaları sebebiyle, onun önüne geçmişlerdi" şeklinde olur.

Ganimet Yerine Gam Elde Edilmesi

Cenâb-ı Hakk'ın, فَاَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ *"Bunun üzerine Allah, sizi keder üstüne kederle cezalandırdı"* buyruğuna gelince, bu ifâde hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلثَّوَابُ" lâfzı, genel olarak hayır hakkında kullanılır. Bu kelimenin şer hakkında kullanılması da câizdir. Çünkü bu lâfız, Arapların "ثَابَ إِلَيْهِ عَقْلُهُ" yani, "Aklı ona döndü" tabirinden alınmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ *"Hani, biz Beyt'i insanlar için bir toplantı yeri yapmıştık"* (Bakara, 125) buyurmuştur. Evli kadına da "اَلثَّيِّبُ" denilmektedir. Çünkü, onunla cinsi münasebette bulunan erkek o kadına varır, ona döner. "Sevâp" kelimesinin aslı, ister hayır ister şer olsun, fâilin, fiilinin karşılığının onu

yapan (fâile) dönmesidir. Ama ne var ki örfte bu kelime hassaten hayır işler hakkında kullanılmaktadır. Binâenaleyh buradaki "sevâp" lâfzını, asıl manasına hamledersek sözümüz doğrudur. Ama bu kelimeyi örfteki manasına hamledersek, bu kelime burada tehekküm ve alay üslûbunda gelmiş olur. Bu, تَحِيَّتُكَ الضَّرْبُ وَعِتَابُكَ السَّيْفُ "Âdetâ senin selâmın vurmak; azarlaman da kılıçtır" denilmesi gibidir. Yani, âyetteki "اَلْغَمُّ" (gam), onların umdukları sevap ve mükâfat yerine mükâfat olarak gam verildiği bildirilmiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın, *"Onları elîm bir azâp ile müjdele"* (Tevbe, 34) buyruğundakine benzer bir durumdur.

İKİNCİ MESELE

غَمًّا بِغَمٍّ *"Keder üstüne kederle"* tabirindeki bâ harf-i cerrinin, "mukâbele", "مُعَاوَضَةٌ" (bedel, karşılık) bâ'sı olması muhtemeldir. Bu, هٰذَا بِهٰذَا "Bu, buna mukabildir" denilmesi gibidir. Yani, "Bu, falancaya bedeldir, mukabildir" demektir. Yine bu bâ harfinin, "مَعَ" (ile, berâber) manasında olması da muhtemeldir. Buna göre âyetin takdiri, اَثَابَهُمْ غَمًّا مَعَ غَمٍّ "Onları gam üstüne gam ile cezâlandırdı" şeklindedir. Ama birinci mânaya göre ise, bu konuda şu izâhlar yapılmıştır:

a) **Zeccâc**'ın görüşü olup buna göre mâna şöyle olur: "Siz, Peygamber'in emrine isyân etmeniz sebebiyle, Resûl'e bir gam ve keder tattırınca, Allahu Teâlâ da size bu gam ve kederi tattırdı." Bu da onların hezimete uğramaları ve dostlarının öldürülmesi sebebiyle ortaya çıkan kederdir, gamdır. Buna göre mâna, "Allahu Teâlâ size, o gamdan dolayı bu gammı vermiştir" şeklinde olur.

b) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak bu ifâdeyle, Uhud gününde Müslümanlarda meydana gelen gammın, Bedir gününde müşrikler hakkında meydana gelen gamma bedel olduğunu kastetmiştir ki, O'nun bundan maksadı, "sizin kalbinizde dünyaya karşılık herhangi bir meyil ve iltifat bırakmamasıdır..." Binâenaleyh, "Dünyanın size yönelmesiyle sevinmeyin; sırt çevirmesiyle de mahzun ve mükedder olmayın.." demektir ki, bu Hak Teâlâ'nın, "Uhud harbinde, *"Elinizden çıkana tasalanmayasınız"* (Hadid, 23); Bedir harbinde de; *"Elinize geçen ile sevinip şımarmayasınız"* (Hadid, 23) buyruğunun manasıdır."

Kâdî, Hasan el-Basrî'nin bu açıklamasını tenkit ederek şöyle demiştir: "Uhud gününde, onların kederleri, kâfirlerin istilası ve üstün gelmesi

sebebiyle olmuştu ki, bu bir küfür ve ma'siyettir. O halde daha nasıl, Allah bu gammı kendisine nisbet eder?" **Kâdî**'nin bu tenkidine şu şekilde cevap verilebilir: Allahu Teâlâ'nın, kâfirleri Müslümanlara musallat kılmasında, Müslümanlar için bir çeşit maslahatın bulunduğunu bilmesi sebebiyle böyle yapmış olması uzak bir ihtimal değildir. Bu maslahat da, onların, dünyanın kendilerine gülmesiyle sevinmemeleri; kendilerine sırt dönmesiyle de üzülmemeleri, böylece de kalplerinde Allah'tan başkasıyla meşguliyet halinin kalmamasıdır.

c) Hak Teâlâ'nın, "فَأَثَابَكُمْ" ifâdesindeki fâil olan zamirin, Hz. Peygamber'e râci olması da câizdir. Buna göre mâna şöyle olur: "Sahâbe (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in yüzünün yaralandığını, dişinin kırıldığını ve amcasının da öldürüldüğünü görünce kederlenip mahzun olmuşlardı. Hz. Peygamber (s.a.s) de, onların, ganimet elde etmek için Rab Teâlâ'ya âsi olduklarını; sonra da ganimetten mahrum kaldıklarını ve akrabalarının öldürüldüğünü görünce, işte bütün bunlardan dolayı gamlanıp kederlenmişti. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, "فَأَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ" tabirinden kastedilen, bu olmuş olur.

İkinci takdire göre, ki bu da bâ harf-i cerrinin "مَعَ" manasına olmasıdır, mana şöyle olur: غَمًّا عَلَى غَمٍّ "gam üstüne gam" veya غَمًّا مَعَ غَمٍّ "gamla berâber gam..." Bu da mümkün olan bir mânadır. Çünkü harf-i cerler birbirlerinin yerine geçebilirler. Meselâ sen, مَازِلْتُ بِهِ حَتّٰى فَعَلَ "Yapıncaya kadar, onun yanından ayrılmadım" مَازِلْتُ مَعَهُ حَتّٰى فَعَلَ "Yapıncaya kadar, onun yanından ayrılmadım" نَزَلْتُ بِبَنِى فُلَانٍ "**Benî Fülân**'ın, yanına vardım" veya "نَزَلْتُ عَلَى بَنِى فُلَانٍ" "**Benî Fülân**'ın yanına indim, konakladım, vardım" diyebilirsin.

Mü'minlere Gelen Gam Üstüne Gam Ne Demektir?

Bil ki buradaki gamlar, çok çeşitli idi:

a) Düşmanlarının, gerek mallarına gerekse, canlarına vermiş olduğu zayiattan dolayı meydana gelmiş olan gam.

b) Diğer mü'minlerin başlarına gelmiş olan bu tür şeylerden dolayı gamlanmaları.

c) Hz. Peygamber (s.a.s)'in yüzünün yaralanıp dişinin kırılmasından dolayı hüzünlenmeleri.

d) Hz. Peygamber (s.a.s)'in öldürülmüş olduğu şeklinde yayılmış olan asılsız haberin sebebiyet verdiği gam.

e) Kendilerinden sudûr eden günah ve o günahın cezasından korkmalarından dolayı meydana gelmiş olan gam.

f) Kendilerine vacip olan tevbenin onlara vermiş olduğu gam...

Bu böyledir, çünkü onlar o isyanlarından tevbe ettiklerinde tevbeleri, ancak hezimeti bırakıp bu yenilgiden sonra tekrar savaşa dönmeleriyle tamam olacaktır. Bu da en zor olan şeyler cümlesindendir. Çünkü insan, mağlup olduktan sonra kalbi zayıflayıp korkak hale gelir. Binâenaleyh, tekrar savaşa dönmesi emrolunduğunda, şâyet bu emre uyarsa öldürüleceğinden korkar; yapmazsa küfre düşmekten veyahut da âhiret cezâsından korkar... İşte hiç şüphesiz bu gam, gamların ve hüzünlerin en ağırı ve en büyüğüdür. Sen bu cümleyi iyice kavradığın zaman, bil ki müfessirlerden her biri bu âyeti, bu izahlardan birisiyle tefsir etmiştir.. Biz de bunları aşağıda sayacağız:

1- Birinci gam, gevşeme ve çekişme sırasında kendilerine isabet eden gamdır. İkinci gam ise, bozguna uğradıklarında meydana gelen gamdır.

2- Birinci gam, ganimetler elde edememekten dolayı meydana gelen gam; ikinci gam ise; **Ebû Süfyan** ile **Halid İbn Velid**'in, Müslümanların durumuna muttali olarak onların üzerine hücum edip, onlardan büyük bir topluluğu öldürmeleriyle meydana gelen gamdır.

3- Birinci gam, **Ebu Süfyan** ile **Halid İbn Velid**'in Müslümanlara, onları öldürmeye yöneldikleri sırada vermiş oldukları üzüntü ve gam. İkinci gam ise, müşrikler savaş meydanından ayrıldıkları zaman, geride kalan Müslümanların, müşriklerin tekrar geriye dönerek hepsini öldürmek istemeleri gibi bir endişeyi taşımalarından dolayı meydana gelen gamdır. İşte bu gam, onlara birinci gammı unutturacak bir hale geldi.

4- Birinci gam, Müslümanlara, canları ve malları sebebiyle ulaşan gam; ikinci gam ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in öldürülmesi hakkında yayılmış olan asılsız haberden dolayı onlara ulaşan, ârız olan gamdır.

Bu âyet hakkında bir üçüncü görüş daha vardır ki, **Kaffâl** (r.h) onu tercih etmiş ve şöyle demiştir: "Bize göre Allahu Teâlâ, "غَمًّا بِغَمٍّ" tabiriyle, iki tür gammı kastetmemiştir. O, bu ifâdeyle ancak gamların birbirine bitişmesini ve geniş ve kapsamlı olmasını murat etmiştir. Yani "Cenâb-ı Hak

sizi, pek çok gamlarla cezalandırdı. Meselâ kardeşlerinizin ve akrabalarınızın öldürülmesi; müşriklerin dağın tepesinden üzerinize, ekseriyetinizin imha edilmesinden emin olmayacağınız tarzda hücum etmeleri ve günah işlemeye yönelmeniz, atılmanız gibi.." Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak sanki şöyle demek istemiştir: "Sizi günaha yönelmekten men etmesi ve Allah'ın emrine muhalif olan şeylerle meşgul etmekten alıkoyması için, işte bu birbirini izleyen kederlerle cezâlandırmıştır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın onları, gam üstüne gam ile cezâlandırmasının manası, O'nun Müslümanlarda kederi yaratması demektir. **Mu'tezile**'ye gelince, bu açıklama onların prensiplerine uygun düşmemektedir. Onlar bu nisbetin sebebi hususunda şu izahları yapmışlardır:

a) **Ka'bî** şöyle demiştir: "Münafıklar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in öldürüldüğüne dair asılsız haber yayıp, Allahu Teâlâ da yayılan bu haberin yalan olduğunu beyân etmeyince, sanki bu gammı yapanın Allah'ın bizzât kendisi olmuş olur Bu, -yanında o haberin yalan olduğunu bilen birisi olduğu halde- kendisini gamlandıran bir haber alan bir adamın durumuna benzer. Yanındaki adam o haberin yalan olduğunu bildirmez ve kişiyi bu hususta düşünmeye sevk eder, daha sonra ona bunun asılsız olduğunu haber verir ise, bu adam haber verene, "Beni kederlendirdin, hüznümü uzattın" der. Halbuki bu adam, onu hüzünlendirme ve kederlendirme babında hiçbir şey yapmamış, sadece susup, haberin asılsızlığını daha başta iken söylememiştir. İşte burada da böyledir.

b) Gam, her ne kadar kulun fiillerinden ise de, onun sebebi Allah'ın fiilidir. Çünkü Allahu Teâlâ, kullarını, başlarına gelen musibetlerden dolayı kederlenecek şekilde yaratmıştır. Kullar, bu kederden dolayı ne övülürler, ne de kınanırlar.

c) Allahu Teâlâ'nın, kulların maslahatlarını gözetmek için, bazı mükelleflerin kalbinde kederi yaratmış olması da uzak bir ihtimal değildir.

Sonra Cenâb-ı Hak, لِكَيْلَا تَحْزَنُوا *"Esef etmemeniz içindir..."* buyurmuştur. Bu hususta iki izah şekli vardır:

a) Bu tabir Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki Allah sizi affetmiştir"* (Âl-i İmran, 152) ifâdesiyle irtibatlıdır. Allahu Teâlâ sanki şöyle buyurmuştur:

"Hüzünlenmeyesiniz diye Allah sizin günahlarınızı bağışladı. Çünkü Allah'ın affında, bütün gam ve hüzünleri gideren hususiyetler vardır."

b) Bu ifâdenin başındaki lâm harfi, "فَأَثَابَكُمْ" (Bunun üzerine sizi cezâlandırdı...) ifâdesine müteallıktır. Sonra, âlimler bu görüş hakkında değişik izahlar zikretmişlerdir:

1- **Zeccâc** şöyle demiştir: "Âyetin manası, "Sizi, Peygamber'e muhalefet etmenizden dolayı kendisini gamlandırdığınız için, bu gamınız ganimeti kaçırmanızdan ve başınıza hezimet gelip çatmasından dolayı değil de, sadece O'na muhalefet etmenizden dolayı olsun diye, hezimet gamıyla cezalandırmıştır. Bu böyledir, çünkü günaha yönelme sebebiyle meydana gelen gam, dünyevi musibetler sebebiyle meydana gelen gamı unutturur" şeklindedir."

2- **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Allah, sizin kâfirleri Bedir gününde gamlı ve mükedder kılmanıza karşılık, dünya işleri gözünüzde önemsiz olsun, böylece de onları elinizden kaçırmanızdan dolayı hüzünlenmeyip; elde ettiğinizden dolayı sevinip şımarmayasınız diye, Uhud gününde de sizi gamlı ve mükedder yapmıştır." Bu iki izah, bizim, "غَمًّا بِغَمٍّ" ifâdesindeki ba harfinin bedel ve karşılık ifâde eden bir harf olduğunu kabul etmemiz halinde yapılmıştır. Fakat bu harfin "ile, birlikte" manasında olduğunu söylersek âyetin manası "Siz; "Eğer bu yerde kalsaydık ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in emrini tutsaydık, ganimeti elden kaçırma gamına düşerdik" dediniz. Fakat biliniz ki, siz Hz. Peygamber (s.a.s)'in emrine muhalefet edip, ganimet elde etme sevdasına düşünce, her biri o gamdan kat kat daha büyük olan şu büyük gamlara düştünüz. Akıllı olanın, iki zarardan birini seçme durumunda kaldığında, daha büyük olan zararı giderme yolunu seçmesi gerekir. Bundan dolayı size gam üzerine gam gelişi, ganimeti elden kaçırmadan dolayı hüzünlenmenize mani olmuş ve sizi bundan men etmiştir" şeklinde olur.

Sonra Cenâb-ı Allah onları, dünyada hâsıl olan böyle bir men etme ile bu günahtan alıkoyduğu gibi, ganimette bulunan engeller sebebiyle, ondan da men etmiş ve وَاللهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ *"Allah, ne yaparsanız hakkıyla haberdardır"* buyurmuştur. Yani, O, sizin bütün amellerinizi, maksatlarınızı ve gayelerinizi bilen, ve onlara eğer hayır ise hayır olarak, yok eğer şer ise şer olarak karşılık vermeye kâdir olandır. İşte bu durum, kulu günaha yönelmekten alıkoyacak şeylerin en büyüklerindendir. Allah en iyisini bilir.

Hezimetten Sonra Allah'ın Mü'minlere Güvenlik Verip Rahatlatması

ثُمَّ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ اَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشٰى طَآئِفَةً مِنْكُمْ ۙ وَطَآئِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ يَظُنُّوْنَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ ۭ يَقُوْلُوْنَ هَلْ لَّنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍ ۭ قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهٗ لِلّٰهِ ۭ يُخْفُوْنَ فِيْٓ اَنْفُسِهِمْ مَّا لَا يُبْدُوْنَ لَكَ ۭ يَقُوْلُوْنَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هٰهُنَا ۭ قُلْ لَّوْ كُنْتُمْ فِيْ بُيُوْتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِيْنَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى مَضَاجِعِهِمْ ۚ وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا فِيْ صُدُوْرِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فِيْ قُلُوْبِكُمْ ۭ وَاللّٰهُ عَلِيْمٌۢ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ ﴿١٥٤﴾

"Sonra o kederin ardından (Allah) üzerinize öyle bir eminlik, öyle bir uyku indirdi ki o, içinizden bir cemaati örtüp bürüyordu. Diğer bir cemaat de canları sevdasına düşmüştü. Allah'a karşı, cahiliyet zannı gibi, hakka aykırı bir zan besliyorlar ve 'Bu işten bize ne?' diyorlardı. De ki: 'Bütün iş Allah'ındır.' Onlar sana açıkça söyleyemeyecekleri şeyi içlerinde saklıyorlar ve 'Bu işte elimizde bir şey olsaydı, burada öldürülmezdik' diyorlardı. De ki: 'Eğer evlerinizde olsaydınız bile, kendilerine öldürülme takdir edilmiş olanlar, yine muhakkak ki yatacakları yerlere çıkıp gidecekti. (Allah bunu), göğüslerinizin içindekini yoklamak, yüreklerinizdekini temizlemek için (yaptı). Allah, sinelerde olan her şeyi hakkıyla bilendir" (Âli- İmran, 154).

Bu âyetin, önceki âyetlerle münasebeti hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1- Allahu Teâlâ, kâfirlere karşı mü'minlere yardım va'dedip, bu yardımdan önce de, mü'minlerin kalplerinden korkuyu gidermesi gerekince, bu âyette, mü'minlere yardım va'dini gerçekleştireceğine bir işaret olsun diye, mü'minlerin kalplerinden korkuyu giderdiğini beyân etmiştir.

2- Hak Teâlâ, önce mü'minlere yardım ettiğini beyân buyurmuş; onlardan bazıları isyan edince, kalplerine bir korku salmış, sonra da onlara bir uyku vererek, bu korkuyu, imânında sadık ve dininde sebatlı kimselerin kalbinden giderdiğini bildirmiştir.

Bil ki Uhud günü Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte bulunanlar iki kısım idi:

a) Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Allah tarafından gönderilmiş hak bir peygamber olduğuna, onun kendi heva ve arzusuna göre değil, ancak vahiy üzere konuştuğuna kesinkes inanan kimseler... Bunlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'den, Hak Teâlâ'nın bu dine yardım edeceğini ve bu dini diğer dinlere üstün getireceğini işitip inanmış ve bu vak'anın kendilerinin köklerini kazımayacağını kesin olarak bilmişlerdi. Böylece, onlar hiç şüphe yok ki güven hissediyorlardı ve bu güven, rahatça uyuyabilecekleri bir dereceye varmıştı. Çünkü korku varken uyku tutmaz. Uyku tutması, korkunun tamamen kaybolduğuna delâlet eder. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, Uhud kıssasında, bu âyette onlar hakkında, *"Sonra o kederin ardından (Allah) üzerinize, öyle bir eminlik, öyle bir uyku indirdi ki..."* buyurmuş ve Bedir kıssasında da *"O vakit Allah, kendi tarafından bir eminlik olmak üzere hafif bir uyku ile sizi bürüyordu"* (Enfal, 11) buyurmuştur. Uhud kıssasında Hak Teâlâ eminliği, uykudan önce; Bedir kıssasında da uykuyu, eminlikten önce zikretmiştir.

b) İkinci kısım ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvveti hususunda şüpheye düşen münâfıklar idi. Onlar savaşa, sırf ganimet elde etmek için katılmışlardı. Bunlar, ufak bir sıkıntıda hemen feryadı basan çok korkak kimselerdi. Sonra Cenâb-ı Hak her iki taifenin durumlarını anlatarak, mü'minler hakkında, ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا *"Sonra o kederin ardından (Allah) üzerinize, öyle bir eminlik, öyle bir uyku indirdi ki..."* buyurmuştur. Bu ifâde hakkında bazı meseleler bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle demiştir: "اَلْأَمَنَةُ" kelimesi, "اَلْأَمْنُ" kelimesi gibi mastardır. Bunun benzeri olan diğer mastarlar da, meselâ, "اَلْعَظَمَةُ" (Azamet, ululuk); "اَلْغَلَبَةُ" (galebe, üstünlük) gibi mastarlardır." **Cübbâi** ise, أَمِنَ فُلَانٌ يَأْمَنُ اَمْنًا، أَمَنَةً اَمَانًا "(Falanca emin oldu) fiilinin güvenlik manasında olarak emn, emene ve emân mastarları bulunduğunu söylemiştir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, şöyle demiştir: "اَلْأَمَنَةُ" kelimesi, mîm harfinin sükûnuyla "اَلْأَمْنَةُ" şeklinde okunur. Çünkü bu siga, "اَلْأَمْنُ" kökünden "mastar-ı binâ-i merre"dir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "نُعَاسًا" kelimesi hakkında şu iki izah söz konusudur:

1- Bu, "اَمَنَةً" (bir emniyet) kelimesinden bedeldir.

2- Mef'ûldür. Buna göre, âyetteki "اَمَنَةً" kelimesi hakkında şu ihtimaller vardır:

a) Bu, öne geçmiş bir haldir. Bu, tıpkı senin رَأَيْتُ رَاكِبًا رَجُلًا "Bir adamı binitli olarak gördüm" demen gibidir.

b) Bu kelime, نَعَسْتُمْ اَمَنَةً "Emniyet duygusundan dolayı uyudunuz" takdirinde mef'ûlün leh'tir.

c) Bu kelime, "emniyet hissedenler" manasında "كُمْ" (siz) zamirinden haldir.

Sonra Cenâb-ı Hak, يَغْشٰى طَائِفَةً مِنْكُمْ *"İçinizden bir topluluğu örtüp bürüyordu"* buyurmuştur. Bununla ilgili olarak iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Mü'minlerin Uykuya Dalmalarının Sağladığı Faydalar**

Bu cemaatin, imânlarında basîret (şuur) üzere olan mü'minler olduğunu söylemiştik, **Ebû Talha** (r.a) şöyle demiştir: "Biz saf halinde beklerken, üzerimize bir ağırlık geldi. Bundan dolayı meselâ birimizin elindeki kılıç düşüyor, o onu alıyor, derken tekrar düşüyor, tekrar alıyordu." **Hz. Zübeyr** (r.a)'in de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Korku iyice arttığında Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanında idim. Derken Allah, bize bir uyku verdi ve ben, uyuklarken **Mu'teb İbn Kuşeyr**'in, 'Eğer bize bu işten bir şey (bir pay) olsaydı, burada öldürülmezdik' dediğini duyuyordum." **Abdurrahman İbn Avf** (r.a) da, "Uhud günü üstümüze bir uyku atıldı" demiştir. **İbn Mes'ûd** (r.a)'un, "Savaşta uyumak bir emniyet, namazda uyuklama ise şeytandan olan bir iştir" dediği rivâyet edilmiştir. Bu böyledir, çünkü savaştaki emniyet, Allah'a son derece güvenmeden ve o nispette de dünyadan yüz çevirmeden dolayı meydana gelir. Namazdaki uyuklama ise, Allah'tan son derece uzaklığı gösterir.

Bil ki bu uyuklamada birçok fayda vardır:

1- Bu hal, alışılmış bir şekilde (bazı insanları) değil, bütün mü'minleri saran bir hal olmuştur. Böylece bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in açık bir mu'cizesi olmuş olur. Hiç şüphe yok ki mü'minler, meydana gelen bu yeni mu'cizeyi müşâhede ettiklerinde, imânları kat kat artıyordu. Böyle olunca da,

düşmâna karşı savaş hususunda istek ve gayretleri ile Allah'ın va'dini gerçekleştireceğine güvenleri artıyordu.

2- Uyku tutmama ve uyuyamama, bıkkınlık ve zayıflığı gerektirir. Uyku ise, kuvvet ve neşenin geri gelmesini ve artmasını temin eder.

3- Kâfirler, Müslümanları öldürmekle meşgul olunca, Hak Teâlâ, kıymetli arkadaşlarının öldürülmesini görmesinler, böylece de kalplerindeki korku ve çekingenlik artmasın diye, sağ kalan Müslümanlara bir uyku vermiştir.

4- Düşmanlar, Müslümanları öldürmeye son derece hırslı ve arzulu idiler. Binâenaleyh Müslümanların, bu uykuya rağmen, harp meydanında sağ salim kalmaları, Allahu Teâlâ'nın onları koruyup kolladığına delâlet eden delillerin en büyüklerindendir. Bu da Müslümanların kalplerindeki korkuyu siliyor ve Allah'ın va'dine güvenlerinin artmasını sağlıyordu. Bazı âlimler buradaki "uyku" lafzının, ileri derecede bir emniyet hissini kinâye yollu ifâde etmek için getirildiğini söylemişlerdir ki, bu görüş zayıftır. Çünkü bir lâfzı, hakikî manasını bırakıp mecâzi mânada kullanmak, ancak hakiki manasını kullanmaya mani bir delil (durum) bulunduğu zaman söz konusu olur. Mezkûr fayda ve hikmetleri kapsadığı halde bu lâfzın hakiki manası nasıl terk edilebilir?

İKİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî**, zamiri âyetteki "eminlik" ifâdesine râcî kılabilmek için, fiili ta ile "تَغْشٰى" (o bürür) şeklinde; diğer kıraat imamları ise, zamiri "bir uyku" ifâdesine verebilmek için "يَغْشٰى" şeklinde okumuşlardır ki, bu ikinci şekli **Ebu Hâtim**, **Halef** ve **Ebu Ubeyd** de tercih etmişlerdir.

Bil ki "eminlik" ve "uyku" kelimelerinden her biri diğerine delâlet eder. Bundan dolayı fiildeki zamiri hangisine versen, güzel olur. Bu, إِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ * طَعَامُ الْاَثِيمِ * كَالْمُهْلِ يَغْلِى فِى الْبُطُونِ *"Şüphesiz o zakkum ağacı, günaha düşkün olanın yemeğidir. (O), karınlar içinde, erimiş madenler gibi kaynar"* (Duhan, 43-45) âyetinde olduğu gibidir. Buradaki fiil "تَغْلِى" şeklinde de okunabilir. Her iki okunuşun da câiz olduğunu anladığın zaman biz deriz ki: Tâ harfi ile olan kıraati güçlendiren, âyette asıl olan lafzın "eminlik" olması ve nuâsen (bir uyku) kelimesinin ondan bedel oluşudur. Zamiri asıl olana vermek daha yerindedir. Hem "emînlik" maksût olan şeydir. Maksût olan "eminlik" bulunduğu zaman, "uyku" da bulunur. Çünkü "eminlik", uykunun sebebidir. Zira korkan kişi, nerede ise hiç uyuyamaz. Bu fiili yâ ile okuyanların delili ise şudur: Burada Müslümanları bürüyen uykudur.

Çünkü Araplar, غَشِيَنَا النُّعَاسُ "Bizi uyku bürüdü" derler. Nâdiren de غَشِيَنِي مِنَ النُّعَاسِ اَمَنَةٌ "Beni, uykudan dolayı bir emniyet bürüdü" derler. Hem bu kelime, "اِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ اَمَنَةً مِنْهُ" (Enfâl, 11) âyetinde "غَشِيَ" fiili ile birlikte zikredilmiş ve fiilin hemen arkasından gelmiştir. Bu, cümle dizilişinde fiile "اَمَنَةً" kelimesinden daha yakındır. O halde, fiili müzekker (yani yâ ile) getirmek daha uygundur.

Sadece Canlarının Derdine Düşen Gürûh

Sonra Cenâb-ı Allah, وَطَائِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ *"Bir tâife de canları sevdasına düşmüştü"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyette bahsedilenler, **Abdullah İbn Übey, Mu'teb İbn Kuşeyr** ve taraftarları gibi münâfıklardır. Bunların bütün endişeleri, canlarını kurtarmaktı. Nitekim Arapçada "هَمَّنِيَ الشَّيْءُ" denilir ki bu, "Benim kastım ve gayem şu şeydir" manasındadır. **Ebû Müslim** şöyle demektedir: "Arapların korkan kimseye, "قَدْ اَهَمَّتْهُ نَفْسُهُ" (O, canı derdine düştü) demeleri âdetlerindendir. Bu münâfıklar da, öldürülmekten çok korktukları için, uykuları kaçmıştı." Şöyle de denilmiştir: Mü'minlerin gaye ve düşünceleri, Hz. Peygamber (s.a.s) ile diğer mü'min kardeşleridir. Münâfıkların gaye ve düşünceleri ise sadece kendi canlarıdır. Bu hususta sözün özü şudur: İnsan bir şeyle fazlaca meşgul olup, ona iyice daldığında, onun dışındaki her şeyden habersiz kalır. Binâenleyh insana kendi canı her şeyden daha sevgili olunca, canının tehlikeye girdiğini hissettiğinde, canından başka hiçbir şey düşünemez olur ki, işte Cenâb-ı Allah'ın *"(Onlar) canları sevdasına düşmüştü"* tabirinden maksat budur. Çünkü korkunun sebeplerinden olan, düşmanın (onların) canlarına kastetmesi mevcut idi. Bu korkuyu defedecek olan, Allah'ın ve Resûlü'nün va'dine güvenme ise, onlarda mevcut değildi. Çünkü onlar, kalben Peygamber'e inanmıyorlardı. İşte bundan dolayı da kalplerindeki korku artıyordu.

İKİNCİ MESELE

"طَائِفَةٌ" kelimesi mübtedâdır ve merfûdur. Bunun haberi, "يَظُنُّونَ" cümlesidir. Bu mübtedanın haberinin, "اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ" kısmı olduğu da söylenmiştir.

Sonra Allahu Teâlâ bu ikinci güruhu, çeşitli sıfatlarla tavsif etmiştir:

"Zann"ın Buradaki Manası

Birinci sıfat: يَظُنُّونَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ *"Allah'a karşı, câhiliyyet zannı gibi, hakka aykırı bir zan besliyorlardı"* âyetinin ifâde ettiği sıfattır. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Burada bahsedilen "zan" hakkında şu iki ihtimal söz konusudur:

a) Bu en açık manadır. Buna göre, bu zan, onların kendi kendileri, "Eğer Muhammed davasında doğru olsaydı, Allah, kâfirleri ona musallat kılmazdı" diye düşünmeleridir. Bu, fâsit bir zandır. Fakat Ehl-i sünnetin görüşüne göre Allahu Teâlâ dilediğini yapar, istediği gibi hükmeder, hiç kimsenin Allah'a karşı itiraz etmeye hakkı yoktur. Çünkü peygamberlik, Hak Teâlâ'nın, seçkin kullarını şereflendirdiği bir elbisedir. Aklen, efendi kölesine bir elbise hediye ederek ikramda bulunduğu zaman, ona ikinci bir elbise ile ikramda bulunması vacip değildir. Aksine Allahu Teâlâ, ulûhiyetinin hikmetine göre, peygamberine istediği gibi emir ve yasaklarda bulunabilir.

Allah'ın fiil ve hükümlerinde, kulların maslahatını gözetmesi gerektiği görüşünde olan (**Mu'tezile**'ye) göre, Allahu Teâlâ'nın Müslümanları ezecek şeklide onlarla kâfirlerin arasından çekilmesinde gizli bir hikmetin ve gözetilen bir inceliğin mevcut olması da uzak bir ihtimal değildir. Çünkü dünya bir imtihan yurdudur. İnsanların maslahatlarının ne şekilde olacağı akıllara kapalıdır. Bazen kâfirin mü'mini ezmesine sebebiyet verecek şekilde, kâfirle mü'mini baş başa bırakmada bir maslahat ve menfaat bulunabilir. Bazen de menfaat, fakirlik ve kötürümlüğün mü'minlere musallat olmasında olur. **Kaffâl** şöyle demiştir: "Eğer mü'minin hak üzere olması, bu gibi şeylerin (belâların) yok olmasını gerektirseydi, hakkı kabul etmeye insanlar mecbur edilmiş olurlardı. Bu ise, "teklif" hikmetine ve "sevâb ile ikâbı hak etme" manalarına aykırı bir durumdur. Aksine insan, kendisinin haktan yana olduğunu ancak yanındaki deliller ve belgeler ile bilebilir. Zorlamaya gelince, bazen bâtıldan yana olan kimse, haktan yana olan kimseyi zorlar; bazen de haktan yana olan, bâtıldan yana olan kimseyi zorlar. İşte devleti, gücü ve üstün kuvveti ellerinde bulundurdukları için, o kimselerin hak üzere bulunduklarına istidlâl etmenin câiz olamayacağını ortaya koyma hususunda bu açıklamalar kâfidir.

b) Bu zan, onlarını her türlü makdûrâta (güç yetirilebilecek şeye) kâdir ve her mâlûmatı bilen bir ilâh ile peygamberlik ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmeleridir. Bundan dolayı onlar, Allahu Teâlâ'nın Müslümanları kuvvetlendirip onlara yardım edeceğini söyleyen peygambere güvenmemişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Âyettekt, "غَيْرَ الْحَقِّ" (hakka aykırı) tabiri mastar hükmündedir; manası ise, "Onlar Allah hakkında zannolunması gereken hak ve doğru zandan başka bir zanda bulunuyorlar" şeklindedir. "Cahiliyye", yani "ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ" kısmı ise bundan bedeldir. İfâdenin bu şekilde tertibindeki incelik ise şudur: Hak olmayan pek çok din ve inanç vardır. Bunların en kötüsü ise, câhiliyye insanlarının söyledikleri sözlerdir. Bu sebeple Hak Teâlâ önce, onların Allah hakkında gerçek (hak) olmayan bir zanda bulunduklarını zikretmiş, sonra da onların hak olmayan din çeşitlerinden en bozuk ve en batılını seçtiklerini beyân etmiştir. Bu da, câhiliyye insanlarının zannıdır. Nitekim, "Dini, mülhidlerin dinidir" manasında "فُلَانٌ دِينُهُ لَيْسَ بِحَقٍّ" (Falancanın dini hak değildir) denilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ *"Câhiliyye zannı"* tabiri hakkında iki görüş vardır:

1- Bu, tıpkı senin, حَاتَمُ الْجُودِ "Cömert(lik kahramanı) Hatem" ve عُمَرُ الْعَدْلِ "Adalet (timsali) Ömer" sözlerin gibidir: Buna göre Hak Teâlâ, cahiliyyet inancına has zannı kastetmektedir.

2- Bundan murat, "ظَنَّ اَهْلَ الْجَاهِلِيَّةِ" cahiliyye insanının zannıdır.

Allahu Teâlâ'nın, münafıklar hakkında kullandığı ikinci sıfat, يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَىْءٍ *"Bu işten bize ne?"* demeleridir.

Bil ki, "Bu işten bize ne?" ifâdesi, nifak ehlinin tutunduğu şüpheyi nakletmektedir. Bu sözün birkaç manaya gelmesi muhtemeldir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), Uhud hadisesi öncesinde **Abdullah İbn Übey** ile müşavere edince, o, Medine'den çıkmama görüşünü beyân etmişti. Daha sonra (genç) sahabe-i kiram, müşrikleri şehrin dışında karşılama hususunda ısrar edince, **Abdullah İbn Übey** buna kızdı ve, "Benim sözümü dinlemedi de çocuklara uydu" dedi. Daha sonra Hazreç kabilesinden çok kişi öldürülüp, **Abdullah İbn Übey** geri dönünce, ona, "Hazreçoğulları öldürüldü" denildi. O da bunun üzerine, "Bu işten bize ne?" yani, "Muhammed, ben ona Medine'de kalıp oradan çıkmamasını emrettiğim zaman benim sözümü

kabul etmedi" dedi. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın münâfıklardan nakletmiş olduğu, *"Eğer bizi dinleselerdi ölmeyeceklerdi"* (Âl-i İmran, 168) sözüdür. Bunun manası, "Bizim itaat edeceğimiz bir iş mi var!" demektir. Bu, inkâr üslubuyla gelmiş olan bir istifhamdır.

b) Devlet ve güç, düşmanlarının elinde olduğu zaman, عَلَيْهِ الْاَمْرُ "İş onun uhdesinde (elinde)" demek, Arapların adetlerindendir. Buna göre, âyetteki, *"Bu işten bize ne?"* ifâdesinin manası, "Muhammed'in bize va'dettiği zafer ve kudretten bize ne!" şeklindedir. Bu, inkâr üslûbu ile varid olan bir istifhamdır. Münâfıkların bundan maksadı, bununla, bir nusret ve Allah'ın ümmet-i Muhammed'i koruyacağı hususundaki va'dinde Hz. Muhammed (s.a.s)'in yalancı olduğuna istidlâl etmek istemeleridir. Bu da, inkâr yoluyla varid olmuş bir istifhamdır.

c) Bu ifâdenin takdirinin, "Şunlara karşı gâlibiyetin bizden taraf olabileceğini umabilir miyiz?" şeklinde olmasıdır. Bundan maksat ise, cihat konusunda ve kâfirlerle savaş hususunda daha sebatlı olmaları için Müslümanları sabra teşvik etmektir:

Cenâb-ı Hak sonra bu şüpheye قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ *"De ki: "Bütün iş Allah'ındır"* sözüyle cevap vermiştir. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr, "كُلَّهُ" kelimesini, lâm harfinin ref'i ile "كُلُّهُ" şeklinde; diğer kıraat âlimleri ise nasb ile "كُلَّهُ" şeklinde okumuşlardır. Ref'i ile okunması halinde bunun izahı şöyle olur: "كُلُّهُ" kelimesi mübteda, "لِلّٰهِ" kelimesi ise onun haberidir. Sonra bu mübteda-haber cümlesi "اِنَّ" lâfzının haberidir. Nasb ile okunmasına gelince; çünkü "كُلَّ" lâfzı te'kid içindir. Bu sebeple "اَجْمَعَ" (hepsi) kelimesi gibi olmuştur. Eğer "اِنَّ الْاَمْرَ اَجْمَعَ" denilmiş olsaydı, "اَجْمَعَ" kelimesi sadece mansub olabilirdi. İşte "كُلَّهُ" denildiğinde de böyledir.

İKİNCİ MESELE

Bu cevabın izahı, daha önce açıklamış olduğumuz şu hususlar: Biz Ehl-i sünnetin görüşünü benimsediğimiz zaman, öldürmek, diriltmek, fakir kılmak, zengin etmek, mutluluk verme ve sıkıntı verme gibi fiillerinden hiçbirisi hakkında Allah'a itiraz edilemez. "Kullarının maslahatını gözetmesi gerekir" diyen (Mu'tezile'nin) görüşünü benimsersek, şu söylenebilir: Maslahat şekilleri gizli olup, onların hepsini ancak Allah bilebilir. Binâenaleyh bazen sevinç ve lezzet vermede maslahat bulunduğu gibi, bazen de hüzün

ve elemleri musallat kılmada maslahat bulunabilir. İşte böylece münâfıkların bu yönden gelen şüpheleri giderilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Sonradan Meydana Gelen Bütün İşler Allah'ın Takdiri İledir

Bizim âlimlerimiz, bu âyet ile, sonradan meydana gelen bütün şeylerin, Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğuna istidlâl etmişlerdir. Bu böyledir: Çünkü münâfıklar, "Eğer Muhammed bizim görüşümüzü ve nasihatimizi kabul etseydi, bu sıkıntılara düşmezdi" demişler ve Allahu Teâlâ da onların bu sözüne, *"Bütün iş Allah'ındır"* diye cevap vermişti. Bu cevap ancak, kulların fiillerinin de Allah'ın kaza, kader ve meşi'eti ile olması halinde uygun olan bir cevaptır. Çünkü bu fiiller eğer Allah'ın meşi'etinin dışında olmuş olsaydı, bu cevap münafıkların şüphesine bir cevap olamazdı. Böylece bu âyetin, söylediğimiz şeye delil olduğu sabit olmuştur.

Yine bu âyetin zâhiri, "burhân-ı aklî" (aklî açık delil)e de uygundur. Çünkü mevcut olan şeyler, ya zâtı gereği zarurî (vâcib li-zâtihî), ya da zatı gereği mümkin (mümkin li-zâtihî) bir varlıktır. Zatı gereği mümkin olan şeyin varlığı yokluğuna, ancak zatı gereği vacip olana dayanıldığı zaman üstün gelir. Binâenaleyh Allah'ın dışındaki bütün varlıkların, O'nun icat ve yaratmasına dayandıkları ortaya çıkmaktadır. Bu kaide, sadece bazı muhdes (sonradan olma) veya sadece bazı mümkin varlıklara has değildir. Bu sebeple, kulların fiilleri, hareketleri ve hareketsizlikleri de bu kâideye dahildir. İşte Allahu Teâlâ'nın, *"Bütün iş Allah'ındır"* buyruğu ile kastettiği budur. Bu, Allah'ın kendisini insaflı olmaya muvaffak kıldığı kimse nazarında son derece açık bir sözdür.

Hak Teâlâ daha sonra يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ *"Onlar sana açıkça söyleyemeyecekleri şeyi içlerinde saklıyorlardı"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, onların *"Bu işten bize ne?"* dediklerini nakletmiştir ki bu, iki şeye muhtemeldir: Belki de bu sözü söyleyen gerçek mü'minlerden idi ve onun bundan maksadı da, korkusunu ifâde etmek, kurtuluşun ne zaman olacağını ve muzafferiyetin ne zaman gerçekleşeceğini sormak idi. Belki de bunu söyleyen, münâfıklardan idi. Bu takdirde o, bu sözü, Hz. Muhammed'in nübüvvetini ve İslâm'ı tenkit etmek için söylemişti. İşte Hak Teâlâ bu âyet-i kerimede, bu kimselerin, bu sözü söylemekten maksatlarının bu ikinci ihtimal olduğunu beyân etmiştir. Bu tembihin faydası ise, Hz.

Peygamber (s.a.s)'in o münafıkların hile ve desiselerine karşı uyanık olmasını temin etmektir.

Razî'nin Mutezilî ile Münâfık Arasında Bulduğu Benzerlik

Üçüncü sıfat: Allahu Teâlâ'nın münâfıklardan naklettiği şeylerin üçüncüsü olan, لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَا *"Bu işte elimizde bir şey olsaydı, burada öldürülmezdik"* sözleridir. Burada bir müşkil (problem) vardır, o da şudur: Bir kimse, "Bu söz ile, daha önce geçmiş olan, *"Bu işten bize ne?"* ifâdesi arasında ne fark var?" diyebilir. Buna iki şekilde cevap verilebilir:

1- Allahu Teâlâ onların, *"Bu işten bize ne?"* dediklerini nakledince, buna, *"Bütün iş Allah'ındır"* sözü ile cevap vermiştir. Münâfıklar, "Şâyet bu işte bizim elimizde bir şey olsaydı, Medine'den çıkmaz ve orada öldürülmezdik." Binâenaleyh, bu da gösteriyor ki, sizin iddia ettiğiniz gibi bütün işler Allah'a ait değildir" diye, bu cevabı tenkit etmişlerdir. Bu Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasında cereyan eden münazaraya benzer. Çünkü Ehl-i sünnete mensup olan kimse, "Tâat ve masiyet, imân ve küfür hususunda, bütün iş Allah'ın elindedir" derken, Mu'tezilî olan şahıs, "Hayır, durum böyle değildir. Çünkü insan irâde sahibi olup, fiillerinde hürdür. Dilerse imân eder, dilerse kâfir olur" der. Bu izaha göre, bu ifâde başlı başına bir delîl olmaz. Daha doğrusu bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın münâfıkların birinci şüphelerine verdiği cevabı tenkit etmektir.

2- Hak Teâlâ'nın, *"Bu işten bize ne?"* tabirinden maksat, "Muhammed'in va'dettiği yardımdan bize bir şey var mı, bize ne?"; *"Bu işte elimizde bir şey olsaydı, burada öldürülmezdik"* tabirinden maksat da, **Abdullah İbn Übey**'in söylemiş olduğu, "Şayet Muhammed benim sözümü tutup, Medine'den çıkmasaydı, burada öldürülmezdik" sözüdür.

Hak Teâlâ bu şüpheye üç yönden cevap vermiştir:

Birinci cevap: قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَىٰ مَضَاجِعِهِمْ *"De ki: "Eğer evlerinizde olsaydınız bile, kendilerine öldürülme takdir edilmiş olanlar, yine muhakkak ki yatacakları yerlere çıkıp gidecekti"* âyetidir. Bunun manası şudur: Sakınmak, kaderi savuşturamaz. Tedbir takdire karşı koyamaz. Bu sebeple, Allahu Teâlâ'nın, öldürülmesini takdir ettiği kimselerin, her halükarda öldürülmeleri kaçınılmaz. Çünkü Allahu Teâlâ, onun öldürüleceğini haber verdiği halde o öldürülmez ise, Allah'ın ilmi cehâlete dönüşmüş olur. Yine biz daha önce, öldürülmenin "mümkin" bir iş olduğunu ve bunun Allah'ın yaratmasına dayanması gerektiğini açıklamıştık. Allahu

Teâlâ onu yaratmayacak olsaydı, O'nun kudreti âcizliğe dönüşmüş olurdu. Bütün bunlar, Allah hakkında düşünülemeyecek şeylerdir. Açıkladığımız gibi, "vâcip" olanın meydana gelmesinin kaçınılmaz olduğuna delâlet eden şeylerden birisi de, Allahu Teâlâ'nın, "kendilerine öldürülme takdir edilmiş olanlar" ifâdesidir. Buradaki "كُتِبَ" (Takdir edilmiş) ifâdesi, "vâcip" oluşu gösterir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Size oruç farz kılındı"* (Bakara, 183) ve كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ *"Size kısas farz kılındı"* (Bakara, 178) buyruklarındaki "كُتِبَ" fiili, bu işin yapılmasının vâcip (farz) olduğunu ifâde etmektedir. Burada ise, bu kelimeyi işin vücûbuna hamletmek mümkün değildir. Bu sebeple onu, bu işin meydana gelmesinin "vacip" (zorunlu) olduğu manasına hamletmek gerekir. İşte bu, Allahu Teâlâ'nın, tevfiki ile desteklediği kimse nazarında son derece açık bir sözdür.

Sonra deriz ki: Bu sözün izahı hakkında müfessirlerin iki görüşü vardır:

a) "Şâyet siz, evlerinizde oturup bekleseydiniz bile, Allah'ın, sizlerden öldürülmesini takdir ettiği kimseler, yatacakları (yani öldürülüp serilecekleri) yerlere çıkarlardı da, Allah'ın meydana geleceğini bildiği şey, yine meydana gelirdi."

b) Münâfıklara sanki şöyle denilmiştir: "Şâyet siz, evlerinizde oturup cihattan geri kalmış olsaydınız bile, kâfirlerle savaşmaları takdir edilmiş mü'minler yine öldürülüp yatacakları yerlere çıkarlar ve sizin geri kalmanız yüzünden, onlar bu tâatten geri kalmazlardı."

İkinci cevap: وَلِيَبْتَلِيَ اللهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ *"(Allah bunu) göğüslerinizin içindekini yoklamak ... için (yaptı)"* buyruğudur. Bu böyledir. Çünkü münafıklar bu savaşa çıkmanın bir zarar olduğunu iddia etmişlerdi. İş onlara kalsaydı onlar savaşa çıkmayacaklardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: İddianızın aksine bu savaşın iki faydası vardır; Allah'ın emrine uyanları, münâfıklardan ayırt etmek bunlardan birisidir. Meşhur bir darb-ı meselde, "Fitneleri kötü görmeyin, çünkü onlar münafıkları ortaya çıkarır" denilmiştir. "Allah'ın imtihan etmesi"nin izahı daha önce birçok kere geçti.

Allah'ın Hikmeti Mü'minleri Sınamak İster

Şâyet, ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ *"Sonra Allah sizi imtihan etmek için, sizi onlardan geri çevirdi"* (Âl-i İmran, 152) âyetinde "imtihan" zikredildiği halde, burada ikinci kez "imtihan" niçin zikredilmiştir?" denilir ise, deriz ki "Söz uzadığı için, Cenâb-ı Allah bu kelimeyi tekrar zikretmiştir. Yine önceki

"imtihan"ın mü'minlerin hezimeti, ikincisinin ise diğer haller ve hâdiseler olduğu da söylenmiştir.

Üçüncü cevap: وَلِيُمَحِّصَ مَا فِى قُلُوبِكُمْ *"Ve yüreklerinizdekini temizlemek için (yaptı)"* buyruğudur. Bu ifâdenin iki izah şekli vardır:

a) "Bu Uhud hadisesi, sizin kalplerinizi vesvese ve şüphelerden temizler."

b) "Bu hadise, sizin günahlarınızın keffâreti olur, böylece sizi günahların ve kötülüklerin mes'ûliyetlerinden arındırır." Cenâb-ı Hak "imtihan ve ibtila" kelimelerinin yanısıra "göğüsler (sudûr)" kelimesini; "temizlemek ve arındırmak" kelimesi ile birlikte ise "kalpler" (yürekler) kelimesini zikretmiştir ki, bu hususta bir araştırma gerekir.

Zâtü's-Sudûr Ne Demektir?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاللهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ *"Allah göğüslerde olanı hakkıyla bilendir"* buyurmuştur. Bil ki göğüslerin sakladığı şeyler, göğüslerde mevcut olan, sırlar ve gizliliklerdir. Zira bunlar, oraya yerleşmiş, ona refakat ve musahabet eden şeylerdir. Bir şeyin sahibi ise, onu elde edendir. Allahu Teâlâ bunu sırf imtihan edişinin, göğüslerde bulunan şeylerin veya diğer şeylerin kendisine gizli oluşundan dolayı olmadığını göstermek için zikretmiştir. Çünkü O, bütün her şeyi bilendir. O, kullarını ancak, ya sırf ulûhiyyetinden dolayı veyahut da kulların durumlarını iyileştirmek için imtihan etmektedir.

Düşman Karşısında Kaçanlar Şeytana Uymaktadırlar

إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿١٥٥﴾

"Gerçekten iki ordu karşılaştığı gün içinizden geri dönenler (yok mu), onları, yaptıkları bazı şeyler yüzünden, ancak şeytan kaydırmak istedi. Andolsun Allah (yine de) onları affetti. Çünkü Allah gafûr ve halîmdir" (Âl-i İmran, 155).

Bil ki bundan murat şudur: "Uhud günü, iki ordu karşılaştığı zaman geri dönen ve yerlerinden ayrılarak uzaklaşan kimseleri Allahu Teâlâ affetmiştir." Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Uhud günü kimlerin sebat edip, kimlerin yüz çevirdiği hususunda değişik haberler vardır. **Muhammed İbn İshâk**, o gün insanların üçte birinin yaralandığını, üçte birinin bozularak yerlerini bıraktıklarını, üçte birinin ise sebât ettiklerini zikretmiştir. Âlimler, bozularak yerlerini terk eden kimseler hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bunlardan birinin Medine'ye gelip, Hz. Peygamber (s.a.s)'in öldürüldüğünü haber verdiği söylenmiştir ki, bu **Sa'd İbn Osman**'dır. Bu adamdan sonra yine bazı adamların geldiği, hanımlarının yanına girdiği ve hanımlarının onlara "Allah'ın Resûlü'nün yanından mı kaçıyorsunuz?" dedikleri, onların yüzlerine toprak saçtıkları ve "İşte ip bükeceği, al (bari kadınlar gibi) ip bük!" dedikleri söylenmiştir. Âlimlerden bazısı da şöyle demiştir: "Müslümanlar dağı öte geçmemişlerdir, (kaçmamışlardı)."

Kaffâl ise şöyle demiştir: "Genel olarak haberlerin delâlet ettiği husus şudur ki, onlardan bir grup geri dönüp uzaklaşmış; bir kısmı Medine'ye girmiş; bir kısmı da başka taraflara gitmiştir. Ama, Müslümanların çoğu, dağın yanında kalmış ve orada toplanmışlardır. **Hz. Ömer** de bozguna uğrayanlardandı; ama o ilk bozguna uğrayanlardan olmayıp, oradan uzaklaşmamış, aksine Hz. Peygamber dağa tırmanana kadar orada kalmıştı. **Hz. Osman** da bunlardandı. O, ensardan **Sa'd** ve **Ukbe** adındaki iki adamla beraber bozguna uğrayarak kaçmıştı. Çok uzak bir yere varıncaya kadar onlar uzaklaşmışlar; müteakiben üç gün sonra da geri dönmüşlerdi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Andolsun ki çok uzak gittiniz!"* buyurmuştu. **Hz. Fatıma, Hz. Ali**'ye, "**Osman** ne yaptı?" diye sorunca, o da **Hz. Osman**'ı tenkit ederek kusurlu görmüştü. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Ya **Ali**, kız kardeşlerin kocaları, birbirlerini sevmek konusunda beni yordular" buyurdu. Hz. Peygamber'in yanında kalanlar ise, yedisi ensardan yedisi de muhacirlerden olmak üzere on dört kişiydiler. Muhacirden olanlar **Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Abdurrahman İbn Avf, Sa'd İbn Ebî Vakkas, Talha İbn Ubeydullah, Ebû Ubeyde İbnu'l-Cerrah** ve **Zübeyr İbn el-Avvâm** (r.anhüm) idiler. Ensardan olanlar ise, **el-Habbâb İbnu'l-Münzir, Ebu Dücane, Asım İbn Sâbit, el-Hars İbn es-Sımme, Sehl İbn Huneyf, Useyd İbn Hudayr** ve **Sa'd İbn Muâz** (r.anhüm) idiler. Rivâyete göre bunlardan sekiz tanesi, o gün ölünceye kadar savaşmak üzere sözleşmişlerdi: Bunlardan üçü muhacirden olup, **Hz. Ali, Talha** ve **Zübeyr** idiler. Beş tanesi ise ensardan olup bunlar da, **Ebu Dücane, el-Hars İbn es-Sımme, Habbâb İbnu'l-Münzir, Âsım İbn Sâbit** ve **Sehl İbn Huneyf** idiler. Bunlardan hiçbiri öldürülmedi. **İbn Uyeyne**, Hz. Peygamber (s.a.s) ile beraber otuz kadar

Müslümanın yaralandığını, her birinin gelip Hz. Peygamber'in önünde diz çökerek, "yüzüm yüzüne, canım canına fedâ olsun; ve, ebedî selam ve esenlik senin üzerine olsun" dediklerini rivâyet etmiştir.

İKİNCİ MESELE

إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ *"Gerçekten iki ordu karşılaştığı gün içinizden geri dönenler (yok mu?)"* buyruğu, hassaten mü'minlere, yani Uhud gününde bozguna uğrayıp dağılan mü'minlere hitaptır. إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ *"Onları ancak şeytan kaydırmak istedi"* ifâdesinin manası ise, şeytan onları zelleye, bu günahı işlemeye sevk etmiştir" şeklindedir. "اَزَلَّ" ve "اِسْتَزَلَّ" kelimeleri Arapçada aynı mânaya gelir; Allahu Teâlâ, فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا *"Derken şeytan onların (ayağını) oradan kaydırdı"* (Bakara, 36) buyurmuştur. İbn Kuteybe ise şöyle demiştir: "اِسْتَزَلَّهُمْ" tabirinin manası, "şeytan onların ayağını kaydırmak istedi" şeklindedir. Nitekim, onun acele etmesini istedim manasında olmak üzere, "اِسْتَعْجَلْتُهُ"; ve onun iş yapmasını istedim manasında, "اِسْتَعْمَلْتُهُ" denilir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ka'bî şöyle demiştir: "Bu âyet, günahların Allah'a nisbet edilmeyeceğine delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ, bu âyette onları şeytana nisbet etmiştir. Bu, Allahu Teâlâ'nın **Musa** (a.s)'dan naklettiği, *"Bu, şeytanın işindendir"* (Kasas, 15); **Yusuf** (a.s)'dan rivâyet ettiği, *"Şeytan benimle kardeşlerimizin arasını bozduktan sonra da..."* (Yusuf, 100) ve, **Musa** (a.s)'nın arkadaşı **Yûşa** (a.s)'dan naklettiği, *"Bunu bana ancak şeytan unutturdu"* (Kehf, 63) sözleri gibidir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Şeytanın Mü'minleri Kandırmasının İzâhı**

Hak Teâlâ, şeytanın onların ayaklarını hangi hususta kaydırmak istediğini beyân etmedi. Çünkü, affı zikrederken günahın çeşidini belirtmeye gerek yoktur. Ama âlimler bundan muradın, ganimete rağbet ederek, cihattan gevşeklik göstererek ve de ihlastan saparak, onların mevzilerini terk etmesi olabileceğini söylemişlerdir. Bunlardan hangisi olmuş olursa olsun, doğrusu şu ki, Allahu Teâlâ onları affetmiştir. Rivâyet edildiğine göre **Hz. Osman** (r.a), Uhud günü bozulup dağılmasından dolayı azarlandı da, bunun üzerine o "Bu, gerçi bir hata idi, ama ne var ki Allah bunu bağışlamıştır" dedi ve bu âyeti okudu.

Âyetteki, بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا *"Yaptıkları bazı şeyler yüzünden"* tabiri ile ilgili iki izah bulunmaktadır:

1- Buradaki bâ harfi, كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ "Kalem ile yazdım" ve قَطَعْتُ بِالسِّكِّينِ "Bıçak ile kestim" sözlerinde olduğu gibi, "ilsâk" ifâde etmektedir ve manası da, "onlardan birtakım günahlar sadır olmuştu. Ve bu günahlar sebebiyle de

şeytan, onların ayaklarını kaydırabilmişti" şeklindedir. Bu takdire göre birkaç vecih söz konusudur:

a) **Zeccâc** şöyle demiştir: Onlar ne inatlaşarak, ne de dünyaya rağbetlerinden dolayı ordudan kaçmış değillerdi. Ancak şeytan onlara, daha önceki birtakım günahlarını hatırlatmış, bundan dolayı da onlar, Allah'a ancak onun razı olacağı bir hal üzere ve ihlaslı bir tevbeden sonra kavuşmayı istemişlerdi. İşte, onların akıllarına gelen buydu ve bunda da yanılıyorlardı.

b) Onlar, bu mevzilerini terk etmek suretiyle günah işleyince, şeytan bu günahın bedbahtlığı sebebiyle onların ayağını kaydırmış ve onları hezimete düşürmüştür. Çünkü günah, bir başka günaha götürür; tâat da başka bir tâata sevk eder ve bu tâatta da bir lütuf bulunur.

c) Onlar, yılgınlık göstermeleri ve birbirleriyle çekişmeleri sebebiyle günah işleyince, işte o zaman bu günaha düşmüşlerdi.

2- Bunun manası, "Şeytan, yaptıkları bütün şeylerde değil, fakat bazı şeylerde onların ayağını kaydırıp günaha düşürmüştü" şeklindedir. Bundan murat, onların kâfir olmayıp dinlerini terk etmediklerini; aksine bu ayak kaymasının onların bazı amellerinde vuku bulduğunu beyân etmektir.

Şeytanın Kandırdığı Mü'minleri Allah Affetmiştir

Allahu Teâlâ sonra, وَلَقَدْ عَفَا اللهُ عَنْهُمْ *"Andolsun, Allah (yine de) onları affetti"* buyurmuştur.

Bil ki bu âyet, o zellenin küfür sebebiyle olmadığına delâlet eder. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Muhakkak ki Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz: O'ndan başkasını, dileyeceği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) âyetinin delâletiyle, küfrü affetmek caiz değildir. Sonra **Mu'tezile** şöyle demiştir: Bu günah eğer küçük günahlardan idiyse, tevbesiz olarak affedilmesi câizdir. Ama, büyük günahlardan ise, ancak tevbe ile affedilebilir. Binâenaleyh onların, -her ne kadar âyette zikredilmemişse de,- bu aftan önce tevbe etmiş olmaları gerekir. **Kâdî** şöyle demiştir: "Doğruya en yakın olan şudur ki, bu günah küçük günahlardan idi. Buna iki husus delâlet etmektedir:

a) Büyük günahlar hakkında neredeyse, "zelle" ifâdesi kullanılmaz. Bu ancak, küçük günahlar için kullanılır.

b) Müslüman okçular, (savaşın başında) müşrikler hezimete uğradıklarında, o mevzilerinde durmalarına artık gerek kalmadığını zannettiler ve oradan inerek ganimet elde etmeye koştular.. Böyle bir şeyin küçük günahlardan olması uzak bir ihtimal değildir. Çünkü böylesi meselelerde ictihada mesağ, cevâz yoktur."

Bizim âlimlerimizin görüşüne göreyse, küçük ve büyük günahların affı câizdir; binâenaleyh bu gibi zorlamalara girmeye gerek yoktur.

Allahu Teâlâ sonra, إِنَّ اللهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ *"Çünkü Allah, gafûr ve halîmdir"* yani, "Tevbe eden ve kendisine rücû edeni bağışlar; onu çabucak cezalandırmaz" buyurmuştur. Âlimlerimiz bu âyeti, o günahın büyük günahlardan olduğuna delil getirmişlerdir. Çünkü o günah küçük günahlardan olsaydı, Mu'tezile'ye göre Allah'ın bunu affetmesi gerekirdi. Ve, Allah'ın onu affetmesi vacip olsaydı, Allah'ın bundan dolayı medh ü senâ edilmesi güzel olmazdı. Çünkü, bir insana zulmeden kimsenin, "Onu affetti ve onu bağışladı" şeklinde methedilmesi güzel ve uygun değildir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu methi zikredince anlıyoruz ki, bu günah büyük günahlardandır. Ve yine, Allah bunu affedince, anlıyoruz ki, büyük günah affedilir. Allah en iyi bilendir.

Savaşta Ölenler Hakkında "Sefere Çıkmasaydı Ölmezdi" Demeyin

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا ضَرَبُوا فِى الْاَرْضِ اَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا ۚ لِيَجْعَلَ اللهُ ذٰلِكَ حَسْرَةً فِى قُلُوبِهِمْ ۗ وَاللهُ يُحْيِ وَيُمِيتُ ۗ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿١٥٦﴾ وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِى سَبِيلِ اللهِ اَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ﴿١٥٧﴾ وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ لَاِلَى اللهِ تُحْشَرُونَ ﴿١٥٨﴾

"Ey imân edenler, siz, o kâfir olup da yeryüzünde seyahat ve seferde, yahut gazada bulundukları zaman ölen kardeşleri hakkında: 'Bizim yanımızda olsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi' diyenler gibi olmayın. Allah bunu onların yüreklerinde bir hasret, iç yarası yaptı. Allah hem diriltir, hem öldürür. Allah ne yaparsanız hakkıyla görendir. Andolsun, eğer Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, Allah'tan olan bir bağışlama ve merhamet onların toplayacakları şeylerden muhakkak daha hayırlıdır. Andolsun, ölseniz de, yahut öldürülseniz de, muhakkak ki hepiniz ancak Allah'ın huzuruna toplanacaksınız" (Âl-i İmran, 156-158).

Bil ki münâfıklar, mü'minlerin kâfirlere karşı savaşmalarını, *"Bizim yanımızda olsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi"* diyerek ayıplıyorlardı. Daha sonra mü'minlerin bir kısmından, cihat hususunda bir gevşeklik ve yılgınlık zuhur edip, Uhud'da meydana gelen hadiseler meydana gelip, Allah da lütfuyla onları affedince, bu âyette, hiçbir mü'minin münafıkların sözlerine benzer söz söylememesini buyurmuş ve, "Ey imân edenler, cihada çıkmak isteyen kimselere, 'Eğer cihada çakmasaydınız, ne ölür ne de öldürülürdünüz' demeyin.." Çünkü, öldüren de, dirilten de Allah'tır. Hayatta kalmasını takdir ettiği kimseler, cihatta öldürülmezler. Ölümünü takdir ettiği kimseler de, savaşmasalar dahi hayatta kalamazlar. İşte bu da Allahu Teâlâ'nın, *"Allah hem diriltir, hem öldürür"* buyruğu ile kastedilendir.

Yine cihatta öldürülecekler, cihada çıkmasalar dahi hiç şüphesiz yine öleceklerdir. Binâenaleyh, ölmek muhakkak ve mukadder olunca, büyük bir sevaba nail olabilmek için cihatta öldürülmeleri, boşuna ve faydasız yere öldürülmelerinden daha hayırlı olur. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun, eğer Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, Allah'tan olan bir bağışlama ve merhamet, onların toplayacakları şeylerden (dünyalıklardan) muhakkak daha hayırlıdır"* âyetiyle kastedilendir" şeklinde buyurulmuştur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, Hak Teâlâ'nın كَالَّذِينَ كَفَرُوا *"O inkâr edenler gibi"* buyruğu ile kimlerin kastedildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, bu ifâdenin mutlak olduğunu, binâenaleyh ister münafık olsun isterse olmasın, bu sözü söyleyen herkesin bu sözün muhtevasına girebileceğini söylemiştir. Diğer bazıları ise, bunun münâfıklara has bir ifâde olduğunu, çünkü âyetin başından sonuna kadar onların hallerini açıklamaya tahsis edildiğini söylerlerken, diğer bazıları da bu sözün, **Abdullah İbn Ubey İbn Selûl** ile **Mu'teb İbn Kuşeyr** ve diğer arkadaşlarına has olduğunu söylemişlerdir. Bu iki görüşe göre âyet, **Kerrâmiyye**'nin dediği gibi, imanın lisan ile ikrârdan ibaret olmadığına delâlet eder. Çünkü eğer böyle olsaydı, münafık da mü'min sayılırdı. Şâyet o mü'min olsaydı, Allah onu kâfir diye adlandırmazdı.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Hak Teâlâ'nın "وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ" buyruğu, وَقَالُوا لِأَجْلِ إِخْوَانِهِمْ "Kardeşlerinden ötürü... diyenler" manasınadır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O kâfirler, imân edenler hakkında dedi ki: "Eğer (imân)*

bir hayır olsaydı, bizden evvel ona koşmazlardı" (Ahkâf, 11) buyruğu gibidir." Bunun izah şekli şöyledir: Onlar, *"Bizim yanımızda olsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi"* deyince, bu ifâde, onların bu sözü söyledikleri esnada, kardeşlerinin ölmüş ve öldürülmüş olduklarına delâlet eder. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ" buyruğundan muradın, onların bu sözü kardeşlerinden ötürü söylemiş olmaları gerekir. Bundan murat, onların bu sözü kardeşleriyle birlikte, yani yan yana ve karşı karşıya söylemiş olmaları değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "إِخْوَانِهِمْ" (kardeşleri...) tabirinden muradın, her ne kadar ölenler Müslüman olsalar dahi, neseb bakımından bir kardeşlik olması muhtemeldir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Âd'a da kardeşleri Hûd'u gönderdik..."* (Hûd, 50) ve, *"Semûd'a da, kardeşleri Sâlih'i gönderdik..."* (Hûd, 61) ifâdeleri gibidir. Çünkü bu âyetlerdeki kardeşlik, din kardeşliği değil, neseb kardeşliğidir. Belki de Müslümanlardan ölmüş olan o kimseler, münâfıkların akrabaları idiler. İşte bundan dolayı münafıklar bu sözü söylemişlerdi. Bu kardeşlikten muradın, dindeki müştereklikten dolayı olması da muhtemeldir. Bazı savaşlarda münafıklardan bazısının öldürülmüş olmaları, geri kalan münafıkların da bunu söylemiş olması muhtemeldir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Münâfıklar kendilerinden ayrılarak uzak bir yolculuğa çıkanlara -ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"yeryüzünde yürüdüklerinde"* ifâdesiyle kasdettiği bunlardır-, ve savaşa çıkanlara -Cenâb-ı Hakk'ın, *"yahûd gazada bulunduklarında"* kasdettiği kimseler bunlardır öldükleri veya öldürüldükleri zaman, bunun onlara sırf sefere çıkmaları ve savaşa katılmaları sebebiyle geldiğini zannediyor ve bunu, insanları cihattan uzaklaştırmak için bir vesile ediniyorlardı. Bu böyledir, çünkü insanların yaratılışında hayatı sevme, ölüm ve öldürülmeden hoşlanmama hisleri hakimdir. Çünkü bir kimseye, "Eğer yolculuktan ve cihattan kaçınırsan hayatta kalırsın, yaşantın güzel olur; ama eğer bunlardan birini körü körüne seçersen, ölürsün veya öldürülürsün" denildiğinde, genel olarak kişinin yaratılışı bundan nefret eder ve evinden ayrılmamaya arzu ve iştiyak duyar. Bu da, mü'minleri cihattan uzaklaştırma hususunda münafıkların kurdukları tuzaklardan birisidir.

Buna göre şayet, "Cenâb-ı Hak, muhtevasında bulunduğu halde, "yeryüzünde seyahat etmek" ifâdesinden sonra, "gazaya, savaşa katılmak" sözünü niçin zikretmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Çünkü yeryüzünde yürümekten, yolculukta uzaklaşmak kastedilir, yakın yolculuk değil; savaşta ise, yolculuğun uzağı ile yakını arasında hiçbir fark yoktur. Çünkü Medine'den Uhud dağına yola çıkan kimse, gazi olsa dahi, mesafe yakın olduğu için yeryüzünde seyahat etmekle vasfedilemez. İşte savaşın, yeryüzünde yürümekten ayrı olarak zikredilmesinin manası budur.

***BEŞİNCİ MESELE:* Bu Âyette Muzârî Yerine Mâzi Fiil Kullanılmasının İzahı**

Âyette bir müşkil vardır ki, o da Hak Teâlâ'nın, وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ *"Kardeşleri hakkında... dediler"* ifâdesinin geçmiş zamana; *"Yeryüzünde seyahat ve seferde bulundukları zaman..."* ifâdesinin ise gelecek zamana delâlet etmesidir. O halde, bu iki tabir nasıl birleştirilebilir? Aksine Cenâb-ı Hak, جِينَ ضَرَبُوا "Yürüdükleri zaman..." manasında olmak üzere "وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ" demiş olsaydı, bir müşkilât olmazdı..

Buna şu şekillerde cevap verebiliriz:

a) Hak Teâlâ'nın, قَالُوا *"Dediler..."* buyruğunun anlamı, يَقُولُونَ "derler, diyorlar.." şeklindedir. Buna göre sanki, "... inkâr edenler ve o kardeşleri hakkında şöyle şöyle... diyenler gibi olmayın..." denilmiştir. Burada, şu iki faydadan dolayı muzari zaman, mazî, geçmiş zamanla ifâde edilmiştir.

1- Gelecek zamanda olması zarûri olan bir şey, bazen "oldu, oluyor." diye ifâde edilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, أَتَى أَمْرُ اللهِ *"Allah'ın emri geldi"* (Nahl, 1) ve إِنَّكَ مَيِّتٌ *"Sen muhakkak ki ölüsün"* (Zümer, 30) buyurmuştur. Binâenaleyh bu durum, muzari bir sigayla ifâde edilmiş olsaydı, bu ifâdede te'kîd ve mübalağa anlamı bulunmazdı. Ama, mazi lâfzıyla ifâde edilince bu, onların arkadaşlarına o şüpheyi yerleştirme hususunda göstermiş oldukları gayret ve çabaların had noktaya ulaştığına delâlet eder. İşte bu gayretten dolayı, gelecekte olacak olan şey, olmuş ve meydana gelmiş gibi oldu.

2- Cenâb-ı Hak, gelecek olanı mazî zaman sigası ile bildirince, bundan maksat, bu sözün onlardan sadır olduğunu haber vermek değildir. Aksine bundan maksat, bu şüpheyi yerleştirme hususunda onların gösterdikleri faaliyetlerin ne derece fazla olduğunu haber vermektir. Bana göre, bu hususta itimat edilecek cevap işte budur. Allah en iyisini bilendir..

b) Bu sözün, geçmiş zamanın hikayesi şeklinde söylenmiş olmasıdır. Buna göre mana, "Onların kardeşleri yeryüzünde seyahat ve sefere çıktıklarında, kâfirler, "Onlar yanımızda kalsalardı ne ölür, ne de öldürülürlerdi" diyorlardı, şeklinde olur. Binâenaleyh onların böyle dediklerini haber veren kimsenin, mutlaka قَالُوا "Dediler.." sigasını kullanması gerekir. İşte bizim, "Bu söz, geçmiş zamanın hikâyesi olarak söylenmiştir" sözümüzden murat budur.

Kur'ân'la İstişhad Etme Şiire Tercih Edilir

c) **Kutrub** şöyle demektedir: "اِذْ" ile "اِذَا" edâtlarının birbirlerinin yerine kullanılmaları câizdir." Ben derim ki, **Kutrub**'un bu sözü güzel bir sözdür. Bu böyledir, çünkü biz, bir kelimenin, söyleyeni meçhul bir adamdan nakledilen meçhul hali bilinmeyen bir şiir ile ispat edilmesinin câiz olduğunu söylediğimize göre, bunun Kur'ân-ı Kerim ile ispat edilmesi haydi haydi doğru ve yerinde olur. Bu konuda söylenebilecek en son söz şudur: "اِذَا" edatı, gelecek zaman için hakiki mânada kullanılır. Ancak ne var ki; "اِذَا" ile "اِذْ" arasındaki şiddetli benzerlikten dolayı, "اِذَا" edatının mecâz yoluyla mazi hakkında kullanılması niçin câiz olmasın? Çoğu zaman nahivcileri, Kur'ân'da bulunan lâfızların izahı hususunda şaşakalmış vaziyette görüyorum. Onlar, Kur'ân'ın lâfızlarını izah etme hususunda meçhul bir beyitle istişhad ettiklerinde son derece seviniyorlar. Ben onların bu hallerine çok şaşıyorum. Çünkü onlar, o lâfzın o meçhul beyitte bulunmasını, onun (o lâfzın) sıhhatine delil yaptıklarına göre, herhangi bir lâfzın Kur'ân'da yer almasını, o lâfzın sıhhatine haydi haydi delil saymaları gerekir.

ALTINCI MESELE

"غُزًّى" kelimesi, "قَائِلٌ" (söyleyen), "رَاكِعٌ" (rükû eden) ve "سَاجِدٌ" (secde eden) kelimelerinin çoğulu olan "اَلْقُوَّلُ، اَلرُّكَّعُ" ve "اَلسُّجَّدُ" kelimeleri gibi, "اَلْغَازِى" kelimesinin çoğuludur. Nakıs fiillerden bunun benzeri olan bir fiil de, "عَفَا" fiilidir. Yine bu kelimenin çoğulunun, "اَلرَّامِى" (atan) ve "اَلْقَاضِى" (kadı) kelimelerinin çoğulu olan "اَلرُّمَاةُ" ve "اَلْقُضَاةُ" kelimesi gibi, "اَلْغُزَاتُ" şeklinde olması da câizdir. Arapça "اَلْغَزْوُ" kelimesinin manası, düşmana yönelmek, kastetmektir. Nitekim, "اَلْمَغْزٰى" kelimesinin manası, maksad ve gayedir.

YEDİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle demektedir: "Âyette, sözün delâlet ettiği bir hazf vardır. Bunun takdiri ise اِذَا ضَرَبُوا فِى الْاَرْضِ فَمَاتُوا اَوْ كَانُوا غُزَاةً فَقُتِلُوا لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا "Onlar yeryüzünde sefere çıkıp (öldüklerinde, yahut savaşıp da

öldürüldüklerinde), şayet bizim yanımızda olsalardı ne ölür ne de öldürülürlerdi" şeklindedir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا *"Ölmezler ve öldürülmezlerdi"* ifâdesi; onların öldüklerini ve öldürüldüklerini gösterir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِيَجْعَلَ اللهُ ذٰلِكَ حَسْرَةً فِى قُلُوبِهِمْ *"Allah bunu onların yüreklerinde bir hasret, bir iç yarası yaptı"* buyurmuştur. Bu hususta da şu iki izah yapılmıştır:

1- Kelâmın takdiri, لِيَجْعَلَ اللهُ ذٰلِكَ الْكَلَامَ حَسْرَةً "Onlar, Allah bu sözü onların kalplerinde bir hasret kılmak için bu sözü söylemişlerdir" şeklindedir. Bu tıpkı, "Bana eziyet etsin diye onu terbiye edip büyüttüm ve bana kahredip ezsin diye ona yardım ettim..." denilmesi gibidir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Böylece Firavun'un adamları, onu buldular ve yitik olarak aldılar. Çünkü o, neticede kendileri için bir düşman ve bir tasa olacaktı"* (Kasas, 8) âyetidir. Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, âlimler bu sözün nasıl, onların kalplerinde hüzün ve hasretin meydana gelmesini takip ettiği, izlediği hususunu beyan etme hakkında şu izahları yapmışlardır:

a) Ölenlerin akrabaları *"Onlar bizim yanımızda olsalardı ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi"* sözünü duyduklarında, kalplerindeki hasret ve hüzün artıyordu. Çünkü onların her biri şöyle inanıyordu: Şayet kendisi, ölen şahsın sefere çıkma ve savaşa katılmasını engelleme hususunda daha fazla çaba gösterseydi, o ölmeyecekti. O şahıs ancak, bu insanın onu men etmek hususunda kusurlu davranması sebebiyle ölmüş veya öldürülmüştür. Böylece bu sözü duyan kimse, kendisi nazarında çok kıymetli olan o şahsın ölmesine ve öldürülmesine bizzat kendisinin sebebiyet verdiğine inanıyordu. Buna bu şekilde inandığı sürece de, hiç şüphesiz hayıflanması ve tahassürü artıyordu. Ama, hayatın ve ölümün ancak Allah'ın takdiri ve kazası ile olduğuna inanan Müslüman kimsenin kalbinde ise böyle bir hayıflanma ve tahassür bulunmaz. Böylece, münafıkların zikretmiş olduğu o şüphelerin, onlara hasret ve hayıflanmalarının artmasından başka bir şey sağlamadığı ortaya çıkmış olur.

b) Münâfıklar bu şüpheyi kardeşlerinin kalbine attıkları zaman, onlar savaşa ve cihada katılmıyor, bundan geri duruyorlardı. Müslümanlar savaş ve cihat ile meşgul olup, bu sebeple de büyük ganimetler elde edip, düşmanlarına üstün gelerek emniyete ulaşınca, bu sırada savaşa katılmayanlar bir pişmanlık ve tahassür içinde kalakalıyorlardı.

c) Bu hasret (pişmanlık), Allah'ın Mücâhitlere alabildiğine ikramda bulunduğunu ve onlara yüksek dereceler verdiğini, kendilerini ise alabildiğine rezil ve rüsvay edip, lanetleyerek cezalandırdığını görünce, kıyamet günü münafıklarda meydana gelecek olan bir pişmanlıktır.

d) Münâfıklar bu şüpheyi, inanç bakımından zayıf Müslümanlara ilkâ edip, bu hile ve tuzaklarını o zayıf Müslümanlar üzerinde tesirli oluşunu ve onların da bunu kabul ettiklerini gördükleri zaman, son derece seviniyorlardı. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ, bu şüpheyi ilkâ etmede yanlış yolda olduklarını anladıklarında, yaptıkları bu işin, o münâfıkların kalplerinde bir pişmanlığa dönüşeceğini söylemektedir.

e) Onların şüpheleri çoğaltıp, sapıklık telkin etmedeki faaliyetleri, kalplerini körleştirir. Bundan dolayı onlar bir şaşkınlığa, pişmanlığa ve gönül darlığına düşerler ki işte âyetteki "hasret"ten murat budur. Bu, Hak Teâlâ'nın, *"(Allah) kimi de sapıklıkta bırakmak dilerse, onun kalbini son derece daraltır, sıkar"* (En'âm, 125) âyetinde ifâde edildiği gibidir.

f) Onlar, bu şüphelerini Müslümanların imânca güçlü olanlarına vermek isteyip, onlar da bu gibi şeylere iltifat etmeyince, münafıkların gayretleri boşa çıkmış ve tuzakları işe yaramamış oluyordu. İşte bundan dolayı o münafıkların kalplerinde bir pişmanlık (hasret) oluyordu.

2- Âyetteki, "لِيَجْعَلَ اللهُ" buyruğunun başındaki lâm harfi, nehyin delâlet ettiği şeye taalluk etmektedir. Bunun takdiri, "Siz onlar gibi olmayınız, ta ki, sizin kendileri gibi olmayışınızı, Allah onların kalplerinde bir pişmanlık ve nedamet pınarı kılsın" şeklinde olur. Çünkü söyledikleri ve inandıkları şeylerde onlara muhalefet edip, onlara zıt davranmak onları gayza sevk eden şeylerdendir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَاللهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ *"Allah hem diriltir, hem öldürür"* buyurmuştur. Bu hususta da şu iki izah yapılmıştır:

1- Cenâb-ı Hakk'ın bu sözden maksadı, onların bu şüphelerine karşı verilecek cevabın ne olduğunu beyân etmektir. Bunun izahı şöyledir: Diriltен ve öldüren ancak Allah'tır: Diriltme ve öldürmede, hiçbir şeyin tesiri yoktur. Çünkü Allah'ın ilmi değişmez. O'nun hükmü değişmez. O'nun kaza ve kaderi değişmez. O halde, evde oturup kalmak, ölmemeye nasıl çare olabilir?

İmdi eğer, "Allah'ın kaza ve kaderinin değişmeyeceğini söylemek, ölmekten ve öldürülmekten sakınma hususunda çalışıp tedbir almanın bir

mâna ifâde etmeyeceğini gösterir. Yine Allah'ın kaza ve kaderinin değişmeyeceğini söylemek, âhiret cezasından sakınma hususunda amel etmenin de bir mana ifâde etmeyeceğini gösterir. Bu ise, "teklif" (mükellefiyet)'in lüzumlu oluşuna mânidir. Halbuki bu âyetten maksat, cihat ve mükellefiyet işini anlatıp iyice zihinlere yerleştirmektir. Böyle bir cevap âhirete yönelik mükellefiyetin düşmesi neticesine götürünce, bu sözün sübûtu da mükellefiyetin olamayacağı neticesine götürür ki bu batıl olur" denilir ise, şöyle cevap verilir: Bize göre teklifin güzeli, bir illet ve maslahatı gözetmeye bağlı olmayan tekliftir. Daha doğrusu, bize göre Allah dilediğini yapar, istediği hükmü verir."

2- Bu sözden maksat, münâfıkların ortaya attıkları o şüpheye cevap vermek değildir. Aksine Allah, mü'minleri, münafıkların sözüne benzer bir söz söylemekten nehyedince, Allah'ın, nuru ve furkanı ile, Allah'a ve Allah dostlarına itaat edenlerin kalplerini dirilteceğini, münâfıklar gibi Allah düşmanlarının kalplerini de öldüreceğini murat ederek, *"Allah hem diriltir, hem öldürür"* buyurmuştur.

Sonra Allahu Teâlâ, وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ *"Allah, ne yaparsanız hakkıyla görendir"* buyurmuştur ki, bu tabirle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâdeden maksat, insanları mü'minlerin yoluna teşvik ve münâfıkların yolundan sakındırmaktır.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir, Hamza ve **Kisâî,** gâib sigasıyla fiili "يَعْمَلُونَ" şeklinde okumuşlardır ki bunun manası, "Allah, onlar ne yaparlarsa hakkıyla görür" şeklinde olur. Diğer kıraat imamları, bu cümleden önceki *"Kâfir olanlar... gibi olmayınız"* ifâdesi ile, bundan sonra gelen, *"Andolsun eğer Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz"* âyetine uygun düşsün diye, muhatab sigası ile (tâ'lı olarak) "تَعْمَلُونَ بِمَا" *(ne yaparsanız)* şeklinde okumuşlardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ *"Andolsun, eğer Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, Allah'tan olan bir bağışlama ve merhamet onların toplayacakları şeylerden muhakkak daha hayırlıdır"* buyurmuştur:

Bil ki bu ifâde münâfıkların şüphelerine karşı verilen ikinci cevaptır ve izahı şöyledir: Ölüm mutlaka olacaktır: Ölümden veya öldürülmeden kurtuluş yoktur. Bu ölüm veya öldürülme, Allah yolunda veya O'nun rızasını

talep etme yolunda meydana gelmesi, bunun dünya ve ölümden sonra kesinlikle istifâde edilemeyecek dünya lezzetlerini elde etme yolunda olmasından daha hayırlıdır. Çünkü insan cihada yöneldiğinde, gönlü dünyadan sıyrılır ve âhirete yönelir. Binâenaleyh bu insan cihatta öldüğünde, sanki düşmanından kurtulup sevdiğine kavuşmuş gibi olur. Fakat insan, evinde ölümden korkarak ve dünya malı toplamaya arzulu olarak otururken öldüğünde, sanki ma'şukuna ulaşamamış ve yabancı bir memlekete atılmış garip bir kimse gibi olur. Birincisi şüphe yok ki saadetin zirvesinde, ikincisi de şekâvetin (bahtsızlığın) zirvesinde olmuş olur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Nafi', Hamza ve **Kisâî**, mîm harfinin kesresi ile "مِتُّمْ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, mîm'in zammesi ile "مُتُّمْ" şeklinde okumuşlardır. Birinciler bu kelimeyi, "مَاتَ، يَمَاتُ، مِتْتَ" fiilinden almışlardır. Fiilin bu şeklini **Müberred** rivâyet etmiştir. Bu şekil doğru olunca, bu kıraat da doğrudur. Fakat ekseri kıraat imamlarının okuyuşuna gelince bu ifâde, "مَاتَ، يَمُوتُ، مُتْتَ" şeklinden alınmıştır. "خَافَ، يَخَافُ، خِفْتَ" ve "هَابَ، يَهَابُ هِبْتَ" fiilleri gibi, "قَالَ، يَقُولُ، قُلْتَ" fiili gibi,

İKİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demiştir: "Âyetteki "وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ" sözünün başındaki lâm harfi, "Allah'a yemin ederim ki, eğer Allah yolunda öldürülürseniz..." takdirinde olarak, kasem vâv'ıdır. Hak Teâlâ'nın, "لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللهِ وَرَحْمَةٌ" buyruğunun başındaki lâm da kasemin cevabı olup, başına geldiği ifâdenin bir ceza ve karşılık olduğuna delâlet eder. Bana göre doğru olan, bu lâm'ın, te'kid lâm'ı olduğunun söylenmesidir." Buna göre mana şöyle olur: "Eğer sizin, seferinizde ve savaşınızda ölmeniz ve öldürülmeniz vacip olmuşsa, aynen bunun gibi, sizin mağfireti de elde etmeniz vacip olur. Binâenaleyh, daha niçin bundan kaçınıyorsunuz?" Sanki şöyle denilmek istenmektedir: "Şüphesiz ölüm ve öldürülme, mutlaka tahakkuk etmesi gerekmez. Sonra, tahakkuk etmesi takdir edildiğinde de bunu, muhakkak olarak mağfiretin tahakkuk etmesi izler. Bu sebeple aklı olanın bundan kaçınması hiç münasip olur mu?"

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âsım'ın ravisi **Hafs**, gâib sigasıyla olmak üzere yâ harfiyle "يَجْمَعُونَ" "topluyorlar"; diğer kıraat imamları ise muhatab sigasıyla olmak üzere tâ

harfiyle, "تَجْمَعُونَ" "topluyorsunuz" şeklinde okumuşlardır. Gâib sigasıyla okunması halinde mâna, "Şüphesiz Allah'ın mağfireti, o münafıkların biriktireceği, toplayacağı fani dünya malından daha hayırlıdır"; muhatab sigasıyla okunması halinde ise mana, Allahu Teâlâ sanki mü'minlere hitap edip, onlara "Allah'ın mağfireti, sizin dünyada bir araya toplayıp yığacağınız mallardan daha hayırlıdır" şeklinde olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Allah'ın Rahmetinin Dünya Nimetlerinden Daha Hayırlı Olmasının Sebebi

Biz, şu sebeplerden dolayı Allah'ın rahmet ve mağfiretinin dünya nimetlerinden daha hayırlı olacağını söyledik:

a) Mal talep eden kimse, o malı talep etme peşinde yorgunluk içine düşer. Yarından önce öleceği için, belki de o, o maldan yarın istifâde edemeyecektir. Ama rahmet ve mağfireti talep etmeye gelince, kişinin mutlaka ondan istifâde etmesi söz konusudur. Çünkü Allahu Teâlâ va'dinden dönmez. Nitekim Hak Teâlâ, *"Kim zerre ağırlığınca bir hayır yaparsa, onun (sevabını) görecektir"* (Zilzâl, 7) buyurmuştur.

b) Farz edelim ki o kimse yarına çıktı. Fakat belki bu mal yarına çıkamayacak. Çünkü nice insanlar bir hükümdar olarak sabahlamış, ama bir esir olarak akşamlamıştır. Ahiretin hayırları ise, Hak Teâlâ'nın, *"Bakî olan iyi (amel ve hareketler), Rabbinin nezdinde sevapça daha hayırlıdır"* (Kehf, 46) ve *"Sizin nezdinizdeki tükenir, Allah'ın indindeki ise bâkîdir"* (Nahl, 96) âyetlerinin de ifâde ettiği gibi, asla sona ermez.

c) Bu insanın ve o malın yarına çıktığını kabul etsek bile, belki de bir hastalık, bir acı, bir elem veya benzeri bir mani onun bu maldan faydalanmasını engelleyebilir. Halbuki âhiretin faydaları böyle değildir.

d) Yarın insanın o maldan istifâde edebileceğini farz etsek bile, dünya lezzetleri elem ve acılarla karışıktır ve dünya menfaatleri sıkıntılarla doludur. Bu, gizli olmayan bir durumdur. Âhiretin menfaatleri ise böyle değildir.

e) Bu faydaların, yarın sıkıntı ve elemlerden uzak olarak meydana geleceğini kabul etsek bile, ne var ki bunlar devam etmezler ve sürekli olmazlar. Bilâkis sonlu ve fânidirler. Dünya lezzeti ne kadar kuvvetli ve mükemmel olursa, onu yitirdiği zaman insanın duyacağı üzüntü ve tahassür de o derece şiddetli olur. Âhiret menfaatleri ise, sona ermekten ve zeval bulmaktan masundurlar.

f) Dünya menfaatleri hissidir. Âhiret menfaatleri ise aklîdir.[47] Hissi olan değersiz, aklî olan ise şerefli ve üstündür. Sen, eşeğin yemekten ve cinsî münasebetten duyduğu lezzetin, mukarreb meleklerin ilâhî nurlarla aydınlandıklarında duydukları sevince denk olduğunu söyleyebilir misin? İşte altı husus, dikkatini Hak Teâlâ'nın, *"Allah'tan olan bir rahmet ve mağfiret onların toplayacakları şeylerden muhakkak daha hayırlıdır"* sözünün doğruluğunu gösteren, nihâyetsiz izahlara çekmektedir.

Buna göre şâyet, "Sizin topladığınız şeyde, herhangi bir hayır olmadığı halde, mağfiretin daha nasıl 'sizin topladığınız şeylerden' daha hayırlı olduğu söylenebilir?" denirse, biz deriz ki: Onların bu dünyada toplamış oldukları şeyler bazen "hayır" sayılan helâl mal kabilinden olur. Hem bu onların, "Mallar hayırlı şeylerdir" demelerine ve böyle inanmalarına karşı söylenen bir ifâdedir. Binâenaleyh onların sözüne karşı, "Mağfiret-i ilâhi, sizin hayır sandığınız o şeylerden daha hayırlıdır" denilmiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ لَاِلَى اللّٰهِ تُحْشَرُونَ *"Andolsun ölseniz de, yahut öldürülseniz de, muhakkak ki hepiniz ancak Allah'ın huzuruna toplanacaksınız"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, bundan önce Mücâhitleri Allah'ın mağfiretinde toplanmaya teşvik etmiş; bu âyette ise, derecelerini daha da yükselterek Allah'ın huzuruna toplanmaya teşvik etmiştir. Rivâyet olunduğuna göre **Hz. İsa** (a.s), bedenleri zayıf düşmüş ve yüzleri sararmış bir topluluğa rastladı ve onlarda ibâdet emâreleri görerek, *"Ne elde etmek istiyorsunuz?"* dedi. Onlar, "Biz, Allah'ın azabından korkuyoruz" dediler. Bunun üzerine **Hz. İsa**, *"O, sizi azabından kurtarmamaktan daha kerimdir,* (yani, sizi azabından kurtarır) dedi. Daha sonra bir başka cemaate rastladı. Onların üzerinde de aynı emare ve işâretleri görerek aynı şeyi onlara da sorunca, onlar, "Biz cenneti ve Allah'ın rahmetini istiyoruz" dediler. Bunun üzerine **Hz. İsa** (a.s), *"O, size rahmetini esirgemekten daha kerimdir, yani, esirgemez"* dedi. Daha sonra üçüncü bir topluluğa rastladı. Onların üzerinde daha çok kulluk izleri görerek, onlara da aynı soruyu sordu. Onlar, "Biz, bir korku veya bir arzumuzdan dolayı değil, O, bizim ilâhımız, biz de onun kulları olduğumuz için Allah'a ibadet ediyoruz" dediler. Bunun üzerine **Hz. İsa** (a.s), *"İhlâslı olanlar ve gerçek ibâdet edenler sizlersiniz"* buyurdu.

47 Elimizdeki nüshada mevcut ibare böyledir. Bundan, cennette maddi zevklerin olmadığı manası çıkarılmamalıdır. (ç).

Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetteki tertibine bir bak! Çünkü O, ilk âyette, *"Allah'tan olan bir mağfiret, bağışlama..."* buyurmuştur ki bu, ikâbından korkarak kendisine ibâdet eden kimselere bir işarettir. Sonra, *"ve rahmet"* buyurmuştur ki bu, mükâfatını elde etmek için kendisine ibadet eden kimselere işarettir. Daha sonra da, âyetin sonunda *"Muhakkak ki hepiniz ancak Allah'ın huzuruna toplanacaksınız"* buyurmuştur ki bu da Allah'a sırf Rab olduğu için ve kulluktan dolayı ibâdet eden kimselere işarettir. İşte bu, kulluktaki derecelerin en yükseği ve makamların en yücesidir. Baksana, Hak Teâlâ melekleri şereflendirince, *"O'nun huzurundaki (melek)ler, O'na ibâdet etmekten asla kibirlenmezler.."* (Enbiya, 19) buyurmuş ve sevap ehlinden mukarrep insanlar için de, *"(Onlar), kudret sahibi yüce hükümdar (Allah'ın) yanındadırlar"* (Kamer, 55) demiş ve böylece Allah'a tâat ve Allah düşmanlarıyla cihat etme yolunda canlarını ve bedenlerini veren o kimselerin, Allah'ın huzurunda toplanacaklarını, Allah'ın keremi ile birbirlerine ünsiyet duyacaklarını ve rubûbiyyet nûrunun aydınlığından istifâde edeceklerini beyân buyurmuştur ki, bu anlatılması çok uzun sürecek bir konudur. Görmek isteyene, bizim söylediğimiz kadarı yol gösterir.

Biz yine tefsire dönelim. Âyette sanki şöyle denilmek istenmiştir: Eğer cihadı bırakır, ölümden ve öldürülmeden korkarsanız, dünyanın bu değersiz lezzetleri ile kısa bir zaman yaşar ve sonra onları bırakmaya mecbur kalırsınız. Böylece onların lezzetleri başkasına, mesûliyet ve hesabı sizin üzerinize kalmış olur. Fakat siz dünya lezzet ve tatlarından yüz çevirir, nefsinizi ve malınızı mevlânız için harcarsanız, haşriniz (toplanışınız,) Allah huzurunda duruşunuz Allah'ın rahmetinin eşiğinde ve lezzetiniz de Allah'ı zikretmede olmuş olur. Binâenaleyh bu iki derece ve makamın arası çok uzaktır.

Allah'ın Huzuruna Toplanmanın Manası

Bil ki, Hak Teâlâ'nın, *"Muhakkak ki hepiniz ancak Allah'ın huzuruna toplanacaksınız"* âyetinde birçok incelik vardır:

a) Allah, "تُحْشَرُونَ إِلَى اللهِ" (Allah'ın huzurunda toplanacaksınız) değil, لَإِلَى اللهِ تُحْشَرُونَ *"Muhakkak ki hepiniz ancak Allah'ın huzurunda toplanacaksınız"* buyurmuştur. Ki bunun manası, "Bütün âlemler, başkasının değil ancak Allah'ın huzurunda toplanacaklardır" şeklindedir. Bu da o kıyamet gününde yegane hâkim'in Allah olduğuna ve O'ndan başka hiçbir zarar veren veya fayda veren bulunmadığına delâlet eder. Nitekim Allahu

Teâlâ, *"Bugün mülk kimindir? Bir olan, kahhar olan Allah'ındır"* (Mü'min, 16) ve *"Bugün iş Allah'ındır"* (İnfitar, 19) buyurmuştur.

b) Hak Teâlâ, "Allah" ismini, isimlerinden biri olarak zikretmiştir ki, isimlerinin en büyüğüdür ve rahmeti ile kahrının mükemmel olduğunu gösteren bir isimdir. Binâenaleyh bu isim, rahmetinin mükemmelliğine delâlet ettiği için vaad çeşitlerinin en büyüğünü, kahrinin mükemmelliğine delâlet ettiği için de vaîd çeşitlerinin en şiddetlisini ifâde etmektedir.

c) Cenâb-ı Hak, لَإِلَى اللهِ *"Muhakkak ki Allah'ın huzuruna..."* buyururken, Lafza-ı Celâlin başındaki harf-i cerre te'kîd lâm'ının getirilmiş olması.... bu, senin dikkatini, ilâhlığın bu toplanma ve diriltilmeyi gerektirdiği, iktiza ettiği hususuna çekmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ben onu hemen hemen, herkes neye çalışıyorsa, kendisine onunla mukabele edilsin diye gizliyorum..."* (Tâhâ, 15) buyurmuştur.

d) Cenâb-ı Hakk'ın, "تُحْشَرُونَ" ifâdesi, bu haşrin fâili Cenâb-ı Hak olduğu halde, fâili belirtilmemiş bir fiildir. Burada fâil sarahaten açıklanmamıştır; çünkü zâtı yüce ve mukaddes olan yüce Allah öyle ulu bir varlıktır ki, akıllar, yaratan ve sonra insanları iâde ederek diriltecek olanın; inşâ ve iâde edenin ancak O yüce ilâh olduğuna şehâdet etmiştir. Böylesi yerlerde sarâhaten bildirmenin terk edilmesi, Cenâb-ı Hakk'ın azametine daha fazla delâlet etmektedir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, وَقِيلَ يَا اَرْضُ ابْلَعِى مَاءَكِ *"Denildi ki: "Ey arz, suyunu yut..."* (Hûd, 44) ifâdesidir.

e) Cenâb-ı Hak onların haşrolunmasını, onların dışındakine nisbet etmiştir. Bu ise, bütün varlıkların kudret kabzasında ve meşîet-i ilâhiyenin tesiri hususunda çaresiz ve boyun eğmiş olduklarına; ister ölü isterse hayatta olsunlar, rubûbiyyetin hükümran gücü ve ulûhiyyetin de, kibriyâ ve azametinden dışarı çıkamama konusunda hepsinin eşit ve müsavi olduğu hususunda aklın dikkatini çekmektedir.

f) Cenâb-ı Hakk'ın, تُحْشَرُونَ *"toplanacaksınız.."* buyruğu, herkese yöneltilen bir hitaptır. Bu da, bütün âlemlerin haşrolunacağına ve kıyamet meydanıyla adâlet sergileri üzerinde durdurulacaklarına, binâenaleyh, zâlimle mazlûmun, katille maktulün bir araya geleceğine, Cenâb-ı Hakk'ın kulları arasında, cevr ve zulümden uzak olan adaletiyle hükmedeceğine delâlet etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz, kıyamet gününe mahsus adalet terazileri koyacağız"* (Enbiya, 47) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Muhakkak ki hepiniz, ancak Allah'ın huzuruna toplanacaksınız"* âyetini düşünen ve kendisine tevfîk-i ilâhî yardım eden kimse, zikrettiğimiz bu mânaların

bu âyete yerleştirilmiş esrâr denizlerinden bir damla gibi olduğunu anlar. **Kâdî**, bu âyeti, maktûlün ölü (meyyit) olmadığına delil getirerek; "Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın *"Andolsun, ölseniz de, yahut öldürülseniz de..."* ifâdesi, maktûlün, meyyitin üzerine atfedilmiş olmasını gerektirir. Bir şeyin, yine kendisine atfedilmesi imkânsızdır" demiştir.

Resûlullah'ın Mü'minlere Olan Şefkati

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ لِنْتَ لَهُمْ ۖ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ ۖ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ ۖ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ ۚ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴿١٥٩﴾

"Sen, Allah'tan bir rahmet sayesindedir ki, onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar muhakkak ki etrafından dağılıp gitmişlerdi.. Artık onları bağışla, onların günahlarının affedilmesini dile... İş hususunda onlarla müşavere et. Bir kere azmettin mi artık Allah'a güvenip dayan. Çünkü Allah kendisine güvenip dayananları sever" (Âl-i İmran, 159).

Bil ki, Müslümanlar Uhud gününde bozularak Hz. Peygamber'den uzaklaştıklarında, daha sonra geri döndükleri vakit Hz. Peygamber (s.a.s) onlara sert ve şiddetli davranmayıp, onlara yumuşak bir biçimde hitap etti, konuştu. Sonra Allahu Teâlâ, geçen âyetlerde onları dünyaları ve âhiretleri hususunda kendilerine faydalı olan şeylere irşâd edip onları affetmesi de bu şeyler cümlesinden olunca, Cenâb-ı Hak فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللهِ لِنْتَ لَهُمْ *"Sen, Allah'tan bir rahmet sayesindedir ki onlara yumuşak davrandın"* buyurarak, onları affettiğinden ve onlara karşı sert davranmadığından dolayı Hz. Peygamber (s.a.s)'i övmek v methetmek suretiyle, onun fazl-u ihsanını arttırdı. İnsaflı olan kimse, bunun söz dizisinde güzel bir tertip olduğunu bilir. Bu âyetle ilgili bazı meseleler bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, Hz. Peygamber'in Müslümanlara karşı olan yumuşaklığı, O'nun Müslümanlara karşı takındığı güzel ahlakından ibarettir. Allahu Teâlâ,

"Sana tâbi olan mü'minlere kanadını indir" (Şuarâ, 215); *"Sen kolaylık yolunu tut, iyiliği emret. Cahillerden yüz çevir"* (A'raf, 199); *"Hiç şüphesiz büyük bir ahlâk üzerindesin"* (Kalem, 4) ve *"Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız O'na çok ağır ve güç gelir; size çok düşkündür. Mü'minlere karşı pek şefkatli, bağışlayıcıdır"* (Tevbe, 128) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de; لَا حِلْمَ اَحَبَّ اِلَى اللهِ تَعَالَى مِنْ حِلْمِ اِمَامٍ وَرِفْقِهِ وَلَا جَهْلَ اَبْغَضَ اِلَى اللهِ مِنْ جَهْلِ اِمَامٍ وَخُرْقِهِ *"Allah'a, bir önderin hilmi ve yumuşaklığından daha sevgili olan başka bir hilm yoktur. Yine, Allah'a; bir önderin cehalet ve ahmaklığından daha sevimsiz gelen başka bir cehalet yoktur"* buyurmuştur. Binâenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s) bütün âlemlerin imamı olduğuna göre, onların en halimi ve en güzel ahlâklısı olması gerekir.

Rivâyet edildiğine göre **Hz. Osman**'ın hanımı, Hz. Peygamber ile **Hz. Ali**, silahlarını temizlerken, Hz. Peygamber'in yanına geldi ve **İbn Affân** ne yaptı? İyi biliniz, Allah'a yemin olsun ki, siz onu ordunun önünde göremezsiniz..." dedi. Bunun üzerine **Hz. Ali** ona, "Muhakkak ki **Osman**, zamanı utandırdı, (rezil etti)" dedi. Hz. Peygamber ise **Hz. Ali**'ye, "sus!" dedi. Yine rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) o vakit, *"Kız kardeşlerin kocaları, sevişmek hususunda beni yordular"* demiştir. **Hz. Osman** iki arkadaşıyla beraber Hz. Peygamber'in yanına geldiğinde, "Çok uzağa gittiniz!" demekten başka bir şey söylememiştir.

Sahabeden birisinin de, "Allahu Teâlâ bize olanca ihsanını verdi. Biz müşrikler idik.. Eğer Hz. Peygamber bu dini bize toptan getirseydi ve Kur'ân'ı bir defada indirseydi, bu mükellefiyetler bize ağır gelir, bundan ötürü de İslâm'a girmezdik.. Fakat O, bizi bir tek kelimeye davet etti. Biz onu kabul edip, imânın tadını anlayınca, O'nun arkasındakileri de, din tamamlanıncaya, şeriat mükemmelleşinceye kadar, rıfk yoluyla kelime kelime (yavaş yavaş) kabul ettik" dediği rivâyet edilmiştir. Yine rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s): اِنَّمَا اَنَا لَكُمْ مِثْلُ الْوَالِدِ فَإِذَا ذَهَبَ أَحَدُكُمْ إِلَى الْغَائِطِ فَلَا يَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ وَلَا يَسْتَدْبِرْهَا *"Ben size karşı ancak, bir baba gibiyim. Sizden birisi def-i hacet için gittiği zaman, kıbleye yüzünü ve arkasını dönmesin"*[48] buyurmuştur.

Bil ki, güzel ahlâkın sırrı ikidir: Söyleyenin ve yapanın haline bakmak, itibar etmek... Söyleyenin haline bakmaya gelince, bu şundan dolayıdır: Nefislerin cevherleri, mahiyet bakımından farklıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ *"Ruhlar, nefisler silahlandırılmış ordulardır"*[49] ve

48 Benzeri hadis: **Ebu Davud,** Taharet, 4 (1/3); **İbn Mâce,** Taharet, 16 (1/114).

49 **Buhârî,** Enbiya, 2.

اَلنَّاسُ مَعَادِنُ لِمَعَدِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ *"İnsanlar, altın ve gümüş madenleri gibi, maden madendir"*[50] buyurmuştur. Yine insanların ruhları, noksanlık hususunda ahmaklığın, hakirliğin, alçaklığın, kendilerini şehvet ve gazabın istila etmesi, mal ve lezzet sevgisinin kendisini bürümesi halinin zirvesine ulaştığı gibi kemal cihetinden de, kudret ve celâlin, azametin zirvesine ulaşırlar..

Nazari kuvvet (tefekkür) bakımından olana gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın *"Nûr üstüne nurdur"* (Nûr, 35) ve *"Ve sana bilmediklerini öğretti. Allah'ın senin üzerindeki lütfu, keremi çok büyüktür"* (Nisa, 113) buyruklarıyla anlattığı" gibidir. Amelî kuvvet bakımından olan kemâle gelince bu da, Allah'ın, *"Muhakkak ki sen büyük bir ahlak üzerindesin"* (Kalem, 4) beyânıyla anlattığı gibidir. Hz. Peygamber'in ruhu, adeta meleklerin ruhu cinsindendir; bundan dolayı şehvetine uymaz, gazaba çağıran şeylere meyletmez, mal ve makam sevgisinden etkilenmez. Çünkü herhangi bir şeyden etkilenen, müessir olandan daha zayıf demektir. Binâenaleyh nefis, bu maddî ve hissî olan şeylere meylettiği zaman, nefislerin ruhanî tarafı cismani taraflarından daha zayıf olmuş olur. Ama onlara meyletmeyip iltifât etmediği zaman, ruhanî tarafı cismani tarafına üstün olmuş olur. İşte bu hususiyetler nazarîdir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in mukaddes ve münezzeh nefsi, bu hususiyetler bakımından son derece mükemmel ve yüce idi.

Failin haline bakma bakımından olan güzel ahlâka gelince, Hz. Peygamber (s.a.s) bu hususta مَنْ عَرَفَ سِرَّ اللهِ فِي الْقَدَرِ هَانَتْ عَلَيْهِ الْمَصَائِبُ *"Kim, Allah'ın kader sırrını anlarsa, musîbetler o kimseye kolay gelir"* buyurmuştur. Çünkü o kimse, yeryüzünde meydana gelen hadiselerin, ilahî sebeplere dayandığını bilir. Bundan dolayı, sakınmanın kaderi savuşturamayacağını anlar. Artık arzu ettiği şeyi elinden kaçırdığı zaman gazaplanıp kızmaz ve sevdiği bir şeyi elde ettiği zaman da, ona fazla ünsiyet duyup sevinmez. Çünkü o, bu cismani varlıklardan daha üstün olan ruhanî hakikatlere muttalidir. Binâenaleyh; bu dünyanın lezzet ve hoş şeylerinden herhangi birisini elde etme hususunda, bu dünyadaki hiçbir kimseyle çekişmeye girmez ve dünyanın arzulanan bu şeylerinden herhangi birisini elinden kaçırdığı için de, hiç kimseye kızmaz. İnsan böyle olduğu zaman güzel ahlâklı ve insanlarla güzel geçimli birisi olur. Hz. Peygamber (s.a.s), güzel ahlâkı gerektiren bu sıfatlar konusunda insanların en mükemmeli olunca, güzel ahlâkta da mahlûkatın en mükemmeli olmuştur.

50 **Buhâri,** Enbiya, 19.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Lûtfu Hakkında**

Âlimlerimiz, *"Sen, Allah'tan bir rahmet sayesindedir ki, onlara yumuşak davrandın"* buyruğunu kaza ve kader meselesinde bir hüccet olarak kabul etmişlerdir. Bununla istidlâl edilme şekli şöyledir: Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber'in insanlara karşı olan güzel ahlakının, ancak Allah'ın rahmeti sebebiyle olduğunu açıklamıştır. Binâenaleyh biz diyoruz ki, **Mu'tezile**'ye göre Allah'ın rahmeti bütün mükellefler hakkında umûmîdir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed'e yaptığı hidâyet, da'vet, beyân ve irşâdın bir benzerini O; **İblis, Firavun, Hâmân, Ebû Cehil** ve **Ebû Leheb**'e de yapmıştır. Bu görüşe göre, Allahu Teâlâ'nın bu hususta mükelleflere yaptığı şeylerin hepsi, temiz kulların en temizi ile bedbaht kulların en bedbahtı arasında müşterek olunca, güzel ahlâkın ve mükemmel bir gidişatın onların bazılarına tahsis edilmesi, Allah'ın rahmeti sebebiyle olmamış olur.

Bu görüşe göre, Hz. Peygamber'in güzel ahlâkının, Allah'ın rahmeti sebebiyle olduğunu söylemek bâtıl ve asılsız olur. Böyle bir izah ise bâtıl olacağına göre, kulların bütün fiillerinin, Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu anlamış oluruz. **Mu'tezile** bunu, daha fazla lütufta bulunmak manasına hamletmektedir. Bu, son derece uzak bir ihtimaldir. Çünkü, mümkün olan bütün lütufları bütün mükellefler hakkında yapmıştır. Mükellefin, tâatından dolayı hak kazanacağı daha fazla lütuf ise, gerçekte Allah'tan değildir; mükellef onu kendisi kesbetmiştir. Çünkü o tâat yaptığı zaman, bu fazla lütfu hak etmiş olur. Bu fazlalığın ona verilmesi vâcip olur. Tâat yapmadığı zaman ise bu fazlalığın ona verilmesi imkânsız olur. Binâenaleyh bu, kulun kendisinden olup Allah'tan olmamış olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "فَبِمَا رَحْمَةٍ"deki Mâ'nın Zâid Olması Meselesi**

Âlimlerden çoğu, "فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ" buyruğundaki "مَا" lâfzının, zâid bir ism-i mevsul olduğunu düşünürler. Nitekim Cenâb-ı Hak, عَمَّا قَلِيلٌ *"Az sonra..."* (Mü'minûn, 40); جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ *"Bir ordudur ki, işte şurada"* (Sâd, 11) فَبِمَا نَقْضِهِمْ *"Muhalefetleri sebebiyle.."* (Nisa, 155) ve مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ *"O günahlarından ötürü..."* (Nûh, 25) buyurmuştur. Bu görüşte olan âlimler şöyle demişlerdir: "Araplar bazen te'kid için, gerekli olmayan şeyi söze ilâve etmektedirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا اَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ *"Fakat müjdeci gelip de..."* (Yusuf, 96) buyurmuş, bununla فَلَمَّا جَاءَ "geldiğinde" manasını kastederek, bunu "اَنْ" edatıyla te'kid etmiştir. Muhakkik âlimler ise şöyle demişlerdir: "Ahkemu'l-Hâkimin olan Allah'ın kelâmında manasız ve zâid bir lafzın

bulunması câiz değildir. Buradaki "مَا" edatının taaccüp ifâde eden bir istifham mâ'sı olması mümkündür. Bunun takdiri, "Allah'tan hangi rahmetle onlara yumuşak davrandın!" şeklindedir. Çünkü, onların suçları çok büyük olup, sonra da Hz. Peygamber (s.a.s), sözünde bir katılık ve sertlik izhar etmeyince, onlar bunun ancak rabbanî bir teyit ve ilahî bir tevfik ile olduğunu anladılar. Binâenaleyh bu, bu teyit ve tevfîkin mükemmelliğine hayret etme makamı olmuş ve "Allah'tan hangi rahmetle onlara yumuşak davrandın?" Bence en doğru olanı bu görüştür.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Bütün Rahmetler Gerçekte Allah'tandır**

Bil ki, bu âyet-i kerime, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetine karşı rahîm olmasında, Allah'ın rahmetinin âmil olduğuna delâlet etmektedir. Bu âyetin hakikatini düşündüğün zaman onun, bütün rahmetlerin, ancak Allah'a ait olduğuna delalet ettiğini anlarsın.. Bunun izahı birkaç yöndendir:

a) Eğer Allahu Teâlâ, kulunun kalbine hayra, rahmete ve lütfa davet eden bir his ve istidat yerleştirmemiş olsaydı, kul bu hususlarda hiçbir şey yapamazdı. Allahu Teâlâ insanın kalbine davet edici bu sebepleri, duyguları atınca, şüphesiz ki kul bu fiilleri yapar. Bu takdire göre, rahmet ancak Allah'tandır.

b) Allah'ın dışındaki bütün merhametli varlıklar, rahmetine mukabil, ya bir cezadan kurtulma şeklinde, veya bir sevabı ve mükafatı elde etme şeklinde veyahut da güzel bir isim yapma gayesiyle bir karşılık bekler. Böylesi beklentilerden uzak bir durum farz etsek bile, bu durumda ondaki sebep de, kendi cinsinden olan varlıklara karşı duyulan bir rikkat, acıma ve şefkat duygusu olmuş olur. Binâenaleyh, acı içinde kıvranan bir canlı mahluku gören kimsenin kalbi rikkate gelir, üzülür; onu elem içinde müşahede etmesinden dolayı acı duyar, bundan dolayı da kalbindeki bu rikkati, acıma hissini uzaklaştırmak için, o canlıyı bu elemden kurtarır. Eğer onda, bu maksatlardan herhangi bir şey bulunmamış olsaydı, ona kesin olarak merhamet etmeyecekti. Ama Cenâb-ı Hakk'a gelince, O'nun merhameti hiçbir gayeden ötürü değildir. Binâenaleyh, rahmet ancak Allah'a aittir.

c) Allah'ın dışında merhamet eden her varlık, ancak merhamet ettiği o kimseye ya bir mal vermek suretiyle, veyahut da bela ve sıkıntı veren şeylerden herhangi birisini ondan uzaklaştırmak suretiyle merhamet edebilir. Ama ne var ki, merhamet edilen kimse bu maldan, ancak uzuvları salim ve sıhhatli olduğu takdirde istifâde edebilir. Uzuvların sıhhatli olması

ise, ancak Allah'tandır. Binâenaleyh, gerçekte rahmet ancak Allah'a aittir. Ama görünürde, Allah'ın rahmet etmesine yardım ettiği herkes "rahîm" diye isimlendirilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), اَلرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمٰنُ *"Merhamet edenlere, Rahman olan Allah merhamet eder..."* Allahu Teâlâ da, Hz. Peygamber'i vasfederken, *"Mü'minlere karşı çok şefkatli, çok merhamet edicidir (rahimdir)"* (Tevbe, 128) buyurmuştur.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ *"Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar muhakkak ki etrafından dağılıp gitmişlerdi"* buyurmuştur.

Bil ki Allah'ın Hz. Muhammed hakkındaki rahmetinin kemali, Hz. Peygamber'e kabalık ve katılığın kötülüklerini öğretmiş olmasıdır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demiştir: "Kabalık ve katılık, kötü ahlakın bir tarafıdır. Arapçada, فَظَظْتَ تَفَظُّ فَظَاظَةً وَفِظَاظًا فَأَنْتَ فَظٌّ "Kaba oldun - kaba oluyorsun - kaba olmak, kabalaşmak- Sen, kaba ve katısın" denilir. Bu kelimenin aslı; "فَرِقْتَ" "korktun" kelimesinden "فَرِقٌ" ؛ "حَذِرْتَ" "sakındın" kelimesinden "حَذِرٌ" (sakınan) ismi gibi "فَظِظٌ"dür. Fakat bu vezinde olan muzaaf kelime, "رَجُلٌ صَبٌّ" (inen adam) tabirinde olduğu gibi idğam olunur. Bu kelimenin aslı "صَبِبٌ"dür. Dâd harfi ile olan "اَلْفَضُّ" kelimesi, bir şeyi ayırmak manasınadır. "اِنْفَضَّ الْقَوْمُ" tabiri de, "Kavim birbirinden ayrıldı" manasınadır. Allahu Teâlâ, وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا اِنْفَضُّوا اِلَيْهَا *"Onlar bir ticâret, yahut bir oyun gördükleri zaman, ona yönelip dağıldılar.."* (Cuma, 11) buyurmuştur. فَضَضْتُ الْكِتَابَ "Kitabı açtım" ve, لَا يَفْضُضِ اللهُ فَاكَ "Allah, ağzını (ağzındaki dişleri) dağıtmasın" tabiri de bu köktendir.

Buna göre eğer, "fazz (kaba) ve katı yürekli arasında ne fark var?" denirse, biz deriz ki, fazz, kötü huylu demektir. "Katı yürekli" ise, kalbi hiçbir şeyden müteessir olmayan demektir. İnsan bazen kötü huylu ve hiçbir kimseye eziyet verici olmadığı halde, diğer insanlar için rikkat ve rahmet de duymayabilir. Binâenaleyh bu ikisi arasındaki fark meydandadır.

***İKİNCİ MESELE:* Peygamber İnsanları Toplayıcıdır**

Peygamber gönderilmesinden maksat, peygamberin Allah'ın yüklediği mükellefiyetleri insanlara tebliğ etmesidir. Bu maksat ise, ancak insanların kalpleri o peygambere meylettiği ve gönülleri o peygamberin yanında huzur ve sükunet bulduğu zaman tamam olur. Yine bu maksat ancak o

peygamber merhametli ve kerim olup, onların kusurlarını ve hatalarını bağışlayıp affettiği ve onlara her çeşit iyilik, ikram ve şefkati gösterdiği zaman tamam olur. Bu sebeplerden dolayı peygamberin, kötü ahlaktan uzak olması gerekir. Böyle olan kimsenin de katı yürekli olmaması, aksine zayıflara yardıma meyli, fakirlere yardıma yönelişi, insanların kötülüklerini affı ve hatalara karşı müsamahası çok olan bir kimse olması gerekir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, *"Eğer kaba ve katı yürekli olsaydın, onlar muhakkak ki etrafından dağılıp gitmişlerdi"* buyurmuştur. Eğer onlar etrafından dağılsalardı, bi'set ve risâletten (peygamberlikten) gözetilen maksat elde edilememiş olurdu. **Kaffâl** (r.h) bu âyetin Uhud gazvesi ile ilgili olduğunu ileri sürmüş ve bu âyetin, "Sen, Uhud günü hezimete uğrayıp dağıldıktan sonra sana geri döndükleri zaman, Allah'tan olan bir rahmet sayesinde, o Müslümanlara yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı yürekli olsaydın ve bu bozgundan dolayı onlara ağır konuşsaydın, senden çekinecekleri ve uğradıkları hezimetten dolayı utanacakları için, etrafından dağılıp giderlerdi. Bu ise, düşmanının, senin ve Müslümanlar hakkında hiç beklemediği bir şey olurdu" manasında olduğunu söylemiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Allah'ın Şefkatinden Fazla Şefkat Olmaz**

Yumuşaklık ve rıfk ancak, Allah'a ait haklardan bir hakkı ihmâle götürmediği zaman câizdir. Fakat böyle bir ihmâle götürür ise câiz değildir. Cenâb-ı Allah, *"Ey Peygamber, kâfirlerle ve münafıklarla savaş, onlara karşı çetin ol"* (Tevbe, 73) buyurmuş ve zinâ haddini (cezasını) uygulama hususunda mü'minlere, *"Allah'ın dini hususunda (o zina eden erkek ve kadına) acıyacağınız tutmasın"* (Nûr, 2) diye emretmiştir.

Burada bir diğer incelik daha bulunmaktadır, o da şudur: Allahu Teâlâ, bu âyette Hz. Peygamber (s.a.s)'i sertlikten men ederken, *"Onlara karşı çetin ol"* (Tevbe, 73) âyetinde ona sertliği emretmiştir. Buradaki âyette mü'minlere karşı sert davranmaktan onu nehyetmiş, diğerinde ise kâfirlere karşı sert olmasını emretmiştir. Bu, *"Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve çetin"* (Mâide, 54) ve *"Kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında ise merhametlidirler"* (Fetih, 29) âyetlerinde ifâde edildiği gibidir. Bu sözün izahı şöyledir: İfrat da tefrit de (yani aşırılıklar) zemmolunmuştur, fazilet bu ikisi ortasında olandadır. Bundan dolayı sert davranma bazen emredilmiş, bazen nehyedilmiştir. Bu ancak, ifrat ve tefritten uzaklaşmak için olur ve geriye sırat-ı müstakim olan orta yol kalır. İşte bundan dolayı Hak

Teâlâ, *"Böylece siz (Ümmet-i Muhammed'i) vasat (mu'tedil) bir ümmet yaptık"* (Bakara, 143) buyurarak, orta yolu methetmiştir.

Allahu Teâlâ daha sonra, فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ *"Artık onları bağışla, günahlarının mağfiretini dile... İş hususunda onlarla müşavere et"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette üç şeyi emretmiştir:

Birincisi: *"Onları bağışla (affet)"* emridir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kulun halinin kemali, ancak Allah'ın ahlâkıyla, ahlâklanmasındadır. Hz. Peygamber (s.a.s), "تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللهِ" *"Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanın"* demiştir. Sonra Allahu Teâlâ, önceki âyetlerde Müslümanları affettiğini bildirince, Hz. Peygamber (s.a.s)'e de, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanma faziletini elde etsin diye, onları affetmesini emretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, âyetin manasının, "Senin hakkınla ilgili hususlarda onları affet, Allah'ın hakkıyla ilgili hususlarda ise, onların günahlarının mağfiretini dile" şeklinde olduğunu söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Emrin zahiri vücûb (farz oluşu) ifâde eder. فَاعْفُ عَنْهُمْ *"Artık onları bağışla..."* buyruğunun başındaki fâ harfi, ta'kîb (hemen) manasına delâlet eder. Binâenaleyh bu, Allah'ın Hz. Peygamber'e derhal affetmesini vâcip kıldığını gösterir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin kemâline delâlet eder. Çünkü O, o Müslümanları affetmiş ve sonra Peygamber'ine de onları derhal affetmesini vacip kılmıştır. Bil ki, *"Artık onları bağışla"* âyeti, Hz. Peygamber (s.a.s)'e affı vacip kılmaktadır. Bu emir ümmete döndüğünde, bu onlara vacip olmaz, ancak mendup olur. Nitekim Allahu Teâlâ, mukarreb (Allah'a çok yakın) insanların günah sayılan işlerinin, ebrâr (iyi insanlar) ın hasenâtı gibi olduğunu bildirmek için, *"İnsanların kusurlarını affedenler..."* (Âl-i İmran, 134) buyurmuştur.

İkincisi: *"(Onların) günahlarının mağfiretini dile"* emridir. Bu hususta da birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Bu Âyet Büyük Günahların Affedilebileceğine Delildir**

Bu âyette, Allah'ın, büyük günah sahiplerini de affedebileceğine kuvvetli bir delâlet vardır. Çünkü muharebe esnasında bozulup kaçmak, *"Kim*

böyle bir günde o (düşmana) arka çevirirse, muhakkak ki Allah'ın gazabına uğramıştır" (Enfal, 16) âyetinden dolayı, bir büyük günahtır. Binâenaleyh Uhud'da Müslümanların hezimete düşmelerinin büyük günahlardan olduğu sabit olmaktadır. Hem sonra Allahu Teâlâ geçen âyette onları affettiğini beyân etmiş, bu âyette de Peygamber'ine onları affetmesini, sonra da onlar için istiğfarda bulunmasını emretmiştir. Bu husus, bizim söylediğimiz şeye delâlet eden delillerin en güçlülerindendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, *"(Onların) günahlarının mağfiretini dile.."* emri, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, büyük günah sahipleri için mağfiret talep etmesini emretmektedir. Allahu Teâlâ, ona mağfiret istemesini emrettiği zaman, onun bu duasına icabet etmemesi câiz olmaz. Bu böyledir, çünkü kerim olana bu yakışmaz. Bundan dolayı bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, Hz. Peygamber'i bu dünyada büyük günah sahiplerine şefaatçi kıldığına delâlet etmektedir. Binâenaleyh Hz. Muhammed (s.a.s)'in onlara kıyamette şefaat etmesi daha evlâdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, *"Andolsun Allah onları affetti"* (Âl-i İmran, 155) âyetinde beyân ettiği gibi, önce onları affetti, sonra da bu âyette, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, onlar için ve onlardan dolayı istiğfar etmesini emretti. Sanki ona şöyle denilmekte idi: "Ey Muhammed, onlar için istiğfar et, çünkü ben onları, sen onlara istiğfar etmeden önce bağışladım. Onları bağışla, çünkü ben, sen onları bağışlamadan önce, onları bağışladım." Bu Cenâb-ı Allah'ın bu ümmete olan rahmetinin kemâline delâlet etmektedir.

Şûrâ Kelimesi Hakkında

Üçüncüsü, *"İş hususunda onlarla müşavere et"* emridir. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Arapçada "شَاوِرْهُمْ" (Onlarla müşavere et, istişare et), "müşâvere", "şivâr" (istişâre etmek), "meşvere" denilir. "Meşvere eden topluluk" manasında da "اَلْقَوْمُ الشُّورَى" denilir. "Şûrâ" kelimesi mastardır ve وَإِذْ هُمْ نَجْوَى *"Onlar gizli konuşurlarken"* (İsrâ, 47) âyetinde olduğu gibi, topluluk bu kelime ile tavsif edilmiştir. "Müşâvere" kelimesinin, balı yerinden aldığın ve çıkarttığın zaman söylediğin "شُرْتُ الْعَسَلَ، اَشُورُهُ" sözünden alındığı veya Arapların, bir hayvanı teşhir ettiklerinde söyledikleri "شُرْتُ الدَّابَّةَ شَوْرًا" sözlerinden alındığı

söylenmiştir. Bundan dolayı hayvanların teşhir edildiği yere de "mişvâr" denir. Sanki teşhir ile onun iyisi kötüsü bilinmektedir. Aynı şekilde müşavere ile de, işlerin hayırları ve şerleri bilinmektedir.

İKİNCİ MESELE: **Müşavere Etmenin Faydaları**

Allahu Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e Müslümanlarla müşavere etmesini emretmesinde birçok faydalar bulunmaktadır:

1- Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlarla müşaveresi onlara değer verme ve derecelerini yükseltme manasına gelir. Bu ise, Müslümanların Hz. Peygamber'i çok sevmelerini ve ona ihlasla itaat etmeleri neticesini doğurur. Eğer O, bu müşavereyi yapmamış olsaydı, bu onları küçümseme anlamına gelir, böylece kötü ahlak ve kabalık olmuş olurdu.

2- Hz. Peygamber (s.a.s), akılca insanların en mükemmeli o ise de, insanların bilgileri sonsuzdur. Binâenaleyh bilhassa dünyevi meselelerde maslahat (menfaat) yönlerinden Hz. Peygamber'in aklına gelmeyen bir hususun başka bir insanın aklına gelmesi uzak bir ihtimal değildir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), أَنْتُمْ أَعْرَفُ بِأُمُورِ دُنْيَاكُمْ وَأَنَا أَعْرَفُ بِأُمُورِ دِينِكُمْ *"Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz, ben de din işlerinizi daha iyi bilirim"*[51] buyurmuştur. İşte bundan dolayı, Hz. Peygamber şöyle demiştir: مَا تَشَاوَرَ قَوْمٌ قَطُّ إِلَّا هُدُوا لِأَرْشَدِ أَمْرِهِمْ *"Kim bir iş yapmak isteyip müşaverede bulunur ve ona göre hareket ederse, işlerin en doğrusuna hidayet edilmiş olur."*

3- **Hasan el-Basrî** ve **Süfyan İbn Uyeyne**, "Allahu Teâlâ bunu ona, sırf başka insanlar müşavere yapma hususunda onun yolunca gitsinler ve ümmet-i Muhammed için bir sünnet olsun diye emretmiştir" dediler.

4- Hz. Peygamber (s.a.s) Uhud hadisesinde onlarla müşavere etti, onlar da Medine'den çıkma tarafına işaret ettiler. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s) çıkma taraftarı değildi. Çıktıkları zaman olan oldu. Binâenaleyh eğer Hz. Peygamber (s.a.s), bundan sonra onlarla müşavere yapmayı bıraksaydı, bu durum, onun kalbinde onlarla müşavere ettiğinden dolayı bir iz kalmış olduğuna delâlet ederdi. Bu sebeple Hak Teâlâ, onun kalbinde bu hadiseden dolayı bir iz kalmış olduğuna delâlet etsin diye, bundan sonra ona, onlarla müşavere etmesini emretmiştir.

5- Bu, "İş hususunda, onların re'yinden ve ilminden istifâde etmek için değil; fakat akıllarını, anlayışlarını, sana olan sevgilerinin derecesini ve sana itaatteki ihlâslarını anlayasın, böylece daha faziletli olan az faziletli

51 **Müslim**, Fezâil, 141 (4/1836); **İbn Mâce**, Rühûn, 15 (2/825).

olandan senin yanında ayırt edilsin ve onlara makamlarının kadr-ü kıymeti açıkça görünsün diye, onlarla müşavere et" manasındadır.

6- Bu, "İş hususunda onlarla müşâvere et. Fakat bu, sen onlara muhtaç olduğun için değil, aksine iş hususunda onlarla müşâvere ettiğin zaman, onlardan her biri, o hadise ve işteki en uygun yönü bulmaya gayret edeceği ve böylece, temiz ruhların meydana gelmesinde yardımlaştıkları bir şeyde birbirlerine uygun gelişi gibi, onların ruhları da o işteki en uygun şeyin meydana gelmesi hususunda birbirlerine mutabık ve muvafık olacağı içindir. Namazlarda cemaat oluştaki ve cemaatle namazın tek başına kılınan namazdan daha faziletli oluşundaki sır, işte budur.

7- Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, ümmeti ile müşavere etmesini emredince, bu, Allah katında ümmet-i Muhammed'in kadr-ü kıymetinin olduğuna delâlet eder. Bu, onların hem Allah katında, hem Hz. Peygamber katında; hem de bütün insanlar katında bir değerleri olduğunu gösterir.

8- Büyük padişah, önemli ve mühim işlerde ancak yanındaki has ve yakın adamları ile istişâre eder. İşte bunlar bir günah işledikleri zaman, Allah onları affetti. Bundan dolayı bazen onların aklına, "Her ne kadar Allah bizi fazlı ile affetti ise de, bu günahtan dolayı bizim o büyük derecemiz artık kalmamıştır" fikri gelebilir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, tevbe ettikten sonra o dereceyi noksanlaştırmayıp, aksine daha da artıracağını beyân etmiştir. Bu şöyledir: "Bu hadiseden önce Ben (Allah), Resûlûme sizinle müşavere etmesini emretmemiştim. Bu hadiseden sonra ise, kendinizin şimdi öncekinden daha yüce bir makamda olduğunuzu anlayasınız diye, ona sizinle müşavere etmesini emrettim. Bunun sebebi şudur: Siz, bu hadiseden önce amellerinize ve tâatlerinize güveniyordunuz. Şimdi ise benim fazlıma ve affıma güveniyorsunuz. Bundan dolayı affımın, amellerinizden daha büyük; keremimin, tâatlerinizden daha çok olduğunu anlayasınız diye, şu andaki derecenizin ve makamınızın öncekinden daha büyük olması gerekir." Zikredilen ilk üç vecih, daha önce zikredilmiş olan izahlardır. Sonrakiler ise, bu mevzuyu yazarken benim aklıma gelen şeylerdendir. Muradını ve kitabının sırlarını en iyi bilen Allahu Teâlâ'dır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Nass Varid Olmayan Her Hususta İstişare Câiz midir?**

Âlimler, hakkında Allah'tan bir vahiy nâzil olmuş olan herhangi bir mesele hakkında, Peygamber'in ümmetiyle istişâre etmesinin câiz olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü nass varid olduğunda, re'y ve

kıyas geçersiz olur. Ama, hakkında nass olmayan bütün şeyler hakkında istişare etmek câiz midir değil midir? meselesine gelince, **Kelbî** ve pek çok ulemâ, bu emrin, harplerde müşâvere etmeye mahsus olduğunu söylemişlerdir. Bunların delili şudur: Âyet-i Kerime'deki "اَلْاَمْرُ" ifâdesindeki elif-lâm istiğrak için değildir. Çünkü hakkında vahiy inmiş olan hususta müşavere etmenin câiz olamayacağını açıklamıştık. Binâenaleyh buradaki elif-lâm'ı daha önce geçen ve bilinen bir şeye hamletmek gerekir. Bu âyette daha önce geçen ve bilinen iş ise, harp ve düşmanla karşı karşıya kalma hususundaki işlerdir. Bundan dolayı âyetteki, "Onlarla iş hususunda müşavere et" emri bu hususla ilgili olmuş olur.

Sonra bu görüşte olanlar şöyle dediler: "Bedir günü **Habbâb İbn el-Münzir**, Hz. Peygamber (s.a.s) ile, orduyu suyun yanında konaklatma hususunda istişâre etmiş, Hz. Peygamber (s.a.s) de onun bu re'yini kabul etmişti. Yine iki **Sa'd**, yani **Sa'd İbn Mu'âz** (r.a) ile **Sa'd İbn Ubâde**, Hendek muharebesinde, savaşa katılmamalarına karşılık Medine'nin meyvelerinin bir kısmını vererek Gatafan Kabilesi ile yapılmak istenen anlaşmayı bırakma görüşünde olduklarını Hz. Peygamber'e arz etmişler, Hz. Peygamber (s.a.s) de onların bu görüşlerini kabul etmiş, anlaşma sahifesini yırtmıştır."

Yine âlimlerden bazıları, bu lâfzın umûmi olduğunu, hakkında vahiy gelmiş hususların bu umûmun dışında kaldığını, vahiy gelmemiş konularda âyetin hüccet olmaya devam ettiğini söylemişlerdir. Sözün özü şudur: Allahu Teâlâ, akıl sahiplerine, kıyas yapmalarını emrederek فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ *"Ey akıl ve basiret sahipleri ibret alın"* (Haşr, 2) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), akıl sahiplerinin efendisidir. Yine Cenâb-ı Hak, kıyasla hüküm çıkaranları methederek, لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ *"(Onlar), bunu hüküm çıkaranlardan öğrenirlerdi"* (Nisa, 83) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), insanların en akıllısı ve en zekisi idi. Bu da, onun kendisine vahiy gelmediği zaman ictihad etmekle emrolunduğuna delâlet eder. İctihad ise, meseleyi tartışmak ve görüşmekle kuvvetlenir. İşte bu sebepten ötürü, Hz. Peygamber (s.a.s) de istişâre etmekle emrolunmuştu. O, Bedir günü ashabı ile, esirler hakkında istişare etmiştir ki, bu dini bir mesele idi. Nassın, kıyas ile tahsis edilemeyeceğinin delili şudur: Nass, **Hz. Adem**'e secde etme hususunda, bütün melekleri içine almıştır. Daha sonra İblis, kıyas yaparak tahsiste bulunmuş ve kendisini bunların dışında saymış, *"Ben o (Adem)'den hayırlıyım. (Çünkü) beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın"* (A'raf,

12) demiş ve böylece lânetlenenlerden olmuştur. Eğer nassı kıyas ile tahsis etmek câiz olsaydı, İblis bundan dolayı lânete müstahak olmazdı.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Müşavere Emrinden Maksat Farziyet midir?**

Emrin zâhiri vücub ifâde eder. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın *"İş hususunda onlarla müşavere et"* emri farziyeti gösterir. **Şâfiî** (r.h) bu emri nedb (mendub oluş) manasında alarak, "Bu, tıpkı Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْبِكْرُ تُسْتَأْمَرُ فِى نَفْسِهَا *"Bâkire kız evlendirilirken kendisinin görüşü de alınır"*[52] hadîs-i şerifi gibidir. Fakat babası bâkire kızı evlenmeye zorladığında bu da câiz olur. Ancak kızın gönlünü hoş etmek için onunla istişâre etmek daha evlâdır. İşte bu âyette de böyledir" demiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Vâhidî, "er-Vâsit" adlı tefsirinde **Amr İbn Dînar**'dan, **İbn Abbas**'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Bu âyette, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, müşâvere etmekle emrolunduğu kimseler, **Hz. Ebu Bekir** (r.a) ile **Hz. Ömer** (r.a)'dir." Bana göre bu hususta bir müşkil vardır. Çünkü bu âyette Allahu Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, kendileriyle istişare etmesini emrettiği kimseler, kendilerini affedip kendileri için mağfiret istemesini emrettiği kimselerdir ki, bunlar da bozguna uğrayan Müslümanlardır. Düşün ki **Hz. Ömer** de bunlardan birisidir. Bu sebeple âyetin muhtevasına girmektedir. Fakat **Hz. Ebu Bekir** (r.a) onlardan değildir. Öyle ise o, nasıl âyetin muhtevasına girebilir. Allah en iyi bilendir.

Şûrâdan Sonra Karar ve Tevekkül

Sonra Cenâb-ı Allah, فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ *"Bir kere azmettin mi, artık Allah'a güvenip dayan"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâdenin manası şöyledir: İstişâre ile kuvvetlenen bir görüş ortaya çıktığında, buna itimat etmek vâcip değildir; aksine Allah'ın yardımına, tevfîkine ve korumasına itimat edip dayanmak vacip olur. Bunun maksadı da, kulun bütün işlerinde sadece Allah'a itimat edip güvenmesinin şart olduğunu ortaya koymaktır.

İKİNCİ MESELE

Âyet, tevekkülün, bazı cahillerin söylediği gibi, insanın kendisini ihmal etmesi olmadığına delâlet etmektedir. Aksi halde, müşâvereyi emretmek,

52 **Ebu Davud,** Nikâh, 25 (2/232); **Tirmizî,** Nikâh, 18 (4/415).

tevekkülü emretmeye zıt olurdu. Bilâkis tevekkül, insanın zahirî sebepleri görüp gözetmesi; ve fakat bununla beraber o sebeplere kalbiyle istinat etmeyip, aksine Hakk'ın hıfz u emânına, himayesine dayanmasıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cabir İbn Zeyd'in, tâ harfinin ötresiyle, فَإِذَا عَزَمْتُ "Azmettiğim zaman..." şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki Resûlü'ne, "Ben azmettim mi, sen tevekkül et!.." demiştir. Bu, şu iki sebepten dolayı zayıftır:

a) Allah'ı "azmetmekle" vasfetmek câiz değildir. Bu azmin, icâb ve ilzâm manasında olduğu söylenebilir. Buna göre mâna, "Onlarla; iş hususunda müşâvere et... Ben seni bir şeye mecbûr edip, seni ona irşâd ettiğimde bana güven.. Artık, bundan sonra hiç kimseyle müşâvere etme" şeklinde olur.

b) Bu kıraati, sahabeden hiç kimse okumamıştır. Dolayısıyla, bu kıraati Kur'ân'a ilhâk etmek câiz değildir. Allah en iyi bilendir.

Sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ *"Çünkü Allah, kendisine güvenip dayananları sever"* buyurmuştur. Bu tabirden maksat, mükellefleri Allah'a yönelme ve Allah'ın dışında bulunan bütün şeylerden yüz çevirmeye teşviktir.

Allah Size Yardım Ederse Sizi Kimse Yenemez

إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ ۖ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ ۗ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٦٠﴾

"Allah size yardım ederse, artık sizi yenecek yoktur. Sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size yardım edebilecek kimdir? Mü'minler, ancak Allah'a güvenip dayanmalıdır" (Âl-i İmran, 160).

İbn Abbas şöyle demektedir: "Size, Bedir gününde yardım ettiği gibi yardım ederse, size hiç kim gâlip gelemez. Uhud gününde sizi yardımsız bıraktığı gibi yardımsız bırakırsa, size hiç kimse yardım edemez..." Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin maksadının, (insanları) tâate teşvik ve ma'siyetten sakındırmak olduğu ileri sürülmüştür. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hak, daha önce, Allah'a

isyân etmekten kaçınan kimselere yardım edeceğini beyân buyurmuştur ki bu, *"Evet, siz sabr u sebat eder, sakınırsanız, onlar da ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabbiniz size alâmetli beş bin melekle imdat edecektir"* (Âl-i İmran, 125) âyet-i kerimesidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu âyette de, kendisine yardım ettiği kimseyi hiç kimsenin yenemeyeceğini beyân buyurmuştur. Binâenaleyh, bu iki mukaddimenin toplamından ortaya şu netice çıkar: Allah'tan ittikâ eden kimse, dünya ve âhiret mutluluğunu elde etmiş olur. Çünkü o, yanında hiçbir bedbahtlığın bulunmadığı bir saadeti ve yanında hiçbir zilletin bulunmadığı bir izzeti elde etmiş, böylece de kendisine hiç kimsenin gâlip gelemeyeceği bir kimse haline gelmiştir. Ama, isyân eden kimselere elince, Allah onları yardımsız bırakmıştır. Allah'ın yardımsız bıraktığı kimseler ise muhakkak ki, yanında hiçbir saadetin bulunmadığı bir bedbahtlığa ve yanında hiçbir izzetin bulunmayacağı bir zillete düşmüştür.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz, bu âyetle, imânın, ancak Allah'ın yardımı; küfrün de ancak Allah'ın bu yardımını kesmesiyle tahakkuk edeceği hususuna istidlâl etmişlerdir ki, bunun izâhı son derece açıktır. Zira bu, bütün işlerin Allah'a ait olduğuna delâlet etmektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ubeyd İbn Umeyr, bir kimse bir kimseyi yardımsız ve çaresiz bıraktığında Arapların söylemiş olduğu "اَخْذَلَهُ" tabirinden olmak üzere, âyeti "وَاِنْ يَخْذِلْكُمْ" şeklinde okumuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْ بَعْدِهِ" *"Ondan sonra"* tabiri hakkında da iki izah yapılmıştır:

a) Yani, "Yardımını kestikten sonra.."

b) Bu senin "Falancadan sonra sana yardım edecek hiç kimse olmadı" demen gibidir.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ *"Mü'minler, ancak Allah'a güvenip dayanmalıdır"* buyurmuştur. Yani, "Bütün işin Allah'ın elinde olduğu, O'nun kazâsını geri çevirip hükmünü men edecek hiçbir şeyin bulunmadığı sabit olunca, mü'minin ancak Allah'a tevekkül etmesi gerekir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Mü'minler, ancak Allah'a güvenip dayanmalıdır"* buyruğu

hasr ifâde etmektedir. Yani, "Yalnız Allah'a güvenip dayansın mü'minler; başkasına değil!" demektir.

Peygamber Hıyanet Etmez

وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَاْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۚ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٦١﴾

"Bir peygamberin emanete hainlik etmesi, bu olur şey değil. Kim, hainlik ederse, kıyamet günü hainlik ettiği şeyi(n vebâlini) yüklenerek gelir.. Sonra herkese, kazandığı şey eksiksiz verilir. Onlar haksızlığa uğratılmazlar..." (Âl-i İmran, 161).

Bil ki, Cenâb-ı Hak cihada teşvik hususunu mübalağa ile beyân edince, bunun peşinden cihat ile ilgili hükümleri zikretmiştir. Bu hükümlerden bir tanesi de, emanete hainlik etmekten mendir. İşte bu âyeti, bu manada zikretmiştir. Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"Gıll" Kelimesinin Lügat Manası**

"غَلَّ" fiilinin mastarı olan "اَلْغُلُولُ" kelimesi, hainlik etmek anlamına gelir. Kelimenin aslı, "Bir şeyi gizlice almak..." anlamına gelmektedir. Deride, hainlik yaparak bir miktar et bıraktıkları zaman Arapçada buna, اَغَلَّ الْجَازِرُ وَالسَّالِخُ "Hayvanı kesen ve derisini yüzen kimse hainlik yaptı" denilmektedir.

Bu kökten gelen "اَلْغِلُّ" kelimesi ise, insanın sinesinde saklamış olduğu gizli kin anlamına gelir: "اَلْغِلَالَةُ" ise, elbiselerin altına giyilen iç elbiseye verilen isimdir. Yine, ağaçların dibinden akan suya da, "اَلْغَلَلُ" denilmektedir; çünkü bu su, ağaçlar tarafından gizlenmektedir. Yine, dağılıp gizlendiği zaman, bu تَغَلَّلَ الشَّيْئُ deyimiyle ifâde edilir. Hz. Peygamber (s.a.s) ise şöyle buyurmuştur: مَنْ بَعَثْنَاهُ عَلَى عَمَلٍ فَغَلَّ شَيْئًا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَحْمِلُهُ عَلَى عُنُقِهِ *"Bir kimseyi bir işe yollarsak, o kimse de o işte herhangi bir hainlik yaparsa, onu boynunda taşıyarak kıyamet gününe gelir"*[53] هَدَايَا الْوُلَاةِ غُلُولٌ *"Yöneticilere verilen hediyeler de gulül (hainlik)dür"*[54] لَيْسَ عَلَى الْمُسْتَعِيرِ غَيْرِ الْمُغِلِّ ضَمَانٌ *"Hainlik etmemiş olan emanetçinin tazminat ödemesi gerekmez"* لَا اِغْلَالَ وَلَا

53 Aynı mânada hadis: **İbn Mâce,** Zekât, 14 (1/579); **Müsned,** 1/414; **Buharî,** Eymân, 3.

54 **Müsned,** 5/424'de hadis, هَدَايَا الْعُمَّالِ غُلُولٌ "Zekât toplayanların aldığı hediyeler gulûldür" şeklindedir.

إِسْلَالَ *"Ne hainlik vardır, ne de çekip almak, çalmak.."*[55] Yine, bir kimse bir kimseyi hain olarak bulduğu zaman "أَغَلَّهُ" denilir. Bu tıpkı senin, "أَفْحَمْتُهُ" veya "أَبْخَلْتُهُ" demen gibidir. Yani "onu siyah, kara, kömür gibi buldum" veya "onu cimri buldum" demektir.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir, Âsım ve **Ebû Amr**, yâ harfinin fethası, ğayn harfinin de dammesiyle, "يَغُلَّ" şeklinde okumuşlardır ki, yani, "Peygamber'in hıyânet etmesi yakışık almaz.." demektir; diğer yedi kıraat imamları ise, yâ harfinin dammesi ve ğayn harfinin fethasıyla "يُغَلَّ" şeklinde okumuşlardır ki, "Peygambere hainlik edilmesi yakışık almaz" demektir.

161. Âyetin Nüzul Sebebi

Âyet-i kerîmenin sebeb-i nüzûlü hakkında âlimler ihtilâf etmişlerdir ki, bu sebeplerden bir kısmı birinci kıraate; diğer bir kısmı da ikinci kıraate muvafık düşmektedir.

Birinci nev'e gelince, bu kısımda şu rivâyetler bulunmaktadır:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) savaşların birisinde birtakım ganimetler elde etmiş, sonra da, elde ettiği bu ganimetleri bir araya toplamış, ama bazı sebeplerden dolayı ganimetlerin taksimi gecikmişti. Bunun üzerine bir topluluk O'na gelerek, "Ganimetlerimizi taksim etmiyor musun?" deyince Hz. Peygamber (s.a.s), لَوْ كَانَ لَكُمْ مِثْلَ أُحُدٍ ذَهَبًا مَا حَبَسْتُ عَنْكُمْ مِنْهُ دِرْهَمًا أَتَحْسَبُونَ أَنِّي أَغُلُّكُمْ مَغْنَمَكُمْ *"Şâyet sizin Uhud dağı kadar altınınız olsa, ondan tek bir dirhemini bile alıkoymam. Siz, ganimetlerinize hıyanet ettiğimi mi sanıyorsunuz?"* buyurmuş ve bunun üzerine Hak Teâlâ bu âyeti indirmiştir.

b) Bu âyet, vahyin tebliği hususunda nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), müşriklerin dinlerini kınayan ve ilahlarına hakaret eden ifâdelerin yer aldığı Kur'ân âyetlerini onlara okuyordu. Onlar da, ondan bunu yapmamasını isteyince, işte bu âyet nâzil oldu.

c) **İkrime** ve **Saîd İbn Cübeyr** şunu rivâyet etmeşlerdir: "Âyet, Bedir günü (ganimet içinden) kaybolan kırmızı bir kadife hakkında nazil olmuştur. Bu kadifeden dolayı bazı câhiller, "Belki de onu Peygamber aldı" demişlerdir. Bu âyet, işte bundan dolayı nâzil olmuştur."

55 **Darimî**, Siyer, 50 (2/231).

d) **İbn Abbas** (r.a)'tan, bir başka yolla şu rivâyet edilmiştir: "Ashabın ileri gelenleri, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ganimet mallarından ilâve birşey vermeyi arzu etmişlerdi de, bundan dolayı bu âyet nâzil olmuştur."

e) Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s), öncü birlikler göndermiş ve onlar bazı ganimetler elde etmişlerdi. Hz. Peygamber (s.a.s) bu ganimetleri dağıtmış, fakat öncülere pay ayırmamıştı. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.

f) **Kelbî** ve **Mukâtil** şöyle demişlerdir: "Bu âyet-i kerime, Uhud günü o okçular, ganimet elde etme arzusu ile mevzilerini terk edip de, "Biz Allah Resûlü'nün, *"Kim birşey alırsa, o, onundur"* demesinden ve Bedir gününde yaptığı gibi, burada da ganimetleri taksim etmemesinden korkuyoruz" dedikleri, bunun üzerine de Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Siz, bizim hainlik edip size ganimetten pay vermeyeceğimizi mi zannettiniz"* demesi üzerine nâzil olmuştur.

Bil ki birinci rivâyete göre âyetten murat, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kendisi için, ganimetten herhangi bir şeyi ashâbından gizlemekten nehyetmektir. Daha sonraki üç rivâyete göre ise ondan murat, onu, sahabenin bir kısmına verip, bir kısmına vermemek suretiyle ganimette hâinlik etmekten nehyetmektir.

Ammeye Ait Ganimet Malından Bir Şey Aşırmanın Tehlikesi

İkinci kıraate uygun olan rivâyetlere gelince: Rivâyet edildiğine göre Huneyn günü, Hevâzin ganimetleri Hz. Peygamber (s.a.s)'in eline geçince, bir adam ganimet içinden bir iğneyi gizlice alır. İşte âyet, bunun üzerine nâzil olmuştur. Bil ki Hz. Peygamber (s.a.s), hainlik yapma işinin ehemmiyetine dikkat çekmiş ve onun büyük günahlardan olduğunu belirtmiştir. **Sevbân**'ın Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyetine göre, مَنْ فَارَقَ رُوحُهُ جَسَدَهُ وَهُوَ بَرِيءٌ مِنْ ثَلَاثٍ دَخَلَ الْجَنَّةَ اَلْكِبْرُ وَالْغُلُولُ وَالدَّيْنُ *"Kimin ruhu, şu üç şeyden uzak olarak bedenini terk ederse, cennete girer: Kibir, hâinlik ve borç"*[56] buyurmuştur.

Abdullah İbn Amr (r.a)'dan rivâyet edildiğine göre, adı **Kerkere** olan bir adam, Hz. Peygamber (s.a.s)'in mallarına nezaret ediyordu. Bu şahıs öldü. Hz. Peygamber (s.a.s) *"O, cehennemdedir"* buyurdu. Sahabe de, bakmaya gittiklerinde adamın üzerinde gizlice almış olduğu bir elbise ve yelek buldular Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu: اَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمِخْيَطَ فَإِنَّهُ عَارٌ

56 **Tirmizî,** Siyer, 21 (4/138); **İbn Mace,** Sadakat, 12 (2/806).

وَنَارٌ وَشَنَارٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"İpliği ve iğneyi bile yerine veriniz. Çünkü onlar kıyamet günü bir utanç, bir ateş ve çok çirkin bir fiil olacaktır"*[57]

Ruveyfi' b. Sâbit el-Ensârî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber (s.a.s): لَا يَحِلُّ لِأَحَدٍ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ اَنْ يَرْكَبَ دَابَّةً مِنْ فَيْءِ الْمُسْلِمِينَ حَتَّى اِذَا اَعْجَفَهَا رَدَّهَا وَلَا يَحِلُّ لِامْرِئٍ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ اَنْ يَلْبَسَ ثَوْبًا حَتَّى اِذَا اَخْلَقَهُ رَدَّهُ *"Allah'a ve âhiret gününe inanan bir kimsenin, Müslümanların ganimetinden olan bir hayvana, zayıf düşürüp de öyle geri verecek şekilde binmesi helâl değildir. Yine Allah'a ve âhiret gününe inanan bir kimsenin bir elbiseyi eskitip de öyle geri verecek şekilde giymesi helâl değildir"*[58] buyurmuştur.

Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s), **Selmân** (r.a)'ı ganimeti korumakla vazifelendirdi: Derken ona bir adam gelerek, "**Selman**, elbisem yırtık idi. Ganimetten bir iğne iplik alıp onu diktim. Bana günah var mı?" dedi. **Selman** da, "Herşey, miktarına göredir" dedi. Bunun üzerine adam, elbisesinden o ipliği çekip çıkararak, ganimet malının içine kattı. Yine rivâyet edildiğine göre bir adam, ganimet içinden bir veya iki ayakkabı bağı alıp, "Bunları Hayber günü ben ele geçirmiştim" dedi. Bunun üzerine Hz: Peygamber (s.a.s), شِرَاكٌ اَوْ شِرَاكَانِ فِي النَّارِ *"Cehennemde olan bir veya iki ayakkabı bağı"*[59] buyurmuştur. Yine rivâyete göre bir adam Hayber'de ok atıyordu. Bu adam öldüğü zaman ashab, "Ne mutlu, şehit oldu!" dediler. Hz. Peygamber (s.a.s) ise: كَلَّا وَالَّذِى نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ اِنَّ الشَّمْلَةَ الَّتِى اَخَذَهَا مِنَ الْغَنَائِمِ قَبْلَ قِسْمَتِهَا لَتَلْتَهِبُ عَلَيْهِ نَارًا *"Hayır. Muhammed'in canı elinde olan (Allah'a) yemin ederim ki, onun taksim edilmeden önce ganimetlerden (gizlice) almış olduğu o kadife, üzerinde bir ateş gibi yanacaktır"*[60] buyurmuştur.

Bil ki, bu nehiyden şu iki durum müstesnâdır:

1- İnsanın ihtiyaç nispetinde, kendi yiyeceğini ve hayvanın yemini ganimetten alması.. **Abdullah İbn Ebî Evfâ** (r.a), "Huneyn günü bir yiyecek elde ettik. Bir adam geliyor, ondan kendisine yetecek kadar alıyor ve gidiyordu" demiştir. Yine **Selmân** (r.a)'ın, Medâin savaşında bir kaç ekmek, biraz peynir ve bir bıçak elde ettiği ve o peynirden keserek, "Haydi besmeleyle yiyiniz" dediği rivâyet edilmiştir.

57 **Muvatta,** Cihâd, 22 (1/304).
58 **Ebû Dâvud,** Cihâd, 131 (3/67).
59 **Buhârî,** Megâzî, 38; **Müslim,** İmân, 183 (1/108); **Ebu Davud,** 3/68.
60 **Buhârî,** Megâzî, 38; **Müslim,** İmân, 183 (1/108); **Ebu Davud,** 3/68.

2- İnsan o aldığı şeye muhtaç olduğu zaman... **Berâ İbn Azib** (r.a)'in, Yemâme günü müşriklerden bir adamı vurduğu, o adamın da sırt üstü düştüğüü, böylece o müşrikin kılıcını alarak onu o kılıçla öldürdüğü rivâyet edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Nübüvvet ile Hainlik ve Hırsızlık Bir Arada Bulunmaz**

Âyetteki "يَغُلَّ" fiilini, yâ harfinin fethası ve ğayn'ın zammesi ile, "يُغَلَّ" (O peygambere hıyanet etmesi.. uygun düşmez) şeklinde okumanın şu iki izahı vardır:

1- Bundan murat, peygamberlik ile hıyanetin bir arada bulunamayacağıdır. Bu böyledir. Çünkü hıyanet, dünyada âr'ın, âhirette de nârın sebebidir. Hıyanete istekli olan nefis, son derece alçak bir nefistir. Peygamberlik, insanî mertebelerin en yücesidir. Binâenaleyh bu, ancak son derece yüce ve şerefli nefislere yakışır. Aynı şahısta bu iki zıt sıfatın bulunması imkânsızdır. Binâenaleyh nübüvvet ve hıyanetin birlikte bulunamayacağı sabit olmuş olur. Bu âyetin bir benzeri de, *"Allah'ın evlat edinmesi, olacak şey değil."* (Meryem, 38) buyruğudur. Yani uluhiyyet ve çocuk edinme bir arada bulunamaz. Âyetteki "لِنَبِيٍّ" kelimesindeki lâm'ın, lâm-ı menkûle olduğunu bunun takdirinin ise, "وَمَا كَانَ النَّبِيِّ لِيَغُلَّ" şeklinde olduğu ve bunun مَا كَانَ اللهُ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ *"Allah'ın evlat edinmesi, olacak şey değil"* (Meryem, 36) âyeti gibi, yani مَا كَانَ اللهُ لِيَتَّخِذَ وَلَدًا "Allah çocuk edinmez" şeklinde olduğu söylenmiştir.

2- Bu kıraate göre âyetin ikinci izahı şöyledir: Bir grup Müslüman, Hz. Peygamber (s.a.s)'den kendilerine ganimetten daha fazla hisse vermesini istemişlerdi. Şüphe yok ki, eğer Hz. Peygamber bunu yapsaydı, bu bir hıyanet olmuş olurdu. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, Peygamber'ini bundan iyice uzaklaştırmak için bu âyeti indirmiştir. Bunun bir benzeri de, *"Eğer, (faraza Allah'a ortak koşacak olursan, yemin olsun ki amellerin boşa gider"* (Zümer, 65) ve *"Eğer (Peygamber), bazı sözleri bizim adımıza kendiliğinden uydurmuş olsaydı, elbette onun sağ elini (kuvvetini) alırdık"* (Hakka, 44-45) âyetleridir. Binâenaleyh, "وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّ" buyruğu "Bu ona helâl olmaz, helâl olmayınca da o, bunu yapmaz" demektir. Bunun bir benzeri âyet de, *"Onu duyduğunuz zaman, 'Bunu söylemek bize yakışmaz' demeniz (lâzım) değil miydi"* (Nûr, 16) yani, "Bize bunu söylememiz helâl olmaz" ifâdesidir.

Bu kıraate göre âyetin izahını iyice anladığında, biz deriz ki: Bu kıraatin birçok delilleri vardır:

a) Bu âyetin sebeb-i nüzûlü olarak rivâyet edilen haberlerin çoğuna göre, o kimseler Hz. Peygamber'i hıyanet etmekle suçlamışlardı. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu âyetle bu hususiyetin Peygamber'e yakışmayacağını beyân buyurmuştur.

b) Kur'ân'da bu kabil âyetlerde fiil, fâiline isnat edilmiştir. Nitekim مَا كَانَ لَنَا اَنْ نُشْرِكَ بِاللهِ *"Allah'a herhangi bir şeyi ortak tutmamız bizim için (doğru) olmaz"* (Yusuf, 38), مَا كَانَ لِيَاْخُذَ اَخَاهُ *"O, kardeşini tutabilecek değildi"* (Yusuf, 76) ve وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللهِ *"Allah'ın izni olmadıkça, hiçbir kimseye ölmek yoktur"* (Âl-i İmran, 145); *"Allah bir kavmi, onlara hidâyet ettikten sonra... saptıracak değildir"* (Tevbe, 115) ve *"Allah sizi gaybına muttalî kılacak değildir"* (Âl-i İmran, 179) âyetlerinde olduğu gibi. مَا كَانَ زَيْدٌ لِيُضْرَبَ "Zeyd'in dövülmesl olacak şey değil" denilmesi nâdirdir. Durum böyle olunca bu âyeti de, Kur'ân-ı Kerim'de çoğunlukla bulunan kısma katmak gerekir. Bunu, **Ebu Ubeyde**'nin **Yunus**'tan rivâyet ettiği şu husus da te'kid etmektedir: **Yunus**, bu kıraati tercih ediyor ve "Arapçada, tâ harfinin zammesi ile مَا كَانَ لَكَ اَنْ تُضْرَبَ "Senin dövülmen olacak şey değil" gibi bir kullanış yoktur" diyordu.

c) Bu kıraat, **İbn Abbas** (r.a)'ın tercih ettiği kıraattir. Ona, "**İbn Mes'ûd**, "يُغَلَّ" şeklinde okuyor" denilince, o, "Onlar, Peygamber'i öldürmek istiyorlardı. O hâlde hiç Peygamber'i hâinlikle suçlamaz olurlar mı?" dedi.

İkinci şekildeki kıraate gelince, ki bu yâ harfinin zammesi ve ğayın harfinin fethası ile "يُغَلَّ" (hıyanet olunması...) şeklinde okunmuştur. Bu kıraatin iki izâh şekli vardır:

a) Mâna, "Peygamber'e hıyanet edilmesi olacak şey değildir" şeklindedir. Bil ki herkese karşı yapılan hıyanet haram kılınmıştır. Fakat burada bilhassa Hz. Peygamber (s.a.s)'e yapılan hâinliğin zikredilmesinde birkaç fayda vardır:

1- Kendisine karşı suç işlenen kimsenin derecesi daha büyük ve yüksek olunca, ona karşı yapılan hâinlik de o nispette çirkin olur. Hz. Peygamber (s.a.s), insanların en üstünüdür. Binâenaleyh ona karşı yapılacak ihânet, en çirkin bir ihânet olur.

2- Vahiy Hz. Peygamber (s.a.s)'e, peyder pey nâzil oluyordu. Bu sebeple ona karşı hâinlik eden kimse hakkında vahiy geliyordu. Bundan dolayı o kimse hakkında, ahiret azabının yanı sıra, dünyanın rezil ve rüsvaylığı da söz konusu oluyordu.

3- Müslümanlar o zaman çok fakir idiler. Bu sebeple, o zamanda yapılan bu hâinlik son derece çirkin oluyordu.

b) Kelime "إِغْلَالٌ" kökündendir. Yani, "Hainliğe nisbet edilme" manasında, bu, "اَنْ يُخَوَّنَ" anlamındadır. **Müberred** şöyle demiştir: "Araplar, "Onu kâfir sayıp, küfre nisbet ettin" manasında "اَكَفَرْتَ الرَّجُلَ" diyorlar... **Utbî** ise, "Şayet maksat bu olsaydı, tıpkı "fıska nisbet etme" manasında "يُفَسِّقُ"; "günaha nisbet etme" manasında "وَيُفَجِّرُ" ve "küfre nisbet etme" manasında "يُكَفِّرُ" denildiği gibi, burada da "يُغَلِّلُ" denilmesi gerekirdi. Evlâ olan, bu ifâdenin tıpkı, "Onu cimri buldum" ve "Onu çok siyah buldum" manasında, "اَبْخَلْتُهُ" ve "اَفْحَمْتُهُ" denilmesi gibi, "Onu hâin buldum" manasında olmak üzere "اَغْلَلْتُهُ" fiilinden olduğunu söylemektir" demiştir. **Keşşâf sahibi** de şöyle demiştir: Bu izah şekline göre, bu kıraatin manası, birinci kıraatin manasına yakındır. Çünkü bu kıraatin bu manasına göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hâin bulunması doğru değildir. Çünkü o, ancak hâin olması halinde, hain olarak bulunur (öyle olmayınca demek ki hain değildir).

DÖRDÜNCÜ MESELE

Biz, "gulül" kelimesinin hıyânet manasına olduğunu söyledik. Ancak bu kelime örfte ve kullanılışta ganimet malında yapılan hıyanetlere has olmuştur. Bununla beraber ganimet dışındaki hıyanetler hakkında da kullanıldığı olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): اَلَا اُنَبِّئُكُمْ بِأَكْبَرِ الْخُلُولِ الرَّجُلَانِ يَكُونُ بَيْنَهُمَا الدَّارُ وَالْأَرْضُ فَإِنِ اقْتَطَعَ اَحَدُهُمَا مِنْ صَاحِبِهِ مَوْضِعَ حَصَاةٍ طَوَّقَهَا مِنَ الْأَرَضِينَ السَّبْعِ *"Size hıyanetlerin en büyüğünü haber vereyim mi? Aralarında bir ev ve arazi bulunan iki adamdan biri, arkadaşının hissesinden bir çakıl taşı kadar yeri alsa, onu yedi kat yer olarak boynuna dolamış olur"*[61] buyurmuştur. Bu te'vile göre, âyet "Hz. Peygamber (s.a.s)'in her türlü hâinlikten uzak olduğunu" ifâde eder. Kâfirler, peygamberlik iddiasından vazgeçmesi için, bu uğurda büyük mallar harcamaya hazır oldukları halde o mallara dönüp bakmazken, hainliğin o Hazretten uzak olduğunu söylemeyip ne yapacağız! Bu durumda olan ve kendisine yedi kat gök ötesinden gelen vahiy için Allah'ın emin bir kulu olan kimsenin, insanlara hainlik yapacağı nasıl düşünülebilir?

Hıyanet Edip Mal Çalan, Kıyamete Onu Yüklenerek Gelir

Hak Teâlâ sonra, وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"Kim hâinlik ederse, kıyamet günü hainlik ettiği şeyin (vebalini) yüklenerek gelir"* buyurmuştur. Bu hususta iki izah şekli vardır:

61 Benzeri bir hadis için bkz: **Müslim,** Müsâkât, 139-142 (3/1231).

1- Bu, ekseri müfessirlerin görüşü olup, âyeti zâhirine hamletmektir. Bu âyetin bir benzeri de, zekâtı vermeyen kimse hakkında olan şu âyettir: *"O gün, ki bunlar, üzerlerinde (yakılacak) cehennem ateşinin içinde kızdırılacak da, o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak. 'İşte bu, nefisleriniz için toplayıp sakladıklarınız! Artık tadın (bunların acısını)' (denilecek)"* (Tevbe, 35). Buna Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisi de delâlet etmektedir: لَا أُلْفِيَنَّ أَحَدَكُمْ يَجِيءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى رَقَبَتِهِ بَعِيرٌ لَهُ رُغَاءٌ أَوْ بَقَرَةٌ لَهَا خُوَارٌ أَوْ شَاةٌ لَهَا ثُغَاءٌ فَيُنَادِي يَا مُحَمَّدُ يَا مُحَمَّدُ فَأَقُولُ لَا أَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللهِ شَيْئًا قَدْ بَلَّغْتُكَ *"Kıyamet günü hiçbirinizi, boynunda böğüren bir deve veya böğüren bir sığır veya meleyen bir koyun taşır vaziyette gelip 'Ya Muhammed! Ya Muhammed!' diye bana seslendiğini görmeyeyim! Ben (o zaman ona): 'Allah'tan gelecek azap hususunda sana asla faydalı olamam. Zaten ben sana (bunu) tebliğ etmiştim' derim"*[62]

İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "O şey cehennemin dibinde o kimseye gösterilir ve ona "Oraya in ve onu al" denir. O da oraya iner cehennemin dibine ulaştığında, onu yüklenir ama, bu kabul edilmez." Muhakkik âlimler, "Bunun manası şudur: 'O adam, boynunda hıyanetle aldığı şeyi taşır vaziyette kıyamet günü geldiğinde, rezil ve rüsvaylığı artar' demişlerdir."

2- "Bu tabirde maksat, onun zâhirî manası değildir. Aksine bundan maksat, temsil ve tasvir yolu ile vaîdi şiddetlendirmektir. Bunun bir benzeri de, *"Evladım, yapılan iyi veya kötü iş, bir hardal danesi ağırlığında olsa dahi, bir kaya içinde, yahut göklerde veya yerin içinde olsa bile, Allah onu meydana çıkarır"* (Lokman, 16) âyetidir. Bu âyetten maksat, zâhirî mananın kendisi değildir. Aksine bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın ilminden ve muhafazasından, yerdeki ve gökteki bir zerrenin bile hariç kalmayacağını göstermektir. Burada da aynı şekilde bu âyetten maksat, tehdidin şiddetini ifâde etmektir." Bu görüşte olanlar iki vecih zikretmişlerdir:

a) **Ebu Müslim**, "Bundan murat şudur: Allahu Teâlâ, bu hâinliği onun aleyhine tespit eder ve kıyamet günü bundan dolayı onu azarlayıp cezalandırır. Çünkü hiçbir sır, Allah'a gizli kalmaz" demiştir.

b) **Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî** şöyle demiştir: "Bundan murat, o insanı bu hâinliği ile, bu şeyi yüklenen kimsenin meşhur oluşu gibi meşhur olacağını (teşhir edileceğini) ifâde etmektir." Bil ki bu, muhtemel bir izahtır.

62 **Müslim,** İmâre, 24 (3/1461).

Fakat Kur'ân ilminde itibar edilen asıl prensip, Kur'ân lâfızlarının hakiki manalarına hamledilmesinin gerektiğidir. Ancak buna mani bir delil bulunursa bu müstesna.. Burada âyetin, zâhiri manasına göre alınmasına bir mânî yoktur. Binâenaleyh zâhirî mananın alınması gerekir.

Sonra Cenâb-ı Allah, ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ *"Sonra herkese kazandığı şey eksiksiz verilir"* buyurmuştur. Bu tabir ile ilgili iki sual bulunmaktadır:

Birinci sual: Bu ifâdenin, öncesine uygun düşmesi için ثُمَّ يُوَفّٰى مَا كَسَبَ "Sonra ona kazandığı tastamam verilir" şeklinde olması gerekmez miydi?

Cevap: Bu şekilde umûmi ifâdenin kullanılmasının faydası şudur: Hâinlik yapan, kıyamette, herkesi hayır olsun şer olsun, ameline göre cezalandıran bir zâtın olduğunu bilirse, kazandıkları ne kadar çok olursa olsun, onların dışında kalamayacağını anlar.

İkinci sual: Mu'tezile, kulun kendi fiilinin fâili (yaratıcısı) olduğu görüşünde ve fâsıklar için de vaîdin olduğu iddialarında bu âyete tutunmuştur. Birincisine gelince, çünkü Allahu Teâlâ bu âyette, kulun kesbine karşılık cezalandırılacağını veya mükâfatlandırılacağını ifâde etmektedir. Binâenaleyh eğer kulun kesbi, Allah'ın fiili olsaydı, Allah kulu, o kulda yarattığı şeyden dolayı cezalandırmış olurdu. İkincisine gelince çünkü Hak Teâlâ, kasten adam öldüren hakkında, *"Onun cezası cehennemdir"* (Nisa. 93) buyurmuştur. Bu âyette de, her fiil sahibinin fiilinin cezasının ona ulaşacağını bildirmiştir. Binâenaleyh her iki âyetin toplamından, fâsıklar (günahkârlar) için ilahi tehdidin kesin olduğu neticesi çıkmaktadır.

Cevap: Kulun fiili ile ilgili sualin cevabı şöyledir: Bu, "ilim meselesi" ile tezat teşkil etmektedir. Vaîd meselesi ile ilgili suale gelince, bu umûmî ifâde, tevbe etme hali ile tahsis edilmiştir. Tıpkı bunun gibi, aff-ı ilâhiye delâlet eden âyetlerden ötürü, affedilme halinde de bu umûmi ifâdenin tahsis edilmesi (sınırlandırılması) gerekir.

Sonra Hak Teâlâ, وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ *"Onlar, haksızlığa uğratılmazlar"* buyurmuştur. **Kâdî** şöyle demiştir: "Bu ifâde, Allah'ın fiillerinde zulmün olabileceğini gösterir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın eksik mükâfat veya fazla ceza vermesiyle olur. Bu ise, **Cebriye** mezhebinde olanların, "Allah'ın yaptığı her şey adalet ve hikmettir. Çünkü O, her şeyin mâlikidir" şeklindeki inançlarının aksine bir görüş beyân ettiğimiz zaman mümkün olur." Buna şöyle cevap verilir: Cenâb-ı Hakk'ın zulmetmeyeceğini söylemek, O'nun fiillerinde zâlim olabileceğini göstermez. Nitekim, *"O'nu ne bir uyuklama tutabilir, ne*

de bir uyku" (Bakara, 255) âyeti de, Allah hakkında uyku ve uyuklamanın mümkin olacağını göstermez.

أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَنْ بَاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٦٢﴾

"Allah'ın rızasına tâbi olan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan gibi midir? Onun durağı cehennemdir. O, ne kötü dönüş yeridir" (Âl-i İmran, 162).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Sonra herkese kazandığı şey eksiksiz verilir"* (Âl-i İmran, 161) buyurunca, bunun peşi sıra bu cümlenin tafsilatını getirmiş, itaatkar olanların mükafatı ile günahkâr olanların cezasını beyân etmiş "أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ" buyurmuştur. Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirlerin, bu hususta çeşitli izahları vardır:

1- "Ganimette hâinlik yapmama hususunda, Allah'ın rızasına tâbi olan kimse, hâinlik yaparak Allah'ın hışmına uğrayan kimse gibi olur mu?" Bu, **Kelbî** ve **Dehhâk**'ın görüşüdür.

2- "İmân etmek ve O'na tâatle ibâdet etmek suretiyle Allah'ın rızasına tâbî olan kimse, Allah'ı inkâr etmek ve O'na karşı günah işlemek sûretiyle O'nun hışmına uğrayan (gazabına uğrayan) kimse gibi olur mu?"

3- "Allah'ın rızasına tâbî olan muhâcirler, Allah'ın hışmına uğrayan münâfıklar gibi olur mu?"

4- **Zeccâc** şöyle demiştir: "Müşrikler, Müslümanlara hücum edince, Hz. Peygamber (s.a.s) de Müslümanları, müşriklere hücum etmeye çağırdı. Bazısı bu çağrıya uydu, bazısı uymadı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın rızasına tâbî olan kimse"* ki bunlar; Allah'ın emrine uyan kimselerdir, *"Allah'ın hışmına uğrayan gibi olur mu?"* ki bunlar da, Cenâb-ı Hakk'ın sözünü kabul etmeyen kimselerdir.

Kâdî şöyle demiştir: "Bütün bu izahlar doğrudur. Lâfzı, bunlardan birisine hasretmek câiz değildir. Çünkü lâfız umumî bir lâfızdır; bu sebeple de bütün bunları içine alması gerekir. Çünkü tâatte bulunan herkes, Hak Teâlâ'nın, *"Allah'ın rızasına tâbi olan kimse"* buyruğunun muradına; nefsine

ve şehvetine uyan herkes de, O'nun, *"Allah'ın hışmına uğrayan gibi midir?"* sözünün muhtevasına girmektedir. Bu babda söylenebilecek sözün özü şudur: "Âyet, muayyen bir hadise hakkında nâzil olmuştur. Ancak ne var ki sen, sebebin hususî olmasının, hükmün umumîliğine mâni olmayacağını biliyorsun."

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, اَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللهِ *"Allah'ın rızasına tabi olan kimse.."* buyruğundaki hemze, inkâr ifâde etmekte olup, fâ harfi de bir mahzûfa atıf için getirilmiştir. Kelâmın takdiri ise, اَمَنِ اتَّقَى فَاتَّبَعَ رِضْوَانَ اللهِ "İttikâ edip, böylece de Allah'ın rızâsına tâbi olan.. gibi midir?" (elbette onun gibi değildir) şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "بَاءَ بِسَخَطٍ" ifâdesi, "Allah'ın gazabına uğradı, onu sırtlandı" anlamındadır. Biz bu hususu, Bakara Sûresi 61. âyetin tefsirinde açıklamıştık.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âsım'dan rivayet edilen iki rivâyetin birinde o, râ harfinin dammesiyle "رُضْوَانَ اللهِ"; diğer kıraât imamları ise, râ harfinin kesresiyle "رِضْوَانَ اللهِ" şeklinde okumuşlardır ki, bu iki kalıb da, "رَضِىَ" "hoşnut oldu" fiilinden mastardırlar. Bu ifâdenin damme ile okunması "اَلْكُفْرَانُ" gibi; kesreyle okunması da "اَلْحِسْبَانُ" (zannetmek) kelimesi gibidir.

BEŞİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, وَمَاْوٰيهُ جَهَنَّمُ *"Onun durağı cehennemdir"* buyruğu, kendisinden önceki ifâdelerle ilgilidir. Kelâmın takdiri ise, "Allah'ın hışmına uğrayıp da, varacağı yer de cehennem olan kimse gibi olur mu?" şeklindedir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَبِئْسَ الْمَصِيرُ *"O, ne kötü dönüş yeridir!"* buyruğu kendisinden öncesiyle alâkalı olmayıp, yeni başlayan bir sözdür. Cenâb-ı Hak sanki, cehennemi zikrettiği için, bunun peşinden onun vasfını getirmiş gibidir.

ALTINCI MESELE

Bu âyetin bir benzeri de, *"Yoksa kötülükleri kazananlar, kendilerini, imân edip de iyi amel (ve hareket)lerde bulunanlar gibi mi yapacağız, dirim ve ölümleri bir mi olacak sandı(lar)?"* (Casiye, 21); *"Öyle ya, mü'min olan kimse, imândan hariç kişi gibi midir? Onlar, müsavi olmaz"* (Secde, 18) ve *"Yoksa biz, imân edip de güzel güzel amel edenleri yeryüzünde fesat*

çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yahut, müttakileri doğru yoldan sapanlar gibi mi sayacağız?"(Sâd, 28) âyetleridir. (Mu'tezile) topluluğu bu âyet ile, Allahu Teâlâ'nın itaatkârları cehenneme, günahkârları da cennete sokmasının câiz olmadığı hususunda istidlâl etmiş ve şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ bunu, istib'âd (tuhaf görme, imkânsız görme) yoluyla zikretmiştir. Bu şâyet, aklen imkânsız olmasaydı, aksi halde bu tuhaf görme hoş ve güzel olmazdı!". **Kaffâl** bunu te'kid ederek şöyle demiştir: "Hikmet-i ilâhiyyede günahkârın, muhsin ile müsavi tutulması câiz değildir. Çünkü böyle bir durumda, günahlara teşvik, onu mubah kılma ve tâatleri de terk söz konusudur.

İnsanların Birbirinden Farklı Olmaları

هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿١٦٣﴾

"Onlar ise Allah katında derece derecedir. Allah, ne yapıyorlarsa hakkıyla görücüdür" (Âl-i İmran, 163).

Cenâb-ı Hak sonra هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللّٰهِ *"Onlar ise Allah katında derece derecedir"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Kelâmın takdiri, لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللّٰهِ "Onlar için, Allah katında dereceler vardır" şeklindedir. Ama ne var ki bu hazf, yerinde ve güzel olmuştur. Çünkü onların amellerinin farklı oluşu, onları, zâtları bakımından da farklı farklı kılmıştır. Böylece bu mecâzî ifâde, hakiki ifâdeden daha beliğ olmuştur. Feylezoflar şöyle demiştir: Beşerî nefisler, mahiyetleri ve hakikatleri itibariyle farklı farklıdırlar. Binâenaleyh bunların bir kısmı zekî, bir kısmı ahmak, bir kısmı nurlarla aydınlanmış, bir kısmı da karanlıklarla bulanmış, bir kısmı hayırlı, bir kısmı ise faydadan uzak ve hayırsızdır. Bu vasıfların farklı farklı oluşu, bedeni mizaçların farklılığından değil, aksine nefislerin mahiyetlerinin farklılığından ileri gelmektedir.

İşte bundan dolayıdır ki, Hz. Peygamber (s.a.s), اَلنَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ *"İnsanlar, altın ve gümüş madenleri gibi, maden madendirler"*[63] ve

63 **Buhârî,** Enbiya, 19.

yine o, اَلْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ *"Ruhlar, teçhiz edilmiş ordulardırlar"*[64] buyurmuştur. Durum böyle olunca, insanların farklı farklı derecelerde bulundukları kesinleşmiş olur; yoksa, "Onlar için bazı dereceler vardır" demek değil...

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerimenin başındaki "هُمْ" zamiri, "اَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللّٰهِ" (Âl-i İmran, 162) sözündeki, "مَنْ" kelimesine râcîdir. Çünkü "مَنْ" lâfzı, mana bakımından cemidir. İşte bundan dolayı, bu zamirin "مَنْ" lâfzına râci olması doğru olmuştur. Bunun bir benzeri de, اَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُنَ *"Öyle ya, mü'min olan kimse, imândan hariç kişi gibi olur mu? (onlar) müsavi olmazlar"* (Secde, 18) âyetidir. Çünkü, Hak Teâlâ'nın "لَا يَسْتَوُنَ" ifâdesi, cemi sigasında olup, fail olan vâv'ın mercii "مَنْ" lafzıdır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Derecelerin İyiler veya Kötüler Hakkında Olduğu**

Hak Teâlâ'nın, "هُمْ" *"Onlar"* sözü, daha önce bahsi geçen kimselere râcidir. Daha önce zikri geçenler ise, Allah'ın rızâsına tâbi olanlar ile, Allah'ın hışmına uğramış olanlardır. Binâenaleyh bu zamirin ilk geçene, ikincisine veya her ikisine birden ait olması muhtemeldir. İşte bu üç ihtimalin dışında başka bir ihtimal yoktur.

a) Bu zamirin, ilk geçen ifâdeye raci olması hali. Bu ifâdenin takdiri ise, "Allah'ın rızasına tabi olanların hepsi aynı mıdır. Hayır, aksine onlar, Allah katında, amellerine göre derece derecedirler" şeklindedir. Zamirin ilk geçen ifâdeye râci olup, bunun daha evlâ olduğuna şunlar delâlet eder:

1- Örfte çoğunlukla "derece" mükafat ehli için; "dereke" de ikâb ehli için kullanılır.

2- Hak Teâlâ, kendi hışmına uğrayanları, *"Onların durağı cehennemdir. O, ne kötü dönüş yeridir"* (Âl-i İmran, 162) diyerek tavsif etmiştir. Binâenaleyh O'nun, *"Onlar, derece derecedir"* sözünün, Allah'ın rızasına tabi olanlarla ilgili olması gerekir.

3- Kur'ân'ın genel âdeti, mükafat ve rahmete dair olan şeyleri, Allah'ın kendisine nisbet etmesi, ikâba dair olan şeyleri ise Allah'ın kendisine nisbet etmemesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbiniz kendi üzerine, rahmeti yazdı"* (En'am, 54); *"Size kısas yazıldı (farz kılındı)"* (Bakara, 178) ve *"Size oruç yazıldı (farz kılındı)"* (Bakara, 183) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu dereceleri, *"Onlar ise Allah katında derece derecedir"* diyerek kendisine izafe edince, bunların sevap ehline âit sıfatlardan olduğunu anlıyoruz.

64 **Buhârî,** Enbiya, 2.

4- Bu, *"Baksana, biz onların kimini kiminden nasıl üstün kıldık. Elbette âhiret derece bakımından daha büyüktür, üstün kılma bakımından da daha büyüktür"* (İsra, 21) âyetiyle de te'kid edilmiştir.

b) Bu zamirin, كَمَنْ بَاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللهِ *"Allah'ın hışmına uğrayanlar"* (Âl-i İmran, 162) sözüne ait olması... Bunun delili de, zamirin, kendisine en yakın mercie ait olma kaidesidir. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür. O şöyle demiştir: "Bu ifâdeden maksat, cehennemliklerin azap basamaklarındaki farklılıklarıdır. Bu, Hak Teâlâ'nın "Herkesin, yaptıkları şeylere göre dereceleri vardır" (En'âm, 132) âyetinde olduğu gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de إِنَّ فِيهَا ضَحْضَاحًا وَغَمَرًا وَاَنَا اَرْجُوا اَنْ يَكُونَ أَبُو طَالِبٍ فِي ضَحْضَاحِهَا *"Muhakkak ki cehennemde, ince ateş tabakaları olduğu gibi, yoğun, kalın ince ateş tabakaları da bulunmaktadır. Ve ben, Ebu Talib'in, cehennemin bu ince ateş tabakasında olacağını ümit ediyorum"* ve, إِنَّ أَهْوَنَ أَهْلِ النَّارِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجُلٌ يُحْذَى لَهُ نَعْلَانِ مِنْ نَارٍ يَغْلِى مِنْ حَرِّهِمَا دِمَاغُهُ يُنَادِى يَا رَبِّ وَهَلْ اَحَدٌ يُعَذَّبُ عَذَابِي *"Kıyamet günü, cehennemliklerden azabı en hafif kimse, kendisine iki ateş ayakkabı giydirilmiş olan ve onların hararetinden beyni kaynayan kimsedir. O, 'Ey Rabbim, benim çektiğim bu azabı çeken hiç başka kimse var mı?' diye feryat eder'"*[65] hadis-i şeriflerinde olduğu gibidir.

c) Bu ifâdenin, her ikisine birden râci olmasıdır. Bu böyledir, çünkü gerek sevap ehlinin, gerekse ikâb ehlinin dereceleri kendi amellerinin farklılığına binaen farklıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Kim zerre ağırlığınca bir hayır yaparsa, onu görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük yaparsa, onu görecektir"* (Zilzâl, 7-8) buyurmuştur. Günah ve tâat fiilleri hususunda insanların mertebeleri farklı farklı olunca, ikâb ve sevabın dereceleri hususunda da mertebelerinin farklı olması gerekir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, عِنْدَ اللهِ *"Allah katında"* tabiri, "Allah'ın hükmü ve ilminde" demektir. Bu, "Şu mesele, **Şafiî** nezdinde şöyle, **Ebû Hanife** nezdindeyse böyledir.." denilmesi gibidir. İşte böylece de, **Müşebbihe**'nin, *"Onun huzurunda bulunan kimseler, ibâdet etmekten asla kibirlenmezler"* (Enbiya, 19) ve *"Kudret sahibi, mülkü çok yüce olanın yanındadırlar"* (Kamer, 55) âyetlerini delil getirmelerinin yanlışlığı ortaya çıkar.

Cenâb-ı Hak sonra, وَاللهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ *"Allah, ne yapıyorlarsa hakkıyla görücüdür"* buyurmuştur. Bundan maksat şudur: Allahu Teâlâ herkese amelinin miktarına göre karşılık vereceğini belirtip, bu husus da O'nun, kulların

65 Benzeri hadis için bkz: **Müslim,** İmân, 362-364 (1/196).

bütün fiillerini zandan, şek ve şüpheden hali, uzak ve detaylı bir biçimde bilmesiyle tamam olunca, bunun peşinden, bu manayı te'kid etmek için her şeyi bildiği açıklamasını getirmiştir. Bu ise O'nun, *"Allah, ne yapıyorlarsa hakkıyla görücüdür"* ifâdesidir. **Megazî** sahibi olan **Muhammed İbn İshâk**, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir peygamberin hainlik etmesi! (Bu) olacak şey değil!"* (Âl-i İmran, 161) âyetinin izahı hususunda başka bir vecih zikrederek şöyle demiştir: "Bu ifâdenin manası şu şekildedir: Peygamber'in, insanlara olan arzusundan veya onlardan korkmasından dolayı, Allah'ın onlara tebliğ edilmesi için gönderdiği şeyi insanlardan gizlemesi olacak şey değil!.. Sonra Allahu Teâlâ *"Allah'ın rızasına tabi olan kimse.."* Yani, "Allah'ın rızasını insanların rızasına tercih eden ve insanların gazabı ve hışmı yerine Allah'ın hışmını hesaba katan kimse"; *"Allah'ın hışmına uğrayıp..."* da, "Allah'ın değil de insanların hışmını ve gazabını hesaba katan ve insanların rızasını Allah'ın rızasına tercih eden kimse gibi midir?" buyurmuştur.

Bu izaha göre, buradaki âyetlerin münasebeti şu şekildedir: "Allahu Teâlâ, *"Artık onları bağışla, Allah'tan, günahlarının bağışlanmasını iste. İş hususunda onlarla müşavere et.."* (Âl-i İmran, 159) buyurunca, bunun, ancak dine uygun olduğu zaman muteber olduğunu, ama dinin hilâfına olduğu zaman câiz olmadığını; binâenaleyh Allah'ın rızasına tâbi olup Allah'a itaat eden kimseyle, insanların rızâsına tebaiyyet sunan kimse arasında bir müsavat ve eşitliğin mümkün olamayacağını beyân etmiştir." **İbn İshâk**'ın zikrettiği bu mâna da muhtemeldir. Çünkü biz, "gulül"ün gizlice hainlik etmek manasından ibaret olduğunu, ganimet hususunda hainlik etmek manasına tahsis edilmesinin ise, daha sonra ortaya çıkmış bir örf ve kullanış olduğunu beyân etmiştik.

لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهِ
وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ ۚ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿١٦٤﴾

"Andolsun ki, mü'minler daha evvel apaçık ve kat'î bir sapıklık içinde bulunuyorlarken, içlerinden ve kendilerinden onlara âyetlerini okuyan, onları tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermiş olduğu için onlara büyük bir lütufta bulunmuştur" (Âl-i İmran, 164).

Bil ki bu âyet, birkaç yönden öncesiyle münasebet halindedir:

1- Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber'i gulûl ve hainlik yapmakla suçlayan kimsenin hatasını beyân edince, bunu bu âyette de te'kid etmiştir. Bu böyledir, çünkü bu peygamber onların memleketlerinde ve aralarında büyüyüp gelişti. Ömrü boyunca, O'ndan doğruluk, güvenilirlik, Allah'a davet ve dünyaya itibar etmemeden başka şey zuhur etmedi. Öyleyse, böyle olan bir zâtın hıyânet etmesi nasıl yakışabilir?

2- Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber'i hainlik ve gulûl yapmaya nisbet etme hususunda onların hatalarını beyân edince, bundan sonra (âdetâ) şöyle demiştir: Ben o peygamber hakkında, sadece, onun hainlik ve hıyanetten en uzak olduğunu açıklamakla iktifa etmeyip yetinmiyor, hatta şöyle diyorum: Onun sizin aranızda bulunması, size olan nimetlerimin en büyüklerindendir. Çünkü O, sizi batıl yoldan uzaklaştırıp temizliyor ve size, dininiz ve dünyanız hususunda faydalı ilimler öğretiyor. Binâenaleyh, böyle bir zatı, hainlik yapmakla itham etmek kimin aklına gelebilir?

3- Cenâb-ı Hak adeta şöyle diyor: "O, sizden, sizin hemşehrilerinizden ve akrabalarınızdan birisidir. Sizler ise, önemsiz ve değersiz kişilersiniz.. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ onu üstün meziyet, fazilet ve ihsanlarla şereflendirip, bütün âlemlerden üstün kılınca, sizin aranızda bulunması sebebiyle, bu sizin için de büyük bir şeref olmuştur. Binâenaleyh O'nu kınamanız ve onu çirkin işlerle ilgili göstermeniz, akla uygun bir şey değildir.."

4- Hz. Peygamber (s.a.s); Cenâb-ı Hakk'ın kendisi vesilesiyle kullarına ikrâm ve ihsanda bulunacak kadar yüce bir mertebe ve makamda bulununca, her akıllı kimsenin gücünün son noktasına kadar ona yardım etmesi gerekir. Binâenaleyh, ey mü'minler, sizin onun düşmanlarıyla savaşmanız; elinizle, dilinizle, kılıç ve mızraklarınızla onun yanında olmanız gerekir. Bu âyetin maksadı, Müslümanları, kâfirlerle cihat etmeye yeniden teşvik etmektir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Menn Kelimesinin Manaları**

Vâhidî (r.h) şöyle demektedir: Arapçada, "اَلْمَنّ" mastarının birçok manası vardır:

a) "Gökten inen şey" manasına ki bu, Hak Teâlâ'nın, وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى *"Ve size, kudret helvasıyla bıldırcın kuşu indirmiştik"* (Bakara, 57) âyetinde belirtilen hususdur.

b) "Birisine verdiğin şeyi onun başına kakma, minnet etme..." Bu, Hak Teâlâ'nın, لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰى *"Sadakalarınızı, başa kakmak ve incitmek suretiyle heder etmeyin"* (Bakara, 264) âyetinde belirtilen hususlardır.

c) "Kesmek manası.." Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ *"Onlar için kesiksiz bir mükâfat vardır"* (Tîn, 6) ve وَاِنَّ لَكَ لَاَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ *"Senin için muhakkak ve muhakkak tükenmeyen bir mükafat vardır"* (Kalem, 3) âyetlerinde belirtilen hususlardır.

d) "Kendisinden bir karşılık talep etmeyeceğin kimseye in'âm ve ihsanda bulunmak.." Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, هٰذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ اَوْ اَمْسِكْ *"Bu, bizim bağışımızdır. Artık ister hesapsız ver, ister tut.."* (Sâd, 39) ve وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ *"Az bir şey verip karşılığında çok şey isteme!"* (Müddessir, 6) âyetlerindeki hususlardır; Allah'ın sıfatları arasında bulunan "اَلْمَنَّانُ" lâfzının manası da "Bir karşılık talep etmeksizin garazsız ve ivazsız ihsan eden, ilk baştan veren" demektir: Hak Teâlâ'nın, "لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ" buyruğunun manası, "Bu peygamberi göndermek suretiyle, onlara lütfetti, ihsanda bulundu" demektir.

İKİNCİ MESELE: Hz. Peygamber Yalnız Müslümanlar İçin Değil, Bütün insanlar için Nimettir

Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderilmesi bütün âlemlere bir lütuf ve bir ihsandır. Bu böyledir, çünkü O'nun peygamber olarak gönderilmesiyle tahakkuk eden lütfun şekli, O'nun, o insanları Allah'ın azabından halas edip kurtaracak ve onları ilahî mükâfata ulaştıracak şeye davet edici olmasıdır ki, bu bütün âlemleri içine alan bir hususdur. Çünkü O, bütün âlemlere peygamber olarak gönderilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz seni ancak bütün insanlara peygamber olarak gönderdik"* (Sebe, 28) buyurmuştur. Ama ne var ki, bu lütuftan sadece Müslüman olanlar istifâde edince, işte bundan dolayı Cenâb-ı Hak bu lütfu sadece mü'minlere tahsis etmiştir.

Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, herkes için bir hidâyet olduğu halde, *"Müttakiler için bir hidâyet rehberidir"* (Bakara, 2) buyurmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak *"İnsanlar için bir hidâyet rehberi"* (Bakara, 185) ve *"Sen ancak, ondan korkanlar için bir uyarıcı ve korkutucusun"* (Naziat, 45) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki, Hz. Muhammed'i peygamber olarak göndermek, Allah'ın insanlara bir lütfudur. Peygamber'den yararlanma ne kadar çok olursa, peygamberlerin peygamber olarak gönderilmesindeki in'âm ve ihsanın nev'i

de o nispette çok olur. Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak gönderilmesi şu iki hususu ihtiva etmektedir.

a) Bizzat peygamber olarak gönderilmenin kendisinden elde edilen faydalar.

b) Bizzat Hz. Muhammed'de bulunup da, O'ndan başkasında bulunmayan özellikler sebebiyle elde edilen menfaat ve faydalar.

Bizzat peygamber olarak gönderilmenin kendisinden elde edilen faydalar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Peygamberleri, müjdeciler ve azap habercileri olarak (gönderdik). Ta ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri kalmasın.."* (Nisa, 165) âyetinde belirtmiş olduğu hususlardır. **Ebu Abdillah el Halîmî** şöyle demiştir: Peygamberlerin gönderilmesinden istifâde şekli, ancak dinî hususlarda olur ki, bunlar da şu hususlar olabilir:

a) İnsanlar eksik, anlayışı az ve dirâyetsiz olarak yaratılmışlardır. Halbuki peygamberler, onlara çeşitli deliller getirmişler ve bunları çok güzel bir şekilde izah etmişlerdir. Onların kalbine her ne zaman bir şek ve şüphe gelmiş ise, onlar bunları izâle ederek cevaplandırmışlardır.

b) İnsanlar, her ne kadar Mevlâlarına hizmet etmelerinin vacip olduğunu bilseler dahi, o hizmetin ne şekilde ifa edileceğini bilmiyorlardı. İşte peygamber olan kimse, insanlar hizmet ederken yanlışa düşmekten ve gerekli olmayan şeyleri yapmaktan emin olsunlar diye, o hizmetin keyfiyetini açıklayıp şerh etmişlerdir.

c) İnsanlar tembellik, gaflet, gevşeklik ve usanç üzere yaratılmışlardır. Halbuki peygamber onlara, teşvik eden ve sakındıran çeşitli şeyler getirir. Öyle ki, her ne zaman onlara bir tembellik ve gevşeklik ârız olsa, O onları tâate teşvik edip bu hususta isteklendirir.

d) İnsanların akıllarının nurları, gözlerinin nurları yerine geçer. Gözlerin nurundan istifâde etmek, ancak güneşin nurlarının parlamasıyla tam ve mükemmel olur. Peygamberin nuru ise, aklî ve ilahî olup, âdeta güneşin doğuşuna benzer.. Dolayısıyla, insanların akılları, onun aklının nuruyla güç kazanır ve peygamber zuhur etmeden önce kendilerine kapalı olan gayb pırıltıları, bu sefer onlara zuhur eder ki, işte bu, bizzat peygamber olarak gönderilmenin faydalarına hakiki olarak bir işarettir.

Hz. Peygamber'in Mekke'den Zuhurundaki Faydalar

Hz. Muhammed (s.a.s)'de bulunan sıfatlar sebebiyle elde edilen faydalar pek çok olup, Allahu Teâlâ onları işte bu âyette zikretmiştir ki, bunun

ilki de, Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْ اَنْفُسِهِمْ" *"Kendilerinden"* ifâdesidir. Bil ki, Peygamber'in onlardan olmasından elde edilen faydalar şunlardır:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) onların beldelerinde doğmuş ve onların içinde büyümüştü. Onlar, O'nun bütün hallerini biliyor ve bütün fiil ve sözlerine muttali bulunuyorlardı. Onlar, onun ömrünün başından sonuna kadar O'ndan sadece doğruluk ve iffeti, dünyaya iltifât etmemeyi, yalandan uzak durmayı ve devamlı olarak sıdk ve doğruluğu müşahede edip görmüşlerdi. Ömrünün başından sonuna kadar halleri devamlı doğru söylemek, emânet ehli olmak, hıyânet ve yalandan uzak olmak gibi hususlar olduğu bilinen bir kimse, sonra kalkıp, böylesi bir meselede yalan çeşitlerinin en çirkini olacak olan nübüvvet ve risâlet iddiâsında bulunursa, herkes zann-ı gâlibi ile o şahsın bu iddiâda sâdık olduğuna, doğru söylediğine hükmeder.

b) Yine onlar, Hz. Muhammed'in hiç kimsenin talebesi olmadığını, herhangi bir kitap okumadığını, hiçbir alıştırma ve tekrar yapmadığını ve kırk yaşı bitinceye kadar, nübüvvet ve risâletten kesinlikle bahsetmediğini; kırk yaşından sonra risâlet iddiasında bulunduğunu ve lisanında, hiçbir kimsenin lisanında zuhûr etmemiş olan bir ilmin zuhur ettiğini; daha sonra, kitaplarında bulunduğu gibi, geçmiş ümmetlerin kıssalarını ve önceki peygamberlerin durumlarını anlattığını biliyorlardı. Binâenaleyh, akl-ı selimi olan herkes bunun, ancak semavî bir vahiy ve ilahî bir ilhâmla ortaya çıktığını anlar.

c) Hz. Muhammed (s.a.s) nübüvvet meselesini ortaya attıktan sonra, bu davadan vazgeçmesi için onlar O'na pek çok mal sunmuş, keza hanımlar teklif etmişlerdi. Ama O, bunlardan hiçbirine iltifât etmemiş, aksine fakirlikle yetinmiş, sıkıntılara katlanmıştır. Peygamberlik meselesi yoluna girip, O'nun durumu iyileşip, beldeler fethedip, çok çok ganimetler elde edince de, O, dünyadan uzak kalma ve Allah'a davet etme şeklinde yolunu, yaşantısını değiştirmemiştir. Halbuki yalan söyleyen kimse, dünyayı elde etmek için yalan söyler. Onu bulup da bir elde etti mi, ondan iyice istifâde eder, alabildiğine ona dalar.. Binâenaleyh, Hz. Muhammed bu hususlara dair herhangi bir şey yapmayınca, O'nun doğru ve sadık olduğu anlaşılır.

d) O'nun getirdiği kitapta tevhidin, tenzîhin, adaletin, nübüvvetin izahı, ahiret hayatının ispatı, ibâdetlerin açıklanması ve tâatlerin izah ve yorumu bulunmaktadır. İnsanın kemâlinin, hak ve hakikati lizatihi, hayrı ise amel etmek için hayrı bilmede bulunduğu herkesçe malumdur. O'nun

kitabı, ancak bu iki hususu anlatmak ve ortaya koymak için gelince, her akıllı insan onun söylemiş olduğu hususlarda doğru, sadık ve sözüne güvenilir olduğunu anlar, bilir.

e) Hz. Peygamber'in bîsetinden önce, Arapların dini, putlara tapmak demek olan dinlerin en rezili; ahlâkları da, çapulculuk, yağmalama, adam öldürme ve bayağı, iğrenç şeyleri yemekten ibâret idi. Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed'i peygamber olarak gönderince, Allah o Arapları Peygamber'in gönderilmesinin bereketiyle, derecelerin en adisi olan o derecelerden ilim, zühd, ibâdet ve, dünya ve lezzetlerine iltifât etmeme hususunda ümmetlerin en faziletlisi ve üstünü olacakları bir hale nakletmiş, yüceltmiştir. Bunun, nimetlerin en büyüğü olduğu hususunda şüphe yoktur.

Bütün bunları iyice kavradığın zaman biz deriz ki, Hz. Muhammed (s.a.s) onlar arasında doğmuş ve onların içinde büyümüştü. Onlar, bütün bu halleri müşahede etmiş ve bütün bu delillere muttali olmuşlardı. Binâenaleyh, bütün bu halleri müşahede ettikleri için, onların iman etmeleri, bu durumlara muttali olmayan kimselerin iman etmelerinden daha kolay olmuştur. İşte bütün bu manalardan dolayı, Hz. Muhammed'in onlardan bir peygamber olarak gönderilmiş olması sebebiyle, Allah onlara lütfunu bildirmiş ve *"İçlerinden (kendilerinden) bir peygamber göndermişti"* buyurmuştur. Bunda başka bir minnet ve lütuf şekli daha vardır: Çünkü Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesi, Araplar için bir şeref ve övünç vesilesi olmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphe yok ki, senin için de, kavmin için de bir şereftir"* (Zuhruf, 44) buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü **Hz. İbrahim** (a.s:) ile iftihâr etme hususu, Araplar, Yahudîler ve Hristiyanlar arasında müşterek idi. Sonra Yahûdîler ve Hristiyanlar, **Hz. Musâ** ve **Hz. İsâ**, **Tevrât** ve **İncil** ile de iftihar ediyorlardı. Arapların ise bunlara mukabil övünecekleri şeyleri yoktu. İşte Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s.)'i, peygamber olarak gönderip Kur'ân'ı da onlara indirince, Arapların bundan dolayı kazandıkları şeref, diğer bütün ümmetlerin şerefinden üstün olmuş oldu.. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, مِنْ اَنْفُسِهِمْ *"içlerinden, kendilerinden"* ifâdesindeki mana ve incelikler bunlardır.

Cenâb-ı Allah, bundan sonra, يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Onlara âyetlerini okuyan, Onları tertemiz yapan, onlara kitap ve hikmeti öğreten..."* buyurmuştur. Bil ki, insanın kamil bir hale ulaşması şu iki husus ile gerçekleşir: Hakkı sırf hak olduğu için bilmek ve amel etmek için de hayrı bilip tanımak.. Başka bir tabirle bu şu demektir: İnsan nefsinin iki

kuvveti vardır: Kuvve-i nazariyye (tefekkür kuvveti, akıl kuvveti..) ve kuvve-i ameliyye (iş yapabilme kuvveti). Hak Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, her iki kuvvet hususunda da insanları kemâle erdirmeye bir sebep olması için, Kur'ân-ı Kerîm'i indirmiştir. Buna göre Allahu Teâlâ'nın, *"Onlara âyetlerini okuyan..."* sözü, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu vahyi Allah katından insanlara ulaştırmakla görevli olduğuna; *"Onları tertemiz yapan"* sözü, ilahî bilgileri elde etmek suretiyle kuvve-i nazariyyeyi kemale erdirici olduğuna ve *"kitap"* sözü de, tefsir etme bilgisine işaret etmektedir. Bir diğer ifâde ile, *"kitap"* kelimesi şeriatin zahirine; *"hikmet"* kelimesi de, şeriatin güzelliklerine, sırlarına, hikmetlerine ve faydalarına işarettir. Hak Teâlâ sonra, bu nimeti kemale erdiren şeyi beyân etmiştir. O da şudur: O Araplar daha önce açık bir sapıklık içindeydiler. Çünkü mihnetten sonra nimet gelince, onun tesiri daha büyük olur. Nimet, ilim ve bildirme şeklinde olunca ve bunlar cehalet ve dinden uzak oluşun hemen peşinden gelince, bu nimetin kıymeti daha büyük olmuş olur. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Seni, sapmış olarak bulup da, hidâyete erdirmedi mi?"* (Duhâ, 7) âyetidir.

Size Gelenin İki Misli Düşmanlarınızın Başına Gelmişti

أَوَلَمَّآ أَصَابَتْكُم مُّصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُم مِّثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّىٰ هَٰذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِندِ أَنفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٦٥﴾

"Size, onların başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet gelip çattığı zaman, 'Bu, nereden (geldi)?' mi dediniz? De ki, 'O, sizin kendinizdendir.' Şüphesiz ki Allah her şeye hakkıyla kâdirdir" (Âl-i İmran, 165).

Bil ki, Allahu Teâlâ münâfıkların, O'nu hainlik ve hıyanete nisbet etmek suretiyle, Hz. Peygamberi ta'n ve tenkit ettiklerini haber verince, onlardan, bu âyette başka bir şüphe daha nakletmiştir ki, bu da onların, *"Şâyet O, Allah katından bir elçi ve peygamber olsaydı, O'nun ordusu Uhud gününde kâfirler karşısında hezimete uğramazdı"* sözleridir ki onların, *"Bu, nereden (geldi)?"* sözlerinden maksat bu idi. Allahu Teâlâ buna, *"De ki, "O, sizin kendinizdendir"* sözüyle cevap vermiştir. Yani, "Bu hezimet ancak, sizin

isyanınızın uğursuzluğu sebebiyle meydana gelmiştir." Âyetin kendisinden öncesiyle münasebet vechinin izahı, işte budur.

Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ *"Size,.. bir musibet gelip çattığı zaman"* âyetinin takriri ve tefsiri. Bundan murat, Uhud hadisesidir. Cenâb-ı Hakk'ın, قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا *"Onların başına iki mislini getirdiniz.."* ifâdesi hakkında iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu, ekseri âlimlerin görüşü olup, buna göre bunun manası, "Bedir günü, onların başına iki mislini getirdiniz" şeklinde olur. Bu böyledir, çünkü müşrikler Uhud gününde yetmiş Müslüman öldürmüş, Müslümanlar ise, Bedir gününde onlardan yetmiş kişiyi öldürmüş, bir o kadar da esir almışlardı.

b) Müslümanlar kâfirleri Bedir gününde hezimete uğratmıştı; Uhud savaşının başında da, aynı şekilde onları hezimete uğratmışlardı. Ama sonraysa, isyân edip emre riâyet etmeyince, müşrikler onları hezimete uğratmıştı.. Böylece Müslümanlar müşrikleri iki kere, müşrikler de Müslümanları bir kere hezimete uğratmış oldu. **Zeccâc**'ın tercihi de budur. **Vâhidî** ise bu izah şeklini tenkit ederek şöyle demiştir: "Nasıl Müslümanlar Bedir gününde müşriklere acı tattırmış iseler, aynen bunun gibi müşrikler de Uhud gününde onlara acı tattırmıştı. Ama onlar, Müslümanları kat'î hezimete uğratamamışlardı. Uhud gününe gelince, Müslümanlar başlangıçta müşrikleri hezimete uğratmış, sonraysa iş tersine dönmüştür."

İKİNCİ MESELE

"Siz, onların başına iki mislini getirdiniz" tabirindeki fayda, dünya işlerinin tek bir nizam üzere kalmayacağı hususunda bir uyarıdır. Yani, "Sizler onları iki kere hezimete uğratınca, onların sizi bir kere hezimete uğratmasını niye tuhaf görüyorsunuz?" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, قُلْتُمْ أَنَّىٰ هَٰذَا *"Bu, nereden (geldi) mi dediniz?"* ifâdesindeyse iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Bâtıl Yolda Olan Kâfirler Neden Müslümanları Yenerler?**

Onların hayrete düşmelerinin sebebi, onların. "Biz, Hak din olan İslâm'a yardım ediyoruz ve Allah'ın Resûlü de bizimle berâberdir. Halbuki

onlarsa, Allah'a şirk koşma ve küfür demek olan bir dine yardım ediyorlar. Binâenaleyh, onlar bize karşı nasıl muzaffer kılınabilirler, galib gelirler" demeleridir.

Bil ki Allahu Teâlâ onların bu şüphesine şu iki şekilde cevap vermiştir:

a) Bu suâli naklederken zikretmiş olduğu, *"Siz onların başına iki mislini getirdiniz"* ifâdesidir. Yani, "Dünyanın hali hep aynı kalmaz. Siz, onların başına bu musibetin iki mislini getirdiğinizde, o halde daha bunu (Uhud'daki geçici hezimeti) nasıl tuhaf görüyor, imkânsız addediyorsunuz?" demektir.

b) Hak Teâlâ'nın, قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ *"De ki, "O, sizin kendinizdendir."* buyruğudur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu cevap, iki şekilde izah edilebilir:

a) "Siz bu musibete; isyân etmeniz, emre itaat etmemeniz sebebiyle dûçar oldunuz..." Bu böyledir, zira onlar Hz. Peygamber'e pek çok hususta isyan etmişlerdi:

1- Hz. Peygamber (s.a.s), "Bizim yararımıza ve lehimiz olan, Medine'nin dışına çıkmayıp, bilâkis burada kalmamızdır" dediği halde, onların Hz. Peygamber'in sözünü dinlemeyip, "İlle de çıkalım!" demişlerdi. Binâenaleyh, kendisine muhalefet ettiklerini görünce O, Uhud'a doğru yöneldi.

2- Allahu Teâlâ'nın nakletmiş olduğu gevşeklik ve yılgınlıklarıdır.

3- Aralarında ortaya çıkan nizâ ve çekişme...

4- Bulundukları mevzileri terk edip, birliklerini dağıtmalarıdır.

5- Onların, ganimet elde etmekle meşgul olarak, düşmanla savaşmak konusunda, Hz. Muhammed'in sözünü tutmamalarıdır. Bütün bunlar ise, günah ve masiyettir. Halbuki Cenâb-ı Hak onlara, isyân ve günah işlememeleri halinde zafer va'detmişti. Nitekim şöyle buyurmuştur: *"Evet, siz sabreder, sakınırsanız, onlar da ansızın üstünüze gelecek olurlarsa, Rabbiniz size alâmetli beş bin melekle yardım edecektir"* (Âl-i İmran, 125). Binâenaleyh, şart bulunmayınca, muhakkak ki meşrut da tahakkuk etmez.

b) **Hz. Ali** (r.a)'nin söylemiş olduğu şu hususdur: "Bedir gününde Cibrîl-i Emin, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek şöyle dedi: "Ey Muhammed, hiç şüphe yok ki Cenâb-ı Hak, kavminin (ashâbının), esirlerden fidye almak hususunda yapmış olduğu hareket tarzını hoş görmedi ve ashabını şu iki şey arasında

muhayyer bıraktı: Esirleri alıp boyunlarını vuracaklar veyahut esirlerden fidye alacaklar, fakat onların sayısınca kendilerinden şehit alınmasına razı olacaklar: Bunun üzerine Hz. Peygamber bunu kavmine hatırlatınca, onlar şöyle dediler: "Biz kabilelerimizden ve kardeşlerimizden fidye alıyoruz, bununla düşmanla savaş konusunda güç kuvvet kazanıyoruz; bizden, onların sayısınca şehit düşmesine de razıyız." Böylece, Uhud gününde, Bedir'deki esirler sayısınca yetmiş kişi öldürülmüş oldu ki, bu Hak Teâlâ'nın, *"De ki, "O, sizin kendinizdendir"* buyruğunun manasıdır. Yani, "Fidye almanız ve öldürülmeyi seçmeniz sebebiyle..." demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Mu'tezile'nin Âyeti Delil Getirmesi ve Onlara Cevap**

Mu'tezile, *"De ki, "O, sizin kendinizdendir"* beyânını delil getirip, kulların fiillerini Allah'ın yaratmadığına şu şekillerde istidlâl etmiştir:

a) Bunun, Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğinin ve bunda kulun kudretinin herhangi bir tesirinin bulunmadığının farz edilmesi halinde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, sizin kendinizdendir"* ifâdesi yalan olmuş otur.

b) Sahabe, Allah'ın kâfiri mü'mine musallat ve üstün kılması hususunda şaşırmış, bunun üzerine de Allahu Teâlâ da, *"Sizin fiilinizin kötülüğü sebebiyle böylesi kötü bir duruma düştünüz"* diyerek, onların bu hayret ve şaşkınlıklarını izâle etmiştir. Binâenaleyh, kulların fiillerini Allah yaratmış olsaydı; bu cevap doğru olmazdı.

c) Topluluk, "اَنّٰى هٰذَا" demiştir; yani, *"Bu nereden geldi?"* diye sormuşlardır. Bu da hadisenin sebebini öğrenmek arzusunu gösterir. Eğer, "muhdis" (bu fiilleri meydana getiren) kul olmasaydı, cevap soruya mutabık olmazdı.

Cevap: Mu'tezile'nin bütün bu görüşlerine, "Bu, kulun fiillerini Allah'ın yarattığına delâlet eden âyetlerle çelişir" diyerek cevap verilir.

Sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ *"Şüphesiz ki Allah, her şeye hakkıyla kadirdir"* buyurmuştur. Yani Allah, emrine muhalefet edip isyan ettiğinizde, sizi düşmanınızla baş başa bırakmaya kâdir olduğu gibi, sebat ve sabretmeniz halinde de, size yardım etmeye de kâdir ve muktedirdir" demektir. Âlimlerimiz, bu ifâdeyle, kulun fiilini Allah'ın yarattığına istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Şüphesiz kulun fiili de "bir şeydir." Binâenaleyh, o şeyi Allah yaratmış ve ona kâdir olmuş demektir. Allah onu yaratmaya kadir olduğunda, kul da onu icat edip yaratsaydı, o zaman Allahu Teâlâ'nın onu icat edip yaratmaya kâdir olması imkânsız olurdu. Çünkü, kul onu icat edip yaratınca o fiilin Allah tarafından yaratılması imkânsız

olur. Zira, var olan bir şeyi yeniden icat etmek imkânsızdır. Binâenaleyh, kulun fiilinin hâlıkı olması, böyle bir imkânsızlığa yol açınca, kulun, fiilinin hâlıkı olmaması gerekir. Allah en iyisini bilendir.

Allah İmtihan Etmekle Münâfıkları Açığa Çıkarır

وَمَآ اَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٦٦﴾ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا ۚ وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَوِ ادْفَعُوا ۖ قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ ۗ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيمَانِ ۚ يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِى قُلُوبِهِمْ ۗ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ ۚ ﴿١٦٧﴾

"İki ordu karşılaştığı gün size gelen musibet Allah'ın izniyle idi. (Bu, Allah'ın) mü'minleri ve münâfıkları bilmesi (ayırt etmesi) içindi. Onlara, 'Gelin, Allah yolunda muharebe edin, yahut müdafaa yapın' denildi. Onlar, 'Biz muharebeyi bilseydik, elbette arkanızdan gelirdik' dediler. Onlar, o gün imandan ziyâde küfre yakın idiler. Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Onların gizlediğini, Allah pek iyi bilmektedir" (Âl-i İmran, 166-167).

Bil ki bu âyet, daha önce geçen *"Size, onların başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet gelip çattığı zaman..."* (Âl-i İmran, 165) âyetine bağlıdır. Hak Teâlâ önceki âyette, bu musibetin günahları sebebi ile onların başına geldiğini ve bunun onların kendileri yüzünden olduğunu zikretti. Bu âyette de, bu belânın onların başına gelişinin bir başka sebebini belirtmiştir, o da mü'mini münâfıktan ayırt etmektir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ *"İki ordu karşılaştığı gün..."* tabirinden murat, Uhud günüdür. İki ordudan birisi, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ashabı olan İslâm ordusu; diğeri de **Ebu Süfyan** komutasındaki müşrik ordusudur.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki فَبِاِذْنِ اللّٰهِ *"Allah'ın izniyle idi"* hakkında birkaç izah şekli vardır:

1- "Allah'ın izni", mü'minler ile kâfirleri tamamen kendi hallerine bırakıp mü'minlere yardımı terk etmekten ibaret olup, buradaki "izin" kelimesi, mecâzi olarak, Müslümanlarla kâfirleri baş başa bırakma manasına kullanılmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak, Müslümanları sınamak için, onları kâfirlere karşı korumamıştır. Çünkü bir şeye izin vermek, izin verilen kimseyi o şeyi murat etmekten geri çevirmez. Müdafaayı bırakmak, iznin ayrılmaz bir parçası olunca, "izin" lâfzı mecâzi olarak müdafaayı ve korumayı bırakma manasında kullanılmıştır.

2- *"Allah'ın izniyle idi"* buyruğu, "Allah'ın ilmi ile idi, (bilgisi dahilinde idi)" demektir. Bu tıpkı, وَاَذَانٌ مِنَ اللهِ *"Allah'tan bir izin vermedir"* yani, "bir bildiridir" (Tevbe, 3); اٰذَنّٰاكَ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ *"Sana bildirdik, bizden hiçbir şahit yoktur"* (Fussilet, 47) ve فَاْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ *"O zaman, Allah'a karşı bir harbe (girmiş olduğunuzu) bilin"* (Bakara, 279) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu âyetlerde geçen "izin" kelimeleri, "bilme" manasınadır. **Vâhidî**, bu görüşü tenkit ederek şöyle demiştir: "Âyet, mü'minleri, başlarına gelen musibetten ötürü teselli etmektedir. Teselli ise, ancak bilmeye dayanır. Çünkü Allah'ın ilmi, *"O'nun ilmi dışında, hiçbir dişi gebe kalmaz ve doğurmaz"* (Fussilet, 47) âyetinin de delâlet ettiği gibi, bütün malumat hakkında umûmidir.

3- "İzin"den murat, *"Sonra Allah, sizi imtihan etmek için, sizi onlardan geri çevirdi"* (Âl-i İmran, 152) âyetinin de delâlet ettiği gibi, "emir" manasınadır. Buna göre ifâdenin manası, "Allahu Teâlâ muharebeyi emredip, sonra o muharebe de böyle bir bozguna müncer olunca, mecâzi olarak 'bu Allah'ın emriyle oldu' denilebilir" şeklindedir.

4- **İbn Abbas** (r.a)'tan nakledilen şu görüştür: Âyetteki "izin"den" murat, Allah'ın bu hususdaki kaza ve kaderi, hükmüdür. Bu görüş daha uygundur. Çünkü âyet, başlarına gelen musibetten dolayı mü'minleri teselli etmektedir. Teselli ise ancak, "Bu, Allah'ın kazası ve kaderi ile olmuştur" denilerek yapılabilir. Böylece onlar da Allah'ın kazasına rıza göstermiş olurlar.

Sonra Allahu Teâlâ, وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا *"(Bu, Allah'ın) mü'minleri bilmesi ve münâfıkları bilmesi içindi"* buyurmuştur. Bu, "Mü'minleri münafıklardan ayırt etmesi" manasınadır. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Münâfık Kelimesinin Manası**

Vâhidî şöyle demektedir: "Bir insan imân ettiğini ifâde edip, imân etmemiş oluşunu kalbinde gizlediğinde, "Adam münâfıklık yaptı, o münafıktır" denilir. Buna göre "nifak", İslam döneminde ortaya çıkmış bir isim

olup, hangi kökten türemiş olduğu hususunda ihtilaf edilerek, şu görüşler ileri sürülmüştür:

a) **Ebû Ubeyde** şöyle demiştir: "Bu kelime, Arapların "tarla faresi yuvası" manasına kullandıkları "نَافِقَاءُ الْيَرْبُوعِ" tabirinde alınmıştır. Çünkü tarla faresi ve köstebeğin yuvasının iki ağzı vardır, birisine "اَلْقَاصِعَاءُ"; diğerine de "اَلنَّافِقَاءُ" denilir. Tarla faresi, bu kapıların hangisinden yakalanılmaya çalışılsa, diğerinden çıkar kaçar. İşte bundan dolayı münâfık da böyle isimlendirilmiştir.. Çünkü o, kendisi için iki çıkış yolu koymuştur; birisi İslâm olduğunu ifâde etmesi, diğeri de kâfir olduğunu saklamasıdır. Bu ikisinden, hangisi hususunda onu yakalamak istersen o diğerinden çıkıp kurtulur."

b) **İbnu'l-Enbârî** ise, "münâfık" kelimesinin, "tünel" manasına gelen "اَلنَّفَقُ" kelimesinden olduğunu, bunun, "insanın tünelde kendisini gizlediği gibi, münafık da İslâm ile kendisini saklar" manasında olduğunu söylemiştir.

c) Bu ifâde, tarla faresi yuvası anlamına gelen, "اَلنَّافِقَاءُ" kelimesinden alınmıştır. Fakat bu, **Ebû Ubeyde**'nin zikrettiği şekilde değil. Bu şu şekildedir: "Nâfika", tarla faresinin toprağın altında kazıp yaptığı bir odadır. Sonra tarla faresi bu odanın toprağın üstüne çıkış yerini ince bir toprakla örter. Böylece bir şüpheye düştüğünde, o ince toprağı başıyla iter ve çıkıp kaçar. İşte bundan ötürü münâfığa da "münâfık" denmiştir. Çünkü o, içinde küfrünü saklar. Sen onu eşelediğinde, kendisinden o küfrü atar ve İslâm'a sarılmış görünür.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki *"mü'minleri bilmesi"* ifâdesinin zâhiri, Allahu Teâlâ'nın, bu hususta bir bilgi edinmek için, o musibete izin verdiğini ihsâs ettirir. Bu da, Allah'ın ilminin durmadan yenilendiğini düşündürür ki, Allah'ın ilmi hakkında böyle bir şey düşünülemez. Binâenaleyh âyetteki "bilme"den maksat, zâten Allah tarafından bilinmekte olan şeylerdir. Bu ifâdelerin takdiri, "mü'min münafıktan ayrılıp iyice belli olsun diye, Allah o musibete izin vermiştir" şeklindedir. Bunun ne mânaya geldiği ise, daha önce geçen (benzeri) âyetlerde izah edilmiştir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette bir hazif olup takdiri, "mü'minlerin imânını ve münâfıkların nifâkını bilmesi (göstermesi) içindir" şeklindedir. Buna göre eğer, "Allahu Teâlâ niçin "وَلِيَعْلَمَ الْمُنَافِقِينَ" şeklinde değil de, "وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا" şeklinde demiştir?" denilirse, biz deriz ki: "İsim, mânanın te'kidine; onun yerine

kullanılacak fiil ise mânanın teceddüdüne (tekrar tekrar o fiilin işlendiğine) delâlet eder. Buna göre âyetteki, "mü'minleri" kelimesi onların imanlarında bir istikrar bulup, devamlı olduklarına delâlet eder; الَّذِينَ نَافَقُوا *"nifak yapanlar.."* ifâdesi ise, onların o anda nifâka uygun şeyler yaptıklarına delâlet eder."

Sonra Cenâb-ı Hak, وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوِ ادْفَعُوا *"Onlara, 'Gelin, Allah yolunda muharebe edin, yahut müdafaa yapın' denildiğinde"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu sözü söyleyenin, kim olduğu hususunda şu iki izah vardır:

a) **Esamm,** onları (böyle söyleyerek) savaşa davet edenin Hz. Peygamber (s.a.s) olduğunu söylemiştir.

b) **Abdullah İbn Übeyy İbn Selûl** münafığının, askeriyle Uhud'a doğru hareket ederken, "Biz kendimizi niçin savaşın içine atalım?" deyip, geri döndükleri rivayet edilmiştir. Bunlar, Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte savaşa çıkmış olan bin kişinin içinde idiler ve üç yüz kişiydiler. Bunun üzerine onlara, **Ebû Câbir İbn Abdullah el-Ensârî** künyesiyle anılan **Abdullah b. Amr İbn Harim** (r.a), "Düşmanın karşısında Peygamber'inizi ve milletinizi tek başına bırakıp gittiğiniz için, size Allah'ı hatırlatırım!" demiştir. İşte âyetteki *"Onlara.. denildi"* ifâdesinden murat, **Abdullah** (r.a)'ın bu sözüdür.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyette "Müdafaa"nın Manası**

"Allah yolunda muharebe edin, yahut müdafaa yapın" emrinden murat, "Eğer kalbinizde din ve İslâm sevgisi bulunuyorsa, din ve İslâm için savaşın; yok eğer böyle değilse kendinizi, ailenizi ve malınızı müdafaa etmek için savaşın" yani "ya dinin adamlarından, yahut dünyanın adamlarından olunuz" manasıdır. **Süddî** ve **İbn Cüreyc,** bunun "Bizimle birlikte savaşmıyorsanız bile, karartınızla (sayı çokluğu ile) bizi düşmanlara karşı müdafaa edin. Çünkü sayı çokluğu, heybetli ve azametli görünüşün sebeplerinden biridir. İlk izah, daha uygundur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâla'nın, *"Allah yolunda muharebe edin, yahut müdafaa yapın"* emri, onların dini yöndeki arzularını, dünyevi arzularından öne aldıklarını açıkça göstermektedir ki, bu da, Müslümanın, her işinde dinini dünyasına takdim etmesi gerektiğine delâlet eder.

Âyetteki Kıtal'den Maksat

Sonra Allahu Teâlâ, قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيمَانِ *"Onlar, 'Biz muhârebe bilseydik, elbette arkanızdan gelirdik' dediler. Onlar, o gün imândan ziyade küfre yakın idiler"* buyurmuştur ki bu münafıkların verdikleri cevabı ifâde etmektedir. Bu hususta da şu iki izah yapılmıştır:

1- Bundan murat, "Bu iki ordu kesinlikle savaşmayacaklar, işte biz bundan dolayı geri döndük" manasıdır.

2- Bunun manası, "Biz, savaş denebilecek bir işin olduğunu bilseydik, sizin peşinizden gelirdik, yani bunu yapmak isteyenlerin yaptıkları vuruşmaya savaş denmez. Buna, olsa olsa, 'insanın kendini tehlikeye atması' denilir" şeklindedir. Çünkü **Abdullah** münafığı, Medine'de kalıp Uhud'a çıkılmaması görüşünde idi.

Bil ki bu sözden murat, birinci mâna olursa, bu söz fasit olur. Çünkü dünya işlerinde "zannetme", bilme manasında kullanılır. Halbuki o günde savaşın olacağı emareleri apaçık ve ortada idi. Bu şekilde cevap veren o münafığa "O zaman, harpte kılıcını çekmiş birisini gördüğünde, onunla vuruşmaya yeltenmemen gerekir. Çünkü sen, onun savaşıp savaşmayacağını kesin bilmiyorsun" denilir. Dünyevi diğer işlerde de hüküm aynıdır. Halbuki aksine hak olan, muharebe emareleri zuhur ettiğinde, cihadın vacip olacağıdır. Müşriklerin Uhud eteklerine kadar Medine'ye yaklaşmış olmalarından daha kuvvetli bir emare olamaz. Binâenaleyh münâfığın bu şekildeki cevabı, alabildiğine âdî ve alçak olduğuna, ve bu cevaptan maksatlarının ya işi karıştırıp örtbas etme ya da istihza etme olduğuna delâlet eder. Münafığın bu cevaptan maksadının, ikinci izahtaki mâna olması da bâtıldır. Çünkü Allahu Teâlâ Müslümanlara yardım edip, ilâhî nusretini göndereceğini va'dedince, onların böyle bir savaşa çıkmaları, kendilerini tehlikeye atma olmaz.

Onlar O Gün İmandan Ziyade Küfre Yakın İdiler

Daha sonra Hak Teâlâ, münafıkların bu cevabı verdikleri esnâdaki hallerini beyân ederek, هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيمَانِ *"Onlar, o gün imandan ziyâde küfre yakındılar"* buyurmuştur. Bu cümle ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâde hakkında şu iki mâna verilmiştir:

1- "Onlar, bu Uhud hadisesinden önce, kendilerinin mü'min olduklarını izhâr ediyorlardı ve küfürlerini gösteren bir emare de zuhûr etmiyordu. Fakat ne zaman ki, mü'minlerin ordusundan ayrılıp döndüler, işte o zaman, kendilerinin mü'min zannedilmeleri halinden iyice uzaklaştılar. Bil ki onların, Müslümanlara destek olmamaları Müslüman olmadıklarını göstermez.

Yine onların, *"Biz, muharebe bilseydik, elbette arkanızdan gelirdik"* demiş olmaları da, Müslüman olmadıklarına delâlet eder; Çünkü biz bu sözün, ya Müslümanlarla alay etmeye, ya da Hz. Peygamber (s.a.s)'in sözüne güvensizliğe delâlet ettiğini beyân etmiştik. Bunun her ikisi de küfürdür.

2- Bundan murat, "Onlar, imân ehlinden ziyâde kâfirlere yardım etmeye daha yakın idiler" manasıdır. Çünkü onların, çekip gitmek suretiyle Müslümanların sayısını ve karartısını azaltmaları, müşrikleri destekleme manasına gelir.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerin pek çoğu, "Bu, Allah tarafından o münâfıkların kâfir olduğu hususunda, bir nasstır" demişlerdir. **Hasan el-Basri,** "Allahu Teâlâ, "اَقْرَبُ" *"daha yakındır"* dediğinde, bu onların müşrik olduklarını yakinen ortaya kor. Bu, Hak Teâlâ'nın, مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ *"Yüz bin hatta daha fazla"* (Sâffât, 147) âyetinde olduğu gibidir. Binâenaleyh bu ziyâde oluşta herhangi bir şüphe yoktur. Yine mükellef ya mü'mindir, ya da kâfirdir. Binâenaleyh âyet, daha yakın oluşu gösterince, bu onlarda küfrün olduğunu gösterir" demiştir. **Vâhidî, "el-Basît"** adlı eserinde şöyle der: "Bu âyet, kelim-i tevhid getiren kimsenin küfre nisbet edilemeyeceğine, ve mutlak olarak onun kâfir olduğunun söylenemeyeceğine delildir. Çünkü Allahu Teâlâ, onlar "Lâilâhe illallah, Muhammedu'rresûlullah" (Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın resûlüdür) dedikleri için, gerçekte kâfir olmalarına rağmen, mutlak olarak kâfir olduklarını söylememiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِى قُلُوبِهِمْ *"Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlardı"* buyurmuştur. Bu ifâde, "Onların dilleri ve sözleri, kalplerinde olana terstir. Onlar, her ne kadar dilleriyle imân ettiklerini söyleseler de, kalplerinde küfrü saklamaktadırlar" manasındadır.

Hak Teâlâ sonra da, وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ *"Allah, onların gizlediğini pek iyi bilmektedir"* buyurmuştur. Buna göre eğer, "Bilinen bir şey, iki bilen tarafından bilindiğinde, onlardan biri onu diğerinden daha iyi biliyor olamaz.

Binâenaleyh âyetteki, *"Allah daha iyi bilendir"* ifâdesi ne mânaya gelir?" denilir ise, biz deriz ki: Bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın, o durumların detayını, hiç kimsenin bilemeyeceği bir şekilde bilmesidir.

Münâfıkların, Mü'minleri Moral Yönünden Bozguna Sevketmeleri

اَلَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ اَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٦٨﴾

"Kendileri (evlerinde) oturdukları halde, kardeşlerine, 'Eğer bizi dinleselerdi öldürülmezlerdi' diyen o adamlara de ki, "Haydi öyle ise, ölümü kendi nefislerinizden geri çevirin; eğer sadık kimselerseniz..."
(Âl-i İmran, 168).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Biz muharebe bilseydik, elbette arkanızdan gelirdik"* dediklerini naklettiği kimselerin, oturup kaldıkları ve geri kalışlarına hüccet getirdikleri gibi, başkalarını da geri koymaya çalışıp, bunun için de delil getirdiklerini anlatmıştır. Binâenaleyh Allahu Teâlâ o kimselerin, kardeşlerine, "Harbe katılanlar bizim sözümüzü dinleselerdi, öldürülmezlerdi" dediklerini ve böylece, kâfirlere karşı savaşta Hz. Peygamber (s.a.s)'e uymak niyetinde olanları ölümle korkuttuklarını nakletmiştir. Çünkü onlar, Uhud'da Müslümanların başına gelen ölümleri biliyorlardı. İnsanların hayatı sevmelerinin, tabiatlarının gereği olduğu malumdur. Binâenaleyh böyle bir ölüm şüphesinin, onların kalplerine düşmesi, şeytanın verdiği bir vesvese gibi olur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin başındaki "اَلَّذِينَ" kelimesinin, cümle içindeki mahalli hususunda şu görüşler söylenmiştir:

a) Bu ifâde "اَلَّذِينَ نَافَقُوا" sözünden bedel olarak mansubdur.

b) "بِمَا يَكْتُمُونَ" ifâdesindeki cemî fâilden bedel olarak merfûdur.

c) Mahzûf bir mübtedanın haberi olarak merfûdur ve takdiri هُمُ الَّذِينَ "Onlar şöyle şöyle olanlardır" şeklindedir.

d) Zemm yerinde olarak zemme delâlet eden mahzuf bir fiille mansubdur.

İKİNCİ MESELE

Müfessirler, bu âyetteki *"diyenler"*den muradın, **Abdullah İbn Ubeyy** ve onun taraftarları olduğunu söylemişlerdir. **Esamm**, bunun câiz olmayacağını söyleyerek şöyle demiştir: "**Abdullah İbn Ubeyy**, Uhud günü Hz. Peygamber'le beraber cihada çıkmıştı. Bu söz ise savaşa katılmayanlar hakkındadır. Çünkü Cenâb-ı Hak, "Kendi (evlerinde) oturdukları halde, kardeşlerine... eğer oturma hususunda bizi dinleseydi, öldürülmezlerdi" buyurmuştur ki, bu söz savaşa çıkanlar ile, bundan sonra onları cihattan çevirme konusunda bir şüphe meydana getirmek için, cihada çıkmaya niyetli ve azimli olan kimseler için, cihada katılmayanların cihattan sonra söylemiş oldukları bir sözdür."

ÜÇÜNCÜ MESELE

"قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ" ifâdesinin manası, "yani, kardeşleri için dediler" demektir. Bu kardeşliğin, neseb bakımından, veyahut da aynı memleketten olma veyahut Hz. Peygamber'e düşman olma, ya da putlara ibadet etme hususundaki müştereklik sebebiyle meydana gelmiş olan kardeşlik olduğuna dair izah daha önce geçmişti. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Vâhidî şöyle demektedir: "Hak Teâlâ'nın, وَقَعَدُوا *"Ve oturdular"* ifâdesinin başındaki vâv, haliyye vâv'ıdır. Bu oturup kalmanın manası, cihâda katılmama, cihada karşı oturup kalma demektir. Yani, "Uhud'da öldürülenler, bizim oturduğumuz gibi otursalar, bizim yaptığımız gibi de yapsalardı, kurtulurlar ve öldürülmezlerdi." Sonra Cenâb-ı Hak buna, *"De ki: "Haydi öyle ise, ölümü kendi nefislerinizden geri çevirin, eğer sadık kimselerseniz!"* diyerek cevap vermiştir.

"Ölümü Kendinizden Uzaklaştırın!" Emrinin Manası

Eğer, "Aradaki fark açık olmasına rağmen, bu şekilde istidlâl etmenin manası nedir? Öldürülmekten sakınmak mümkündür, ama ölümden sakınmak kesinlikle mümkün değildir" denilirse, cevaben deriz ki:

Allahu Teâlâ'nın zikretmiş olduğu bu delil, ancak biz kaza ve kadere inanıp, onu itirâf ettiğimiz zaman söz konusu olur. Bu böyledir, çünkü biz var olan her şeyin, ancak Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geldiğini söylediğimiz zaman, bir kâfirin bir Müslümanı ancak Allah'ın kazâ ve kaderiyle öldürebileceğini itiraf etmiş oluruz. Bu durumda da, öldürülme ile

ölüm arasında geriye herhangi bir fark kalmaz. İşte bundan dolayı, böyle bir istidlâl doğru olur. Ama biz, kulun fiilinin Allah'ın takdiri ve kazasıyla olmadığına hükmettiğimiz zaman, ölümle öldürülme arasındaki fark, sizin bahsetmiş olduğunuz, şekil bakımından açık ve zahir olur. Bu da, Allahu Teâlâ'nın bahsetmiş olduğu delilin bozukluğu neticesine götürür. Böyle bir neticeye ulaştıranın ise bâtıl olacağı herkesin malûmudur. Binâenaleyh, bu âyetin bütün her şeyin Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geldiğine delâlet ettiği sabit olmuş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ "Eğer sadık kimselerseniz" buyruğuna gelince, yani "Eğer siz kötülüklerden sakınma, gayelere nail olma ile meşgul olmanız hususunda sadık, doğru kimseler iseniz..." demektir.

Allah Yolunda Öldürülenler Ölü Değildir

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا ۚ بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ﴿١٦٩﴾ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١٧٠﴾

"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanma. Bilâkis onlar, Rableri katında diridirler, Allah'ın lütf-u inâyetinden kendilerine verdiği şeyler ile sevinerek, rızıklanırlar. Arkalarından henüz onlara katılamayanları da: 'Onlara hiç korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir' diye müjde vermek isterler" (Âl-i İmran, 169-170).

Bil ki münâfıklar, Uhud gününde cihada çıkanlar hakkında söyledikleri gibi, "Cihat öldürülmeye yol açar, öldürülmek ise hoş bir şey değildir. Binâenaleyh, cihattan sakınmak gerekir" demek suretiyle, savaşa katılma hususunda arzulu olanları geri bırakınca, Allahu Teâlâ onların, "Cihât, öldürülmeye yol açar" sözlerinin, ölümün Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geldiği gibi, öldürülmenin de ancak Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geleceğini bildirerek, bu sözlerinin bâtıl olduğunu beyân buyurmuştur. Binaenaleyh, Allah'ın öldürülmesini takdir ettiği kimsenin, ondan sakınması mümkün değildir. Öldürülmesini takdir etmediği kimselerin de, öldürülme endişeleri olmamalıdır.

Sonra Cenâb-ı Hak onların o şüphesine bu âyette, başka bir cevapla cevap vererek şöyle demiştir: "Biz Allah yolunda öldürülmenin istenmeyen bir şey olduğunu kabul etmiyoruz. Hem bu nasıl söylenebilir ki? Çünkü Allah, yolunda öldürülen kimseyi, ölümünü müteakip diriltir, ona hususî olarak bir yakınlık ve ikram dereceleri ihsan eder, yine ona çeşitli rızıkların en üstününü verip onu sevinç ve sürur derecelerinin en yücesine ulaştırır. Binâenaleyh, hangi akıllı bu şekilde öldürülmenin kötü olduğunu söyleyebilir? Âyetin, kendisinden önceki âyetlerle münasebeti, işte budur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet, Bedir ve Uhud şehitleri hakkında nâzil olmuştur. Çünkü bu âyet nazil olduğunda, bu iki meşhur günde öldürülenlerin dışında başka bir şehit yok idi. Münâfıklar da, Müslümanlardan bu iki günde öldürülenler gibi öldürülmesinler diye, Mücâhitleri cihattan uzaklaştırmak, nefret ettirmek istiyorlardı. Halbuki Allahu Teâlâ, Müslümanları bu iki günde cihat edip öldürülen kimselere benzemeye, onlar gibi olmaya davet etsin diye, bu iki günde öldürülenlerin fazilet ve mertebelerini beyân etmiştir. Sözün özü şudur: Cihadı terk eden kimse, dünya nimetlerine bazen ulaşır, bazen de ulaşamaz. Ulaştığının farz edilmesi halinde bile, bu dünya nimetleri önemsiz ve geçicidir. Savaşa yönelen kimseler ise, kesinlikle âhiret nimetlerine nail olur. Bu nimet büyük bir nimettir. Büyüklüğünün yanında da, devamlı ve ebedîdir. Durum böyle olunca, cihada katılmanın, onu bırakıp katılmamaktan daha efdal olduğu ortaya çıkmış olur.

İKİNCİ MESELE

Bil ki âyetin zahiri, Allah yolunda öldürülen o kimselerin diri olduklarına delâlet etmektedir. Bu "diri olma" ile, ya hakîki mana veya mecâzî mana murat edilmiştir. Bundan hakiki mananın murat edilmesi halinde onlar ya ahirette diri olacaklar, yahut da şu anda diridirler. Şu anda diri olmalarının murat edilmesi halinde, bundan murat ya ruhâni, yahut da cismani bir hayatı kabul (ispat) etmektir. İşte bu âyet hakkında zikredilmesi mümkün olan derli toplu mana bunlardır.

Mu'tezile'ye Göre Şehitlerin Diriliği Âhirettedir

Birinci ihtimal: Âyeti, "Onlar âhirette diri olacaklar" şeklinde tefsir etmektir ki, bu görüşü Mu'tezile kelâmcılarından bir grup benimsemiştir. Meselâ, **Ebu Kasım el-Kâbî** bunlardandır. O, şöyle demektedir. "Çünkü

Allah'ın kendilerinden bahsetmiş olduğu o münâfıklar, "Muhammed'in arkadaşları, kendilerini ölüme atıyorlar. Böylece de öldürülüyorlar, böylece de hayatlarını tam yaşayamayarak herhangi bir hayra da ulaşamıyorlar" diyorlardı. Onlar bunu, öldükten sonra dirilmeyi ve âhiret hallerini inkâr ettikleri için söylüyorlardı. Böylece Cenâb-ı Hak onları tekzip etmiş; bu âyeti ile de, Allah yolunda öldürülen o kimselerin diriltileceklerini, rızıklandırılacaklarını ve kendilerine çeşitli ferah, neşe ve mutlulukların ulaştırılacağını beyân buyurmuştur.

Mu'tezile'nin Bu Fikrinin Yanlışlığının Delilleri

Bil ki, **Ka'bî**'nin bu görüşü bize göre yanlıştır. Bunun böyle olduğunun delilleri ise şunlardır:

Birinci hüccet: Hak Teâlâ'nın, *"Bilâkis onlar, diridirler"* ifâdesinin zahiri, onların, bu âyet nâzil olduğu zaman diri olduklarını gösterir Binaenaleyh bundan sonra âyeti, onların "ahirette dirilecekleri" manasına hamletmek, âyetin zahirini terk etmek demektir.

İkinci hüccet: Rahmet, fadl ve ihsan tarafının azap ve cezâ tarafından daha müreccah olduğu hususunda hiçbir şüphe yoktur. Allahu Teâlâ, azap görecek kimseler hakkında, onlara azap etmek için kıyametten önce onları dirilttiğini belirtmiştir. Çünkü O, *"Suda boğuldular. Ardından da bir ateşe atıldılar"* (Nûh, 25) buyurmuştur ki, "فَأُدْخِلُوا" ifâdesinin başındaki fâ harfi, takibiyye harfidir. Onlara azap etme, hayat şartına bağlanmıştır. Yine Cenâb-ı Hak, *"Onlar, sabah-akşam ateşe arz olunacaklar (ateşe karşı tutulacaklar)"* (Gafîr, 45) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak kıyametten önce, kendilerine azap etmek için, azap edeceği kimseleri diriltince, O'nun kendilerine ihsanda bulunup mükâfat vermek için, mükâfatı hak etmiş kimseleri kıyametten önce diriltmesi daha evlâ olur.

Üçüncü hüccet: Şâyet Cenâb-ı Hak, "Onları, cennette öldükten sonra dirilteceği zaman diri yapacağını" kastetmiş olsaydı, O, Hz. Peygamber'e, Hz. Peygamber'in bütün mü'minlerin böyle olacağını bilmesine rağmen, وَلَا تَحْسَبَنَّ *"sakın sanma"* demezdi. Ama biz bunu, kabir mükâfatı manasına hamlettiğimizde; Cenâb-ı Hakk'ın, Resûl'üne وَلَا تَحْسَبَنَّ *"sakın sanma"* demesi güzel ve yerinde olur. Çünkü belki de Peygamber, Allahu Teâlâ'nın, kendisine itâat edip ihlaslı olanları böyle bir şerefle teşrif edeceğini bilmiyordu. Halbuki Allahu Teâlâ onları, kendilerine mükâfatlarını ulaştırmak için, kıyametten önce diriltir.

Buna göre şâyet, "Hz. Peygamber (s.a.s), her ne kadar onların, öldükten sonra diriltilme sırasında Rableri katında diriltileceklerini bilse bile, ama ne var ki O, onların cennetliklerden olacaklarını bilmeyebilirdi. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ'nın Peygamber'ini, onların dirilecekleri ve mükâfat ve sürûrlara gark olacaklarını belirtmek suretiyle müjdelemiş olması câizdir" denilirse, biz deriz ki:

Hak Teâlâ'nın, *"Sakın sanma"* ifâdesi, ölümü içine almaktadır: Çünkü Hak Teâlâ, وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ أَمْوَاتًا *"Allah yolunda öldürülenleri, sakın ölüler sanma"* buyurmuştur. Binâenaleyh, böyle bir zannı ortadan kaldıracak şey, onların şu anda diri olmalarıdır. Çünkü burada onların kıyamette diri olacakları hususunda bir şüphe yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın, يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ *"Sevinerek, rızıklanırlar ..."* ifâdesi mübtedânın haberidir. Bu, sanma ile uzaktan ve yakından herhangi bir alâkası yoktur. Böylece bu soru kendiliğinden ortadan kalkmış olur.

Dördüncü hüccet: Cenâb-ı Hak, وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ *"Arkalarından henüz kendilerine katılmayanları da.. diye müjde vermek isterler"* buyurmuştur Onlara katılmayanların, mutlaka dünyada bulunmaları gerekir. Binâenaleyh, onların dünyada bulunan kimseleri müjdelemek istemelerinin, mutlaka kıyametin kopmasından önce olması gerekir. Müjdelemek işi ise, mutlaka bir hayat ve dirilikle mümkün olabilir. Binâenaleyh bu da, onların kıyametten önce diri olduklarına delâlet etmektedir. Bu istidlâlimiz hakkında, ileride zikredilecek olan başka bir mesele gelecektir.

Beşinci hüccet: İbn Abbas (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şehitlerin sıfatı hakkında şöyle dediğini söylemiştir: *"Şehitlerin rûhları, yeşil kuşların içlerindedir. Bu kuşlar cennet nehirlerinin kenarlarına konar, cennet meyvelerinden yer, istedikleri yerlerde gezer, dolaşır ve arşın altında, altından kandillere sığınırlar. Şehitler, meskenlerinin, yiyecek ve içeceklerinin güzelliğini ve hoşluğunu görünce, şöyle derler. "Keşke kavmimiz, cihat konusunda arzulu ve istekli olmaları için, bizim içinde bulunduğumuz nimetleri ve Allah'ın bize nasıl muâmele ettiğini bilseler!"* Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Kardeşlerinize, ben sizin namınıza haber verir ve onlara arzunuzu ulaştırırım" deyince, onlar buna son derece sevinirler ve mutlu olurlar. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bu âyeti indirdi."*

Abdullah İbn Mesûd (r.a)'a bu âyet hakkında sorulduğunda o şöyle dedi: Onu biz de sorduk, bunun üzerine bize şöyle denildi: *"Şehitler, yeşil*

bir kubbe altında, cennet kapısında bir nehir kenarındadırlar." Başka bir rivâyete göre ise, yeşil bir bahçe içindedirler.

Câbir İbn Abdullah'tan Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"İyi bil ki, Uhud gününde başına gelenden ötürü, Allah'ın, babanı dirilterek, 'Ey **Abdullah İbn Amr**, sana ne yapmamı istersin?' dediğini, bunun üzerine Abdullah'ın da, 'Ya Rabbi, beni dünyaya göndermeni ve senin uğrunda yeniden öldürülmeyi arzu ediyorum' dediğini sana müjdeliyorum..."* Bu konudaki rivâyetler, neredeyse tevâtür derecesine varmıştır. Binâenaleyh, bu nasıl inkâr edilebilir?

Ka'bî, bu rivâyetleri tenkit ederek şöyle demiştir: "Bu câiz değildir; çünkü ruhlar nimetlenmezler. Nimetlenecek olan, kendisinde ruh bulunduğu zaman, ancak bedendir; ruh değildir. Bedene nispetle ruhun yeri, bedenin kuvveti durumundadır. Yine, rivâyet edilen haberin zahiri, bu ruhların kuşların kursaklarında bulunmasını gerektirir. Yine bu haberin zahiri, o ruhların cennet nehirlerinin kenarında bulunmalarını, cennetin meyvelerinden yemelerini ve istedikleri yerlerde gezip dolaşmalarını gerektirir. Bu ise, onların kuşların kursaklarında bulunması keyfiyetine ters düşer."

Buna şu şekilde cevap verilir: Birinci tenkidiniz, ruhun cisimle kaim olan bir âraz olduğu görüşüne bina edilmiştir. Biz durumun böyle olmadığını beyân edeceğiz. İkinci tenkidinize gelince, bu da kabul edilemez. Çünkü, bu gibi kelimelerden maksat, çeşitli rahatlık ve sürûrların bulunmasını; hiçbir korku ve âfetin mevcut olmamasını kinâye yoluyla anlatmaktır: Bu ihtimal hakkında sözün özü budur.

Şehitlerin Şimdi Diri Olmaları

İkinci ihtimal, bundan maksat, şehitlerin şu anda diri olmalarıdır. Bu görüşte olanlardan bazıları, bu hayat sahibi olmanın, ruh için olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da bu hayat sahibi olmanın, beden için olduğunu söylemişlerdir. Bu konuya girmeden önce, bir mukaddime yapmak gerekir. Bu mukaddime de şudur: İnsan şu bünyeden ibaret değildir. Bunun böyle olduğunun delili şu iki hususdur:

a) Bu bünyenin cüzleri, bir erime, çözülme ve değişime uğrama içindedirler. Halbuki insan denince, ömrünün başından sonuna kadar aynı kalan bir varlık hatıra gelir. Devamlı kalan, değişime uğrayandan başkadır. Bizim bu söylediğimizi şu husus da te'kid eder: İnsan bazen gürbüz olur, bazen de zayıflar. İşin başında bedeni küçüktür; sonraysa büyür ve

gelişir. Şüphe yok ki her insan, ruhunda, kendisinin ömrünün başından sonuna kadar tek bir şey olduğunu hisseder. Böylece de, bizim söylediğimiz şey doğru olur.

b) İnsan, bazen, bütün uzuv ve cüzlerinden gâfil, bîhaber olduğu halde, kendi varlığını hisseder, bilir. Bilinen bilinmeyenden başkadır. Binâenaleyh, bu iki izahla da, ruhun hissedilen bu bedenden başka bir şey olduğu ortaya çıkar. Daha sonra bunun, ateşin kömüre, yağın susama ve gülsuyunun da güle sirâyet etmesi gibi, bu bedene sirâyet eden hususi bir madde olması da muhtemeldir. Yine ruhun, kendi kendine kaim bir cevher olması, ne cisim, ne de cisme dahil bulunmaması da muhtemeldir. Bu her iki görüşe göre de, beden öldüğü zaman bu şeyin ondan diri olarak ayrılması uzak bir ihtimal olmaz. Biz, onu Allah'ın öldürdüğünü söylersek de Cenâb-ı Hak ona yeniden hayat verir.

Bu izaha göre de, bu âyette olduğu gibi, kabirdeki mükâfat hakkındaki şüpheler tamamen zâil olur. Keza, *"Suda boğuldular. Ardından da bir ateşe atıldılar"* (Nûh, 25) buyruğunda da belirtildiği gibi, kabir azâbı ile ilgili bütün şüpheler de ortadan kalkmış olur. Böylece de, bizim anlattıklarımızla, bu meselede bir imkânsızlığın olmadığı ortaya çıkmış oldu. Âyetin zahiri de buna delâlet etmektedir. Binâenaleyh, bu kanaate varmak gerekir. Bizim söylediğimiz bu hususu Kur'ân, hadis ve akıl da teyit etmektedir.

Ölümden Sonra Ruh Hayatının Devamına Dair Âyetler

Kur'ân'dan delillere gelince, bunlar pek çok âyettir:

a) *"Ey itminâne ermiş olan ruh! Dön Rabbine, sen O'ndan râzı, O da senden râzı olarak.. Haydi gir kullarımın içine, gir cennetime..."* (Fecr, 27-30) âyetidir. Cenâb-ı Hakk'ın ارْجِعِي *"Dön Rabbine"* emrinden maksadın ölüm olduğunda şüphe yoktur. Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَادْخُلِي فِي عِبَادِي *"Haydi gir kullarımın içine"* buyurmuştur ki, bu kelimenin başındaki fâ harfi, böyle bir hayatın, ölümün akabinde olacağına delâlet etmektedir ki, bu da bizim söylediğimize delâlet eder.

b) *"Nihâyet herhangi birinize ölüm geldi mi, elçilerimiz hiçbir şeyi eksik yapmaksızın onun ruhunu alırlar"* (En'âm, 61) buyurmuştur ki, bu da 'bedenin ölümüdür. Bu ifâdenin peşinden Cenâb-ı Hak, *"Sonra bunlar, hak olan mevlâlarına, Allah'a döndürülmüşlerdir"* (En'âm, 62) buyurmuştur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, رُدُّوا *"döndürülmüşlerdir"* buyruğundaki vâv harfinin (zamirin) mercii, ruhlardır. Bu, ancak kendine ve zâtına mahsus

bir hayat ile olabilir. Böylece bu, onun (ruhun) bedenin ölümünden sonra da devam ettiğine delâlet etmiştir.

c) Hak Teâlâ'nın, *"Şimdi eğer o, mukarreblerden ise, (onun nasibi) artık rahatlık, güzel rızık ve Nâim cennetidir"* (Vakıa, 88-89) âyetidir. فَرَوْحٌ *"Artık rahatlık"* kelimesinin başındaki takibiyye fâ'sı, rahatlığın, güzel rızkın ve Naîm cennetinin ölümün peşinden tahakkuk edeceğine delâlet eder.

Ölümden Sonra Ruh Hayatının Devamına Dair Hadisler

Bu hususun hadisten delili ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ *"Kim ölürse, onun kıyameti kopmuştur"* şeklindeki hadisidir. Bu ifâdenin, (... فَقَدْ) başındaki fâ da, takibiyye fâ'sı olup, herkesin kıyametinin ölümünden sonra olacağına delâlet etmektedir. Büyük kıyamete gelince bu, Allah'ın katında malum olan bir zamanda vukû bulacaktır. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ اَوْحُفْرَةٌ مِنْ حُفَرِ النَّارِ *"Kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe; veyahut da cehennem çukurlarından bir çukurdur"*[66] buyurmuştur.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in Bedir gününde şehit edilen kimselere seslenerek, *"Siz de Rabbinizin va'dettiğini gerçek olarak buldunuz mu?"* (A'râf, 44) dediği; bunun üzerine de kendisine, "Ya Resûlallah, onlar ölüdürler. Binâenaleyh sen onlara nasıl seslenebiliyorsun?" denildiğinde O'nun, *"Onlar, sizden daha iyi duyarlar"* dediği, veyahut da, bu anlamda ifâdeler söylediği rivâyet edilmiştir. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), اَوْلِيَاءُ اللهِ لَا يَمُوتُونَ وَلٰكِنْ يُنْقَلُونَ مِنْ دَارٍ اِلٰى دَارٍ *"Allah'ın velileri ölmezler; ama onlar, bir evden (dünya) başka bir eve (âhiret) nakledilirler"* buyurmuştur. Bütün bunlar, nefislerin (ruhların), bedenlerin ölümünden sonra da devam ettiklerine, yaşadıklarına delâlet eder.

Öldükten Sonra Rûh Hayatının Devamına Dair Aklî Deliller

Aklî delillere gelince, bunlar birkaç tanedir:

a) Uyku zamanı beden zayıflar. Bedenin zayıflaması ise ruhun zayıflamasını gerektirmez. Bilâkis uyku esnâsında ruh kuvvetlenir ve çeşitli halleri müşahede edip bazı gayblara muttali olur. Bedenin zayıflaması ruhun zayıflamasını gerektirmeyince, bu durum beden öldükten sonra ruhun ölmediği şeklindeki zannımızı kuvvetlendirir.

66 **Tirmizî,** Kıyame, 26 (4/640).

b) Fikirlerin çokluğu, dimağın kurumasına bir sebeptir. Onun kuruması ise, ölüme sebebiyet verir. Bu fikirler, nefsin ilâhi bilgilerle kemâle ermesinin sebebidir. Bu, ruhun son derece kemâle ermesidir. Binâenaleyh ruhun kemâle ermesine vesile olan şey, aynı zamanda bedenin noksanlaşmasına bir sebep teşkil etmektedir. Bu da ruhun, bedenin ölümü ile ölmediği şeklindeki zannımızı kuvvetlendirmektedir.

c) Ruhun halleri, bedenin hallerinden farklıdır. Çünkü ruh, ilâhi marifet ile sevinir ve güzelleşir. Bunun böyle olduğunun delili, *"Haberiniz olsun ki kalpler ancak zikrullah ile yatışır, rahatlar"* (Ra'd, 28) âyetidir. Hz. Peygamber (s.a.s) de, أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي *"Ben Rabbimin yanında geceliyorum. O, bana yedirip içirir"*[67] buyurmuştur. Bu yiyip içmenin, marifetullah, muhabbetullah ve gayb âlemlerinin nurları ile nurlanmaktan ibaret olduğunda bir şüphe yoktur. Biz de insanların, bir hükümdara hizmet ettiği, bir makamı ele geçirdiği, veyahut da sevgilisine kavuştuğu için ileri derecede bir sevinç hissettiklerinde, yemeyi içmeyi unutup, yemeye içmeye davet edildiklerinde, kalplerinde ona karşı aşırı bir nefret duyduklarını görüyoruz. Marifetullaha iyice dalmış olan ârifler, kendilerinde böyle bir nurun parıldadığını ve böyle bir sırrın kendilerine açıldığını hissettiklerinde, açlık ve susuzluğu kesinlikle duymazlar. Velhasıl ruhanî saadetler, bedeni saadetlere âdeta zıttır. Bütün bu hususlar, ruhun bağımsız olup bedenle bir alakası olmadığına galip bir zan ile hükmetmeyi gerektirir. Bu böyle olunca, bedenin ölümü ile ruhun da ölmemesi gerekir. Bu noktada, ikna edici bu deliller kifâyet etsin.

Bil ki bu kâide iyice yerleştiğinde, kabir mükâfatı ve azabı hakkında Kur'ân'da bulunan âyetlerin delâletine dair şüphe ve müşkilatlar ortadan kalkar. Bu kâideyi böylece kavradığın zaman biz deriz ki: Bazı müfessirler, şehitlerin ruhlarının, kıyâmete kadar Arş'ın altında her gece rükû ve secde ederek, diri olarak kalacaklarını söylemişlerdir. Bunun delili, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şu hadis-i şerifidir: إِذَا نَامَ الْعَبْدُ فِي سُجُودِهِ بَاهَى اللهُ تَعَالَى بِهِ مَلَائِكَتَهُ وَيَقُولُ: انْظُرُوا إِلَى عَبْدِي رُوحُهُ عِنْدِي وَجَسَدُهُ فِي خِدْمَتِي *"Kul, secdede iken uyuyup kaldığı zaman, Allahu Teâlâ onunla meleklerine karşı övünür ve 'Şu kuluma bakınız. Onun ruhu benim yanımda, bedeni de benim hizmetimde..' der."*

Bil ki, Hak Teâlâ'nın, *"Bilâkis onlar, Rableri katında diridirler"* âyeti de, bu gerçeğe delâlet etmektedir. عِنْدَ *"katında"* lâfzı bu âyette zikredildiği

67 **Buhârî,** Temennî, 9; **Müslim,** Sıyâm, 57-58 (2/774-775).

gibi, *"O'nun katındaki (melekler), O'na ibadet etmekten aslâ kibirlenmezler ve yorulmazlar"* (Enbiya, 19) âyetinde de meleklerden bahsedilirken zikredilmiştir. Allah katında bulunmalarından dolayı melekler için hasıl olan saadeti anladığın zaman, yine Allah katında bulunmalarından dolayı şehitler için de böyle bir saadetin olacağını anlarsın. İşte bütün bunlar, akla âhiret marifetinin kapılarını açan izahlardır.

Şehitlerin Bedenleriyle Mükâfatlandırılmalarında Mevcut Müşkilat

Üçüncü ihtimal, bu âyetin tefsiri hususundaki bu ihtimal, bu hayatın bedenler için söz konusu olduğunu söyleyenlerin görüşüdür. Bu görüşü benimseyenler de kendi aralarında ihtilaf etmişler ve bazıları şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, şehitlerin bedenlerini göklere, Arş'ın altındaki kandillere doğru yükseltip onlara çeşitli ikram ve saâdetler vermiştir." Bazıları da, "Cenâb-ı Hak, bu bedenleri yeryüzünde bırakmış ve onları orada diriltterek bu saâdetleri onlara vermiştir" demişlerdir.

Bazı âlimler bu görüşü tenkit ederek şöyle demişlerdir: "Biz bu şehitlerin bedenlerini kurtların kuşların yediğini görüyoruz. Bu durumda, ya Hak Teâlâ'nın, o bedenleri o yırtıcı hayvanların karınlarında diriltip, onlara oralarda bu mükafatları ulaştırdığı söylenir; yahut da yırtıcı hayvanların karınlarındaki bu parçaların, oralardan ayrıldıktan sonra Allahu Teâlâ'nın onları yeniden bir araya getirip birleştirerek hayat verip mükafatlarını verdiği söylenebilir ki, bütün bunlar uzak ihtimallerdir. Bir de biz, bazen öldürülen bir insanın cesedinin bozulup çürüyünceye ve ondan cerâhat ve irin akıncaya kadar günlerce öyle kaldığını görüyoruz. Binâenaleyh biz onun canlı, çeşitli nimetlerden istifâde eden, akıllı ve bilgili bir varlık olduğunu mümkün görürsek, saçma sapan konuşmuş oluruz.

Dördüncü ihtimal: Âyetin tefsirinde bir izâh da şöyle dememizdir: Onların diri olmalarından maksat, onlarda hayatın bizzât bulunması değildir. Aksine bundan maksat, bazı mecâzi mânalardır. Bunu şu şekillerde açıklayabiliriz:

1- **Esâmm el-Belhî** şöyle demiştir: "Ölen, dinî bakımdan çok önemli bir kişi olup, kıyamet günü akıbeti de sevinç, mutluluk ve izzet-u ikram olunca, onun için, "O diridir, ölmemiştir" denilebilir. Nitekim kendisine hiç faydası olmayan ve kendisinden hiç kimsenin istifâde edemediği câhil bir kimse hakkında da, "O ölüdür, diri değildir" denilir. Yine bu, ahmak kimse için "O bir eşektir"; eziyet veren kimse hakkında da "O bir canavar" denilmesi

gibidir. Rivâyet olunduğuna göre **Abdulmelik İbn Mervan, Zührî** ile tanışıp, onun anlayışını ve ilmi seviyesini fark edince ona, "Senin gibilerini halef bırakan kimseler ölmez" demiştir. Özet olarak, insan ölüp geride güzel bir övgü ve güzel bir nam bıraktığı zaman, onun hakkında mecâzi olarak, şüphe yok ki "O ölmedi, diridir" denilir."

2- Bazıları, bu mecâzi mananın "Onların bedenleri kabirlerinde bozulmadan kalır ve toprağın altında kesinlikle çürümez" şeklinde olduğunu söylemiş ve rivâyet olunan şu hadiseyi buna delil getirmişlerdir: **Muaviye** (r.a), şehitlerin kabirlerinin bulunduğu yerde bir su kaynağı bulmak istedi ve "Kimin bu yerde bir ölüsü varsa, onu buradan çıkarsın" diye ilân edilmesini emretti. **Câbir** der ki: "Bunun üzerine, biz oraya gidip ölülerimizi, bedenleri hala ter-ü taze olduğu halde çıkardık. Hatta onlardan birinin parmağına toprağı eşeleyen bel takılınca parmaktan kan damladı."

3- Onların diri olmalarından maksat, ölenlerin yıkandığı şekilde onların yıkanılmamalarıdır. Bu âyet hakkında söylenilenlerin tamamı işte budur. Mahlûkatın sırlarını en iyi bilen Allah'tır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: Âyetteki *"Sakın sanma"* ifâdesi, Hz. Peygamber.(s.a.s)'e veya herkese bir hitaptır. Bu ifâde "لَا يَحْسَبَنَّ" şeklinde de okunmuştur ki, bu okuyuşa göre şu manalar verilmiştir: a) "Allah'ın Resûlü sanmasın..."; b) "Hiçbir sanan sanmasın.."; c) "Allah yolunda canlarını verenler, kendilerini ölüler sanmasınlar." Bu kelime sîn harfinin fethasıyla okunmuştur. **İbn Âmir,** "قُتِلُوا" kelimesini, şeddeli olarak "قُتِّلُوا" şeklinde okurken; diğer kıraat imamları, şeddesiz olarak "قُتِلُوا"şeklinde okumuşlardır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki بَلْ اَحْيَاءٌ *"Bilâkis onlar... diridirler"* buyruğu hakkında **Vâhidî,** "Bu kelâmın takdiri, بَلْ هُمْ اَحْيَاءٌ "Bilâkis onlar diridirler" şeklindedir" demiştir: **Keşşâf sâhibi** "Aksine onları diriler san" manasında olmak üzere bu kelimenin mansub olarak "اَحْيَاءً" şeklinde de okunduğunu söylemiştir. Ben derim ki, **Zeccâc** şöyle diyor: "Eğer bu kelime mansub olarak "اَحْيَاءً" şeklinde okunacak olsaydı, o zaman "aksine onları diriler san, zannet!" manasında olması caiz olurdu." **Ebû Ali el-Farisî,** bu hususu tenkit ederek şöyle der: "Bu câiz değildir, çünkü bu, şüpheye düşmeyi emretmektir. Şüpheyi emretmek ise, Allah için câiz değildir. "Hisbân" mastarını ilim manasına almak, onunla tefsir etmek câiz değildir. Çünkü, dilcilerden hiçbiri bunu

söylememiştir." **Zeccâc, el-Farisî**'ye cevap vererek şöyle diyebilir: "Hisbân" şekk değil, zan demektir. O halde daha niçin, "Allah'ın zannı emretmesi câiz değildir" demediniz? İctihad edilen bütün hususlarda Allah'ın mükellef tutması da, ancak zan ile değil midir?"

Ben derim ki, **Zeccâc** ile **Ebû Ali el-Farisî** arasında cereyan eden bu münazara, bu ifâdenin nasb ile "اَحْيَاءً" şeklinde okunmayacağına delâlet eder. Hatta **Zeccâc,** bunun Arapçada bir izah tarzının bulunduğunu iddia ederken, **el-Farisî** bu hususta ona karşı gelmektedir. İ'rabda bir izah şekli, bir vechi bulunan her bir tarzda okumak (kırâat etmek) câiz değildir.

"Allah İndinde" Tabirinin Manası

Hak Teâlâ'nın, عِنْدَ رَبِّهِمْ *"Rableri katında"* buyruğu hakkında da şu izahlar bulunmaktadır:

a) "Onlara, Allah'tan başka hiç kimsenin ne bir fayda, ne de bir zarar veremeyeceği bir yerdedir.." demektir.

b) "Onlar, Rableri katında diridirler..." Yani "Onlar, Rablerinin ilmine ve hükmüne göre diridirler." Bu, "Bu mesele **Şafiî** nezdinde, ona göre böyledir. **Ebû Hanife** nezdinde, ona göre ise, bunun aksinedir" denilmesi gibidir.

c) "عِنْدَ" kelimesi, yakınlık ve ikramda bulunma manasındadır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ *"Onun katındaki (melekler), O'na ibâdet etmekten asla kibirlenmezler.."* (Enbiya, 19) ve فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ *"Rabbin katında olanlar..."* (Fussilet, 38) âyetlerinde olduğu gibidir.

Şehitlerin Rızıklandırılmaları

Hak Teâlâ'nın, يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ *"Allah'ın lütf-u inâyetinden kendilerine verdiği şeyler ile sevinerek rızıklanırlar"* cümlesine gelince, bil ki kelamcılar şöyle demişlerdir: "Sevap, saygı ile beraber bulunan katıksız ve devamlı olan bir menfaattir. Buna göre âyetteki, *"rızıklanırlar"* kelimesi, bu menfaate işarettir; *"sevinerek"* ifâdesi; bu saygı sebebi ile meydana gelen sevince işarettir." Hükemâ (feylosoflar) ise şöyle demişlerdir: "Kutsî ruhların cevherleri, ilâhi nurlar ile aydınlandığı zaman iki bakımdan sevinç duyarlar:

a) Bu ruhların zatlarının, kutsî cilâlar ve ilâhi marifetler ile parlaması, aydınlanması ve ışık saçar hale gelmesi bakımından;

b) Onların, nur pınarına ve rahmet ile azamet kaynağına bakar hale gelmeleri bakımından..." Onlar şöyle devam etmişlerdir: "Ruhların, bu ikinci bakımdan duydukları neş'e ve sevinç, birincisinden duyduklarından daha ileri ve mükemmeldir. Binâenaleyh âyetteki *"rızıklanırlar"* kelimesi birinci dereceye, *"sevinerek"* kelimesi de ikinci dereceye işarettir.. İşte Cenâb-ı Hak bundan dolayı, *"Allah'ın lütf-u inâyetinden kendilerine verdiği şeyler ile sevinerek..."* buyurmuştur. Yani onların bu sevinçleri rızık sebebi ile değil, rızkın kendilerine verilmesi sebebiyledir. Çünkü rızık ile meşgul olan, kendisi ile meşgul olmuş olur. Fakat kendisine rızık verilmesine bakan kimse, rızkı veren ile meşgul olmuş olur. Hakkı, başka bir sebepten ötürü isteyen kimse, Hak'tan mahrum olur."

Şehitlerin, Mücâhitleri Müjdelemeleri

Sonra Cenâb-ı Allah, وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Arkalarından henüz onlara katılmayanlar hakkında da, 'Onlara hiçbir korku yoktur. Onlar mahzun da olacak değillerdir' diye müjde vermek isterler"* buyurmuştur,

Bil ki; Cenâb-ı Hakk'ın "اَلَّا خَوْفٌ" ifâdesi, onun "بِالَّذِينَ" sözünden bedel olmak üzere, mahallen mecrurdur. Kelâmın takdiri ise; "Arkalarından henüz onlara katılmayan kimselere de, bir korku ve bir hüzün olmadığı müjdesini verirler" şeklindedir. Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İstibşâr, müjdeleme ile tahakkuk eden sürur ve sevinç demektir. "İstif'âl" babının aslı, fiili talep etmek ifâde eder. Binâenaleyh, müjde veren kimse, süruru talep edip de, müjde ve beşâret ile onu bulan kimse demektir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki şehitlerin kıyamet gününden önce diri olduklarını kabul eden kimseler, bu âyeti başka şekillerde de açıklamışlardır:

a) Şöyle denilmesidir: "Şehitler birbirlerine, 'Biz, falanca falanca kardeşlerimizi kâfirlerle savaşanlar safında bıraktık.. Binâenaleyh, eğer Allah dilerse onlar şehit edilirler, böylece de bizim elde ettiğimiz rızık ve ikramı onlar da elde etmiş olurlar' derler." İşte bu, Cenâb-ı Hakk'ın. *"Arkalarından henüz onlara katılmayanlara da... müjde vermek isterler"* âyetinden kastedilen de budur.

b) Şöyle de denilebilir: "Kıyamet koptuktan sonra şehitler, cennete girdiklerinde, Allah'ın fazlından, kendilerine verdiği şeylerle sevinir, ve rızıklanırlar. Hak Teâlâ'nın, *"Arkalarından henüz katılmayanlar"* sözüyle kastedilen de, şehitlerin derecesinde olmayan mü'min kardeşleridir. Çünkü, şehitler diğer mü'minlerden önce cennete girerler. Bunun delili ise, *"Allah, savaşanlara oturanların üstünde daha büyük bir ecir vermiştir. Kendinden dereceler, mağfiret ve rahmet vermiştir. Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir"* (Nisa, 95-96) âyetidir. Böylece onlar, mü'minlerin varacakları yeri; onlar için hazırlanmış olan nimetleri görmeleri ve kendileriyle bir araya gelmeyi umdukları için sevinirler ve bu sebeple de gözleri aydın olur, gönülleri hoş olur." Bu, **Ebû Müslim el-İsfehanî** ile **ez-Zeccâc**'ın tercihidir.

Bil ki birinci te'vil, ikincisinden daha kuvvetlidir. Çünkü, ikincisinin neticesi, cennette bir araya gelmeleri sebebiyle, mü'minlerin birbirleriyle sevinç duymalarına dayanır. Bu ise, bütün mü'minleri içine alan bir hususdur. Binâenaleyh, bunu şehitlere tahsis etmenin manası yoktur. Hem yine o şehitler, arkalarından henüz kendilerine katılmamış kimselerle sevinç duyup neşelenecekleri gibi, kendilerinden önce cennete giren kimler vesilesiyle de, aynı şekilde sevinç duyarlar. Çünkü peygamberlerin ve sıddîklerin dereceleri, şehitlerin derecelerinin üzerindedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İşte onlar, Allah'ın kendilerine nimetler verdiği peygamberlerle, sıddîklerle, şehitlerle, iyi kullarla beraberdirler"* (Nisa, 69) buyurmuştur. Bu takdire göre, tahsis yapmada herhangi bir fayda yoktur. Ama, âyeti birinci anlayışa göre tefsir edersek, bu takdirde, bu özelliği Mücâhitlere tahsis etmede en büyük fayda elde edilmiş olur. Binâenaleyh, bu daha evlâdır. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"اَلْخَوْفُ" (korku), gelecekte vaki olabilecek bir kötülüğün beklenmesinden ötürü hissedilir. Hüzün ise, geçmişte mevcut olan birtakım menfaatlerin elden kaçırılması sebebiyle hissedilir. Böylece, Hak Subhânehu ve Teâlâ, ilerde kıyametin hallerine dair gelecek şeyler hususunda onlar için bir korkunun söz konusu olmadığını ve dünya nimetlerinden kaçırıp elde edemedikleri şeyler hususunda da onlar için bir hüznün ve kederin söz konusu olmadığını beyân etmiştir.

Şehitlerin İlâhi Lütuf Sebebiyle Sevinmeleri

يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٧١﴾

"Onlar, Allah'tan olan bir nimetle, (hatta) daha fazlasıyla ve Allah'ın, mü'minlerin mükâfatını zayi etmeyeceği müjdesiyle de sevinirler" (Âl-i İmran, 171).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ onların, daha önce zikredildiği üzere, kendilerine katılmayan kimselerle sevinç duyduklarını beyân buyurduğu gibi, onların nimetlerden rızıklanmaları sebebiyle de, kendilerinden, nefislerinden dolay sevinç duyduklarını beyân buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, يَسْتَبْشِرُونَ *"sevinirler"* kelimesini tekrar getirmiştir. Çünkü birinci sevinç, arkalarından henüz kendilerine katılmayan kimselerin hallerinden dolayı; ikinci sevinç ise, hassaten kendi durumlarından dolayı olmuştur.

Buna göre şâyet, "Onların, kendi hallerinin durumlarından dolayı sevindikleri zikredilmemiş miydi? Halbuki "ferah", "istibşâr" kelimesinin ifâde ettiği manayı ifâde eder..." denilirse, biz deriz ki, bunun cevabı şu iki şekilde verilir:

a) "İstibşâr"ın ifâde ettiği ferahlık, en mükemmel seviyededir. Binâenaleyh, burada bir tekrar bulunmuş olmaz.

b) "Ferah" ile murat edilen, o anda meydana gelen şeylerden duyulan sevinçtir. Halbuki, "istibşar"dan murat, onların, âhirette kendileri için büyük bir nimetin tahakkuk edeceğini bilmeleriyle duyulan sevinçtir.

İKİNCİ MESELE

بِنِعْمَةٍ مِنَ اللهِ وَفَضْلٍ *"Allah'tan olan bir nimetle, (hatta) daha fazlasıyla.."* ifâdesine gelince, "nimet", amellerin karşılığında elde edilen mükâfattır. "Fazl" ise, ilâveten yapılan ihsan ve lütuftur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, onların, kardeşlerinin mutluluğundan duydukları sevincin, kendi saadetlerinden duydukları sevinçten daha mükemmel ve fazla olduğuna delâlet eder. Çünkü, ilk önce zikredilen sevinç, kardeşlerinin durumlarından

dolayı hissolunan sevinçtir. Bu da insanın, kardeşlerinin ve kendisine bağlı olanların durumlarının iyi olmasından dolayı duyacağı sevincin, kendi durumlarının iyi olmasından ötürü hissedeceği ferahlık ve sevinçten daha mükemmel ve tam olması gerektiğine dair Allahu Teâlâ tarafından dikkat çekmedir.

Allah Mü'minlerin Ecrini Zâyi Etmez

Cenâb-ı Hak sonra, وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ *"Ve Allah'ın, mü'minlerin mükâfatını zayi etmeyeceği..."* buyurmuştur ki, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kisaî, elif harfinin kesresiyle, müste'nef (başlayan) bir cümle olarak وَاِنَّ اللّٰهَ "Ve, muhakkak ki Allah.."; diğer kıraat imamları da, elifin fethasıyla, "وَبِاَنَّ اللّٰهَ" manasında olmak üzere, "وَاَنَّ اللّٰهَ" şeklinde okumuşlardır ki, bu ikinci kıraate göre âyetin takdiri, "يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ وَبِاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ" şeklindedir. Birinci kıraat daha tam ve daha mükemmeldir. Çünkü bu kıraate göre istibşâr, sadece Allah'ın rahmeti ve fazlı ile olmuş olur. İkinci kıraate göreyse, "istibşâr-sevinme", Allah'ın rahmeti, fazlı ve mükâfat elde etmekten dolayı olmuş olur. Şüphe yok ki, birinci makam daha mükemmeldir. Çünkü kulun, Allah'ın bizzat kendisini, O'nun rızasını elde etmekle meşgul olması, amelinin ücretini istemekle meşgul olmasından daha tam ve mükemmeldir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyetin maksadı, daha önce geçmiş olan şehitlere sevap ve büyük bir sürurun ulaştırılmasının, sadece onlara mahsus bir hüküm olmadığını; aksine her mü'minin bir miktar sevap ve ücrete müstahak olacağını beyân etmektir. Çünkü Allahu Teâlâ mü'min kimseye, hak ettiği mükâfat ve ücretini ulaştırır, onu kesinlikle boşa çıkarmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bize göre âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, "ehl-i salât"tan fasık olan kimseleri affedeceğine delâlet etmektedir. Çünkü o kimse imânı sebebiyle cennete girmeye müstahak olmuştur. Binâenaleyh, eğer o şahıs fasık olması sebebiyle cehennemde ebedî ve muhalled kalmış olsaydı, o kimseye imânının mükâfatı ulaştırılmamış olurdu ki, bu durumda da Allah mü'min kimselerin imân etme ücretlerini zayi etmiş olurdu. Bu ise, âyetin ifâde ettiğinin aksine olan bir şeydir.

Yaralı Durumda Bile, Hz. Peygamber'in Savaş Çağrısına Uyanlar

اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَآ اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿١٧٢﴾

"Kendilerine yara isabet ettikten sonra, yine Allah'ın ve Peygamber'in davetine icabet edenler, (hele) içlerinde iyilik yapanlar ve müttakî olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır" (Âl-i İmran, 172).

Bil ki Allahu Teâlâ, biri "Hamrâu'l-Esed", diğeri de "Bedru's-Suğra" diye bilinen iki savaştan dolayı mü'minleri methetmiştir ki, bunların ikisi de Uhud savaşıyla irtibatlıdır. Hamrâu'l-Esed gazvesine gelince, inşallah anlatacağımız üzere, bu âyette kastedilen işte budur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin başındaki "اَلَّذِينَ" kelimesinin terkipteki yeri hususunda şu görüşler ileri sürülmüştür:

a) **Zeccâc**'ın görüşü olup, buna göre bu kelime mahallen merfû bir mübteda olup, haberi ise, *"(hele) içlerinde iyilik yapanlar ve müttakî olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır"* ifâdesidir.

b) Bu ifâde, mahallen mecrûr olup, Âl-i İmran 171. âyetinin sonundaki "اَلْمُؤْمِنِينَ" kelimesinin sıfatıdır.

c) Bu ifâdenin, medihten dolayı mahallen mansûb olmasıdır.

***İKİNCİ MESELE:* Âl-i İmran, 172. Âyeti'nin Nûzül Sebebi**

Âyetin sebeb-i nüzulü hakkında şu iki rivâyet ileri sürülmüştür:

a) En doğru olan bu rivâyete göre, **Ebu Süfyan** ve arkadaşları, Uhud'dan dönüp Revhâ denilen yere vardıkları zaman pişman olarak şöyle demişlerdir: "Biz onların pek çoğunu öldürdük. onlardan geriye pek az kimse kaldı.. O halde ne diye biz onların yakasını bıraktık?... Aksine, bizim yapmamız gereken, geriye dönüp onların kökünü kazımaktır.." Böylece onlar, geri dönmeye niyetlendiler. Bu haber Hz Peygamber (s.a.s)'e ulaşınca, kâfirleri korkutmak ve onlara, gerek kendisinin gerekse ashabının son derece güçlü olduğunu göstermek istedi. Bunun üzerine O, ashabını **Ebu**

Süfyan'ı takibe çıkmaya teşvik etti. Ve şöyle dedi: "Ben şu anda ancak, savaşta benimle beraber olanlarla takibe çıkmayı istiyorum..." Böylece Hz. Resûl (s.a.s) ashabından bir toplulukla, Kureyş'i takibe çıktı. Rivâyete göre bu topluluğun sayısı yetmiş kişi kadardı. Müslümanlar, Medine'ye üç mil mesâfede olan Hamrâu'l-Esed mevkiine varınca, Allahu Teâlâ müşriklerin kalbine bir korku saldı da, böylece müşrikler dağıldılar. Rivâyet edildiğine göre, ashâbın içinde, birbirlerini birer saat süreyle omuzlarında taşıyan kimseler vardı; bütün bunlar, yaralarının çok ve ağır olmasındandı. Yine onların içinde, birer saat süreyle birbirlerine dayanarak yürüyen kimseler de vardı..

b) **Ebu Bekr el-Esamm** şöyle demiştir: "Bu âyet; Uhud gününde nâzil olmuştur. Ashâb, bozguna uğradıktan sonra, Hz. Peygamber'in yanına dönünce, Hz. Peygamber Müslümanları, takip konusunda müşriklere karşı teşvik etti. Zâten Hz. Hamza (r.a)'nın mübarek naaşına müsle (işkence) yapılmış olduğunu gördükten sonra onlar da "müsle" yapmaya niyetliydiler, ama Hz. Peygamber onları bundan men etmişti. Derken Allahu Teâlâ müşriklerin kalbine korku salmış, böylece dağılıp gitmişlerdi. Hz. Peygamber, Uhud'da şehit olanların cenaze namazını kılmış ve onları, kanlarıyla defnetmişti. Âlimlerin rivâyet ettiğine göre **Safiyye,** kardeşi **Hamza**'nın durumunu görmek için geldiğinde, Hz. Peygamber (s.a.s) **Zübeyr**'e, *"Onu bırakma da, kardeşine yapılmış olan "müsle"den dolayı feryad ü figan etmesin"* demiş, bunun üzerine **Safiyye** de, "Ona ne yapıldığına dair haber bana geldi. Bu, Allah'a itâat etmenin yanında önemsiz bir şeydir" deyince de, Hz. Peygamber **Zübeyr**'e, *"Ona müsaade et de, kardeşine baksın"* demiştir. **Safiyye** de, "Hayır!" dedi ve **Hz. Hamza** için Allah'tan mağfiret talebinde bulundu. Yine kocası, babası, kardeşi ve oğlu öldürülmüş bir kadın gelip de, Hz. Peygamber'in hayatta olduğunu görünce, "Artık bundan sonra hiçbir musibetin önemi yoktur!" dedi.. Âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında söylenenler, işte bunlardır. Bu rivâyetlerin ekserisi, birinci görüş üzeredirler.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette geçen, "اِسْتَجَابَ" fiili, اَجَابَ "icabet etti.." manasındadır. Hak Teâlâ'nın, فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي *"Bana icabet etsinler"* (Bakara, 186) emri de böyledir. "اَجَابَ"nin bizzat icâbet etmek; "اِسْتَجَابَ" fiilinin de "icâbet etmeyi istemek" manasında olduğu söylenmiştir. Çünkü "istif'âl" vezninde aslolan, fiili talep etmek manasıdır. Buna göre mâna, "Kendilerine çok ağır yaraların isâbet etmesinden sonra bile, onlar icâbet edip, emirleri konusunda Allah'a ve Resulü'ne itâat etmişlerdir..." şeklinde olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظِيمٌ *"(Hele) içlerinde iyilik yapanlar ve müttakî olanlar için pek büyük bir mükafat vardır"* buyruğu hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın bu beyânı hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) Hak Teâlâ'nın, "iyilik yapmak..." ifâdesinin içine, emredilenlerin tamamını tutmak; "müttakî olmak.." sözünün muhtevasına da, bütün menhiyyattan kaçınmak dahildir. Bu iki husus yerine getirildiği zaman mükellef, büyük bir mükâfata müstahak olur.

b) "Onlar, o vakitte Allah'ın Resulü'ne itâat hususunda ihsanda bulunup icâbet etmiş; Allah'ın Resûlü'nden geri kalma hususunda Allah'tan ittikâ etmişlerdir." Bu da, onlara, yaraları ne kadar ciddi ve ağır olursa olsun, ayakta durabildikleri sürece, Allah'ın Resûlü'ne icâbet etmelerinin vacip olduğunu gösterir.

c) "Onlar, Allah'ın Resulü'ne göstermiş oldukları tâat konusunda ihsanda bulunup, bundan sonra herhangi bir menhiyyatı irtikap etmekten de kaçınmış, sakınmışlardır."

İKİNCİ MESELE

Keşşâf Sahibi, bu Âyetteki "مِنْ" harfi cerrinin "tebyîn" için olduğunu söylemiştir. Çünkü ihsanda bulunup ittika ederek Allah ve Resûlü'ne icâbet edenler, onların bir kısmı olmayıp hepsidir.

اَلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيمَانًا ۟ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ ﴿١٧٣﴾ فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوٓءٌ ۛ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللّٰهِ ۗ وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ ﴿١٧٤﴾

"Onlar öyle kimselerdir ki, insanlar kendilerine, 'insanlar size karşı ordu hazırladılar, o halde onlardan korkun' deyince, bu onların imânını artırdı ve 'Allah bize yeter. O, ne güzel vekîldir' dediler. Bunun üzerine kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan Allah'tan bir nimet ve lütuf ile geri geldiler. Ve, Allah'ın rızasına da uymuş bulundular. Allah, çok büyük lütf u inâyet sahibidir"

(Âl-i İmran, 173-174).

Âyette birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Uhud'un Ertesi Senesinde İki Taraf Arasında Savaş Vaadi**

Bu Âyet, Bedr-i Suğra (Küçük Bedir) savaşı hakkında nazil olmuştur. **İbn Abbas** şunu demiştir: **Ebu Süfyân,** Medine'den Mekke'ye dönmeye niyetlenince şöyle nidâ etti: "Ey Muhammed, buluşma vaktimiz Bedr-i Suğra mevsimi (vaktidir). İstersen o mevsimde savaşırız." Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ömer** (r.a)'e, *"De ki: "İnşallah bu aramızda böyle kararlaştırılmış olsun"* dedi. Buluşma zamanı gelince **Ebu Süfyan,** kavmi ile birlikte harekete geçerek, Merru Zahran denilen yere gelip konakladı. Fakat Cenâb-ı Allah, kalbine bir korku verdi. Böylece geri dönme fikrine düştü. Derken, umreden dönen **Nu'aym İbn Mes'ud el-Eşca'î** ile karşılaştı ve ona, "Ey **Nu'aym,** ben, Hz. Muhammed ile, Bedr-i Suğra vaktinde savaşma hususunda sözleşmiştik. Fakat bu sene, kıtlık senesidir. Bize, her halükârda ağaçlarda hayvanlarımızı yayacağımız ve süt içeceğimiz bir senede, (savaşmamız) uygun düşer. Bunun için geri dönmek istiyorum. Fakat Muhammed çıkar da, ben çıkmamış olursam, bundan dolayı onun cüreti artar. Binâenaleyh sen Medine'ye git ve onları oyala, benden sana on deve var" dedi.

Hz. Peygamberin ve Mü'minlerin Şecaatleri

Bunun üzerine **Nu'aym** gitti ve Müslümanları savaşa hazırlanırlarken buldu. Onlara, "Bu, doğru değil. Onlar sizin diyarınıza geldikleri halde, sizden birçoğunu öldürmüşlerdi. Eğer siz onların diyarına savaşmaya giderseniz, hiçbiriniz geri dönemezsiniz" dedi. Onun bu sözleri, bazı Müslümanlara tesir etti. Hz. Peygamber (s.a.s), bunu anlayınca, *"Muhammed'in canı elinde olan Allah'a yemin ederim ki, tek başıma da olsam onlara karşı gideceğim"* buyurdu ve içlerinde **İbn Mes'ûd** (r.a)'un da bulunduğu yetmiş kadar sahabe ile çıktılar. Bedr-i Suğra'ya kadar vardılar. Bu, **Kinâne** kabilesine âit bir su idi. Burası, Arapların her yıl sekiz gün süreyle toplanıp alış veriş yaptıkları bir pazar yeri idi. Hz. Peygamber (s.a.s) ve ashabı, burada müşriklerden hiç kimseye rastlamadılar. Burada, pazar vaktine rastladılar ve yanlarında nafakaları ile ticaret malları bulunmaktaydı. Katık ve kuru üzüm alıp sattılar ve bir dirheme karşılık iki dirhem kâr ettiler. Sonra sâlim ve kârlı olarak Medine'ye döndüler. **Ebu Süfyan** Mekke'ye dönmüştü. Mekkeliler onun ordusuna, "ceyşü's-sevîk" (çorbacılar) adını verdiler ve

"Siz, (savaşmaya değil), çorba içmeye çıkmışsınız" dediler. İşte bu âyetin sebeb-i nüzulü ile ilgili söz budur.

İKİNCİ MESELE

Âyetin başındaki "اَلَّذِينَ" kelimesinin cümle içindeki yeri hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) (171. âyetin sonundaki) "mü'minîn" lâfzının sıfatı olup, mahallen mecrurdur ve takdiri: وَاللهُ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ "insanların kendilerine... dedikleri mü'minlerin ecirlerini Allah zâyi etmez" şeklindedir.

b) (172. âyetteki) "لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا" ifâdesinden bedeldir.

c) Mübteda olup, mahallen merfudur, haberi ise, "فَزَادَهُمْ اِيمَانًا" cümlesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın "اَلَّذِينَ" ifâdesi ile murat edilenler, daha önce bahsedilmiş olan kimseler olup, bunlar da Allah ve Resûlü'ne icâbet edenlerdir.

Bu Âyetin Nüzûl Sebebi Olarak Öne Sürülen Başka Görüşler

Hak Teâlâ'nın, قَالَ لَهُمُ النَّاسُ *"İnsanlar, kendilerine ... dedi"* ifâdesi hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) Buradaki, *"insanlar"*dan maksat, sebeb-i nüzûlde de bahsettiğimiz gibi, **Nu'aym İbn Mes'ud el-Eşca'î**'dir. Tek kişiye, "insanlar" denebilir. Çünkü bir kişi bir söz söylediği zaman ve onun aynı sözü söyleyip, o söze razı olan taraftarları olduğu zaman, bu söz ve fiili hepsine nisbet etmek yerinde olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Hani siz bir kişi öldürmüştünüz ve onun (kâtili) hakkında birbirinizle atışmıştınız.."* (Bakara, 72); ve *"Hani siz, "Ey Musâ, Allah'ı açıkça görmedikçe sana katiyyen imân etmeyiz"* demiştiniz..." (Bakara, 55) buyurmuştur. Halbuki bu işi yapanlar, onların kendileri değil, atalarıdır. Fakat, onlar atalarına uyup, bu işlerinde onları tasvip etmek suretiyle uydukları için, bu fiil onlara nisbet edilmiştir. Burada da, bu sözün o tek kişinin sözüne râzı olan bir cemaate nisbet edilmiş olması câizdir.

b) **İbn Abbas** ile **Muhammed İbn İshak**'ın görüşüdür. Buna göre, "**Abdu'l-Kays** kabilesinden bir topluluk **Ebu Süfyan**'a rastladılar. **Ebu Süfyan** onları, Müslümanları korkutmak için araya soktu ve buna karşılık kendilerine bir ücret vermeye söz verdi" demiştir.

c) **Süddî** şöyle demiştir: "Bunlar, münâfıklardır. Müslümanlar, **Ebu Süfyan**'a verdikleri sözlerinden dolayı, Bedr-i Suğra'ya hareket etmek için hazırlanırlarken, münâfıklar, "Onlar daha önce sizin diyarınıza gelip savaştıkları

halde, çoğunuzu öldürdüler. Eğer siz, onların diyarına gidecek olursanız, hiçbiriniz geri dönemezsiniz" demişlerdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki, إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ *"insanlar size karşı ordu hazırladılar"* ifâdesindeki, "insanlar"dan murat, **Ebu Süfyan**, ordusu ve komutanlarıdır. "قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ" sözü, "size karşı büyük bir topluluk topladılar" demektir. Bu cümlede mef'ul hazfedilmiştir. Çünkü Araplar, orduya "جَمْعٌ" (topluluk) derler ve bu kelimeyi "جُمُوعٌ" şeklinde cemî yaparlar. Âyetteki "فَاخْشَوْهُمْ" kelimesi "onlardan korkun" demektir.

Kâfirlerin Aleyhteki Sözlerinin Mü'minlerin Cesaretini Artırması

Daha sonra Cenâb-ı Allah, sözü dinledikleri zaman Müslümanların, buna iltifat edip, bir kıymet vermediklerini haber vererek فَزَادَهُمْ إِيمَانًا *"Bu, onların imanını artırdı"* buyurmuştur. Bu ilahî buyrukla ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "İman Artırma" Tabirinden Maksat**

Hak Teâlâ'nın, فَزَادَهُمْ *"Bu, onların imânını artırdı"* buyruğundaki, "bu" zamirinin, neye râcî olduğu hususunda şu iki görüş vardır:

a) Bu, onların korkutmalarına râcidir.

b) Bu, onların söyledikleri sözlerin kendisine râcidir ve takdiri, "Bu söz, onların imânını artırdı" şeklindedir. İmanı artırma işinin bunlara nisbet edilmesi yerinde ve güzeldir: Çünkü imândaki bu artış, o sözleri dinlerken tahakkuk ettiği için, bu artışın o söze ve o sözü söyleyene nisbet edilmesi güzel olmuştur. Bunun bir benzeri de, فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا *"Fakat benim davetim, (imandan) kaçmalarından başka bir şeyi artırmadı"* (Nûh, 6) ve *"Fakat onlara bir korkutucu (peygamber) gelince bu, ancak onların uzaklaşmalarını artırdı"* (Fâtır, 42) âyetleridir.

İKİNCİ MESELE

İmandaki artıştan maksat şudur: Onlar, korkutmak için söylenen bu sözleri dinlediklerinde buna iltifat etmemiş, aksine kalplerinde, kâfirlerle savaşma ve ister ağır ister hafif olsun emir ve yasaklarında Peygamber'e itaat hususunda kuvvetli bir azim meydana gelmiştir. Çünkü içlerinde ağır yaralı kimseler vardı ve bunlar tedâviye muhtaçtılar. Onların kalplerinde de, Allah'ın düşmanlara karşı kendilerine yardım edeceğine ve bu savaşta

onları destekleyip kuvvetlendireceğine bir güven meydana gelmişti ki *"Bu, onların imanını artırdı"* ifâdesinin anlattığı budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"İmân, tasdik değil, aksine tâatlardan ibarettir. Tâatlar ise, artıp eksilmeyi kabul eder" diyenler, bu âyeti delil getirmişlerdir. Çünkü Allahu Teâlâ, burada imânda artış olabileceğini açıkça belirtmiştir. Bu görüşte olmayanlar ise, şöyle demişlerdir: "Bahsedilen artış, imânın mertebelerinde ve alâmetlerindeki artıştır. Binâenaleyh mecâzi olarak imânda artış olduğunu söylemek doğrudur."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu hâdise, bütün her şeyin, Allah'ın kazâ ve kaderi ile olduğuna apaçık delâlet etmektedir. Çünkü Müslümanlar Uhud'da müşrikler tarafından hezimete uğratılmışlardı. Örfen, iki düşmandan birisi, diğeri tarafından yenildiğinde, galip olan tarafın kalbinde bir kuvvet ve bir hükümranlık duygusu, mağlup olan tarafın kalbinde ise bir kırıklık ve güçsüzlük duygusu meydana gelir. Halbuki Hak Teâlâ, bu durumu ters çevirmiş ve galip olan müşriklerin kalplerine korku ile endişe, mağlup durumda olan Müslümanların kalbine de, kuvvet, izzet-i nefis ile sertlik vermiştir. Bu da, bütün sebep ve tesirlerin Allah'tan olduğunu göstermektedir. Bu sebepler kalplerde meydana geldiğinde, fiiller de onlara uygun şekilde gerçekleşir.

"حَسْبُنَا اللهُ" (Hasbünallah) Tabirinin Manası

Sonra Hak Teâlâ, وَقَالُوا حَسْبُنَا اللهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ *"Ve, 'Allah bize yeter. O ne güzel vekildir' dediler"* buyurmuştur. Bundan murat şudur: Onların kalplerinde imanları arttıkça, onlar bu artışa uygun olanı ortaya koyarak, *"Allah bize yeter, o ne güzel vekildir!"* demişlerdir. **İbnu'l-Enbâri**, "Hasbünallah" tabirinin "Allah bize kâfîdir" demek olduğunu söylemiştir. Bunun bir benzeri de **İmriu'l-Kays**'ın şu şiiridir: وَحَسْبُكَ مِنْ غِنًى شِبَعٌ وَرِيُّ "Sana zenginlik olarak yiyip içmek kâfidir." Âyetteki "vekil" kelimesi ile ilgili şu görüşler vardır:

a) Vekil, "kefîl" demektir. Şâir şöyle demiştir:

ذَكَرْتُ أَبَا أَرْوَى فَبِتُّ كَأَنَّنِي بِرَدِّ الْأُمُورِ الْمَاضِيَاتِ وَكِيلُ

"Ebu Ervâ'yı hatırladım ve sanki geçmiş işleri geri çevirmeye vekilmişim gibi geceledim" yani şair, "Sanki ben geçmiş işleri geri çevirmeye kefilmişim gibi..." demek istemiştir.

b) **Ferrâ**, "vekîl" kelimesinin kâfi (yeten) anlamında olduğunu söylemiştir. Bu sözün doğruluğuna delil, "نِعْمَ" kelimesinin başında bulunduğu cümlenin, kendinden önceki cümleye uygun olmasıdır. Meselâ sen, رَازَقَنَا اللهُ وَنِعْمَ الرَّازِقُ "Bizi Allah rızıklandırıyor. O, ne güzel bir rızık vericidir" ve خَالَقَنَا اللهُ وَنِعْمَ الْخَالِقُ "Bizi, Allah yarattı. O, ne güzel yaratıcıdır" dersin. Bu, خَالَقَنَا اللهُ وَنِعْمَ الرَّازِقُ "Bizi Allah yarattı, O ne güzel bir rızık vericidir" sözünden daha güzeldir. Bu âyette de böyledir; Buna göre âyetin takdiri يَكْفِينَا اللهُ وَنِعْمَ الْكَافِي "Allah bize kâfidir. O, ne güzel kâfidir" şeklindedir.

c) "Vekîl", fa'îl vezninde olup, ism-i mef'ul manasınadır. Buna göre, buradaki "vekil", "mevkûlun ileyh" (kendisi vekil kılınmış olan) manasınadır. Kâfî ve kefîl olana, "vekîl" denilmesi câizdir. Çünkü kâfi olan da, işe vekil kılınmış olur; kefil olan da..

Sonra Hak Teâlâ فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللهِ وَفَضْلٍ *"Allah'tan bir nimet ve lütuf ile geri geldiler"* buyurmuştur. Bu böyledir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), savaş için çıkmıştı. Buna göre mana, "Onlar çıktılar ve geri döndüler" şeklindedir. Binâenaleyh âyette, "çıkma" hususu hazfedilmiştir. Çünkü "geri geldiler" sözü ona delâlet etmektedir. Bu tıpkı, اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ *"Asânı denize vur" diye vahyettik. Derhal (deniz) yarıldı"* (Şuarâ, 63) âyeti gibidir. Yani, **Hz. Musa** âsâsını vurdu, deniz de yarıldı. Hak Teâlâ'nın, *"Allah'tan bir nimet ve fazl ile"* ifâdesine gelince, **Mücâhid** ve **Süddi**, buradaki nimetin, afiyet (belasız olarak dönme) ve "fazl"ın da ticaret olduğunu söylemişlerdir. Âyetteki *"nimet"*in dünya menfaatlerini, *"fazl"*ın da âhiret sevabını ifâde ettiği söylenmiştir.

Hak Teâlâ'nın, "لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللهِ وَاللهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ" buyruğu bütün müfessirlere göre, "Onlara hiçbir fenâlık, yani bir öldürülme ve yaralanma, dokunmamıştır. Onlar, Resûlullah'a itaat hususunda, Allah'ın rızasına da uymuş bulundular. Allah çok büyük lütf u inâyet sâhibidir, yaptıkları işlerde, muvaffak kılarak onlara lütufta bulunmuştur" manasındadır. Bu ifâdede, savaşa katılmayanların gönüllerine bir pişmanlık verme ve savaşa gidenlerin elde ettikleri şeylerden kendilerini mahrum ettikleri için hata ettiklerini ortaya koyma vardır. Onların, "Bu, bir savaş mı ki Allah onlara, savaş mükafatı vermiş ve onlardan râzı olmuştur" dedikleri de rivâyet edilmiştir.

Bil ki siyer ve İslâm tarihi âlimleri bu hususta ihtilâf etmişlerdir. Meselâ **Vâkıdî**, önceki âyetin Hamrâ-ul-Esed hâdisesine, ikincisinin de Bedr-i

Suğra hâdisesi ile ilgili olduğu kanaatindedir. Bu âlimlerden, her iki âyetin de Bedr-i Suğrâ hadisesi ile ilgili olduğunu söyleyenler de vardır. İlk görüş daha uygundur. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Kendilerine yara isâbet ettikten sonra"* (Âl-i İmran, 172) buyruğu, bu yaralanmanın sanki yakın bir zamanda olduğuna delâlet etmektedir. Binâenaleyh bundaki medih, yara onlara dokunduğu zaman düşmana karşı çıkmalarına mukabil medihten daha çoktur.

Diğer görüş de muhtemeldir. Bu görüşe göre "yaralanma" (karh), hezimet manasında alınmalıdır. Binâenaleyh sanki, "Bozguna uğrayıp da sonra tevbe ederek amellerini iyileştiren, diğer işlerinde Allah'tan korkan, daha sonra da sevap almaya azmederek ve kendilerine çok sayıda ordularla gelseler bile düşman karşısında ayrılıp yılgınlık göstermeyecek şekilde kendilerini düşmanla karşılaşmaya alıştırarak Allah'a icâbet eden ve Allah'a tevekkül edip, bir kâfî ve yardımcı olarak Allah'tan râzı olan kimseler için, bu hezimetleri de kendilerini Allah'tan alıkoymaksızın büyük bir ücret vardır. Çünkü onlar tevbe etmişlerdir" denmektedir. Allah en iyi bilendir.

Bu Âyette "Şeytan"dan Murat Olan İns Şeytanı

إِنَّمَا ذٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَآءَهُۥ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِنْ كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿١٧٥﴾

"İşte o, ancak (sizi) kendi dostlarından korkutmakta olan şeytandır. Öyle ise siz, onlardan korkmayın, benden korkun, eğer mü'minlerseniz..." (Âl-i İmran, 175).

Bil ki âyetteki "Şeytan" kelimesi, "Sizi geri koymak isteyen ancak o şeytandır" manasında olmak üzere, "ذٰلِكُمْ" lâfzının haberidir. "يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ" kısmı da müste'nef bir cümle olup, şeytanın geri koyuşunu açıklamak için getirilmiştir veya "Şeytan" lâfzı, ism-i işaretin sıfatı, "يُخَوِّفُ" cümlesi ise, ism-i işaret olan "ذٰلِكُمْ" kelimesinin haberidir. Buradaki şeytandan murat, (**Ebu Süfyan**'a rastlayan) o topluluktur. Bunun **Nu'âym İbn Mes'ud** olduğu da söylenmiştir. **Nu'aym** kâfirlikte ileri gidip azdığı için, "şeytan" diye ifâde edilmiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın *"İnsan ve cin şeytanları..."* (En'âm, 112) âyetinde belirtildiği gibidir. Bunun şeytanın kendisi olup, Müslümanları vesveseleriyle korkuttuğu da söylenmiştir.

"يُخَوِّفُ" Fiilinin Kullanılışı Hakkında

Hak Teâlâ'nın, يُخَوِّفُ اَوْلِيَاءَهُ *"Kendi dostlarından korkutmakta olan..."* ifâdesi ile ilgili şöyle bir soru vardır: Allah'ın kendilerine "şeytan" dediği kimseler, mü'minleri korkutuyorlar. O halde, *"Kendi dostlarından korkutmakta olan şeytan..."* ne demektir? Müfessirler bu hususta şu üç görüşü belirtmişlerdir:

1- Bu ifâdenin takdiri, ذٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُكُمْ بِاَوْلِيَاءِهِ *"O şeytan sizi, kendi dostlarıyla korkutur"* şeklindedir. Bu takdirdeki hem ikinci mef'ûl olan "كُمْ" (sizi) kelimesi, hem de harf-i cerr hazfedilmiştir. İkinci mef'ûlün hazfine misal, Hak Teâlâ'nın, فَاِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَاَلْقِيهِ فِى الْيَمِّ *"Onun için korkarsan, onu denize bırak"* (Kasas, 7) âyetidir. Yani, "onun hakkında Firavun'dan korkarsan.." demektir. Harf-i cerrin hazfine misal ise, لِيُنْذِرَ بَاْسًا شَدِيدًا *"Çetin azabı inzar edesin diye..."* (Kehf, 2) yani, "çetin azap ile inzâr edesin diye.." âyeti ile لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ *"O kavuşma gününe inzâr etmek için,"* yani, "o kavuşma günü ile inzâr etmek için..." (Mü'min, 15) âyetidir. Bu, **Ferrâ**, **Zeccâc** ve **Ebu Ali**'nin görüşü olup, bunlar görüşlerine, **Ubey İbn Ka'b** (r.a)'ın bu âyeti, "يُخَوِّفُكُمْ بِأَوْلِيَاءِهِ" şeklindeki kıraatini delil getirmişlerdir.

2) Bu, خَوَّفْتُ زَيْدًا عَمْرًوا "**Zeyd**'i, **Amr**'dan korkuttum" diyen kimsenin sözü gibidir. Buna göre âyetin takdiri, يُخَوِّفُكُمْ أَوْلِيَاءَهُ "sizi dostlarından korkutan" şeklindedir. Binâenaleyh burada sadece birinci mef'ûl hazfedilmiştir. Bu, senin "أَعْطَيْتُ الْأَمْوَالَ" yani أَعْطَيْتُ الْقَوْمَ الْأَمْوَالَ "O kavme malları verdim" demen gibidir. **İbnu'l-Enbârî**, bu görüşün, delili olmayan bir harf-i cerrin hazfedildiğini söyleyenlerin görüşünden evlâ olduğunu, "لِيُنْذِرَ بَاْسًا" (Kehf, 2) yani "لِيُنْذِرَكُمْ بَاْسًا" ve "لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ" (Mü'min, 15) yani "لِيُنْذِرَكُمْ يَوْمَ التَّلَاقِ" takdirinde olduğunu, bu fiilin harf-i cersiz olarak iki mef'ûl alabildiğini ve meselâ, خَافَ زَيْدٌ الْقِتَالَ "**Zeyd** savaştan korktu" ve خَوَّفْتُهُ الْقِتَالَ "Onu savaştan korkuttum" denilebildiğini, buna **İbn Mes'ûd** (r.a)'un âyeti "يُخَوِّفُكُمْ" şeklindeki kıraatinin de delâlet ettiğini söylemiştir.

3- Âyetin manası şöyledir: "Şeytan, müşriklere karşı savaştan geri dursunlar diye, münafık dostlarını korkutur." Buna göre bu tabir "Şeytan, kendisine itaat edip emrini tutan dostlarını korkutur. Fakat Allah dostlarına gelince, onlar bunları korkutmak istediklerinde Allah dostları korkmaz, şeytanın muradına boyun eğmezler" manasındadır. Bu, **Hasan el-Basrî** ile **Süddî**'nin görüşüdür. Binâenaleyh birinci görüşte iki hazif; ikinci görüşte

bir hazif bulunup, üçüncü görüşte ise herhangi bir hazif yoktur. Âyette geçen "Şeytan dostlarından" maksat, müşrikler ve kâfirlerdir.

Âyetteki, فَلَا تَخَافُوهُمْ *"Öyle ise siz onlardan korkmayın"* ifâdesindeki "هُمْ" (onlar) zamirinin mercii, ilk iki görüşe göre şeytanın dostlarına, üçüncü görüşe göre ise, *"İnsanlar size karşı ordu hazırladılar"* (Âl-i İmran, 173) âyetindeki "insanlara" râcidir. Buna göre mana, "Onlardan korkup da, savaşa gitmemezlik etmeyin ve çekinmeyin" şeklindedir.

Âyetteki, وَخَافُونِ *"Benden korkun"* yani, "Peygamberimle birlikte cihada çıkın ve her emrine koşun. إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Eğer mü'minlerseniz..."* yani, "imân, Allah'ın korkusunu insanların korkusuna tercih edip üstün tutmanızı gerektirir" demektir.

İnkâra Koşanlar Seni Üzmesin

وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ ۚ إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا ۗ يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْآخِرَةِ ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٧٦﴾

"O küfre koşuşanlar seni mahzûn etmesin. Çünkü onlar Allah'a hiçbir zarar veremezler. Allah, onlara âhirette bir nasip vermemeyi murat eder. Onlar için pek büyük bir azap vardır" (Âl-i İmran, 176).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, yâ harfinin zammesi, ze harfinin kesresi ile kelimeyi "يُحْزِنْكَ" şeklinde okumuştur. **Nâfî**, "لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ" (Enbiya, 103) âyeti dışında, bu kelimeyi Kur'ân'ın her yerinde bu şekilde okur. Enbiya Sûresi'ndeki âyette ise, yâ'nın fethası ve ze'nin zammesiyle "لَا يَحْزُنُهُم" şeklinde okur. Diğer kıraat imamları ise, Kur'ân'ın her yerinde yâ'nın fethası ve ze harfinin zammesiyle okumuşlardır. **Ezherî**, "fasih olan imamların çoğunun okuduğu şekilde, fiili "حَزَنَ - يَحْزُنُ" vezninde okumaktır" demiştir. **Nâfî**'nin delili, bu fiilin iki şekilde de kullanılabilmesi ve "نَصَرَ - يَنْصُرُ" gibi "حَزَنَ - يَحْزُنُ" ve "أَكْرَمَ - يُكْرِمُ" gibi "أَحْزَنَ - يُحْزِنُ" denilebilmesidir.

***İKİNCİ MESELE:* 176. Âyetin Nüzûl Sebebi**

Âlimler, âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında ihtilaf edip, şu görüşleri beyân etmişlerdir:

1- Bu âyet, Kureyş kâfirleri hakkında nâzil olmuştur. Allah, Peygamberi Hz. Muhammed'i onların şerrinden emin kılmıştır. Buna göre mana, "Seninle savaşmak için, ordular toplayarak küfürde yarışanlar, seni mahzun etmesin. Çünkü onlar, bu hareketleriyle Allah'a değil, sadece kendilerine zarar verirler" şeklindedir. Bunu, onların Peygamber'e ve mü'min ashabına hiçbir şekilde zarar veremeyecekleri manasına anlamak gerekir. Bu ifâde, bu şekilde anlaşıldığında, mutlaka belli bir zarara hamledilmesi gerekir. Çünkü bundan sonra onların, Hz. Peygamber (s.a.s)'e birtakım zararlar verdikleri meşhurdur. Evlâ olan, bunun: "Kâfirlerin ordular toplamaktan maksatlarının, bu dini yok etmek ve bu şeriati silmektir. Onların bu maksatları hiçbir zaman tahakkuk etmeyecek, aksine kendi işleri bozulacak, güçleri gidecek, senin işin yücelip, ismin duyulacak" manasına hamledilmesidir.

2- Bu âyet, münâfıklar hakkında nâzil olmuştur. Onların küfre koşuşup yarışları da, mü'minleri Uhud hadisesi ile korkutmaları ve ilâhi yardım ile muzafferiyetten ümitsiz bırakmaya gayret etmeleridir. Veyahut da onların, "Muhammed, mülk peşinde koşuyor. Bundan dolayı durum bazen lehine, bazen aleyhine oluyor. Eğer o, Allah'tan bir peygamber olsaydı, hiç mağlup olmazdı" demeleridir. Bu da, Müslümanları (nerede ise) İslâm'a karşı soğutuyordu ve Hz. Peygamber (s.a.s) bundan dolayı üzülüyordu.

3- Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: "Bir kısım kâfirler, Müslüman olmuşlar, fakat Kureyş'ten çekindikleri için sonra irtidat etmiş (İslâm'dan geri çıkmışlar)dı. İşte bundan dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in gönlüne bir üzüntü düşmüştü. Çünkü O, onların bu irtidatları ile kendisine bir zarar verebileceklerini sanıyordu. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, onların mürtet olmalarının, O'na bir zarar veremeyeceğini beyân buyurmuştur."

Kâdî şöyle der: "Bu izah, şunlarla da güçlendirilebilir:

a) Küfür üzere devam eden kimse için, "küfre koşuyor" denilemez. Fakat bu ifâde ile, imândan sonra kâfir olan kimse tavsif edilir.

b) Allahu Teâlâ'nın, *"Allah, onlara âhirette bir nasip vermemeyi murat eder"* buyruğu, ancak daha önce imân etmiş olan kimseler için uygun

düşer. Binâenaleyh bu iman bir nasip gerektirmiş ama, sonra irtidat sebebi ile boşa gitmiştir:

c) Hüzün, ancak arzu edilen bir şeyi elde edememeden dolayı olur. Hz. Peygamber (s.a.s), onların iman etmelerinden istifâde etmeye muktedir olup, sonra onlar kâfir oldukları için, ümmetinin sayısının çoğalmamış olmasından ötürü hüzünlenmiştir. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, O'nu bundan emin kılmış ve kendisinin durumunun değişmemesi konusunda onların imân etmeleriyle etmemelerinin müsavi olduğunu bildirmiştir."

4- Bunlardan murat, dünya malı elde etmek için, Hz. Muhammed (s.a.s)'in Tevrat'ta bahsedilen sıfatlarını saklayan, **Ka'b İbn Eşref** ve taraftarları gibi Yahudî ileri gelenleridir. **Kaffal** (r.h) şöyle demiştir: "Âyeti, Hak Teâlâ'nın, *"Ey Peygamber, kalpleriyle inanmadıkları halde ağızlarıyla 'inandık' diyen (münafık)larla Yahudîlerden o küfür içinde koşuşup yarışanlar seni mahzun etmesin"* (Mâide, 41) âyetinin de delâleti ile, bütün kâfir sınıfları manasına hamletmek uzak bir ihtimal değildir. Buna göre âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hüznünün, bütün bu kâfirlerden dolayı olduğuna delâlet eder.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kâfirin Küfründen Üzülmek Neden Yasaklanıyor?**

Bu âyetle ilgili şöyle bir soru var: Kâfirin küfründen ve günahkârın günahından dolayı hüzün duymak, bir tâattır. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, tâatten nasıl nehyeder?

Buna iki şekilde cevap verilir:

1- Hz. Peygamber (s.a.s), kavminin küfründen dolayı, kendine zarar verecek kadar ileri ve aşırı derecede hüzünleniyordu. Cenâb-ı Allah bundan dolayı O'nu, bu üzüntüde aşırı gitmekten nehyetmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde (Habibim), nefsin onlara karşı üzüntülerle (tükenip) gitmesin"* (Fâtır, 8) âyetine baksana.

2- Bunun manası, "Onlar, sana zarar verecekler ve aleyhine çalışacaklar diye, seni üzmesinler" şeklindedir. Hak Teâlâ'nın, *"Çünkü onlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler"* buyruğuna bakmaz mısın? Yani, "onlar, kâfirlikte yarışmakla, kendilerinden başkasına zarar veremezler. Onun vebali, kesinlikle başkasına olmaz" demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللهَ شَيْئًا *"Çünkü onlar Allah'a hiçbir zarar veremezler"* buyurmuştur ki; "Onlar Hz. Muhammed'e ve ashabına hiçbir şekilde zarar veremeyecekler" demektir. **Atâ**, "Allahu Teâlâ bu ifâde ile,

"Onlar Allah dostlarına hiçbir yönden zarar veremezler" demek istemektedir" demiştir.

Küfür Allah'ın İradesiyle Olup Mu'tezile Yanlış Yoldadır

Sonra Cenâb-ı Allah, يُرِيدُ اللّٰهُ اَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِى الْاٰخِرَةِ *"Allah, onlara âhirette bir nasip vermemeyi murat eder"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet-i kerime, Mu'tezile'nin aleyhine bir âyet olup, hayır ve şerrin Allah'ın iradesi ile olduğu hususunda kat'î bir delildir. **Kâdî**, bu âyetteki "murat etme"den kastın, Allah'ın haber vermesi ve bu şekilde hükmetmesi olduğunu söylemiştir. Bil ki bu söz, şu iki bakımdan zayıftır:

a) Öncelikle bu, âyetin zâhiri manasını bırakmadır.

b) İşin **Kâdî**'nin söylediği gibi olduğu farz edilse bile, Allah'ın haber verip, hükmettiği şeyin aksini yapmak imkânsızdır. Binâenaleyh müşkil aynen devam etmektedir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile, "Cenâb-ı Hakk'ın irâdesi ademe (yokluğa) taalluk etmez"; âlimlerimiz ise, "Bu, câizdir" demişlerdir. Âyet, âlimlerimizin görüşünün doğruluğuna delâlet etmektedir. Çünkü Allahu Teâlâ; *"Allah, onlara âhirette bir nasip vermemeyi murat eder"* buyurmuş ve kendi iradesinin ademe (yokluğa) da taalluk ettiğini göstermiştir. **Mu'tezile**, bu âyetin manasının, "Allahu Teâlâ, onu murat etmedi" şeklinde olduğunu ve bunun, *"(Allah) sizin için zorluğu dilemez"* (Bakara, 185) âyeti gibi olduğunu söylemişlerdir. Biz deriz ki: "Bu, âyetin zâhiri manasından kaçıştır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, nefyde (olumsuz ifâdede) bulunan nekire kelimelerin umum (genel mana) ifâde ettiğine delâlet etmektedir. Çünkü bu kelimeler umûm ifâde etmeseydi kâfirleri bu ifâde ile tehdit etmek mümkün olmazdı.

Daha sonra da Cenâb-ı Allah, وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ "Onlar için pek büyük bir azap vardır" buyurmuştur. Bu, başlı başına bir cümle olup, "Allahu Teâlâ, onlar için kesinlikle âhiret faydalarını düşünmediği gibi, onlar için âhiret zararlarından büyük bir hisse bulunduğunu beyân etmektedir" manasınadır.

İnkârı Satın Alanlar Allah'a Zarar Veremezler

إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٧٧﴾

"İmana karşılık küfrü satın alanlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler. Onlar için elem veren bir azap vardır" (Âl-i İmran, 177).

Bil ki, eğer biz bundan önceki âyetin münâfıklar ile Yahudîler hakkında olduğunu söylersek, bu âyetin de mürtetler hakkında olduğunu söyleriz. Aynı şekilde birinci âyetin mürtetler hakkında, bu âyetin de Yahudîler hakkında olduğunu söylemek de uzak bir ihtimal sayılmaz. Yahudîlerin imana karşılık küfrü satın almalarının manası şudur: Onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, henüz peygamber olarak gönderilmezden önce de biliyor, O'na inanıyor ve düşmanlarına karşı O'na yardım edeceklerini söylüyorlardı. Fakat bizzat peygamber olarak gönderilince, O'nu inkâr edip, önceki hallerini bıraktılar ve böylece sanki imanı verip, karşılığında küfrü satın alan kimseler gibi oldular. Bu, bir şey satın alan kimsenin, ona karşılık satana bir bedel vermesi gibidir.

Bu âyeti münâfıklara hamletmek de uzak bir ihtimal değildir. Çünkü münâfıklar, mü'minlerin yanında iken iman ettiklerini söylüyorlar, şeytan gibi olan reisleri ile baş başa kaldıklarında, kâfir olup, imânı bırakıyorlardı. Böylece onlar sanki küfrü, imân mukâbilinde satın almış oluyorlardı.

Bil ki Cenâb-ı Hak birinci âyette, *"O küfre koşuşanlar.. Allah'a hiçbir zarar veremezler"*; bu âyette ise, *"İmâna karşılık küfrü satın alanlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler"* buyurmuştur. Bu tekrârın şöyle birçok faydası vardır:

a) İmana karşılık küfrü satın alanların, ilk önce kâfir olduklarında şüphe yoktur. Onlar sonra iman etmiş, daha sonra yine kâfir olmuşlardır. Bu durum, onların çok dönek, zayıf görüşlü ve az sebatlı olduklarını gösterir. Bu karakterdeki insanlardan korkulmaz, bunların bir heybeti yoktur ve bunlar kesinlikle kimseye zarar veremezler.

b) Din işi, işlerin en önemli ve en büyüğüdür. Böyle bir şeyde, insan onu yapıp yapmamaya, ancak iyice düşünüp taşındıktan sonra yönelir. Halbuki bu insanlar, böyle mühim bir meselede, en zayıf sebepler ve en tutarsız gerekçelerle, yapmaya veya yapmamaya yöneliyorlar. Bu durum ise,

onların kıt akıllı ve ahmak olduklarını gösterir. Bu gibilere, akıllılar iltifat edip değer vermezler.

c) Onların pek çoğu din meselesinde, herhangi bir şüpheden dolayı değil, aksine hasetlerinden ve dünyevî makamlar hususunda mücâdelelerinden dolayı seninle çekişirler: Ufacık dünyevî bir menfaat karşılığında, büyük âhiret mutluluğunu verecek kadar, aklı (az) olan kimse, alabildiğine ahmak demektir. Bu gibi insanlar, başkasına zarar veremezler. Bu iki âyetin tekrarındaki fayda ve mânalar işte bunlardır. Ne murat ettiğini Allah daha iyi bilir.

Kâfirlere Verilen Mühlet Onlar İçin Hayırlı Değildir

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوٓا اَنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْ ۚ اِنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ لِيَزْدَادُوٓا اِثْمًا ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿١٧٨﴾

"O kâfir olanlar, kendilerine mühlet tanımamızı sakın kendileri için hayırlı sanmasınlar. Onlara mühlet tanımamız, ancak günahlarını artırmaları içindir. Onlara hor ve hakir edici bir azap vardır" (Âl-i İmran, 178).

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabını savaştan geri bırakmak için Medine'ye gidenlerden bahsetmişti. Onlar, bazı Müslümanları ancak Uhud'da öldürülen Müslümanlar gibi öldürülmekle korkuttukları için, geri bırakabilmişlerdir. Halbuki Hak Teâlâ, bu şeytanların sözlerini, hiçbir mü'minin kabul edip değer vermeyeceğini ve mü'minin vazifesinin ancak Allah'ın lütfu ile fazlına itimat etmek olduğunu beyân etmişti. Daha sonra ise bu âyette savaşa katılmayanların geride kalmalarının, Uhud'da şehit edilenlerin öldürülmelerinden daha hayırlı olmadığını açıklamıştır. Çünkü bu geri kalış, dünyada bir hor ve hakir oluşa, kıyamette de devamlı bir azâba sebep olmuştur. Uhud'da şehit edilenlerin öldürülüşü ise, hem dünyada güzel bir övgüye, hem de âhirette bol mükafata vesile olmuştur. Binâenaleyh Müslümanları savaştan geri bırakmak isteyenlerin, dünya hayatına teşvik edip, şehit olmaktan soğutmalarını ancak cahil olanlar kabul

eder. Âyetin, kendinden önceki âyetlerle irtibatının izahı işte budur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir ve **Ebu Amr**, Kur'ân'da dört yerde, yani "وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا" (Âl-i İmran, 178); "وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ" (Âl-i İmran, 180) "لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ" (Âl-i İmran, 188) ve "فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ" (Âl-i İmran, 188) âyetlerinde tâ ile; "فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ" (Âl-i İmran, 188) âyetinde ise bâ harfinin zammesi ile "فَلَا تَحْسَبُنَّهُمْ" şeklinde kıraat etmişlerdir. **Nâfî** ve **İbn Âmir**, son âyet hariç, bu kelimeleri yâ ile, sonuncusunu ise tâ ile okumuşlardır. **Hamza** ise hepsini tâ ile okumuştur. Kıraat imamlarının bu kelimenin sîn harfini üstün veya kesire okuyuştaki ihtilaflarını, Bakara Sûresi'nde belirtmiştik. Bu kelimeyi yâ ile okuyanlar, "لَا يَحْسَبَنَّ" kelimesini fiil; "الَّذِينَ كَفَرُوا" sözünü ise fâil kabul etmişlerdir. Bu fiil, iki mef'ul veya iki mef'ulün yerini tutan bir mef'ul alır. Meselâ "حَسِبْتُ" (Zannettim) fiili ve حَسِبْتُ اَنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ "Zeyd'in gittiğini sandım"; ile حَسِبْتُ اَنْ يَقُومَ عَمْرٌو "Amr'ın kalktığını sandım" cümlelerinde olduğu gibi.

Buna göre, âyetteki اَنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْ *"Kendilerine mühlet tanımamızı, kendileri için hayırlı..."* buyruğu, fiilin iki mef'ulünün yerini tutan bir cümledir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, اَمْ تَحْسَبُ اَنَّ اَكْثَرَكُمْ يَسْمَعُونَ *"Yoksa onların çoğunu, hakikaten (söz) dinlerler mi sanıyorsun?"* (Furkân. 44) âyetidir. Bu fiili tâ ile okuyan **Hamza**'nın kıraatine göre, bu hususta söylenenlerin en güzeli, **Zeccâc**'ın şu izahıdır: Âyetteki "الَّذِينَ كَفَرُوا" (kâfir olanlar) kısmı birinci mef'ul "اَنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ" (kendilerine mühlet tanımamız) kısmı ise, birinci mef'ulden bedel "خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْ" (kendileri için hayırlı) sözü ise ikinci mef'ul olup, âyetin takdiri, وَلَا تَحْسَبَنَّ يَا مُحَمَّدُ اِمْلَاءَ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنَّ الَّذِى نُمْلِيهِ خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْ "Ey Muhammed, kâfir olanların mühletini kendileri için hayırlı sanma" şeklinde olur. Fiil ile berâber olan "اَنْ" lafzının mef'ulden bedel kılınmasının misali, وَاِذْ يَعِدُكُمُ اللّٰهُ اِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ اَنَّهَا لَكُمْ *"Hani Allah size iki tâifeden birinin muhakkak sizin olduğunu va'dediyordu"* (Enfal, 7) âyetidir. Buradaki اَنَّهَا لَكُمْ *"Sizin olduğunu..."* kısmı, *"İki taifeden birinin"* sözünden bedeldir.

İKİNCİ MESELE

"اَنَّمَا" lâfzındaki "مَا" kelimesinin şu iki şeyden biri olması muhtemeldir:

a) "اَلَّذِى" manasıdır: Buna göre takdir اَلَّذِى نُمْلِيهِ "mühlet verdiğimiz o şey.." şeklindedir. Fiilin sonundaki "هُوَ" zamiri hazfedilmiştir. Çünkü ism-i

mevsûle râci olan zamir bazen hazfedilebilir. Bu senin, اَلَّذِى رَأَيْتُ زَيْدٌ "Gördüğüm, Zeyd'dir" demen gibidir.

b) "مَا" kelimesi, kendinden sonraki kısımla birlikte mastar manasındadır. Takdiri, اَنَّ اِمْلَانِى لَهُمْ "Onlara mühlet vermemi..." şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi, "مَا" lâfzının, mâ-i mastariyye olduğunu söylemiştir. Eğer böyle olsaydı, yazı ilmine göre hakkı ayrı olarak yazılması idi. Fakat Mushaf-ı Osman'da bitişik olarak yazılmıştır. Bütün mushafların, Mushaf-ı Osman'ın hattına uyması vâciptir. Bu âyetteki "اِنَّمَا" lâfzının da bitişik olması gerekir. Çünkü buradaki "مَا" birinci "اَنَّمَا"daki mâ'nın aksine, mâ-i kâffedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"نُمْلِى" "uzatıyor ve geri bırakıyoruz" manasınadır. İmlâ, mühlet vermek ve tehir etmek demektir. **Vâhidî** (r.h) "Bu kelime, zamanın bir dilimi (müddeti) manasına gelen "اَلْمَلْوَةُ" kelimesinden iştikâk etmiştir. Meselâ مَلَوْتُ مِنَ الدَّهْرِ مَلْوَةً وَمِلْوَةً وَمَلَاوَةً وَمِلَاوَةً "Bir müddet mühlet verdim" denilir. Bu mastarların hepsi aynı manadadır. **Esmâ'i** de, "Meselâ, zaman uzadığında اَمْلٰى عَلَيْهِ الزَّمَانُ "Zaman ona uzadı" denilir; birisi için mühlet uzatıldığında اَمْلٰى لَهُ "O, ona mühlet verdi" denilir" demiştir. **Ebu Ubeyde**, "Geniş ve uzun yer manasında "اَلْمَلَا" kelimesi ile, gece ve gündüz manasında olan "مَلَوَانُ" kelimesi de bu köktendir" demiştir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Âyetin Kadere Delâleti**

Âlimlerimiz, bu âyeti kaza ve kader meselesinde, pek çok yönden delil getirmişlerdir:

1- Bu mühlet verme, zamanı uzatmadan ibarettir. Şüphe yok ki bu da Hak Teâlâ'nın fiillerindendir. Âyet, bu mühlet verişin, bir hayır olmadığını açıkça beyân etmektedir. Bu da, Allahu Teâlâ'nin hayır ile şerrin yaratıcısı olduğuna delâlet etmektedir.

2- Hak Teâlâ, bu mühlet verişten maksadın, onların günahlarını, azgınlıklarını ve haddi aşmalarını artırmaları olduğunu açıkça beyân etmektedir. Bu da, küfrün ve isyanın da Allah'ın irâdesi ile olduğunu gösterir. Cenâb-ı Allah, bu hususu daha sonra, *"Onlara hor ve hakîr edici bir azap vardır"* yani, "Biz onlara, günahlarını artırsınlar ve onlar için hor-hâkir kılıcı bir azap olsun diye mühlet verdik" buyruğu ile te'kid etmiştir.

3- Cenâb-ı Hak, onlar için olan mühlet verişte onlara bir hayır olmadığını bildirmiştir. Çünkü onlar, ancak devamlı isyan ve azgınlıklarını artırırlar. Bu hayrın mevcut olması ile birlikte, Allah'ın haber verdiği şeyin aksini yapmak, iki zıt şeyi bağdaştırmak olur ki; bu imkânsızdır. Onlar, bu mühlet tanımanın ve bununla mükellef olmalarının yanı sıra, hayra ve tâate kâdir olmasalardı, mühlet verişin kendisinde, Mu'tezile'nin görüşünün bâtıl olmasının bulunması gerekirdi.

Mu'tezile'nin itirazı

Mu'tezile şöyle demektedir:

Birinci yönden âyetin delil getirilişine gelince, bu âyet "Bu mühlet verme hayırlı değildir" manasına gelmez. Âyetten murat, "Bu mühlet veriş, "Onların, şehitlerin Uhud günü ölmeleri gibi, ölmelerinden daha hayırlı değildir" şeklindedir. Çünkü buradaki bu âyetler, daha önceki âyetlerde de izah edildiği gibi, Uhud hâdisesi ve münâfıkların mü'minleri cihattan geri koymaları hakkındadır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak kâfirlerin bu dünyada bir müddet daha yaşatılmalarının ve kendilerine mühlet tanınmasının, şehitler gibi ölmelerinden onlar için daha hayırlı olmadığını beyân etmektir. Bu mühlet tanıyışın, o ölümden daha hayırlı olmadığını söylemek, bu mühlet verişin kendisinin hayırlı olmamasını gerektirmez.

İkinci yönden âyetin delil getirilişine gelince, "Bu âyetten maksat, o mühlet verişin, kâfirlerin küfre ve fâsıklığa daha fazla dalmaları için olduğunu beyân etmek değildir. Bunun delili ise, *"Ben, cinleri de, insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zâriyat, 56) âyeti ile, *"Biz, hiç bir peygamberi, Allah'ın izniyle kendilerine itaat olunmasından başka bir hikmetle göndermedik"* (Nisâ, 64) âyetidir. Aksine, âyet birkaç mânaya muhtemeldir:

a) Âyetteki lâm harf-i cerrinin, âkibet (tâ ki...) manasına alınmasıdır. Bu tıpkı, فَالْتَقَطَهُ اٰلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Firavun'un adamları, sonunda kendilerine bir düşman ve bir dert olsun diye onu yitik olarak bulup aldılar"* (Kasas, 8); *"Andolsun ki biz, cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır"* (A'râf, 179) ve وَجَعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ *"Onlar, işin sonunda, Allah yolundan saptırmak için Allah'a eşler koştular"* (İbrahim, 30) âyetlerindeki lâm harf-i cerleri gibidir. Halbuki müşrikler, saptırmak için değil, hidâyete erdiklerini zannederek şirk koşmuşlardır. Yine "Benim sana

va'z u nasihatım, neticesi bu olduğuna göre sanki ancak fasıklıkta devamını sağlamak için olmuş" denilir.

b) Bu sözde, bir takdim-tehir vardır. Buna göre takdir, "Kâfirler, bizim kendilerine mühlet verişimizin, günahlarını artırmaları için olduğunu sanmasınlar. Biz onlara ancak kendilerine bir hayır olsun diye mühlet tanıdık" şeklindedir.

c) Allahu Teâlâ, onların bu mühlet esnasında ancak isyan ve azgınlıkta devamlarını artıracaklarını bildiği halde, onlara mühlet verince, bu durum, sanki bu maksattan ötürü mühlet tanıyanın fiiline benzemiş olur. Müşâbehet (bir şeyi benzediği şey ile ifâde etmek), güzel mecâzi ifâde sebeplerinden birisidir.

d) O muarızlara (Ehl-i Sünnete) karşı sorduğumuz şu sorudur: Âyetteki لِيَزْدَادُوا إِثْمًا *"günahlarını artırmaları için..."* ifâdesinin lâm'ı, ümmetin icmâ'ına göre garaz (için) manasına değildir. Fakat Ehl-i Sünnetin görüşüne gelince, onlar Allah'ın fiillerini birtakım maksatlara (garazlara) bağlamayı tercih ediyorlar. Fakat biz, Allah'ın fiillerinin, yorgunluk ve elem verme gibi maksatlara bağlanamayacağını söylüyoruz. Hatta bize göre Allahu Teâlâ, bir fiili, ancak ihsân (iyilik) maksadıyla yapar. Durum böyle olunca, bu lâm'ın bir ta'lil ve garaz (için) manasına hamledilemeyeceğinde bir icmâ bulunmuş olur. Bu durumda da, sizin delil olarak ileri sürdüğünüz hususlar sâkıt olur. Bundan sonra, "Ya, bu lâm'ın manası nedir?" diyenin sözüne iltifat edilmez. Çünkü istidlâl eden kimse, bu istidlâlini lâm'ın, ta'lil (için) manasına oluşuna binâ etmiştir: Binâenaleyh lâm'ın ta'lil manasına olduğu bâtıl olunca, onun istidlâli de sâkıt olur.

Üçüncü yönden delil getirişleri ki bu, Allah'ın bunda bir hayır olmadığını haber vermesi ve bilmesi meselesidir. Bu da, şununla tezât teşkil eder: Eğer kul bir fiilden men edilmişse, şüphesiz Allah onu men etmiş olur. Bu durumda da, Allah'ın ihtiyar sahibi değil, mûcib olması gerekir ki, bu da icmâ ile batıldır."

Mu'tezile'ye Karşı Ehl-i Sünnetin Cevabı

Mu'tezile'nin **Birinci iddiasına** şöyle cevap verilir: "O kâfir olanlar, kendilerine mühlet tanımamızı, sakın kendileri için hayırlı sanmasınlar" âyeti, bu mühlet tanıyışın kendisinde hayır olmadığı manasınadır, yoksa bunun başka bir şeyden dolayı hayır olmadığı manasında değildir. Çünkü mübalağa sîgası ancak bir râcih (tercih eden) ve mercûh (tercih edilen)

söz konusu olduğu zaman zikredilebilir. Allahu Teâlâ burada, bu iki şeyden sadece birini zikrettiğine göre, anlıyoruz ki bu ifâde, o mühlet verişin başka bir şeyden dolayı hayır olmadığını göstermek için değil, hiçbir hayır olmadığını beyân etmek içindir.

Mu'tezile'nin ikinci iddiasına gelince ki bu onların, *"Ben, cinleri de, insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zâriyat, 56) ve *"Biz, hiçbir peygamberi, Allah'ın izniyle kendilerine itaat olunmasından başka bir hikmetle göndermedik"* (Nisâ, 64) âyetlerine tutunmalarıdır. Bunun cevabı şöyledir: "Bizim delil olarak getirdiğimiz âyet "has" (hususî manalı) bir âyettir, sizin zikrettiğiniz âyet ise "âmm" (umûmi manalı) bir âyettir. Hâs olan âyet, delâleti umumî olan âyetten öncedir."

Mu'tezile'nin **Üçüncü iddiasına**, yani buradaki lâm harfini "âkibet" manasına almalarına gelince, bu, âyetin zâhirini bir tarafa bırakmak demektir. Hem şu aklî delil de onların görüşünü bâtıl kılar: Çünkü Allahu Teâlâ, o kâfirlerin azgınlık ve isyan ile mevsuf olduklarını kesin olarak bilince, bu mutlaka böyle olur. Çünkü Allah'ın bildiği şeyin, bildiği şekilde tahakkuk etmesi vâcip, etmemesi ise imkânsızdır. İmkânsız olan bir şeyi irâde etmek de imkânsızdır. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ'nın onların imân etmelerini murat etmesi imkânsız, azgınlık ve isyanlarının artmasını murat etmesi ise vacip olur. Bu durumda da لِيَزْدَادُوا *"artırmaları için"* ifâdesindeki lâm harf-i cerrinin ta'lil için getirildiği ve bunun lâm-ı âkibet olamayacağı sabit olur.

Mu'tezile'nin âyette bir takdim-tehir olduğu şeklindeki dördüncü iddialarına ise şu üç şekilde cevap verilir:

a) Âyette bir takdim-tehir olduğunu iddia etmek, âyetin zâhirini terk etmektir.

b) **Vâhidî** (r.h) şöyle der: "Bu, Cenâb-ı Hakk'ın; "اَنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْ" ifâdesindeki "اَنَّمَا" lâfzını kesreli olarak; "اِنَّمَا نُمْلِى لَهُمْ لِيَزْدَادُوا اِثْمًا" ifadesindeki "اِنَّمَا" lâfzını da fethalı olarak "اَنَّمَا" şeklinde okunması halinde ancak yerinde olur. Halbuki böyle bir kıraat yoktur."

c) Biz kesin aklî delil ile, Cenâb-ı Hakk'ın bu mühlet verişten muradının, imânın değil de tuğyânın bulunması olması gerektiğini beyân etmiştik. Bundan dolayı âyette bir takdim-tehir bulunduğunu söylemek, hem âyetin zâhirini bırakmak, hem de kesin akli delilin hilâfına olan bir şeyi gerekli görmek olur.

Mu'tezile'nin, âyetteki lâm harf-i cerrinin ta'lil manasına alınamayacağı şeklindeki **beşinci iddialarına** da şöyle cevap veririz: Bize göre Allah'ın fiillerini, kullardan sudûr edecek bir gaye sebebi ile olduğunu söylemek imkânsızdır. Fakat Cenâb-ı Hakk'ın, bir fiili ondan başka bir şey meydana gelsin diye yapması imkânsız değildir. Hem Allahu Teâlâ'nın, *"Onlara mühlet tanımamız, ancak günahlarını artırmaları içindir"* buyruğu, bu mühlet tanıyıştan maksadın, onlara hayrı ulaştırmak ve onlara iyilikte bulunmak olmadığı hususunda açık bir delildir. Halbuki Mu'tezile bunun aksini söylüyor. Binâenaleyh bu âyet, işte bu bakımdan, Mu'tezile aleyhine bir hüccettir.

Mu'tezile'nin, "Bu, Allah'ın fiilleri ile çelişki teşkil eder" şeklindeki **altıncı iddialarına** da şu şekilde cevap veririz: Sonradan olan varlıkların yaratılışında kudret-i ilâhiyyenin tesiri, Allah'ın o şeyin olmayacağını bilmesinden önce gelir. Binâenaleyh ilm-i ilâhinin, kudret-i ilâhiyyeye mâni olması mümkin değildir. Fakat kula gelince, kulun kendi fiilini meydana getirmede kudretinin tesiri, Allah'ın, kulun yapmak istediği o fiilin meydana gelmeyeceğini bilmesinden sonradır. Binâenaleyh Allah'ın bu bilgisi, kulun o fiili yapmasına mâni olur. Bu âyetle ilgili münâkaşanın hepsi bundan ibarettir.

ALTINCI MESELE

Âlimlerimiz, kâfirler hakkında dini nimetlerden herhangi birisini vermenin Cenâb-ı Allah için bir mecburiyet olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir. Allahu Teâlâ'nın, kâfirlere dünyevi nimetlerden vermesi gerekli olup olmadığı meselesinde âlimlerimiz farklı görüşlere sahiptirler. Bunun Allah'a gerekli olmadığını söyleyenler, işte bu âyeti delil getirmiş ve şöyle demişlerdir: "Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın bu dünyada kâfirin ömrünü uzatmasını ve onu çeşitli muratlarına ulaştırmasının bir nimet olmadığına delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ, bunlardan hiçbirinin o kâfir için hayır olmadığını açıkça bildirmektedir. Bunun böyle olduğunu akıl da gösterir. Zira birisine zehirli bir hurma tatlısı ikram eden kimsenin, bu ikramı bir nimet verme sayılamaz. Bundan dolayı, Allah'ın kâfire dünyevî nimetler vermesinin maksadı, âhiret cezasını (artırma) olunca, bunlardan hiçbiri gerçekte nimet olamaz. Allahu Teâlâ'nın, kâfirlere birçok nimetler verdiğini ifâde eden âyetlere gelince, bütün bu âyetler, o şeylerin zahiren nimet oluşuna hamledilmiştir. Bu âyet ile, o gibi âyetlerin arası ancak, "o nimetler zâhiren nimet olup, gerçekte bir belâ ve gazap sebebidirler" denilerek bulunur. Allah en iyi bilendir.

Allah İyiyi Kötüyü Ayırt Etmek İçin İmtihan Eder

مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلٰى مَآ اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبِى مِنْ رُسُلِهٖ مَنْ يَشَآءُ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ ۚ وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿١٧٩﴾

"Allah mü'minleri, sizin üzerinde bulunduğunuz (şu halde) bırakacak değildir. Nihâyet pis olanı temiz olandan ayıracaktır. Allah size gaybı bildirecek değildir, fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçer. Binâenaleyh siz Allah'a ve peygamberlerine inanın. Eğer inanır ve ittikâ ederseniz, size çok büyük bir mükâfat var" (Âl-i İmran, 179).

Bil ki bu âyet Uhud hadisesi ile ilgili âyetlerin en son kısmıdır. Allahu Teâlâ, o hadisede meydana gelen ölüm, bozgun, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ağır yaralı oldukları halde, ashabını düşmanı takibe davet edişi, daha sonra onları **Ebu Süfyan**'a verilen sözü yerine getirmek için Bedr-i Suğra'ya gitmeye çağırışı ve bütün bunların mü'min ile münafığın birbirinden ayırt edilmesine bir delil oluşu gibi durumları haber vermiştir. Çünkü münâfıklar korkmuşlar, geri dönmüşler ve Müslümanlardan çok kişinin ölüşünü dillerine dolamış, daha sonra da savaşa katılmadıkları gibi, mü'minleri tekrar cihada gitmekten alıkoymaya uğraşmışlardır. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ, sizi münafıklarla birlikte ve onları siz ehl-i imandan oldukları iddia eder vaziyette bırakmasının, hikmetine uygun düşmeyeceğini, aksine, mü'min ile münafık birbirinden ayırt edilebilsin diye bu hâdiseleri meydana getirmesinin hikmeti gereği olduğunu haber vermiştir ki işte âyetin, önceki âyetlerle irtibatı budur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE: **179. Âyette Kıraat Farkı ve Her Bir Kıraatin Hücceti**

Hamza ve **Kisâi,** şeddeli olarak "يُمَيِّزَ" şeklinde okumuşlardır ki, Kur'ân'ın her yerinde bu fiili bu şekilde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise, birinci yâ'nın fethası, mîm harfinin kesresi ve ikinci yâ'nın sükûnu ile ve şeddesiz olarak "يَمِيزَ" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî** (r.h), fiilin her iki şeklinin de kullanıldığını, meselâ مِزْتُ الشَّىْءَ بَعْضَهُ مِنْ بَعْضٍ "o şeyin, bir kısmını bir kısmından ayırt ettim" ve اَنَا اَمِيزُهُ مَيْزًا "Ben onu ayırt ettim"; اُمَيِّزُهُ تَمْيِيزًا

"Onu temyiz edip, iyice ayırt ettim" denildiğini, مَنْ مَازَ اَذًى عَنْ طَرِيقٍ فَهُوَ لَهُ صَدَقَةٌ *"Kim, herhangi bir yoldan, eziyet veren bir şeyi giderir ise, bu onun için bir sadakadır"*[68] hadis-i şerifindeki kelimenin de aynı kökten olduğunu söylemiştir.

Bu fiili, "يَمِيزَ" şeklinde okuyanların delili, fiilin sülâsinin hem lâfız bakımından daha hafif olması, hem de sülâsî mezid sîgasının manasını ifâde etmesidir. Onlar, "Binâenaleyh bu şekilde okumak daha evladır" demişlerdir. **Ebu Zeyd, Ebu Amr**'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Bu fiili şeddeli okumak "kesret (çokluk)" manasından dolayıdır. Fakat bir şeyin bir şeyden ayırt edilmesinde, şeddesiz olarak "يَمِيزُ" fiili kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak da burada, حَتّٰى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ *"Nihâyet pis olanı temiz olandan ayıracaktır"* buyurmuş ve iki şey zikretmiştir. Bu bazı dilcilerin, "fark" ile "tefrik" kelimeleri hakkında söyledikleri husus gibidir. Yine Cenâb-ı Hak, وَامْتَازُوا الْيَوْمَ *"Bugün siz ayrılın"* (Yâsîn, 59) buyurmuştur ki, "اِمْتَازَ" bu fiilin mutâvaat sigasıdır."

Filli şeddeli okuyanların delili ise şudur: Şeddeli okuyuş, teksir (çokluk) ve mübalağa manasından dolayıdır. Mü'min ve münafıkların sayısı çoktur. Binâenaleyh bu fiili burada şeddeli okumak daha evlâdır. Âyette "tayyib" (temiz) ve habis (pis) lâfızları, her ne kadar müfred olarak getirilmiş ise de, bunlardan "cins" manası kastedilmiştir. Bundan dolayı, bu kelimelerden kastedilen bir mü'min ile bir münafık değil, bütün mü'min ve münâfıklardır.

***İKİNCİ MESELE:* Mü'minle Münâfığın Nasıl Ayırt Edildiği**

Biz âyetin manasının, "Ey mü'minler, Allah, pis olan temiz olandan, yani münafık mü'minden ayrılıncaya kadar, sizi, üzerinde olduğunuz halde, yani mü'min ile münafığın birbirine karışık olması ve benzeri haller üzere bırakacak değildir" şeklinde olduğunu söyledik. Âlimler, mü'min ile münâfın nasıl ayırt edildiği hususunda ihtilâf etmiş ve şu görüşleri serdetmişlerdir:

a) Bu, Allah'ın, çeşitli sıkıntı, musibet ve ölümler verip, onları bozguna uğratmasıyla olmuştur. Binâenaleyh mü'min olan, Allah'a imâna ve Resûlullah'ı tasdike bunlardan sonra da devam etmiş, münâfık ise nifâk ve küfrünü ortaya koymuştur.

b) Hak Teâlâ, mü'minlere yardım edeceğini ve kâfirleri zelîl kılacağını va'detmiştir. Binâenaleyh İslâm kuvvet bulunca, İslâm'ın devleti yücelmiş,

68 Bu anlamda hadisler için bkz: **Buharî**, Mezâlim, 24; Ahmed İbn Hanbel, **Müsned**, IV/422, 423.

küfür ve kâfirler ise zelil ve perişan olmuşlar ve böylece de bu ayrılma gerçekleşmiştir.

c) Buna delâlet eden emare ve ipuçlarının bulunmasıdır. Meselâ Müslümanlar İslâm'ın güç ve kuvvet bulmasıyla sevinirler, münâfıklar ise bundan gam ve keder duyarlar.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Bu Ayırt Etme Kat'i Değil de Zannî Kalır**

Burada şöyle bir soru vardır: Bu ayırma işi, iyice ortaya çıkarsa, münâfıkların küfrü de ortaya çıkmış olur. Münâfıkların küfrünün ortaya çıkması ise, onların münafık olarak kalmalarına mânidir. Eğer bu ayırt etme işi, iyice açık olmaz ise, o zaman da Allah'ın bu va'di gerçekleşmemiş olur? Buna şöyle cevap veririz: Bu, kat'î bir ayrılışı değil de, zannî bir ayrılışı ifâde etmesi bakımından tahakkuk etmiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا كَانَ اللهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ *"Allah size gaybı bildirecek delildir"* buyurmuştur ki, Subhânehû ve Teâlâ, bu ayırma işini yapacağını bildirmiş ve daha sonra bu buyruğu ile, bu ayırma işinin, Allah'ın sizi gaybına muttali kılıp da "falan münâfıktır, falan da mü'mindir; falan cennetlik, falan da cehennemliktir" diyebileceğiniz bir şekilde olmayacağını beyân etmiştir. Çünkü Sünnetullah, Allah'ın cahil insanları gaybına muttali kılmamak üzere cereyan etmektedir. Hatta sizin için bu ayırma işini bilmenin tek yolu, yukarıda zikrettiğimiz, mü'min ile münâfığın ayrılmasını sağlayan çeşitli bela ve musîbetlere uğramak gibi imtihanlardır. Fakat bunu, gayba muttali olma yoluyla bilmek, ancak peygamberlerin özelliklerindendir.

İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنَّ اللهَ يَجْتَبِى مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ *"Fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçer"* buyurmuştur. Bu, "Allah, peygamberlerinden dilediğini seçer ve sadece onlara, "şunlar mü'min, şunlar da münâfıktır" şeklinde insanları tanıma bilgisini verir" manasındadır. Bu cümlenin şu manada olması da muhtemeldir: "Allahu Teâlâ, peygamberlerinden dilediğini seçer ve böylece insanları, ellerindeki şeriatlerle imtihan eder. İmtihan neticesinde de bu iki grup birbirinden ayrılmış olur."

Bu âyet şu manaya da gelebilir: "Allah sizin hepinizi, peygamberin bildiği miktarda gaybı bilen kimseler kılmamıştır ki sizler peygamberlerden müstağnî olasınız. Aksine O, kullarından dilediğine peygamberliği verir, sonra diğer insanları o peygamberlere itaatle mükellef kılar."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاٰمِنُوا بِاللهِ وَرُسُلِهِ *"Öyleyse siz Allah'a ve peygamberlerine inanın"* demiştir. Bu emirden maksat şudur: Münâfıklar, Uhud'da

meydana gelen o arzu edilmeyen hâdiseler sebebiyle, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine ta'n etmişlerdi. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ, bu hâdiselerde habîs (pis) olan münâfığın, tayyib (temiz) olan mü'minden ayrılması gibi birtakım faydaların bulunduğunu beyân buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, münâfıkların ileri sürdükleri şüphelerine bu şekilde cevap verince, *"Öyleyse Allah'a ve peygamberlerine inanın"* demiştir. Bu, "Bütün deliller, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine delâlet edip, O'nun nübüvvetini ta'n hususunda ileri sürdüğünüz o şüpheye de biz cevap verince, geriye size, sadece Allah'a ve peygamberlerine iman etmek kalmıştır" demektir. Allahu Teâlâ, şu incelikten ötürü "peygamberine" değil de *"peygamberlerine"* demiştir: Kişiyi, peygamberlerden birisinin peygamberliğini ikrâr ve itirafa götüren yol sadece mu'cizedir ki bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'de de vardır. Bundan dolayı, peygamberlerden her birinin peygamberliğini kabul etmek gerekir. İşte bu nükteden ötürü Hak Teâlâ, *"Peygamberlerine..."* buyurmuştur. Bundan maksat, bütün peygamberlerin nübüvvetini ispat etmenin yolunun tek olduğuna dikkat çekmektir. Binâenaleyh onlardan herhangi birinin peygamber olduğunu kabul eden kimsenin, hepsinin peygamberliğini kabul etmesi gerekir. Cenâb-ı Allah, insanlara bunu emredince, peşi sıra mükafaat va'dini getirerek, وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظِيمٌ *"Eğer inanır ve ittika ederseniz, size çok büyük bir mükâfat var"* buyurmuştur ki, bunun ne demek olduğu açıktır.

Hakkı Verilmeyen Mallar Ateş Olup Ahirette Sahibinin Boynuna Dolanacak

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَآ اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهٖ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿١٨٠﴾

"Allah'ın fazl-u (kereminden) kendilerine verdiğinde cimrilik edenler, sakin bunun kendileri için bir hayır olduğunu sanmasınlar, aksine bu onlar için bir şerdir. Onların cimrilik ettikleri şeyler, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah, ne yaparsanız hakkıyla haberdardır" (Âl-i İmran, 180).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyetlerde cihat uğrunda canların harcanmasına iyice teşvik edince, bu âyette de cihat uğrunda mal harcamaya teşvik etmeye başlayarak, Allah yolunda malını harcamak istemeyip cimrilik edenler için şiddetli vaîdinin söz konusu olduğunu bildirmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza bu kelimeyi, tâ ile "وَلَا تَحْسَبَنَّ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, yâ harfi ile "وَلَا يَحْسَبَنَّ" şeklinde okumuşlardır. **Zeccâc**, "**Hamza**'nın kıraatine göre mana, وَلَا تَحْسَبَنَّ يَبْخَلُ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ خَيْرًا لَهُمْ "Cimrilik edenlerin cimriliklerinin onlar için hayırlı olacağını sanma.." şeklindedir. Buna göre, يَبْخَلُونَ *"Cimrilik edenler.."* sözü delâlet ettiği için, "بُخْلٌ" (cimrilikleri) ifâdesi hazfedilmiştir. Yâ ile okuyanların kıraatine göre ise şu iki izah yapılabilir:

a) Bu fiilin, fâili olan zamirin mercii ya Allah Resûlü veya herhangi bir kimsedir. Buna göre âyetin manası, "Allah'ın Resûlü veya herhangi bir kimse, cimrilik edenlerin cimriliğinin onlar için hayır olacağını sanmasın" şeklindedir.

b) Bu fiilin fâili, "cimrilik edenler"dir. Buna göre, âyette mef'ûl hazfedilmiş olup, takdiri, "cimrilik edenler cimriliklerinin kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar" şeklindedir. "Cimrilik edenler" ifâdesi kendisine delâlet ettiği için, mef'ûl hazfedilebilmiştir. Bu, bir insanın مَنْ كَذِبَ كَانَ شَرًّا لَهُ "Kim yalan söylerse, o onun için bir şer olur, yani onun yalanı bir şer olur" sözü gibidir. Şu şiirler de bunun gibidir: إِذَا نُهِيَ السَّفِيهُ جَرَى إِلَيْهِ "Akılsız, bir şeyden nehyolunduğu zaman, ona doğru gider" yani o sefeh'e, akılsızlığa doğru gider. **Ferrâ** da şu beyti nakletmiştir:

هُمُ الْمُلُوكُ وَابْنَاءُ الْمُلُوكِ هُمْ وَالْآخِذُونَ بِهِ وَالسَّادَةُ الْأُولَى

"Onlar padişahlardır. Padişahoğulları da onlardır. O (mülkü) alanlar ve ilk efendilerdir." **Ferrâ** bu şiirdeki "بِهِ" (onu) lâfzı ile, "mülkü" manasını kastetmiştir. Fakat daha önce melîklerden bahsedildiği için, bunu açıkça söylememiştir.

İKİNCİ MESELE

هُوَ خَيْرًا لَهُمْ *"Bu kendileri için bir hayır..."* ifâdesindeki hüve zamirine, Basralılar "zamir-i fasıl", Kûfeliler ise "zamir-i imâd" adını vermişlerdir. Çünkü daha önce, "cimrilik edenler" ifâdesinin zikredilmesi, sanki cimriliğin zikredilmesi gibidir. Buna göre adeta, "Cimrilik edenler, bu cimriliklerini kendileri için bir hayır sanmasınlar" denilmektedir. Bu hususta sözün özü

şudur: Hem mübtedanın hem de haberin bir hakikati vardır. Mübtedanın hakikatinin, haberin hakikati ile tavsif edilmesi, mübtedanın ve haberin hakikatinden farklı bir şeydir. Binâenaleyh bu tavsif, her iki şeyin kendisinden fazla bir mana olunca o tavsife delâlet eden üçüncü bir sîganın olması gerekir ki bu da "hüve" (o) kelimesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki âyet, herhangi bir hayır ve menfaat hususunda cimrilik etmenin kınandığına delâlet etmektedir. Bu hayır mal da olabilir, bir ilim de olabilir.

Birinci görüşe göre, bu vaîd malda cimrilik yapmadan ötürüdür. Buna göre âyetin manası, "O cimrilik edenler, cimriliklerinin kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Aksine bu onlar için bir şerdir. Çünkü onların cimriliğinin cezâsı, kendi aleyhlerine olacaktır" şeklindedir. Bu da Hak Teâlâ'nın, *"Onların cimrilik ettikleri şeyler, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır"* buyruğu ile kastedilen hususdur. Hem bu mallar onların yanında da kalmayacaktır ki bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır"* buyruğu ile kastedilen hususdur.

İkinci görüşe göre bu cimrilikten murat, ilimde yapılan cimriliktir. Çünkü Yahudîler, Hz. Muhammed (s.a.s)'in Tevrat'taki sıfatlarını gizliyorlardı. Binâenaleyh bu gizleyiş bir cimriliktir. Meselâ, "Falanca ilminde cimrilik yapıyor" denilir. İlmin, Allah'ın bir lütfu olduğunda şüphe yoktur. Cenâb-ı Hak, *"(Allah) sana (evvelce) bilmediklerini öğretti. Allah'ın senin üzerindeki lütf-u inâyeti çok büyüktür"* (Nisa, 113) buyurmuştur. Hem sonra Cenâb-ı Allah, Tevrat ve İncil'de olan şeyleri Yahudî ve Hristiyanlara öğretip bildirmiştir. Bundan dolayı onlar, bu iki kitapta bulunan Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamber olarak gönderileceği müjdesini gizleyince, bu bir cimrilik olmuş olur.

Bil ki birinci görüş daha uygundur. Bunun evlâ olduğuna şu iki husus da delâlet eder:

a) Allahu Teâlâ, *"Onların cimrilik ettikleri şeyler, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır"* buyurmuştur. Biz buradaki cimriliği, ilimde yapılan cimrilik olarak alırsak, âyeti tefsir ederken mecâzi manayı vermeye mecbur oluruz. Fakat onu malda yapılan cimrilik olarak alırsak, mecâzi mana vermeye mecbur olmayız. Bundan dolayı birinci görüş daha evlâ olur.

b) Âyeti, maldaki cimrilik manasında alırsak, bu, malı cihatta harcama hususunda bir teşvik olmuş olur ve böylece de, âyetin kendinden önceki

âyetlerle ilgisi güzel bir şekilde kurulmuş olur. Fakat biz onu, Yahudîlerin Tevrat'taki şeyleri gizlemeleri manasına alırsak, bu ilgi kopmuş olur veya zorlanarak bir ilgi kurulabilir. Binaenaleyh birinci görüş daha evlâ olur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Cimriliğin Tarifi ve Hududu**

Âlimlerin ekserisi, cimriliğin, farz ve vacip olan şeyi vermemekten ibaret olduğunu ve nâfile olanı vermemenin cimrilik olmadığı kanaatindedirler. Onlar bu görüşlerine delil olarak şunları getirmişlerdir:

1- Bu âyet, cimrilik hakkında çok şiddetli bir tehdit ifâde etmektedir. Böyle şiddetli bir vaîd ise ancak vacip olanı yapmamaya uygundur.

2- Allahu Teâlâ, cimriliği kınamış ve ayıplamıştır. Halbuki nafile olan bir şeyi (sadakayı) vermeyen kimsenin kınanması ve ayıplanması câiz değildir.

3- Allahu Teâlâ, daima lütuf ve ihsanda bulunur. Çünkü onun lütfedebileceği şeylerin sınırı yoktur. Varlık alemine çıkan her şey sonludur. Binâenaleyh, şüphe yok ki Cenâb-ı Hak, her an lütfetmemektedir. Eğer lütfetmemek cimrilik olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın da cimrilikle tavsif edilmesi gerekirdi ki O, bundan münezzehtir.

4- Hz. Peygamber (s.a.s), وَاَىُّ دَاءٍ اَدْوَأَ مِنَ الْبُخْلِ *"Cimrilikten daha ileri hangi hastalık vardır?"*[69] buyurmuştur. Nâfile olan bir şeyi yapmayanın, "cimri" diye tavsif edilemeyeceği malumdur.

5- Lütfu terk eden, şayet cimri sayılsaydı, çok malı olan insanın, ancak bütün malını vermek suretiyle cimri olmaktan kurtulabilmesi gerekirdi.

6- Cenâb-ı Hak, *"Kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcarlar"* (Bakara, 3) buyurmuştur ki bu âyetteki "مِنْ" harf-i cerri teb'iz (kısmiyyet) manasınadır. Binâenaleyh bu ifâdeden maksat, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği şeylerden "bir kısmını" infak eden kimseler olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu kimselerin sıfatları hakkında, *"İşte onlar, Rablerinden (gelen) hidâyetin tam üzerindedirler"* (Bakara, 5) buyurmuş ve onların hidâyete erip, felâha kavuştuklarını bildirmiştir. Eğer nâfile olanı yapmayan kimse, kınanmış bir cimri sayılsaydı, böyle denilmezdi. Bundan dolayı bu âyet ile, cimriliğin "vacip olanı yapmamak ve vermemek" manasına olduğu ortaya çıkmaktadır.

Fakat vâcip olan infaklar pek çoktur:

69 **Buhâri,** Humus, 15.

a) İnsanın hem kendisi, hem de bakmakla mükellef olduğu kimseler için yapacağı harcamalar.

b) Zekâta giren infaklar.

c) Müslümanların, canlarına ve mallarına kasteden bir düşmanı defetmek mecburiyetinde kaldıklarında, düşmanı savuşturabilecek Müslümanlara mallarını infak etmeleri vaciptir. Çünkü bu, insanın, kendisinden bir zararı savuşturması gibidir.

d) Bir Müslüman çok muhtaç olduğunda, diğer Müslümanların, ona hayatını sürdürecek kadar mal vermeleri vaciptir. İşte bütün bu infak çeşitleri, vacip infaklardan olup, onu yerine getirmemek cimrilik babından sayılır. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"Onların cimrilik ettikleri şeyler, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bu vaîdin tefsiri hususunda bazı vecihler bulunmaktadır:

1- Bu ifâdeyi zahiri manasına hamletmek. O da şu şekilde olur: Allahu Teâlâ, onlara azaplarına sebep olacak bir tasma takar. Denildi ki, Allahu Teâlâ bu mallarını, boyunlarına dolanmış olan tasmalar gibi yılanlar şekline sokacaktır. Bu yılanların, onların bedenlerinin diğer yerlerine de sarılması mümkündür. Bu malların, boyunlarında bir yılan gibi olması, önce zekâtı ödemenin lüzûmunu kabul edip, sonra da onu ödememelerinden ötürüdür. Yılanların, bedenlerinin diğer yerlerini sarması ise, mallarını sımsıkı tutup ayırmak istememeleri yüzündendir. Böylece bu yılanlar onların mallarının yerine geçmiş olur. Sanki onlar, o yılanları iyice kucaklamışlar ve kendilerine iyice bitiştirmişlerdir. Bunun, onların boyunlarına dolanmış ateşten bir tasma olması da mümkündür. Bunun bir benzeri de, *"O gün o malları, cehennem ateşinin içinde, onların üzerinde kızdırılacak ve bunlarla onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak"* (Tevbe, 35) âyetidir. **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Verilmeyen o zekâtlar, onların boyunlarında, onları sokan ve onlara "Ben, dünyada iken cimrilik edip vermediğin zekâtım" diyen, başında iki siyah benek bulunan, tasma şeklinde bir yılan haline getirilir."

2- *"Boyunlarına dolanacaktır"* buyruğunun tefsiri hakkında **Mücâhid**: "Onlar, kıyamet günü, cimrilik ettiği o zekâtı vermekle mükellef

kılınacaklar" demiştir. Bunun bir misali de **İbn Abbas** (r.a)'ın, Bakara 184. âyeti, وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ فِدْيَةٌ "Mükellef olanlara fidye gerekir" şeklinde okuyuşudur. Müfessirler, bu kıraatin, "mükellef olup da ona güç yetiremeyenler..." manasında olduğunu söylemişlerdir. Buna göre; "سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ" buyruğu da, "Onlar, vermedikleri zekâtı, yapamayacakları bir zamanda vermekle emrolunurlar ki, bu, "Bunu yapabileceğiniz zaman yapmalı değil miydiniz?" manasında bir azarlama olur.

3- Bu tabirin manası, "Onlar, bunun günahını âhirette kabullenecekler" şeklindedir. Bu, temsili bir mana olup, aslında bir tasma söz konusu değildir. Meselâ, "Falan, falancanın boynunda bir tasma gibidir" denilir. Araplar, bir şeyin birisinin boynunda olduğunu söylemekle, o şeyin gerekliliği manasını te'kid ederler. Meselâ, "Bu işi senin boynuna sardım, bu işi sana gerdanlık yaptım" deyişleri de bu manadadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Herkesin amelini kendi boynuna doladık"* (İsra, 13) buyurmuştur.

4- Âyette geçen cimriliği, ilimde yapılan cimrilik manasına alırsak, "boyunlarına dolanacaktır" tabiri, "Allahu Teâlâ, onların boyunlarına ateşten bir tasma takar" manasında olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) de, مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ يَعْلَمُهُ فَكَتَمَهُ اَلْجَمَهُ اللّٰهُ بِلِجَامٍ مِنَ النَّارِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"Bir kimseye bildiği bir şey sorulur da o da onu gizlerse, Allah, kıyamet günü ona ateşten bir gem vurur"*[70] buyurmuştur ki bunun manası, "Onlar, bu gem ile ağızlarından ve dillerinden azap olunurlar" demektir. Çünkü onlar ağızları ve dilleri ile, hakkı gösteren şeyleri söylememişlerdir.

Bil ki bu cimriliği, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvvetinin delillerini gizleme manasında almak da uzak bir ihtimal değildir. Çünkü Yahudî ve Hristiyanlar, Kur'ân'da "cimri" olarak tavsif edilip kınanmışlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak onlardan bahsederken, *"Yoksa onların, mülkten bir hisseleri mi var? Eğer öyle olsaydı, insanlara çekirdek zarı kadar bir şeyi bile vermezlerdi"* (Nisâ, 53) ve *"Onlar, hem cimrilik yapar, hem de insanlara cimriliği emrederler"* (Nisâ, 37) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, tefsir ettiğimiz âyetin hemen peşi sıra, *"Gerçekten Allah fakirdir, biz zenginiz" diyenlerin sözünü yemin olsun ki Allah işitmiştir"* (Âl-i İmran, 181) buyurmuştur ki, bu söz Yahudîlere aittir. Âyetin, hem ilimde cimrilik, hem de malda cimrilik hakkında olup, bu tehdidin her ikisi için olması da uzak bir ihtimal değildir.

70 **Ebu Davud,** İlm, 9 (III/321).

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile, bu âyetin günahkârların ilâhi tehdidin muhatabı olduklarına kesinlikle delâlet ettiğini söylemektedirler. Çünkü bu vazifeleri (zekâtları) yerine getirmekle mükellef olup da, bunlar uhdesinden düşmemiş olan kimseler, hem Hz. Peygamberi hem de İslâm şeriatini tasdik eden kimselerdir. Hak Teâlâ'nın, *"Aksine bu, onlar için bir şerdir"* beyânı, onların sevaptan mahrum edilecekleri ve cehenneme girecekleri neticesine götürür. *"Onların cimrilik ettikleri şeyler, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır"* buyruğu ise, çok net bir ilâhî vaîddir. Bil ki bu konudaki sözümüz Bakara Sûresi'nde geçmişti.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır"* buyurmuştur. Bu ifâde şu iki şekilde izah edilmiştir:

a) Yerdeki ve göktekilerin, miras yoluyla sahip oldukları mallar ve diğer şeyler, Allah'a aittir. Binâenaleyh onların, Allah'ın mülkü ile, Allah'a karşı cimrilik edip, onun yolunda infak etmemeye hakları yoktur. Bunun bir benzeri de, *"Sizi, kendisinde vekil kıldığımız (mallar)dan (Allah yolunda) infak edin"* (Hadîd, 7) âyetidir.

b) Ekseri müfessirlere ait olan görüşe göre bu ifâdeden murat, yerdeki ve göktekilerin helâk olup, neticede bütün mülkün Allah'tan başka bir mâliki olmayacak tarzda geriye kalacağıdır. Bu "veraset" manasına gelen bir tabirdir. Çünkü insanlar, mülkün kendilerinin olduğunu iddia etmişlerdi. Hepsi ölüp, geride hiç kimse kalmayınca, sanki o mülklerin varisi Allah olmuştur. Bu âyetin esas ifâde etmek istediği şudur: Allah'tan başka bütün mâliklerin mülkü bâtıl olur. Böylece bu, bir miras gibi olur. **İbnü'l-Enbâri** şöyle demektedir: Daha evvel onda ortak iken, sonra tek kaldığında, وَرِثَ فُلَانٌ عِلْمَ فُلَانٍ "falan, falancanın ilmine vâris oldu" denilir. Nitekim Allahu Teâlâ da, *"Süleyman, Dâvud'a mirasçı oldu"* (Neml, 16) buyurmuştur ki bu, daha önce **Davud** (a.s) mülkte **Süleyman** (a.s) ile ortak ve ona âmir iken daha sonra bu işte **Hz. Süleyman** (a.s)'ın tek kaldığı manasınadır.

Allahu Teâlâ daha sonra وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ *"Allah, ne yaparsanız hakkıyla haberdardır"* buyurmuştur. **İbn Kesîr** ve **Ebu Amr**, buradaki fiili, fâilinin "cimrilik edenler" olması için, gâib sîgasıyla ve yâ harfi ile بِمَا يَعْمَلُونَ "Onların yaptıklarını..." şeklinde okumuşlardır. Bu kıraate göre mana, "Allah, onların zekâtlarını vermediklerini bilir ve onları bundan ötürü cezalandırır" şeklinde olur. Diğer kıraat imamları ise, muhatab sîgası ile ve tâ harfi

ile okumuşlardır. Çünkü bundan önceki, *"Eğer inanır ve ittika ederseniz, size çok büyük bir mükafat var"* buyruğu da muhatab sîgasıyladır. Bu kıraate göre mana, "Allah, sizin yaptıklarınızı bilir ve onlara karşılık sizi mükafatlandırır" şeklinde olur. Bu fiilin gâib sîgasıyla okunması, muhatab sîgasıyla okunmasından daha evladır. Çünkü **Keşşâf** sahibi. "iltifat" üslubu ile yâ'lı (gaib olarak) okumak. vaîdi ifâde etmede daha beliğdir.

Yahudîlerin İleri Sürdüğü Şüphelerden: "Allah Fakir, Biz Zenginiz"

لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوٓا إِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَآءُ ۘ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنۢبِيَآءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ۙ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿١٨١﴾ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّٰمٍ لِّلْعَبِيدِ ﴿١٨٢﴾

"Gerçekten, Allah fakirdir, biz zenginiz" diyenlerin sözünü, yemin olsun ki Allah işitmiştir. Söyledikleri (o sözü), peygamberleri haksız yere öldürmeleriyle birlikte yazacağız ve 'Tadın, o yakıcı azabı' diyeceğiz. Bu, ellerinizin yapıp takdim ettiği şeyin karşılığıdır. Şüphesiz ki Allah, kullarına karşı zulümkâr değildir"
(Âl-i İmran, 181-182).

Bil ki âyetin, önceki âyetlerle münasebeti hususunda şu iki izah yapılabilir:

a) Hak Teâlâ, önceki âyetlerinde Allah yolunda canlarını ve mallarını harcamayı insanlara emredip bunu iyice belirtince, bundan sonra Yahudîlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini ta'n etmelerindeki şüphelerini nakletmeye başlamıştır.

Birinci şüphe şudur: Allahu Teâlâ, kendi yolunda malların harcanmasını emredince, kâfirler "Allah, istediği şeyi elde etmek için şâyet infak etmemizi isterse, fakir ve âciz olmuş olur. Çünkü başkasından mal isteyen kimse fakirdir. Fakirlik Allah hakkında düşünülemeyeceğine göre, O'nun, kullarından mal talep etmesi de düşünülemez. Bu da, Muhammed'in Allah'a böyle bir talep nisbet etme konusunda yalancı olduğunu gösterir" dediler.

b) **Hz. Musa** (a.s)'nın ümmeti, mal infak ederek Allah'a yaklaşmak istediklerinde, gökten bir ateş inip o malı yakıyordu. Bundan dolayı Hz. Muhammed (s.a.s) de, onlardan Allah yolunda mallarını harcamalarını isteyince, "Sen peygamber olsan bu maksatla mal istemezsin. Çünkü Allahu Teâlâ fakir değildir ki, dinini ıslah hususunda bize muhtaç olsun. Hatta sen peygamber olsan, bizim mallarımızı, gökten bir ateşin inip onu yakması için istersin. Bunu böyle yapmadığına göre, senin peygamber olmadığını anladık" demişlerdi. İşte âyetin bir ilgisi de budur.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki akıllı olan kimsenin, "Allah fakirdir, biz ise zenginiz" demesi çok uzak bir ihtimaldir. Aksine insan böyle bir sözü ancak ya istihza, ya da ilzam yoluyla söyler. Rivâyetlerin pek çoğu bu sözün sadece Yahudîlerden çıktığını gösterir. Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), Beni Kaynuka Yahudîlerine, İslâm'a, namaza, zekâta ve Allah için güzel bir borç vermeye davet eden bir mektup yazıp, bunu **Hz. Ebu Bekir**'le gönderince, Yahudî **Fenhas**, "Demek ki Allah fakir ki bizden borç para istiyor" dedi. Bunun üzerine **Hz. Ebu Bekir** ona bir tokat atarak, "Eğer aramızda bir anlaşma olmasaydı, boynunu uçururdum" dedi. Binâenaleyh **Hz. Ebu Bekir** onu, Hz. Peygamber'e şikâyet edip, **Fenhas** da söylediği sözü inkâr edince, işte bu âyet **Hz. Ebu Bekir**'i doğrulamak için indi. Bazı âlimler de, *"Allah, "Kimdir ki Allah'a güzel bir borç versin de, (Allah) onu kat kat, çok çok artırsın"* (Bakara, 245) âyetini indirince, Yahudîler "Biz, Muhammed'in ilâhının bizden borç istediğini görüyoruz, demek ki biz zenginiz O fakir. Bir taraftan fâizi (ribayı) bize yasaklarken, öbür taraftan bize faiz veriyor" dediler. Bu sözleriyle "فَيُضَاعِفَهُ لَهُ اَضْعَافًا" (Bakara, 245) âyetini kastediyorlardı.

Bil ki âyette bu sözü kimin söylediği açıkça belirtilmemiştir. Fakat âlimler, bu sözün Yahudîlere ait olduğunu söyleyip, bu hususta şu delilleri getirmişlerdir:

a) Hak Teâlâ, onların, kendisinin cimri olduğunu kastederek, *"Şüphesiz Allah'ın eli sıkıdır"* (Mâide, 64) dediklerini nakletmiştir. Bu cehalet, burada zikredilen cehalete uygundur.

b) Hadiste, **Hz. Ebu Bekir** hadisesinde de naklettiğimiz gibi, onların bu şekilde konuştukları vârid olmuştur.

c) Teşbih (Allah'ı varlıklara benzetmek), Yahudîlerin genel karakteridir. Teşbih inancına taraftar olanların, Allah'ın her şeye gücünün yeteceği esasını kabul etmeleri mümkün değildir. Bu kimseler böyle bir esası kabul etmeyince, Allah'ın fakir değil de zengin olduğunu açıklayamazlar.

d) **Hz. Musa** (a.s), onlardan düşmanlara karşı cihat için kendisine uymalarını isteyince onlar *"Sen Rabbinle beraber git ve ikiniz beraber savaşın. Biz burada oturup bekliyoruz"* (Mâide, 24) dediler. Bunun üzerine **Hz. Musa**, onlardan nefisleriyle cihat etmelerini isteyince, "Allah her şeye kâdir olduğuna göre, O'nun bizim cihadımıza ne ihtiyacı var?" dediler. Burada da böyle olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.s), onlardan mallarını infak ederek cihat etmelerini isteyince, onlar, "Allah zengin olduğuna göre, O'nun bizim mallarımıza ne ihtiyacı var?" dediler. Böylece âlimlerin, her ne kadar başka cahil kimselerin de bu sözü söylemeleri ihtimali varsa da, bu şüpheyi Yahudîlere isnat etmeleri uygun olmuştur. Görünen odur ki, o Yahudîler bu sözü, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini tenkit maksadıyla söylemişlerdir. Yani; "Eğer Hz. Muhammed, Allah'ın kullarından mal istediği hususunda doğru olsaydı, şüphesiz o Allah fakir olmuş olurdu. Bu imkânsız olduğuna göre, Hz. Muhammed'in bu sözünde yalancı olduğu sabit olmuştur" demek istediler. Veyahut da o Yahudîler bu sözü, istihza ve alay etme için söylemişlerdir. Aklı olan birisinin bu sözü, inanarak söylemesi gerçekten uzak bir ihtimaldir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, bütün sözleri duyduğunun delilidir. Bunun bir benzeri de, *"Zevci hakkında seninle çekişen ve Allah'a şikâyet etmekte olan kadının sözünü Allah elbette işitti"* (Mücâdele, 1) âyetidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin zâhiri, bu sözü söyleyenlerin bir topluluk olduğunu gösterir. Çünkü, Allahu Teâlâ âyette اَلَّذِينَ قَالُوا *" ... diyenlerin"* buyurmuştur ki bunun zâhiri, bu sözü bir topluluğun söylediğine delâlet eder. Fakat bu sözü, Yahudî **Fenhas**'ın söylediğini ifâde eden rivâyet ise, **Fenhas**'tan başkasının bu sözü söylemediğini gösterir. Kur'ân, bu sözü bir topluluğun söylediğini ifâde ettiğine göre, bunun bu şekilde olduğuna kesin hükmetmek gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا *"Söyledikleri (o sözü), ... yazacağız"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili olarak da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza bu fiili, meçhul olarak yâ ile "سَيُكْتَبُ" (yazılacak) şeklinde ve "قَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ" sözünü de, bunun nâib-i fâili olacak şekilde lâm'ın ref'i ile "وَقَتْلُهُمْ"

diye okumuştur. Diğer kıraat imamları ise fiili nûn ile, bu kelimeyi de lâm'ın fethası ile okumuşlar ve bu yazma işini Allah'a vermişlerdir. **Keşşâf** sahibi, **Hasan el-Basri** ile **A'reç**'in bu fiili yâ ile ve "katl" kelimesini buna nâib-i fâil yaparak "سَيُكْتَبُ" ve "قَتْلُهُمْ" şeklinde de okuduklarını söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* "Söylediklerini Yazacağız" Tabirinin Açıklanması**

"Yazılacaktır" manasındaki kıraate göre, bu ifâde bir vaîd olup şu mânalara gelir:

a) Bu sözün, onların aleyhine yazılmasından murat, bunu onlara ispat etmek, boşa çıkarmamak ve bir kenara atmamak demektir. Çünkü insanlar bir şeyi zaif olmayacak, unutulmayacak ve değişmeyecek bir biçimde tespit etmek istediklerinde onu yazarlar. Allahu Teâlâ da, burada yazma işini "böyle bir hükmü onlara verme" manasında mecâzi olarak kullanmıştır.

b) "Biz, onların dediklerini, kıyamet günü amel defterlerinde bunu okusunlar diye, amellerinin yazıldığı kitaplara yazarız."

c) Bana göre burada şöyle bir diğer ihtimal daha vardır: "İnsanlar, kıyamet gününde, bu Yahudîlerin işi ne kadar yokuşa sürdüklerini, cahil olduklarını ve ellerinden geldiği kadar Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini ta'n etme hususunda ne kadar çalışıp çabaladıklarını bilsinler" diye, Kur'ân'da onların bu cehaletlerini yazacağız" demektir.

Yahudîlerin Peygamberleri Öldürmeleri

Daha sonra Hak Teâlâ, وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ *"Peygamberleri haksız yere öldürmelerini"* buyurmuştur. Bu, وَنَكْتُبُ قَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ "Onların peygamberleri haksız yere öldürmelerini de yazacağız" takdirindedir. Bu ifâde hakkında da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Onların peygamberleri öldürmelerinin, Allah'ı fakir olarak tavsif etmeleri ile birlikte zikredilmesinin faydası, onların cahilliklerinin sadece o vakte has olmadığını, aksine eskiden beri cehalet ve ahmaklıkta ısrarlı olduklarını ortaya koymaktır.

İKİNCİ MESELE

Peygamberleri öldürme işinin bu Yahudîlere nisbet edilişinde şu iki vecih vardır:

1- "Biz onların söyledikleri sözü ve atalarının yaptıkları işi yazıyoruz. Böylece her iki grubu da lâyık oldukları şekilde cezalandıracağız." Bu, *"Hani siz birisini öldürmüştünüz..."* (Bakara, 72) yani, "atalarınız onu öldürmüştü..."; *"Hani sizi, Firavun hânedanından kurtarmıştık"* (Bakara, 49) ve *"Hani sizin için denizi yarmıştık..."* (Bakara, 50) âyetlerinde olduğu gibidir. Bütün bu âyetlerde bahsedilenler onlar değil, onların atalarıdır. Buna göre âyet, "Hem onların, hem de atalarının fiil ve sözleri tespit ediliyor" manasını ifâde etmektedir.

2- Bu, "Onların, kendi kendilerine (içlerinde) söyledikleri sözleri, aleyhlerine yazacağız." Yine onların, atalarının peygamberleri öldürmelerine razı olup, bunu tasvip etmelerini de yazacağız" demektir. **Şa'bi**'den rivâyet edildiğine göre bir adam, onun yanında **Hz. Osman** (r.a)'dan bahsetmiş ve öldürülüşünün yerinde olduğunu söylemiş. Bunun üzerine **Şâ'bi**, "Sen de onun kanında ortak oldun" demiş, ve *"De ki, "Size benden evvel de nice peygamberler, apaçık deliller ve mu'cizelerle beraber, o istediğiniz şeyi de elbette getirmişti. O halde onları niçin öldürdünüz"* (Âl-i İmran, 183) âyetini okumuştur. Bu öldürme ile kendilerinin arasında yaklaşık yedi yüz yıl olmasına rağmen âyet öldürmeyi onlara nisbet etmiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ *"Tadın, o yakıcı azabı" diyeceğiz"* demiştir. Bu tabirle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza "سَيُكْتَبُ" fiilini meçhul olarak; "قَتْلَهُمْ" kelimesini merfû olarak; "وَيَقُولُ" fiilini de yâ ile okumuştur. Diğer kıraat imamları ise bu iki fiili nûn harfi ile, "سَنَكْتُبُ" ve "نَقُولُ" şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Bu tabirden maksat, Allahu Teâlâ'nın, bu sözü söyleyene. "Müslümanlara kederi tattırdığın gibi, sen de şu yakıcı cehennemin azabını tat" diyerek, ondan intikam alacağını belirtmektir. "Harik" muhrik (yakıcı) manasınadır. Bu "elîm" kelimesinin, mü'lim (elem verici) manasına gelmesi gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu sözün, ona ölürken, haşr esnasında veyahut de kitabı okunurken söylenmesi muhtemel olduğu gibi, aslında böyle bir söz söylenmediği halde, bunun ilahi vaîdin söz konusu oluşundan bir kinâye olması da muhtemeldir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Yahudîlerin İddialarının Reddi**

Birisi şöyle diyebilir: "Onlar şu soruyu sormuşlardı: Başkasından mal isteyen, fakir ve muhtaçtır. Buna göre şâyet Allah, kullarından mal istiyor ise, o fakir demektir ki bu Allah için düşünülemez. Binâenaleyh Allah'ın kullarından mal istemediği söylenmelidir. Bu da, Muhammed'in nübüvvet iddiasında doğru olduğu inancını cerheder (yaralar). "İşte Yahudîlerin ileri sürdükleri şüphe budur. Bunun cevabı nerededir? Buna cevap vermeksizin, böyle bir şüpheyi ileri sürmeye dair bir ilâhî tehdit getirilmesi ne kadar yerindedir?

Biz deriz ki: Bu meseleyi, Ehl-i sünnet âlimlerine göre ele alırsak şöyle deriz: Allah dilediğini yapar, istediğine hükmeder. Binâenaleyh kendisi zenginlerin en zengini olmasına rağmen, O'nun kullarına mal infak etmelerini emretmesi uzak bir ihtimal sayılmaz.

Meseleyi Mu'tezile'nin, "Allah, kullarının maslahatını gözetir" prensibine göre ele alırsak, bu mükellefiyetle kullara yönelik, şu gibi çeşitli faydaların bulunmuş olması da uzak bir ihtimal değildir.

a) Mal infak etmek, mal sevgisinin kalpten silinmesine sebep olur ki bu, en büyük menfaatlerden biridir. Çünkü kul öldüğünde, geride mal bıraktığı için kalbinde mal sevgisi kalırsa, ruhunun bu ayrılıktan dolayı elem duymasına sebep olur.

b) Mal infakı sebebi ile ebedi ve kalıcı menfaatler elde edilir.

c) Bu infak sayesinde kalp, masivallah (Allah dışındaki şeylerin) sevgisinden boşalmış olur. Kalpte, masivallah'ın sevgisi azaldığı oranda Allah sevgisi güçlenir ki işte bu, bütün mutlulukların başıdır. Bütün bu hususları Allahu Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de tekrar tekrar beyân buyurmuştur. Nitekim O, *"Geriye kalacak iyi (amel ve hareketler) ise, Rabbinin nezdinde sevabça daha hayırlıdır..."* (Kehf, 46); *"Halbuki âhiret daha hayırlı, daha süreklidir"* (A'lâ, 17); *"Allah'ın rızası ise daha büyüktür"* (Tevbe, 72) ve, *"Onlar işte yalnız bununla sevinsinler. Bu onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır"* (Yunus, 58) buyurmuştur. Bütün bu vecihler, geniş ve güzelce zikredildikten sonra, böyle şüpheler ileri sürmek, sırf işi yokuşa sürme ve hakkı kabul etmemedir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bu şüpheyi zikredince, peşi sıra tehdidini getirmekle yetinmiştir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ وَاَنَّ اللهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ *"Bu, ellerinizin yapıp takdim ettiği şeyin karşılığıdır. Şüphesiz ki Allah, kullarına*

karşı zulümkâr değildir" buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili olarak da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, o şiddetli vaîdi (tehdidi) zikredince, *"Bu, ellerinizin yapıp takdim ettiği şeyin karşılığıdır"* diyerek onun sebebini de zikretmiştir. Bu, "O yakıcı azap, sizin yaptıklarınızın cezasıdır. Çünkü siz Allah'ı fakirlikle nitelendirip, peygamberleri öldürme cüretkârlığını gösterdiniz: Binâenaleyh bu ceza bir zulüm değil, sırf adalettir" demektir.

İKİNCİ MESELE

Cübbâ'î şöyle demiştir: "Âyet, onlara ceza vermenin, bu günahların onlardan sâdır olmaması halinde bir zulüm olacağına delâlet eder. Âyet Cebriye'nin, "Allah, çocuklara ve mükelleflere suçsuz yere ve günahsız oldukları halde azap edebilir" şeklindeki görüşlerinin bâtıl olduğuna da delâlet eder. Yine bu âyet, kulun, kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu da gösterir. Aksi halde zulüm söz konusu olur." **Cübbâi**'nin bu görüşlerine, "Sizin bu söylediklerinizi, defalarca ve zaman zaman izah ettiğimiz gibi, *"dâî ve ilim"* meselesiyle çelişki teşkil eder" diye cevap veririz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Birisi, *"Rabbin, kullarına zulümkâr (çok zulmeden) değildir"* (Fussilet, 46) âyeti, Cenâb-ı Hakk'ın, "ظَلَّامٍ" (çok zâlim) olmadığını gösterir. Bir sıfatın olmadığını söylemek, o sıfatın aslının bulunduğu vehmini verir. Bu da zulmün aslının (Allah'ta) bulunduğu manasına gelir" diyebilir. **Kâdî** buna şu şekilde cevap vermiştir: Cenâb-ı Hakk'ın kullarına yapacağı tehdidinde bulunduğu o azap, eğer bir zulüm olursa, bu zaten büyük olur. Böylece Cenâb-ı Hak, var olması halinde o zulmü, olabilecek büyüklüğü ile nefyetmiştir. Bu da, onların günahsız olmaları halinde onlara ceza vermenin zulüm olacağı şeklindeki görüşümüzü te'kid eder.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bil ki bu âyetteki *"ellerinizin"* kelimesi mecâzi manada getirilmiştir. Çünkü aslında fâil olan, eller değil, insandır. Fakat el, iş yapmanın âleti olduğu için, fiilleri mecâzi olarak ele isnat etmek yerinde ve güzeldir. Sonra Allahu Teâlâ, âyette bu kelimeyi, *"Ellerinizin yapıp takdim ettiği şey..."* diye cemî olarak getirmiştir. Bir başka âyette de, tesniye olarak, *"Bu, iki elinin yapıp takdim ettiği şey sebebiyledir"* (Hacc, 10) şeklinde getirmiştir ki bütün bunlar dilde meşhur olan ve güzel karşılanan kullanışlardır.

Ateşin Yiyip Yakacağı Kurban

اَلَّذِينَ قَالُوٓا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ اِلَيْنَآ اَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتّٰى يَاْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَاْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَآءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِى بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِى قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٨٣﴾

"Hakikaten Allah, hiçbir peygambere, o (gökten inecek) bir ateşin yiyeceği bir kurban getirinceye kadar imân etmememizi emretti" diyen (Yahudîlere) de ki: "Size, benden evvel nice peygamberler apaçık deliller ve mu'cizelerle beraber, o dediğinizi de elbette getirmişti. O halde, sadıklar iseniz, onları niçin öldürdünüz" (Âl-i İmran, 183).

Bil ki bu âyet, Hz. Muhammed (s.a.s)'in. peygamberliğini ta'n etmek üzere kâfirlerin ileri sürdükleri ikinci şüphedir. Bunun izahı şu şekildedir: Onlar, "Allah, (gökten inecek) bir ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere imân etmememizi emretti. Ey Muhammed sen ise, böyle yapmadın. Binâenaleyh senin, peygamberlerden biri olmaman gerekir" demişlerdi. Âyetin, önceki âyetlerle münasebeti işte bu hususdur.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Bu âyet, **Ka'b İbn el-Eşref, Ka'b İbn Esed, Mâlik İbn es-Sayf, Vehb İbn Yahuza, Zeyd İbn Tâbût, Fenhâs İbn Âzûrâ** ve benzerleri hakkında nazil olmuştur. Onlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'e gelerek "Ey Muhammed, Allah'ın peygamberi olduğunu ve Allah'ın sana bir kitap indirdiğini iddia ediyorsun. Halbuki Allah bize Tevrat'ta, hiçbir peygambere, ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe, imân etmememizi emretti. O ateşin hafif bir sesi olur ve gökten iner. Eğer sen bize bu ateşi getirirsen, seni tasdik ederiz" dedikleri zaman, işte bu âyet-i kerime nazil olmuştur. **Atâ** şöyle demiştir: "İsrailoğulları Allah için kurban kesiyor, onun iç yağları ile etinin en güzel yerlerini alıp, bunları, tavanı açık bir evin ortasına koyuyorlardı. Peygamberleri evin içinde durup, Rabbisine dua ediyordu. İsrailoğulları da dışarıda, evin etrafında bekleşiyorlardı. Derken

gökten hafif bir sesi olan, dumansız beyaz bir ateş iniyor ve o kurbanı yakıp bitiriyordu."

Bil ki âlimlerin, Yahudîlerin bu iddiaları hakkında şu iki görüşü vardır:

1- Birincisi **Süddî**'nin görüşüdür. Bu görüşe göre, böyle bir şart Tevrat'ta vardır. Fakat şartlı olarak vardır. Bu da şudur: Cenâb-ı Hak Tevrat'ta, "Size peygamber olduğunu iddia eden birisi gelince, Mesîh ve Muhammed hâriç, size bir ateşin yiyip bitireceği bir kurban getirmedikçe ona inanmayın. Fakat Mesih isa ile Muhammed geldiklerinde, onları hemen tasdik edin. Çünkü onlar, ateşin yiyip bitireceği bir kurban olmadan gelirler" buyurmuştur. **Süddî** sözüne devamla, "Bu âdet **Hz. İsa** (a.s) gönderilinceye kadar devam etmiştir. Allahu Teâlâ, **Hz. İsâ**'yı peygamber olarak gönderince, bu sona ermiştir" demiştir.

2- Böyle bir şart iddiası, Tevrat'a bir iftiradır. Bunun bir iftira olduğunu şunlar da gösterir:

a) Bu gerçek olsaydı, bütün peygamberlerin mu'cizesi, böyle bir kurban olurdu. Halbuki işin böyle olmadığı malumdur. Çünkü **Hz. Musa** (a.s)'nin **Firavun**'a karşı mu'cizeleri, bu kurbanın dışında birtakım şeylerdi.

b) Böyle bir ateşin gökten inip, kurbanı yemesi bir mu'cizedir. Binâenaleyh gerek bu, gerek diğer mu'cizeler birbirine denktir. Bundan dolayı, bilhassa bu mu'cizenin olmasında ve ille de bunun istenmesinde bir mana yoktur. Aksine, Hz. Muhammed (s.a.s)'in elinde çok açık mu'cizeler zuhur edince, bu kurban mu'cizesi bulunsa da bulunmasa da O'nun peygamber olduğuna kesinkes hükmetmek gerekir.

c) Tevrat'ta ya, "Peygamberliğini iddia eden birisi, her türlü mu'cizeyi getirse bile, bu kurban mu'cizesini göstermedikçe ona inanmayın" diye bir hüküm, veyahut da "Peygamberliğini iddia eden kimseden mu'cize istenilir. İster bu mu'cize, gökten ateş getirme mu'cizesi, isterse başka birşey olsun..." şeklinde bir hüküm vardır denilebilir. Birincisi söylenemez, çünkü ona göre, diğer mu'cizeleri getirmek, o kimsenin peygamberlik iddiasında doğru olduğuna delâlet etmez. Bu mu'cizelere ta'n etmek mümkin ise, o zaman o kurban mu'cizesine ta'n etmek de mümkindir. İkincisine gelince, bu doğruluğun o muayyen kurban mu'cizesinin zuhuruna değil, mutlak olarak (herhangi) bir mu'cizenin zuhuruna bağlanmasını gerektirir. Binâenaleyh, sadece bu kurban mu'cizesini isteyip, ona itibar

etmek abes ve lağiv olur. Bizim söylediğimiz bu hususlarla, böyle bir şüphenin sakıt olduğu ortaya çıkmış olur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

"اَلَّذِينَ" kelimesinin cümledeki yeri hakkında da şu görüşler ileri sürülmüştür:

a) **Zeccâc**, bu kelimenin, "اَلْعَبِيدُ" kelimesinin sıfatı olup mahallen mecrur olduğunu ve kelâmın وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ الَّذِينَ قَالُوا كَذَا وَكَذَا "Senin Rabbin, şöyle şöyle diyen kullarına karşı zulümkâr değildir" şeklinde olduğunu söylemiştir.

b) Takdirin لَقَدْ سَمِعَ اللهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللهَ فَقِيرٌ وَقَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللهَ عَهِدَ اِلَيْنَا "Gerçekten Allah fakirdir..." diyenlerin sözünü ve "Hakikaten Allah.. iman etmememizi emretti..." diyenlerin sözünü, andolsun ki Allah işitmiştir" şeklinde olması...

c) Bunun mahzuf bir mütedânın haberi olması sebebiyle merfu olması. Takdiri, هُمُ الَّذِينَ قَالُوا ذٰلِكَ "Onlar, böyle söyleyenlerdir" şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demektedir: "Kurban, kendisi vesilesiyle Allah'a yaklaşılan bir iyiliktir. Bunun aslı "قَرُبَ قُرْبَانًا" (yaklaştı) fiilinden bir mastardır. Bu, "küfran"; "rüchân" ve "hüsran" mastarları gibidir. Daha sonra bu kelime ile, Allah'a yaklaşma vesilesi olan şeyin bizzat kendisi adlandırılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Ka'b İbn Ucre**'ye, يَا كَعْبُ اَلصَّوْمُ جُنَّةٌ وَالصَّلَاةُ قُرْبَانٌ *"Ey Ka'b, oruç kalkandır, namaz da kurban (Allah yaklaşma vesilesi) dir"*[71] sözü de bu mânadadır. Yani, "O namaz ile Allah'a yaklaşılır ve hacetler hususunda Allah'tan yardımı istenir" demektir.

Bil ki, Allahu Teâlâ Yahudîlerin bu ikinci şüphesine cevap vererek, قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِى بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِى قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ *"De ki, "Size, benden evvel nice peygamberler apaçık deliller ve mu'cizelerle beraber, o dediğinizi de elbette getirmişti. O halde sâdık iseniz, onları niçin öldürdünüz?"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, bu delillerle onların bu mu'cizeyi, hakka ulaşmak maksadıyla değil, aksine işi yokuşa sürmek ve haksız yere diretmek için istediklerini beyân buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü o Yahudîlerin ataları,

71 **Buhârî,** Savm, 2.

Hz. Zekeriyya, Hz. İsa ve **Hz. Yahya** gibi önceki peygamberlerden de bu mu'cizeyi istemişlerdi, onlar da bunu göstermişlerdi. Fakat sonra onlar, **Hz. Zekeriyya** ve **Hz. Yahya**'yı öldürmek için ellerinden gelen gayreti sarf etmişler; **Hz. İsa**'yı da öldürdüklerini iddia etmişlerdir. Bu da, o Yahudîlerin, işi sarpa sardırmak ve haksızlıkta diretmek için, o peygamberlerden bu mu'cizeyi istediklerine delâlet eder. Çünkü eğer böyle olmasaydı, onlar, o peygamberleri öldürmeye çalışmazlardı. Daha sonraki Yahudîler, atalarının yaptıkları o fiillere razı olmuşlar ve onları her yaptıkları işte tasvib etmişlerdir ki bu da, onların Hz. Muhammed (s.a.s)'den, böyle bir mu'cizeyi isteme hususunda haksızlıkta diretenler olmalarını gerektirir. Onların bu mu'cizeyi hakka ulaşmak maksadıyla değil de, haksızlıkta diretmek için istemiş oldukları sâbit olunca, Allah'ın hikmetinde, onlara bu mu'cizeyi vererek icâbet etmesi vacip değildir. Hele bu mu'cizeden başka, Hz. Muhammed (s.a.s)'e birçok mu'cize verilmişken!.. İşte bu, onların ileri sürdükleri o şüpheye yeterli bir cevaptır.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, bu âyette "جَاءَتْكُمْ رُسُلٌ" şeklinde değil de, "جَاءَكُمْ رُسُلٌ" buyurmuştur. Çünkü müennesin fiili, kendinden önce geldiğinde müzekker sîgasıyla olabilir. (Cemi olan isim) önce geldiğinde fiili müennes yerine müzekker de getirilebilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, وَبِالَّذِى قُلْتُمْ *"O dediğinizi..."* sözünden maksat, Yahudîlerin Peygamber (s.a.s)'den istedikleri şeydir ki, bu da, ateşin yiyip bitirdiği kurban mu'cizesidir.

Bil ki Allahu Teâlâ, "Peygamberlerin benden önce o dediğinizi size getirmişlerdi..." buyurmayıp, *"Size, benden evvel nice peygamberler apaçık deliller ve mu'cizelerle beraber, o dediğinizi de elbette getirmişti"* buyurmuştur. Bunun faydası şudur: Yahudîler "Allahu Teâlâ, nübüvveti tasdik etmeyi, (gökten inen) bir ateşin yiyip bitirdiği bir kurban'ın zuhûruna bağlamıştır" demişlerdir. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s) onlara: "Önceki peygamberler, bu kurbanı getirmişlerdir" demiş olsaydı, bu kadar bir ifâde ile, onların peygamberliklerini itiraf etmek gerekmezdi. Çünkü bu kurbanı getirmenin nübüvvetin mucibi değil, şartı olması ihtimali vardır. Şart ise, bulunmadığında, meşrutun bulunmaması gerektiği, bulunduğunda ise meşrutun bulunmasının gerekmediği şeydir. Binâenaleyh eğer

bu kadarla yetinilmiş olsaydı, bu ilzâmın varid olmayacağı sabit olurdu. Ama Cenâb-ı Hak, *"De ki, size, benden evvel nice peygamberler apaçık deliller ve mu'cizelerle beraber, o dediğinizi de elbette getirmiştir"* buyurunca, bu ilzam (kabule mecbur bırakma) söz konusu olmuş olur. Çünkü o peygamberler, mu'cizeler ve deliller getirince, kendilerini tasdiki gerektiren şeyi de getirmiş olmuşlardır. Onlar bu kurban mucizesini getirince, şartı da getirmiş olmuşlardır: Bu ikisi getirilince de, onların peygamberliğini kabul etmek vâcip olur. Binâenaleyh peygamberin *"Onlar size mu'cize ve açık deliller getirmişlerdi"* şeklindeki ifâdesi olmasaydı, onlara böyle bir ilzam yapılmamış olurdu. Allah en iyi bilendir.

Onlar Yalnız Seni Değil Önceki Peygamberleri de Yalanladılar

فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَآءُو بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ ﴿١٨٤﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿١٨٥﴾

"Onlar seni yalan sayarlarsa, senden evvel o apaçık mu'cizeleri, sahifeleri ve nur verici kitabı getiren peygamberleri de yalanlanmışlardı. Her can ölümü tadıcıdır. Ücretleriniz kıyamet günü muhakkak tastamam verilecektir. Kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa artık o, muhakkak kurtuluşa ermiş olur. Dünya hayatı bir aldanma metaından başka bir şey değildir" (Âl-i İmran, 184-185).

Âyette, فَإِنْ كَذَّبُوكَ *"Onlar seni yalan sayarlarsa..."* ifâdesi hakkında şu izahlar yapılmıştır:

1- Eğer onlar seni, "önceki peygamberler, bu Yahudîlere (gökten inen) bir ateşin yediği bir kurban getirmişti de, onlar o peygamberleri öldürmüşlerdi" sözünde yalanlarlarsa, bil ki senden önce **Nuh, Hûd, Sâlih, İbrahim, Şuayib** ve benzeri nice peygamberler de yalanlanmışlardı.

2- Bu ifâdeden murat şudur: "Eğer onlar, nübüvvetin ve şeriatin aslında (kendisinde) seni tekzip ederlerse, bil ki senden önce nice peygamberler aynı şekilde tekzip edilmişlerdir." Belki de en münasip olan görüş

budur. Çünkü Allahu Teâlâ, hangi hususta yalanlandığını belirtmemiştir. Bir de onların, nübüvvetin kendisini yalanlamaları, tekzibin en büyüğüdür. Bir diğer husus da, onların nübüvveti tekzip etmelerine bu delil ve mu'cizeleri tekzip etmeleri de dahildir. Bu âyetin getirilmesinden maksat, Hz. Peygamber (s.a.s)'i teselli etmek ve bu tekzibin peygamberler içinde sadece ona has, mahsus olmadığını, aksine o peygamberlerin de, kendilerinde mucize zuhur etmesi ve kendilerine kitap indirilmesi hususlarında onun gibi olmalarına rağmen, bütün kâfirlerin durumunun, her peygamberi tekzip edip ta'n etmek şeklinde olduğunu beyân etmektir. Buna rağmen onlar peygamberliklerini yerine getirmede, o kavimlerinden kendilerine gelen şeylere sabredip, müşriklerin eziyetlerine katlanmışlardır. Binâenaleyh, "Ey Peygamber, böyle olmada onları örnek al ve onların yoluna gir." Bu, Peygamber (s.a.s) için bir tesellidir. Çünkü bir belâ umûmî olduğunda kolay ve hafif gelir.

Zebûr Kelimesinin Manası

Âyette geçen beyyinat, hüccetler ve mu'cizeler demektir. "Zübûr" kelimesi ise, kitaplar demek olup, "Zebûr" kelimesinin cem'idir. "Mezbûr" (yazılmış) manasına olan Zebûr, mektup (yazılmış) manasına gelen kitap manasınadır. Meselâ, "kitabı yazdım" manasında "زَبَرْتُ الْكِتَابَ" denilir. Buna göre her kitap, Zebûr demektir. **Zeccâc,** "Zebûr"un, hikmetli kitap manasına geldiğini söylemiştir. **Zeccâc**'ın bu görüşüne göre, âyete uygun olan, buradaki "zebur" kelimesinin, "men etmek" manasına olan "zebr" kökünden olmasıdır. Mesela birisini, bâtıl bir şeyden men ettiğin zaman "زَبَرْتُ الرَّجُلَ" dersin. Kitap da, hakkın hilafına hususlardan men eden şeyler kendisinde bulunduğu için "Zebur" diye adlandırılmıştır. İşte **Davûd** (a.s)'a verilen Zebûr da, içinde men eden şeyler ve mev'izeler çok bulunduğu için bu adı almıştır. **İbn Abbas,** te'kid gayesiyle bâ harf-i cerrini tekrarlayarak "وَبِالزُّبُرِ" şeklinde okumuştur. Âyetteki "münîr" kelimesi, "açıkladım, izah ettim" manasındaki "اَنَرْتُ الشَّيْءَ" (O şeyi aydınlattım) sözünden alınmıştır. Bu âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Semavî Kitaplar İçinde Yalnız Kur'ân Mucizedir**

Âyette yer alan, "beyyinât"tan murat, mu'cizelerdir. Allahu Teâlâ, bunun peşine "zebûr" ve "kitap" kelimelerini de atfetmiştir ki bu, onların mu'cizelerinin kitaplarından başka olduğunu söylemeyi gerektirir ki bu da, diğer peygamberlerin getirdikleri kitapların kendileri için bir mu'cize

olmadığına delâlet eder. Binâenaleyh, Tevrat, İncil, Zebûr ve diğer peygamberlerin sâhifelerinden hiçbiri mu'cize değildir. Fakat Kur'ân başlıbaşına bir kitap ve bir mu'cizedir ki, bu da Hz. Muhammed (s.a.s)'in hususiyetlerindendir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, *"Nur verici kitap"* vasfını, böyle olan her kitap, "Zebûr" (kitap) olmasına rağmen, "zübür" (sahifeler, kitaplar) kelimesi üzerine atfetmiştir. Bu, yerinde ve güzel bir atıftır. Çünkü nur verici kitap (Kitab-u Münîr), kitapların en şereflisi ve en güzelidir. Binâenaleyh bu atıf yerindedir. Bu, tıpkı Hak Teâlâ'nın, وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّٖنَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ *"Hatırla o zamanı ki biz peygamberlerden mîsaklarını almıştık. Senden de, Nuh'tan da..."* (Ahzab, 7) ve مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ *"Kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e, Mikail'e düşman olursa..."* (Bakara, 98) âyetlerinde olduğu gibidir. Kitab-u Münîr'in (Kur'ân'ın), daha şerefli oluşu ya bütün şeriatleri ihtiva etmesinden veyahut da kıyamete kadar sürecek olmasındandır. Bu âyette geçen Zübûr (kitaplar) ifâdesi ile, diğer peygamberlere verilen sâhifelerin, "Kitab-u Münîr" ifâdesi ile, Tevrat, Zebur ve İncil'in kastedilmiş olması da muhtemeldir.

Hak Teâlâ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ *"Her can ölümü tadıcıdır"* buyurmuştur. Bil ki bu âyetten maksat, Peygamber (s.a.s)'i daha fazla teselli edip, kalbindeki hüznü iyice silmektir. Bu, şu iki yönden böyledir:

a) Her şeyin neticesi ölümdür. Bu gam ve kederler de gidecek, onlardan hiçbir şey geriye kalmayacaktır. Hüzünlerin durumu bu olduğuna göre, akıllı olan ona iltifat etmez.

b) Bu dünya yurdundan sonra, iyilerin kötülerden ayrılacağı ve herkese, yaptığının karşılığının tastamam verileceği bir ahiret yurdu vardır. İşte bu iki hakikatten her biri, insanların kalplerinde, hüzün ve kederleri silebilecek ileri bir kuvvettedir. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Her can (nefs) ölümü tadıcıdır" cümlesi ile ilgili şöyle bir soru vardır: Allahu Teâlâ, kendisini "Nefs" diye adlandırmış ve *"Benim nefsimde olan her şeyi sen bilirsin, ben (İsa) ise senin nefsinde olanı bilmem"* (Mâide, 116) buyurmuştur. Hem nefis ile zât aynı şeydir. Buna göre, bütün cansızlara da "nefis" denir. Binâenaleyh ölümün, cansız varlıkları da içine alması gerekir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın dilediklerî müstesna, göklerde ve yerde*

kim varsa düşüp ölecektir" (Zümer, 68) buyurmuştur ki, bu âyet de, müstesna olanların ölmeyeceklerini göstermektedir. Halbuki ölümün umumî oluşu, herkesin, hatta cennet ve cehennemde olanların ölmelerini gerektirir. Çünkü hepsi "her nefis" tabirine dahildir.

Buna şöyle cevap verilir: Bu âyetten maksat, Hak Teâlâ'nın, bunun peşi sıra gelen, *"Kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa artık o, muhakkak kurtulmuş olur"* ifâdesinin de delil oluşu ile, bu dünyadaki mükellefler (insanlar)dir. Çünkü bu âyette ifâde edilen husus, onlar için söz konusudur. Bir de, umûmî bir lâfız, tahsis edildikten (sınırlandırıldıktan) sonra da hüccet olur.

İKİNCİ MESELE

"Zâikatun" kelimesi "zevk" mastarından ism-i fâildir. İsm-i fâil, bir isme muzâf olup, kendisi ile mâzi manası murat edildiğinde, muzafun ileyh'in ancak mecrur olması câiz olur. Bu senin tıpkı, زَيْدٌ ضَارِبُ عَمْرٍو اَمْسِ "**Zeyd**, dün **Amr**'i dövdü" demen gibidir. Eğer ism-i fâil ile şimdiki zaman veya istikbal manası murat edilir ise, muzafun ileyh'in hem mecrur, hem de mansub olması câizdir. Meselâ sen, هُوَ ضَارِبُ زَيْدٍ غَدًا "O, yarın Zeyd'i dövecek" ve هُوَ ضَارِبُ زَيْدًا غَدًا "O, yarın Zeyd'i dövecek" dersin. Nitekim Allahu Teâlâ, هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ *"Onlar, O'nun zararını giderebilici midirler?"* (Zümer, 38) buyurmuştur. Buradaki "ضُرِّهِ" kelimesi, "Kaşifât" kelimesi istikbal manasında olduğu için, fethalı ve kesreli olarak iki şekilde okunmuştur. Rivâyet edildiğine göre **Hasan el-Basri** bu âyeti, tenvin ile ve "mevt" kelimesini mansub olarak "ذَائِقَةً الْمَوْتَ" şeklinde okumuştur ki, aslolan budur. **A'meş** ise, tenvinsiz ve nasb ile "ذَائِقَةُ الْمَوْتَ" şeklinde okumuştur. Bu, onun şu sözü gibidir: وَلَا ذَاكِرُ اللهَ اِلَّا قَلِيلًا "Allah'ı ancak çok az zikreder." Bu hususta, daha uzun izah Nisâ Sûresi'ndeki "ظَالِمِى اَنْفُسِهِمْ" (Nisâ, 97) âyetinin tefsirinde inşaallah gelecek.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Ölüm Hakkında Feylesofların İzahı**

Feylesoflar, ölümün, bu cismani hayatta vacip olduğunu (mutlaka meydana geleceğini) iddia etmişlerdir. Çünkü bu cismani hayat, ancak tabiî rutubet ve tabiî hararetle olur. Sonra bu tabiî (garîzi) hararet, tabii rutubetin çözülmesine tesir eder. Bu durum, asıl rutubet yok oluncaya kadar devam eder. Neticede tabiî hararet de söner ve böylece ölüm meydana gelir. İşte bu izaha göre, ölüm, bu cismanî hayatta mecburî olarak bulunur. Onlar sözlerine devamla şöyle demişlerdir: "Hak Teâlâ'nın, *"Her nefis ölümü*

tadıcıdır" âyeti, bedenlerin ölmesi ile nefislerin ölmeyeceğine delâlet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, nefisleri "ölümü tadıcı" kılmıştır. Tadanın, tatma esnasında, mutlaka bâki olması gerekir. Buna göre âyetin manası, "Her nefis (ruh), bedeninin ölümünü tadacaktır" şeklinde olur. Bu da, nefsin, bedenden başka bir şey olduğuna ve bedenle birlikte ölmeyeceğine delâlet eder. Yine "nefis" kelimesi, bütün cisimler için kullanılan bir tabirdir. Bu ifâdede, ölüm zaruretinin cismâni hayata mahsus olduğuna bir dikkat çekiş vardır. Fakat sırf rûhi olan varlıklar, böyle değillerdir." Rivâyetlerde bunun aksi vârid olmuştur. Çünkü **İbn Abbas** (r.a)'ın, *"Yeryüzünde bulunan her şey fanidir"* (Rahman, 26) âyeti nâzil olunca, meleklerin, "Yeryüzündekiler öldü" dediklerini; *"Her nefis ölümü tadıcıdır"* âyeti nâzil olunca da, "Biz de öldük" dedikleri" dediği rivâyet edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Tam Ücret ve Sırf Azap Ancak Âhirettedir**

Hak Teâlâ'nın, *"Her nefis ölümü tadıcıdır"* buyruğu, öldürülen kimseye de "meyyit" denilebileceğine delâlet eder. Fakat besmele ile kesilen hayvana, örfün (ona başka isim) tahsis etmesi sebebi ile, "meyyit" denmez.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"Ücretleriniz kıyamet günü mutlaka tastamam verilecektir"* demiştir ve mükellefe tam ecir ve sevabın ancak kıyamet günü ulaşacağını beyân etmiştir. Çünkü mükellefe dünyada iken ulaşan her menfaat ve fayda gamlarla, kederlerle sona erme ve elden çıkma korkuları ile bulanmıştır. Tam ecir ve mükemmel sevap, mükellefe ancak kıyamet günü ulaşır. Zira orada gamsız sevinçler, korkusuz emniyetler, elemsiz lezzetler, sona erme endişesi bulunmayan mutluluklar vardır. Azap için de bu durum aynıdır. Çünkü dünyada, hiç lezzet tarafı olmayan bir keder yoktur. Aksine azaplar ve kederler, rahatlar ve hafiflemelerle iç içedir, karışıktır. Katıksız ve devamlı elem ve azap da ancak kıyamette olacaktır. Biz ondan Allah'a sığınırız.

Dünya ve Âhiret Mukâyesesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ *"Kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa artık o, muhakkak muradına ermiş olur"* buyurmuştur. "زَحْزَحَ" fiili, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek manasınadır. Bu fiil "اَلزَّحُّ" lâfzının iki kere söylenmesiyle meydana gelmiştir ki, "زَحَّ" bir şeyi süratlice yerinden bir tarafa çekmek demektir. Bu da insanın dünyada olduğu müddetçe, sanki ateş içinde imiş gibi olduğuna bir dikkat çekmedir. Çünkü dünyanın âfetleri çok, belâları şiddetlidir. İşte bundan dolayı

Hz. Peygamber (s.a.s) اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ *"Dünya, mü'minin hapishanesidir"*[72] demiştir. Bil ki insanın, ilâhi azaptan kurtulması ile ilâhi mükafatı elde etmeden öte hiçbir maksat ve gayesi yoktur. Böylece Cenâb-ı Hak bu iki maksada ulaşan kimsenin, en büyük maksadı ve kendisinden sonra başka bir matlubun söz konusu olmadığı bir gayeyi elde etmiş olacağını beyân etmiştir. Yine Hz. Muhammed (s.a.s)'in مَوْضِعُ سَوْطٍ فِي الْجَنَّةِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا *"Cennette bir kırbaçlık yer, dünya ve dünyadaki her şeyden daha hayırlıdır"*[73] buyurduğu ve peşine *"Kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa artık o, muhakkak muradına ermiş olur"* âyetini okuduğu rivâyet edilmiştir. Yine Hz. Peygamber (s.a.s): مَنْ اَحَبَّ اَنْ يُزَحْزَحَ عَنِ النَّارِ وَيُدْخَلَ الْجَنَّةَ فَلْتُدْرِكْهُ مَنِيَّتُهُ وَهُوَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْيُؤْتِ اِلَى النَّاسِ مَا يُحِبُّ اَنْ يُؤْتَى اِلَيْهِ *"Kim cehennemden uzaklaştırılıp, cennete konulmayı arzu ederse, Allah'a ve ahiret gününe imân etmiş olarak ölüm ona gelsin ve insanların kendisine vermesini arzu ettiği şeyleri insanlara versin"*[74] buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ *"Dünya hayatı bir aldanma metâından başka bir şey değildir"* buyurmuştur. "Gurûr" (aldanma) kelimesi, senin غَرَرْتُ فُلَانًا غُرُورًا "Falancayı iyice aldattım" sözünden mastardır. Allahu Teâlâ dünyayı, müşterinin alması için, süslenerek güzel gösterilen, bozukluğu ve âdiliği sonradan ortaya çıkan mala benzetmiştir. Aldatan ve garûr olan, şeytandır. **Saîd İbn Cübeyr**'den bu âyetin, dünyayı âhirete tercih edenler hakkında olduğu, fakat bu metâ ile âhireti isteyen (onu Allah yolunda sarf eden) kimseler için ise, "Bu ne güzel bir mal" dediği rivâyet edilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

Dünyanın Aldatıcılığı

Bil ki dünyanın aldatıcılığı ve fesadı pek çok yöndendir:

a) İnsanın bütün arzuları yerine gelse bile, ömrü kısa olduğu, dünyaya itimat az olduğu ve ondan istifâde edip edemeyeceğini tam bilemediği için, onun keder ve üzüntüleri, sevincinden daha fazladır.

b) İnsan, dünyevi isteklerini ne kadar elde ederse, o nispette dünyaya olan arzusu artar. Dünyaya olan hırsı ve arzusu çoğaldıkça da, bu hırstan dolayı, kalbinde duyacağı üzüntü ve elemi daha şiddetli olur. Çünkü insan,

72 **Müslim,** Zühd, 1 (4/2272); **Tirmizi,** Zühd, 16 (4/562); **İbn Mâce,** Zühd, 3 (2/1378).

73 **Buharî,** Cihad, 73; **Tirmizi,** Fezâilü'l-Cihâd, 17 (4/180).

74 **Müslim,** İmâre, 46 (3/1473).

maksadını elde edince, nefsinin teskin olacağını sanır. Halbuki durum hiç de böyle değildir: Aksine onun arzu ve hırsı gittikçe artar.

c) İnsan, dünyada elde ettiği mal nispetinde, mutlulukların ve hayırların en büyüğü olan âhiret mutluluğundan mahrum kalır. Bu üç hususu iyice anladığında dünyanın bir aldanma metâı olduğunu ve mü'minlerin emiri **Hz. Ali İbn Ebi Talib** (r.a)'in tavsif ettiği gibi olduğunu anlamış olursun. Çünkü o, "Dünyanın dokunması yumuşak, fakat zehiri öldürücüdür" demiştir. Birisi de, "Dünyanın dış görünüşü, sevinçlerin bineği, içi ise şerlerin bineğidir" demiştir.

Mal ve Can Hususunda İmtihan

لَتُبْلَوُنَّ فِيٓ اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوٓا اَذًى كَثِيرًاۜ وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ ﴿١٨٦﴾

"Andolsun ki mallarınız ve canlarınız hususunda imtihan olunacaksınız. Sizden evvel kendilerine kitap verilenlerden ve şirk koşanlardan birçok eziyet duyacaksınız. Eğer sabreder ve ittika ederseniz, işte bu, azmedilmesi gereken işlerdendir" (Âl-i İmran, 186).

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, *"Her nefis ölümü tadıcıdır"* diye teselli edince, bu âyet ile de O'nu daha çok teselli etmiş ve kâfirlerin, Uhud günü kendisine ve ashabına yaptıkları eziyetten sonra, ileride de canları ve malları hususunda, mümkün olan her türlü yolla eziyet edeceklerini bildirmiştir. Bu bildirmeden maksat, onların gönüllerine sabrı yerleştirip, sabırsızlık göstermelerini engellemektir. Bu böyledir, çünkü insan, başına gelecek belâyı bilemediği zaman, o belâ kendisine geldiğinde, bu onun için daha zor olur. Fakat o böyle bir belânın gelebileceğini bildiğinde, o belâ geldiği zaman, bu ona fazla zor gelmez.

Hak Teâlâ'nın لَتُبْلَوُنَّ فِيٓ اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ *"Andolsun ki mallarınız ve canlarınız hususunda imtihan olunacaksınız"* ifâdesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h), bu cümlenin başındaki lâm harfinin, kasem lâm'ı olduğunu; fiilin sonundaki "nûn"un ise te'kid için getirildiğini; hem vâv hem

de nûn sakin olduğu için, vâv'ın zammelendiğini; kelimenin sonunun ictima-i sakineynden ötürü kesrelenmediğini; çünkü bunun cemi vâv'ı olduğunu, bundan dolayı mâkablinin harekesi olan zamme ile harekelenmesinin vâcip olduğunu ve "اَشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ" (Bakara, 16) âyetinin bunun bir benzeri olduğunu söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın İmtihan Etmesinin Manası**

Âyetteki "لَتُبْلَوُنَّ" kelimesi لَتُخْتَبَرُنَّ "imtihan olunacak, deneneceksiniz" manasınadır. Halbuki Allah hakkında; "deneme" fiilinin kullanılamayacağı, herkesin malumudur. Çünkü deneme, iyinin kötüden ayır edilip bilinmesi için, bilgi edinme gayesiyle yapılır. Fakat bu kelimenin Hak Teâlâ hakkında kullanılışı, "O, kuluna, denenen ve imtihan edilen kimseye yapılan muamele gibi bir muamele yapar" manasındadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler bu denemenin ne ile olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, "Bundan murat, o Müslümanların başına gelen zorluk, fakirlik, kâfirler eliyle gelen ölüm, yaralama ve bozgundur. Yine onlar, cihatta sabra yapışmaları emredilme ile de denenmişlerdir" demişlerdir. **Hasan el-Basrî** ise, bundan maksadın, namaz, zekât ve cihat gibi bedenî ve mâlî olan, meşakkatli ve güç mükellefiyetler olduğunu söylemiştir. **Kâdî**, "ifâdenin zâhiri, her iki hususa da muhtemeldir. Binâenaleyh âyeti her iki mânada birden anlamak imkânsız değildir" demiştir.

Hak Teâlâ'nın, وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا اَذًى كَثِيرًا *"Sizden evvel kendilerine kitap verilenlerden ve şirk koşanlardan bir çok eziyet duyacaksınız"* buyruğundan murat, Yahudî, Hristiyan ve müşriklerce, Müslümanlara karşı yapılan her türlü eziyettir. Çünkü Ehl-i kitap, "**Üzeyir** Allah'ın oğludur"; "**İsâ**, Allah'ın oğlu ve üçün üçüncüsüdür" diyor ve ellerinden gelen her şey ile, Hz. Muhammed (s.a.s)'e ta'n ediyorlardı. **Ka'b İbn Eşref**, onu hicvetmiş ve insanları ona muhalefet etmeye teşvik etmiştir. Müşrikler ise, insanları Hz. Muhammed (s.a.s)'e inanmamaya teşvik etmiş, onunla savaşmak için ordular toplamış ve Müslümanları ona yardım etmekten alıkoymaya uğraşmışlardır. Binâenaleyh âyeti, bütün bunlara hamletmek gerekir. Çünkü ifâdeyi bunlardan bir kısmına vermek, diğerlerine vermekten daha evlâ değildir.

Allahu Teâlâ, daha sonra bu iki şeye atfen وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ *"Eğer sabreder ve ittikâ ederseniz, işte bu, azmedilmesi gereken işlerdendir"* buyurmuştur. Bu ifâde hakkında da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ebu Bekir**'i, Yahudî **Fenhas**'a yardım istemek için göndermişti. **Fenhas** da, "Rabbin, bizim kendisine yardım etmemize muhtaç oldu" deyince, **Ebu Bekir** (r.a), onu kılıçla vurmak istedi. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s) gönderirken ona, "Bana dönüp gelinceye kadar, hiçbir şeyi zorla alma" demişti. **Hz. Ebu Bekir** bunu hatırlayınca, kendine hakim olup vurmadı ve bunun üzerine bu âyet nâzil oldu."

İKİNCİ MESELE

Âyetin iki açıklaması vardır:

a) Bundan murat, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, canları ve mallarına gelen belâlar ile eziyetlere katlanma ve karşı koymama hususlarına sabırla üstün gelmeyi emretmedir. Allahu Teâlâ bunu, muhalif olanların dine girmesini daha fazla sağlayacağı için emretmiştir: Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ona yumuşak söz söyleyin. Olur ki nasihat dinler, yahut (Allah'tan) korkar"* (Tâhâ, 44); *"İman edenlere söyle, Allah'ın günlerini ümit etmeyenleri bağışlasınlar"* yani "onlara karşı sabretsin ve intikamı bıraksınlar" (Casiye, 14); *"Onlar, boş ve kötü söze rastladıkları zaman, şerefli olarak geçip giderler"* (Furkan, 72); *"O halde, azim sahibi peygamberlerin sabrettiği gibi sen de sabret"* (Ahkaf, 35) ve *"Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde savuştur. O zaman, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile, sanki yakın bir dost gibi olur"* (Fussilet, 34) buyurmuştur.

Vâhidî (r.h), bunun Seyf âyeti[75] inmezden önce böyle olduğunu söylemiştir. **Kaffâl** (r.h) ise şöyle demektedir: "Bana göre bu âyet mensuh değildir. Çünkü âyetin zâhiri, Uhud kıssasından sonra nâzil olduğunu göstermektedir ve manası "Mü'minler, müşriklerin ve Ehl-i kitabın Resûlullah'a eziyet veren sözlerine karşı sabretmek ve onlara müdârâ yapmakla emredilmişlerdir" şeklindedir. Savaşı emretmek, bütün bu işlere sabırla

75 Seyf âyeti, müşriklerin nerede bulunurlarsa İslam'ı kabul etmedikleri takdirde öldürülmelerini emreden Tevbe Sûresi'nin beşinci âyetidir. "فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ"

mukabeleyi emretmeye ters düşmez." Bil ki **Vâhidî**'nin sözü zayıftır; kuvvetli görüş, **Kaffâl**'inkidir.

b) Bu sabır ve ittikadan murat, kâfirlerle Mücâhede ve muharebe etmeye ve onları reddetme hususunda sabretmeleridir. Böylece onlar, cihadın sıkıntılarına karşı sabretmekle ve Yahudî **Fenhas**'ın hareketini reddetmede kâfirlere müdârâ etmekten ve reddini açıklamayıp sükût etmekten kaçınma hususunda **Hz. Ebu Bekir** (r.a) gibi davranmakla emrolunmuşlardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Sabır, hoş olmayan şeylere tahammül etmekten; takva da gerekmeyen şeylerden sakınmaktan ibarettir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak önce sabrı zikretti, sonra bunun peşi sıra takvayı getirdi. Çünkü insan, ancak gerekmeyen şeylerden geri durmak için sabra yönelir. Bunun şu şekilde bir diğer izahı daha vardır. Sabırdan murat şudur: Kötülüğe kötülükle karşılık vermek, kötülüklerin artmasına sebebiyet verir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, dünya zararlarını azaltmak için sabrı, ahiret zararlarını azaltmak için de takvayı emretti. Âyet, bu izaha göre, dünya ve ahiret adabını içinde toplamaktadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki, *"İşte bu, azmedilmesi gereken işlerdendir"* buyruğu "kendisinde doğruluğun zuhur ettiğinde şüphe olmayan en doğru tedbirlerdendir" demektir. Bu da her akıllının, kendisine azmetmesi ve kesin olarak yapması gereken şeydir. "Azm", sanki hazm (ihtiyatlı ve sebatlı olma) cümlesindendir. Bunun aslı, adamın "عَزَمْتُ عَلَيْكَ اَنْ تَفْعَلَ كَذَا" şeklindeki sözüne dayanır ki bu, "onu, terk etmen câiz olmayacak bir şekilde hiç şüphesiz sana mecbur kıldım" manasınadır. Neticesi güzel olan, doğruluğu bilinen her iş, azmedilmesi gereken işlerdendir. Çünkü bunlar, insanın terk etmesine ruhsat verilmemiş olan şeylerdendir. Bu ifâde, şöyle bir diğer manaya da gelebilir: Bu, size, kendisini alıp yapmanız mecbur edilen şeylerdendir. Yani onu yapmaya mecbursunuz. Allah en iyisini bilendir.

Ehl-i Kitaptan Alınan Misak

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۖ فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ ﴿١٨٧﴾

"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu, mutlaka insanlara açıklayıp anlatacaksınız ve onu gizlemeyeceksiniz' diye misâk (söz) almıştı. Onlar ise onu sırtlarının arkasına attılar ve onunla az bir menfaat satın aldılar. Satın aldıkları o şey ne kötü..."
(Âl-i İmran, 187).

Bil ki bu âyetin daha önceki âyetlerle münasebeti hakkında şu iki izah vardır:

1- Allahu Teâlâ, Yahudîlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine ta'n eden şüphelerini bildirip, onlara gerekli cevabı verdikten sonra, peşi sıra bu âyeti getirmiştir. Çünkü Hak Teâlâ, Tevrat ve İncil'de, **Hz. Musa** ve **Hz. İsa** (a.s)'nın ümmetlerine, Hz. Muhammed'in şeriatinin, nübüvvetinin ve risaletinin doğruluğuna dair yer alan delilleri açıklayıp anlatmalarını vacip kılmıştı. Bu âyetten murat, onların bu haline taaccüp edip şaşmayı ifâde etmektir. Sanki şöyle denilmektedir: "Kitabınız, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ve dininin doğruluğuna delâlet eden delilleri ortaya koymanın size vacip olduğunu gösterdiği ve bunu emrettiği halde, O'nun nübüvvetine ve dinine ta'n etmeniz hiç size yakışır mı?"

2- Allahu Teâlâ önceki âyette, Hz. Muhammed (s.a.s)'e Ehl-i kitabın eziyetlerine katlanmasını vacip kılıp onların kendisine eziyetlerinden birisinin de Tevrat ve İncil'de kendisinin nübüvvetine delâlet eden delilleri saklamaları olunca ve onlar bu delilleri tahrif edip, onlara yanlış tefsirler yapınca, Hak Teâlâ bunun da sabredilmesi gereken işlerden olduğunu bildirmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, Ebu Bekr, Âsım ve **Ebû Amr**, iki fiilin de fâil zamirini Ehl-i kitaba râci kılmak için gaib sîgasıyla "لَيُبَيِّنُنَّهُ" ve "لَا يَكْتُمُونَهُ" şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise bu iki fiili, misak vaktindeki hitaba

binaen, muhatab sîgâsı ile ta'lı olarak okumuşlardır. Yani Cenâb-ı Hak onlara "Sizler onu mutlaka insanlara açıklayıp anlatacaksınız ve onu gizlemeyeceksiniz" diye hitap etmiştir. Bunun bir benzeri de, "وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِى اِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللهَ" (Bakara, 83) âyetidir. Bu âyetteki لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللهَ "Allah'tan başkasına ibâdet etmezsiniz" kelimesi, hem bu şekilde hem yâ ile لَا يَعْبُدُونَ "Allah'tan başkasına ibâdet etmezler" şeklinde okunmuştur. Yine, "وَقَضَيْنَا اِلَى بَنِى اِسْرَائِيلَ فِى الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِى الْاَرْضِ" (İsra, 4) âyeti de bunun bir benzeridir. "لَتُفْسِدُنَّ" "Mutlaka fesat çıkaracaksınız" kelimesi, "لَيُفْسِدُنَّ" (Onlar, mutlaka fesat çıkaracaklar) şeklinde de okunmuştur.

İKİNCİ MESELE

Bu misâkın nasıl alınmış olduğu hususundaki izahımız önceki âyetin tefsirinde geçmişti. Bu böyledir, çünkü peygamberler, bütün mükellefiyetler ile ilgili deliller getirmiş ve ümmetlerini o delilleri kabul etmeye mecbur bırakmışlardır. Binâenaleyh Hak Teâlâ o İsrailoğullarından, peygamberlerinin lisanında ifâdesini bulan bir ahit almıştı. İşte misak almaktan murat, peygamberlerin yaptığı bu te'kid ve ilzâmdır. **Saîd İbn Cübeyr**'den şu rivâyet edilmiştir: "**İbn Abbas** (r.a)'a, "**Abdullah İbn Abbas**'ın arkadaşları (talebeleri) وَاِذْ اَخَذَ اللهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ *"Hani Allah, peygamberlerden misâk almıştı..."* (Âl-i İmran, 81) şeklinde okuyorlar" ne dersiniz?" dedim. O da: "Allah bu ahdi peygamberlerden, kavimlerine karşı bir hüccet olsun diye almıştı" dedi. Bil ki, âyette istenen bu açıklama emri, şüphe yok ki Ehl-i kitabın ulemasına mahsustur. Zira kitapta bulunanı bilenler onlardır. Vallahu A'lem.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Onu mutlaka insanlara açıklayıp anlatacaksınız ve onu gizlemeyeceksiniz"* âyetindeki, "onu" zamirleri neyi ifâde etmektedir? Bu hususta iki görüş vardır:

a) **Saîd İbn Cübeyr** ve **Süddî** bu zamirlerin Hz. Muhammed (s.a.s)'i ifâde ettiğini söylemişlerdir ki, buna göre zamirler, daha önce ismen geçmemiş, fakat bilinen bir şeye ait olmuş olur.

b) **Hasan el-Basrî** ve **Katâde**, bu zamirlerin âyetteki "اُوتُوا الْكِتَابَ" ifâdesindeki "kitab"a râcî olduğunu söylemişlerdir. Yani, "Biz onlardan, Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğunu gösteren delilleri insanlara açıklamalarına dair söz aldık" demektir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Kaseme Delâlet Eden Lâm**

"لَتُبَيِّنُنَّهُ" kelimesindeki lâm harfi, yeminin cevabına gelen lâm-ı te'kiddir ve bu ifâdenin takdiri اِسْتَحْلَفَهُمْ لِيُبَيِّنُنَّهُ "Allah, onu açıklamaları için onlardan yemin etmelerini istedi" şeklindedir.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, "وَلَا تَكْتُمُنَهُ" şeklinde değil de "وَلَا تَكْتُمُونَهُ" şeklinde söylemiştir. Zira bu ifâdenin başındaki vâv, atıf vâv'ı değil, vâv-ı haliyyedir. Buna göre manası, "sizler onu gizlemeksizin insanlara açıklayıp anlatırsınız" şeklinde olur.

Binâenaleyh eğer: "Açıklamak zâten gizlemenin zıddıdır. Cenâb-ı Hak açıklamayı emrettiğine göre bu emretmek aynı zamanda gizlemeyi nehyetmektir. Öyle ise ayrıca gizlemeyi nehyetmenin ne manası var?" denilir ise, biz deriz ki: Açıklamadan murat, Tevrat ve İncil'de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hak nebi olduğuna delâlet eden o âyetleri zikretmektir. Gizlemekten nehyetmenin manası ise, bu âyetlere yanlış manalar verip, arasına onları bozacak şüpheler sokmamalarıdır.

ALTINCI MESELE: **Bildiği Gerçeği Gizlemenin Vebali**

Bil ki, bu âyet zâhiren, her ne kadar Yahudî ve Hristiyanlarla ilgili ise de, Müslümanların da bunun muhtevasına girmesi uzak bir ihtimal değildir. Çünkü Müslümanlar da Ehl-i Kur'ân'dır. Kur'ân ise, Allah'ın kitaplarının en şereflisidir. Anlatıldığına göre **Haccâc**, **Hasan el-Basrî**'ye haber gönderip, "Senden bana ulaşan şeyler nedir?" dedi. Bunun üzerine **Hasan el-Basrî**, "Benden sana ulaşan her şeyi ben söylemedim ve söylediğim her şey de sana ulaşmamıştır" dedi. **Haccac** da, "Sen 'Nifak zabt-u rabt altına alınmış idi, fakat umûmîleşti ve kılıcını kuşandı' demişsin" deyince, **Hasan el-Basri** "evet" cevabını verdi. **Haccâc** "Bundan hoşlanmadığımızı bildiğin halde, seni bunu söylemeye zorlayan nedir?" dedi. **Hasan el-Basri** de, "Çünkü Hak Teâlâ, Ehl-i kitap'tan, o kitabı insanlara açıklasınlar ve gizlemesinler diye söz almıştı" dedi.

Katâde de, "söylenilip açıklanmayan ilim, harcanmayan hazine gibidir; ifâde edilmeyen hikmet, yiyip içmeyen bir heykel gibidir" demiştir. O şöyle de derdi: "Konuşan âlime ve dikkatli dinleyiciye ne mutlu... Şu bir ilim öğrenmiş onu bol bol veriyor, öbürü de hayrı dinleyip, onu ezberliyor." Hz. Peygamber (s.a.s), *"Kim bir bilgiyi ona ehil olan kimseden gizlerse, ateşten bir gem ile gemlenir"* buyurmuştur. **Hz. Ali** (r.a)'nin şöyle dediği rivâyet

edilmiştir: "Allahu Teâlâ, âlimleri, öğretip öğretmedikleri hususunda muaheze etmeden, cahilleri öğrenip öğrenmedikleri için muâheze etmez."

Sonra Cenâb-ı Hak, فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ *"Onlar ise onu sırtlarının arkasına attılar ve onunla az bir menfaat satın aldılar. Satın aldıkları o şey ne kötü..."* buyurmuştur. Bu ifâdeden murat şudur: "Onlar ona riâyet etmediler ve önemsemediler." Bir şeyi sırt arkasına atmak, uzaklaştırmak ve önem verip hesaba katmamak manasınadır. Bunun zıddı ise, onu gözünün önüne dikmek ve iki gözünün arasına koymaktır. *"Onunla az bir menfaat satın aldılar"* tabiri, "Onlar, dünyevî bir menfaate ulaşmak gayesi ile gerçeği gizlediler" manasındadır. Binâenaleyh, zâlimlere müsamaha göstermek ve onların gönüllerini hoş etmek, veya bir menfaat elde etmek, veya bir sakınma ve korkudan dolayı, veyahut da bildiği şey hususunda cimrilik etmek gibi fâsit bir gaye sebebi ile gerçeği insanlara açıklamayan ve ondan herhangi bir şeyi gizleyen herkes, bu âyetin ifâde ettiği tehdide dahil olur.

لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٨٨﴾ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٨٩﴾

"Yaptıkları ile sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmelerini arzu eden kimselerin, azaptan kurtulacak bir yerde bulunacaklarını sakın sanma, onlara pek acıklı bir azap vardır. Göklerin ve yerin mülkü Allah'a aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir" (Âl-i İmran, 188-189).

Bil ki bu, müşriklerden gelecek olan çok eziyetlere dahil olan şeyler cümlesindendir. Cenâb-ı Allah, o eziyetlerden birisinin de, müşriklerin zayıf Müslümanlara karşı yaptıkları her türlü habâset ve karıştırmadan dolayı sevinmeleri ve aynı zamanda da iyilik, takva, doğruluk ve diyânet ehli kimselermiş gibi övülmeyi arzu etmeleri olduğunu beyân etmiştir. Şüphe yok ki insan, bu gibi şeyleri müşahede etmekten dolayı eziyet duyar, rahatsız olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, bunlara

sabırla göğüs germeyi emretmiş ve o müşrikler için söz konusu olan şiddetli vaîdi bildirmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, Âsım ve **Kisâî,** baştaki fiili ve, "لَا تَحْسَبَنَّهُمْ" fiilini muhatab sîgası ile tâ'lı olarak; **İbn Kesir, Nâfî, Ebu Amr** ve **İbn Âmir** ise gâib sîgası ile yâ'lı olarak okumuşlardır. Birinci kıraate göre iki ihtimal vardır:

a) Her iki fiili de bâ harfinin fethası ile okumak.

b) Her ikisini de bâ harfinin zammesiyle okumak. Bâ harfinin fethası ile okuyana göre, bu iki fiil "Ey Muhammed, veya ey dinleyen! Sanma ki..." manasındadır. Bâ harfinin zammesi ile okuyana göre ise, bunlar "Ey mü'minler! Siz sanmayın ki..." şeklinde, hitap mü'minleredir ve "اَلَّذِينَ يَفْرَحُونَ" (sevinenleri) kısmı birinci mef'ul, "بِمَفَازَةٍ" *"Kurtulacak bir yerde"* kısmı da ikinci mef'uldür. Âyetteki, "فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ" sözü, birinci fiilin te'kididir. Söz uzadığı için, fiilin burada tekrar getirilmesi güzel ve yerindedir. Nitekim sen, لَا تَظُنُّ زَيْدًا إِذَا جَاءَكَ وَكَلَّمَكَ فِي كَذَا وَكَذَا فَلَا تَظُنَّهُ صَادِقًا "Sakın sanma, **Zeyd** sana gelip, şöyle şöyle dediği zaman doğru olduğunu sakın sanma" dersin.

İkinci kıraate, yani bu iki fiili yâ ile okuma şekline gelince, bunda da iki ihtimal söz konusudur:

1- Her ikisinde de bâ harfinin fethası ve zammesi ile okumak... Bu durumda fâil, Hz. Peygamber (s.a.s) olmaktadır. (Yani Resul onların... olacaklarını zannetmesin.) Diğer kısımlar bildiğin gibidir.

2- Birincisinde bâ harfini fetha ile, ikinci fiilde ise zamme ile okumak.. Bu, **Ebû Amr**'ın kıraatidir. Ona göre, اَلَّذِينَ يَفْرَحُونَ *"Sevinenler"* kısmı fâildir ve iki mef'ulden birisi zikredilmemiştir. Sonra Cenâb-ı Allah, bâ'nın zammesi ile fiili "فَلَا يَحْسَبُنَّهُمْ" (Onlar sanmasınlar) şeklinde tekrar etmiştir. Bunun sonundaki "هُمْ" zamiri fiilin fâili olarak ref mahallindedir ve bunun birinci mef'ûlü hazfedilmiştir. İfâdenin takdiri ise: وَلَا يَحْسَبُنَّ هٰؤُلَاءِ اَلَّذِينَ يَفْرَحُونَ اَنْفُسَهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ "Şu sevinenler, kendilerini, azaptan kurtulacak bir yerde olacaklarını sanmasınlar" şeklindedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Yaptıklarından Hep Hoşlanıp Kendilerinde Olmayan Vasıflarla Övülmekten Hoşlananlar**

Bil ki Allahu Teâlâ o kavmin, yaptıkları şeylere sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi arzu eden kimseler olduğunu bildirmiştir. Müfessirler bu hususta şunları söylemişlerdir:

a) O Yahudîler, Tevrat'ın âyetlerini tahrif ediyor, onları yanlış şekillerde tefsir edip, bunu bilmeyenlere hoş göstermeye gayret ediyor ve bu yaptıkları işlerden sevinç duyuyorlardı. Sonra da kendilerinin din, diyanet, iffet, sadakat sahibi, yalandan uzak kimselermiş gibi övülmelerini arzu ediyorlardı. Bu, **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. Sen insaflıca düşünürsen, çoğu insanların bu durumda olduklarını görürsün. Çünkü onlar, dünyevi menfaatleri elde etmek için her hileye başvuruyor ve gayelerine ulaşmaları sebebiyle seviniyorlar. Daha sonra da, iffetli, sadâkatlı ve dindar kimseler olarak övülmelerini arzuluyorlar.

b) Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), Yahudîlerden Tevrat'ta bulunan bir hususu sormuş, onlar da gerçeği gizlemiş, onun aksini haber verip, ona kendilerinin doğru söylediklerini ifâde etmişler, bu tersyüz edişleri sebebi ile sevinmişler ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bundan dolayı kendilerini medh-ü senâ etmesini istemişlerdi. Bu âyetle Cenâb-ı Allah, Peygamber'ini işte bu sırra muttali kılmıştı. Buna göre mana, "O Yahudîler, yaptıkları o tersyüz ediş ile seviniyor ve senin, kendilerini doğru ve vefalı kimseler diye övmeni bekliyorlar" şeklindedir.

c) Onlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in hak peygamber olduğuna delâlet eden nassları gizlemelerinden dolayı seviniyor ve aslında tâbi olmadıkları halde, Hz. İbrahim'in dinine tabi olmakla övülmelerini arzu ediyorlardı. Çünkü onlar Hz. İbrahim'in Yahudî olduğunu ve kendilerinin de O'nun dini üzere olduklarını iddia ediyorlardı.

d) Bu âyet münafıklar hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, Müslümanlara karşı imân ettiklerini münâfıkça ifâde etmelerinden dolayı seviniyorlardı. Çünkü onlar böylece, dünyevi menfaatlerini elde edebiliyorlardı. Daha sonra da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kalplerinde olmayan imanları ile kendilerini övmesini bekliyorlardı.

e) **Ebu Saîd el-Hudri** (r.a) şöyle demiştir: "Bu âyet, bir savaşa Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte çıkmayan ve savaşa katılmadıkları için sevinen bir grup münâfık hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) savaştan dönünce, ona mazeret beyân etmişler. O da onların mazeretlerini kabul etmiş, daha sonra da O'nun Müslüman Mücâhitleri medh-ü senâ edişi gibi, kendilerini de medh-ü senâ etmesini ummuşlardı."

f) Bundan maksat, Yahudîlerin, Tevrat'ta Hz. Muhammed (s.a.s)'i kabul etmelerine ve O'nun nübüvvet ile dinine inanmaya dâir kendilerinden

alınmış olan mîsâkı (ahdi) gizlemiş olmalarıdır. Sonra onlar, bu gizlemelerinden ve Allah'ın emirlerinden yüz çevirmelerinden dolayı sevinmişler, hem de Allah'ın evlâtları ve sevgili kulları olduklarını iddia ederek, *"Sayılı günler dışında cehennem bize katiyen dokunmayacak"* (Bakara, 80) demişlerdir.

Bil ki evlâ olan, âyeti bu mânaların hepsine birden hamletmektir. Çünkü hepsi ortak bir noktada birleşirler ki bu da, insanoğlunun uygunsuz bir fiili yapıp, ondan dolayı sevinmesi, sonra da insanlardan, kendisini gidişatı düzgün, yolu müstakim, zâhid, kendisini Allah'ın yoluna adamış bir kimse gibi tavsif etmelerini beklemesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın بِمَا اَتَوْا *"Yaptıkları ile.."* ifâdesi hakkında şu iki izah yapılmıştır:

a) **Ferrâ** "Bu ifâde, بِمَا فَعَلُوهُ "Yaptıkları şeyler ile..." manasınadır: وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ *"Sizden bunu getiren, yani yapan o iki kişi..."* (Nisa, 16) ve لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا *"Andolsun ki sen acâib bir şey getirdin, yani yaptın"* (Meryem, 27) âyetlerinde olduğu gibidir" dedi. **Keşşâf sahibi,** "اَتَى" ve "جَاءَ" fiillerinin "yapmak" manasına kullanıldığını, nitekim Cenâb-ı Hakk'ın da, إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا *"Hiç şüphesiz O'nun va'di gelecektir, yani yapılacaktır"* (Meryem, 61) ve *"Andolsun ki sen acâib bir şey getirdin, yani yaptın"* (Meryem, 28) buyurduğunu ve **Übeyy** (r.a)'in de âyeti يَفْرَحُونَ بِمَا فَعَلُوا "Yaptıkları şeylerle sevinenler.." şeklinde kıraatinin de buna delâlet ettiğini söylemiştir.

b) Bu kelime, "verdikleri şeylerle" manasında "بِمَا اُتُوْا" şeklinde de okunmuştur. **Hz. Ali** (r.a)'nin, bunu "kendilerine verilen şeylere" manasında "بِمَا اُوتُوا" şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki "بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ" ifâdesi, "azaptan kurtulacak bir yerde" manasınadır. Bu, Arapların, birisi bir şeyden kurtulduğunda söyledikleri "فَازَ فُلَانٌ" tabirinden alınmıştır. **Ferrâ**, bunun "azaptan uzak" manasında olduğunu söylemiştir. Çünkü "fevz" mastarı, hoş gelmeyen şeylerden uzak olma manasınadır. O, "فَقَدْ فَازَ" *"(Cennete sokulursa) artık o muradına ermiş olur"* (Âl-i İmran, 185) âyetinde de bu hususu zikretmiştir.

Cenâb-ı Hak daha sonra bu hususu, وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ *"Onlara pek acıklı bir azab vardır"* buyruğu ile pekiştirmiştir. Şüphe yok ki bu âyet, Allah, Hz.

Peygamber'e eziyetlerine karşı sabretmesini emrettiği kâfir ve münafıklar hakkında nâzil olmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ *"Göklerin ve yerin mülkü Allah'a ittir. Allah her şeye hakkıyla kâdirdir"* buyurmuştur. Bu âyet, "gökler ve yer kendisine âit olan zât tarafından, onlar için çok acıklı bir azap vardır. O halde, kendilerine azap edecek olan, her şeye gâlip ve kâdir Allah'tan kurtulabileceklerini nasıl ümit ederler?" demektir.

Tefekkürün Önemi

اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِاُولِى الْاَلْبَابِ ﴿١٩٠﴾

"Gerçekten gökler ile yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün peş peşe gelişinde, temiz akıl sahipleri için elbette deliller vardır" (Âl-i İmran, 190).

Resûlullah'ın Derin Tefekkürü ve İbâdeti

Bil ki Kur'ân-ı Kerim'in maksadı, kalpleri ve ruhları yaratıklarla meşgul olmaktan kurtarıp yaratıcıyı bilme deryasında gark olmaya götürmektir. Hükümleri izah ve bâtıl ehlinin şüphelerine cevap verme hususunda epeyce söz edilince, Kur'ân, tevhid, ulûhiyet, Allah'ın kibriya ve celâlini anlatan âyetleri zikrederek yeniden kalpleri nurlandırmaya yönelerek bu hususu zikretti.

İbn Ömer (r.a) şöyle demiştir: "**Hz. Aişe**'ye, "Allah'ın Resûlü'nden gördüğün en şaşırtıcı ve hayret verici şeyi bana söyle" dedim de, o hemen ağlamaya başlayıp, epeyce ağladıktan sonra, "O'nun hangi işi hayranlık ve hayret verici değildi ki! Meselâ O, benim sıram olan bir gece bana geldi ve yatağa girdi, hatta bana iyice sokuldu. Sonra bana, *"Ey Âişe, bu gece Rabbime ibadet etmeme izin verir misin?"* dedi. Ben de, "Ya Resûlallah! Senin, Allah'a iyice yaklaşmanı ve isteğinin yerine gelmesini ben de arzu ederim. Sana müsaade ediyorum" dedim. Bunun üzerine o, odadaki su kabına gitti, ondan az bir su ile abdest alıp namaza durdu ve Kur'ân'dan bir parça okudu. Derken ağlamaya başladı. Sonra ellerini kaldırıp yine ağladı.

Hatta göz yaşlarının yeri ıslattığını gördüm: **Bilâl**, sabah namazı vaktinin girdiğini O'na haber vermek için geldiğinde O'nu ağlar buldu ve "Ya Resûlallah, Cenâb-ı Hak gelmişgeçmiş bütün günahlarını affetmiş olduğu halde sen de mi ağlıyorsun?" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Ey Bilal, şükreden bir kul olmayayım mı?"* dedi. Daha sonra da: *"Allah, bu gece "اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" âyetini indirmiş olduğu halde, nasıl ağlamayayım"* dedi ve *"Bu âyeti okuyup da, bunun üzerinde düşünmeyen kimseye yazıklar olsun"* diye ilâve etti." Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in: وَيْلٌ لِمَنْ لَا كَهَا بَيْنَ فَكَّيْهِ وَلَمْ يَتَأَمَّلْ فِيهَا *"Bu âyeti iki çenesi arasında telaffuz edip de, üzerinde düşünmeyen kimseye yazıklar olsun"* dediği rivâyet edilmiştir. **Hz. Ali** (r.a)'nin, "Hz. Peygamber, gece namaza kalktığı zaman dişlerini misvaklar, sonra gökyüzüne bakarak, *"Gerçekten gökler ile yerin yaratılışında..."* derdi" dediği rivâyet edilmiştir.

Hikaye edildiğine göre İsrailoğullarından bir adam, Cenâb-ı Allah'a otuz yıl ibâdet ettiği zaman, bir bulut ona devamlı gölge yapardı. Fakat onlardan bir genç bu kadar müddet Allah'a ibadet ettiği halde, onu böyle bir bulut gölgelememişti. Bunun üzerine annesi ona, "Belki de, bu müddet içerisinde senden bir ihmal sadır olmuştur" deyince o genç, "Böyle bir şey hatırlamıyorum" dedi. Annesi, "Belki de gökyüzüne bakışlarının birinde bundan ibret almadın" deyince, o, "Evet" dedi. Bunun üzerine kadın: "İşte başına gelen bundandır" dedi.

Bakara Sûresi'ndeki Benzer Âyetle Mukayese

Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyeti Bakara Sûresi'nde zikrettiği gibi burada da zikretmiş, Bakara Sûresi'nde *"Akleden bir kavim için âyetler vardır"* (Bakara, 164) buyruğu ile; bu sûrede ise *"Temiz akıl sahipleri için elbette âyetler vardır"* ifâdesi ile bitirmiştir. Hak Teâlâ, Bakara Sûresi'nde bu üç delilin yanı sıra toplamı sekize varan beş delil daha zikretmiştir. Burada ise şu üç delili zikretmekle yetinmiştir ki bunlar gökler, yer ve gece ile gündüzdür. Buna göre üç soru vardır:

Birinci soru: İki sûrede aynı âyeti aynı lâfızla tekrar etmenin faydası nedir?

İkinci soru: Allahu Teâlâ, niçin bu sûrede üç delili zikretmekle yetinmiş, diğer beş delili getirmemiştir?

Üçüncü soru: Cenâb-ı Hak, niçin orada, *"akleden bir kavim için.."* buyurmuş, burada da *"temiz akıl sahipleri için..."* buyurmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'in sırlarını en iyi bilen Allah'tır. Fakat ben derim ki: Basiret gözünün siyahı; gözün siyahı gibidir. Gözün siyahı, bir anda iki ayrı şeye bakamayıp, gözbebeği ancak tek şeye yöneldiğinde, o esnada onu başka bir şeye doğru da çevirmek imkansız olduğu gibi, insan basiret gözünün gözbebeği olan aklını, akledilecek bir şeyi düşünmeye yönelttiğinde o esnada o kimsenin, basiret gözünün gözbebeği olan aklını akledilebilecek başka bir şeye doğru da çevirmesi imkânsızdır. İşte buna göre akıl, akledilebilecek farklı şeylerle ne kadar meşgul olursa, o şeyleri kavramaktan mahrum oluşu o nispette çok olur. İşte bundan dolayı, Allah yoluna girmiş kimsenin, işin başında mutlaka delilleri çoğaltması gerekir. Fakat kalbi marifetullah nuru ile nurlandığında, o delillerle uğraşması, kalbinin marifetullaha gark olmasına âdeta bir perde olur. Binâenaleyh Allah yoluna giren insan, işin başında delillerin çoğaltılmasını ister. Marifetullah nuru onun kalbine düştüğü zaman, delilleri azaltmadan yana olur. Öyle ki kalbinin Allah'tan başka bir şeyle uğraşmasından ötürü meydana gelen zulmetler (karanlıklar) yok olup gidince, orada marifetullah'ın nurları mükemmel olarak tecelli etmiş olur. İşte Cenâb-ı Hak bu hususa, *"Haydi pabuçlarını çıkar. Çünkü sen mukaddes Tuvâ vâdisindesin"* (Tâhâ, 12) buyruğu ile işaret etmiştir. Buradaki pabuçlar, aklın, kendileri sayesinde marifetullaha ulaşabildikleri bir çift mukaddime demektir. Akıl, marifetullaha ulaşınca onları çıkarması emredilir ve sanki ona "Sen, iki ayağını vahdaniyyetin kutsiyyet vâdisine basmak istiyorsun. O halde artık delillerle uğraşmayı bırak" denilir.

Sen bu prensibi iyice anladığın zaman, bil ki Cenâb-ı Hak, Bakara Sûresi'nde sekiz çeşit delil zikretmiş, bu sûrede ise onlardan sadece üçünü getirmiştir. Bu, şuna dikkat çekmek içindir: Arif, ârif olduktan sonra medlûlün (delillerin gösterdiği varlığın) bilgisine iyice dalmak için, delillere daha az iltifat etmesi gerekir. Binâenaleyh işte bu sûrede üç delilin zikredilip, diğerlerinin zikredilmemesinin maksadı, biraz önce söylediğimiz hususa dikkat çekmektir. Sonra Cenâb-ı Hak bu âyette, semavi delilleri zikretmiş, arzî (yeryüzüne âit) olan diğer beş delili getirmemiştir. Zira semâvî deliller daha güçlü, daha açık, onlardaki dikkat çekici durumlar daha çok ve kalbin o delillerden Allah'ın azamet ve kibriyasına geçişi daha kuvvetlidir. Hak Teâlâ, Bakara Sûresi'ndeki âyetini, *"akleden bir topluluk için.."*; buradaki âyetini ise *"temiz akıl sahipleri için..."* ifâdeleri ile bitirmiştir. Zira aklın bir zâhiri, bir de lübbü (özü) vardır. İşin başında ona akıl denir. Hali

mükemmelleştiğinde ona "lüb" denir. Bu da söylediğimiz hususu kuvvetlendirir. İşte kalbime doğan ve aklıma gelen manalar bunlardır. Allah, azîm, kerîm ve hakîm olan kelâmı Kur'ân'ının sırlarını en iyi bilendir.

Kulluğun Kemâli

اَلَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ۚ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا ۚ سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾ رَبَّنَآ اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهُ ۗ وَمَا لِلظّٰلِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ ﴿١٩٢﴾

"Onlar, ayakta iken, otururken, yanları üstünde (yatar)ken Allah'ı anarlar ve gökler ile yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler. "Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın. Sen (bundan) münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru. Ey Rabbimiz, gerçekten sen kimi o ateşe sokarsan şüphesiz onu hor ve hakîr edersin. Zâlimlerin hiçbir yardımcıları yoktur" (Âl-i İmran, 191-192).

Bil ki Allahu Teâlâ, rubûbiyyetini anlatan ulûhiyyet, kudret ve hikmetinin delilleri olan şeyleri zikredince, bunun peşi sıra ubudiyyet (kulluk) ile ilgili hususları zikretmiştir. Ubudiyyet üç çeşittir. Kalp ile tasdik, dil ile ikrar, azalarla amel ve ibâdet... Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ı anarlar"* buyruğu, dil ile yapılan kulluğa; *"ayakta iken, otururken, yanları üstünde (yatar)ken"* sözü âzâlarla yapılan kulluğa; *"gökler ile yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler"* buyruğu da kalbin, fikrin ve ruhun kulluğuna bir işarettir. İnsan işte, ancak bunların toplamıdır. Dil, zikre; âzalar şükre; kalb de tefekküre daldığında, işte bu şekilde olan kul, her şeyi ile ubudiyyete gark olmuş olur. Bundan dolayı önceki âyet, rububiyyetin kemaline, bu âyet ise ubudiyyetin (kulluğun) kemaline delâlet etmektedir. Bu, ruhları mahlûkattan kurtarıp Hâlik'a doğru çekmesi; sırları aldanış yurdu dünyadan alıp, affedici hükümdara doğru nakletmede, ne güzel bir tertiptir. Biz deriz ki: Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Zikrin Çeşitleri**

Müfessirlerin bu âyetle ilgili iki görüşleri vardır:

1- Bundan murat, insanın devamlı olarak Rabbini zikretmesidir. Çünkü insanın durumları bu üç şekilden ibarettir. Sonra Cenâb-ı Hak, insanları bu üç durum ile tavsif edince, bu onların devamlı zikredip, kesinlikle ondan ayrılmamalarının gerektiğine bir delil olur.

2- Bu âyette bahsedilen zikirden murat, namazdır. Buna göre âyetin manası, "Onlar ayakta olarak, eğer buna güçleri yetmiyorsa oturarak, eğer buna da güçleri yetmiyorsa, yanları üstü yatarak namaz kılarlar" şeklindedir. Bu da, onlar hangi halde olurlarsa olsunlar namazı terk edemezler manasına gelir. Âyete birinci görüşe göre mâna vermek daha evladır. Çünkü pek çok âyet, Allah'ı zikretmenin, hatırlayıp anmanın faziletini ifâde etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): مَنْ اَحَبَّ اَنْ يَرْتَعَ فِى رِيَاضِ الْجَنَّةِ فَلْيُكْثِرْ ذِكْرَ اللهِ *"Kim cennet bahçelerinde, serbestçe yiyip içmek isterse, Allah'ı çokça zikretsin"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Bu zikirden murat, dil ile yapılan zikir olabileceği gibi, kalp ile yapılan zikir de olabilir. En mükemmel olan mana, her ikisi ile birlikte yapılan zikrin murat edilmiş olmasıdır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Yatan Hastanın Namazı**

Şafiî (r.h) "Hasta, yatarak namaz kıldığı zaman, bir yanına yatarak namaz kılması gerekir" demiş; **Ebu Hanîfe** (r.h) ise, "Aksine o sırtüstü yatarak namaz kılar. O, bir hafiflik hissettiğinde, oturarak kılar" demiştir. **İmam Şafiî** (r.h)'nin delili, bu âyetin zâhiri manasıdır ki, Allahu Teâlâ, yanları üstünde iken zikredenleri methetmiştir. Binâenaleyh bu şekil daha uygundur.

Bil ki burada tıbbî bir incelik vardır. O da şudur: Tıbbî konularda sabit olduğuna göre insan, sırtüstü yattığında bu, o kimsenin, en mükemmel derecede düşünmesine manidir. Fakat yan üstü yatış, buna mani olmaz. İşte bu âyette de düşünme ve tefekkür murat edilmektedir. Bir de yan üstü yatma, uykuya iyice dalmaya manidir. Binâenaleyh bu şekil daha evladır. Çünkü bu uyanık olmaya ve Allah'ı zikretmekle meşgul olmaya daha uygundur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki, وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ *"Yanları üstünde"* tabiri kendinden önceki kelimelere atfedildiği için "hal" olarak mansubdur. Sanki قِيَامًا وَقُعُودًا وَمُضْطَجِعِينَ "ayakta olduğu halde; oturduğu halde ve yan yattığı halde" denilmektedir.

Allah'ın Zatını Değil Mahlukatını Düşünebiliriz

Bil ki, Allahu Teâlâ, onların zikrettiğini bildirip, zikrin de ancak tefekkürle tamamlanacağı sabit olunca, bundan sonra وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Ve göklerle yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler"* buyurmuştur. Bu ifâde hakkında da birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, insanları kendisini zikretmeye teşvik etmiştir. İş tefekküre dayanınca, Allah, zâtını tefekküre değil, göklerin ve yerin hallerini tefekküre teşvik etmiştir. Bu âyet doğrultusunda, Hz. Peygamber (s.a.s) de تَفَكَّرُوا فِي الْخَلْقِ وَلَا تَتَفَكَّرُوا فِي الْخَالِقِ *"Yaratılmışlar üzerinde tefekkür edin, fakat Yaratan üzerinde tefekkür etmeyin"*[76] buyurmuştur. Bunun sebebi şudur: Yaratılmışlar ile yaratana istidlâlin mümâselet vasfı üzere olması mümkin değildir, ancak muhalefet vasfı üzere olması mümkindir. (Yani mahlukların özellikleri tespit edilip Allah'ın bu sıfatlardan münezzeh olduğu sonucu çıkarılır.) Bundan dolayı biz bu mahsûsat (madde) âleminin hâdis (sonradan) oluşu ile, Yaratıcının kıdemine (ebedi ve ezeli oluşuna); madde âleminin kemiyet, keyfiyet ve şekilleri ile de yaratıcının kemiyet, keyfiyet ve şekilden berî olduğuna istidlâl ederiz. Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ *"Kendini tanıyan, Rabbini de tanır"*[77] hadisi, "Kendisinin sonradan olduğunu bilen, Rabbinin kadim olduğunu; kendisinin "mümkin" bir varlık olduğunu anlayan, Rabbinin vâcibu'l-vücud olduğunu ve kendisinin muhtaç olduğunu idrak eden, Rabbinin her şeyden müstağni olduğunu anlar" manasındadır.

Binâenaleyh, mahlûkât hakkında tefekkürde bulunmak, işte bu bakımdan mümkündür. Fakat Cenâb-ı Hakk'ın zâtı hakkında tefekkür etmek kesinlikle mümkün değildir. İşte bundan dolayı O'nun hakikati ancak selbî (olumsuz) sıfatlarla düşünülebilir. Bu sebeple "Allah, cevher, âraz, mürekkep ve müellef bir varlık değildir. O, bir cihette bulunmaz. O'nun hususi zâtı bu olumsuz şeylerden başkadır. O'nun hususi zâtını bilmenin imkanı yoktur. Böylece akıl, bu noktada âdeta şaşar, dehşete ve hayrete düşer" deriz. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s), Allah hakkında tefekkür etmemizi yasaklamış, mahlukat üzerinde tefekkür etmemizi emretmiştir. İşte bu incelikten ötürü, Allahu Teâlâ, bu âyetlerde kendisini zikretmemizi

76 Keşfu'l-Hafâ, 1/311.
77 Keşfu'l-Hafâ, 2/262.

emretmiş; tefekkürden bahsedince ise, kendisi hakkında değil, mahlukâtı hakkında tefekkür etmeyi emretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki, husûsi hakikati ile kendisini bilmek mümkin olmayan bir varlığı, ancak eserleri ve fiilleri ile bilmek mümkin olur. Binâenaleyh onun fiilleri şerefli ve yüce olduğu zaman, aklın o fâilin mükemmelliğini bilişi de o nispette mükemmel olur. İşte bu sebepten ötürü, cahil bir insanın Kur'ân hakkındaki inancı büyüktür. Fakat onun inancı taklidi ve icmali bir imândır. Ama, Cenâb-ı Hakk'ın her âyetindeki şaşırtıcı sırlara ve lâtif inceliklere muttali olan muhakkik bir müfessirin Kur'ân'ın büyüklüğü hakkındaki inancı daha mükemmeldir.

Tevhidin Âfakî ve Enfüsî (Objektif ve Subjektif) Delilleri

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Tevhidin delilleri iki kısma hasredilmiştir:

a) Âfâkî deliller, (insanın dışındaki deliller).

b) Enfüsî (insanın kendindeki) deliller... Âfâkî delillerin, daha yüce ve daha büyük olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Allahu Teâlâ, *"Göklerin ve yerin yaratılışı, insanların yaratılışından elbette daha büyüktür"* (Mü'min, 57) buyurmuştur. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hak bu âyette göklerin ve yerin yaratılması hususunda tefekkürü emretmiştir. Çünkü onlardaki deliller daha dikkate değer ve daha büyüktür. Biz nasıl böyle demeyelim; zira insan, şâyet bir ağacın en küçük yaprağına baktığında, o yaprakta ortasında uzanan bir damar görür. Daha sonra o ana damardan, her iki tarafa doğru pek çok damarcıkların ayrıldığını ve onlardan da daha ince nice damarcıkların ayrıldığını görür. Öyle ki bunlardan gözün göremeyeceği incelikte diğer nice damarlar ayrılmaktadır. Bu durumda insan, Yaratıcı'nın bu yaprağı, böyle yaratmış olmasında yüce hikmetleri ve şaşırtıcı sırları bulunduğunu ve O'nun bu yaprakta, yerin derinliklerinden gıdasını çekebileceği bir kuvvet yarattığını, sonra bu gıdanın parçalarının, o yaprağın her damarında, Azîz ve Alîm Allah'ın takdiri ile eşit dağıldığını görür, anlar. İnsan, şâyet o yaprağın nasıl yaratıldığını ve onun icâdındaki ve ondaki gıda alma ve büyüme kuvvetlerinin ona verilişindeki tedbirin nasıl olduğunu anlamak istese, bundan aciz kalır.

Binâenaleyh insan, aklının o küçük yaprağın nasıl yaratıldığını anlamaktan aciz olduğunu görünce, o yaprağı, içinde güneşin, ayın ve yıldızların yer aldığı göklere; keza içinde denizlerin, dağların, madenlerin, bitkilerin ve canlıların yer aldığı yeryüzüne kıyas ettiğinde, göklere ve yere nispetle bu yaprağın yok mesabesinde olduğunu anlar. Böylece de aklının bu küçücük şeyi bile anlamaktan aciz kaldığını gördüğünde, göklerin ve yerin yaratılışındaki hayranlık uyandıran ilahî hikmetlere tam manasıyla vakıf olmanın kendisi için mümkün olmadığını anlar. O, bu parlak aklî delil ile, aklının ve anlayışının bunu ihata edemeyeceğini anlayınca, Yaratıcı'nın, vasfedenlerin O'na verdikleri vasıflarının ve bilginlerin bilgilerinin O'nu kuşatmasından çok çok yüce ve büyük olduğunu itiraf eder. Hatta Allah'ın yarattığı her şeyde, O'nu bilmeye bir yol olmasa da, Allah'ın yüce hikmetlerinin ve büyük sırlarının olduğunu kabul eder. İşte bu noktada o insan, "Sübhaneke / Ya Rabbi sen münezzeh ve yücesin" der. Bundan murat, insanın tesbih (sübhanallah), tehlil (lâ ilâhe illallah), tahmid (elhamdülillâh) ve ta'zim ile uğraşmasıdır.

İbadetin En Mükemmeli Tefekkürle Yapılanıdır

Daha sonra kul bu noktada dua ile de iştigal ederek, *"Bizi ateşin azabından koru"* der. Hz. Peygamber (s.a:s)'in: بَيْنَمَا رَجُلٌ مُسْتَلْقٍ عَلَى فِرَاشِهِ إِذْ رَفَعَ رَأْسَهُ فَنَظَرَ إِلَى النُّجُومِ وَإِلَى السَّمَاءِ وَقَالَ أَشْهَدُ أَنَّ لَكَ رَبًّا وَخَالِقًا اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي فَنَظَرَ اللهُ إِلَيْهِ فَغَفَرَ لَهُ *"Adamın birisi, yatağında sırtüstü yatarken, başını gökyüzüne çevirip, yıldızlara ve göğe bakarak 'şehadet ederim ki senin bir Rabbin ve bir yaratıcın var. Allahım, beni bağışla' derse, Allahu Teâlâ ona (rahmetle) nazar eder ve onu bağışlar"* dediği rivâyet edilmiştir. O; لَا عِبَادَةَ كَالتَّفَكُّرِ *"Tefekkür gibi ibâdet yoktur"* demiştir. "Tefekkür, gâfleti giderir ve suyun ekin yetiştirmesi gibi, kalbe Allah korkusunu çeker" denilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle rivayet edilmiştir: لَا تُفَضِّلُونِي عَلَى يُونُسَ ابْنِ مَتَّى فَإِنَّهُ كَانَ يُرْفَعُ لَهُ كُلَّ يَوْمٍ مِثْلُ عَمَلِ أَهْلِ الْأَرْضِ *"Benim, Hz. Yunus İbn Metta'dan üstün olduğumu söylemeyin. Çünkü onun için her gün, bütün yeryüzündeki insanların amelleri kadar (sevap göğe) yükseltilirdi."* Âlimler bu Amelin, marifetullah hususundaki tefekkür ameli olduğunu söylemişler, "Çünkü hiçbir kimse âzâları ile, bütün yeryüzündekiler kadar amel edemez" demişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: İmanda Tahkîkin Önemi, Taklidin Geçersizliği

Âyet, sıddîkların en yüce mertebesinin, Allah'ın zâtının ve sıfatlarının delilleri üzerinde tefekkür etme mertebesi olduğuna, taklidin geçersiz,

nazar-ı dikkate alınmayan ve kıymet verilmeyen bir şey olduğuna delâlet etmektedir.

Bil ki, Allahu Teâlâ, zikrullaha ve tefekküre devamlı olan o sâlih kullarının beş çeşit dua ettiklerini hikaye etmiştir.

O Sâlih Kulların Dualarından

Birinci çeşit: رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ *"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın. Sen (bundan) münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru"* buyruğudur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette bir takdir vardır ve bu hususta iki görüş vardır: **Vâhidî** (r.h) bu takdirin, .. يَقُولُونَ رَبَّنَا "Onlar, 'Ey Rabbimiz!' derler" şeklinde olduğunu; **Keşşâf** sahibi, ise bu ifâdenin hâl mahallinde olup, يَتَفَكَّرُونَ قَائِلِينَ رَبَّنَا "Onlar, 'Ey Rabbimiz' diyerek tefekkür ederler.." şeklinde olduğunu söylemiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "Sen, bunları boşuna yaratmadın" ifâdesindeki "هٰذَا" (bunları) kelimesi, mahlûkata işaret etmektedir ve "Sen, bu hayranlık veren mahlûkatı boşuna yaratmadın" demektir. Bu ifâdedeki "هٰذَا" (bunlar) kelimesi, bir çeşit saygıyı gösterir. Bu tıpkı *"Gerçekten bu Kur'ân en doğru olana hidâyet eder"* (İsrâ, 9) âyetinde olduğu gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, "بَاطِلًا" kelimesinin mansub oluşu ile ilgili birkaç ihtimal bulunmaktadır:

a) O, mahzuf bir masdarın sıfatıdır ve خَلْقًا بَاطِلًا "bâtıl bir yaratılışla (yaratmadın)" takdirindedir.

b) Başındaki harf-i cer hazfedildiği için mansubdur ve takdiri بِالْبَاطِلِ "batıl bir gaye sebebiyle" veya لِلْبَاطِلِ "bâtıl için" şeklindedir.

c) **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Bu kelimenin "هٰذَا" kelimesinden "hal" olması mümkündür."

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allahu Teâlâ'nın Fiillerinin Hikmeti Olması Şart mıdır?**

Mu'tezile "Allahu Teâlâ her yaptığını, ancak ya kullarına ihsan gayesiyle, veyahut da bir hikmete mebni olarak yapar. Bundan murat, kulların maslahatını gözetmektir" demiştir. Onlar, bu görüşlerine bu âyeti delil

getirmişler ve "Çünkü, eğer Allahu Teâlâ gökleri ve yeri bir gaye için yaratmamış olsaydı, bu sefer onları boş yere yaratmış olurdu ki, bu ise âyetin ifâdesine zıttır. **Cebriyye**'nin "Allahu Teâlâ gökleri ve yeri yaratmak suretiyle, kullarının ekserisinden zulüm ve batıl olan şeylerin sadır olmasını ve onların, yerlerin ve göklerin yaratıcısını inkâr etmelerini irade etmiş, dilemiştir" şeklindeki görüşü ise, bu âyete ters düşmektedir. Halbuki, âyetteki *"Sen (bundan) münezzehsin"* ifâdesi, Allahu Teâlâ'yı, gökleri ve yeri bâtıl, boş yere yaratmaktan ve çirkin olan bütün şeylerden tenzih etmeyi ifâde etmektedir" demişlerdir.

Vâhidî, bu şüpheye cevap olabilecek olan şu sözü söylemiştir: "Bâtıl", kendisinde hiçbir kuvvet, sağlamlık ve beka bulunmayan, yok olucu ve zeval bulacak olan bir şeyden ibarettir. Halbuki, göklerin ve yerin yaratılışı, sağlam ve muhkem bir yaratıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"O Rahman'ın yaratışında hiçbir nizamsızlık göremezsin. İşte gözünü çevir, hiçbir çatlak görecek misin?"* (Mülk, 3) ve *"Üstünüze sağlam sağlam yedi (gök) binâ ettik"* (Nebe, 12) âyetlerine bakmaz mısın? İşte, Cenâb-ı Hakk'ın. *"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın"* buyruğundan murat budur; yoksa Mu'tezile'nin zikretmiş olduğu mâna değil...

Mu'tezile'nin İddiası

Buna göre eğer, "Bu izah tarzı birçok yönden reddedilmektedir:

a) Eğer "batıl"dan murat, gevşek ve yok olucu olan bir şey olsaydı, bu durumda âyetteki *"Sen (bundan) münezzehsin"* ifâdesi, Allah'ı bu gibi şeyleri yaratmaktan tenzih etme olurdu. Malumdur ki, bu batıldır.

b) "Biz bu sözü, söylediğimiz mânaya hamlettiğimiz zaman ancak, *"Bizi ateşin azabından koru"* sözünü bu ifâdeyle birleştirmek güzel olmuştur. Çünkü âyetin manası şu şekilde olmaktadır: "Sen bunları boş yere ve hikmetsiz olarak yaratmadın.. Aksine, büyük bir hikmet üzere yarattın. Bu da onları, senin tâatinle meşgul olan ve sana karşı günah işlemekten sakınan mükellefler için meskenler, sığınaklar yapmandır. Binâenaleyh, sen bizi ateşin azabından koru. Çünkü ateş, isyan edip itaat etmeyen kimselerin cezâsıdır." Böylece sabit oluyor ki biz, *"Sen bunları boşuna yaratmadın"* âyetini zikrettiğimiz şekilde tefsir edersek, âyetteki bu nazm ve sıralama güzel olmaktadır. Fakat biz bu âyeti, "Muhakkak ki sen bunları muhkem (sapasağlam), yapısı ve terkibi sağlam olarak yarattın" şeklinde tefsir edersek, bu takdirde bu sıralama güzel olmaz.

c) Allahu Teâlâ, bu hususu başka âyetlerde de zikredip, *"O göğü, o yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık. Bu, o küfredenlerin zannıdır "* (Sad, 27), *"Biz göğü de, yeri de, ikisinin arasında bulunan şeyleri de oyuncular(ın işi) olarak yaratmadık. Biz bunları, ancak hak ile yarattık"* (Duhân, 38-39) ve *"Ya sizi ancak boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten bize döndürülmeyeceğinizi mi sandınız? Mülk, ancak kendi hakkı olan Allah çok yücedir"* (Mü'minûn, 115-116), yani, "Melik ve Hak olan Allah, fiilinin abes ve anlamsız olmasından münezzehtir" buyurmuştur. O'nun fiilinin abes ve anlamsız olması imkânsız olunca, batıl ve boş yere olması öncelikle imkânsızdır" denilirse buna şöyle cevap verilir:

Ehl-i Sünnetin Mu'tezile'ye Cevabı

Bil ki, aklın bedâheti, varlığın ya zâtı gereği vacip, ya da zâtı gereği mümkin olduğuna; yine, zâtı gereği mümkin olan her varlığın, var edilmesindeki tercih iradesi hususunda, zâtı gereği vacip olan bir varlığa varıp dayanması gerektiğine şehâdet etmektedir. Bu kaziyyede, bu mümkin'in kulların fiillerine muğayir şeylere mahsus olması söz konusu değildir.[78] Bilâkis bu kaziyye, umûma şamil olarak, aklın sıhhatine şehâdet ettiği bir kaziyyedir. Durum böyle olunca, hayır ve şerrin Allah'ın kaza ve kaderiyle olması gerekir. Hayır ve şer Allah'ın kazâsıyla olunca da, bu âyetten muradın, Allah'ın fiillerini, kulların faydalarına bağlamak (böylece ta'lîl etmek) imkânsızdır.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki, âyetin manasının, **Vâhidî**'den naklettiğimiz şey olması niçin câiz olmasın! **Vâhidî**'nin, "Şayet böyle olsaydı, âyetteki *"Sen (bundan) münezzehsin"* ifâdesi, Allahu Teâlâ'yı, sağlam ve dayanıklı olmayan bir şeyi yapmaktan bir tenzih olurdu; bu ise, yanlış ve doğru değildir" sözüne gelince, biz deriz ki: "Bu âyetten muradın, "Ey Rabbimiz, sen bunları gevşek ve terkibi bozuk olarak yaratmadın. Aksine, sağlam ve muhkem olarak yarattın" manası olması ve *"Sen (bundan) münezzehsin"* ifâdesinin de, "Muhakkak ki sen, her ne kadar gökleri ve yeri sağlam, muhkem ve kalıcı olarak yarattıysan da, bunlara muhtaç olmaktan ve bunlardan istifâde etmekten münezzehsin.." manasında olması niçin caiz olmasın?.. Buna göre, *"Sen (bundan) münezzehsin"* ifâdesinin manası budur.

78 Maksat şu olmalıdır: Kulların fiilleri bu hükümden hariç olup, sadece bunların dışındaki mahlukların Allah'ın iradesiyle yaratıldığı söylenemez. Kulların fiilleri de O'nun yaratması olmadıkça var olmaz (Ç).

Vâhidî'nin ikinci olarak söylemiş olduğu, "Biz bu âyeti söylediğimiz şekilde tefsir edersek, ancak o zaman bu ifâdeyle, *"Bizi ateşin azabından koru"* ifâdesini bağdaştırmak yerinde olmuş olur" sözüne gelince, biz deriz ki: Bunu kabul etmiyoruz. Aksine âyetteki nazm ve tertip, kul *"Sen (bundan) münezzehsin"* dediğinde, Allah'ın bütün mâsivallah'tan müstağni olduğunu itiraf etmiş olursa yerinde ve güzel olmuş olur. Buna göre o kul, Allah'ı gani olarak vasfettiğinde, kendisinin âciz, dünyada ve ahirette Allah'a muhtaç bir kul olduğunu, *"Bizi ateşin azabından koru"* diyerek itiraf etmiş olur. Âyetin nazmının güzelliğindeki bu izah, sizin söylediğinizden daha güzel değilse bile, ondan aşağı da kalmaz..

Allahu Teâlâ'nın fiillerinin, abes, batıl ve oyun olarak vasfedilmekten münezzeh olduğuna delâlet eden zikrettiğimiz diğer âyetlere gelince, onların gerektirdiği manayı biz de kabul ediyoruz. Şüphe yok ki Allah'ın bütün fiilleri hikmetli olup, doğrudur. Çünkü Allahu Teâlâ, ancak kendi milkinde ve mülkünde mutasarrıftır. Bu sebeple O'nun bütün hükümleri mutlak olarak doğrudur. Bu münazara hakkında söylenen şeyler işte bundan ibarettir. Allah en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE: **Her Varlıkta Özel Bir Kuvvet Bulunup Bulunmadığı**

İslâm feylosofları bu âyeti, Allahu Teâlâ'nın bu felekleri, yıldızları yarattığı; onlardan her birine hususi kuvvetler yerleştirdiği; onları, hareketlerinden ve birbirleriyle irtibatlarından bu âlemin maslahat ve bu yeryüzü mıntıkası sakinlerinin menfaatlerinin meydana gelecek bir şekilde yerleştirdiği hususuna delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: "Çünkü onlar şâyet böyle olmuş olmasalardı, boş yere yaratılmış olurlardı. Bu ise, âyetin manasını reddeder mahiyettedir. Onlara göre biri çıkıp da şöyle diyemez: "Bunların faydası, onlar vasıtasıyla muhtar olan bir Yaratıcı ve Hâlık'ın varlığına istidlâl etmektir. Bu böyledir, çünkü bu hava ve su kürelerinden her biri, bu anlamda, felekler ve yıldızlarla müşterektir. Binâenaleyh, bu durumda, onların özellikle bir felek, bir güneş ve bir ay olmasının herhangi bir manası kalmamış olur. O zaman da bu, bâtıl olmuş olur. Bu ise, âyetin hilâfınadır" diyemez."

Kelâmcılar buna şöyle diyerek cevap vermişlerdir: "Bu mânada, onların hakikat yoluyla değil de, âdetin cereyanına göre birer sebep olmaları niçin yeterli olmasın?"

Sübhaneke Lâfzının Manası

Cenâb-ı Hakk'ın, سُبْحَانَكَ *"Sen (bundan) münezzehsin"* ifâdesiyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu, akılların, göklerin ve yerin yaratılışındaki, Allah'ın hikmetinin eserlerini ihâta etmekten aciz olduğunu bir ikrâr ve tasdiktir. Yani, insanlar bu büyük büyük cisimler üzerinde düşündükleri zaman, ancak şu kadarını anlayabilirler: Bunları yaratan, batıl ve boş yere yaratmamış, aksine, her ne kadar akıllar tam olarak bilgisini ihata edemese de, yüce hikmetler ve büyük, engin sırlardan ötür yaratmıştır.

***İKİNCİ MESELE:* Buradaki Duaların İzahı**

Bundan maksat, Allah'ın, kullarına nasıl dua edeceklerini öğretmesidir. Bu şu şekildedir: Dua etmek isteyen kimsenin, âyette de olduğu gibi, önce Allahu Teâlâ'ya sena etmesi, daha sonra talebi zikretmesi gerekir.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ *"Bizi ateşin azabından koru"* duasına gelince, bil ki, Allahu Teâlâ bu ihlas sahibi kullarının lisanlarının Zikrullâh'a; bedenlerinin Allah'a tâate ve kalplerinin de Allah'ın azametinin delillerini tefekküre dalmış olduğunu anlatınca, onların bu tâatlerin yanısıra, Allahu Teâlâ'dan kendilerini ateşin azabından kurtarmasını da zikretmiştir. Eğer Allahu Teâlâ'nın onlara azap etmesi yerinde ve uygun olmayacak olsaydı, bu dua anlamsız olurdu. Binâenaleyh, eğer Mu'tezile önceki âyetin kendileri için bir hüccet olduğunu zannediyorsa bilsinler ki, bu âyet-i kerimenin sonu da, Allah'tan olan hiçbir şeye çirkin denilemeyeceği hususunda bizim lehimize bir hüccet ve delildir. Bu niyaz ve tazarrûnun bir benzeri de, Cenâb-ı Allah'ın Hz. İbrahim'den hikâye ettiği şu yakarıştır: *"Ceza gününde kusurlarımı bağışlayacağını umduğum da O'dur"* (Şuarâ, 82).

İkinci çeşit: Cenâb-ı Allah'ın onlardan naklettiği şu duâdır: رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ *"Ey Rabbimiz, gerçekten sen kimi o ateşe sokarsan, şüphesiz onu hor ve hakir edersin. Zâlimlerin hiçbir yardımcıları yoktur"* Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki onlar, Rablerinden, kendilerini cehennem azabından kurtarmasını istedikleri zaman, bunun peşi sıra, isteme makamı çok büyük olsun diye, bu ikâbın büyüklüğüne ve şiddetine delâlet eden şeyi, yani bu azabın hor ve hakir kılıcı, alçaltıcı bir azap olduğunu zikretmişlerdir. Çünkü,

Rabbinden bir şeyi yapmasını veya yapmamasını isteyen kimse, bu istediği şeyin büyüklüğünü ve önemini (kuvvetini) açıkladığı zaman, onu bu duâya sevk eden şey daha mükemmel ve talebindeki ihlası daha yoğun olmuş olur. Duâ ise, ancak ihlas ile yapıldığı zaman müstecâb olup, kabule mazhar olur. İşte bu, Allah'ın, kullarına nasıl duâ edeceklerini öğretmesidir.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle demiştir: "اَلْإِخْزَاءُ" kelimesi lügatte, birbirine yakın olan birçok manaya gelmektedir." **Zeccâc**, "اَخْزَى اللهُ الْعَدُوَّ" tabirinin manasının, "Allah, düşmanı rahmetinden uzaklaştırsın" şeklinde olduğunu söylerken; başka âlimler bunun, "Allah onu alçaltsın, hor kılsın" anlamında olduğunu söylemişlerdir. **Şemir İbn Hamdeveyh,** bunun manası, "Allah onu rezil ve rüsvay etsin" şeklindedir. Kur'ân-ı Kerim'de de وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي *"Beni misafirlerim içinde küçük düşürmeyin"* (Hud, 78) buyurmuştur" demiştir. **Mufaddal**, "اَخْزَاهُ اللهُ" tabiri, "Allah onu helâk etti, etsin" anlamındadır, demiştir. **İbnu'l-Enbarî,** "اَلْخِزْيُ" kelimesi Arapçada telef olmak, hüccetsiz kalmak, veyahut da bir belâya düşmek suretiyle helâk ve yok olmak manasındadır" demiştir. Bütün bunlar birbirine yakın olan manalardır. Sonra **Keşşâf sahibi** ise şöyle demiştir: "Âyetteki, "فَقَدْ اَخْزَيْتَهُ" ifâdesi, "Onu, son derece hor ve hâkir kıldın" anlamındadır. Bu, söylenen şu ifâdeye benzemektedir: مَنْ سَبَقَ فُلَانًا فَقَدْ سَبَقَ "Falancayı geçen, gerçekten iyi geçmiştir" ve مَنْ تَعَلَّمَ مِنْ فُلَانٍ فَقَدْ تَعَلَّمَ "Falancadan öğrenen gerçekten iyi öğrenmiştir."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Büyük Günah Hakkında Mu'tezile'nin İddiası**

Mu'tezile, bu âyetin "ehl-i salat"tan büyük günah işleyenlerin mü'min olmadıklarına delâlet ettiğini, çünkü büyük günah işleyenler cehenneme girdiklerinde, bu âyetin delâletine göre, Allah'ın onları hor ve hakir kılacağını; mü'min kimsenin ise, *"O gün Allah Peygamber'ini ve imân edip onunla beraber olanları rüsvay etmeyecek .."* (Tahrîm, 8) âyetinin de gösterdiği gibi, hor ve hakir olmayacağını; binâenaleyh, bu iki âyete göre, büyük günah işleyenin mü'min olmaması gerektiğini söylemiştir.

Mu'tezile'nin bu görüşüne şu şekilde cevap verebiliriz: Hak Teâlâ'nın, *"O gün Allah Peygamber'ini ve imân edip onunla beraber olanları rüsvay etmeyecek..."* (Tahrîm, 8) âyeti, hor ve hakirliğin mutlak manada bulunmamasını gerektirmez. Bu ifâde ancak, hor ve hakir olmanın, (onların) Hz. Peygamber'le birlikte olmaları halinde bulunmamasını iktiza eder. Bu bulunmayış, başka bir zamanda bulunabilmesi ihtimalinden dolayı, hor ve

hakirliğin bir nebze bulunmasına ters düşmez. Bana göre en doğru cevap işte budur.

Vâhidî, Kitâbu'l-Basît'inde, bizim söylediğimiz cevaptan başka bu mevzuda üç çeşit cevap daha zikretmiştir:

a) **Saîd İbnü'l-Müseyyeb, es-Sevrî ve Katâde**'den, Allahu Teâlâ'nın *"Gerçekten sen kimi o ateşe sokarsan, şüphesiz onu hor ve hakir edersin"* ifâdesinin ebedî cehenneme girecek olan kimseler hakkında olduğu nakledilmiştir. Bana göre bu cevap zayıftır; çünkü Mu'tezile'ye göre cehenneme girecek olan her fâsık, oraya ebedî kalmak üzere girer. Binâenaleyh, bu açıklama onlara karşı bir cevap olmaz.

b) Cehenneme giren kimse, neticede oradan çıksa bile, oraya girdiği anda (sadece) hor ve hakir kılınmıştır. Bu açıklama da bana göre zayıftır. Çünkü istidlâl konusu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün Allah, Peygamber'ini ve imân edip onunla beraber olanları rüsvay etmeyecek ..."* (Tahrim, 8) ifâdesi, mutlak mânada mü'minlerin hor ve hakir olmayacaklarına delâlet etmektedir. Bu âyet ise (Âl-i İmran, 192), cehenneme giren herkes için, bir hor ve hakirliğin bulunacağına delâlet etmektedir. Binâenaleyh; bu iki âyetin hükmüne göre, cehenneme girenlerden mü'min olanla kâfir olan arasında farklı bir durum bulunmaktadır.

c) "اَلْإِخْزَاءُ" tabiri şu iki mânaya muhtemeldir:

1- Hor ve hakir kılmak, helâk etmek.

2- Utandırmak, küçük düşürmek. Meselâ bir kimse utandığında, "خَزِيَ خِزَايَةً"; bir kimse birisine, onu mahcup edecek ve utandıracak bir iş yaptığında da, "اَخْزَاهُ غَيْرُهُ" (Başkası onu küçük düşürdü, utandırdı) denilir.

Bil ki, bu cevabın neticesi şudur: Bu lâfız, utandırma ile helâk etme manaları arasında müşterek bir lâfızdır. Müşterek lâfzı ise, müspet ve menfi taraflarda, her iki manasına birden hamletmek mümkün değildir. Durum böyle olunca Hak Teâlâ'nın, *"O gün Allah, Peygamber'ini ve imân edip onunla beraber olanları rüsvay etmeyecek ..."* (Tahrim, 8) ifâdesiyle nefyedilmiş olanın, O'nun *"Gerçekten sen kimi o ateşe sokarsan, şüphesiz onu hor ve hakir edersin"* (Âl-i İmrân, 192) ifâdesinde ispat edilmiş olandan başka olması câizdir. Buna göre de, böyle bir istidlâl sakıt olur.

Ancak ne var ki böyle bir cevap, "ihzâ" lafzı bu iki mana arasında müşterek olduğu zaman geçerli olur. Ama bu lafız, aynı manayı ifâde eden bir lâfız olup, **Vâhidî**'nin de zikretmiş olduğu o iki mâna aynı cinsin kapsamı

altında bulunan iki tür bulununca böyle bir cevap sakıt olmuş olur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün Allah, Peygamber'ini ve iman edip onunla beraber olanları rüsvay etmeyecek ..."* (Tahrim, 8) ifâdesi, cinsi nefyetmekte; *"Şüphesiz onu hor ve hakir edersin"* (Âl-i İmrân, 192) ifâdesi de nev'i ispat etmektedir. Bu durumda bu iki ifâde arasında bir aykırılık meydana gelmiş olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Büyük Günah İşleyen Hakkında Mürcie'nin İddiası

Mürcie bu âyetle, büyük günah işleyenlerin hor ve hakir edilmeyecekleri hususunda kat'î hüküm vermişlerdir. (Onlara göre) cehenneme giren herkes, hor ve hakir olur. Binâenaleyh, büyük günah işleyenlerin cehenneme girmeyecekleri hususunda kat'î hüküm vermek gerekir. Biz, büyük günah sahibinin hor ve hakir kılınmayacağını söyledik; zira büyük günah işleyen kimse mü'mindir; mü'min ise, hor ve hakir kılınmaz. Biz, büyük günah işleyenin mü'min olduğunu söyledik, zira Cenâb-ı Hak, *"Eğer mü'minlerden iki zümre birbiriyle dövüşürlerse aralarını (bulup) barıştırın. Eğer onlardan biri diğerine karşı hâlâ tecâvüz ediyorsa, siz, tecâvüz edenle Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın.."* (Hucurât, 9) buyurmuş, tecâvüz ve taşkınlık yapan bu kimseyi bu halinde bile mü'min diye adlandırmıştır. Halbuki, tecavüz ve taşkınlık yapmak, icmâ ile büyük günahlardandır. Yine Cenâb-ı Hak, *"Ey iman edenler, öldürülen kimseler hakkında kısas yapmanız hükmedildi"* (Bakara, 178) buyurmuş, haksız yere kasten adam öldüreni mü'min diye tavsif etmiştir. Böylece, büyük günah işleyenin mü'min olduğu sabit olmuş olur.

Biz mü'min kimsenin, hor ve hakir kılınmayacağını söyledik, zira Allah, *"O gün Allah, Peygamber'ini ve imân edip onunla beraber olanları rüsvay etmeyecek..."* (Tahrim, 8) ve *"Kıyâmet günü bizi utandırma"* (Âl-i İmran, 194) buyurmuştur. Sonra Cenâb-ı Hak, *"Nihâyet Rableri onlara icâbet etti.."* (Âl-i İmran, 195) buyurmuştur. Bu icâbet, Allahu Teâlâ'nın, mü'minleri hor ve hakir kılmayacağına delâlet etmektedir. Binâenaleyh, bizim yaptığımız bu açıklamalarla, büyük günah işleyen kimsenin cehennem ateşiyle hor ve hakir kılınmayacağı sabit olmuş olur. Biz, cehenneme giren herkesin, Hak Teâlâ'nın, *"Gerçekten sen kimi o ateşe sokarsan, şüphesiz onu hor ve hakir edersin"* (Âl-i İmran, 192) âyetine binaen, hor ve hakir olacağını söyledik. Böylece bu iki mukaddimeden, büyük günah sahibinin cehenneme girmeyeceğine dair kesin bir hüküm ortaya çıkmış olur.

Mürcie'nin bu görüşüne verilecek olan cevap, daha önce geçmiş olan söylediğimiz şu husustur: Hak Teâlâ'nın, *"O gün Allah, Peygamber'ini ve imân edip onunla beraber olanları rüsvay etmeyecek ..."* (Tahrim, 8) buyruğu, hor ve hakir olmanın mutlak manada (hiç) bulunmayacağına delâlet etmez. Aksine bu, onların Hz. Peygamber'le beraber.. bulunmaları halinde hor ve hakir kılınmayacaklarına delâlet eder ki, bu da, bir başka zamanda hor ve hakir kılınmanın söz konusu olmasına ters düşmez.

BEŞİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Gerçekten sen kimi o ateşe sokarsan şüphesiz onu hor ve hakîr edersin"* (Âl-i İmran, 192) ifâdesi, birkaç yerde tahsis edilmiş olan umûmî bir ifâdedir.

a) Hak Teâlâ'nın, *"Sizden hiçbiriniz müstesna olmamak üzere; mutlaka oraya uğrayacaktır. Bu, Rabbinin kat'î olarak üzerine aldığı bir şeydir. Sonra takvaya erenleri kurtaracağız"* (Meryem, 72-73) âyeti, her mü'minin cehenneme bir kere uğrayacağına, sevap ehlinin hor ve hakir kılınmaktan kurtarılacaklarına delâlet etmektedir.

b) Cehennemin bekçileri olan melekler, cehennemdedirler. Onlar da hor ve hakir edilmekten korunmuşlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"(O ateşin) üzerinde iri gövdeli, sert tabiatlı melekler vardır"* (Tahrim, 6) buyurmuştur.

ALTINCI MESELE

İslâm feylesofları, bu âyet ile, ruhanî azabın cismanî (bedeni) azaptan daha şiddetli ve kuvvetli olduğuna istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü âyet, cehennem azabından sonra hor ve hâkir edilme ile tehdide delâlet etmektedir. Hor ve hâkir edilme ise, utandırmaktan, küçük düşürmekten ibarettir. Bu utanma ise vicdanî bir azaptır. Binâenaleyh, şâyet ruhanî azâp cismanî ve maddî azaptan daha güçlü olmasaydı, cehennem ateşiyle azap gören kimseyi, hor ve hakir kılınma ile utandırılma azabıyla tehdit etmek yerinde ve uygun olmazdı.

***YEDİNCİ MESELE:* Fasıkların Cehennemde Daimî Kalacaklarına Dair Mu'tezile İddiası**

Mu'tezile bu âyet ile, cehenneme giren fâsıkların oradan çıkamayacaklarına, aksine orada ebedî olarak bırakılacaklarına dair istidlâlde bulunarak şöyle demektedir: "Hızy", helâk olmak demektir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gerçekten sen kimi o ateşe sokarsan, şüphesiz onu hor ve hakîr edersin"* âyetindeki, *"Şüphesiz onu hor ve hakîr edersin"* buyruğunun

manası, "şüphesiz sen onu helâk edersin, ettin" demektir. Şayet onlar, cehennemden çıkıp cennete girecek olsalardı, cehennemden çıkan herkesin helâk olmaması gerekirdi. Mu'tezile'nin bu görüşüne de şöyle cevap veririz. Biz, hor ve hakir kılmayı helâk etme manasına almıyor, aksine onu hor ve hakir kılıp, utandırma anlamına alıyoruz. Bu durumda da, sizin görüşünüz zâil olmuş olur.

Âhirette Şefâat Meselesi Hakkında Mu'tezile'ye Cevap

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ *"Zâlimlerin hiçbir yardımcıları yoktur"* buyruğuna gelince, bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Mu'tezile, bu âyetle fâsıklara şefâat edilmeyeceği hususunda istidlâl etmişlerdir. Bu böyledir, çünkü şefâat bir nevi yardım demektir. Cinsi nefyetmek ise, nev'i nefyetmeyi gerektirir.

Mu'tezile'nin bu görüşüne birçok yönden cevap verebiliriz:

1- Kur'ân-ı Kerim, zalimin, mutlak mânada kâfir olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ *"Kâfirler zâlimlerin ta kendileridir"* (Bakara, 254) buyurmuştur. Bu manayı, Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlerin şefâat ve yardımcılarının bulunmamasını kendilerine tahsis etmiş olmalarını nakletmesi de te'kid etmektedir. Çünkü kâfirler, *"Artık bizim için ne bir şefaatçi vardır, ne de candan bir dost!.."* (Şuarâ, 100-101) demişlerdir.

2- Şefaat eden kimsenin de, ancak Allah'ın izni ile şefaat etmesi mümkün olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O'nun izni olmadıkça, katında şefaat edecek kimmiş?.."* (Bakara, 255) buyurmuştur. Durum böyle olunca, şefaat eden kimse, ancak kendisine izin verildikten sonra başkasına yardım edebilir. Kendisine izin verildiğinde de, gerçek manada O'nun şefaatinin bir manası kalmaz. Bu durumda da affın, ancak Allahu Teâlâ tarafından olabileceği hususu ve o şefaatin hadd-i zâtında bir tesirinin olmadığı ve hükmün ancak Allah'a ait olduğu ortaya çıkmış olur.

İmdi Cenâb-ı Hakk'ın *"Zâlimlerin hiçbir yardımcıları yoktur"* âyeti, hükmün ancak Allah'a ait olduğunu ifâde eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gözünüzü açın ki, bütün hüküm O'nundur"* (En'âm, 62) ve *"O gün emir, yalnız Allah'ındır"* (İnfitâr, 19) buyurmuştur. Bu açıklamaya göre, bu hükmü zâlimlere tahsis etmenin herhangi bir anlamı yoktur denilemez; zira biz bunun da bir manasının bulunduğunu söylüyoruz. Çünkü Cenâb-ı Hak bu

dünyada mü'min ve müttaki olan kimselere, (âhirette) mükâfat elde edeceklerini ve cehennem azabından kurtulacaklarını va'detmiştir. Kıyamet gününde mü'minlerin böyle bir delili vardır. Fâsıklara gelince, onların böyle bir delili yoktur. Binâenaleyh, "yardımcıların bulunmaması.." hükmünü, mutlak anlamda onlara tahsis etmek doğru ve yerinde olur.

3- Bu âyet, umûmî hüküm ifâde etmektedir. Şefaatin bulunduğunu ifâde eden nasslar ise, hususîdir. Has ise umûmi olandan önce gelir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile, fâsık kimselerin cehennemden çıkamayacakları hususunda istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Şâyet fâsık cehennem ateşinden çıkacak olsaydı, onu oradan çıkaracak kimse, ona yardım etmiş olurdu. Halbuki âyet, cehenneme giren fâsıkın asla bir yardımcısının olmadığına delâlet etmektedir."

Cevap: Onların bu açıklamaları, Bakara Sûresi'nde de belirttiğimiz gibi, Cenâb-ı Hakk'ın affedeceğine delâlet eden âyetlerle çelişki teşkil eder.

Mü'minlerin Üçüncü Duaları

Üçüncü çeşit duaları Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetidir:

رَبَّنَآ اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِى لِلْاِيمَانِ اَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَاٰمَنَّا ۗ رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّـَٔاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِ ﴿١٩٣﴾

"Ey Rabbimiz, muhakkak ki biz, 'Rabbinize imân edin' diye imâna çağıran münadiyi işittik de hemen imân ettik! Ey Rabbimiz, artık bizim günahlarımızı bağışla. Kusurlarımızı ört, canımızı da iyilerle berâber al.." (Âl-i İmran, 193).

İmâna Çağıran Münadî

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyette sözü edilen "münadî"nin ne ve kim olduğu hususunda iki görüş vardır:

a) Hz. Muhammed (s.a.s)'dir. Bu görüş, ekseriyetin görüşüdür. Bunun delili ise, اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ *"Rabbinin yoluna davet et"* (Nahl, 125); *"Ve Allah'a, O'nun izniyle bir davetçi.."* (Ahzâb, 46) ve اُدْعُوا اِلَى اللهِ *"Ben, Allah'a davet ediyorum"* (Yusuf, 108) âyetleridir.

b) Kur'ân-ı Kerim'dir. Bu görüşte olanlar şöyle demektedirler: Allahu Teâlâ, insanların mü'minlerinden bunu nakletmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, cinlerin mü'minlerinden de, *"Biz, hayranlık veren bir Kur'ân dinledik ki o, Hakk'a ve doğruya götürüyor. Bundan dolayı biz de ona imân ettik"* (Cin, 1-2) dediklerini nakletmişti. Bu görüşte olanlar, sözlerine devamla şöyle demektedirler: "Âyeti bu şekilde tefsir etmenin daha uygun olduğunun delili şudur: Çünkü herkes, Hz. Muhammed (s.a.s) ile karşılaşamaz. Ama Kur'ân'ı herkes dinlemiş ve anlamıştır. Buradaki "münadî"nin (fâil olarak) Kur'ân olması her ne kadar mecâzi bir mana ise de, bu meşhur ve maruf bir mecâzdır. Çünkü Kur'ân, doğru olanı ihtivâ edip, Allahu Teâlâ da onu buna muvaffak kıldığında, onu tefekkür eden herkes hidâyete ulaşınca, böylece o Kur'ân-ı Kerîm âdeta insanları kendisine çağırmış ve kendisinde bulunan çeşitti delillerle nidâ etmiş olur. Nitekim cehennem hakkında da, *"Yüz çeviren, arka dönen kimseyi çağırır"* (Meâric, 17) denilmiştir. Çünkü o kimselerin varacağı yer, orasıdır. Fasîh ve şair kimseler de, zamanı "çağıran ve nasihat eden bir şey" olarak vasfetmişlerdir ki, onların bundan maksatları, zaman içinde vaki değişen hallere işâret etmektir: Nitekim şair şöyle demiştir:

يَا وَاضِعَ الْمَيِّتِ فِي قَبْرِهِ خَاطَبَكَ الدَّهْرُ فَلَمْ تَسْمَعِ

"Ey ölüyü kabre koyan kimse.. Zaman sana seslendi, ama sen duymadın."

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın يُنَادِى لِلْاِيمَانِ *"İmâna çağırıyor"* sözü hakkında birkaç izah bulunmaktadır:

a) Bu kelimenin, (لِلْاِيمَانِ), başında bulunan lâm, "اِلٰى" manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ *"Sonra, nehyolundukları o şeye dönmekteler"* (Mücadele, 8); ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا *"Sonra da, dediklerine dönenler (yok mu?)"* (Mücadele, 3) بِاَنَّ رَبَّكَ اَوْحٰى لَهَا *"Çünkü Rabbi kendisine vahyetmiştir"* (Zilzâl, 5) ve اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى هَدٰينَا لِهٰذَا *"Bizi buna hidâyet eden Allah'a hamdolsun"* (A'râf, 43) şeklinde buyurmuştur. Yine, دَعَاهُ لِكَذَا اِلٰى كَذَا "Onu falan şeye çağırdı, davet etti"; نَدَبَهُ لَهُ، اِلَيْهِ "Onu, falan şeye teşvik etti"; نَادَاهُ لَهُ اِلَيْهِ "Onu falan şeye çağırdı" ve وَهَدَاهُ لِلطَّرِيقِ وَاِلَى الطَّرِيقِ "Onu, yola iletti"

denilir. Bu iki harfin birbirlerinin yerine kullanılmalarının sebebi, hem "intihâ-i gâye", hem de ihtisâs manasının birlikte bulunması sebebiyledir.

b) **Ebu Ubeyde**, "Âyette bir takdim ve tehir bulunmaktadır. Yani, سَمِعْنَا مُنَادِيًا لِلْإِيمَانِ يُنَادِي بِاَنْ اٰمِنُوا "İman ediniz diye nida eden bir iman davetçisi duyduk" şeklindedir. Bu, جَاءَنَا مُنَادِي الْاَمِيرِ يُنَادِي بِكَذَا وَكَذَا "Bize, şöyle şöyle nidâ eden, emîrin nidâcısı geldi..:" denilmesi gibidir.

c) Bu lâm, "illet", "mef'ûlün leh" lâm'ıdır. Buna göre mana, "insanlar iman etsin için, etsin diye nidâda bulunan bir münadî duyduk", yani, "O çağıran, bu maksattan dolayı çağırıyor." şeklinde olur. Baksana Cenâb-ı Hak, "اَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ" buyurmuştur, yani, *"İnsanlar imân etsin diye"* demektir. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Biz hiçbir peygamberi, Allah'ın izniyle kendisine itaat edilmesinden başka bir hikmetle göndermedik"* (Nisa, 64) ifâdesi gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "Çağıran bir davetçiyi işittik" buyruğunun bir benzeri de, سَمِعْتُ رَجُلًا يَقُولُ كَذَا "Şöyle diyen bir adam işittim" ve سَمِعْتُ زَيْدًا يَتَكَلَّمُ "Konuşan Zeyd'i duydum" demen gibidir. Burada "رَجُلًا" ve "زَيْدًا" kelimeleri fiilin mef'ûlü olmuş, duyulan şey ise hazfedilmiştir. Çünkü sen onu, duyulan şeyle vasfedip, o duyulan şeyi onun bir hali kılınca, bu durum seni o şeyi zikretmekten müstağni kılmıştır. Bir de, vasfın veya hâlin mutlaka zikredilmesi gerekmez. Yine, سَمِعْتُ كَلَامَ فُلَانٍ اَوْ قَوْلَهُ "Falancanın sözünü veya kavlini işittim" denilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Burada bir soru bulunmaktadır ki, o da şudur: "Nida eden ile, onun nidâ etmesini bir arada zikretmenin manası nedir?

Cevap: Nidâ'nın önce mutlak olarak zikredilip, daha sonra da imân ile kayıtlanarak zikredilmesi, nida eden kimsenin şanını ta'zîm etmek içindir. Zira, imâna davet eden münâdîden daha büyük bir davetçi yoktur. Bunun bir benzeri de senin, مَرَرْتُ بِهَادٍ يَهْدِي لِلْإِسْلَامِ "İslâm'a ileten bir rehbere uğradım" demendir. Bu böyledir, çünkü münâdî mutlak olarak zikredildiğinde, hatıra, harbe veya yanan bir şeyi söndürmeye yahut bir belaya duçar olmuş bir kimseye yardım etmeye veyahut da başa gelmiş bazı felaketlere çare olmaya çağıran bir münâdî gelebilir. "Hidâyet eden" de böyledir. Bu isim bazen bir yol kılavuzuna, bazen de doğru görüşe sevk edip götüren kimseye ıtlak edilir. Binâenaleyh, sen "İmana çağıran", "İslâm'a

hidâyet eden" dediğin zaman, çağıranın ve hidâyet edenin şanını yüceltmiş, onu ta'zim etmiş olursun.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki "اَنْ اٰمِنُوا" ifâdesinde bir hazif veya bir takdir vardır. Mahzuf olanın takdiri "اٰمِنُوا" "imân ediniz" şeklinde; mukadder olanın takdiri ise بِاَنْ اٰمِنُوا "imân ediniz diye" şeklindedir.

Mü'minlerin Dördüncü Duaları

Allahu Teâlâ bundan sonra onların, رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِ *"Ey Rabbimiz, artık bizim günahlarımızı bağışla, kusurlarımızı ört, canımızı da iyilerle beraber al.."* diye dua ettiklerini nakletmiştir. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki onlar, böyle dua etmek suretiyle Hak Teâlâ'dan şu üç şeyi istemişlerdir:

a) Günahlarının bağışlanması.

b) Kusurlarının örtülmesi.

c) Canlarının iyilerle beraber alınması... "Gufrân", örtmek ve üstünü kapamak demektir. "Tekfîr" de üstünü kapamak manasınadır. Nitekim "رَجُلٌ مُكَفَّرٌ بِالسِّلَاحِ" yani, "silahla örtünmüş, kaplanmış (tam teçhizatlı) bir adam" denilir. "Küfür" de bu manadadır. Nitekim **Lebîd**, فِى لَيْلَةٍ كَفَرَ النُّجُومَ ظَلَامُهَا "Karanlığı yıldızları örtmüş olan bir gecede..." demiştir.

Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: "Mağfiret", "tekfir" lügat bakımından aynı manaya gelirler. Fakat müfessirler bu hususta şunları söylemişlerdir:

a) Bu iki kelime ile aynı mâna kastedilmiş olup, ikincisi te'kid için getirilmiştir. Çünkü duada ısrarlı olup, iyice dua etmek menduptur.

b) Birincisi ile daha önce yapılmış olan günahların, ikincisi ile ise bundan sonra işlenecek günahların affı kastedilmiştir.

c) "Gufrân" (günahların bağışlanması) ile, tevbe ile affolunacak günahlar; "tekfir" (kusurların örtülmesi) ile de büyük taatlerin silip götüreceği günahlar kastedilmiştir.

d) Birincisi ile insanın, bir masiyet ve günah olduğunu bile bile yaptığı şeyler; ikincisi ile de, bir günah olduğunu bilmeden yaptığı şeyler kastedilmiştir.

Ebrar (İyilerle) Beraber Vefat Etmenin Manası

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Canımızı da iyilerle (ebrar ile) birlikte al"* âyeti ile ilgili şu iki izah vardır:

a) **Ebrâr**, "berr" veyahut da "bârr" (iyi, itaatkâr) kelimelerinin cem'idir. Bu, tıpkı, rab-erbâb ve sâhib-ashâb kelimeleri gibidir.

b) **Kaffâl**, bu "birlikte" olmanın tefsiri hususunda şu iki izahı zikretmiştir:

1- Onların canlarının ebrâr ile birlikte alınması, kıyamet günü o ebrârın mertebesinde olabilmeleri için, aynı amelleri yapmış olarak ölmeleridir. Nitekim insan bazen, "Bu meselede ben Şâfiî ile beraberim" der ve bununla, o inançta onun gibi olduğunu kasteder.

2- "Falanca, bağış hususunda, binlerce lira verenlerle birliktedir" denilir. Bu, "O, bin lira vermede, onlarla beraberdir" demektir.

Bir üçüncü mana da, bundan muradın, onların, ebrârın (iyi kimselerin) taraftarları ve peşinden gidenler içinde yer almaları olmasıdır. Hak Teâlâ'nın, *"İşte onlar Allah'ın nimet verdiği peygamberlerle, sıddîklarla, şehitlerle ve iyi insanlarla beraberdirler"* (Nisa, 69) âyeti de bu manadadır.

***İKİNCİ MESELE:* Allah Dilerse Tevbe Etmeyen Kulu da Affeder**

Âlimlerimiz bu âyeti, yani *"Ey Rabbimiz artık bizim günahlarımızı bağışla.."* buyruğunu, tevbe edilmeksizin de Allah Teâlâ'nın günahları affedebileceğine delil getirmişlerdir. Bu âyet şu iki bakımdan delil olarak getirilmiştir:

a) Onlar, günahlarının bağışlanmasını istemişlerdir. Bu ifâdede, onların tevbe ettiklerini gösteren herhangi bir şey bulunmamaktadır. Binâenaleyh, bu, onların mutlak olarak bağışlanmayı istediklerine delâlet eder. Hem sonra Hak Teâlâ, onların bu dualarını kabul etmiştir. Zira O, âyetin devamında, *"Nihâyet Rableri, onların dualarına icabet etti.."* (Âl-i İmran, 195) buyurmuştur. İşte bu ifâde, Allahu Teâlâ'nın, bazen tevbe edilmeden de günahları affedeceği hususunda açık bir nasstır.

b) Allahu Teâlâ, onların, imân ettiklerini haber verip, *"Ey Rabbimiz, artık bizim günahlarımızı bağışla..."* dediklerini nakletmiştir. Buradaki "فَاغْفِرْ لَنَا" lafzının başındaki fâ harfi, fâ-i cezâiyyedir. İşte bu da, sırf imânın Allah'tan bağış talep etmeye bir sebep teşkil ettiğinin delilidir. Sonra Allahu Teâlâ, *"Nihâyet Rableri, onların dualarına icâbet etti"* (Âl-i İmran, 195)

buyruğu ile, onların bu dualarını kabul ettiğini belirtmiştir. Binâenaleyh bu âyet, mücerred imânın bağışlanma vesîlesi olabileceğine delâlet eder. Bu, onları affedip hiç cehenneme sokmamak sureti ile taa baştan olabileceği gibi, onları cehenneme sokup bir müddet azap ettikten sonra bağışlayıp oradan çıkarma suretiyle de olabilir. İşte âyetin, bu iki bakımdan da affın söz konusu oluşuna delâleti böylece sâbit olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. Peygamber'in Günahkârlar Hakkında Şefaati**

Âlimlerimiz bu âyet ile, Hz. Muhammed (s.a.s)'in büyük günah sâhipleri hakkındaki şefaatinin kıyamet günü kabul edileceğine istidlâl etmişlerdir. Çünkü bu âyet, o mü'minlerin Allah'tan, tevbe kayıt ve şartına bağlamaksızın mutlak olarak, günahlarının bağışlanmasını talep ettiklerini göstermektedir. Hak Teâlâ da onların isteklerini kabul etmiş ve onlara taleplerini vermiştir. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ, günahların bağışlanması hususunda mü'minlerin şefaatini kabul ettiğine göre, bu hususta Hz. Peygamber (s.a.s)'in şefaatini öncelikle kabul eder.

Mü'minlerin Beşinci Dualarını

Beşinci çeşit duaları, Hak Teâlâ'nın onlardan naklettiği şu ifâdedir:

رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۗ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ ﴿١٩٤﴾

"Ey Rabbimiz, peygamberlerine bizim için va'dettiğin şeyleri bize ver. Kıyamet günü bizi rüsvay etme. Şüphe yok ki sen asla sözünden caymazsın" (Âl-i İmran, 194).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, "وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ" buyruğunda, mahzuf bir muzaf vardır. Bu mahzufun ne olduğunda şu iki izah yapılmıştır:

a) İfâdenin takdiri, "Peygamberlerinin dilleri üzere, bize va'dettiğin şeyleri bize ver" şeklindedir.

b) "Peygamberlerini tasdik etmemizden dolayı, bize va'dettiğin şeyleri ver" şeklindedir. Hazfedilen muzafın bunlar olduğunun delili, âyetin,

imâna davet eden münâdînin yani resûlün veyahut da tasdik etme manasına olan "اٰمَنَّا" ifâdesinin peşi sıra getirilmiş olmasıdır.

***İKİNCİ MESELE:* Kesin Olan Şeyi Duâ ile İstemenin Manası**

Burada şöyle bir soru söz konusudur "Allah'ın, va'dinden dönmesi imkânsızdır. O halde imkânsız olduğunu bildikleri bir şeyi, daha niçin duaları ile istemişlerdir? Buna birkaç yönden cevap verilir:

1- Onların bu duadan maksatları, bir şeyin yapılmasını istemek olmayıp, kendilerinin Allah'a karşı huzû, zillet ve ubûdiyyetlerini ortaya koymaktır. Biz, olacağını kesin bildiğimiz birçok şey için de dua etmekle emrolunduk. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O (peygamber), 'Ya Râb, sen hak ile hükmet' dedi"* (Enbiya, 112) ve *"O halde tevbe edenleri ve yoluna tâbi olanları bağışla"* (Mü'min, 7) buyurmuştur.

2- Allah'ın va'di, bizâtihi ümmetin bütün fertlerini içine almaz, aksine onları vasıflarına göre içine alır. Çünkü Cenâb-ı Allah, müttakîlere mükafat; fâsıklara da ikâb va'detmiştir. Böylece O'nun *"Bizim için va'dettiğin şeyleri bize ver"* ifâdesi, "Bizi, va'dettiğin mükâfata layık kılacak amellere muvaffak kıl, ikâbına ve hızyine müstahak olacağımız amellerden koru" manasına gelir. Buna göre âyetten maksat, Allah'tan taatine muvaffak kılmasını ve günahlardan korumasını istemektir.

3- Allahu Teâlâ mü'minlere bu dünyada yardım edip, düşmanlarını kahredeceğini va'detmiştir. İşte bundan ötürü onlar, bu va'din hemen verilmesini talep etmişlerdir. Bu manaya göre bir müşkil kalmaz.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Uhrevî Mükâfat İstihkakla Değil Allah'ın Va'diyle Olur**

Âyet, onların âhiret menfaatlerini, müstahak oldukları iddiasıyla değil, Allah va'detmiş olduğu için talep ettiklerine delâlet etmektedir. Çünkü Onlar, *"Ey Rabbimiz, peygamberlerine bizim için va'dettiğin şeyleri bize ver"* diye dua etmişler ve sözlerinin sonunda *"Şüphe yok ki sen, asla va'dinden caymazsın"* demişlerdir. Bu da, âhiret menfaat ve sevaplarının verilmesini gerektiren şeyin, bir hak etme değil de vaad-i ilâhi olduğuna delâlet etmektedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Burada, bir başka soru da şudur: Sevap bulunduğunda, hiç şüphe yok ki ikâbın söz konusu olmaması gerekir. Buna göre, *"Peygamberlerine bizim için va'dettiğin şeyleri bize ver"* ifâdesi, sevâbı talep etmedir. Sevap talep edildikten sonra, ikâb olunmama nasıl istenir? Halbuki onlar, mükâfat

istediklerinden sonra *"Kıyamet, günü rüsvay etme"* demişlerdir. Aksine eğer onlar önce Allah'tan ikâb etmemesini, sonra da kendilerine sevap vermesini isteselerdi, söz daha doğru ve yerinde olmuş olurdu.

Buna da şu iki şekilde cevap verilir:

1- Sevabın şartı, saygı ve surûr ile birlikte bulunan bir menfaat olmasıdır. Buna göre, âyetteki *"Peygamberlerine bizim için va'dettiğin şeyleri bize ver"* dileğinden murat, menfaatler; *"bizi rüsvay etme"* dileğinden murat da ta'zim (saygı)dır.

2- Biz, bu âyetten maksadın, Cenâb-ı Allah'tan taatine muvaffak kılıp, günahlardan korumasını istemek olduğunu beyân etmiştik. İşte bu mânaya göre, âyetin münasebeti ve nazmı yerinde ve güzeldir. Sanki şöyle denilmektedir: "Bizi taatlerine muvaffak kıl. Onlara muvaffak kıldığın zaman da, onları boşa çıkaracak ve bizi rüsvaylık ile helâke düşürecek şeylerden koru." Netice-i kelâm şu denilmek isteniyor: "Bizi, taatine muvaffak kıl. Çünkü biz, senin taatlerine ancak tevfikin ve yardımınla muvaffak olabiliriz. Sen, bizi onları yapmaya muvaffak kılıp, biz de onları sürdürmeye muvaffak olursak, buna ancak senin tevfikinle kadir olmuşuzdur." Bu, kulun herhangi bir ameli, herhangi bir fiili, herhangi bir işi ve hareketi ancak Allah'ın yardım ve tevfiki ile yapabileceğine işarettir.

BEŞİNCİ MESELE: **Ahirette Rüsvaylık**

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"Kıyamet günü bizi rüsvay etme"* niyazı, *"Allah'tan onlara, hiç hesaba katmadıkları şeyler zuhur edecek"* (Zümer, 47) âyetine benzer. Çünkü insan, çoğu kez kendisinin doğru bir inanç ve sâlih bir amel üzere olduğunu zanneder; kıyamet günü ise, itikadının bir sapıklık, amelinin de bir günah olduğu ortaya çıkar. İşte o zaman, büyük bir utanç, tam bir pişmanlık ve alabildiğine şiddetli bir üzüntü meydana gelir. Hem sonra İslam feylesofları: "İşte bu, rûhâni azabın taa kendisidir ve bu azap cismani azaptan daha şiddetlidir. Buna delâlet eden hususlardan birisi, Hak Teâlâ'nın, bu mü'min kullarından, bu duaları ile birçok şey talep ettiklerini nakletmesidir. Onların ilk isteği, cismâni azaptan kurtulmaktır ki bu, *"Bizi ateşin azabından koru"* duasıdır; son isteği de ruhâni azaptan kurtulmaktır ki buda, *"Kıyamet günü bizi rüsvay etme"* duasıdır. Bu durum, rûhâni azabın, cismanî azaptan daha şiddetli olduğuna delâlet etmektedir" demişlerdir.

Duaların Kabul Edildiği Müjdesi

فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ ۖ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ ۖ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا ۗ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ ۗ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ﴿١٩٥﴾

"Nihâyet Rableri onlara şöyle icâbet etti: "İçinizden gerek erkek, gerek kadın -ki birbirinizden gelmesinizdir- (hayırlı) bir iş yapanın amelini ben muhakkak ki boşa çıkarmayacağım. İşte hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda işkenceye, hakarete, ziyana uğrayanların, muharebe edenlerin ve öldürülenlerin de andolsun günahlarını örteceğim ve andolsun, Allah katından bir mükâfat olmak üzere, onları altından ırmaklar akan cennetlere de sokacağım. Güzel mükâfat ise, Allah'ın katındadır" (Âl-i İmran, 195).

Bil ki Cenâb-ı Hak onlar hakkında, onların, Cenâb-ı Hakk'ın *"Gerçekte, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, temiz akıl sahipleri için elbette ibret verici deliller vardır"* (Âl-i İmran, 190) âyeti olan delil ile Allah'ı tanıdıklarını nakledip, yine onların, *"Onlar ayakta iken, otururken ve yanları üstünde iken Allah'ı hatırlayıp anarlar"* (Âl-i İmran, 191) âyetinin ifâde ettiği zikrullaha ve *"Gökler ile yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler"* (Âl-i İmran, 191) âyetinin beyân ettiği tefekküre devam ettiklerini anlatıp, sonra onların, *"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın"* (Âl-i İmran, 192) diye Allah'ı senâ ettiklerini açıklayarak, bu hamd-ü senâdan sonra *"Bizi ateşin azabından koru... Şüphe yok ki sen asla sözünden caymazsın"* (Âl-i İmran, 191-194) diye dua ettiklerini beyân edince, bu âyet-i kerimede de onların dualarına icâbet ettiğini bildirerek, فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ *"Nihâyet Rableri onlara icâbet etti."* demiştir. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İcâbete Vesileler**

Bu âyette, duaya icâbet etmenin bu şeylere bağlı olduğuna bir tembih ve işaret bulunmaktadır. Bu şartların meydana gelmesi pek güç olduğu için, duasına icâbet edilenler de pek az ve nâdirdir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Arapçada, aynı mânada "اِسْتَجَابَهُ" ve "اِسْتَجَابَ لَهُ" (Ona icâbet etti) denilir. Nitekim şâir şöyle demiştir:

وَدَاعٍ دَعَى يَا مَنْ يُجِيبُ إِلَى النِّدَا فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَاكَ مُجِيبُ

"Bir kimse 'Ey çağrılara icâbet eden kişi' diye duâ etti, fakat bu esnada hiçbir kimse ona icâbet etmedi, cevap vermedi." Cenâb-ı Hak da يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ *"Ey iman edenler, Allah'a ve Peygamber'e icâbet ediniz"* (Enfâl, 24) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "اِنِّى لَا اُضِيعُ" ifâdesi, fethalı olarak "اَنِّى لَا اُضِيعُ" şeklinde de okunmuştur ki bunun takdiri, "بِاَنِّى لَا اُضِيعُ" (boşa çıkarmayayım diye..) şeklindedir. Yine bu ifâde, başına bir "قَالَ" (dedi) fiili takdir edilerek kesre ile "اِنِّى لَا اُضِيعُ" şeklinde okunmuştur. Buradaki fiil, şeddeli olarak "لَا اُضَيِّعُ" şeklinde de okunmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyetteki "مِنْ ذَكَرٍ" ifâdesindeki harf-i cerrin, فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ *"O halde murdardan, yani putlardan kaçının"* (Hacc, 30) âyetinde de olduğu gibi min-i beyâniyye olduğu veya, "İster erkek, ister kadın olsun, hayırlı bir iş yapan hiçbirinizin amelini boşa çıkarmam" manasında, olumsuzluğu te'kid için olduğu söylenmiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Bil ki bu âyetten murat, amelin bizzât kendisini zayi etmek değildir. Çünkü ameller, meydana geldikleri zaman yok olur, fani olurlar.. Bilâkis bundan murat, Allah'ın, amellerin mükâfatını zayi etmemesidir. Zayi etmek ise, mükâfat vermemeden ibarettir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın "لَا اُضِيعُ" ifâdesi, olumsuzu nefyetmek için olur ki, bu netice olarak müspet bir mana ifâde eder. Böylece âyetin manası, "Bütün amellerinizin mükafatını size ulaştıracağım" demektir. Bizim bu söylediğimiz sübut bulunca, âyet, mü'minlerden hiç kimsenin cehennemde ebedi olarak kalmayacaklarına delâlet etmiş olur. Bunun delili ise şudur: Mü'min olan kimse, imânı

sebebiyle bir sevaba; isyan etmiş olması sebebiyle de bir ikâba müstahak olur. Binâenaleyh, bu âyetin hükmüne göre sevap ve ikabın mü'mine ulaşması gerekir. İkisinin bir arada bulunması ise imkânsızdır. Bundan dolayı, o kimseye ya önce sevap verilir, daha sonra da ikaba dûçar olur, ki bunun böyle olması icmâ ile bâtıl ve geçersizdir; veyahut da önce ikâba dûçar edilir, sonra da mükâfatı kendisine verilir, ki işte elde edilmek istenen netice de budur..

ALTINCI MESELE

Müfessirlerin çoğunluğu, âyeti, "Allahu Teâlâ onların duâlarını kabul etmiş; çünkü onları, amellerine ve tâatlerine göre mükâfatlandırmış ve amellerinin mükâfatını onlara ulaştırmıştır" şeklinde tefsir etmiştir.

Buna göre eğer, "Mü'minler Cenâb-ı Hak'tan, önce günahlarının bağışlanmasını; ikinci olarak da kendilerine mükâfat verilmesini talep etmişlerdir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben muhakkak ki, iş yapanın amelini boşa çıkarmayacağım"* buyruğu Cenâb-ı Hak tarafından, sevap verme konusunda mü'minlere icâbet ederek, dualarını kabul ettiğini gösterir. İmdi, günahlarının bağışlanmasını kabul ettiğini nereden anlayabiliriz?" denilirse biz deriz ki:

Azap etmemekten, sevabın bulunması gerekmez. Ancak, mükâfatın bulunmasından, cezanın düşmesi gerekir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben muhakkak ki, iş yapanın amelini boşa çıkarmayacağım"* sözü, O'nun, her iki konuda da onların duâlarını kabul ettiğini göstermektedir.

Bana göre âyet hakkında bir başka açıklama da şu olabilir: Hak Teâlâ'nın, *"Ben muhakkak ki, iş yapanın amelini boşa çıkarmayacağım"* vâ'di, "Ben dualarınızı zâyi etmem!" demektir. Duâları zâyi etmemek, onları kabul etmekten ibarettir. Binâenaleyh bu ifâdeden murat, "Sizin isteyip arzu ettiğiniz her hususta, duâlarınıza bir icabet bulunur" şeklinde olur.

Üstünlük, Erkeklik veya Kadınlık ile Değil, İyi İşle Olur

Cenâb-ı Hakk'ın مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى *"Gerek erkek gerek kadın olsun"* buyruğunun manası, "Her iki tür de eşit olarak, Allah'a itâate sımsıkı sarıldıklarında, duâlarının kabul edilerek kendilerine mükâfat vermek hususunda, erkekle kadın arasında bir fark yoktur" şeklindedir. Bu da, çalışanların diğer sıfatlarına bakılmaksızın, din konusunda üstünlük ve faziletin iyi amellere göre olacağını gösterir. Çünkü, onların bir kısmının erkek bir kısmının dişi

veya soylu ya da soylu olmayan bir nesepten olmalarının din konusunda herhangi bir tesiri bulunamaz. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"İş, ne sizin kuruntularınızla, ne de Ehl-i kitabın kuruntularıyla olmaz. Kim bir kötülük yaparsa, onunla cezâlanır..."* (Nisa, 123) âyetidir. Rivâyet olunduğuna göre **Ümmü Seleme,** "Ey Allah'ın Resûlü! Ben, hicret konusunda Allah'ın sadece erkeklerden bahsedip kadınlardan bahsetmediğini duyuyorum" dediği zaman, işte yukarıdaki âyet nâzil olmuştur.

"بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ" Tabirinin Manası

"بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ" ifâdesine gelince, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır ki, en güzeli bu ifâdenin başındaki "مِنْ" harf-i cerrinin kef "كَ" manasına olduğunun söylenmesidir. Yani, "Tâatlerinize mukabil mükâfat; günahlarınıza mukabil de bir cezânın verilmesi hususunda, birbirinize benzersiniz" demektir. **Kaffâl** (r.h) bu ifâdenin Arapların, "Benim huyum ve gidişatım üzeredir" manasında olmak üzere, فُلَانٌ مِنِّى "Falanca bendendir" tabirinden alındığını söylemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّى وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّى *"İşte kim ondan içerse benden değil, kim onu tutmazsa artık o bendendir"* (Bakara, 249) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, مَنْ غَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا *"Bizi aldatan, bizden değildir"*[79] ve لَيْسَ مِنَّا مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَ السِّلَاحَ *"Bize karşı silah çeken bizden değildir"* buyurmuştur. Buna göre Cenâb-ı Hak'ın, "بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ" tabirinin manası, "Tâate mukabil sevaba, isyâna mukabil ikâba müstahak olma hususunda sizin bir kısmınız bir kısmına benzer, birbirinize benzersiniz. Binâenaleyh, bu hususta bir farklılığın bulunması nasıl mümkün olabilir?" şeklinde olur.

Hicret Edip Allah Yolunda Çile Çekenlerin Mükâfatı

Sonra Cenâb-ı Hak, فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللهِ *"İşte hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda işkenceye, hakarete, ziyana uğrayanların, muharebe edenlerin ve öldürülenlerin de, andolsun günahlarını örteceğim ve andolsun, Allah katından bir mükafat olmak üzere, onları altından ırmaklar akan cennetlere de sokacağım"*[80] buyurmuştur.

Allahu Teâlâ'nın, "فَالَّذِينَ هَاجَرُوا" buyruğundan murat, "Allah'ın Resûlüne hizmet uğrunda, vatanlarından göç etmeyi seçenler" demektir. "وَأُخْرِجُوا مِنْ

79 **Müslim,** İmân, 164 (1/99).

80 **Buhârî,** Fiten, 7; **Müslim,** İman, 161 (1/98).

دِيَارِهِمْ" buyruğundan murat da, kâfirlerin zorla çıkardıkları mü'minlerdir. Şüphe yok ki, öncekilerin dereceleri daha üstündür Çünkü onlar Hz. Peygamber'e hizmet etmeyi tercih etmiş, o hizmete de gönülden bir bağlılıkla devam etmişlerdir. Binâenaleyh onlar daha üstündürler. Hak Teâlâ'nın "وَاُوذُوا فِى سَبِيلِى" ifâdesinin manası ise, "Benim için, benim uğruma işkenceye uğrayanlar" demektir..

وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا *"Muharebe ettiler ve öldürüldüler"* buyurulmuştur; çünkü muharebe, öldürülmeden önce bulunur. **Nâfî, Âsım** ve **Ebu Âmr**; önce elifle olmak üzere "وَقَاتَلُوا" peşinden de, şeddesiz olarak "وَقُتِلُوا" şeklinde okumuşlardır ki bunun manası, "Onlar o peygamberle, öldürülünceye kadar savaşmışlardı" şeklinde olur. **İbn Kesîr** ve **İbn Âmir**, önce "وَقَاتَلُوا" sonra da şeddeli olarak "وَقُتِّلُوا" şeklinde okumuşlardır. Şeddeli olarak okumanın, mübalağa ve çokça öldürüldüklerini ifâde için olduğu söylenmiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın *"Onlar için bütün kapılar tastamam açılmıştır"* (Sâd, 50) âyetinde olduğu gibidir. **Hasan el-Basrî**'den de, şeddeli olarak okumanın "...ve kesip doğrandılar" anlamında olduğu rivâyet edilmiştir. **Hamza** ve **Kisaî**, önce elifsiz olarak "قُتِلُوا"; sonra da elif'le "قَاتَلُوا" şeklinde okumuşlardır ki, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

a) Buradaki vâv harfi, وَاسْجُدِى وَارْكَعِى *"Secde et, rükûya var"* (Âl-i İmran, 43) âyetinde de olduğu gibi, tertip ifâde etmez.

b) Bu, Arapların, öldürülme emareleri belli olduğunda veya kişinin kavmi ve kabileleri öldürüldüğünde söylemiş oldukları قُتِلْنَا وَرَبِّ الْكَعْبَةِ "Kâbe'nin Rabb'ine andolsun ki, öldürüldük (biçildik)!" demeleri gibidir:

c) "قَدْ" edatı takdir edilir. Yani قُتِلُوا وَقَدْ قَاتَلُوا "Muharebe ederek, savaşarak öldürüldüler" demektir.

Allahu Teâlâ sonra, bunu yapana şu üç şeyi va'detmiştir:

1) Kusurları silip, günahları bağışlamak.. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun günahlarını örteceğim"* âyetinin ifâdesidir ki, bu mü'minlerin *"Ey Rabbimiz, artık bizim günahlarımızı bağışla, kusurlarımızı ört..."* (Âl-i İmran, 193) diyerek istemiş oldukları şeydir.

2) Onlara büyük mükâfat vermektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ve onları, altından ırmaklar akan cennetlere de sokacağım"* âyetinin ifâdesidir. Bu, mü'minlerin *"Ey Rabbimiz, peygamberlerine bizim için va'dettiğin şeyleri bize ver"* (Âl-i İmran, 194) diyerek istemiş oldukları şeydir.

3) Bu sevabın ta'zim ve ululamaya mazhar olmuş büyük bir sevap olmasıdır. Bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah katından"* ifâdesidir ki, bu da o mü'minlerin *"Kıyamet günü bizi rüsvay etme"* (Âl-i İmran, 194) diyerek istemiş oldukları şeydir. Çünkü Cenâb-ı Hak, azameti sonsuz olan azîm bir varlıktır. Büyük hükümdar hizmetkârına, "Sana, katımdan bir elbise giydireceğim" dediği zaman, bu ifâde, o elbisenin son derece kıymetli ve değerli olduğunu gösterir. Hak Teâlâ'nın "ثَوَابًا" *"mükâfat olmak üzere"* ifâdesi te'kid için getirilmiş olan mefûl-ü mutlaktır. Buna göre kelâmın takdiri ise, "لَأُثِيبَنَّهُمْ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللهِ" şeklindedir. Bu da, لَأُثِيبَنَّهُمْ إِثَابَةً أَوْ تَثْوِيبًا مِنْ عِنْدِ اللهِ "Muhakkak ki ben onları, Allah katından bir sevap verme veya bir mükâfatlandırma olarak mükâfatlandıracağım" demektir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "لَأُكَفِّرَنَّ ، وَلَأُدْخِلَنَّ" ifâdeleri, "لَأُثِيبَنَّ" manasındadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاللهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ *"Güzel mükâfat ise, Allah'ın katındadır"* buyurmuştur ki bu, bu sevabın çok kıymetli bir sevap olduğunu te'kid etmek için getirilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, güç yetirilen her şeye kâdir, her şeyi bilen, bir şeye muhtaç olmaktan müstağni olunca, O, hiç şüphesiz, cömertliğin ve ihsanın doruk noktasında bulunmuş olur. Böylece güzel mükâfat da, O'nun katında olmuş olur. **Cafer es-Sadık**'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Kime bir şey güç gelir de, o kimse beş defa "رَبَّنَا" (Ey Rabbimiz) derse, Allah o kimseyi korkuttuğu şeyden kurtarır ve ona istediği şeyi verir.." Daha sonra da o bu âyeti okuyarak şöyle demiştir: "Çünkü Allahu Teâlâ, o mü'minlerin beş kere "رَبَّنَا" (Ey Rabbimiz) dediklerini nakletmiş, daha sonra da onların duâlarını kabul ettiğini haber vermiştir."

Kâfirlerin Refah İçinde Yaşaması Sizi Üzmesin

لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ ﴿١٩٦﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٩٧﴾

"İnkâr edenlerin diyar diyar dönüp dolaşması, sakın seni aldatmasın. Bu, azıcık bir metadır. Sonunda varıp sığınacakları yer cehennemdir. O, ne kötü yataktır!" (Âl-i İmran, 196-197)

Bil ki Allahu Teâlâ, mü'minlere büyük bir mükâfat va'dedip, onlar da dünyada son derece fakr-u zaruret içinde kalıp kâfirler de nimetler içinde yüzünce, Allahu Teâlâ bu âyette onları teselli edecek ve onlara bu sıkıntıya karşı sabretme gücü verecek şeyleri zikrederek لَا يَغُرَّنَّكَ *"sakın seni aldatmasın"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Biz, "اَلْغُرُورُ" kelimesinin, senin, birisinin bir şeyi zâhirde güzel bulup da daha sonra o şeyi araştırıp tetkik ettiğinde onu, arzuladığının aksine bir durumda bulunca söylemiş olduğun غَرَرْتُ الرَّجُلَ "Adamı aldattım" tabirindeki fiilin mastarı olduğunu söylemiştik. O zaman aldanan adam, غَرَّنِي ظَاهِرُهُ "O işin zâhiri beni aldattı" der. Yani, "Ben o işi denemeden, tecrübe etmeden kabul ettim" demektir. Araplar, kumaş topu dağılıp, daha sonra tekrar katlanıldığında, رَدَدْتُهُ عَلَى غُرَّةٍ "Onu, ilk haline getirdim" derler.

İKİNCİ MESELE

لَا يَغُرَّنَّكَ *"Sakın seni aldatmasın"* tabirindeki muhatabın kim olduğu hakkında iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'dir. Ama murat, O'nun ümmetidir. **Katâde** şöyle demiştir: "Alah'a andolsun ki kâfirler, Allah Hz. Peygamber'in canını alıncaya kadar, Hz. Peygamber'i aldatamadılar." Buna göre hitap her ne kadar Hz. Peygamber'e ise de, bundan murat O'ndan başkasıdır. Şöyle denilmesi de mümkündür: Hz. Peygamber'in buna aldanmayışının sebebi, bu âyetlerin ona peşi peşine gelmesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer sana sebat vermiş olmasaydık, andolsun ki, sen onlara (belki) biraz meyledecektin"* (İsra, 74) buyurmuştur. Bunun bir benzerleri de, *"Sakın kâfirlerle berâber olma.."* (Hûd, 42); *"Sakın müşriklerden olma"* (Yunus, 105) ve *"Artık o yalanlayanları tanıma"* (Kalem, 8) âyetleridir.

b) Bu, bunu işiten bütün mükelleflere bir hitaptır. Sanki şöyle denilmiştir: "Ey dinleyen kimse, (bu durum) seni aldatmasın!"

ÜÇÜNCÜ MESELE

تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ *"İnkar edenlerin diyar diyar dönüp dolaşması..."* ifâdesinin izahı hususunda iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu âyet, ticâret edip o ticaretten istifâde eden müşrikler hakkında nâzil olmuştur. Bazı mü'minler, "Gördüğümüz kadarıyla Allah düşmanları mal mülk içindeler. Bizler ise açlıktan ve sıkıntıdan helâk oluyoruz" deyince, bu âyet nâzil olmuştur.

b) **Ferrâ** şöyle demektedir: "Yahudîler, yeryüzünde ticaret için dolaşıyor, mal kazanıyorlardı. Âyet, bundan dolayı nâzil oldu. Buna göre, *"İnkâr edenlerin diyar diyar dönüp dolaşması..."* ifâdesi ile kastedilen, onların ticaret ve kâr için yaptıkları çeşitli faaliyetleridir. Yani, "Ey mü'minler topluluğu, sizler korku içinde ve mahsurken, onların kendilerini emniyette hissedip, beldelerde istedikleri gibi dolaşmaları sizi aldatmasın. Çünkü bu az bir zaman devam edecek, sonra onlar en şiddetli azaba gireceklerdir" denilmektedir."

Daha sonra Hak Teâlâ, مَتَاعٌ قَلِيلٌ *"(Bu) azıcık bir metadır"* buyurmuştur. Bu ifâdenin takdirinin, "Onların diyar diyar dönüp dolaşmaları, azıcık bir metadır" şeklinde olduğu söylenmiştir. **Ferrâ** ise bu takdirin, ذٰلِكَ مَتَاعٌ قَلِيلٌ "Bu, azıcık bir fâidedir" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Zeccâc** da bu takdirin, ذٰلِكَ الْكَسْبُ وَالرِّبحُ مَتَاعٌ قَلِيلٌ "O kazanç ve o ticaret, az bir faidedir" şeklinde olduğunu söylemiştir. Allahu Teâlâ bu faydalanmayı, az olarak vasfetmiştir. Çünkü dünya nimetleri âfetler ve pişmanlıklarla karışıktır. Sonra bu dünya metâı, netice olarak, sona erici ve fanidir. Bu metâ ezelden şu ana kadar yok iken ve de yine ezelden ebede kadar yok olacak iken, daha nasıl az olmaz ki! Onun, (metânın) meydana geldiği zamanı, ezel ve ebed demek olan geçmiş ve gelecekle karşılaştırdığın zaman, bu meta az olarak nitelendirilmekten dahi az olur.

Cenâb-ı Hak sonra, ثُمَّ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ *"Sonunda varıp sığınacakları yer cehennemdir"* buyurmuştur. Yani, "Bu dünya metâı azlığına rağmen, ebedî olarak cehenneme düşmeye sebebiyet vermektedir." demektir. Az nimet büyük bir zarara sebebiyet verince, bu bir nimet sayılmaz. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Onlara fırsat verişimiz, ancak günahlarını artırmaları içindir"* (Âl-i İmran, 178) ve *"Ben onlara mühlet veririm. Benim kahrım çetindir"* (A'râf, 183) âyetlerinde olduğu gibidir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَبِئْسَ الْمِهَادُ *"O ne kötü yataktır"* buyurmuştur: "الْمِهَادُ" kelimesi, "yatak" anlamına gelmektedir. Bunun çok kötü bir yatak olduğuna delil ise, Hak Teâlâ'nın. *"Onların üstlerinde ateşten tabakalar, altlarında (ateşten) tabakalar vardır"* (Zümer, 16) âyetidir. Binâenaleyh onlar, ateş tabakaları arasındadırlar. Üstlerinde ise, kılıflar olup, ateş yerler ve ateş içerler.

Müttakilere Mahsus Ziyafet

لٰكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ ﴿١٩٨﴾

"Fakat Rablerinden ittikâ edenler (yok mu), onlar için kendileri orada ebedî kalmak, Rableri katından verilecek nice ziyafetlere konmak üzere, altlarından ırmaklar akan cennetler vardır. Allah'ın nezdinde olan şeyler, iyiler için daha hayırlıdır" (Âl-i İmran, 198).

Bil ki Allahu Teâlâ, vaîd ifâde eden âyeti zikredince peşi sıra ikramını va'dettiği âyetini getirmiştir. Bu âyette geçen "nüzul" kelimesi, misâfir için hazırlanan şey (ziyâfet ve ikram) demektir. Hak Teâlâ'nın "Fakat Rablerinden ittikâ edenler" buyruğu, bütün taatleri yapmayı içine alır. Çünkü "takva" mefhumuna, nehyedilenlerden ve emredilenleri yapmamaktan kaçınma girer. Bazı âlimlerimiz bu âyetle, ru'yetullah'ın (âhirette Cenâb-ı Allah'ın görülmesinin) olabileceğine istidlâl etmişlerdir. Çünkü bütün cennet bir ziyâfet ve ikram olduğuna göre, ikramın en büyüğü olsun diye, ru'yetullah'ın da bulunması gerekir. Bunun bir benzeri de, *"Hakikaten, imân edip sâlih amellerde bulunanların konakları Firdevs cennetleridir"* (Kehf, 107) âyetidir.

Âyetteki "Nüzülen" kelimesi, "cennâtün" kelimesinden hâl olarak mansubdur. Çünkü "cennâtün" lâfzı sıfat ile tahsis edilmiştir. Bunun Amili ise, "لَهُمْ" lâfzındaki lâm harf-i cerridir (yani zarf-ı müstekardır). "Nüzülen" kelimesinin, te'kid manasına gelen mef'ûlü mutlak olması da câizdir. Çünkü onların cennetlerde ebedî kalışları, onların orada konaklamaları veya ağırlanmaları manasınadır. **Ferrâ** bu kelimenin, bir tefsiriyye (temyiz) olarak mansub olduğunu söylemiştir. Nitekim sen, هُوَ لَكَ هِبَةً وَبَيْعًا وَصَدَقَةً "O bir hibe, bir satış ve bir sadaka olarak senindir" dersin.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Allah nezdindeki"* devamlı ve çok nimetler, günahkârların alıp sattıkları o yok olucu az mallardan *"iyiler (ebrâr) için daha hayırlıdır"* buyurmuştur. **Mesleme İbn Muhârib** ile **Â'meş,** zâ harfinin sükûnu ile kelimeyi "نُزْلًا" şeklinde; **Yezid İbn Ka'ka'a** da, âyetin başını şeddeli olarak "لٰكِنَّ" şeklinde okumuşlardır.

Ehl-i Kitaptan Olup İmân Edenler

وَاِنَّ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ خَاشِعِيْنَ لِلّٰهِ لَا يَشْتَرُوْنَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيْلًا اُولٰٓئِكَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ اِنَّ اللّٰهَ سَرِيْعُ الْحِسَابِ ﴿١٩٩﴾ يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اصْبِرُوْا وَصَابِرُوْا وَرَابِطُوْا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ﴿٢٠٠﴾

"Gerçekten Ehl-i kitap içinde Allah'a, size indirilen (kitaba) ve kendilerine indirilmiş olan kitaba, Allah'a büyük saygı gösteren (kimse)ler olarak inananlar var. Onlar Allah'ın âyetlerini az bir pahaya satmazlar. İşte onlar için, Rableri katında ecirleri var. Muhakkak ki, Allah hesâbını pek çabuk görendir. Ey imân edenler, sabredin, sabır yarışı yapın, nöbet bekleşin ve Allah'tan ittika edin (korkun). Umulur ki felâh bulursunuz" (Âl-i İmran, 199-200).

Bil ki Allahu Teâlâ, daha önce kâfirlerin halinin, sonunda cehenneme varmak olduğunu belirtmesinin yanı sıra, mü'minlerin hâlini de bildirince bu âyette; Ehl-i kitaptan, muttakiler sınıfına girenlerin bulunduğunu beyân buyurarak, *"Gerçekten Ehl-i kitap içinde... inananlar var"* buyurmuştur.

Âlimler bu âyetin sebeb-i nüzûlû hakkında ihtilaf etmişlerdir. Meselâ **İbn Abbas**, **Câbir** ve **Katâde:** "Bu âyet **Habeş Necâşi**'si hakkında nâzil olmuştur. O ölüp, Hz. Peygamber (s.a.s) (gıyabında) canâze namazını kıldığı zaman, münâfıkların: "Muhammed, hiç görmediği bir Hristiyan için cenaze namazı kılıyor" demiş olduklarını söylemişlerdir."

İbn Cüreyc ve **İbn Zeyd** ise, bu âyetin **Abdullah İbn Selâm** (r.a) ve arkadaşları hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Âyetin, Necranlılardan kırk, Habeşlilerden otuz iki ve Rumlardan (Bizanslılardan) Hristiyanken Müslüman olan sekiz kişi hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. **Mücâhid** bu âyet-i kerîmenin bütün Ehl-i kitap hakkında nâzil olduğunu söylemiştir ki, en uygun görüş budur. Zirâ Cenâb-ı Hak, kâfirlerin varacakları yerlerinin cehennem olduğunu bildirince, Ehl-i kitaptan imân edenlerin varacakları yerlerinin cennet olduğunu beyân buyurmuştur.

Bil ki Allahu Teâlâ, Ehl-i kitaptan imân edenleri bazı sıfatlarla tavsif etmiştir:

Birincisi, Allah'a iman;

İkincisi, Cenâb-ı Allah'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirdiği (kitaba) iman;

Üçüncüsü, Allahu Teâlâ'nın, Hz. Muhammed (s.a.s)'den önceki peygamberlere indirdiği kitaplara imân;

Dördüncüsü, Allah'a büyük saygı göstermeleri -ki bunu ifâde eden "خَاشِعِينَ" lâfzı, "يُؤْمِنُ" fiilinin fâilinden haldir. Çünkü bu fiil, cemî makamındadır-;

Beşincisi, Hz. Peygamber'in peygamber oluşunu ve peygamberliğinin doğruluğunu gizleyen Ehl-i kitabın yaptığı gibi, Allah'ın âyetlerini az bir pahaya satmamalarıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak onları, أُولَٰئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ *"İşte onlar için Rableri katında ecirleri vardır. Muhakkak ki Allah, hesâbını pek çabuk görendir"* diye anlatmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Serî'ul-hisâb"* oluşu, O'nun her şeyi bilmesi ve böylece herkes için sevap ve cezanın ne kadar olduğunu bilmesi manasınadır.

Sabır ve Müsabere

Cenâb-ı Hak, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ *"Ey imân edenler! Sabredin, sabır yarışı yapın, nöbet bekleşin ve Allah'tan ittikâ edin. Umulur ki felâh bulursunuz"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, bu sûrede, gerek usûl (inanç), gerekse fürû (ahkam)a dair pek çok hakikatten bahsedince, -ki usûl, tevhid, adalet, nübüvvet ve âhiret meselelerinin izâhı ile ilgili olan konular; fürû da hacc, cihâd ve benzeri mükellefiyet ve ahkâmla ilgili şeylerdir-, bütün âdâbı içine alan bu âyetle bitirmiştir. Bu böyledir, çünkü insanın iki hali vardır:

a) Sırf kendini ilgilendiren;

b) Kendisi ile başkaları arasında müşterek olan şeyler. Birincisinde sabrın bulunması, ikincisinde de müsabere (karşılıklı sabır ve tahammül gösterme)nin bulunması gerekir. Sabrın birkaç çeşidi vardır:

1- Tevhid, adalet, nübüvvet ve âhiretle ilgili bilgileri elde etmek için, istidlâl ve tefekkür meşakkati ile muhaliflerin şüphelerine cevap vermek için istinbatta bulunma meşakkatine sabretmek.

2- Farz ve nâfile ibadetleri edâ etmenin sıkıntı ve zorluklarına sabretmek.

3- Yasaklardan (haramlardan) kaçınmanın sıkıntılarına sabretmek.

4- Hastalık, fakirlik, kıtlık ve korku gibi, dünyevi musibet ve âfetlere karşı sabretmek.. Âyetteki, *"sabredin"* emrinin muhtevasına işte bütün bu kısımlar girer. Bu ilk üç kısmın da muhtevasına sayısız çeşitler girer.

"Müsâbere" ise, kişinin kendisi ile başkası arasında müşterek olan sıkıntılara katlanmaktan ibarettir. Bunun içine âile, komşular ve akrabalardan kötü ahlaklı olanlara tahammül etme ile, sana kötülük yapanlardan intikam almaya yeltenmeme hususu girer. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Cahillerden yüz çevir"* (A'râf, 199) ve *"Onlar boş ve kötü lakırdıya rastladıkları vakit, şerefli olarak (yüz çevirip) geçerler"* (Furkan, 72) buyurmuştur. Yine "Müsâbere"nin içine, insanın başkasını kendi nefsine tercih etmesi de girer. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"(Onlar) kendilerinde fakr-u ihtiyaç olsa bile, o (din kardeşlerini) öz canlarından daha üstün tutarlar"* (Haşr, 9) buyurmuştur. Yine o müsâbereye, sana zulmedip haksızlık edenleri affetmen de girer. Nitekim Hak Teâlâ, *"Affetmeniz, takvaya daha yakın (ve uygun)dur"* (Bakara, 237) buyurmuştur. Yine ona, ma'rûfu (iyi şeyi) emir ve tavsiye edip, münkeri (kötülüğü) nehyetmek de girer. Çünkü emr-i ma'ruf ve nehy-i münker yapana çoğu kez, zararlar gelir. Yine buna, cihat da dahildir. Çünkü cihat, canı tehlikeye atmaktır. Yine bu müsâbereye, bâtıl ehline karşı sabredip, onların şüphelerini giderme ve cevap vermeye gayret etmek ve bu batıl şeyleri onların kalplerinden silme çabası da girer. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, اِصْبِرُوا *"Sabredin"* emrinin, insanın sırf kendisini ilgilendiren hususlara sabrı; وَصَابِرُوا *"Sabır yarışı yapın"* buyruğunun ise, insan ile diğer insanlar arasındaki müşterek her şeye sabrı içine aldığı sâbit olur.

Murabete Ne Demektir?

Bil ki insan, her ne kadar sabır ve müsâbere ile mükellef tutulmuş olsa da, insanı bunların zıddını yapmaya sevk edecek olan kötü huylar da vardır. Bunlar şehvet, gazap ve ihtirastır. İnsan, ömrü boyu bunlarla mücadele edip, bunları zapt-ı rapt altına almakla meşgul olmadığı sürece, sabretmesi ve müsâberede bulunması mümkün olmaz. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, "وَرَابِطُوا" *"nöbet bekleşin"* buyurmuştur. Bu gayret, fiillerden bir fiil olup, insanın her fiilinin de mutlaka bir sebebi ve maksadı olduğu için, insanın bu gayretinde de bir maksadının ve sebebinin olması gerekir ki, bu felâhı ve kurtuluşu elde etmek için, Allah'tan ittikâ etmek (korkmaktır.) Bu sebeple Cenâb-ı Hak, وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ *"ve Allah'tan ittikâ edin, umulur*

ki felah bulursunuz" buyurmuştur. Bu hususta sözün özü şudur: Fiillerin kaynağı kuvvelerdir. Cenâb-ı Hak, bundan dolayı sabrı ve müsâbereyi (sabır yarışını) emretmiştir ki, bu güzel fiilleri yapıp, kötü fiilleri işlemekten kaçınmadan ibarettir. Fiiller, kuvvelerden sâdır olduğu için, Cenâb-ı Hak bundan sonra, kötü fiillerin kaynağı o kuvvelerle savaşmayı emretmiştir ki, nöbet bekleşmekten (murabatadan) murat budur. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu kuvveleri, kabîh ve kötü şeyleri yapmaktan alıkoyan şeyi de zikretmiştir ki, bu Allah'tan ittikâ etmek (korkmak)tır. Sonra da, Allah'tan ittikâ etmeyi diğer kuvve ve ahlâklara tercih edilmesini gerektiren şeyi zikretmiştir ki, bu da felâh (kurtuluş)tur. Böylece sûrenin sonundaki bu âyetin, ruhânî birtakım sırların ve hükümlerin hazinelerini içine aldığı; kısa olmasına rağmen, sûrede daha önce zikredilen usûl ve fürû ilimlerinin âdeta bir tamamlayıcısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Benim söyleyebileceklerim bundan ibarettir.

Şimdi, müfessirlerin söylediklerini zikredelim: **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Dininizden ötürü sabredin. Fakirlik ve açlık sebebi ile onu bırakmayın. Düşmanlarınıza karşı sabır göstermede yarışın ve Uhud'da meydana gelen bozgundan ötürü yılgınlık göstermeyin." **Ferrâ**, "Peygamber'inizle birlikte sabredin. Düşmanlarınıza karşı sabır yarışında bulunun. Sizden daha sabırlı kimselerin bulunması uygun düşmez" demiştir. **Esamm** ise, "Bu sûrede Allah'ın mükellefiyetleri çok olduğu için, Allahu Teâlâ onlara, bu mükellefiyetlere karşı sabırlı olmalarını emretmiştir. Yine bu sûrede cihada çokça teşvik ettiği için de, düşmanlarına karşı sabırla dayanıp diretmeyi emretmiştir" demiştir.

Hak Teâlâ'nın, وَرَابِطُوا *"nöbet bekleşin"* emri ile ilgili iki görüş vardır:

1- Bu, o kimselerin atlarını hudutlardaki nöbet yerlerine, karakollara bağlamalarından ibarettir. Onlar atlarını, hasım tarafların her biri, diğeriyle savaşa hazır olacak bir şekilde atlarını bağlarlar ve beklerler. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ve (cihat için) bağlanıp beslenen atlar hazırlayın ki, bununla, Allah'ın düşmanlarını ve sizin düşmanlarınızı korkutasınız"* (Enfâl, 60) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'den: مَنْ رَابَطَ يَوْمًا وَلَيْلَةً فِي سَبِيلِ اللهِ كَانَ مِثْلَ صِيَامِ شَهْرٍ وَقِيَامِهِ لَا يُفْطِرُ وَلَا يَنْتَقِلُ عَنْ صَلَاتِهِ إِلَّا لِحَاجَةٍ *"Allah yolunda kim bir gün bir gece hudut nöbeti tutarsa, bir ay ihtiyacı dışında devamlı namaz*

kılan ve bozmadan oruç tutan kimsenin (ibadeti) gibi ibadet etmiş olur"[81] dediği rivâyet edilmiştir.

2- Murâbata, bir namazdan sonra diğer namazı beklemek manasına gelir. Bunun böyle olduğuna şu iki husus da delâlet etmektedir:

a) **Ebu Seleme İbn Abdurrahman**'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hz: Peygamber (s.a.s) zamanında, murâbata yapılan (hudut nöbeti beklenen ve kendisi için hususî atlar hazırlanan) bir savaş yoktu. Binâenaleyh bu âyet ancak, bir namazı kıldıktan sonra diğer namazı bekleme hakkında nâzil olmuştur."

b) Ebu Hureyre (r.a)'nin, namazdan sonra diğer namazı beklemeden bahsedip, sonra üç kere, "Dikkat edin, ribât işte budur!" dediği rivâyet edilmiştir.

Bil ki bu lâfzı; zikredilen bu mânaların hepsine birden hamletmek mümkündür. "Ribât"ın kökü, bağlamak manasına olan "rabt" etmektendir. Nitekim bir şeye sabreden kimseye, رَبَطَ قَلْبَهُ عَلَيْهِ "Kalbini ona bağladı" denilir. Başkaları, bu kelimenin "devam ve sebât etme" demek olduğunu söylemişlerdir ki, bu mana, bizim söylediğimiz sabretme ve kalbi bir şeye bağlama manası ile alakalıdır. Sonra bu sebat ve devam, cihat için olabileceği gibi, namaz için de olabilir. Allah en iyi bilendir.

[Allah kendisinden râzı olsun, İmâm **Fahruddin Râzî** şöyle demiştir:] "Bu sûrenin tefsiri, Allah'ın fazlı ve ihsanı ile Hicrî 595 senesi Rebîu'l-âhir ayının ilk perşembesinde tamamlandı."

***

81 **Nesâi,** Cihâd, 39 (6/39); **Tirmizî,** Fezâilü'l-Cihâd, 26 (4/188); **İbn Mâce,** Cihâd, 7 (2/924); **Müsned,** 5/440.

NİSÂ SÛRESİ

Bu sûre Medenî'dir
Âyet sayısı 176'dır.
Mümtahine Sûresi'nden sonra nâzil olmuştur.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Nisâ Sûresi'nin Hedefi Hakkında

يَآ اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ...

"Ey insanlar, sizi bir tek kişiden yaratan Rabbinizden ittikâ edin (çekinin)..." (Nisâ, 1).

Bil ki bu sûre, pek çok çeşit mükellefiyeti ihtiva etmektedir. Bu böyledir, çünkü Allahu Teâlâ, bu sûrenin başında insanlara, kadınlara, çocuklara ve yetimlere şefkat etmelerini, onlara acımalarını, onların haklarını kendilerine vermelerini ve onlar için mallarını muhafaza etmelerini emretmiştir. İşte bu mânayla da sûre son bulmuştur ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Senden fetva isterler. De ki: "Allah, kelalenin (babası ve çocuğu olmayanın) mirası hakkındaki hükmü şöylece açıklar..."* (Nisa, 176) âyetinin belirttiği hususdur. Cenâb-ı Hak bu sûrede, başka mükellefiyetlerden de bahsetmiştir ki, bunlar temizliği, namaz kılmayı ve müşriklerle savaşmayı emretmesidir. Bu mükellefiyetler insanlara zor ve ağır geldiği için onlara meşakkatli olunca, hiç şüphesiz, bu zor mükellefiyetleri yüklenmenin gerekçesini zikrederek bu sûreye başlamıştır ki, bu da bizi yaratan Rabbimizden ve bizi var eden ilâhımızdan ittikâ etmektir. İşte bunun için Cenâb-ı Hak, يَا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ *"Ey insanlar, sizi yaratan Rabbinizden ittikâ edin (çekinin)..."* buyurmuştur. Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey insanlar..."* buyruğu hakkında **Vâhidî; İbn Abbas**'tan şunu rivâyet etmiştir: "Bu hitap, Mekkelileredir." Müfessir usulcüler; bu hitabın bütün mükelleflere olduğu hususunda ittifak etmişlerdir ki, bu şu sebeplerden dolayı en doğru olan görüştür:

a) Bu âyette geçen "اَلنَّاسُ" (insanlar) kelimesi, başına elif-lâm gelmiş olan bir çoğul lâfızdır. Binâenaleyh bu lâfız istiğrak (şümul ve umûm) ifâde eder.

b) Allahu Teâlâ *"ittika ediniz"* emrini, O'nun, insanları tek bir nefisten yaratmış olmasına bağlamıştır ki bu illet, bütün mükelleflerin **Hz. Adem**'den yaratılmış olmaları sebebiyle, o mükellefleri de içine alır. İllet âmm olunca, hüküm de âmm olur.

c) İttikâ etmekle mükellef tutulma, sadece Mekkelilere ait değildir. Aksine, bütün insanlar hakkında umûmî bir hüküm ifâde eder. "اَلنَّاسُ" lâfzı herkesi içine aldığına, "ittika etmek" emri yine herkes için âmm olduğuna ve bu mükellefiyet illeti de, -ki bu onların tek bir nefisten yaratılmış olmasıdır,- herkes hakkında umûmi olduğuna göre, bu hitabın Mekkelilere tahsis edildiğini söylemek, son derece uzak bir ihtimaldir. **İbn Abbas**'ın delili, Hak Teâlâ'nın *"Kendisiyle birbirinize dileklerde bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kırmak)tan sakının"* (Nisa, 1) buyruğunun Araplara mahsus olmasıdır. Çünkü "Allah aşkına" ve "akrabalık hakkı için" bir şey istemek, Araplara mahsus bir örftür ki, mesela onlar, اَسْأَلُكَ بِاللهِ وَبِالرَّحِمِ "Senden, Allah ve akrabalık hakkı için istiyorum..." ve اَنْشُدُكَ اللهَ وَالرَّحِمَ "Senden Allah ve akrabalık hakkı için talep ve rica ediyorum" derlerdi. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hakk'ın *"Kendisiyle birbirinize dileklerde bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kırmak)tan sakının..."* âyeti, Araplara mahsus olmuş olur. Bu sebeple de, âyetin baş kısmı olan *"Ey insanlar..."* hitabı, Araplara tahsis edilmiş olur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, Âyetin evvelinde, *"Rabbinizden ittikâ ediniz"* ve bundan sonraki, *"Kendisiyle birbirinize dileklerde bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kırmak)tan sakının"* ifâdesi, aynı muhataba müteveccih olarak gelmişlerdir. **İbn Abbas**'ın bu görüşüne de şu şekilde cevap vermek mümkündür: Usûl-ü fıkıhta, âyetin sonunun hususi olması, baş kısmının umumî olmasına mani olmaz Şeklinde bir kaide bulunmaktadır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın *"Ey insanlar..."* hitabı, bütün insanları içine alan âmm bir lâfız; O'nun, *"Kendisiyle birbirinize dileklerde bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kırmak)tan sakının"* buyruğu da Araplara mahsus olmuş olabilir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerim'de iki sûreye, يَا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ *"Ey insanlar, Rabbinizden ittika ediniz"* hitabı ile başlamıştır. Bunlardan birisi bu sûredir ki, iş bu sûre, Kur'ân'ın ilk yarısının dördüncü sûresidir. İkincisi ise Hacc Sûresi'dir ki, bu sûre de, Kur'ân'ın ikinci yarısının dördüncü sûresidir. Sonra Cenâb-ı Hak, bu sûrede *"ittikâ ediniz"* emrini, mebde'in, yaratılışın başlangıcını bilmeye delâlet eden hususa bağlamıştır ki bu, kendisinin

insanları tek bir nefisten yaratmış olmasıdır. Bu da Yaratıcı'nın kudretinin, ilminin, hikmet ve celâlinin mükemmel olduğunu gösterir. Hacc Sûresi'ndeki *"ittikâ ediniz"* emrini de, meâd, âhiret bilgisinin kemâline delâlet eden şeye bağlamıştır ki, bu da Hak Teâlâ'nın *"Çünkü o saatin (kıyametin) zelzelesi müthiş bir şeydir"* (Hacc, 1) ifâdesidir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu iki sûrenin evvelini "mebde' " ve "meâd" bilgilerine bir delil yapmıştır. Sonra Cenâb-ı Hak, "mebde"e delâlet eden sûreyi "meâd"a delâlet eden sûreden önce getirmiştir. Bu konu pek çok sırları ihtiva etmektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Takva (Allah'ı Sayma) ile İnsanların Bir Babadan Yaratılmalarının İlgisi

Bil ki Allahu Teâlâ bize ittikâ etmemizi emretmiş, bunun peşinden de, bizi tek bir kişiden yarattığını zikretmiştir ki bu, ittikâ ediniz emrinin, O'nun bizi tek bir nefisten yaratmış olmasına bağlandığını hissettirmektedir. Binâenaleyh, bu hüküm ile o vasıf arasındaki münasebeti izah etmek gerekir. Buna göre biz deriz ki, "Allahu Teâlâ bizi tekbir nefisten yarattı" şeklindeki sözümüz, şu iki kaydı ihtiva etmektedir:

a) Allahu Teâlâ'nın bizi yaratmış olması.

b) Bu yaratmanın keyfiyeti ki, bu keyfiyet de, Allahu Teâlâ'nın bizi sadece tek bir insandan yaratmış olmasıdır. Bu iki kayıttan her birinin, takvâ'nın vacip oluşunda tesiri söz konusudur.

Birinci kayıt, ki bu, Allahu Teâlâ'nın bizi yaratmasıdır. Şüphe yok ki Allahu Teâlâ'nın bizi yaratması, O'nun mükellefiyetlerine bağlanmamızın ve emir ve nehiylerine boyun eğmemizin farz olmasının gerekçesi ve sebebidir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz:

a) Allahu Teâlâ, bizim yaratıcımız ve zât ve sıfatlarımızın var edicisi olunca, biz O'nun kulu, O da bizim Mevlâmız olur. O'nun bizim Rabbimiz olması ise, emirlerinin kulları tarafından yerine getirilmesini; bizim O'nun kulu olmamız da, Rabb'e, Mûcid ve Hâlık'a inkıyâd ve boyun eğmemizi gerektirir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın bizi yaratması, en büyük nimet ve nihâyetsiz bir lütuftur. Çünkü sen yoktun, O seni var etti; sen ölüydün, O seni hayata kavuşturdu; sen acizdin, O sana güç ve kudret verdi ve sen câhildin, o sana öğretti... Nitekim Hz. İbrahim, *"Ki O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir"* (Şuara, 78) demiştir. Nimetlerin hepsi Cenâb-ı Hak katından olunca, kuluna, huşu ve inkıyadını izhâr edip, inat ve isyanı terk ederek, o

nimetlere mukabelede bulunması gerekir ki, işte bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın *"Nasıl oluyor da, Allah'ı inkâr ediyorsunuz? Halbuki siz ölü idiniz de, O sizi diriltti..."* (Bakara, 28) âyetinde kastedilen hususdur.

c) Cenâb-ı Hakk'ın bizim yaratıcımız, Hâlıkımız, İlâh ve Rabbimiz olduğu sâbit ve kat'î olunca, bizim de O'na kullukla meşgul olmamız ve nehyettiği bütün şeylerden ittikâ ederek kaçınmamız gerekir. Yine, yaptığımız bu fiillerden hiçbirisinin, bir sevabı icap ettirmemesi gerekir. Çünkü bu tâatlerin, geçmiş nimetlerin mukabilinde yapılmış olması vâcip olunca, bunların bir mükâfatı gerektirmesi imkânsız olur. Çünkü, hak edene hak ettiğini vermek, başka bir şeyi gerektirmez. Bu, kulun tâatleri doğrudan, kendiliğinden yapmış olduğunu kabul etmemiz halinde böyledir..[82] Bu nasıl olur, bu imkânsızdır. Çünkü tâatleri yapmak, ancak Allahu Teâlâ onları yapmaya kudret verdiği ve o tâatleri yapmaya götüren sebepleri yarattığı zaman mümkün olabilir. Bu kudret ve sebepler bulunduğu. zaman bunların hepsi birden, kuldan taatlerin sadır olmasına vesile olur. Durum böyle olunca da, kulun yapmış olduğu o tâatler de, Allahu Teâlâ'nın kuluna lütfetmiş olduğu bir in'âm olur. Mevlâ, kuluna nimetler tahsis edince, bu nimetler, kula başka bir in'âmda bulunmasını (yani kulun yaptığı bu tâatlere mukabil yeniden mükâfatlar vermesini) gerektirmez. Bu da, Allahu Teâlâ'nın bizim yaratıcımız olmasının O'nun kulu olmamızı ve yasakladığı bütün şeylerden kaçınmamızı gerektirdiğini izah etmeye bir işarettir.

İkinci kayıt, ki bu, Allahu Teâlâ'nın bizi tek bir kişiden yaratmasının, kendisine tâatlerde bulunup, günahlardan sakınmamızı gerektirmesidir. Bunun izahı da şu şekilde yapılabilir:

a) Bütün insan tiplerini, tek bir insandan yaratmak, kudretin ne kadar mükemmel olduğuna en ileri derecede bir delildir. Çünkü bu yaratma işi, tabiat ve özelliğe göre olmuş olsaydı, tek bir insandan meydana gelen ancak sıfatlarda aynı ve, yaratılış ve karakter bakımından birbirine benzer şeyler olurdu. Biz ise insan tipleri arasında beyaz, siyah, kızılderili, esmer, güzel, çirkin, uzun veya kısa tipler görünce, bu durum onları yaratıp var edenin mûcib bir illet (sebep) ve müessir bir tabiat değil, hür ve irâde sahibi bir Fâil-i Muhtar olduğunu gösterir. İşte bu incelik, âlemin müdebbirinin her türlü mümkinâta kâdir, her türlü malumatı bilen; alim bir Fâil-i

82 Yani, kulun yaptığı taatlerin bir sevabı îcap ettirmesi, ancak Allah Teâlâ'nın bir dahli bulunmaksızın, kulun o taatleri başardığını kabul etmemiz takdirindedir. Halbuki O muvaffak kılmasa kulluk edemeyiz (Ç).

Muhtar (irade ve ihtiyârı olan bir fâil) olduğuna delâlet edince, bu durumda O'nun tekliflerine, emir ve yasaklarına inkıyâd etmemiz gerekir. Böylece, Hak Teâlâ'nın *"Rabbinizden ittika ediniz.."* emrinin *"Sizi bir tek nefisten yarattı"* buyruğuyla olan irtibatı son derece güzel ve yerinde olur.

Akrabalığın Önemi

b) Allahu Teâlâ *"ittikâ ediniz"* emrini zikredince, bunun peşinden yetimlere, kadınlara ve güçsüzlere iyilikte bulunmak emrini getirmiştir. Bütün insanların tek bir nefisten yaratılmış olmasının, bu ihsanda ve lütufta bulunma emrinde bir payı bulunmaktadır. Bu böyledir, çünkü akrabalar arasında mutlaka, muhabbet ve sevgiyi artıracak olan bir nevi münasebet ve bir arada bulunma söz konusudur. İşte bu sebepten dolayı insan, akraba ve ecdadının methedilmesinden sevinir, onların kınanmasından ise kederlenir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), فَاطِمَةُ بَضْعَةٌ مِنِّى يُؤْذِينِي مَا يُؤْذِيهَا *"Fatıma benim bir parçamdır. Ona eziyet veren şey, bana eziyet verir"*[83] buyurmuştur. Durum böyle olunca, bu iyilikte bulunma emrinin manası, bunun, insanların birbirlerine karşı şefkatlerinin artmasına vesile olmasıdır.

c) İnsanlar, herkesin aynı atadan gelme olduğunu bildiklerinde, birbirlerine karşı övünüp kibirlenmeyi bırakıp, tevâzu ve güzel bir davranış gösterirler.

d) Bu, âhiret alemine delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ, tek bir şahsın sulbünden farklı sıfatları olan insanlar meydana getirmeye ve tek bir damla nutfeden, terkibi harika ve sureti de son derece güzel olan bir insanı var etmeye muktedir olunca, O'nun ölüleri diriltmesi, ba's-ü neşr etmesi ve hesaba çekmesi nasıl imkânsız bir ihtimal sayılabilir? İşte bu bakımdan âyet, âhiret hayatına da delâlet etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kötülük edenleri, yaptıklarına mukabil cezâlandırması, güzel hareket edenleri de daha güzeliyle mükâfatlandırması için.."* (Necm, 31) buyurmuştur.

e) **Esamm**: "Bunun manası şudur: İnsanların tek bir nefisten yaratılmış olmalarının gerektiği hususunda, aklî bir delil bulunmamaktadır. Aksine bu husus, ancak naklî delillerle bilinebilir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) herhangi bir kitabı okumamış ve herhangi bir hocadan da ders almamış olan bir ümmî idi. Binâenaleyh Hz. Peygamber, bu hususun böyle olduğunu haber verince bu, gaybdan bir haber vermek olur ki, böylece de bu bir mucize olmuş olur. Netice olarak, Hak Teâlâ'nın *"Sizi yarattı"* buyruğu,

83 **Buhâri,** Fezailü'l-Ashâb, 12; **Müslim,** Fezâlü's-Sahâbe, 93-94 (4/1902-1903.)

Allahu Teâlâ'nın birliğini bilmemize; O'nun *"Tek bir nefisten.."* sözü de, nübüvveti bilip tanımamıza bir delildir" demiştir.

Buna göre eğer, "Bu kadar çok insanın hepsinin, o küçücük tek bir nefisten yaratılması nasıl mümkün olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Allahu Teâlâ bununla neyi murat ettiğini beyân etmiştir. Çünkü **Hz. Adem**'in zevcesi, O'nun bir parçasından yaratılmış, sonra onların çocukları onların her ikisinin nutfesinden meydana gelmiş, daha sonra da bu iş daima böyle olduğu için, insanların hepsinin yaratılmasını Hz. Âdem'e nisbet etmek câiz olmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Müslümanlar, buradaki tek bir nefisten muradın, Hz. Adem olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak ne var ki, "نَفْسٌ" kelimesinden dolayı (yani semâî müennes olduğundan) onun sıfatı da "وَاحِدَةٌ" müennes kılınmıştır. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ *"Tertemiz bir canı, bir can karşılığı olmaksızın öldürdün ha!.."* (Kehf, 74) âyetidir. Şair de,

أَبُوكَ خَلِيفَةٌ وَلَدَتْهُ أُخْرَى فَأَنْتَ خَلِيفَةُ ذَاكَ الْكَمَالِ

"Baban halife.. Onu, bir başka halife doğurmuştu. Sen de bu kemale halefsin" demiştir. Dilciler, buradaki müennesliğin (وَلَدَتْهُ), "خَلِيفَةٌ" kelimesinin lâfzının nazar-ı itibara alınmasından ileri geldiğini söylemişlerdir.

Hz. Âdem'in Eşinin Yaratılması

وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا...

"Ondan da onun zevcesini yarattı" (Nisâ, 1).

Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki "اَلزَّوْجُ" kelimesinden murat, Havva (aleyhimesselâm)'dır. Hz. Havvâ'nın Hz. Âdem'den yaratıldığı hususunda iki görüş bulunmaktadır:

Birinci görüş: Bu, ekseri âlimlerin kabul ettiği görüştür. Buna göre, Allahu Teâlâ Hz. Adem'i yaratınca, O'nu bir süre uyuttu. Sonra da, O'nun

sol kaburgalarının birinden Hz. Havva'yı yarattı. Hz. Adem uyandığında onu gördü, ona meyledip, onunla ünsiyet kurdu. Çünkü o, Hz. Adem'in bedeninin bir parçasından yaratılmıştı. Âlimler bu görüşlerine Hz. Peygamber'in, إِنَّ الْمَرْأَةَ مِنْ ضِلْعٍ أَعْوَجَ فَإِنْ ذَهَبْتَ تُقِيمُهَا كَسَرْتَهَا وَإِنْ تَرَكْتَهَا وَفِيهَا عِوَجٌ اِسْتَمْتَعْتَ بِهَا *"Kadın, eğri bir kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Eğer onu düzeltmeye kalkışırsan onu kırarsın. Onu eğri olarak bırakırsan ondan istifâde edersin."*[84]

İkinci görüş: Bu, **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin görüşüdür. Buna göre Hak Teâlâ'nın, "وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا" buyruğundan murat, "Onun cinsinden, yani insan cinsinden, onun zevcesini yarattı" manasıdır. Bu, Hak Teâlâ'nın وَاللهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا *"Allah sizin için, kendinizden zevceler yaptı"* (Nahl, 72) إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ *"Allah, onlara kendilerinden bir peygamber gönderdiği için.."* (Âl-i İmran, 164) ve لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ *"Andolsun, size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki..."* (Tevbe, 128) âyetlerinde olduğu gibidir. **Kâdî** birinci görüşün daha kuvvetli olduğunu söylemiştir. Çünkü ancak bu durumda, âyetteki *"Sizi bir tek candan yarattı"* ifâdesi, yerinde olmuş olur. Zirâ, şâyet **Hz. Havva** da yoktan yaratılmış olsaydı, o zaman insan soyu bir candan değil, iki candan (nefisten) yaratılmış olurlardı.

Kâdî'nin bu görüşüne şu şekilde cevap verilir: "Âyetteki "مِنْ نَفْسٍ" (bir kişiden) sözünün başındaki "min", ibtidâ-i gâye içindir. Yaratmanın ve yoktan var etmenin başlangıcı, bu tek can olan **Hz. Adem** olunca, *"sizi bir tek candan yarattı"* denilmesi yerinde olur. Yine Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Adem**'i topraktan yaratmaya kâdir olduğu sabit olduğuna göre, **Hz. Havva**'yı da topraktan yaratmaya kâdirdir. Durum böyle olunca, Hz. Havva'yı, Hz. Adem'in bir kaburgasından yaratmasının manası nedir?"

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Adem (a.s)'in Yaratılması**

İbn Abbas (r.a) şöyle demektedir: **Hz. Adem**'e, "Adem" ismi verilmiştir. Zira Allahu Teâlâ onu, yeryüzünün kızıl, siyah güzel ve çirkin topraklarından yaratmıştır. İşte bu sebepten ötürü, onun çocukları arasında kızıl derili, siyah derili, güzel ve çirkin olanlar vardır. Onun hanımı da "Havvâ" diye adlandırılmıştır. Çünkü o, **Hz. Adem**'in kaburgalarının birinden yaratılmıştır. Demek ki o, canlı (hayy) olan bir şeyden yaratılmış ve ona nisbetle de "Havvâ" diye adlandırılmıştır.

84 **Buhârî,** Enbiya, 1; **Müslim,** Redâ', 60 (2/1091).

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Yoktan Yaratma Meselesi**

Bir grup tabiatçı, bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ'nın *"Sizi bir tek candan yarattı.."* buyruğu bütün insanların tek bir nefisten yaratıldığını gösterir. O'nun, *"Ondan da onun zevcesini yarattı"* sözü de, eşinin o nefisten yaratıldığına delâlet eder. Cenâb-ı Allah, daha sonra Hz. Adem hakkında, *"Onu topraktan yarattı"* (Âl-i İmran, 59) buyurmuştur. Binâenaleyh bu, Hz. Adem'in de topraktan yaratıldığına delâlet eder. Allahu Teâlâ, insanlar hakkında ise, *"sizi ondan (topraktan) yarattık"* (Tâhâ, 55) demiştir. Bütün bu âyetler, sonradan olan bir şeyin, önceden olan bir maddeden yaratıldığına ve herhangi bir şeyin sırf ademden (yokluktan) yaratılmasının imkânsız olduğuna delâlet etmektedir."

Kelâmcılar, onlara şöyle diyerek cevap vermişlerdir: "Bir şeyi bir şeyden yaratmak (halk etmek) aklen imkânsızdır. Çünkü yaratılmış olan bu şey, eğer kendinden önce mevcut olan o şeyin aynı olursa, bu bir yaratma olmaz. Bu bir yaratma olmayınca da, başka bir şeyden yaratılmış olması da imkânsız olur. Şayet biz, bu yaratılan şeyin kendinden önce mevcut olan o şeyden başka bir varlık olduğunu söylersek, bu durumda yaratılan ve sonradan meydana gelen bu şey, sırf yokluktan meydana gelmiş ve bulunmuş olur. Böylece, bir şeyin başka bir şeyden yaratılmasının aklen imkânsız olduğu sâbit olur. Bu âyetteki "مِنْ" harf-i cerri, ibtidâ-i gâye manasınadır. Bu, şu demektir: Bu şeylerin, şeylerden meydana gelişinin başlangıcı, bir zaruretten ötürü değil, sadece öyle vâki olduğu içindir."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi, ism-i fâil lâfzı ile, âyetin "وَخَالِقٌ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَاثٌّ مِنْهُمَا" şeklinde de okunduğunu söylemiştir. Bu, mahzuf bir mübtedânın haberi olup, takdiri, هُوَ خَالِقٌ "O, yaratandır.." şeklindedir.

وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَآءً ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَآءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ﴿١﴾

"...Ve o ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türetip yayan (Rabbiniz'den ittikâ edin). Kendisi adına birbirinize dileklerde bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kesmekten) sakının. Çünkü Allah sizin üzerinizde tam bir gözeticidir" (Nisâ, 1).

Cenâb-ı Allah'ın, وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً *"İkisinden birçok erkekler ve kadınlar türetip yayan (Allah)"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İnsanların Bir Ana-Babadan Çoğalmaları**

Vâhidî, Cenâb-ı Hakk'ın "بَثَّ مِنْهُمَا" buyruğu ile dağıtıp, yayma manasını murat ettiğini söylemiştir. **İbnu'l-Muzaffer** ise şöyle demektedir: "بَثَّ" (bess) senin eşyayı dağıtmandır. Meselâ, بَثَّ الْخَيْلَ فِي الْغَارَةِ "Atları, hücum için dağıtıp yaydı"; بَثَّ الصَّيَّادُ كَلَابَهُ "Avcı, köpeklerini salıp dağıttı"; خَلَقَ اللهُ الْخَلْقَ فَبَثَّهُمْ فِي الْأَرْضِ "Allah, mahlûkatı yarattı ve onları yeryüzüne dağıttı" ve birisi halıları yaydığında, بَثَثْتُ الْبُسُطَ "halıları yaydım" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ *"Yayılıp serilmiş saçaklı halılar..."* (Gâşiye, 16) buyurmuştur." **Ferrâ** ve **Zeccâc**, bazı Arapların, filli بَثَّ اللهُ الْخَلْقَ "Allah mahlûkatı dağıttı" şeklinde kullandıklarını söylemişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, وَبَثَّ مِنْهُمَا الرِّجَالَ وَالنِّسَاءَ "İkisinden erkekleri ve kadınları türetip yaydı" buyurmamıştır. Çünkü bu ifâde, bütün erkek ve kadınların bizzat o ikisinden yaratılmış olmalarını gerektirir ki, bu imkânsızdır. İşte bundan ötürü Allahu Teâlâ bu ifâde şeklini bırakıp, *"İkisinden birçok erkekler ve kadınlar türetip yaydı"* buyurmuştur.

İmdi, "Cenâb-ı Hak niçin, "ikisinden birçok erkekler ve birçok kadınlar.." dememiş ve niçin çokluğu kadınlara değil de erkeklere tahsis etmiştir?" denilir ise, biz deriz ki: Allah bilir ya, bunun sebebi şudur: Erkeklerin şöhretli oluşları daha fazladır. Binâenaleyh onların çoklukları daha çok görülür. İşte bundan ötürü, çok oluş bilhassa onlara tahsis edilmiştir. İşte bu durum âdeta, erkeklere yakışanın şöhret, ortaya çıkma ve görünme olduğuna; kadınlara yakışanın da gizlenmek ve sesini çıkarmayıp adının sanının anılmaması olduğuna bir dikkat çekmedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bütün beşeriyetin zerreler halinde olduğunu ve **Hz. Adem**'in sulbünde bulunduğunu söyleyenler, âyetteki, *"İkisinden birçok erkekler ve kadınlar türetip yaydı"* buyruğunu zahiri manasına hamletmişler; böyle söylemeyenler ise, bu ifâdeden maksadın, "Onların çocuklarının onlardan türeyip çoğalması ve onların çocuklarından da yeni nesil ve toplulukların türeyip meydana gelmesi olduğunu söylemişlerdir ki, bu durumda bütün insanların, Hz. Adem ve Havva'nın evlâtları oluşları mecâzen olmuş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاتَّقُوا اللهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا *"Kendisi adına birbirinize dileklerde bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kesmekten) sakının, çünkü Allah sizin üzerinizde tam bir gözeticidir"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele bulunmaktadır

BİRİNCİ MESELE

Âsım, Hamza ve **Kisaî**, şeddesiz plarak "تَسَاءَلُونَ" diğer kıraat imamları ise, şeddeli olarak "تَسَّاءَلُونَ" şeklinde okumuşlardır. Şeddeli okuyanlar, fiilin aslının "تَتَسَاءَلُونَ" olduğunu düşünmüşlerdir. Böyle tâ harfi, her ikisi de dil harflerinden olduğu, ön dişlerin dibinden çıktığı ve "hems" sıfatında müşterek oldukları için, sîn harfine idğâm edilmiştir. Şeddesiz olarak okuyanlar, mahreçleri ve sıfatları aynı olan iki harf yan yana geldiği için, "تَتَسَاءَلُونَ" kelimesindeki tâ harflerinden birini hazfetmişler, böylece, birinciler idğam yoluyla kelimede i'lâl yaptıkları gibi, bunlar da hazf ederek i'lâl yapmışlardır. Bu böyledir, çünkü mahreç ve sıfatları aynı olan harfler bir kelimede bulundukları zaman bazen hazf, bazen de idğâm ile hafifletilirler.

***İKİNCİ MESELE:* "وَالْأَرْحَامَ" (Nisa, 1) Kelimesinde Hamza'nın Kıraatini Tenkide Cür'et Edenler**

Sadece Hamza, mîm harfinin cerriyle olmak üzere "وَالْأَرْحَامِ" şeklinde okumuştur. **Kaffâl** (r.h) bu kıraatin, yedi kıraat imamının dışında **Mücâhid** ve başkalarından da rivâyet edildiğini söylemiştir. Diğer kıraat imamlarının hepsi bu kelimeyi mim harfinin nasbıyla "وَالْأَرْحَامَ" şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi:** "Bu kelime üç harekeyle "اَلْأَرْحَامَ ؛ اَلْأَرْحَامُ" ve "الْأَرْحَامِ" şeklinde okunmuştur." Pek çok nahivci, **Hamza**'nın kıraatinin yanlış olduğu görüşünde birleşerek şöyle demişlerdir: "Çünkü bu okuyuş, zahir bir ismin mecrûr bir zamire atfedilmesini iktiza eder ki, bu câiz değildir. Onlar bunun câiz olmadığına delil olarak şunlarla istidlâl etmişlerdir:

a) **Ebu Ali el-Farisî** şöyle demektedir: Mecrûr zamir, harf demektir. Binâenaleyh, zahir bir ismin ona atfedilmemesi gerekir. Biz, mecrûr zamirin şu sebeplerden dolayı harf gibi olduğunu söyledik:

1- Bu zamir, tenvin'in kelimeden ayrılmayışı gibi, kelimeden ayrılmaz. Bu böyledir, çünkü "بِهِ" ve "بِكَ" kelimelerindeki hâ ve kâf harflerinin, harf-i cerden kesinlikle ayrılmadığını görürsün. Böylece bu, âdeta bir tenvin gibi olmuş olur.

2- Nahivciler, tercih edilen görüşe göre muzâf olan münâdadan, müfred olan münâdadan tenvini hazfetmeleri gibi, nidâ edâtı olan yâ harfini

hazfederler. Müfred münâdadan tenvîni hazfetmeleri, meselâ onların, "يَا غُلَامُ" demeleri gibidir. Böylece mecrûr zamir, işte bu bakımdan tenvine benzemiş olur. Bu sebeple de, mecrûr zamirin tenvin harfi gibi olduğu sabit olmuş olur. Netice itibariyle de, zahir ismin mecrûr zamire atfedilmemesi gerekir. Çünkü matûf ile matûfun aleyh'in arasında bir benzerliğin bulunması, atfın şartlarındandır. Binâenaleyh burada bir benzerlik bulunmadığına göre, atfın câiz olmaması gerekir..

b) **Ali İbn İsâ** şöyle demektedir: Nahivciler, zahir ismin merfû zamir üzerine atfedilmesini de uygun görmemişlerdir. Binâenaleyh, اِذْهَبْ وَزَيْدٌ "Sen ve Zeyd git!" ve ذَهَبْتُ وَزَيْدٌ "Ben ve Zeyd gittim" denilmesi câiz değildir. Bilâkis nahivciler, "اِذْهَبْ أَنْتَ وَزَيْدٌ" ve "وَذَهَبْتُ أَنَا وَزَيْدٌ" demektedirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا *"Artık sen Rabbinle beraber git! Böylece ikiniz harp edin"* (Maide, 24) buyurmuştur. Halbuki merfû zamir, bazen ayrılabilir. Binâenaleyh, zahir ismin, bazen ayrılabilmesi sebebiyle mecrûr zamirden daha kuvvetli olan merfû zamire atfedilmesi câiz olmadığına göre, asla ayrılmayan mecrûr zamire atfedilmesi haydi haydi câiz olmaz.

c) **Ebu Osman el-Mazinî** de şöyle demektedir: "Matûf ile matûfun aleyh müşterektirler. Birincisini, ikincisini birincisine atfetmenin câiz olması halinde, ancak ikincisine atfetmek câiz olur. Halbuki burada böyle bir mâna mevcut değildir. Çünkü senin, "مَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَكَ" şeklinde söylemen câiz olmadığı gibi, "مَرَرْتُ بِكَ وَزَيْدٍ" demen de câiz değildir."

Hamza'nın Kıraatinin Sabit Olduğu

Bil ki bu izahlar, kelimelerin, kullanışlarında lisanda gelmiş olan rivâyetleri reddetme hususunda pek kuvvetli görüşler değillerdir. Bu böyledir, çünkü Hamza, yedi kıraat imamından birisidir. Herhalde o, bu kıraati kendiliğinden bu şekilde okumamıştır. Aksine o bunu Allah'ın Resûlü'nden rivâyet etmiştir ki, bu da bu okuyuş şeklinin doğru olduğuna kesinkes hüküm vermeyi gerektirir. Kıyas, nakle karşı koyamaz, onun karşısında duramaz. Hele hele, örümceğin yuvasından daha zayıf olan bu gibi kıyaslar.. Hem bu kıraatin, şu iki türlü izahı da yapılabilir:

a) Bu, harf-i cerrin tekrâr edilmesinin takdir edilmesi itibariyle böyle okunmuştur, Sanki, "تَسَاءَلُونَ بِهِ وَبِالْأَرْحَامِ" denilmek istenmiştir.

b) Bu kullanış, şiirde de gelmektedir. Nitekim **Sîbeveyh** bu mânada olmak üzere şunu söylemiştir:

فَالْيَوْمَ قَدْ بِتَّ تَهْجُونَا وَتَشْتُمُنَا فَاذْهَبْ فَمَا بِكَ وَالْأَيَّامِ مِنْ عَجَبِ

"Bugün sen, muhakkak ki bizi hicvederek ve kınayarak sabahladın. Artık çek git! Sana ve günlere artık hayret etmiyoruz..."

Yine **Sîbeveyh,**

نُعَلِّقُ فِي مِثْلِ السَّوَارِ سُيُوفِنَا وَمَا بَيْنَهَا وَالْكَعْبِ غَوْطٌ نَفَانِفُ

"Biz, bilezik takar gibi kılıçlarımızı kuşanırız; onlarla topuk arasında ise, geniş vadiler, derin uçurumlar vardır" demiştir.

Kur'ân'ın Kullanmasına Bakmayıp Şiir Şevahidi Arayan Nahivcilerin Tenkidi

Şu nahivcilere şaşarım; zira onlar bu kullanış şekillerinin, bilinmeyen şu iki beyitle ispat edilmesini güzel görürler de, Kur'ân ilminde selef ulemâsının büyüklerinden olan **Hamza** ve **Mücâhid**'in kıraati ile ispat edilmesini uygun bulmazlar. **Zeccâc** da, **Hamza**'nın bu kıraatinin mâna bakımından bozuk olduğuna, Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَا تَحْلِفُوا بِآبَائِكُمْ *"Atalarınızın adını anarak yemin etmeyiniz"*[85] hadisiyle istidlâl etmiştir. Binâenaleyh âyetteki "وَالْأَرْحَامَ" lâfzını, "بِهِ" ifâdesindeki zamire atfettiğin zaman bu atıf, "akrabalar adıyla" da yemin edilebileceğini gösterir. **Zeccâc**'ın bu görüşüne de şu şekilde cevap verilebilir: "Bu, onların câhiliyye döneminde yapmış oldukları bir fiili nakletmektir. Halbuki, geçmişte onların bu fiili yaptıklarını nakletmek, gelecekte onu yasaklamaya ters düşmez. Yine Hz. Peygamber'in hadisi, yalnız ecdat adına yemin etmeyi yasaklamaktadır. Halbuki burada durum böyle değildir. Aksine o kimse önce Allah'a yemin etmiş, daha sonra da bu yeminine, akrabalara yemini eklemiştir ki, bu durum bu hadisin manasına da ters düşmez. Mecrûr olarak "وَالْأَرْحَامِ" şeklinde okunan kıraate göre söylenecek sözün özü, işte budur.

Diğer Kıraatlerin İzahı

Bu kelimeyi nasb ile okuma hususunda da şu iki izah söz konusudur:

a) **Ebu Ali el-Farisî** ile **Ali İbn İsa**'nın tercih ettiği görüşe göre bu "الْأَرْحَامَ" lâfzı, "بِهِ" ifâdesinin mahalline atfedilmiştir. (Çünkü "بِهِ" ifâdesi, gayr-i sarih mef'ûl olduğu için mahallen mansûbdur). Nitekim şâir de, فلسنا بالجبال ولا الحديدا "Binâenaleyh, biz dağ değiliz, demir de değiliz!.." demiştir.

85 **Buhârî,** Eymân, 4; **Müslim,** Eyman, 1-2 (3/1266).

b) Ekseri müfessirlerin görüşüne göre âyetin takdiri, وَاتَّقُوا الْاَرْحَامَ اَنْ تَقْطَعُوهَا "Akrabalardan, yani onlarla münasebeti kesmekten sakının..." şeklindedir. Bu, **Mücâhid, Katâde, Süddî, Dahhâk, İbn Zeyd, Ferrâ** ve **Zeccâc**'ın görüşüdür.. Bu izaha göre bu lafız, "اللهَ" lafzına atfedilmesi sebebiyle mansûbdur. Yani, "Allah'tan ve akrabalardan sakının" demektir. Bu da, akrabaların haklarından sakının, onları ziyaret ediniz ve onlardan kopmayınız, demektir. **Vâhidî** (r.h), bu kelimenin "iğra" (teşvik ve tahrik) sebebiyle mansûb olabileceğini söylemiştir. Yani, "Akrabaları koruyun, gözetin ve onları ziyaret edin" demektir. Bu, senin tıpkı اَلْاَسَدَ الْاَسَدَ "Aslandan sakın, aslandan sakın!..." demen gibidir. **Vâhidî**'nin bu açıklaması, sıla-i rahimde bulunmamanın haram, onları ziyaret etmenin vacip olduğuna delâlet etmektedir. Merfû olarak okumaya gelince, **Keşşâf sahibi** şöyle demektedir: "Merfû olarak okunmasına göre "اَلْاَرْحَام" kelimesi mübteda olup, haberi de mahzûftur. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Akrabalar da sakınılması gereken şeyler cümlesindendir" veya "Akrabalar da kendileriyle istekte bulunulan şeyler cümlesindendir" manasında olmak üzere, وَالْاَرْحَامُ كَذٰلِكَ "Akrabalar da böyledir..."

İKİNCİ MESELE: Allah ve Rab Vasıflarının Delâleti Hakkında Güzel Bir İzah

Allahu Teâlâ önce, "Rabbinizden sakının" demiş, sonra da "Allah'tan sakının" buyurmuştur. Bu tekrar hakkında da şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, emri te'kid ederek, ona teşvik etmektir. Bu, senin bir kimseye اِعْجَلْ اِعْجَلْ "Acele et, acele et!" demen gibidir. Buna göre senin bu ifâden, اِعْجَلْ "Acele et!" ifâdesinden daha belîğ olur.

b) Cenâb-ı Hak ilk hitabında insanları yaratması ve diğer şeylerle onlara in'am ve ihsanda bulunduğu için; ikincisinde ise, kendisi adıyla karşılıklı olarak istenildiği için, insanların birbirlerinden istedikleri şeyler hususunda takvayı emretmiştir.

c) Cenâb-ı Hak birinci hitapta, "Rabbinizden"; ikincisinde ise, "Allah'tan ittikâ ediniz" buyurmuştur. "Rabb" terbiye ve ihsana delâlet eden bir lâfızdır. "İlah" ise, O'nun hakimiyetine ve heybetine delâlet eden bir lafızdır. Binâenaleyh, birincisinde terğib ve teşvike; ikincisinde de terhîb ve sakındırmaya binaen, insanlara sakınmalarını emretmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Korku ve ümit ile Rablerine dua ederler"* (Secde, 16) ve *"Umarak ve korkarak bize dua ederler"* (Enbiya, 90) buyurmuştur. Buna göre sanki

şöyle denilmek istenmiştir: O, seni büyütmüş, sana ihsanda bulunmuştur. Binâenaleyh, O'na muhalefet etmekten sakın; çünkü O, ikâbı şiddetli, azamet ve heybeti yüce olandır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bil ki, Allah ve akrabalar adına istemenin şu şekilde olduğu söylenmiştir: Kişinin kendisiyle, başkasından bir şey istemekle söz konusu olan muradını te'kîd ve takviye ettiği; ondan hakkını alacağını veya onun yardımını ve desteğini talep ederken onun şefkatli ve merhametli olmasını temin etmek istediği ifâdeler kabilinden olmak üzere بِاللهِ اَسْأَلُكَ "Allah aşkına senden istiyorum"; بِاللهِ اِشْفَعْ اِلَيْكَ "Allah aşkına, sana halimi arz ediyorum"; بِاللهِ اَحْلِفُ عَلَيْكَ "Allah'ın adına sana yemin ediyorum" denilmektedir. **Hamza**'nın kıraati mana bakımından açık olup, âyetin takdiri, "Kendisi ve akrabalar adına birbirinizden bir şeyler istediğiniz Allah'dan korkun..." şeklindedir. "Çünkü, Arapların adeti ve örfü, akrabayı zikrederek başkasının şefkatli olmasını talep etmektir. Meselâ onlar, اَسْأَلُكَ بِاللهِ وَبِالرَّحِمِ "Allah ve akraba aşkına senden istiyorum" demektedirler. Çoğu kez onlar yalnız akrabayı zikrederek, "Akraban aşkına senden istiyorum" derlerdi. Yine müşrikler Hz. Peygamber'e mektup yazarak, "Allah ve akraban aşkına, bize falan ve falancaları elçi olarak göndermemeni istiyoruz..." demişlerdir. Bu kelimeyi mansub okumanın anlamı da bu mânaya gelir ki, takdiri, وَاتَّقُوا اللهَ وَاتَّقُوا الْاَرْحَامَ "Allah'tan ve akrabalardan sakının, ittikâ edin" şeklindedir.

Kâdî şöyle demektedir: "İşte bu durum, bazen aynı lâfızla pek çok farklı mânanın kastedilebileceğine delâlet eden şeylerden birisidir. Çünkü Allah'tan sakınmanın manası, akrabalardan ittikâ etmenin manasından başkadır. Allah'tan ittikâ etmek, O'nun tâatine yapışıp, günahlardan kaçınma ile olur. Akrabalardan ittikâ etmek ise, Onları ziyaret etmek, onlara iyilikte bulunup; ihsan ve ikramda bulunmakla otur." **Kâdî**'nin bu görüşüne şöyle cevap verilebilir: Cenâb-ı Hak belki de bu lafzı iki kere tekrar etmiştir. Bu takdire göre de, bu problem ortadan kalkmış olur.

***BEŞİNCİ MESELE:* Rahim (Akrabalık) Kelimesinin Manası**

Bazı Âlimler, "اَلرَّحِمُ" kelimesinin, nimet manasına olan "اَلرَّحْمَةُ" kelimesinden geldiğini söylemişler. Bu görüşlerine de Hz. Peygamberin şu hadisini delil olarak getirmişlerdir: O şöyle buyurmuştur: يَقُولُ اللهُ تَعَالَى: اَنَا الرَّحْمٰنُ وَهِيَ الرَّحِمُ اِشْتَقَقْتُ اسْمَهَا مِنْ اِسْمِي *"Allahu Teâlâ şöyle buyurur: "Ben, Rahmânım;*

o ise Rahim'dir. Onun ismini kendi ismimden çıkarttım, türettim."[86] Bu teşbihin münasebet noktası, bu halin bulunmasından dolayı, insanların birbirlerine karşı merhametli olmasıdır. Bazıları da bu ismin bulumasıyla in'âmda bulunmanın tahakkuk ettiği "اَلرَّحِمُ" kelimesinden müştak olduğunu ve bunun asıl olduğunu söylemişlerdir. Diğer bazıları da, bu iki kelimenin her biri başlı başına bir asıldır; bu gibi şeylerde tartışmak ise, birbirine yakın neticeler verir.

ALTINCI MESELE

Âyet, Allah aşkına bir şey istemenin câiz olduğuna delâlet etmektedir. **Mücahid, İbn Ömer**'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in مَنْ سَاَلَكُمْ بِاللهِ فَاَعْطُوهُ *"Kim sizden Allah hakkı için bir şey isterse, ona veriniz"*[87] dediğini rivâyet etmiştir. **Berâ İbn Azib**'den de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Allah'ın Resûlü bize yedi şeyi emretmiştir ki, bunlardan bir tanesi de "yemini yerine getirmek"tir.

***YEDİNCİ MESELE:* Sıla-i Rahm'in Önemi**

Hak Teâlâ'nın, اَلْاَرْحَامَ "akrabalar" sözü, akrabanın hakkının büyük ve saygıya değer olduğuna ve sıla-i rahmi kesmemeyi te'kid ettiğine delâlet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Demek, idareyi ve hakimiyeti ele alırsanız hem yeryüzünde fesat çıkaracak, akrabalık münasebetlerinizi bile parçalayıp keseceksiniz, öyle mi?"* (Muhammed, 22); *"Onlar bir mü'min hakkında ne bir yemin* (buradaki "اِلًّا" kelimesinin akrabalık bağı olduğu söylenmiştir) *ne de bir vecibe, hak hukuk gözetmezler"* (Tevbe, 10); *"Rabbin, 'Kendisinden başkasına kulluk etmeyin ve ana ve babaya da iyi muamele edin' diye hükmetti"* (İsrâ, 23) ve *"Allah'a ibadet edin, O'na hiçbir şeyi eş koşmayın. Anaya babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara... iyilik edin"* (Nisa, 36) buyurmuştur. **Abdurrahman İbn Avf**'tan Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: يَقُولُ اللهُ تَعَالَى اَنَا الرَّحْمٰنُ وَهِيَ الرَّحِمُ اِشْتَقَقْتُ اسْمَهَا مِنْ اِسْمِي فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ وَمَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ *"Allahu Teâlâ şöyle buyurur: "Ben, Rahmânım; o ise "Rahim"dir. O'nun ismini kendi ismimden çıkardım. Kim o ilgiyi devam ettirirse, ben de ona olan ihtimamımı devam ettiririm. Kim akrabasıyla münasebetini keserse, ben de onunla olan münasebetimi keserim."*[88]

---

86 **Müsned,** 1/194.

87 **Ebu Davud,** Zekât, 38 (2/128); **Nesâi,** Zekât, 72 (5/82).

88 Benzeri hadis: **Buhârî,** Edeb, 13; **Tirmizî,** Birr ve Sıla, 16 (4/324).

Ebu Hureyre'den Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: مَا مِنْ شَيْءٍ أُطِيعَ اللهُ فِيهِ أَعْجَلَ ثَوَابًا مِنْ صِلَةِ الرَّحِمِ وَمَا مِنْ عَمَلٍ عُصِيَ اللهُ بِهِ أَعْجَلَ عُقُوبَةً مِنَ الْبَغْيِ وَالْيَمِينِ الْفَاجِرَةِ *"Kendisiyle Allah'a itaat edilip de, sevabı akrabayı ziyaret etmenin sevabından daha çabuk verilen hiçbir şey yoktur. Yine, kendisiyle Allah'a isyan edilip de, ikâbı haddi aşma ve yalan yemin etmenin ikâbından daha çabuk verilen hiçbir amel de yoktur."*[89]

Enes'ten de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: إِنَّ الصَّدَقَةَ وَصِلَةَ الرَّحِمِ يَزِيدُ اللهُ بِهِمَا فِي الْعُمْرِ وَيَدْفَعُ بِهِمَا مِيتَةَ السُّوءِ وَيَدْفَعُ اللهُ بِهِمَا الْمَحْظُورَ وَالْمَكْرُوهَ *"Muhakkak ki, sadaka ve sıla-i rahim sebebiyle Allah, ömrü uzatır; yine onlar sebebiyle Allah sû-i hatimeden korur, ve onlar vesilesiyle sakınılan ve istenmeyen şeyleri def eder."*[90]

Yine Hz. Peygamber (s.a.s): أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ عَلَى ذِي الرَّحِمِ الْكَاشِحِ *"Sadakanın en üstünü, kâşih olan akrabana verdiğindir"*[91] buyurmuştur. Buradaki, "الْكَاشِحُ" kelimesinin, düşman manasına geldiği söylenmiştir. Böylece kitap ve sünnetin delâletiyle sıla-i rahmin vacip olduğu ve onun vesilesiyle mükâfata nail olunacağı sabit olmuş olur.

Kölelerin Hürriyete Kavuşma Sebebi Olarak Akrabalık

Sonra, **Ebu Hanife** (r.h)'nin mezhebinde olanlar, bu kaideye şu iki meseleyi de dayandırmışlardır:

a) Bir kimse kardeşi, kız kardeşi; amcası teyzesi gibi akrabalarına köle ve câriye olarak mâlik olursa, onlar hemen âzâd edilir. Çünkü mülkiyet devam edecek olsa, icmâ sebebiyle, onların kendisine hizmet etmesini istemek helâldir. Ancak ne var ki, onların kendisine hizmet etmesini istemek, sıla-i rahmi inkıtaya uğratacak bir vahşettir. Bu ise, bu asla binaen, haramdır. Binâenaleyh, mülkiyetin devâm etmemesi gerekir.

b) Yakın akrabaya (nikâhı yakın olan akrabaya) yapılan bağıştan rücû olunmaz. Çünkü bu hibeden rücû, sıla-i rahmi inkıtaya uğratmaya sebebiyet veren bir vahşettir. Binâenaleyh, bunun câiz olmaması gerekir. Bu iki mesele hakkındaki söz, hilâfiyyat kitaplarında geçmektedir.

Sonra Cenâb-ı Hak bu âyeti, bir vaad bir vaîd; bir terğîb ve bir terhîb olacak bir cümle ile bitirerek إِنَّ اللهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا *"Çünkü Allah sizin üzerinizde*

89 **Tirmizî,** Kıyame, 57 (IV/665).

90 **Tirmizî,** Zekât, 28 (III/52).

91 **Dârimi,** Zekât, 38 (1/397); **Müsned,** 3/402.

tam bir gözeticidir" buyurmuştur. "اَلرَّقِيبُ" kelimesi, "Senin bütün fiillerini gözetleyen, muhafaza eden" anlamına gelmektedir. Sıfatı ve vasfı böyle olan kimseden sakınılması ve ondan bir şeyler umulması gerekir. Böylece Cenâb-ı Hak, kendisinin sırları ve en gizli olan şeyleri bildiğini beyân etmiş olmaktadır. O, böyle olunca da kişinin, yaptığı ve yapamadığı her şey hususunda (O'ndan) sakınması ve korkması gerekir.

Bu Sûrede Farz Kılınan Bazı Mükellefiyetler

وَاٰتُوا الْيَتَامٰى اَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَاْكُلُوٓا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى اَمْوَالِكُمْ اِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا ﴿٢﴾

"Yetimlere mallarını verin. Temizi murdara değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza (katarak) yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki büyük bir günahtır" (Nisâ, 2).

Bil ki, Cenâb-ı Hak bu sûreye, kuluna, Allahu Teâlâ'nın emir ve tekliflerine boyun eğmesinin, O'nun gazabına sebebiyet verecek şeylerden de sakınmasının farz olduğuna delâlet eden hususları zikrederek başlayınca, bundan sonra da kısım kısım mükellefiyetleri açıklamaya başlamıştır.

Birinci Hüküm: Yetimin Hakkını Gözetmek

Birinci çeşit teklif: Bu, yetimlerin mallarıyla ilgili olan tekliftir ki, işte bu âyetin konusu da budur. Allahu Teâlâ, önceki âyette sıla-i rahmi tavsiye buyurduğu gibi, bu âyette de yetimlerin haklarına riâyeti tavsiye etmiştir. Çünkü yetimler, kendilerinin işlerini görecek bir kefil ve üzerlerine titreyecek bir hâmi bulunmayan bir hale düşmüşlerdir. Böylece onların durumları, ya anne ve babası veyahut da yakın akrabası olması sebebiyle, kendilerinin başını okşayan ve onlara şefkat edecek birileri bulunan kimselerin hallerinden ayrılmıştır. Böylece de Cenâb-ı Hak, وَاٰتُوا الْيَتَامٰى اَمْوَالَهُمْ *"Yetimlere mallarını verin"* buyurmuştur. Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Yetim, babaları ölmüş, böylece de babalarından ayrı kalmış kimselerdir. Binâenaleyh, yetimliğin manası tek

kalmak demektir." Nitekim, اَلرَّمْلَةُ الْيَتِيمَةُ "tek kalmış kum tanesi" ve اَلدُّرَّةُ الْيَتِيمَةُ "Eşsiz inci" denilmektedir. İnsanlarda yetimliğin baba tarafından; hayvanlarda yetimliğin ise, ana tarafından olduğu söylenmiştir." **Keşşâf sahibi** sözüne devamla şöyle demektedir: "Esâsen bu isim, babalardan ayrılık devam ettiği için, büyüğe de küçüğe de verilir. Ancak ne var ki örfte bu isim, henüz bülûğa ermemiş kimselere tahsis edilmiştir. Böyle bir kimse, işlerini görme hususunda, kendisine kefâlet eden bir kefile ve işlerini yerine getiren bir kayyime muhtaç olmayacak bir duruma gelince, o kimseye artık yetim denilmez. Kureyş, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "**Ebu Talib**'in yetimi" diyorlardı. Onların bu sözü, ya kıyastan ötürü, veyahut da Hz. Peygamber'in kadr-ü kıymetini düşürmek için, O'nun amcasının evinde büyüyen bir çocuk iken üzerinde bulunduğu hali anlatmak içindir. Hz. Peygamber'in, لَا يُتْمَ بَعْدَ حُلُمٍ *"Bülûğa erdikten sonra yetimlik yoktur"*[92] ifâdesi, kelimenin kullanılışını değil, şer'i durumu öğretmektedir. Yani, kişi bülûğa erdiği zaman, ona küçük çocuğun hükümleri tatbik edilmez.

Ebu Bekr er-Razî, "Ahkâmu'l-Kur'ân"ında, dedesinin İbn Abbas'a, "yetim ne demektir? Yetimlik ne zaman sona erer?" diye bir mektup yazdığını, İbn Abbas'ın da ona, "Onun rüşdü ve rüşde erdiği görüldüğü zaman, onun yetimliği sona erer" şeklinde cevap verdiğini nakletmiştir. Rivâyetlerin birinde de şu yer almaktadır: "Bir kimse, sakalını tutsa dahi, henüz onun yetimliği sona ermez." Böylece İbn Abbas, o kimsenin rüşdü görülmediği zaman, bülûğa erdikten sonra bile o kimseye yetim sıfatının verilebileceğini haber vermiştir. **Ebu Bekr** şöyle demektedir: "Kocasından ayrılan kadına "yetim" denebilir." Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), تُسْتَأْمَرُ الْيَتِيمَةُ فِي نَفْسِهَا buyurmuştur. Yani, *"Kocasız kalan yetim kadın ile nikâhı hususunda müşaverede bulunulur.."*[93] Buradaki kadından, baliğa olduğu halde izin istenmiştir (Yani, bâliğa olduğu halde yetim vasfı ona verilebilmiştir). Nitekim şâir:

إِنَّ الْقُبُورَ تُنْكِحُ الْأَيَامَى اَلنِّسْوَةُ الْأَرَامِلَ الْيَتَامَى

"Muhakkak ki kabirler, bekârları, yetim ve dul olan kadınlarla nikâhlıyor."

92 **Ebu Dâvud,** Vesâyâ, 9 (3/115).

93 **Ebu Davud,** Nikâh, 23 (2/231); Maksat: "evleneceği zaman onun görüşü alınır" demektir. **Tirmizî,** Nikâh, 19 (3/417).

Şu söylediklerimizden çıkan netice; "yetim" vasfının; lügat bakımından hem küçük hem de büyük yaşta kimseler için; örfte ise sadece küçük yaştakiler için kullanıldığıdır.

***İKİNCİ MESELE:* Yetim Kelimesinin Cem'i Hakkında**

Burada şöyle bir soru vardır: "Yetîm" kelimesi, nasıl "yetâmâ" şeklinde cemî yapılmıştır. Halbuki yetîm, faîl veznindedir ve faîl vezninde olan kelimeler, "قَتْلٰى – قَتِيلٌ ، مَرْضٰى - مَرِيضٌ" ve "جَرْحَى - جَرِيحٌ" (hasta, hastalar; ölü, ölüler; yaralı, yaralılar) kelimelerinde olduğu gibi, "فَعْلَى" vezni üzere cemîlenir. **Keşşâf sahibi**, bu hususta şu iki izahın yapıldığını söylemiştir:

a) Şöyle denilebilir: "Yetim" önce "يَتْمٰى" şeklinde; daha sonra "يَتْمٰى" da "فَعَالَى" vezninde "يَتَامٰى" şeklinde cemilenmiştir. Nitekim "esîr", "esrâ" (esirler) ve "esârâ", "üsârâ" (esirler) kelimesinde olduğu gibi...

b) Şöyle de denilebilir: "Yetim" kelimesinin çoğulu "yetâim"dir. Çünkü "yetim", sahip ve fâris (atlı) gibi isimlerdendir. Sonra "yetâim" kelimesi, "yetâmâ" şekline dönüşmüştür: **Kaffâl** (r.h), bu kelimenin "nedîm", "nedâmâ" (pişman olanlar) kelimesi gibi, "yetim" - "yetâmâ" şeklinde; "şerîf", "eşrâf" kelimesi gibi de, "yetîm" - "eytâm" şeklinde cemîlenebileceğini söylemiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Yetimin Malı Kaç Yaşında Verilir?**

Burada ikinci bir soru da şudur: Biz, "yetim" isminin, küçük yaşta olanlara verilebileceğini söyledik. Binâenaleyh ona, yetim sayıldığı müddetçe malını kendisine teslim etmek câiz olmaz. O, malı kendisine verilecek kadar büyüyünce de ona yetim denmez. Öyle ise Cenâb-ı Hak niçin, *"Yetimlere mallarını verin"* buyurmuştur? Bu soruya şu iki şekilde cevap verilir:

1- "Buradaki yetimden murat, bülûğa ermiş ve büyümüş kimselerdir" deriz. Sonra verdiğimiz bu manayı şu iki bakımdan izah ederiz:

a) Hak Teâlâ, onları bu kelimenin lügat manasına göre "yetim" diye adlandırmıştır.

b) Allah, her ne kadar o anda yetim olmasalar bile, yetimlik çağını henüz geçmiş oldukları için onları "yetim" diye adlandırmıştır. Bu, Allahu Teâlâ'nın *"Büyücüler, derhal secde ediciler olarak yere kapandılar"* (Şuara, 46) âyetinde olduğu gibidir. Yani, "Secde etmezden önce büyücü olan o kimseler..." demektir. Yine Cenâb-ı Hak, *"İddetlerini bitirdiler mi, artık onları ya tutun..."* (Bakara, 231) âyetinde, iddetin bitimine yaklaşma halini, "iddetin bitimi" diye ifâde etmiştir. Bu âyetteki yetimlerden muradın; bülûğa ermiş kimseler olduğuna; *"Artık onlara mallarının teslim ettiğiniz*

zaman, karşılarında şahit bulundurun" (Nisa, 6) âyeti de delâlet etmektedir. Bülûğdan önce şahit bulundurmak yerinde olmayıp, ancak bülûğdan sonra doğru olur.

2- Buradaki "yetim" kelimesi ile küçüklerin kastedilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu mânaya göre de âyeti şu iki şekilde izah ederiz:

a) Âyetteki "verin" kelimesi, bir emirdir. Emirler, geleceği de içine alırlar. Binâenaleyh bunun manası, "şu anda yetim olan o çocuklara, bu sıfatları gittikten sonra onlara mallarını verin" şeklinde olur. Bu izaha göre bir çelişki söz konusu olmaz.

b) Bu, "Yetimlere, yetimlikleri döneminde nafaka ve giyimlerini karşılayacak nispette ihtiyaçları kadar şeyi verin" demektir. Bu mânanın sağladığı fayda şudur: Onlar küçük iken, onlara mallardan harcamanın câiz olmayacağı sanılabilir. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu emirle bunun mubahlığını beyân etmiş olur. Fakat bu manaya göre de şu problem ortaya çıkar: Eğer bu ifâdeden maksat bu olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak, "مِنْ اَمْوَالِهِمْ" "mallarından (bir kısmını) verin" derdi. Allah, onlara bütün mallarını vermeyi emrettiğine göre, bu mâna düşer.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Yetim Malı Hakkındaki Âyetin Nüzul Sebebi**

Ebu Bekr er-Râzi, Ahkâmu'l-Kur'ân'ında, **Hasan el-Basrî**'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Yetimlerin malları hakkında bu âyet nâzil olunca, ashâb, onların mallarını kendi mallarıyla birlikte tutmayı uygun görmemiş ve onları kendi mallarından ayırmışlardı. Onlar bu hususu Hz. Peygamber (s.a.s)'e şikâyet ve arz edince Cenâb-ı Hak, *"Bir de sana yetimleri sorarlar. De ki: "Onları yararlı ve iyi bir hale getirmek hayırlıdır. Şayet kendileri ile bir arada yaşarsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir..."* (Bakara, 220) âyetini indirmiştir. **Ebu Bekr er-Râzi** şöyle demiştir: "Ben, bunun râvinin bir hatası olduğunu sanıyorum.. Çünkü bu âyetten maksat, yetimlere bülûğa erdikten sonra mallarını vermektir. Râvi bunu başka bir âyetle karıştırmıştır."

Saîd İbn Cübeyr, İbn Abbas (r.a)'tan şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Cenâb-ı Hak, *"Yetim, erginlik çağına erinceye kadar malına yaklaşmayın, ancak bunun en iyi bir suretle olanı müstesna..."* (İsra, 34) ve *"Gerçekten, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler.."* (Nisâ, 10) âyetlerini indirince, uhdesinde yetim bulunan herkes varıp yetimin yiyeceğini kendi yiyeceğinden, içeceğini de kendi içeceğinden ayırmışlardı. Ama bu durum, yetimlere çok güç ve zor gelmişti. Böylece yetimler bu durumu Hz. Peygamber

(s.a.s)'e anlatınca, Hak Teâlâ, *"Bir de sana yetimleri sorarlar. De ki: "Onları yararlı ve iyi bir hale getirmek hayırlıdır. Şayet kendileri ile bir arada yaşarsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir..."* (Bakara, 220) âyetini indirdi. Böylece de ashab, bu durumda onların yiyeceklerini kendi yiyeceklerine, içeceklerini de kendi içeceklerine karıştırdılar."

Müfessirler bu hususta doğru olanın şu olduğunu söylemişlerdir: Bu âyet, yanında yetim ve zengin bir yeğeni olan Gatafan kabilesinden bir kimse hakkında nâzil olmuştur. Çocuk bülûğa erince malını istemiş, amcası ise malını vermemişti. Bunun üzerine her ikisi de Hz. Peygamber'e müracaat etmişlerdi. İşte bunun üzerine de bu âyet-i kerime nâzil oldu. Amcası bu âyeti işitince, "Allah'a ve Peygamber'e itaat ettik. Büyük günah işlemekten Allah'a sığınırız" demiş ve malını ona teslim etmiş; Hz. Peygamber de: وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ وَيُطِعْ رَبَّهُ هٰكَذَا فَإِنَّهُ يَحِلُّ دَارَهُ *"Kim, nefsinin cimriliğinden korunur ve bu şeklide Rabbisine itaat ederse, o yurduna (yani cennetine) konar"* buyurur. Çocuk malını teslim alınca, onu Allah yolunda infak etmiş, Hz. Peygamber (s.a.s) de: ثَبَتَ الْأَجْرُ وَبَقِيَ الْوِزْرُ *"Mükafat sabit oldu, günah ise kaldı"* buyurmuştur. Bunun üzerine orada bulunanlar, "Ya Resûlallah, andolsun ki mükafatın sabit olduğunu anladık, fakat şu çocuk malını Allah yolunda infak ettiği halde, geriye günah ve mesuliyet nasıl kalır?" deyince O, *"çocuğun mükafatı sâbit oldu, fakat babasındaki mesuliyet ve günah devam ediyor"* buyurmuştur.

BEŞİNCİ MESELE

Ebu Bekr er-Râzî bu âyeti, yirmi beş yaşından sonra sefîh (aklı kıt) olanın "hacr" altına alınamayacağına hüccet getirmiş ve şöyle demiştir: Çünkü, âyetteki *"yetimlere mallarını verin"* emri, mutlak bir emir olup, sefîh olanı da içine alır. İster rüştü görülsün, isterse görülmesin, âlimler bu yaştan önce rüştün görülmesinin, malın ona verilmesinin vacip olmasında şart olduğuna ittifak ettikleri için, yirmi beş yaşından öncesi için bu âyetle amel edilmemiştir. Bu ittifak, yirmi beş yaşından sonrası için yoktur. Binâenaleyh âyetin emrini, bu yaştan sonrası için zâhirî manasına göre almak gerekir.

Âlimlerimiz (Şafiî fakihleri), ona şu şekilde cevap vermişlerdir: Bu âyet, âmmdır. Çünkü Allahu Teâlâ bu âyette yetimlerden genel olarak bahsetmiştir. Daha sonra yetimler, *"Yetimleri deneyin"* (Nisa, 6) ve *"Mallarınızı sefîhlere (akılsızlara) vermeyin.."* (Nisa, 5) âyetleri ile daha iyi anlatılmışlardır.

Allahu Teâlâ bu iki âyetle yetimler aklı kıt olduklarında, onlara mallarını vermeyi haram kılmış (ve böylece umûmî hükmü, tahsis etmiştir). Hâs olan âyetin âmm olan âyetten önce geleceğinde şüphe yoktur.

Sonra Cenab-ı Hak, وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ *"Temizi, murdara değişmeyin"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, âyetteki وَلَا تَتَبَدَّلُوا *"değişmeyin"* sözünün وَلَا تَسْتَبْدِلُوا "değiştirmeyi istemeyin" manasında olduğunu; "tebeddül" mastarının; "istibdâl" manasına kullanılmasının pek nâdir olmadığını, nitekim isti'cal (acele etmesini istemek) manasına, "ta'accül" kelimesinin ve isti'har (gecikmesini istemek) manasına, "te'ahhur" kelimesinin kullanıldığını söylemiştir. **Vâhidî** (r.h) de, birisi bir şeyi bir şeyin yerine aldığı zaman, "تَبَدَّلَ الشَّيْءَ بِالشَّيْءِ" denildiğini söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* "Kötüyü İyiye Değişmeyin" Buyruğu Ne Demektir?**

Âyette bahsedilen değişmenin nasıl olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

Birinci izah: **Ferrâ** ve **Zeccâc** şöyle demektedir: "Size haram olan yetim mallarını, helâl kazançlarınız ve Allah'ın yeryüzüne saçılmış rızıklarından sizin için mubah kılınmış helâl mallarınızla değiştirip de, o haramı helal yerine yemeyiniz."

İkinci izah: "Kötü, murdar olan işi, yani yetimlerin mallarını (kendi mallarından) ayırma işini, onları koruyup muhafaza etmek demek olan güzel ve temiz işle değiştirmeyin." Bu, ekseri âlimlerin görüşüdür. Çünkü yetimlere velâyet eden kimseler, onun malının iyisini alıp, yerine kendisinin daha kötü mallarını koyuyor, kendi kötü malını, yetimin iyi malı ile; kendi zayıf malını, yetimin semiz malı ile değiştiriyorlardı. **Keşşâf sahibi** bu açıklamayı tenkit ederek, "Bu şekilde yapma, bir tebeddül (değişme) değil, tebdil (değiştirme)dir. Ancak o kimsenin kendi arkadaşlarından birine cemile olsun diye, yetimin parasıyla onun zayıf malını, semiz mal yerine alması (değiştirmesi) müstesna" demiştir.

Üçüncü izah: Bu tebeddülün manası şudur: Onlar, daha sonra yerine koymak üzere yetimin malını yiyorlardı. Bunda da iyiyi kötü ile değiştirme oluyordu.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَأْكُلُوا اَمْوَالَهُمْ اِلٰى اَمْوَالِكُمْ *"Onların mallarını kendi mallarınıza (katarak) yemeyin"* buyurmuştur. Bu ifâdenin iki izah şekli vardır:

a) Bunun manası, "infak ederken onların mallarını kendi mallarınıza katmayınız; sonra, kendisinden faydalanmanın helâlliği hususunda kendi mallarınızla onların mallarını birbirinden ayıramazsınız.." şeklindedir.

b) Âyetteki "اِلٰى" edatının (harfi cerrinin), "مَعَ" (ile) manasında olmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, مَنْ اَنْصَارِى اِلَى اللهِ *"Allah'a giden yolda benim yardımcılarım kim?"* (Âl-i İmran, 52) buyurmuştur; yani مَعَ اللهِ "Allah'la beraber" demektir. Ancak birinci görüş daha doğrudur.

Şunu bil ki, Allahu Teâlâ burada her ne kadar "yemek" işini zikretmişse de, bundan murat çalıştırmak, tasarrufta bulunmaktır. Çünkü, yetimin malını yemek nasıl haram ise, bunun gibi bu malları yok edecek olan diğer tasarruflar da haram kılınmıştır. Bunun delili ise, malda yenilmesi uygun olmayan şeylerin bulunmasıdır. Böylece, yemek fiilinden muradın, tasarrufta bulunmak olduğu sübut bulmuş olur. Cenâb-ı Hak burada yemek fiilini zikretmiştir, çünkü tasarrufun büyük bir kısmı yemek için yapılır.

Eğer, "Cenâb-ı Hak önceki ifâdede haksız yere yetimlerin mallarını yemeyi haram kılınca, buna o malların tek başına ve başka mallarla beraber yenilmesinin haramlığı da dahil olmuştur. O halde, o malların, kendi mallarıyla yenilmesinin tekrar yasaklanmasının manası nedir?" denilirse, deriz ki:

Çünkü veliler, Allah'ın kendilerini rızıklandırmış olduğu helâl malları sebebiyle, yetimlerin mallarına muhtaç olmadıkları halde, bununla beraber yine de onlar yetimlerin mallarına göz dikiyorlardı. Bu sebeple de bu kabahat daha çirkin oluyor ve daha fazla kınama gerekiyordu.

Hûb Kelimesinin İzahı

Allahu Teâlâ bundan sonra, yetimlerin mallarını, hangi haram cihetten olursa olsun, yemenin büyük bir günah olduğunu bildirmiş ve şöyle buyurmuştur: اِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا *"Çünkü bu, muhakkak ki büyük bir günahtır."* **Vâhidî** (r.h.) şöyle demiştir: Buradaki kinâyeli ifâde, yemek fiiline râcidir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın *"yemeyin"* buyruğu, yemeye; "günâh" kelimesi de, büyük günaha delâlet etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: اِنْ طَلَاقَ اُمِّ اَيُّوبَ لَحُوب *"Eyyûb'un annesini boşaman günahtır (Ey Ebu Eyyûb)."*[94] "Bunun gibi, "اَلْحَوْبُ" ve "اَلْحَابُ" ifâdeleri de, isim ve mastarda üç okuyuş şeklidirler. Ferrâ şöyle demiştir: "اَلْحُوبُ"

94 **İbn Esîr,** Nihâye, 1/455.

şeklindeki okuyuş Hicazlıların, "اَلْحَابُ" şeklindeki okuyuş da Temimlilerindir. Her ikisinin manası da, "اَلْاِثْمُ" (günah)tır." Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: رَبِّ تَقَبَّلْ تَوْبَتِى وَاغْسِلْ حَوْبَتِى *"Rabbim, tevbemi kabul buyur; günahımı ise yıka, arıt."*[95] **Keşşâf sahibi,** "اَلْحَوْبُ - اَلْحَابُ" kelimeleri tıpkı "اَلْقَوْلُ - اَلْقَالُ" (söz, ifâde, görüş) kelimeleri gibidir" demiştir. **Kaffâl** ise, "kelimenin aslı, acı ve eziyet duymak anlamına gelen "اَلتَّحَوُّبُ" kelimesinden gelmektedir. Binâenaleyh, "اَلْحَوْبُ" kelimesi, irtikap edenin, kendisinden bir acı duyacağı şeyi irtikap edip yapmasına denilir" demiştir. Basralılar ise şunu söylemiştir: "Hâ harfinin fethasıyla olmak üzere "اَلْحَوْبُ" kelimesi mastar, hâ harfinin ötresiyle "اَلْحُوبُ" kelimesi de isimdir. "اَلْحَوْبَةُ" kelimesi ise, "binâ-i merre"dir. Sonra bu kullanışlar, "اَلْكَلَامُ" (kelâm, söz, ifâde) kelimesinde olduğu gibi birbirine karışmıştır. Çünkü, "اَلْكَلَامُ" kelimesi bir isim iken, sonra, قَدْ كَلَّمْتُهُ كَلَامًا "Muhakkak ki ona öyle bir söz söyledim ki..." denildiğinde aynı kelime bu sefer mastar olmuştur." **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: **Hasan el-Basri** bu kelimeyi "حَوْبًا" şeklinde okumuştur. Yine bu kelime, "حَابًا" şeklinde de okunmuştur.

Kıst, İksat Kelimelerinin izahı

وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى...

"Eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız..." (Nisâ, 3).

Şunu bil ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın bu sûrenin başında zikretmiş olduğu hükümlerin **ikinci nev'idir**: Bu da, nikâhlar hakkındaki hükümdür. Bu âyette birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî (r.h) şöyle demiştir: "اَلْاِقْسَاطُ" kelimesi, adâleti yerine getirmek manasındadır. Bir kimse âdil olduğu zaman, "اَقْسَطَ الرَّجُلُ" denilir. Cenâb-ı Hak da şöyle buyurmuştur: وَاَقْسِطُوا اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ *"Ve âdil olun, Allah âdil olanları sever"* (Hucurât, 9). Aynı kökten gelen "الْقِسْط" kelimesi ise, âdil ve insaflı olmak demektir. Bununla ilgili olarak da Cenâb-ı Hak şöyle

95 **İbn Mâce,** Duâ, 2 (2/1259); **Tirmizî**, Deavât, 103 (5/554).

buyurmuştur: كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ *"Adâleti titizlikle ayakta tutan kimseler olunuz.."* (Nisâ, 135) **Zeccâc** şunu söylemiştir: "Gerek "قَسَطَ" kelimesinin, gerekse "اَقْسَطَ" kelimesinin aslı, pay ve nasip anlamına gelen "الْقِسْطُ" kelimesinden gelmektedir. Araplar, "zulmetti ve haksızlık yaptı" anlamında "قَسَطَ" dedikleri zaman, bununla şunu demek isterler: "Arkadaşına düşen pay ve nasip hususunda, ona zulmetti." Görmez misin ki Araplar, payına ve hissesine mukabil onu yendim, alt ettim anlamında olmak üzere "قَاسَطْتُهُ" demektedirler. İşte böylece "قَسَطَ" kelimesi, "zulmetti, haksızlık yaptı, yendi, galip geldi" gibi manalarda kullanılmaya başlamıştır. Yine Araplar "اَقْسَطَ" dedikleri zaman, onların bundan muradı, o kimsenin adalet ve hakkaniyet sahibi olduğudur. Böylece "اَقْسَطَ" kelimesi, bir kimse, sözünde, fiilinde ve yemininde insaflı davranıp hakkını verdi, adil oldu anlamlarında kullanılan "اَنْصَفَ" fiili gibi kullanılmaya başlanmıştır.

***İKİNCİ MESELE:* "وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا" Âyetinin Nüzûl Sebebi**

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى *"Adaleti yerine getirememekten korkarsanız.."* buyruğu bir şart; فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ *"Sizin için helâl olan kadınlardan.. nikâh edin"* sözü de şartın cezası ve karşılığıdır. Bu ceza ve karşılığın bu şarta nasıl taalluk ettiğinin mutlaka açıklanması gerekmektedir. Müfessirlerin bu konuda birkaç izah şekli bulunmaktadır:

a) **Urve**'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "**Aişe** (r.anha)'ye, *"Eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız.."* âyetinin manası nedir? diye sorunca, o şöyle dedi: "Yeğenim! Bu yetim kızdır.. O, velisinin evinde bulunur, velisi onun malına ve güzelliğine kapılır. Ancak ne var ki, en düşük bir mihrle onu kendine nikâhlamak ister. Sonra onu kendine nikâhlayınca, onu kendisine karşı müdafaa edecek ve kötülüğünü ondan savuşturacak bir kimsenin bulunmadığını bildiği için, ona âdi bir şekilde davranır. İşte bunun için Cenâb-ı Hak, *"Eğer, nikâhladığınız zaman yetimlere zulmetmekten korkarsanız, onların dışında size helâl olan kadınlardan nikâhlayınız"* buyurmuştur. **Hz. Aişe** sözüne devamla şöyle demiştir: Sonra insanlar, bu âyetin peşinden, yetimler hakkında Hz. Peygamber'den fetva istediler. Bunun üzerine de Cenâb-ı Hak, *"Senden kadınlar hakkında fetva isterler. De ki: "Onlara dair fetvayı Allah veriyor: Kitapta yetim kadınlar hakkında size okunan..."* (Nisâ, 127) âyetini inzal buyurmuştur. Buradaki, *"kitapta, yetim kadınlar hakkında size okunan..."* ifâdesinden

murat, bu âyetteki *"Eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız"* (Nisâ, 3) ifâdesidir."

b) Yetimler hakkında olan ve onların malını yemenin büyük günah olduğunu ifâde eden önceki âyet nâzil olunca, yetimlerin velileri, yetimlerin haklarında adaleti terk etmeleri sebebiyle kendilerine bir günahın isâbet etmesinden korktular, bu sebeple de onları velâyetlerine almaktan kaçındılar. Bazen onlardan bir kimsenin nikâhı altında on veya daha fazla kadın bulunuyor, onlarsa onların haklarını yerine getiremiyor, aralarında adaleti yerine getiremiyorlardı. Bundan dolayı onlara, "Eğer yetimlerin haklarında adaleti yerine getirememekten korkup, onlara veli olmaktan çekiniyorsanız, aynı şekilde bütün kadınlara da adil davranmamaktan korkun ve hanımların sayısını azaltın. Çünkü, onun bir benzerini işlerken, bir günahtan sakınan veya ondan tevbe eden kimse, hiç sakınmamış gibidir" denilmiştir.

c) Onlar, yetimleri velâyetlerine almaktan sakınıyorlardı. İşte bundan dolayı onlara şöyle denilmiştir: "Yetimler hakkında korkuyorsanız, zinadan da sakının. Öyleyse, kadınlardan size helâl olanları nikâhlayın ve haram olan kadınların etrafında dolaşmayın."

d) **İkrime**'den rivâyet edildiğine göre o, şöyle demiştir: Bir adamın yanında hem hanımları, hem de yetimler bulunurdu. Kendi malını hanımlarına harcayıp, hiç malı kalmayarak muhtaç duruma düşünce, bu sefer hanımlarına yetimlerin mallarını harcamaya başlar. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Zevceler çok olduğu zaman, eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız, biliniz ki, bu korkunun yok olması için, dörtten fazla kadın nikâhlamanız size haram kılınmıştır. Dört kadının hukukuna riâyet edememekten de korkarsanız, o zaman bir kadın kâfîdir"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ burada fazla tarafı, yani dördü; eksik tarafı, yani biri zikretmiştir. Böylece de, bu iki sayı arasındaki sayılara dikkati çekmiş ve adeta, "Eğer dörtten korkarsanız üç; üçten korkarsanız iki; ikiden korkarsanız bir hanım size yeter" demiştir. Bu, en uygun görüştür. Buna göre Allahu Teâlâ, çok kadınla evlenmesi halinde daha fazla harcamada bulunmak zorunda kalacağından, bu sebeple de yetimin malına el uzatması muhtemel olacağından, veliyi çok kadınla evlenmekten sakındırmıştır.

...فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَآءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبٰعَ ۚ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا
فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ۚ ذٰلِكَ أَدْنٰى أَلَّا تَعُولُوا ﴿٣﴾

"Sizin için helâl olan (diğer) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâh edin. Şâyet, adâlet yapamayacağınızdan korkarsanız, o zaman bir (tane ile) yahut mâlik olduğunuz câriye (ile yetinin). Bu, sizin için eğrilip sapmamanıza daha yakındır" (Nisâ, 3).

Bu âyetle ilgili birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Evlenmenin Hükmü: Farz veya Mendub Olup Olmadığı**

Ashâb-ı zâhir (âyet-i kerimenin zahirine tutunanlar), nikâhın vacip olduğunu söylemişler ve bu âyete tutunmuşlardır. Onlara göre bu böyledir, çünkü *"nikâh edin"* sözü bir emirdir. Emrin zâhiri ise vücûb ifâde eder. **İmam-ı Şâfiî** ise, nikâhın vacip olmadığının beyân edilmesi hususunda Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizden kim hür ve Müslüman kadınları nikâhla alacak bir bolluğa güç yetiremezse, o halde sağ ellerinizin mâlik olduğu mü'min câriyelerinizden (alsın). Allah sizin imânınızı çok iyi bilendir. Birbirinizden meydana gelmişsinizdir. O halde, fuhuşta bulunmayan, gizli dostlar da edinmeyen namuslu kadınlar olmak üzere, onları sahiplerinin izniyle, kendinize nikâhlayın. Mihrlerini de, güzellikle onlara verin. Onlar evlendikten sonra bir fuhuş irtikap etti mi, o zaman onlara hür kadınlar üzerindeki cezanın yarısı (verilir). Bu, içinizden sıkıntıya düşmekten korkanlar içindir. Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır"* (Nisâ, 25) âyetine tutunmuştur. Böylece Cenâb-ı Hak, bu durumda evlenmeyi terk etmenin, onu yapmaktan daha hayırlı olduğuna hükmetmiştir. Bu, nikâhın vacip ve farz olması bir tarafa, mendûb bile olmadığına delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, مَا طَابَ لَكُمْ *"Size helâl olan şey..."* buyurmuş, مَنْ طَابَ لَكُمْ "Size helâl olan kimse..." buyurmamıştır. Bunun birçok sebebi vardır:

a) Allahu Teâlâ, bununla cinsi kastetmiştir. Meselâ sen, مَا عِنْدَكَ "Yanında ne var?" dediğin zaman, muhatabın رَجُلٌ أَوْ اِمْرَأَةٌ "Bir adam veya bir kadın" der. Bu sorunun manası, "Yanında olan şey, yanında bulunan hakikat nedir?" demektir.

b) "مَا" kelimesiyle onun sılası, mastar takdirinde olup, buna göre ifâdenin takdiri, فَانْكِحُوا الطَّيِّبَ مِنَ النِّسَاءِ "Kadınlardan helâl olanları nikâhlayın" şeklindedir.

c) "مَا" ve "مَنْ" kelimeleri, çoğu kez birbirlerinin yerine kullanılırlar: Nitekim Cenâb-ı Hak, وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنٰيهَا *"Semâya ve onu bina edene yemin olsun"* (Şems, 5) ve وَلَا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا اَعْبُدُ *"Ve siz de, benim taptığıma tapıcılar değilsiniz"* (Kâfirun, 5) buyurmuştur. **Ebu Amr İbnu'l-Alâ** şunu söylemiştir: سُبْحَانَ مَا سَبَّحَ لَهُ الرَّعْدُ "Gök gürültüsünün kendisini tesbih ettiği varlığı (Allah' ı) tenzih ederim.." Cenâb-ı Allah da فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِى عَلٰى بَطْنِهِ *"Onlardan, karnı üzere yürüyen vardır"* (Nûr, 45) buyurmuştur.

d) Allahu Teâlâ, kadınları gayr-i âkiller mertebesine indirmek için "مَا"yı zikretmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, اِلَّا عَلٰى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ *"Ancak ne var ki, zevcelerine yahut sağ ellerinin sahip olduğu (câriyelerine) karşı (olan durumları) müstesnâ..."* (Mü'minûn, 6) âyeti de bu kabildendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vâhidî ve **Keşşâf sahibi** şöyle demişlerdir: "Âyetteki مَا طَابَ لَكُمْ *"Sizin için hoş olanlar..."* ifâdesinin manası, "Size helâl olan kadınlardan" şeklindedir. Çünkü kadınlardan, nikâhı haram olanlar vardır. Onlar da, *"Size anneleriniz, kızlarınız.... haram kılındı"* (Nisâ, 23) âyetinde zikredilen kadınlardır. Bence bu görüşü bir tetkik edip, düşünmek lâzım. Çünkü biz, âyetteki *"Nikâh edin"* ifâdesinin, mubahlık ifâde eden bir emir olduğunu açıklamıştık. Binâenaleyh, eğer "مَا طَابَ لَكُمْ" ifâdesinden murat, "Sizin için helâl olan kadınlar" manası olsaydı, âyet "Nikâhı size mubah olanları nikâh etmenizi size mubah kıldım" cümlesi yerinde olurdu. Bu ise, âyeti bir mana ifâde etmekten çıkarır. Aynı şekilde, onların söylediği manaya hamletmemiz durumunda âyet mücmel olur. Çünkü, âyette helâllik ve mubahlığın sebepleri zikredilmeyince âyet mücmel olmuş olur. Ama biz âyetteki "مَا طَابَ" ifâdesini, nefsin hoşlandığı ve kalbin meylettiği kadınlar manasına alırsak, bu durumda âyet umûmî olup, tahsis edilebilir. Usûl-ü fıkıhta sabit olan bir kaideye göre, icmâl ile tahsis durumu arasında bir teâruz meydana gelirse, mücmelliği kaldırmak evladır. Çünkü tahsis edilmiş olan âmm ifâde, tahsis edildiği yerin dışında da hüccettir. Mücmel ifâde ise kesinlikle hüccet olamaz.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* "مَثْنٰى وَثُلٰثَ" Sayı Sıfatlarının Gayr-ı Munsarif Olması**

Cenab-ı Hakk'ın, مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ *"İkişer, üçer, dörder"* ifâdesine gelince, bunun manası, "iki iki, üç üç, dört dört" demektir. Bu kelimeler gayr-i munsariftirler. Bunların gayr-i munsarif olmalarının izahı ise iki şekildedir:

a) Bunlarda iki husus bir araya gelmiştir ki, bunlar da "ıdl" ile "vasıf"tır. Idl (muadil olma), senin bir kelimeyi zikredip onunla başka bir kelimeyi murat etmendir. Nitekim sen, "عَمَرَ وَزُفَرَ" dersin, bununla "عَامِر" ve "زَافِر"'i kastedersin. Burada da böyledir; sen de "مَثْنٰى" (ikişer) sözünle "iki iki" manasını kastedersin; böylece de "مَثْنٰى" kelimesi, ma'dûl bir kelime olmuş olur. Bu kelimenin sıfat olmasına gelince; bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, أُولِي أَجْنِحَةٍ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ *"İkişer, üçer, dörder kanatlı..."* (Fatır, 1) âyetidir. Bu âyette geçen "مَثْنٰى" kelimesinin bir vasıf olduğunda şüphe yoktur.

b) Bu kelimelerde iki udûl söz konusudur. Çünkü, yukarıda beyân ettiğimiz gibi bunlar asıllarından değiştirilmiş (ma'dûl)tir; aynı zamanda da tekrardan udûl edilmiş, tekrar yapılmamıştır. Çünkü sen Meselâ "مَثْنٰى" kelimesiyle, sadece "ثُنَتَيْنِ" (iki) veya "ثُنَتَيْنِ ثُنَتَيْنِ" (iki iki) manasını kastedersin. Sen, جَاءَنِي اثْنَانِ اَوْ ثَلَاثَةٌ "Bana iki veya üç kişi geldi" dediğin zaman, bundan maksadın, sadece bu sayıdaki kimsenin geldiğini söylemektir. Ama, جَاءَنِي الْقَوْمُ مَثْنٰى "Bana topluluk ikişer ikişer geldi" dediğin zaman, onların geliş şekillerinin iki iki olduğunu ifâde etmiş olursun. Binâenaleyh, bu lâfızlarda, iki çeşit sayının meydana geldiği sabit olmaktadır. Öyleyse bu lâfızların gayr-i munsarif olmaları gerekir. Çünkü bir isimde, iki sebep beraber bulunduğunda, bu durum o ismin gayr-i munsarif olmasını gerektirir. Zira bu kelime, bu sebeple her iki tarafın da yerine geçer, böylece de fiile benzediği için gayr-i munsarif olur. Aynı şekilde onda iki yönden bir udûl meydana gelirse, yine gayr-i munsarif olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Evlenmede Kölelerin Durumu**

Muhakkik âlimler, "Hoşunuza giden kadınları, size helâl olan kadınları nikâhlayın" ifâdesinin kölelere şâmil olmadığını söylemişlerdir. Çünkü, buradaki hitap ancak bir kadın hoşuna gittiği zaman, onu nikâhlayabilen bir insanadır. Köle ise böyle değildir, çünkü o, efendisinin izni olmadan evlenemez. Buna Kur'ân-ı Kerim ve hadisler delâlet etmektedir. Kur'ân'dan delil Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah şöyle bir mesel îrad etti: "Hiçbir şeye gücü yetmeyen memlûk bir kul..."* (Nahl, 75) âyetidir. Bu âyetteki *"Hiçbir şeye gücü yetmeyen"* ifâdesi, kölenin evlenme hususunda bağımsız olmasını nefyeder. Hadisten delile gelince, bu Hz. Peygamber'in şu sözüdür: أَيُّمَا عَبْدٍ تَزَوَّجَ بِغَيْرِ إِذْنِ مَوْلَاهُ فَهُوَ عَاهِرٌ *"Hangi köle, efendisinin izni olmaksızın evlenirse, o zina etmiş*

olur."[96] Binâenaleyh zikrettiğimiz bu delillerle, bu âyetteki hitaba kölelerin dahil olmadığı sabit olmaktadır.

Bu mukaddimeyi anladığın zaman biz deriz ki: Fakihlerin çoğu, dört kadınla evlenmenin, köleler için değil, hür erkekler için meşru olduğu görüşüne varmışlardır. **İmam Mâlik** âyetin zâhirî manasına tutunarak, "köle için de, dört kadınla evlenmesi helâldir" demiştir. Bu görüşe karşı, itimada şayan cevap şudur: **İmam Şafiî**, zikrettiğimiz hususun dışında diğer iki yönden daha, bu âyetin hür erkeklerle ilgili olduğuna delil getirmiştir:

1- Allahu Teâlâ bu ifâdeden sonra, *"Şayet adalet yapamayacağınızdan endişe ederseniz, o zaman bir (tane ile), yahut mâlik olduğunuz (câriyeler) ile yetinin"* buyurmuştur ki, bu ancak hür erkekler için söz konusudur.

2- Allahu Teâlâ, *"Eğer (kadın mihrinden) birazını gönül hoşluğu ile size bağışlamış olursa, onu da âfiyetle yiyin"* (Nisâ, 4) buyurmuştur. Halbuki köle, hanımının mihrinden gönül hoşluğu ile bağışladığı şeyi yiyemez, çünkü o bağışlanan, efendisine âit olur. **İmam Mâlik**, "İki müstakil umûmî ifâde (peş peşe) geldiğinde ve bunlardan ikincisine bir kayıt-şart dahil olduğunda bu, şartın önceki umûmî ifâdeye de dahil olmasını gerektirmez" demiştir. **İmam Şafiî** buna, "Bu âyetlerdeki hitaplar, bir sıra üzere gelmiştir. Binâenaleyh bazılarının hür erkeklere has olduğu anlaşılınca, hepsinin hür erkeklere âit olduğu da anlaşılmış olur" diyerek cevap vermiştir.

Bazı fakihler, âyetin zahiri manasının köleleri de içine aldığını söylemişler, fakat bu umumî manayı kıyas ile (hür erkeklere) tahsis etmişler ve şöyle demişlerdir: "Köle oluşun, talak ve iddet bekleme meselelerinde olduğu gibi, nikâhın haklarını eksik yapmada da bir tesiri bulunduğunda ittifak ettik. Evlenilecek kadınların sayısı meselesi de, nikâh hukukundan olduğuna göre, köle için, hür erkeklere meşru olan sayının yarısının söz konusu olması gerekir." Birinci cevap daha uygun ve daha güçlü... Allah en iyisini bilir.

ALTINCI MESELE: Sayısı Mahdut Miktarda Kadınla Evlenmeyi Mubah İddia Edenler

Başıboş bir gürûh, istenildiği kadar sayıda kadınla evlenmenin câiz olduğu görüşüne varmışlar ve Kur'ân ile Hadis'ten buna delil getirmişlerdir. Onlar, Kur'ân'dan delil olarak, şu üç bakımdan bu âyete tutunmuşlardır:

96 **Darimî**, Nikâh, 40 (2/152).

1- *"Sizin için helâl olan kadınlardan ... nikâh edin"* emri mutlak olarak bütün sayıları içine alır. Çünkü içinden istisna yapılamayacak hiçbir sayı yoktur. İstisnanın hükmü ise, eğer istisna olmamış olsaydı ifâdenin hükmüne dahil olacak olanı hükmün dışında bırakmaktır.

2- Âyetteki *"ikişer, üçer, dörder olmak üzere"* ifâdesi, bu umumî manayı tahsis edip (sınırlandıramaz). Çünkü bazı sayıları "bilhassa zikretmek, o hükmün diğer sayılarda da bulunmasını nefyetmez. Aksine biz şöyle deriz: Bu sayıların zikredilmesi, günah ve yasağın mutlak olarak kaldırıldığına delâlet eder. Meselâ insan, çocuğuna "Dilediğini yap, ister çarşıya, ister şehre, ister bahçeye git" dediğinde bu serbestliği tamamen o çocuğun kendisine verdiğinin ve ondan mes'uliyet ile yasağı tamamen kaldırdığının mutlak ifâdesi olur, yoksa bu, sadece saydığı o yerler için izin verdiği manasına gelmez. Aksine saydığı ve saymadığı her şeye bir izin manasına gelir. Bu âyette de böyledir. Bir de, bütün sayıları saymak güçtür. Bundan dolayı, *"Sizin için helâl olan kadınlardan nikâh edin"* sözünden sonra, Allahu Teâlâ sadece bazı sayıları zikredince, bu bütün sayılar için iznin bulunduğuna bir işaret olmuştur.

3- Atıf vâv'ı, mutlak cem' (toplama, bir arada bulunma) manasını ifâde eder. Binâenaleyh âyetteki مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ "ikişer ve üçer ve dörder" tabiri, bütün bunların toplamının helâl olduğunu ifâde eder. Bu da toplam olarak dokuz eder. Hatta doğrusu toplam on sekiz eder. Çünkü "مَثْنٰى" "ikişer" lafzı, sadece ikiden ibaret değil, aynı zamanda iki iki demektir. "Üçer" ve "dörder" lafızlarında da durum aynıdır."

Bu iddiada olanların, hadisten delilleri iki bakımdandır:

1- Hz. Peygamber (s.a.s)'in, dokuz hanımla evli iken vefat ettiği tevâtürle sabittir. Hem sonra Cenâb-ı Hak, *"Ona uyun"* (A'raf, 158) diye bize, peygambere uymamızı emretmiştir. Emrin en hafifi de mubahlığı ifâde etmesidir.

2- İnsanın sünneti, yolu ve gidişatıdır. Dörtten fazla hanımla evlenmek Hz. Peygamber'in yolu olduğuna göre, bu aynı zamanda O'nun bir sünnetidir. Sonra O, فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي *"Benim sünnetimden yüz çeviren, benden (ümmetimden) değildir"*[97] buyurmuştur. Bu hadisin zâhiri, dörtten fazla kadınla evlenmeyi terk eden kimseyi kınamayı, en azından bunun câiz olduğunu söylemeyi gerektirir.

97 **Buhâri,** Nikâh, 1; **Müslim,** Nikâh, 5 (2/1020).

Mezkur İddianın Reddedilmesi

Bil ki, fakîhler hasrı ispat ederlerken iki şeye dayanmaktadırlar:

a) Haber.. Rivâyet edildiğine göre, **Gıylân** Müslüman olduğu zaman, uhdesinde on tane hanımı bulunuyordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona, "Hanımlarından dördünü nikâhında tut, geriye kalanları da ayır, boşa" buyurdu. Yine rivâyet edildiğine göre, **Nevfel İbn Muâviye** Müslüman olduğu zaman, uhdesinde beş tane hanım bulunuyordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona, "Dördünü nikâhında tut, birisini boşa" buyurdular.

Şunu bil ki, bu usül şu iki bakımdan zayıftır:

1- Kur'ân-ı Kerim, bu haber ile hasrın tahakkuk etmediğine delâlet edince, bu, Kur'ân-ı Kerim'i haber-i vâhid ile neshetmek olur ki, bu ise câiz değildir.

2- Bu haber, bir durum hakkındadır. Belki de Hz. Peygamber (s.a.s) o kimseye, dört hanımı nikâhında tutmasını, diğerlerinden ise ayrılmasını emretmiştir; çünkü dört hanımla diğerlerini bir arada tutmak, neseb veya emzirme sebebiyle câiz değildir. Özetle, bu haber hakkında bu ihtimal daima söz konusudur; Binâenaleyh, böylesi haberlerle Kur'ân'ı neshetmek mümkün değildir.

b) Bu, belli başlı merkezlerdeki fakihlerin dörtten fazla kadın almanın câiz olmadığı hususunda icmâ etmiş olmalarıdır ki, kendisine itimad edilen görüş de budur. Burada iki sual söz konusudur:

1- İcmâ ne nesheder, ne de neshолunur. O halde nasıl olur da bu âyeti icmâ neshetmiştir, denilebilir?

2- Ümmet içinde nâdir de olsa dörtten fazla kadınla evlenmenin haram olmadığını söyleyenler bulunmaktadır. Binâenaleyh icmâ, az sayıda da olsa bazı kimselerin muhalefet etmesi ile vakî olmamış olur?

Birinci soruya şöyle cevap verilir: İcmâ, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında, bunu nesheden bir hükmün bulunduğunu ortaya koymaktadır. İkinci soruya da şöyle cevap verilir: Bu icmâ'ya, ehl-i bid'at'ın muhâlefetine itibar edilmez.

Eğer, "Hal sizin dediğiniz gibi olsaydı, o zaman en uygun olan "ikişer veya üçer veya dörder" denilmesi olurdu. O halde niçin, âyette atıf harfi olarak "أَوْ" (veya) değil de "ve" getirilmiştir?" denilir ise deriz ki: Şâyet Cenâb-ı Hak, "أَوْ" lâfzını kullansaydı bu, bunun ancak bu kısımlardan

sadece biri hakkında câiz olmasını ve, "onlardan bir kısmı iki kadınla, diğer bir kısmı üç kadınla evlenir, bir diğer kısmı da dört kadınla evlenir" manasında olmak üzere, Müslümanlara bu kısımları beraberce yapmanın câiz olmamasını gerektirirdi. Cenâb-ı Hak, bu ifâdeyi vâv harfi ile birbirine atfedince, bu durum herkesin bu hallerden herhangi birini tercih edebilmesinin câiz olduğunu ifâde etmiştir. Bunun bir benzeri de, bir kimsenin bir topluluğa, "Bin dirhem olan şu parayı ikişer ikişer ve üçer üçer ve dörder dörder bölüşün" demesidir. Onun, bu sözünden maksadı, o gruptakilerden bir kısmının ikişer dirhem almalarının, diğer bir kısmının üçer dirhem almalarının ve üçüncü bir kısmın da dörder dirhem almalarının câiz olduğunu anlatmaktır. İşte bu âyette de "اَوْ" edatının zikredilmeyip "vâv" harf-i atfının zikredilmesinin faydası, söylediğimiz bu hususdur. Allah en iyi bilendir.

YEDİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ" kelimeleri, مَا طَابَ *"hoş olan, helâl olan"* ifâdesinden "hal" olarak mahallen mansubdur. Buna göre mana, "sizler bu sayılarca, yani ikişer ikişer, üçer üçer ve dörder dörder olmak üzere size helâl olan (hoşunuza giden) kadınlardan nikâhlayınız" şeklindedir.

Hak Teâlâ'nın فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ *"Şâyet adalet yapamayacağınızdan endişe ederseniz, o zaman bir (tane ile), yahut mâlik olduğunuz (câriyeler) ile (yetinin)"* emriyle ilgili olarak birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Adalet Yapılamazsa Erkek Bir Tek Kadınla Evlenir**

Bunun manası şöyledir: "Eğer bu sayıdan fazlasında adalet edememekten korktuğunuz gibi, bu sayıdaki hanımlar arasında da adâletli davranamamaktan endişe ederseniz, tek bir hanımla veya câriyelerle yetininiz." Böylece Cenâb-ı Hak, sühûlet ve kolaylık bakımından, tek hanım ile, sayısını tahdit etmediği câriyelerin birbirine denk olduğunu beyân etmiştir. Ömrüme yemin ederim ki, câriyelerin sorumlulukları daha az ve yükleri de mihrli (hür) hanımların yüklerinden daha azdır. Onlara ister az, ister çok ver; aralarındaki taksimatta (onlarla yatmada) ister eşit davran, ister davranma; onlara ister azil yap, ister yapma, sana bundan dolayı bir sorumluluk ve günah gerekmez.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "فَوَاحِدَةً" lâfzı, tâ harfinin fethası ile "فَوَاحِدَةً" şeklinde okunmuştur. Buna göre mana şöyle olur: "O zaman bir tane ile yetinin veya bir

kadını seçin, birden çok kadınla evlenmeyi terk edin. Çünkü bütün işler adaletle dönüp, dolaşır. Adaleti hangisinde bulursanız, onu yapın." Yine bu kelime, merfu olarak "فَوَاحِدَةٌ" şeklinde de okunmuştur. Buna göre manası, "O takdirde bir tanesi yeter, veya, size bir hür kadın yahut sahip olduğunuz câriyeler kâfidir" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Şafiî'ye Göre Nâfile İbadette Meşguliyet Evlenmekten Efdaldir

İmam Şafiî (r.h), nâfile ibâdetlerle meşgul olmanın evlenmekten daha faziletli olduğu görüşünü açıklarken bu âyeti delil getirmiştir. Bu böyledir. Çünkü Hak Teâlâ, bu âyet-i kerimede, insanları tek kadınla evlenme ile câriye edinme arasında muhayyer bırakmıştır. İki şey arasında muhayyer bırakma, o işte arzu edilen hikmet bakımından o ikisinin eşit olduğunu hissettirmektir. Bu tıpkı, bir doktorun "Elma veya nâr ye" demesine benzer. Bu ifâde, maksadın tam yerine gelmesi hususunda, bu iki meyveden her birinin diğerinin yerini alabileceğini bildirmektedir.

Nasıl âyet-i kerimenin bu eşit oluşa delâlet ettiği gibi akıl da aynı şekilde buna delâlet etmektedir. Çünkü evlilikten maksat, sükunet bulmak, birlikte yaşamak, dini ve evin işlerini koruma altına almaktır. Bütün bunlar, her iki şekilde de hâsıl olur. Yine bir kadının câriye olup, sonra efendisinin onu azâd ederek onunla evlendiğini farz edersek, bu durumda evlenme ile câriye edinmenin birbirine eşit olduğu apaçık ortaya çıkar. Bu âyet-i kerime ile evlenme ve câriye edinmenin birbirine eşit olduğu sâbit olunca, biz deriz ki: Nâfile ibadetlerle meşgul olmanın, câriye edinmekten daha faziletli olduğunda icmâ etmiştik. Binâenaleyh nafile ibadetlerle meşgul olmanın, nikâhlanmaktan da faziletli olması gerekir. Çünkü eşit iki şeyden birisinden üstün olanın, diğerinden de üstün olması gerekir.

Cenâb-ı Hak daha sonra, ذٰلِكَ اَدْنٰى اَلَّا تَعُولُوا *"Bu, sizin için eğilip sapmamanıza daha yakındır"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "اَدْنٰى" kelimesi en yakın (akrab) manasınadır ve ifâde ذٰلِكَ اَقْرَبُ مِنْ اَنْ لَا تَعُولُوا "Bu, sapmamanıza daha yakındır, daha uygundur" takdirindedir. Söz kendisine delâlet ettiği için, bu ifâdedeki "مِنْ" harf-i cerrinin hazfedilmesi güzel olmuştur.

İKİNCİ MESELE: "اَنْ لَا تَعُولُوا" Tabirinin Tefsiri Hakkında

Âyetteki "اَنْ لَا تَعُولُوا" tabirinin tefsirinde birkaç vecih bulunmaktadır:

a) Bu, "zulmetmemenize ve (haktan) sapmamanıza.." manasındadır. Müfessirlerin ekserisince tercih edilen görüş de budur. Bu mâna merfû bir hadis olarak rivâyet edilmiştir. Çünkü **Hz. Aişe** (r.anha), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu, sizin için eğilip sapmamanıza daha yakındır"* ifâdesi hakkında, "zulmetmemenize..."; başka bir rivâyette de "sapmamanıza daha yakındır" dediğini rivâyet etmiştir. **Vâhidî** (r.h), bu iki lâfzın da rivâyet edildiğini söylemiştir. "اَلْعَوْلُ" kelimesinin aslı, meyletmektir. Nitekim, terazinin kefesi meylettiğinde "عَالَ الْمِيزَانُ عَوْلًا"; zulmettiğinde عَالَ الْحَاكِمُ فِي حُكْمِهِ "Hakim hükmünde zulmetti" denilir. Çünkü hakim zulmettiği zaman, haktan meyletmiş, sapmış olur. Nitekim, **Ebu Talib** hakkında şairler şöyle demişlerdir:

بِمِيزَانِ قِسْطٍ لَا يَغُلُّ شَعِيرَةً وَوِزَانِ صِدْقٍ وَزْنُهُ غَيْرُ عَائِلِ

"Bir taneyi dahi eksiltmeyen bir adalet terazisi ve doğruluk tartısıyla, haksızlık etmeksizin, onu tarttı..."

Rivâyet olunduğuna göre bir hakim bir bedevînin aleyhine hükmetmiş de, bunun üzerine bedevî, hakime اَتَعُولُ عَلَيَّ "Bana zulüm mü ediyorsun?" demiştir. Yine pay arttığında "عَالَتِ الْفَرِيضَةُ"; yine ben, hissede bir arttırma yaptığımda, "اَعَلْتُهَا اَنَا" denilir. Pay arttığı zaman, (terazinin) dengesinin bozulacağı herkesçe malumdur. Böylece kelimenin iştikakı hakkındaki bu açıklamalar, bu lâfzın aslının meyletmek manası olduğuna delâlet etmiştir. Sonra örf gereği bu kelime, haksızlık yapmak ve zulmetmeye meyletme manasında kullanılmıştır. Ekseri âlimin taraftar olduğu bu görüşün izahı hakkındaki sözümüz bundan ibarettir.

b) Bazı âlimler, bu tabirin manasının, "muhtaç olmamanıza daha yakındır" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Nitekim, fakir kimse manasında "رَجُلٌ عَائِلٌ" denilmektedir. Bu böyledir, çünkü bir kimsenin çoluk çocuğu az olduğu zaman, harcaması da az olur. Harcaması az olduğu zaman da, başkasına muhtaç olmaz.

c) **Şafiî** (r.h)'den, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu sizin için eğilip sapmamanıza daha yakındır"* tabirinin manasının, "Bu, çoluk çocuğunuzun çoğalmamasına daha yakındır" şeklinde olduğunu söylediği nakledilmiştir. **Ebu Bekr er-Razî, Ahkâmu'lKur'ân**'ında şöyle demektedir: "Âlimler, **Şafiî**'nin bu hususta şu üç yönden yanıldığını söylemişlerdir:

1- Selef ile, bu âyetin tefsirini rivâyet eden herkes arasında, bu âyetin manasının, "Meyletmemenize ve zulmetmemenize daha yakındır" şeklinde olduğu hususunda bir ihtilâf yoktur.

2- Bu, lügat bakımından da yanlıştır. Çünkü âyetin metni ذٰلِكَ اَدْنٰى اَنْ لَا تَعِيلُوا "Bu, çoğalmamanıza daha yakındır" şeklinde olsaydı, o zaman **Şafiî**'nin söylediği doğru olabilirdi. Ama âyetteki, "تَعُولُوا" lâfzını, "تَعِيلُوا" manasına almak, lügat bakımından bir hatadır.

3) Allahu Teâlâ tek bir hanımı, veya mülk-i yemin ile câriyeyi, aile içinde kadınlar mesabesinde zikretmiştir. Bir kimsenin, istediği sayıda mülk-i yemini ve câriyesi olacağı hususunda bir ihtilâf yoktur. Böylece biz, bu tabirden maksadın, çoluk çocuğun çokluğu olmadığını anlamış olduk. Bu meseleyi eleştirme hususunda **Nazm sahibi el-Cürcanî** dördüncü bir görüş daha zikretmiştir ki, bu da şudur: Allahu Teâlâ âyetin evvelinde, *"Şâyet, adalet yapamayacağınızdan korkarsanız, o zaman bir (tane ile yetinin)"* buyurmuş, ama, "fakir olmaktan korkarsanız.." dememiştir. Binâenaleyh, cevabın da bu şarta atfedilmesi, (ona göre olması) gerekir. Bu şartın cevabı ise, ancak adaletin zıddı olan bir şey ile olur ki, bu da çoluk çocuğun çokluğu değil, "zulüm" ve "cevr" dir.

Ben derim ki: Birinci soru, son derece tutuk ve bozuktur. Çünkü **Şafiî** (r.h)'den, müfessirlerin, âyetin manasının "zulmetmemenize, cevretmemenize.." şeklinde olduğu görüşleri hakkında bir tenkit nakledilmemiştir. Ancak ne var ki o, bu hususta başka bir izahta bulunmuştur. Usul-ü fıkıhta şöyle bir kaide yer almaktadır: Önceki âlimler, âyetin tefsiri hususunda bir izahta bulundukları zaman, onların bu izahları daha sonra gelen âlimlerin, o âyetin tefsiri hususunda başka bir izahta bulunmalarına mani değildir.. Eğer bu câiz olmasaydı, o zaman, daha sonra gelen âlimlerin, Allah'ın kelamını tefsir hususunda istinbât ettikleri, ortaya koydukları o ince mânalar, merdûd ve bâtıl olmuş olurdu. Bunun böyle olduğunu ise, ancak aciz bir mukallidin söyleyebileceği malumdur. **Ebu Bekr er-Razî**'ye, **Şafiî**'nin ileri sürmüş olduğu bu manayı, sahabe ve tabiûndan hiç kimsenin söylememiş olduğunu kim haber vermiştir? Biz bunu nasıl, söylemeyelim ki? Çünkü **Tavûs İbn Keysân**'ın, Hak Teâlâ'nın bu âyetini, ذٰلِكَ اَدْنٰى اَنْ لَا تَعِيلُوا "Bu çoğalmamanıza daha yakındır" şeklinde okuduğu meşhurdur. Önceki âlimlerin bunu bir kıraat kabul ettikleri sabit olunca, kıraati bir tefsir addetmeleri, haydi haydi uygun olur. İşte yapılan bu izahla, bu tenkit hususunda **Ebu Bekr er-Razi**'nin ne kadar bilgisiz olduğu ortaya çıkmıştır.

İkinci soruya gelince, biz deriz ki: Sen bu lâfzın iştikakını **Müberred**'den naklettin. Fakat sen, müctehid ve önde gelen âlimlerin başlarını tenkit etme hırsından, cehâletinden ve bilgisizliğinin şiddetinden ötürü, **Müberred**'in zikretmiş olduğu bu tenkidin yerinde olmadığını bilemedin. Bunun yanlışlığı pek çok yönden izah edilebilir:

1- Hisse artıp çoğaldığında, "عَالَتِ الْمَسْأَلَةُ" denilir. Bu mâna, meyletmek manasına yakın bir manadır. Çünkü o şey fazlalaştığında onu arzu etme cihetleri ve isteme gerekçeleri çoğalmış olur. Durum böyle olunca da âyetin manası, "Bu, çoğalmamanıza daha yakındır" şeklinde olur. Çünkü sizler çoğalmadığınız zaman, insan zulüm ve haksızlığa düşmez. Çünkü zulüm, çoğalıp insanların birbirine karışmasıyla olur. İşte bu şekildeki açıklamayla, bu tefsir cumhurun tercih etmiş ilk tefsire yakın bir tefsir olmuş olur.

2- Bir kimse, "فُلَانٌ طَوِيلُ النَّجَادِ كَثِيرُ الرَّمَادِ" dediği zaman, ona, "Bunun manası ne demektir?" denildiğinde onun, "Bunun manası, boyu uzun, izzet ve ikrâmı çok" demesi yerinde ve güzel olur. Bundan murat, "طَوِيلُ النَّجَادِ" ifâdesinin tefsirinin, onun boyunun uzun olması değildir. Bilâkis o kimsenin bu sözünden maksadı, sadece bu manadır. Bu şekildeki ifâde şeklini, beyân âlimleri bir şeyi **kinâye** ve **ta'rîz** yoluyla açıklama diye isimlendirmektedir. Bunun neticesi tek bir metoda varıp dayanır ki bu da, bir şeye, onun ayrılmaz unsurlarını (levâzımını) zikrederek işaret etmektir. Burada, âilenin kalabalık olması, haktan meyletmeyi ve cevri gerektirir. Binâenaleyh, **Şafiî** (r.h) ailenin kalabalık olmasını, haktan meyletme ve cevr'den kinâye kabul etmiştir. Zira ailenin kalabalık olması, her halükarda zulüm ve haktan meyletmeden ayrılmaz. Böylece **Şafiî** bu mânayı mutabakat yoluyla değil, aksine kinâye ve istilzam suretiyle tefsir kabul etmiştir. Bu ise Allah'ın kitabında meşhur ve bilinen bir usuldür. **Şafiî,** Arapça'nın bütün söz üsluplarını iyice kavramış olduğu için, bu sözü bu şekilde zikretmesi yerinde ve güzeldir. **Ebu Bekr er-Razi**'ye gelince, o bilgisi yetersiz ve Arapçanın ifâde özelliklerini bilmekten uzak olunca, muhakkak ki bu sebeple bu hususta en güzel ifâde tarzını bilememiştir.

3- **Keşşâf sahibi**'nin zikretmiş olduğu şu hususdur: "Bu tefsir, senin عَالَ الرَّجُلُ عِيَالَهُ يَعُولُهُمْ "Adam, çoluk çocuğuna baktı, onlara bakıyor, bakımını üstleniyor" tabirinden alınmadır. Bu, bir kimse çoluk çocuğuna harcamada bulunduğu zaman "مَانَهُمْ يَمُونُهُمْ" demeleri gibidir. Çünkü çoluk çocuğu çok olan kimsenin, onlara bakması lâzımdır. Bunda da, takvâ, helâl kazanç ve temiz rızık sınırlarına riâyet etmeyi güçleştiren durumlar söz konusudur."

Böylece bu yapılan izahlarla, Müslümanların imamlarından **Şafiî** (r.h)'nin zikrettiği şeyin son derece güzel ve yerinde olduğu; bu konudaki tenkidin ise ancak bilgisizlik ve cehâletten kaynaklandığı sabit olmuş olur.

Üçüncü soruya gelince ki, bu da "Ailenin kalabalık olması, kadın hür ya da köle olması bakımından bir farklılık arz etmez" şeklindeydi, buna da şu iki yönden cevap verebiliriz:

a) **Kaffâl** (r.h)'in ileri sürmüş olduğu şu hususdur: Câriyeler çok olduğu zaman, efendilerinin onlara kazanç sağlamak için çalışmayı teklif etme hakkı vardır. Câriyeler kazanç temin edince de, hem kendilerine hem de efendilerine harcamada bulunurlar. Böylece de aile, yani çoluk çocuk yükü azalmış olur. Ama hanımlar hür olduğunda durum böyle olmaz.

b) Evin kadını câriye olduğunda, efendisi de onlara harcamada bulunamadığında, onları satarak onların sıkıntısından kurtulur. Ama, kadınlar hür olduğu zaman, onlara mutlaka harcamada bulunması gerekir. Örf, koca hanımını nikâhında tuttuğu müddetçe, hanımın ondan mihrini isteyemeyeceğine delâlet etmektedir. Ama, kadını boşamaya uğraştığında, hanımı ondan mihrini ister, böylece de koca bir sıkıntıya düşmüş olur.

Dördüncü soruya gelince, ki bu **Nazm sahibi el-Cürcanî**'nin zikretmiş olduğu hususdur; buna da şu iki bakımdan cevap verebiliriz:

a) **Kâdî**'nin söylemiş olduğu şu hususdur: "**Şafiî**'nin öne sürdüğü mana, daha tercihe şayandır. Çünkü, "تَعُولُوا" tabiri zulüm ve cevr manasına hamledilirse, bu bir tekrar olur. Çünkü bu mâna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer yetimler hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız"* ifâdesinden anlaşılmaktadır. Ama biz bu kelimeyi, **Şafiî**'nin ileri sürdüğü mânaya hamledersek, burada herhangi bir tekrar söz konusu olmaz. Binâenaleyh, bu mana daha yerindedir."

b) Şöyle de diyebiliriz: Farz edelim ki durum sizin söylediğiniz gibi olsun.. Ancak biz, **Şafiî**'nin zikretmiş olduğu mananın, incelendiği zaman ilk tefsire râci olduğunu da beyân etmiştik. Ancak ne var ki bu, kinâye ve tâ'riz yoluyla anlatılmıştır. Durum böyle olunca, böyle bir soru ortadan kalkmış olur. İşte bu mevzûdaki konunun tamamı bundan ibarettir. Muvaffakiyet ancak Allah'tandır.

İkinci Hüküm: "Kadınlara Mihr Veriniz"

وَاٰتُوا النِّسَآءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيٓـًٔا مَرِيٓـًٔا ﴿٤﴾

"(Aldığınız) kadınların mihrlerini yürekten isteyerek ve (Allah'ın) bir atiyyesi olarak verin. Bununla beraber ondan birazını gönül hoşluğu ile size bağışlamış olurlarsa, onu da içinize sine sine yiyin" (Nisa, 4).

Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kadınlara Mihrlerini Veriniz**

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاٰتُوا النِّسَاءَ *"Kadınlara .. veriniz"* emrinin kime hitap olduğu hususunda iki görüş vardır:

a) Bu hitap, kadınların velilerinedir. Bu böyledir, çünkü cahiliyye döneminde Araplar, kadınlara mihrlerinden hiçbir şey vermiyorlardı. İşte bundan dolayı, kızı olan kimseye "هَنِيئًا لَكَ النَّافِجَةُ" derlerdi ki, bunun manası şudur: "Sen, onun mihri olarak bir deve alır; onu develerine katarsın, böylece de malın çoğalır, büyür" فَتَنْفُجُ مَالُكَ; **İbnu'l-A'râbî** ise, bu ifâdede geçen "النَّافِجَةُ" (nafice) kelimesinin manasının, "Bir kimse kızını kocaya verdiği zaman almış olduğu ücret, (başlık parası, "حُلْوَانٌ") olduğunu söylemiştir. Böylece Cenâb-ı Hak bunu yasaklamış, onu sahibine vermeyi emretmiştir. Bu; **Kelbî** ve **Ebu Salih**'in görüşü olup; **Ferrâ** ile **İbn Kuteybe**'nin tercihidir.

b) Bu hitap, kocalaradır. Onlar, kadınlara mihrlerini vermekle emrolunmuşlardır. Bu da **Alkame, Nehaî, Katâde**'nin görüşü olup, **Zeccâc**'ın da tercihidir. **Zeccâc** şöyle demiştir: "Burada velilerden bahsedilmemiştir. Bu ifâdeden önceki ifâdeler de, nikâh eden, evlenen kocalara bir hitaptır."

İKİNCİ MESELE

Kaffâl (r.h.) şöyle demektedir: "Bu ifâdedeki "اٰتُوا" *(veriniz)* ifâdesinden maksat, vermektir. Bundan muradın, "üstlenmek, iltizam etmek, emri kabul etmek" olması da muhtemeldir. Nitekim Cenâb-ı Hak حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ *"Kendi elleriyle cizye verecekleri zamâna kadar..."* (Tevbe, 29) buyurmuştur. Bunun manası, "O cizyeyi tazmin edip, üstlenecekleri zamâna kadar"dır. Binâenaleyh, birinci izaha göre bu ifâdeden maksat, sanki "onlar

hanımları için belirledikleri o mihrleri vermekle emrolunmuşlardır" şeklindedir. İkinci takdire göre ise murat, "ister belirlenmiş olsun, isterse belirlenmemiş olsun, kadınların ferçleri ancak bir bedel mukabilinde mubah olur" demektir. Ancak, Hz. Peygamber'e has bir hüküm olan, kendisini O'na hibe etmiş olan kadınların durumu müstesna..." **Kaffâl** (r.h) sözünü şöyle sürdürür: "Bu sözün her iki mânayı da ihtivâ etmesi câizdir." Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi, "صَدُقَاتِهِنَّ" tabirinin manasının, "onların mihrleri" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Şureyh** hadisine göreyse, **İbn Abbas** kadınlara mihr verilmesine hükmetmiş, bu kelimeyi "صَدُقَاتِهِنَّ" tabirinin tahfifli şekli olarak sâd'ın fethâsı, dalın da sükûnuyla "صَدْقَاتِهِنَّ"; "اَلصُّدْقَةُ" kelimesinin çoğulu olarak da, sâd'ın ötresi, dal'ın da sükûnuyla "صُدْقَاتِهِنَّ" şeklinde okumuştur. Yine bu kelime, "ظُلْمَةٌ" kelimesinin, "ظُلُمَةٌ" şeklinde de söylenmesi gibi, "اَلصُّدْقَةُ" kelimesinin müsakkal (dâl harfinin ötreli olarak okunması) şekliyle olmak üzere, sâd ve dâl harflerinin dammesiyle müfred olarak "صُدُقَتِهِنَّ" şeklinde de okunmuştur. **Vâhidî,** "ص د ق" harflerinin bu tertip üzere dizilmiş olmasının, kemâl ve sıhhat mânalarına delâlet için olduğunu; işte bu sebeple de, nikâh kendisiyle tam ve mükemmel olduğu için, mihrin de "اَلصَّدُقَةُ" ve "اَلصَّدَاقُ" diye isimlendirildiğini söylemiştir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Nihle'nin Manası**

Âyetteki, "نِحْلَةً" kelimesinin ne olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) **İbn Abbas, Katâde, İbn Cüreyc** ve **İbn Zeyd** bunun manasının, "farz kılınmış bir hak olarak.." "فَرِيضَةً" olduğunu söylemişlerdir. Onlar, "نِحْلَةً" kelimesini "فَرِيضَةً" kelimesiyle tefsir etmişlerdir, çünkü Arapçada, "نِحْلَةً" kelimesi din, inanç, şeriat, yol ve mezhep anlamlarına gelmektedir. Meselâ, bir kimse bir şeyi din olarak kabul ettiğinde, "فُلَانٌ يَنْتَحِلُ كَذَا"; yine "dini, mezhebi" manasında وَنِحْلَتُهُ كَذَا "onun mezhebi şudur" denilir. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاٰتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً" ifâdesi, yani "Onlara mihrlerini verin. Çünkü bu, bir nihledir, yani bir din, bir şeriat ve bir mezheptir. Din ve mezhep olan şeyler ise, farz olan şeylerdir" demektir.

b) **Kelbî,** bu kelimenin manasının "bir bağış ve hibe olarak..." şeklinde olduğunu söylemiştir. Nitekim, نَحَلْتُ فُلَانًا شَيْئًا اَنْحَلُهُ نِحْلَةً وَنُحْلًا "Falancaya bir şey hibe ettim, bağışladım, bağışlıyorum, bağışlamak ve hibe etmek"

denilir. **Kaffâl** (r.h) da şöyle demektedir: "Bu kelimenin aslı, bir şeyi kendisine ait olmayan bir kimseye nisbet etmektir. Nitekim, "هٰذَا شِعْرٌ مَنْحُولٌ" denilir. Yani, "Bu, gerçek söyleyenine nisbet edilmeyen bir şiirdir" demektir. O yine sen bir şeyi iddia ederek onu kendine nisbet ettiğin zaman, اِنْتَحَلْتُ كَذَا "Onu kendime mal ettim" dersin. Bu görüşe göre, mihr kimin tarafından yapılmış bir bağıştır? Bu hususta iki ihtimal bulunmaktadır:

Bu, kocanın yaptığı bir bağıştır. Bu böyledir, çünkü koca mehre karşılık hiçbir şey elde edemez. Çünkü nikâhtan sonra kadına mâlik olma hususunda kadının ferci, nikâhtan önceki gibidir. Binâenaleyh koca ona mihrini vermiş, fakat ondan, o mihre karşılık, elde edeceği bir bedel alamamıştır. Buna göre bu mihr, karşılığında herhangi bir bedel olmayan bir bağış, hibe manasında olmuş olur. Kocanın, nikâh akdiyle o kadından hak ettiği, elde ettiği şey mülkiyet değil, onun mubahlığını elde etmek, te'min etmektir. Başka âlimler ise şöyle demektedirler: "Allah, şehveti giderme ve çocuk doğurma gibi nikâhın temin ettiği menfaatleri, karı-koca arasında müşterek bir husus kabul etmiş, daha sonra da kocaya hanımına mihr vermesini emretmiştir ki, böylece bu, doğrudan doğruya Allah'tan bir bağış olmuş olur."

c) **Ebu Ubeyde** şöyle demiştir: "Âyetteki "نِحْلَةً" tabiri, "gönül hoşluğu ile.." demektir. Çünkü Arapçada bu kelime, bir karşılık almaksızın bağışta bulunma manasına gelir. Nitekim, bir adamın oğluna malından bir şeyler vermesi de bu kelimeyle ifâde edilir. Bir karşılık beklemeksizin verilen şey, ancak gönül hoşluğu ile verilir. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, kadınlardan bir şey istemeksizin ve onlarla çekişmeksizin mihrlerini vermeyi emretmektedir. Çünkü davalaşma yoluyla alınan şeye, bağış (nihle) denilemez."

BEŞİNCİ MESELE

Biz, "nihle" kelimesini "din" manasına alırsak, âyetteki bu kelimenin mansub olmasının iki izah şekli vardır:

a) Kelime mef'ûlün leh'tir. Buna göre âyetin manası, "O kadınlara mihrlerini, dinin bir hükmü olarak veriniz" şeklinde olur.

b) Kelime "اَلصَّدَقَاتُ" (mihrler) lâfzından haldir. Yani, "şer'î ve farz bir hüküm olması Allah'tan bir din olarak.." demektir.

"Nihle" kelimesini bağış manasına alırsak, kelimenin mansub olmasını izah hususunda yine iki izah şekli söz konusudur:

a) Kelime, mastar (mefûl-ü mutlak) olduğu için mansubdur. Çünkü "nihle" kelimesi de, **"itâ"** kelimesi de vermek manasınadır. Buna göre sanki, اِنْحَلُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً "kadınlara, mihrlerini gönül hoşluğu ile veriniz" denmektedir.

b) Kelime, hal olduğu için mansubdur. Kelimenin, hal sayılmasına göre de şu iki ihtimal bulunmaktadır.:

1- Bu, âyetle kendilerine hitap olunan muhataplardan haldir. Yani, "Onlara mihrlerini, bağışlayan ve gönül hoşluğu ile veren kimseler olarak veriniz" demektir.

2- Bu, âyetteki "صَدُقَات" ifâdesinden haldir. Yani, "gönül hoşluğu ile verilmiş bir bağış olarak mihrleri..." demektir.

ALTINCI MESELE: **Halvet-i Sahîha Mihri Vacip Kılar mı?**

Ebu Hanife (r.h), halvet-i sahîhanın, mihrin verilmesini vacip kıldığını söylemiştir. **Şafiî** (r.h) ise, bunun aksi görüştedir. **Ebu Hanife,** görüşünün doğruluğuna bu âyeti delil getirmiştir. Bu böyledir, çünkü bu âyet mutlak olarak (bir şarta bağlı olmaksızın) mihrin tastamam verilmesini gerektiriyor. Bir dokunma (cinsi münasebet) ve halvet-i sahîha bulunmadığı durumlarda, bu âyetle amel edilmemiştir. Fakat bu ikisinden biri bulunduğunda, âyetin muktezasına göre amel etmek (mihri vermek) gerekir.

Bizim (**Şafiî**) âlimlerimiz, âyetin umûmî olduğunu, "Eğer onlara bir mihr belirlemiş olduğunuz halde, kendileriyle cinsi münasebette bulunmadan o kadınları boşarsanız..." (Bakara, 237) âyetinin ise, bu durumdaki kadınlara sadece mihrin yarısının verileceğine delâlet ettiğini ve binâenaleyh hususi olduğunu; husûsi âyetin, umumî âyetten önce nazar-ı itibara alınacağını söylemişlerdir.

Kadın Mihrinden Vazgeçip Kocasına Bağışlayabilir

Cenâb-ı Allah'ın, فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا *"Bununla beraber ondan birazını gönül hoşluğu ile size bağışlamış olurlarsa, onu da içinize sine sine yiyin"* buyruğuna gelince, bil ki Allahu Teâlâ erkeklere, kadınların mihrlerini vermeyi emredince, bunun peşinden kadının mihrden vazgeçip onu kocasına bağışlamasının câiz olduğunu da zikretmiştir. Bundan maksat, kadının gönül hoşluğu ile mihri terk etmesi halinde dahi, erkeğin onun mihrini vermesi gerektiği zannına kapılmamasıdır. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"نَفْسًا" kelimesi, temyîz olması cihetiyle mansûbdur. Buna göre mâna ve takdir, طَابَتْ اَنْفُسُهُنَّ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنَ الصَّدَاقِ "Eğer onların nefisleri, gönül hoşluğu ile sizin için mihrin bir kısmından vazgeçerse..." şeklinde olur. Ama âyet-i kerimede fiilin fâili "اَلْاَنْفُسُ" (nefisler...) kelimesi, bizzât "طِبْنَ" fiilindeki nûn harfi olmuş, böylece de "nefs" kelimesi temyiz olarak getirilmiştir. Nitekim Araplar, اَنْتَ حَسَنٌ وَجْهًا "Sen, yüz cihetinden güzelsin" derler. Aslında güzel olmak fiilinin fâili yüz - "وَجْه" kelimesidir. Ama, güzel olmak işi yüzün sahibine nisbet edilince "وَجْه" kelimesi, fiilden dolayı temyiz olarak ifâde edilmiştir. Bunun bir benzeri de, قَرَرْتُ بِهِ عَيْنًا "Onunla gözüm aydın oldu" ve ضِقْتُ بِهِ ذَرْعًا "Onun yüzünden göğsüm daraldı" denilmesidir. (Aslında bu cümlelerdeki fâiller, "عَيْنٌ" ve "ذَرْعٌ" kelimeleridir.)

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerimede "نَفْسٌ" kelimesi müfred olarak getirilmiştir. Çünkü bundan maksat, fiilin konumunu beyân etmektir. Bu beyân ise, müfred kelimeyle de elde edilir. Bunun bir misâli de, "عِشْرُونَ دِرْهَمًا" (yirmi dirhem) ifâdesidir (yani, "دَرَاهِمُ" denilmemiştir). **Ferrâ,** "Şâyet kelimeler çoğul getirilmiş olsaydı daha doğru olurdu. Nitekim Cenâb-ı Hak, قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرِينَ اَعْمَالًا *"De ki: "(Yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları size haber vereyim mi?"* (Kehf, 103) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْهُ" (Ondan) ifâdesindeki "مِنْ" teb'iz için değil, tam aksine beyân içindir. Buna göre mâna, "Mihr olan o cinsten herhangi bir şeyden..." demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ *"O halde murdardan, putlardan kaçının"* (Hacc, 30) buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü kadın mihrin hepsini gönül hoşluğu ile bağışlasa, kocasının o mihri tamamen alması helâldir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu ifâdenin zamirinin mercii, mihrler veya o şeydir. Bu tıpkı, قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْ *"De ki: "Size bundan, yani arzu ettiğiniz o şeylerden daha hayırlısını haber vereyim mi?"* (Âl-i İmran, 15) âyetinde olduğu gibidir. Rivâyet olunduğuna göre **Ru'be,**

فِيهَا خُطُوطٌ مِنْ سَوَادٍ وَبَلَقْ كَأَنَّهُ فِي الْجِلْدِ تَوْلِيعُ الْبَهَقْ

"Sanki, cildi beyaz lekeler kaplamışçasına, onda beyaz, beyaz siyah karışımı çizgiler bulunmaktadır" dediğinde ona, bu şiirdeki "كَأَنَّهُ" ifâdesindeki

zamir eğer "hutût" lâfzına râci ise, "كَأَنَّهَا" ; yok "sevâd" ve " belak" kelimelerine râci ise, "كَأَنَّهُمَا" demeliydin" denilince o, "Ben bu şekil ile, "كَأَنْ ذَاكَ" (Sanki şunun gibi...) demek istedim" demiştir. Burada yapılabilecek bir başka izah da şudur: Âyetteki "sadakât" kelimesi "sadak" (mihr) manasınadır. Çünkü sen "kadınlara, mihrini veriniz" desen, bununla da maksat ifâde edilmiş olur. Üçüncü bir izah da şudur: Zamirin müzekker olarak getirilmesinin faydası, zamiri o mihrin bir kısmına râci kılmaktır. Bunun gayesi ise, kadınları mihrin bir kısmını bağışlamaya teşviktir.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetin manası şu şekildedir: "Eğer onlar, onlarla geçimsizliğiniz veya huysuzluk yapmanız bunun sebebi olmaksızın, mihrlerinden bir kısmını gönül hoşluğu ile size bağışlarlarsa, onu yiyin ve harcayın." Âyette bu konuda bu yolun darlığına ve ihtiyatlı davranmanın gerektiğine dâir bir delil (işaret) vardır. Çünkü Cenab-ı Allah, şartı gönül hoşluğunun olmasına bağlayarak, *"gönül hoşluğu ile size bağışlamış olurlarsa.."* buyurmuş, fakat "eğer size hibe eder ve cömert davranırlarsa.." dememiştir. Bu, burada o kadının bizzat kendisinin o bağışladığı şeyden gönül hoşluğu ile ayrıldığını bildirmedir.

ALTINCI MESELE: **"هَنِيئًا مَرِيئًا" Tabirinin İzahı**

"اَلْهَنِىءُ" ve "اَلْمَرِىءُ" kelimeleri, هَنُؤَ الطَّعَامُ وَمَرِؤَ "Yemek hoşuna gitti ve afiyetle yendi" tabirinden alınmış iki sıfattır. Bu, yemek boğazdan yağ gibi akıp, külfetsiz yendiğinde denilir. "اَلْهَنِىءُ" yiyenin hoşuna giden şey; "اَلْمَرِىءُ" kelimesinin de, neticesinden memnun kalınan manasına olduğu söylenmiştir. Yine bunun, boğazdan kolayca akıp giden şey ve boğazdan midenin girişine kadar olan kısma (yemek borusuna), yemekler içinde kolayca akıp gittiği için, "اَلْمَرِىءُ" denildiği de söylenmiştir. **Vâhidî**, dilcilerin bazısından "اَلْهَنِىءُ" kelimesinin, uyuzu katran sürerek tedâvi etmek manasına olan "اَلْهِنَاءُ" mastarına dayandığı görüşünü nakletmiştir ki, buna göre bu kelime, uyuzdan şifâ bulma manasınadır. Müfessirler, âyetin manasının "Onlar, mihrlerini kocalarına gönül hoşluğu içerisinde hibe edip bağışladıklarında, kocalarına bundan dolayı, dünyada da âhirette de bir soruşturma ve kovuşturma (mesûliyet) yoktur" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Özet olarak diyebiliriz ki bu ifâde, helâl kılmak, mubah oluşu ve o hususta herhangi bir mesûliyetin olmadığını iyice belirtmekten ibarettir.

YEDİNCİ MESELE

Âyetteki "هَنِيئًا مَرِيئًا" kelimeleri mahzuf bir mef'ûl-ü mutlak'ın sıfatıdırlar. Yani bu, فَكُلُوهُ اَكْلًا هَنِيئًا وَمَرِيئًا "O bağışlananı kemâl-i âfiyetle yiyin" takdirindedir. Yahut da bunlar, "Onu yiyiniz" ifâdesindeki "onu" zamirinden haldir ve takdiri, كُلُوهُ وَهُوَ هَنِيءٌ مَرِيءٌ "O, âfiyet olduğu halde, onu yiyiniz" şeklindedir. Bazen âyetteki "فَكُلُوهُ" kelimesinin sonunda vakıf yapılıp (durulup), daha sonra "هَنِيئًا مَرِيئًا" ifâdeleriyle, bir duâ veya sanki "هَنَأً مَرْأً" denilmiş gibi, mef'ûlü mutlak yerine geçen iki sıfat olarak başlanılır.

SEKİZİNCİ MESELE: **Nisa 4 Âyetinin İhtiva Ettiği Fıkhî Ahkâm**

Bu âyet pek çok hükme delâlet eder:

a) Mihr, kadının hakkıdır. Kadının velisinin bunda bir hakkı yoktur.

b) Kadın, mihrini kocasına bağışlayabilir, kocası da bunu kabul edebilir. Çünkü âyetteki *"Onu da içinize sine sine yiyin"* ifâdesi, her iki mânaya da delâlet etmektedir.

c) Kadın, mihrini eline almadan ("kabz"dan) önce de bağışlayabilir. Çünkü Allahu Teâlâ, iki durumu birbirinden ayırt etmemiştir.

Burada şöyle bir mesele vardır: Hak Teâlâ'nın, *"Onu da içinize sine sine yiyin"* emri, mihrin bir mal (ayn) olması durumunu içine alır. Ama mihrin bir borç olması haline şamil değildir. Çünkü zimmette (uhdesinde borcu) olan şey için "Onu da içinize sine sine yiyin" denilemez.

Bu meseleye karşı biz deriz ki: Âyetteki *"Onu da içinize sine sine yiyin"* buyruğundan maksat, bizzât yemek değil, aksine bu hususta tasarrufta bulunmanın mubah oluşudur. Âyette bizzât "yiyin" lafzı zikredilmiştir. Çünkü mal elde etmenin en büyük gayesi, yiyip içmektir. Bunun bir benzeri de, "Gerçekten yetimlerin mallarını haksız (ve haram) olarak yiyenler..." (Nisâ, 10) ve "Aranızda mallarınızı haksız yollarla yemeyin" (Bakara, 188) âyetleridir.

DOKUZUNCU MESELE: **Mihrini Hibe Eden Kadın Hibesinden Rücû Edebilir**

Âlimlerden bazıları, "Kadın mihrini önce bağışlar, sonra da onu geri isterse, onun bunu gönül hoşluğu ile bağışlamadığı anlaşılmış olur" demişlerdir. **Şâ'bî**'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bir kadın, kocası ile beraber, kocasına bağışlamış olduğu şeyi geriye istediği için **Kadı Şureyh**'e başvurmuşlar. **Kadı Şureyh** kocaya "Onu kadına geri ver" hükmünü verince,

adam "Allahu Teâlâ, *"Birazını gönül hoşluğu ile size bağışlamış olurlarsa..."* buyurmamış mıdır?" dedi. Bunun üzerine **Kâdı,** "Eğer kadın bunu gönül hoşluğu ile bağışlamış olsaydı, bundan caymazdı" demiştir. Yine **Kâdı**'nın "Ben, kadının hibe edişini bozuyorum, erkeklerin hîbe edişini bozmuyorum. Çünkü kadınlar aldatılırlar" dediği de rivâyet edilmiştir.

Anlatıldığına göre, **Ebu Mu'ayt** soyundan bir adama hanımı, mihri olan bir dinarı bağışlar. Bir ay sonra adam, onu boşar. Bunun üzerine kadın onu Halife **Abdulmelik İbn Mervân**'a şikâyet eder. Adam da, "O, bana bu mihri gönül rızasıyla bağışlamıştı" der. Abdulmelik, "Âyette bu ifâdeden daha sonra, *"Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz, öbürüne yüklerle (mihr) vermiş olsanız bile, içinden hiçbir şey almayın"* (Nisâ, 20) âyeti gelmektedir, ona mihrini geri ver" der.

Hz. Ömer (r.a)'in, kadılarına (hâkimlerine) şu şekilde mektup yazdığı rivâyet edilmiştir: "Kadınlar bir arzu ve bir korkusundan dolayı mihrlerini bağışlarlar. Hangi kadın mihrini bağışlar, sonra da bundan vazgeçmek isterse, bu onun hakkıdır." Allah en iyisini bilir.

Üçüncü Hüküm: Sefîhlere Mallarında Tasarruf Yetkisi Vermeyin

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَآءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتِى جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا ﴿٥﴾

"Allah'ın, sizi başına diktiği mallarınızı beyinsizlere vermeyin. Kendilerine, bunlardan yedirin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin" (Nisâ, 5).

Bil ki bu, bu sûrede zikredilen hükümlerin üçüncü çeşididir.

Bil ki bu âyetin, önceki âyetlerle ilgisi şu şekildedir: Sanki Cenâb-ı Hak şöyle demektedir: "Ben, yetimlere mallarını, kadınlara da mihrlerini vermenizi emrettim. Bunu, onlar âkil-baliğ, ve mallarını koruyabilecek bir halde oldukları zaman size emrediyorum. Fakat onlar akıllı veya baliğ olmazlarsa, veyahut da âkil-baliğ oldukları halde, müsrif bir sefîh olurlarsa, onlara bu halleri zail oluncaya kadar mallarını vermeyip, elinizde tutunuz.

Bütün bunlardan maksat ise, zayıf ve aciz kimselerin mallarını koruma hususundaki ihtiyattır." Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin izahı hakkında iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu âyet, velilere bir hitaptır. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Ey veliler, velâyetiniz altında bulunan ve sefîh olan kimselere mallarını vermeyiniz" demiştir. Bunun velilere bir hitap olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın *"Kendilerine, bunlardan yedirin, giydirin"* ifâdesidir. Yine bu görüşe göre, bizim de izah ettiğimiz gibi, âyetin kendisinden öncesiyle ilgisi yerinde ve güzel olur.

Buna göre şâyet, "Bu izaha göre, 'sefîhlere mallarını vermeyiniz' denilmesi gerekirdi. O halde ne diye 'mallarınızı vermeyiniz' denilmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bunun cevabı konusunda şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Allahu Teâlâ, malı onlara (velilere), mâlik oldukları için değil, sadece onda tasarrufta bulunabilmeleri itibariyle nisbet etmiştir. Nisbetin yerinde ve güzel olabilmesi için, en ufak bir sebebin bulunması kâfidir.

b) Böyle bir nisbet, nev' birliği, şahıs birliği yerine konulmak suretiyle yerinde ve güzel olmuştur. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun, size kendinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki..."* (Tevbe, 128); *"O halde sağ ellerinizin mâlik olduğu mü'min câriyelerinizden..."* (Nisa, 25); *"... Nefislerinizi öldürün.."* (Bakara, 54) ve *"Sonra sizler, yine onlarsınız ki, kendilerinizi öldürüyorsunuz..."* (Bakara, 85) ifadeleridir. Onlardan hiç kimsenin kendini öldürmediği malumdur; onlar ancak birbirlerini öldürmüşlerdir. Binâenaleyh hepsi aynı türden olmuşlardır. İşte burada da böyledir; çünkü mal, insan türünün kendisinden faydalanıp kendisine muhtaç olduğu bir şeydir. İşte bu tür birliğinden dolayı, sefîhlerin mallarının, velilerine nisbet edilmesi yerinde ve uygundur.

İkinci görüş: Bu âyet, babalara hitaptır. Böylece Cenâb-ı Hak o babaları, çocukları sefîh olup, kendi başlarına mallarını koruyamayarak onu ıslah edemeyince, mallarının tamamını veya bir kısmını onlara vermeyi nehyetmiştir. Çünkü böylesi durumda malları onlara vermede ifsat söz konusudur. Bu izaha göre, malların onlara (babalara) nisbet edilmesi, mecâzi manada değil, hakiki manada olmuş olur. Bu görüşe göre âyetten kastedilen, zayi etmeme ve tüketmeme hususunda malı korumaya ve çalışıp çabalamaya teşvik etmektir. Bu da, onların bütün mallarını yememeleri ve tüketmemeleri gerektiğine delâlet etmektedir. Kişi ölümün yaklaştığını

hissedince, vereseleri için, malını muhafaza edecek bir güvenilir, emîn kişiye malını vasiyet etmesi gerekir.

Biz, iki sebepten dolayı birinci görüşün daha tercih edilir olduğunu söylüyoruz:

a) Nehyin zahirinin "tahrim" ifâde etmesi, bu tercihin delillerinden birisidir. Ümmet-i Muhammed, bir kimsenin malından istediği kadarını küçük çocuklarına ile kadınlarına hibe etmesinin haram olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Yine ümmet-i Muhammed, velinin, sefîhlere mallarını vermesinin haram olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Durum böyle olunca, âyeti ikinci görüşe değil, birinci görüşe hamletmek vacip olur. Allah en iyi bilendir.

b) Allahu Teâlâ âyetin sonunda, *"Ve onlara güzel söz söyleyin"* buyurmuştur. Böyle bir vasiyetin yetimlere yapılmasının daha uygun düşeceğinde şüphe yoktur. Çünkü kişi, tabiatının muktezası olarak, çocuklarına haliyle müşfiktir. Binaenaleyh, onlara ancak maruf ve güzel olan şeyleri söyler. Böyle bir vasiyete ancak, yabancı yetimler için gerek duyulur. Âyeti her iki görüşe hamletmek de imkânsız değildir. **Kâdî**, buna hamletmenin uzak bir ihtimal olduğunu, çünkü bunun اَمْوَالَكُمْ "Mallarınız" ifâdesini aynı anda hem hakiki, hem de mecâzi mânaya hamletmeyi gerektireceğini söylemiştir. **Kâdî**'nin bu görüşüne, "Hak Teâlâ'nın *"mallarınızı..."* sözü, o malların onlara, tasarrufu mümkün kılacak bir tahsisle tahsis olmasını ifâde etmektedir. Sonra bu tahsis, hem kendisinin mülkü olan mallarda, hem de yetim çocuğun mülkü olan malda söz konusudur. Ancak ne var ki velinin, çocuğun malında tasarruf etmesi gerekir. İşte böyle bir farklılık, Cenâb-ı Hakk'ın *"mallarınızı..."* sözünden anlaşılan mefhumun dışına çıkan bir mefhûmda bulunmaktadır. Durum böyle olunca, bu lafzı, -lâfzın her ikisi arasında müşterek bir manayı ifâde etmiş olması bakımından- hem hakîkî, hem de mecâzî manaya hamletmenin uzak bir ihtimal olmadığını" söyleyerek cevap vermek mümkündür.

***İKİNCİ MESELE:* Sefîhlerden Maksat Kimlerdir?**

Âlimler, âyet-i kerimedeki süfeha (beyinsizler) tabiriyle neyin murat edildiği hakkında şu görüşleri zikretmişlerdir:

a) **Mücâhid** ile **Ceveybir**'in **Dahhâk**'tan rivâyetine göre, buradaki "süfeha" kelimesinin ister karılar, ister anneler, isterse kızlar olsun, kadınlardır. Bu, **İbn Ömer**'in mezhebidir. Bunun böyle olduğuna **Ebu Umâme**'nin Hz. Peygamber'den rivâyet etmiş olduğu şu hadis de delâlet etmektedir: اَلَا اِنَّمَا خُلِقَتِ النَّارُ لِلسُّفَهَاءِ يَقُولُهَا ثَلَاثًا اَلَا وَاِنَّ السُّفَهَاءَ النِّسَاءُ اِلَّا امْرَأَةً أَطَاعَتْ قَيِّمَهَا *"İyi*

biliniz ki, ateş ancak sefîhler için yaratılmıştır." Hz. Peygamber bunu üç kere söyleyip (O, sonra şöyle devam etti): *"İyi biliniz ki sefîhler, -kocasına itaat eden kadın hariç- kadınlardır."*

Buna göre eğer, "Sefîhlerden murat kadınlar olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, "غَرِيبَةٌ" (garib, yabancı, el) kelimesinin çoğulu "غَرِيبَاتٌ" ve "غَرَائِبُ", geldiği gibi; "سَفِيهَةٌ" kelimesinin, çoğulu olarak da "سَفَائِهُ" veya "سَفِيهَاتٌ" demesi gerekirdi" denilirse, Zeccâc bu soruya, "فَقِيرَةٌ" (fakir kadın) kelimesinin çoğulunun "فُقَرَاءُ" (fakirler) şeklinde gelmesi câiz olduğu gibi, "سَفِيهَةٌ" kelimesinin çoğulunun da "اَلسُّفَهَاءُ" şeklinde gelmesi câizdir" diyerek cevap vermiştir.

b) **Zührî** ve **İbn Zeyd**, buradaki "sûfehâ" kelimesiyle, çocukların sefîh olanlarının kastedildiğini ve "Senin geçimini temin eden malını sefîh çocuğuna verme. Zira o, o malı ifsat eder" dendiğini söylemişlerdir.

c) **İbn Abbas, Hasan el-Basrî, Katâde** ve **Saîd İbn Cübeyr**'in görüşüne göre, âyette geçen "süfehâ" lafzından, hem kadınlar hem de çocuklar kastedilmiştir. Bunlar şöyle demektedirler: "Bir kimse hem hanımının, hem de çocuğunun sefîh ve ifsatçı olduğunu anlarsa, onlardan hiçbirini malına hükümran kılması uygun düşmez. Çünkü onlar, bu malı ifsat ederler, yok ederler."

d) Âyetteki "süfehâ" kelimesinden murat, malı muhafaza edecek kadar aklı ve izanı olmayan herkestir. Böylece bu lâfzın muhtevasına kadınlar, çocuklar, yetimler ve böyle olan herkes dahil olmaktadır. Bu görüş daha uygundur; çünkü delil olmaksızın tahsis etmek câiz olmaz. Biz Bakara Sûresi'nde sefîhliğin, akıl yetmezliği olduğunu söylemiştik. İşte bundan dolayı fâsık kimseye de sefîh denilmiştir, çünkü onun ilim ehli ve dindar kimseler nezdinde bir ağırlığı ve saygınlığı yoktur. Aklı noksan olan kimse de, aklının yetmezliğinden dolayı işte sefîh diye adlandırılmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu kimseler hakkında kullanılan sefîhlik, zem ve kınama ifâde eden bir sıfat değildir. Bu, Allahu Teâlâ'ya isyân manasını ifâde etmez. Onlar, sadece akıllarının azlığı, malı muhafaza etme hususunda temyiz kabiliyetlerinin yetersizliğinden dolayı "sefîh" diye adlandırılmışlardır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Malın Ehemmiyeti Neden İleri Gelir?**

Allahu Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'in pek çok yerinde mükelleflere, mallarını muhafaza etmelerini emretmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İsrâf ile saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleri olmuşlardır"* (İsra, 26-27); *"Elini boynuna bağlı olarak asma. Onu, tamamiyle açma.. (Ne çok eli*

açık, ne de eli sıkı olma). Sonra kınanmış ve pişman bir halde oturup kalırsın" (İsra, 29) ve *"Onlar ki harcadıkları zaman ne israf, ne de eli sıkılık yapmazlar.."* (Furkan, 67) buyurmuştur; Cenâb-ı Hak, müdâyene âyetinde de (Bakara, 282-283) malı muhafaza etmeye teşvik etmiştir. Çünkü bu âyetlerde borcu yazmayı, akde şahitler tutmayı, (sefer esnasında da) rehin almayı emretmiştir. Akıl da bunu teyit etmektedir. Çünkü insanın, gönlü müsterih ve hoş olmadığı sürece, dünya ve ahiret menfaatlerini elde etmesi mümkün değildir. İnsanın gönlü de ancak mal vasıtasıyla hoş ve müsterih olabilir. Çünkü menfaatleri temin, zararları savuşturmak ancak mal sayesinde mümkün olabilir. Binâenaleyh, kim bu maksatla dünyayı talep ederse, dünya o kimse hakkında, âhiret saâdetini kazanmaya yardım eden vesilelerin en büyüğü olmuş olur. Ama kim de o dünyanın bizzat kendisini, onu isterse, o zaman dünya, ahiret mutluluğunu elde etmekten uzaklaştıran sebeplerin en büyüklerinden olur.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَّتِى جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَامًا *"Sizi başına diktiği..."* tabirinin manası, "sizin geçiminiz ve hayatınızı sürdürmeniz, ancak bu mal ile mümkün olabilir" şeklindedir. Binâenaleyh mal, ayakta durabilmenin ve müstakil olarak yaşayabilmenin sebebi olunca, Cenâb-ı Hak onu, mübalağa yoluyla, "müsebbeb" (netice)'in ismini "sebeb"e ıtlâk ederek "قِيَامًا" diye adlandırmıştır. Yani "Bu mal, sizin ayakta durabilmenizin ve hayatınızı sürdürebilmenizin bizzat kendisidir" demektir. **Nafi** ve **İbn Amir**, bu ifâdeyi "اَلَّتِى جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَمًا" şeklinde okumuşlardır. Bazen "هٰذَا قِيَمٌ وَقَيِّمٌ" denilmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ *"Dimdik ayakta duran bir dine, İbrahim'in dinine.."* (En'âm, 161) buyurmuştur. **Abdullah İbn Ömer** ise, vâv ile olmak üzere "قِوَامًا" şeklinde okumuştur. "قِوَامُ الشَّىْءِ" ifâdesinin anlamı ise, "Kendisiyle ayakta durulan şey" demektir. Bu, senin kendisiyle mâlik olunulan şeye, "مَلَاكُ الْاَمْرِ" demen gibidir.

***ALTINCI MESELE:* İsraf Edenin Hacrolunup Olunmayacağı**

Şafiî (r.h), bülûğa eren bir kimse, malını saçıp savurup onu ifsat ettiğinde, o kimsenin "hacr" altına alınabileceğini; **Ebu Hanife** (r.h) ise, bu kimsenin "hacr" altına alınamayacağını" söylemişlerdir. **Şafiî**'nin delili şudur: Bu kimse sefîhtir. Sefîhin de hacr altına alınması gerekir. Biz onun sefîh olduğunu söyledik; çünkü Arapçada sefîh, "ağırlığı az olan kimse" demektir. Malını gereksiz yere saçıp savurarak onu telef eden kimsenin, insanların kalbinde bir ağırlığı, yeri ve saygınlığı yoktur. Böylece o kimse, insanlara göre ağırlığı olmayan bir kimse olmuştur. Binâenaleyh, o kimsenin sefîh

diye adlandırılması gerekir. Bu sabit olunca böyle bir kimsenin Cenâb-ı Hakk'ın, *"Mallarınızı beyinsizlere (sefîhlere) vermeyin..."* âyetinin muhtevasına girmesi gerekir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا *"Kendilerine bunlardan yedirin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin"* buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, sefîhe mal vermeyi yasaklayınca, bundan sonra şu üç şeyi anlatmıştır:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, "وَارْزُقُوهُمْ" emridir. Bunun manası, "Onlara harcayın, infak edin" demektir. Kulların rızık vermesinin manası, vazîfeli kimsenin, vakti gelince rızık ile alâkalı vazifede bulunmasıdır. Nitekim, "فُلَانٌ رَزَقَ عِيَالَهُ" denilir. Yani, bu fiili onlara icrâ etti, uyguladı demektir. Cenâb-ı Hak, âyet-i kerimede velilere sefîhlerin mallarının "bir kısmını" onlara rızık olarak vermelerini buyurmamış, yani "مِنْهَا" demeyip "فِيهَا" buyurmuştur. Böylece Cenâb-ı Hak onlara, sefîhlerin mallarında ticaret yapmak ve onları verimli hale getirmek; böylece de onların rızıklarını asıl maldan, sermayeden değil, kârdan temin etmeleri suretiyle, mallarını geçimlerine vesile kılmalarını emretmiştir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, وَاكْسُوهُمْ *"Onları giydirin..."* buyruğudur. Bundan maksat açıktır.

c) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ve onlara güzel söz söyleyin"* buyruğudur. Allahu Teâlâ bunu emretmiştir, çünkü güzel söz kalplere tesir eder, böylece de sefîhliğin (manevî ezikliğini) izâle etmiştir. Ama güzel olmayan söz ise, sefîhin bu halini ve eksikliğini fazlalaştırır.

Kavl-i Ma'ruf Ne Demektir?

Müfessirler, buradaki "güzel söz"ün ne demek olduğu hususunda, şu açıklamaları yapmışlardır:

a) **İbn Cüreyc** ve **Mücahid,** bunun iyilik yapmak ve ziyârette bulunmak gibi, güzel vaad olduğunu söylemişlerdir. **İbn Abbas** da, bunun, bir kimsenin "Şu ticaret yolculuğunda kâr elde edersem, lâyık olduğun her şeyi sana yaparım; eğer savaşlarda ganimet elde edersem, sana (da) veririm..." demesi gibi olduğunu söylemiştir.

b) **İbn Zeyd**, bunun duâ olduğunu söylemiştir. Meselâ bir kimsenin, "Alla bize ve sana âfiyet versin! Allah, senin hakkında bunu mübarek kılsın.." demesi gibi... Netice olarak, söz ve amele dair, gönüllerin kendisinde huzur bulup sevdiği, muhabbet duyduğu her şey "iyi"; gönüllerin hoşlanmadığı, yadırgadığı ve nefret ettiği her şey de, "münker, kötü, çirkin"dir.

c) **Zeccâc** şöyle demektedir: "Bu tabirin manası, 'Onları yedirmeniz ve giydirmenizin yanı sıra onlara ilim ve amele taalluk eden dini hususları da öğretin' şeklindedir."

d) **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "İyi söz, kendisine velâyet edilen çocuk olursa, velinin ona, malın onun kendi malı olduğunu, kendisinin o malın sadece bekçiliğini yaptığını, yetimin çocukluk devresi bitince malını ona vereceğini o yetime anlatmasıdır. Bunun bir benzeri de, *"O halde yetime gelince, (onu sakın) hırpalama"* (Duhâ, 9) âyetidir. Bu, "Köleye yaptığın gibi, o yetime de ezici muamelede bulunma" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şâyet Rabbinden umduğun rahmeti arayarak onlardan sarf-ı nazar edersen, kendilerine yumuşak söz söyle!"* (İsrâ, 28) âyeti de böyledir. Eğer kendisine velâyet edilen kimse sefîh olursa, veli ona va'z-ü nasihatta bulunup, onu namaza teşvik eder; malını saçıp savurmadan israftan men eder ve ona malı saçıp savurmanın neticesinin fakirlik ve halktan dilenme olduğunu anlatır, ve benzeri şeyler söyler." İşte bu izah, naklettiğimiz diğer izahlardan daha güzeldir.

Yetimlere Mallarının Teslim Edileceği Çağ

وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى حَتّٰٓى اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ ۚ فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوْٓا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ ۚ وَلَا تَاْكُلُوْهَآ اِسْرَافًا وَبِدَارًا اَنْ يَّكْبَرُوْا ۭ وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ ۚ وَمَنْ كَانَ فَقِيْرًا فَلْيَاْكُلْ بِالْمَعْرُوْفِ ۭ فَاِذَا دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوْا عَلَيْهِمْ ۭ وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيْبًا ﴿٦﴾

"Yetimleri, nikâh (çağına) erdikleri zamana kadar, (gözetip) deneyin. O vakit kendilerinde bir akıl ve salah gördünüz mü mallarını onlara teslim edin. Büyüyecekler diye bunları israf ile tez elden yemeyin. Kim zengin ise, kaçınsın (o mala tenezzül etmesin). Kim de fakir ise, örfe göre (ondan biraz) yesin. Artık onlara mallarını teslim ettiğiniz vakit, karşılarında şahit bulundurun. Hesap sorucu olarak Allah yeter" (Nisa, 6).

Bil ki Allahu Teâlâ daha önce, "Yetimlere mallarını veriniz" diye, yetimlere mallarını vermeyi emredince, bu âyetle de, onlara mallarının ne

zaman verileceğini beyân buyurmuş, bu âyeti zikretmiş ve bu âyette, onlara mallarını vermeyi şu iki şarta bağlamıştır:

a) Nikâh çağına ermeleri...

b) Kendilerinde bir akıl ve salah (iyi hal) görülmesi... Yetimlerde, mallarının kendilerine verilebilmesi için mutlaka bu iki sıfatın bulunması gerekir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Hanife (r.h) şöyle demiştir: "Akıllı ve temyiz (iyiyi kötüden ayırma) gücü bulunan çocuğun, velisinin izni ile yapacağı tasarrufları sahihtir." **İmam Şâfiî** (r.h), bunun sahîh olmadığını söylemiştir. **Ebu Hanife**, görüşüne bu âyeti delil getirmiştir. Çünkü, *"Yetimleri, nikâh (çağına) erdikleri zamana kadar, (gözetip) deneyin"* âyeti, bu denemenin ancak büluğ çağından önce olmasını gerektirir. Bu deneme ve imtihandan murat, o yetimin alış-verişe uygun bir tasarruf halinin olup olmadığını denemektir. Bu deneme ise ona, alış-veriş hususunda müsaade edildiği zaman mümkün olur. Bu şey, bizzât bir deneme olmasa bile, içinden istisna yapılabilmesinin de delâlet ettiği gibi, denemenin içindedir. Meselâ "Alış-veriş müstesnâ, yetimleri deneyiniz" denilebilir. İstisnanın hükmü ise, istisna bulunmadığı zaman, müstesnanın hükmüne girecek şeyleri, hükmün dışında bırakmaktır. Binâenaleyh âyetteki *"Yetimleri.. deneyin"* ifâdesinin, velilere, büluğ çağına gelmeden önce o yetimlere alış-veriş hususunda müsaade etmelerine dair bir emir olur ki, bu da onların tasarruflarının (alış-verişlerinin) sahih sayılmasını gerektirir.

Şafiî (r.h), **Ebu Hanife** (r.h)'nin görüşüne şöyle diyerek cevap vermiştir: "Hak Teâlâ'nın, *"Yetimleri.. deneyin"* emrinden murat, yetimlere, küçük iken alış-veriş (tasarruf) izninin verilmesi değildir. Bunun delili, bu ifâdeden sonra, *"O vakit kendilerinde bir akıl ve salah (iyi hal) gördünüz mü, mallarını kendilerine teslim edin"* buyurulmuş olmasıdır. Cenâb-ı Allah, onlara mallarını, ancak büluğa ermelerinden ve kendilerinde bir rüşd görülmesinden sonra verilmesini emretmiştir. Bu âyetin gereği olarak, yetimlere küçükken mallarını vermenin câiz olmadığı sabit olunca, küçük iken tasarruflarının da câiz olmaması gerekir. Çünkü bu iki durum arasında bir fark bulunduğunu hiç kimse söylememektedir. Binâenaleyh, anlattığımız gibi, bu âyetin **Şafiî**'nin görüşüne delil olduğu sabit olmuş olur. Hanefilerin delil olarak ileri sürdükleri şeyin cevabı şudur: Âyette bahsedilen

denemeden maksat, o yetimin, iyiyi kötüyü birbirinden ayırt etmede bir anlayışının ve gücünün olup olmadığı hususunda aklını denemek ve durumunu iyice ortaya çıkarmaktır. Bu da velinin, çocuğun yanında alıpsatması, sonra da çocuktan bu alış-verişin durumunu, kârlı mı zararlı mı olduğunu açıklamasını istemesidir. Şüphe yok ki, bu kadarcık bir şeyle de deneme ve imtihan gerçekleşmiş olur. Yine farzet ki biz o velinin, alıp-satması için o yetime bir şeyler verebileceğini kabul ediyoruz. Fakat niçin bu kadar bir şeyin de onun alış-verişinin doğruluğuna delâlet ettiğini söylüyorsun? Aksine o kimse alış-veriş yapıp, bununla aklı denendiğinde, veli onun alış-verişini tamamlar. İşte bu da muhtemeldir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Mükellefiyet Büluğla Başlar**

"Nikâh çağına ermek"ten maksat, *"Sizden olan çocuklar büluğ çağına ulaştığı zaman..."* (Nûr, 59) âyetinde zikredilen ihtilam çağıdır ki, bu bütün fakihlere göre, mevcut olduğunda sahibine sorumluluk terettüb eden, hadlerin (cezaların) ve hükümlerin gerekli olduğu erkeklik çağına ulaşmaktan ibarettir. Âyette "ihtilam", "nikâh çağına ermek" diye ifâde edilmiştir. Çünkü "ihtilam", cinsi münasebette atma suretiyle çıkan suyun (meninin) inmesidir.

Büluğun Alâmetleri

Bil ki bülûğa ermiş olmanın beş alâmeti vardır. Bunların üçü, kadın ve erkek arasında müşterektir. Bu üçü ihtilam, belli bir yaşa gelme ve kasıklarda sert kılların bitmesidir. Bunların ikisi ise sadece kadınlara ait olup, hayız ve hâmile olabilmedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Rüşd (Aklın Ermesi) Ne Demektir?**

"فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا" buyruğundaki "înâs" ile "rüşd"ün ne demek olduğunu mutlaka açıklamak gerekir. Buradaki "آنَسْتُمْ" kelimesi "anladınız" demektir. Bunun, "gördünüz" manasında olduğu da söylenmiştir. Arapçada "înâs" kelimesinin asıl manası, "gözle görmek"tir. Cenâb-ı Hakk'ın آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا *"Tur dağı tarafında bir ateş gördü"* (Kasas, 29) âyeti de böyledir. "Rüşd" kelimesine gelince, bunun, onun malının salahı (iyiliği) ile ilgili olmayan bir rüşd olmadığı malumdur. Aksine bununla şunun murat edilmiş olması gerekir: O da, o yetimin malının kıymetini bildiğinin, kendisinden bir israfın sadır olmayacağının ve başkasının onu aldatamayacağının bilinmesidir. Sonra âlimler, buna dini bakımdan olan iyi halin (salahın) ilâve edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. **İmam Şafiî**

(r.h)'ye göre, bu da gerekir. **Ebu Hanife** (r.h)'ye göre ise, dini bakımdan salah'a, bunda itibar edilmez.

Birinci görüş daha evladır ve ona birçok şey delâlet etmektedir:

a) Lügatçiler, "Rüşd, hayrı elde etmek, (bulmaktır)" demişlerdir. Dinî bakımdan müfsit olan ise, hayrı bulmuş olmaz.

b) "Rüşd" kelimesi, "ğayy" kelimesinin zıddıdır. Cenâb-ı Hak, *"Hakikat rüşd ile ğayy apaçık meydana çıkmıştır"* (Bakara, 256) buyurmuştur. Ğayy, dalâlet ve fesat manasınadır. Hak Teâlâ, *"Adem, Rabbine karşı geldi ve şaşıp kaldı (sapti)."* (Tâhâ, 121) buyurmuş, âsî olanı "ğavî" (sapan) diye ifâde etmistir. Bu, rüşdün ancak dinde sâlih (iyi) olma ile gerçekleşeceğine delâlet eder.

c) Cenâb-ı Allah, *"Firavun'un işi reşid değildi"* (Hûd, 97) demiş ve Firavun'un rüşd sâhibi olmadığını göstermiştir. Çünkü o, dinî bakımdan iyi olan şeyleri gözetmezdi. En iyisini Allah bilir.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki: Bu ihtilafın özü şudur: **İmam Şafiî** (r.h), fâsıka (günahkâra) "hacr" uygulanacağı görüşündedir, **Ebu Hanife** (r.h) ise bu görüşte değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimler, kişi reşîd olmadan bülûğa erdiğinde, kendisine malının verilemeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir: Sonra **Ebu Hanife**'ye göre, o yirmi beş yaşına varıncaya kadar malı kendisine verilmez. Bu yaşa gelince, o ne olursa olsun ona malı verilir. **Ebu Hanife** şundan dolayı bu yaşı nazar-ı itibara almıştır: Ona göre erkeğin bülûğ çağı on sekiz yaşıdır. Bu yaşa Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مُرُوهُمْ بِالصَّلَاةِ لِسَبْعٍ *"Yedi yaşına geldiklerinde çocuklara, namaz kılmalarını emredin"*[98] hadis-i şerifinden ötürü, insanın hallerinin değişmesinde (dönüm noktası) olan bu yedi yaş da, bu on sekize ilave edilince, yirmi beş yaşında insanın hallerinin değişebilme çağı tamamlanmış olur. Bu durumda da, ister rüşdü görülsün ister görülmesin malı o yetime teslim edilir. **Şafiî** (r.h) ise, rüşdü görülmediği müddetçe o kimseye kesinlikle malının verilmeyeceği görüşündedir. Bu aynı zamanda **İmam Ebu Yusuf** ile **İmam Muhammed** (r.h)'in de görüşüdür.

Ebu Bekr er-Râzi, bu âyeti **Ebu Hanife**'nin lehine delil getirerek şöyle demektedir: "Rüşd, mücmel olarak akıl manasına gelir. Allah bu lafzı nekire

98 Benzeri bir hadis için bkz: **Tirmizî,** Salât, 299 (2/259).

olarak getirip, bir miktar da olsa bir rüşdü varsa, aklı bir miktar eriyorsa, onunla yetinmiş, rüşdün diğer şartlarını aramamıştır. Binâenaleyh âyetin zâhiri, akıl bulununca, âyetteki rüşd şartının da bulunacağını gösterir. Böylece de malının ona verilebilmesi gerekir. Fakat yirmi beş yaşın altında olanlar için, âyet-i kerime ile amel olunmamıştır. Yirmi beş yaşın üstündekiler hakkında, âyetin ifâde ettiği hükme göre amel etmek gerekir."

Ebu Bekr er-Râzi'nin (**el-Cessâs**'ın) bu görüşüne şu şekilde cevap verilir: Hak Teâlâ, "Yetimleri.. deneyin" buyurmuştur. Bundan muradın, onları mallarını korumadaki faydalarla ilgili hususlarda deneme olduğunda şüphe yoktur. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"O vakit kendilerine, bir rüşd (bir akıl ve iyi hal) gördünüz mü, mallarım onlara teslim edin"* buyurmuştur. Bu emirden muradın, "Eğer siz onlarda, mallarını koruma ve faydalarını anlama hususunda bir rüşd görürseniz" şeklinde olması gerekir. Çünkü âyetten bu mâna kastedilmemiş olursa, nazım (sıra) bozulur ve âyetin parçalarının birbiriyle ilgisi kalmaz. Bu sabit olunca, âyette muteber olan şartın malın faydalarını gözetme hususundaki rüşdün mevcudiyeti olduğunu anlamış oluruz. Böylece de, **Ebu Bekr er-Râzî**'nin isidlâli düşer. Hatta bu âyet onun aleyhine bir delil olur. Çünkü o, malın faydalarını gözetmeyi, o malın yetime verilebilmesinin bir şartı saymıştır. Yirmi beş yaşından sonra da bu şart bulunmayınca, malın ona verilmesinin câiz olmaması gerekir. Kıyâs-ı celî de, bu nass (âyet) ile istidlâli kuvvetlendirir. Çünkü çocuk, malın nasıl korunacağına ve ondan nasıl istifâde edileceğine götüren bir akıldan mahrum olduğundan, malı ona verilmemiştir. Bu hal, genç ve ihtiyar kimsede de bulununca, o da bir çocuk hükmünde olmuş olur. Böylece de, "Böylesi bir insan yirmi beş yaşına geldiğinde rüşdü (aklı ve salâhı) görülmese bile, malı kendisine verilir" diyenlerin görüşlerinin bir izah yolunun olmadığı sabit olmuş olur.

BEŞİNCİ MESELE

Kişi reşid olarak bülûğa erer, sonra durumu değişir sefîh olursa, **Şafiî**'ye göre bu kimseye "hacr" konulur (tasarruf yetkisi elinden alınır); **Ebu Hanife**'ye göre ise "hacr" konulmaz. Bu mesele, "وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ اَمْوَالَكُمُ" (Nisa, 5) âyetinin tefsirinde geçmiştir. Kıyas-ı celî de buna delâlet eder. Çünkü bu âyet, kişi reşîd olmadan bülûğa erdiğinde, malının kendisine verilemeyeceğine delâlet etmektedir. O kimseye malı, ancak mal zayi olmasın, ihtiyaç duyacağı bir gün için korunmuş olarak kalsın diye verilmemiştir. Bu

durum; sonradan olan sefîhlikte de mevcuttur. Binâenaleyh ona da itibar edilmesi gerekir. Allah en iyisini bilendir.

ALTINCI MESELE

Keşşâf sahibi, âyetteki "rüşd" kelimesinin nekire olarak getirilmesinin faydasının, nazar-ı dikkate alınan şeyin, tasarruf ve ticaretteki rüşd olduğuna veyahut da tam bir rüşd hali gözetilmesin diye, bir tür rüşdün bulunup, onun izlerinin görünmesine itibar edileceğine dikkat çekmektir.

YEDİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, İbn Mes'ûd (r;a)'un, "اَحْسَسْتُمْ" "hissettiniz" manasında, kelimeyi "فَاِنْ اَحْسَتُمْ" şeklinde okuduğunu ve bir şâirin de اَحْسَنَ بِهِ فَهُنَّ اِلَيْهِ شُوسٌ "Kadınlar onu fark ettiler; ancak ona, büyüklenerek ve kibirlenerek, gözlerinin ucuyla bakıyorlar" dediğini söylemiştir. Rüşd kelimesi iki fetha ile ve iki zamme ile "رَشَدًا" ve "رُشُدًا" şekillerinde de okunmuştur.

Sonra Cenâb-ı Allah, فَادْفَعُوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ *"Mallarını onlara teslim edin"* demiştir. Bundan murat, bülûğ ve rüşde ermenin görülmesi demek olan o iki şart tahakkuk ettiğinde onlara mallarının verilmesinin gerektiğidir. Allahu Teâlâ, bu iki şartın yanı sıra, aklın kemâlini (tam olmasını) zikretmemiştir. Çünkü rüşde ermenin anlaşılması ancak akıllı olduğunu görmekle olur. Zira rüşd, akıldan daha fazla olan bir haldir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَاْكُلُوهَا اِسْرَافًا وَبِدَارًا اَنْ يَكْبَرُوا *"Büyüyecekler diye, bunları israf ile tez elden yemeyin"* buyurmuştur. Bu, "Onlar büyüyecekler diye, müsrifler ve tez elden yiyenler olarak..." veyahut da "büyüyecekler diye, israf etmeniz ve tez elden yemeniz için..." manasınadır. Yani sizler, o malları harcama hususunda ifrata varıyor ve "Biz, yetimler büyüyüp de o malları elimizden çekip almazdan önce, istediğimiz gibi onu harcarız" dersiniz.

Sonra Allahu Teâlâ, durumu yetimlere vasî (veli) olanın zengin ve fakir oluşuna göre ayırarak, وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ *"Kim zengin ise, kaçınsın (o mala tenezzül) etmesin"* buyurmuştur. **Vâhidî** (r.h): "Birisi bir şeyden kaçınıp onu bıraktığında, "عَفَّ (و) اِسْتَعَفَّ عَنِ الشَّيْءِ" denilir" demiştir. Keşşâf sahibi, "اِسْتَعَفَّ" fiili, "عَفَّ" fiilinden daha beliğdir. Sanki Cenâb-ı Hak, bunu kullanmakla daha ileri derecede bir kaçınmayı emretmiştir" demiştir.

Fakir Olan Vasî, Yetim Malından Makul Bir Tarzda Faydalanabilir

Sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَاْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ *"Kim de fakir olursa, örfe göre (ondan biraz) yesin"* buyurmuştur. Âlimler vasînin, yetimin malından

istifâde edip edemeyeceği konusunda ihtilâf etmişlerdir. Bu hususta şu görüşler vardır:

1- "Vasî, yetimin malından ihtiyacı nispetinde ve onun için yaptığı işin ücreti kadar alabilir." Bu görüşte olanlar görüşlerine birçok delil getirmişlerdir:

a) Âyetteki *"Bunları israf ile tez elden yemeyin"* cümlesi, yetimin vasîsinin ihtiyacı nispetinde o maldan yiyebileceğini ihsâs ettirmektedir.

b) Allahu Teâlâ, *"Kim zengin ise, kaçınsın, (o mala tenezzül etmesin). Kim de fakir ise, örfe göre (ondan biraz) yesin"* buyurmuştur. Binâenaleyh âyetteki "Kim zengin ise, kaçınsın, (o mala tenezzül etmesin)" cümlesinden maksat, zengin olan vasîyi kendine âit maldan nehyetmek olmayıp, aksine onu yetimin malından faydalanmaktan nehyetmedir. Durum böyle olunca, âyetteki. *"Kim de fakir ise, örfe göre (ondan biraz) yesin"* ifâdesinin, ihtiyacı nispetinde yetimin malından istifâde etmesi hususunda, vasî için bir müsaade olması gerekir.

c) Hak Teâlâ'nın, *"Muhakkak ki, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler.."* (Nisa, 10) ifâdesi, yetimin malının bazen zulüm yoluyla, bazen de zulüm olmaksızın yenildiğine bir delildir. Eğer bu böyle olmasaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın *"Muhakkak ki, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler.."* (Nisa, 10) ifâdesinin bir manası olmazdı. Bu da, muhtaç durumda olan vasinin ma'ruf ve makul bir şekilde yetimin malından yiyebileceğini gösterir.

d) Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu hususdur: Bir adam, Hz. Peygamber'e gelerek, "Himayem altında bir yetim bulunmaktadır. Onun malından yiyebilir miyim?" deyince, Hz. Peygamber, *"Bir mal yığmaksızın ve kendi malını da onun malıyla (onun malını ileri sürmeksizin) himaye etmeksizin, ma'rûf ölçüler içinde yiyebilirsin"* buyurdu. Bunun üzerine adam, "Onu dövebilir miyim?" deyince de, Hz. Peygamber, *"Çocuğunu dövdüğün şeyler yüzünden dövebilirsin"* buyurdu.

e) **Ömer İbnu'l-Hattâb** (r.a)'ın, **Ammâr, İbn Mes'ûd** ve **Osman İbn Hanîf**'e yazmış olduğu şu hususdur: "Allah'ın selâmı üzerinize olsun. İmdi bundan sonra size her gün olmak üzere bir koyun ayırdım ki, bunun yarısı **Ammâr**'ın, dörtte biri **Abdullah İbn Mesûd**'un ve dörtte biri de **Osman İbn Hanîf**'indir. İyi biliniz ki ben, hem kendimi hem de sizi Allah'ın malı karşısında yetimin malına velâyet eden kimsenin yerine ve mertebesine

koydum. Zengin olan iffetli olsun (tenezzül etmesin); fakir olan ise, maruf ölçüler içinde yesin içsin."

İbn Abbas'tan rivâyet olunduğuna göre, bir yetimin velisi **İbn Abbas**'a "Onun (yetimin) devesinin sütünden içebilir miyim?" dediğinde, İbn Abbas şöyle der: "Eğer yittiği zaman onu arıyorsan; su içme gölünü (su sızdırmasın diye) onarır sıvarsan; uyuz olduğu zaman tedavi edersen ve susadığında da ona su verirsen, nesline zarar vermeden ve sağmak konusunda aşırı gitmeksizin onun sütünden iç..."

Yine **İbn Abbas**'tan "Velînin eli, yetimlerin eliyle berâberdir; binâenaleyh vasî ma'ruf ölçüler içinde yesin içsin; ama bir sarık ya da daha ufak bir şeye gelince; onu giymesin!..." dediği rivâyet edilmiştir.

f) Vasî, sabinin (yetim çocuğun) işlerini ıslah etmeyi, ifa etmeyi tekeffül edince, zekâtı alıp onu biriktiren zekât memuruna kıyasla, yaptığı işe oranla yetimin malından yiyebilir. Zira zekât memuruna, bu zekâttan muayyen bir hisse ayrılmıştır. İşte burada da böyledir. Bu görüşün izahı budur.

2- Vasî, ihtiyacı nispetinde yetimin malından borç alabilir. Sonra eli bolluğa vardığında, aldığı borcu öder. Eğer ölür de ödeyemezse, kendisine herhangi bir şey terettüb etmez. Bu, **Sâid İbn Cübeyr, Mücâhid** ve **Ebu'l-Aliye**'nin görüşüdür. **İbn Abbas**'tan yapılan rivâyetlerin ekserisi de böyledir. İlim ehlinden bazıları, bu borcu altın, gümüş vb. temel ve ana mallara tahsis etmişlerdir. Ama hayvanların sütlerinden istifâde etmek, kölelerini istihdam etmek ve hayvanlara binmek gibi hususlara gelince, mala zarar vermediği müddetçe, vasînin bunlardan istifâde etmesi mubahtır. Bu, **Ebu'l-Aliye** ve bazılarının görüşüdür. Bunlar şöyle istidlâl etmişlerdir: "Allahu Teâlâ, *"Artık onlara mallarını teslim ettiğiniz vakit.."* buyurmuş, yetimlerin malları hakkında, o malların yetimlere verilmesine hükmetmiştir."

3- **Ebu Bekr er-Razî** şöyle demektedir: "(Hanefî) âlimlerimizin mezhebinden bildiğimiz husus şudur: Vasî, ister zengin olsun isterse fakir, ne borç alabilir, ne de doğrudan doğruya onların mallarından istifâde edebilir. **er-Razî** bu görüşü hususunda birçok âyetle istidlâl etmiştir:

a) *"Yetimlere mallarını verin. Temizi murdarla değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza (katarak) yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki büyük bir günahtır"* (Nisa, 2).

b) *"Muhakkak ki, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler, karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar. Onlar çılgın bir ateşe gireceklerdir"* (Nisa, 10).

c) *" .... bir de yetimlere karşı adâleti ayakta tutmanız..."* (Nisa, 127).

d) *"Aranızda mallarınızı haksız sebeplerle yemeyin.."* (Bakara, 188).

er-Razî sözüne devamla şöyle der: "Bu âyetler muhkem olup, vasî ister zengin ister fakir olsun, yetimin malının ona memnû ve yasak olduğunu göstermektedir. Halbuki, Cenâb-ı Hakk'ın *"Kim de fakir olursa, örfe göre (ondan biraz) yesin"* ifâdesi müteşabih bir ifâde olup, çeşitli manalara muhtemeldir. Binâenaleyh bu ifâde müteşabih olduğu için, muhkem âyetlere havâle edilmesi gerekir."

Bana göre, bu âyetler **er-Razi (el-Cessâs)**'nin benimsediği görüşün delili değillerdir. Delil olarak getirmiş olduğu, *"Yetimlere mallarını verin..."* ifâdesi "âmm" bir ifâdedir. Bizim ele aldığımız bu âyet ise hâstır. Hâs ise, âmm'dan önce gelir. Yine onun delil olarak ileri sürdüğü, *"Muhakkak ki, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler..."* (Nisa, 10) âyeti, vasînin, yetimin malından ma'ruf ölçüler içinde yemesinin, zulüm olmasının sâbit olması halinde, bu meseleyi içine alır. Münakaşa ise, zâten bu hususta dır. Bu cevap, onun delil olarak ileri sürmüş olduğu *"Aranızda mallarınızı haksız sebeplerle yemeyin..."* (Bakara, 188) deliline de bir cevaptır. Cenâb-ı Hakk'ın *"... bir de yetimlere karşı adâleti ayakta tutun"* (Nisa, 127) buyruğuna gelince bu, ancak yemenin "adâlet" ile olmamasının sabit olması durumunda münakaşa konusu olan şeye şamildir. Münakaşa ise zâten bu hususta dır. Böylece **Cessâs**'ın bu konudaki sözünün yerinde olmadığı ve bozuk olduğu ortaya çıkmış olur. Allah en iyi bilendir.

Yetime Malı Teslim Edilirken Şahit Tutun

Sonra Cenâb-ı Hak, فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ *"Artık onlara mallarını teslim ettiğiniz vakit, karşılarında şahit bulundurun"* buyurmuştur. Bil ki ümmet, vasînin, yetim bülûğa erince, malını ona teslim ettiği zaman, şu sebeplerden dolayı, evlâ ve ihtiyatlı olanın, malını ona verdiğine dair şahit tutması olduğu hususunda ittifak etmişlerdir:

a) Yetimin aleyhine, malını aldığı hususunda bir delil ve şahit bulununca, kendisine ait olmayan şeyin kendisine ait olduğunu iddia etmekten son derece uzak olur.

b) Yetim, yalan bir iddiaya yöneldiğinde, vasî, malını ona verdiği hususunda ikâme etmiş olduğu delilini getirir.

c) Şahit bulundurma hususu, vasînin emânete riâyet eden tertemiz, dürüst olduğunu ortaya koyar. Bunun bir benzeri de, Hz. Peygamber'in مَنْ وَجَدَ لُقَطَةً فَلْيُشْهِدْ ذَوَيْ عَدْلٍ وَلَا يَكْتُمْ وَلَا يُغَيِّبْ *"Kim bir yitik bulursa, âdil iki şahit bulundursun; onu sakın inkâr etmesin, saklamasın"*[99] şeklindeki hadisidir. O, kişinin emânet ehli olduğunu göstermesi ve kendisinden töhmeti gidermesi için, şahitler bulundurmasını emretmiştir. Böylece zikretmiş olduğumuz icmâ ve aklî deliller ile, ihtiyatlı olanın şahit getirmek olduğu sabit olmuş olur. Âlimler, yetim bülûğa, erdikten sonra o yetime malını verdiğini iddia etmesi durumunda, vasînin bu sözünün tasdik edilip edilmeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Vasînin, "Yetim küçük iken ona harcamada bulundum" demesinin tasdik edilip edilmeyeceği de ihtilaflıdır. **İmam-ı Mâlik** ve **İmam-ı Şafiî** "Bu söz tasdik edilmez" demişlerdir. **Ebu Hanife** ve arkadaşları ise; "Vasînin bu sözü doğru kabul edilir" demişlerdir. **Şafiî,** bu âyetle istidlâl etmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın *"Karşılarında şahit bulundurun"* ifâdesi, bir emirdir. Emrin zahiri ise, vücub ifâde etmektedir.

Vasî - Yetim Münasebetlerinde İmamların Anlayışları

Şafiî şöyle demektedir: "Yetimin malına velâyet ve gözcülük eden kimse, yetim cihetinden mutemet, emin kimse değildir. Bu kimse, ancak şeriat cihetinden emin kabul edilmiştir." **Ebu Bekr er-Razi** ise, bu görüşü akılsızca tenkit etmiş ve şöyle demiştir: "Eğer onun söylemiş olduğu şey tasdik edilmemenin sebebi ve illeti olsaydı, o zaman, kâdînin (hakimin) yetime "sana verdim..." dediğinde tasdik edilmemesi gerekirdi; çünkü yetim cihetinden onun da mutemet olmaması gerekir. Yine ona, babası için, çocuğu bülûğa erdikten sonra. "Malını sana verdim" demesi halinde tasdik edilmeyeceğini söylemesi gerekir; çünkü çocuk onu da mutemet yapmamıştır. Yine **Şafiî**'ye, yetimler bülûğa erdikten sonra vasîler birbirlerini tasdik ederek, yetimin malının telef olduğunu söylediklerinde, "vasîlere malı tazmin etmelerinin gerektiğini söylemesi gerekir, Çünkü o vasî, yetim kendisini mutemet yapmaksızın onun malını alıkoymuştur" demiştir.

er-Razi'ye (el-Cessâs'a) şöyle denilir: "Senin bu sözün, gerçekten fıkhî mânalardan çok uzaktır. **Şafiî**'nin görüşünü, getirmiş olduğun kâdî meselesiyle nakzetmen, akıldan uzak bir iştir. Zira kâdî hakimdir, hüküm verendir; binâenaleyh, hükmünün geçerli olabilmesi için töhmetten beri olması gerekir. Eğer böyle olmasaydı, kâdînin, aleyhine hükmetmiş olduğu

99 **Ebu Davud,** Lukata, 9 (2/136); **İbn Mace,** Lukata, 2 (2/837)

herkes, o kâdînin yalan söylediğini, haktan meylettiğini veya birilerine yaranmaya çalıştığını ileri sürebilirdi. Bu durumda da kâdî, başka bir kâdîya muhtaç olurdu, böylece de teselsül gerekirdi. Böyle bir mananın, yetimin vasisi için söz konusu olmadığı herkesin malumudur.

Verdiğin baba misaline gelince, şu iki sebepten dolayı aradaki fark açık ve zahirdir:

1- Babanın şefkat ve merhameti, yabancı birinin şefkatinden daha tam ve mükemmeldir. Baba hakkındaki töhmetin azlığından, yabancı birisi hakkında da töhmetin az olması gerekmez.

2- Yetimler bülûğa erdikten sonra vasîlerin, malın zayi olduğu hususunda birbirlerini teyit etmeleri durumuna gelince, biz deriz ki: Eğer veli, kusurundan dolayı malın yok olduğunu ikrar ederse, bu durumda (haliyle) malı tazmin etmesi gerekir. Ama o malın kendi kusuru olmaksızın helâk olduğunu bildirirse, bu durumda sözünün kabul olunması gerekir. Aksi halde bu, insanların vasiyeti kabul etmelerine mani olur. Böylece de, son derece mühim olan bu iş hususunda büyük bir eksiklik ve halel meydana gelmiş olur.

Ama, bülûğa erdikten sonra yetimin malını kendisine verdiği hususunda şahit tutmasına gelince, işte bu durum böyle bir kötü neticeye müncer olmaz, sebebiyet vermez. Binâenaleyh, iki durum arasındaki fark ortaya çıkmış olur. Şu husus da böyle bir farkın mevcudiyetini kuvvetlendirmektedir: Allahu Teâlâ, bu âyetten önce, yetimde, vasî hakkında bir töhmeti gerektiren şeye delâlet eden hususu da zikretmiştir ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Büyüyecekler diye bunları israf ile tez elden yemeyin"* buyruğudur. İşte bu ifâde, âdetin, velîlerin yetim ve çocuklara zulme meyletme şeklinde cereyan ettiğine delâlet etmektedir. Bu durumda âyet, yetim velisi hakkında töhmeti gerektiren şeylerin bulunduğuna delâlet etmektedir.

Vasî, Yetime Malını Teslim Ettiğinde Şahit Çağırır

Bundan sonra Cenâb-ı Hak, *"Artık onlara mallarını teslim ettiğiniz vakit, karşılarında şahit bulundurun"* buyurmuştur. Bu da, bundan maksadın, çocuk tarafını gözetmek olduğunu hissettirir. Zira, malı yetime verme iddiâsı ancak şahit huzurunda mümkün olunca, bu durum o kimsenin zulmüne, cimriliğine, hasisliğine ve malı noksan olarak vermesine mani olur. Durum böyle olunca, Hak Teâlâ'nın *"Şahit bulundurun"* emrinin, zâhiren

vücûb ifâde ettiği gibi, aynı şekilde karine ve durumların da vücûbu gerektirdiğini anlamış oluruz.

Sonra bu **Razî (el-Cessas)** şöyle demektedir: "Vasînin bu konuda, şahitsiz olarak kabul edileceğine, vasinin, hak ettiği zamanda onu yetime teslim edinceye kadar o malı korumakla ve emanet biçiminde o malı elinde tutmakla emrolunmuş olduğu hususunda bütün Âlimlerin ittifak etmiş olmaları da delâlet etmektedir. Binâenaleyh bu mesele, bırakılmış olan emanetler veya yapılmış ortaklıklar mesabesindedir. İşte bundan dolayı, emaneti geri verenin, bunu vermesinin tasdik edilip doğrulanması gibi, o vasînin sözünün de tasdik edilmesi gerekir." Bu durumda **el-Cessas**'a şöyle denilir: "Bu meseleyle bırakılan emanetler meselesi arasındaki farkı, **Şafiî** (r.h) zikretmişti. Senin bu farka yaptığın itirazın yanlış olduğu daha önce geçmişti. Hem senin âdet ve tutumun, tasavvur etmiş olduğun yanlış kıyastan dolayı, Allah'ın kitabına iltifat etmemektir; böyle bir anlayış, senin hakkında müsellem ve kabul edilmiş bir hal olsa da bu hususta sana katılmak gerekmez. Muvaffakiyet ancak Allah'tandır.

Esmâ-i Hüsna'dan el-Hasîb'in Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيبًا *"Hesap sorucu olarak Allah yeter"* buyurmuştur. **İbnü'l-Enbârî** ve **el-Ezherî** şöyle demektedirler: "Âyetteki "hasîb" lâfzının "muhâsib" manasına gelmesi muhtemel olduğu gibi, kâfi (yeter) manasına olması da muhtemeldir. Arapların, bir insana tehdit için "حَسِبَهُ اللّٰهُ" demeleri birinciye misaldir ki bunun manası, "Allah o kimseyi, işlediği zulümden ötürü muhâsebe eder" şeklindedir. Bizim, buradaki "hasîb" kelimesinin, "muhâsib" manasına olduğunu söylememizin bir benzeri de, "اَلشَّرِيبُ" kelimesinin, "اَلْمُشَارِبُ" (içme arkadaşı) manasına geldiğini söylememizdir. Arapların "حَسِيبُكَ اللّٰهُ" yani "Allah sana yeter" şeklindeki sözleri de ikincinin misalidir;

Bil ki bu ifâde, yetimlere velayet eden kimseler için bir tehdit ve yetimin malı hususunda helâl olmayan şeylere niyetlenmesinler veya yapmasınlar ve malı yetime verinceye kadar, emaneti tam olarak yerine getirsinler diye, Allahu Teâlâ'nın işin zâhirine olduğu gibi batınına da vakıf oldunu bildirme manasına gelir. "Hasîb" kelimesini ister "muhasîb", ister "kâfi" (yeter) manasına alalım, bu incelik mevcuttur. Bil ki, كَفٰى بِاللّٰهِ *"Allah yeter"*; كَفٰى بِرَبِّكَ *"Rabbin yeter"* âyetlerindeki bâ harf-i cerri, Kur'ân'ın her

yerinde zâiddir.[100] **Vâhidî** de **Zeccâc**'ın bu görüşte olduğunu nakletmiştir. Âyetteki "hasîben" kelimesi hal olarak mansubdur, yani "Allah, muhasîb olarak kâfi olarak yeter" demektir.

Dördüncü Hüküm: Miras Payları

لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا ﴿٧﴾

"Ana ve baba ile yakın akrabaların bıraktıklarından erkeklere ve yine ana ve baba ile yakın akrabaların bıraktıklarından kadınlara, -azından da, çoğundan da- farz kılınmış birer nasip olarak, hisseler vardır" (Nisâ, 7).

Bil ki bu sûrede bahsedilen hükümlerin dördüncü çeşidi, miras ve ferâizle ilgilidir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Miras Hakkındaki Âyetlerin Nüzûl Sebebi**

İbn Abbas (r.a), âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında şöyle demiştir: "**Evs İbn Sâbit el-Ensârî,** geriye üç kız ve bir hanım bırakarak ölmüştü. Vasîleri olan amcaoğullarından **Süveyd** ve **Arfece** isminde iki adam gelip, **Evs**'in malına el koymuşlardı. Bunun üzerine **Evs**'in hanımı Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelip, durumu ona arz ederek, vasî olan bu iki kişinin, ne kendisine ne de kızlarına hiçbir mal vermediklerini söylemişti. Hz. Peygamber (s.a.s) de ona, *"Haydi evine git, ben Allah'ın senin bu işin hususunda ne buyuracağına bakayım"* demişti. İşte bunun üzerine Hz. Peygamber'e bu âyet nâzil oldu ve erkeklerin de, kadınların da mirastan payları olduğunu bildirdi. Fakat Hak Teâlâ, bu âyette payların ne kadar olduğunu beyan etmedi. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) o iki vasîye haber göndererek, *"Evs'in malından hiçbir şeye dokunmayınız"* dedi. Daha sonra Allahu Teâlâ'nın, *"Allah size,*

100 Zaid demekten maksat: "Bu harf olmasa da mananın aslı mevcuttur" demektir. Yoksa bu kelimenin tamamen manasız, fazladan olduğu manasına gelmez. Nitekim, zaid denilen kelimelerin tâlî derecedeki manaları, diğer âlimlerce de kabul edilir. Bunların mutlaka ihtiva ettikleri belagat incelikleri vardır. Onun içindir ki bazı bilginler "zaid" yerine "tezyin gayesiyle getirilmiştir" demeyi tercih ederler. Yanlış anlaşılmaya yol açabileceği düşüncesiyle bazı âlimler de Kur'ân-ı Kerim'deki herhangi bir kelime hakkında "zaid" demeyi mahzurlu sayarlar (Ç).

evlâtlarınız hakkında (...) emreder" (Nisa, 11-12) âyetleri nâzil oldu ve böylece kocanın ve kadının hisselerinin miktarı belirtildi. Bunun üzerine Allah'ın Resûlü, o iki vasîye Evs'in hanımına mirastan sekizde bir hisse verip kızların hisselerini ellerinde tutmalarını emretti. Daha sonra da Hz. Peygamber (s.a.s) onlara, kızların hisselerini de kızlara vermelerini bildirdi. O iki vasî de, onların hisselerini kendilerine verdi." İşte âyetin sebeb-i nüzulû ile ilgili söz bundan ibarettir.

***İKİNCİ MESELE:* Miras Ahkâmına Alıştırmada Tedric**

Cahiliyye insanları, kadınlara ve çocuklara miras vermezler ve "Mızraklarıyla vuruşmayan, yurdunu müdafaa edemeyen ve ganimet elde edemeyen kimseler vâris olamazlar" derlerdi. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, vâris olmanın erkeklere has olmayıp, erkeklerle kadınlar arasında ortak bir husus olduğunu beyân buyurmuş, bu âyette sadece bu kadarını zikredip, bundan sonra tafsilatını bildirmiştir. Câhiliyye insanının, çocukları ve kadınları değil de, yetişkin erkekleri vâris sayma şeklinde bir örfleri olduğu için, Cenâb-ı Hakk'ın, onları tedricen bu örflerinden, başka bir şeye geçirmesi imkânsız değildir. Çünkü örf ve âdetlerden vazgeçmek, insan tabiatına ağır ve güç gelir. Binâenaleyh, bu geçirme bir defâda olursa, bunun güçlüğü kalpte artar. Ama bu tedricen olursa, kolaylaşır. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ, hükmü önce mücmel olarak (kısaca) zikretmiş, peşinden tafsilatını getirmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Zevi'l-erham Kısmından Olan Akrabanın Mirastaki Durumu**

Ebu Bekr er-Râzî, bu âyeti, zevi'l-erham'ın[101] da vâris olacağına delil getirerek şöyle demiştir: "Çünkü halalar, teyzeler, dayılar ve kızların çocukları akrabalardandır. Binâenaleyh bunların da *"Ana ve baba ile yakın akrabaların bıraktıklarından erkeklere ve yine ana ve baba ile yakın akrabaların bıraktıklarından kadınlara, -azından da, çoğundan da- farz kılınmış birer nasip olarak, hisseler vardır"* âyetinin hükmüne dâhil olmaları gerekir. Bu konuda söylenecek son söz şudur: Bahsedilen "hisse"nin miktarı bu âyette belirtilmemiştir. Fakat biz, bunların da herhangi bir hisseye

101 Zevi'l-Erhâm: Mirastan belli bir sehmi olmayan ve mirası asabeden olmak sıfatıyla da alamayan, hala, dayı, teyze gibi diğer akrabalardır (Ç).

müstahak olduklarını bu âyetle ispat ediyoruz. Bunların hisselerinin miktarını ise, diğer delillerden çıkartıyoruz."

Âlimlerimiz (Şafiîler), **Ebu Bekr er-Rizi el-Cessâs**'ın bu görüşüne, şu iki şekilde cevap vermişlerdir:

1- Allahu Teâlâ, âyetin sonunda; *"Farz kılınmış birer nasîp olarak"* buyurmuştur ki bu, "takdir edilmiş, belirlenmiş bir hisse..." demektir. Zevi'l-erhâm'ın, belirlenmiş bir hisseleri olmadığı icma ile sabittir. Binâenaleyh bu yakın akrabaların, âyetin hükmüne dahil olmadıkları sâbit olmuş olur.

2- Bu âyet, yakın akrabalara âittir. Binâenaleyh siz niçin zevi'l-erham'ın, yakın akrabalardan olduğunu söylüyorsunuz? Sözün özü şudur: Âyetteki *"Yakın akrabalardan"* murat, ya başka her bir şeyden daha yakın olanlardır, yahut da her şeyden daha yakın olanlardır. Birincisi batıldır. Çünkü bu, insanların pek çoğunun, âyetin hükmüne dahil olmasını gerektirir. Çünkü her insanın, başkasına, ya yakın veya uzak bir sebepten ötürü neseb birliği (hısımlığı) vardır ki, uzak sebep, Hz. Adem'in soyundan olmaktır. Binâenaleyh insanın, ölen kimseye, çocuğundan daha yakın olması gerekir ki bu durumda, bütün insanların bu âyetin hükmüne girmeleri gerekir. Bu ise batıldır.

Bu ihtimal batıl olunca, nassı (âyet-i kerimeyi) ikinci ihtimâle hamletmek gerekir ki, bu ikinci ihtimal, âyetteki en yakın akrabadan muradın ölen kimseye, insanların en yakın olanının olmasıdır. Bu da ancak, ebeveyn ile ölenin çocuklarıdır. Böylece bu nassın muhtevasına zevi'l-erhâm'ın giremeyeceği sabit olmuş olur. Âyetteki "en yakın akraba" ifâdesini ebeveyn manasına hamledersek, "burada tekrar yapılmış olduğu söylenmiş olur" şeklinde bir şey de söylenemez. Zira biz, "en yakın akraba" tabirinin altında iki türü bulunan bir cins olduğunu söylüyoruz. Bu iki tür ise, ebeveyn ile çocuklardır. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, önce ebeveyni, daha sonra da en yakın akrabayı zikretmiş olduğu sabit olmuş olur. Buna göre de mâna, O'nun, önce türü sonra da cinsi zikretmesi şeklinde olur. Böylece de herhangi bir tekrarın yapılmış olması gerekmez.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "نَصِيبًا" "nasib, hisse" lâfzının mansûb olması hususunda şu görüşler beyân edilmiştir:

a) Bu kelime, "ihtisas"tan dolayı mansûbdur. Yani "Ben farz kılınmış, kat'î ve vâcip olan bir payı kastediyorum" demektir.

b) Bu kelimenin, mef'ûl-ü mutlak olmaktan dolayı nasb edilmiş olması da câizdir. Çünkü "نَصِيبًا" (nasip, hisse, pay) kelimesi mastar manasında bir isimdir. Buna göre sanki "قَسْمًا وَاجِبًا" (vacip bir taksimat olarak..) denilmek istenmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, فَرِيضَةً مِنَ اللهِ *"Allah'tan birer farizadır"* (Nisa, 11) yani, "farz kılınmış bir paydır" âyeti gibidir.

BEŞİNCİ MESELE: **Farz ve Vacip Tabirlerinin Manası**

"Farz" kelimesinin asıl manası, (ağaç üzerindeki) çentiktir. Bundan dolayı, yayın tam ortasındaki çentiğe de "farz" denir. Fal okları üzerindeki çentiklere de "farz" denir. Bunun kendisini başkalarından ayıran bir alâmeti vardır. Su taksim kabındaki işaretlere de "فُرْضَةٌ" denilir. Bu işaretler sayesinde, her hak sahibi, su hakkının miktarını bilir. İşte, "farz" kelimesinin Arapçadaki asıl manası budur. **Ebu Hanife**'nin talebeleri "farz" kelimesini, vacip oluşu kat'î delil ile bilinen şeye; "vacip" kelimesini de, vacip oluşu zannî delil ile bilinen şeye tahsis ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü farz, kesmek ve çentik atmaktan ibarettir. Vacip ise, düşmekten ibarettir. Meselâ güneş düştüğünde (battığında) "وَجَبَتِ الشَّمْسُ"; yine duvar yıkıldığında "وَجَبَ الْحَائِطُ" ve bir şeyin düşüşü duyulduğunda "سَمِعْتُ وَجْبَةً" (Bir düşme duydum) denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Yanları üstü düşüp (öldükleri) vakit..."* (Hacc, 36) buyurmuştur. Binâenaleyh "farz" kelimesinin, kesmek ve çentik atmaktan, "vücûb"un ise sükûttan (düşmekten) ibaret olduğu ortaya çıkmaktadır. Çentik atmanın ve kesmenin tesiri, düşmenin tesirinden şüphesiz daha kuvvetli ve daha ileridir. İşte bu sebeple, **Ebu Hanife**'nin talebeleri "farz" kelimesini, vacip oluşu kat'î delil ile bilinen; "vacip" kelimesini ise vücûbiyyeti zannî delil ile bilinen şeye tahsis etmişlerdir.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki: Hanefilerin yaptıkları bu izah, kendilerinin aleyhine olmak üzere, âyetin zevi'l-erhamı mirasçı kılmak, icmâ-ı ümmet ile, kat'î delille bilinen şeylerden değildir. Binâenaleyh zevi'l-erhamı mirasçı kılmak farz olmaz. Halbuki âyet, ancak farz kılınmış mirası içine alır. Binâenaleyh bu âyetin zevi'l-erhâmı içine almadığına kesinkes hükmetmek gerekir. Allah en iyi bilendir.

وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا ﴿٨﴾

"Miras taksim olunurken, akraba, yetimler ve yoksullar hazır bulunursa, kendilerini ondan (bir şey vererek) rızıklandırın ve onlara güzel sözler söyleyin." (Nisa, 8).

Âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Taksim Sırasında Orada Bulunan Akrabalara da Bir şeyler Verin**

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ *"Miras taksim olunurken, hazır bulunursa"* ifâdesinde, bu taksimatın ne olduğunun izahı bulunmamaktadır. İşte bu sebepten dolayı müfessirler bu âyet hakkında pek çok görüş beyân etmişlerdir:

Birinci görüş: Allahu Teâlâ bundan önceki âyette, mirastaki payları hususunda kadınların da erkekler gibi olduğunu zikredip, akraba arasından varis olan ve olmayanlar ile, taksimat zamanında orada hazır bulunup da varis olmayan kimseleri ve bu kimseler mirastan tamamen mahrum edildiklerinde, bu durumun onlara ağır geleceğini bildirince, hiç şüphesiz güzel bir edep ve güzel bir muamele gerçekleşsin diye, taksimat esnasında bu kimselere de bir şeyler verilmesini emretmiştir. Sonra, bu görüşü ileri sürenler de kendi aralarında ihtilâf etmişlerdir. Meselâ bunlardan bazıları bu verme işinin vacip olduğunu ileri sürerlerken, bazıları da bunun mendup olduğunu söylemişlerdir.

Akrabaya Bir Şeyler Vermenin Vacip Olduğunu Söyleyenler

Vacip olduğuna taraftar olanlar da birçok şekilde ihtilâf etmişlerdir:

a) Onlardan bir kısmı şöyle demektedir: "Mirasa konan kimsenin, eğer bülûğa ermiş ise, vereceği kimseyi memnun edecek kadar orada hazır bulunanlara bir şeyler vermesi gerekir. Eğer bu kimse bülûğa ermemiş ise, onun velisinin o maldan orada hazır bulunanlara bir şeyler vermesi vacip olur." Bazıları da şöyle demişlerdir: "Eğer mirasa konan kimse bülûğa ermişse, o maldan bir şeyler vermesi ona vaciptir. Bülûğa ermemiş ise, velisinin,

onlara özür beyân ederek şöyle demesi gerekir: "Ben bu malın sahibi değilim. Bu mal, kendilerine terettüb eden şeyleri akledemeyecek kadar küçük olan şu aciz kimselerindir. Bülûğa erdiklerinde onlar sizin haklarınızı bilirler..." işte âyette bahsi geçen "güzel söz" ifâdesinden murat budur.

b) **Hasan el-Basri** ve **en-Nehaî** şöyle demektedirler: "Bu birazcık verme işi, eşyânın taksimatıyla ilgili bir hususdur. Ama arazi, köle, vb. şeylerin taksimatına gelince, mirasa konan kimse, meselâ onlara, "Varın gidin; Allah hakkınızda hayırlar ihsan etsin" demesi gibi, güzel sözler söyler."

c) Âlimler şöyle demişlerdir: "Verilmesi vacip olan miktar, az bir şeydir. Bunun miktarının tayin edilmediği icma ile sabittir."

d) Bu verme işinin vacip olmasının kabul edilmesi halinde, bu âyet mensûh olur. **Atâ**'nın rivâyetine göre **İbn Abbas** şöyle demektedir: "Bu âyet, miras âyetiyle mensûhtur." Bu, **Saîd İbnu'l-Müseyyeb** ve **Dahhâk**'ın da görüşüdür. **İkrime**'nin rivâyetine göreyse **İbn Abbas,** âyetin mensûh değil muhkem olduğunu söylemiştir ki, bu da, **Ebu Musa el-Eş'ârî, İbrahim en-Nehai, Şa'bi, Zührî, Mücâhid, Hasan el-Basrî** ve **Said İbn Cübeyr**'in görüşüdür. Bu zâtlar, taksimat esnasında orada bulunan kimselere miras malından bir şeyler verilmesi taraftarıdırlar. Rivâyet olunduğuna göre, **Hz. Aişe** hayatta iken, **Abdullah İbn Abdurrahman İbn Ebi Bekr es-Sıddîk,** babasının mirasını taksim etti ve orada bulunan hiç kimseyi miras dışı bırakmaksızın herkese bir şeyler verdi, sonra da bu âyeti okudu. İşte bütün bunların hepsi, bu hükmün vacip olduğunu söyleyenlerin görüşünün tafsilatıdır.

Bir Şeyler Vermenin Mendup Olduğunu Söyleyenler

Bazıları da bu hükmün farz ve vacip olmadığını, mendup ve müstehap olarak sübût bulduğunu söylemişlerdir. Bu mendûp oluş da ancak, mirasa konan kimselerin bülûğa ermeleri halinde tahakkuk eder. Onlar bâliğ olmamışlarsa, güzel söz söylemeden başka bir hüküm söz konusu değildir. İşte bu görüş, cumhur-u fukahanın benimsediği görüştür. Bunlar şu şekilde istidlâl etmişlerdir: "Eğer bu kimseler için muayyen bir hak olmuş olsaydı, diğer haklarda olduğu gibi, muhakkak ki Cenâb-ı Hak, bu payın miktarını beyan ederdi. Böyle bir beyanda bulunmadığına göre, biz bu hükmün vacip olmadığını anlamış oluruz. Bir de şayet bu hüküm vacip olmuş olsaydı, fakir ve yoksul kimseler, bunun miktarının ne kadar olduğu hususunda aşırı özen gösterecekleri için, bu miktarın ne kadar olduğunun

anlatılıp nakledilmesini gerektiren sebepler de o kadar çok olmuş olurdu. Böyle olunca da, muhakkak ki bu, tevatür yoluyla nakledilmiş olurdu. Durum böyle olmayınca, biz bu hükmün vacip olmadığını anlamış oluyoruz.

Bu Taksimattan Maksat Vasiyyettir

İkinci görüş: Âyette bahsedilen taksimattan murat, vasiyettir. Akrabadan varis olmayan kimseler ile, yetimler ve yoksul kimseler orada hazır bulunduklarında, Allahu Teâlâ, ölen kimsenin onlar için bir pay ayırmasını ve bununla beraber, onlara o zaman güzel söz de söylemesini emretmiştir. Böylece bu durum, o kimselere o anda ve gelecekte bir neşe ve sevincin gelmesine vesile olmuştur.

Birinci görüş daha uygundur. Çünkü, mirastan bahsedilmiş, ama vasiyet mevzu-bahis olmamıştır. Bu görüşün daha uygun olduğunun söylenmesi de mümkündür. Çünkü önce geçen âyet, vasiyet hakkındadır.

Üçüncü görüş: Bu âyette geçen, أُولُوا الْقُرْبٰى *"akraba"* kelimesinden maksat, varis olan kimseler; وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينُ *"Yetimler ve yoksullar"* kelimesinden maksat ise, varis olmayan kimselerdir.

Cenâb-ı Hak daha sonra, فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا *"Kendilerini ondan (bir şey vererek) rızıklandırın ve onlara güzel sözler söyleyin"* buyurmuştur. Buna göre O'nun *"Kendilerini rızıklandırın"* buyruğu, varis olan akrabalar ile; *"...ve onlara güzel sözler söyleyin"* buyruğu ise, varis olmayan yetim ve yoksul kimselerle ilgilidir. Bu görüş, **Sâid İbn Cübeyr**'den nakledilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın "فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ" emrindeki "مِنْهُ" zamiri, ebeveyn ve en yakın akrabanın miras olarak bıraktığı şeylere râcidir." **Vâhidî** ise bu zamirin, mirasa ait olduğunu söylemektedir. Bu izaha göreyse zamir, âyette geçen "اَلْقِسْمَةُ" (taksimat) kelimesinin lâfzına, manasına râci olmuş olur. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ اَخِيهِ "Nihayet onu kardeşinin kabından çıkardı" (Yusuf, 76) ifâdesi gibidir. Âyette geçmekte olan "اَلصُّوَاعُ" (su tası) kelimesi müzekker bir kelimedir. "اِسْتَخْرَجَهَا" ifadesindeki "هَا" zamiri, bu kelimeye râci olamaz. Ancak ne var ki, "اَلصُّوَاعُ" kelimesi ile "اَلْمَشْرَبَةُ" (maşrapa, su içme kabı) manası kastedilmiştir. Böylece de müennes zamir lâfza değil, manaya râci olmuş olur. Bu izaha göre, âyette geçen "اَلْقِسْمَةُ" (taksimat) lafzı ile, "اَلْمَقْسُومُ" (taksim edilen şey) manası kastedilmiştir. Çünkü rızık, taksimatın bizzât kendisinden değil, ancak taksim edilen şeylerden olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak âyet-i kerimede yetimleri yoksullardan önce zikretmiştir. Çünkü yetimlerin acziyeti daha fazla ve ihtiyaçları daha çoktur. Bu sebeple sadakaları onlara vermek, ecir ve sevap bakımından daha faziletli ve üstün olmuş olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

En uygun olan, âyette geçen *"güzel sözler"* ifâdesinden muradın, verdiği hediyeye sözlü bir başa kakma ve eziyetin eklenmemesi olduğunun söylenmesidir. Veyahut da bundan muradın, (verdiği kimselere) daha fazlasını va'detmek; bir şey vermediği kimselere ise, özür beyân etmesidir...

وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ﴿٩﴾

"Arkalarında aciz ve küçük evlâtlar bıraktıkları takdirde onlara karşı endişe edenler, saygı ile korksunlar, Allah'tan sakınsınlar, sözü dosdoğru söylesinler" (Nisa, 9).

Âyette birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Peşlerinden Zayıf ve Güçsüz Zürriyet Bırakacak Olanlar**

Cenâb-ı Hakk'ın, bir şart cümlesi olan *"Arkalarında aciz ve küçük evlâtlar bıraktıkları takdirde onlara karşı endişe edenler"* ifâdesi, O'nun الَّذِينَ *"o kimseler ki.."* sözünün sılası ve sıfatıdır. Buna göre mâna, "Nitelikleri, aciz ve küçük evlâtlar bırakmaları halinde onlar hakkında endişe etmek olan kimseler, korksunlar..." şeklinde olur. Haklarında korku duyulan kimseler ise burada zikredilmemiştir. Müfessirlerin bu hususta ki görüşlerini ilerde zikredeceğiz.

İKİNCİ MESELE

Muhakkak ki, Cenâb-ı Hakk'ın, وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ *"Arkalarında aciz ve küçük evlâtlar bıraktıkları takdirde onlara karşı endişe edenler.."* ifâdesi, aciz ve küçük kimseler için daima ihtiyatlı olmayı gerektirir. Müfessirlerin bu hususta ki görüşleri de şunlardır:

Birinci görüş: Bu, hasta olan kimsenin yanında oturup da, ona şöyle diyen kimselere bir hitaptır: "Senin evlâtların, yarın âhirette Allah'tan sana gelecek herhangi bir şeyi (ukûbeti) defedemezler. O halde gel malını, falanca falanca kimselere vasiyet et." Bu kimseler, malından vereselerine hiçbir şey kalmayıncaya kadar, ölmek üzere olan o kimseye, kendisine varis olmayan kimselere vasiyette bulunmasını devamlı olarak telkin ederler. İşte bu sebeple onlara şöyle denilir: "Evlâtlarınızın, malsız olarak aciziyet ve açlık içinde kalmalarını arzulamadığınız gibi, Allah'tan korkunuz da, hastayı, aciz ve zayıf olan çocuklarını onun malından mahrum etmeye sevk etmeyin.." Sözün neticesi şudur: "Sen, böyle bir şeyin sana yapılmasına razı olmazsın. Binâenaleyh, Müslüman kardeşine de böyle bir şeyin yapılmasına razı olma!.." **Enes,** (r.a)'ten Hz. Peygamber (s.a.s)'in: لَا يُؤْمِنُ الْعَبْدُ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ *"Kul, kendisi için arzuladığı şeyi, kardeşi için de sevip arzulamadıkça gerçek mü'min olamaz"*[102] dediği rivâyet edilmiştir.

İkinci görüş: Hubeyb İbn Ebî Sâbit şöyle demektedir: "Miksem'e bu âyet hakkında sordum da, o da şöyle dedi: "Burada bahsedilen, ölmek üzere olan ve akrabası olmayan kimseler lehine mal vasiyet etmek isteyen kimsedir. "İşte bunun üzerine yanındakiler ölmek üzere olan kimse vasiyet etmeyi arzu etmekle beraber, ona "Allah'tan kork, malını çocuklarına bırak!." derler. Birinci görüşe göre âyet, ölmek üzere olanın yanında bulunan kimseleri, o şahsı vasiyet etmeye teşvik etmekten sakındırma anlamına hamledilmiştir. İkinci görüşe göreyse âyet, orada bulunan kimseleri vasiyete mani olmaktan nehyetme anlamına alınmıştır. Birinci görüş daha uygundur. Zira Cenâb-ı Hakk'ın, "Arkalarında aciz ve küçük evlâtlar bıraktıkları takdirde onlar hakkında endişe edenler.." buyruğu, birinci tefsire daha müsait ve ona daha yakındır.

Üçüncü görüş: Bu âyetin, ölmek üzere olan kimselere bir hitap olması ve maksadının ise, kendisine varis olan kimselerin, ölmek üzere olan kimsenin ölümünden sonra aç-susuz kalmamaları için çokça vasiyet etmekten nehyetmek olması da muhtemeldir. Sonra bu âyet, şayet vasiyet üçte bir oranında takdir edilmezden önce nâzil olmuşsa, bundan maksat, geriye kalan malın vasiyete boğulmamasıdır. Eğer bu âyet, vasiyetin üçte bir azami nispetinde takdir edilmesinden sonra nazil olmuş ise, o zaman bundan maksat, yine üçte bir nispetinde vasiyet edilmesi, hatta çocukları hakkında endişe duyarsa daha azını vasiyet etmesi olur. Pek çok sahabeden, işte bu sebepten dolayı, üçte birden azı vasiyet ettikleri rivâyet

102 **Buharî,** İmân, 7; **Müslim,** İmân, 71 (1/67).

edilmiştir. Onlar şöyle diyorlardı: Beşte bir, dörtte birden; dörtte bir, üçte birden daha azdır. **Sa'd**'dan gelen haber de bunu göstermektedir ki bu da Hz. Peygamber'in şu hadisidir: اَلثُّلُثُ وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ لَاَنْ تَدَعَ وَرَثَتَكَ اَغْنِيَاءَ خَيْرٌ لَكَ مِنْ اَنْ تَدَعَهُمْ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ *"(Vasiyet) üçte birdir. Üçte bir de çoktur. Sana varis olanları zengin olarak bırakman, Onları insanlara el-avuç açacak şekilde fakir ve muhtaç olarak bırakmandan daha hayırlıdır."*[103]

Dördüncü görüş: Bu, yetimin velilerine bir emirdir. Buna göre, Cenâb-ı Hak sanki şöyle demek istemiştir: "Ölümünden sonra çocukları için endişelenen kimse, himayesinde olan ve başkasının çocuğu olan âciz ve yetim kimselerin malını zayi etmekten korksun..." Bu izaha göre, âyetten maksat, Hak Subhânehu ve Teâlâ'nın insanları mallarını muhafaza etmeye teşvik etmesi ve o kimsenin, kendisini malını korumaya adamasını istemesidir. Bu hususta ihtiyatlı olmak, geriye çocuklar ve mal bırakması halinde, başkalarının, çocuklarına ve onlara bırakmış olduğu mallara iyi davranmalarını istemesi gibidir. **Kâdî,** bu mananın yetimler hakkında varid olan âyetlerden daha önce ve sonra geçen âyetlerden anlaşılan mânaya daha uygun olduğunu söylemiştir. Böylece Cenâb-ı Hak, insanları yetimlerin malını korumaya davet ederken, son olarak onların dikkatlerini kendilerine ölümünden sonra hallerini düşündüğü zürriyetlerinin durumunu düşünmeye yöneltmektedir. Hiç şüphesiz bu, bu gayenin yerine getirilmesindeki sebep ve illetlerin en güçlülerindendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşaf sahibi şöyle demektedir: " Âyetteki "ضِعَافًا" kelimesi, "ضُعَفَاءَ" ve "سُكَارٰى" ve "سَكَارٰى" (sarhoşlar) kelimesi gibi "ضَعَافٰى" ve "ضُعَافٰى" şeklinde okunmuştur." **Vâhidî, Hamza**'nın bu kelimeyi, her iki kelimede de, imâle ile okuduğunu söylemiştir. Daha sonra "ضِعَافًا" kelimesinin imâle ile okunmasının sebebini açıklarken şöyle der: "فِعَالٌ" vezninde olan ve "غِلَابٌ، ضِعَافٌ" ve "خِبَابٌ" kelimelerinde olduğu gibi, başında kesreli istila harflerinden birisi bulunan kelimede imâle yerinde ve güzel olur. Bu böyledir, çünkü okuyuş esnasında dil istila harfiyle yükselir, sonra kesre ile iner. Binâenaleyh, ses aynı tonda çıksın diye, kesreden sonra tefhim (kalın okuyarak) dilin yükseltilmemesi müstehap olur. "خَافُوا" kelimesinde yapılan imâle de güzeldir. Zira sen böylece, "خِفْتَ" ifâdesindeki kesreyi talep etmiş olursun.

Cenâb-ı Hak daha sonra, فَلْيَتَّقُوا اللّٰهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا *"Allah'tan sakınsınlar, sözü dosdoğru söylesinler"* buyurmuştur. Bu cümleler önceki ifâdelerin

103 **Buhârî,** Vesâya, 2.

bir takriri gibidir. Buna göre Cenâb-ı Hak, sanki şöyle demek istemiştir: "Daha önce geçen şeyler hususunda Allah'tan korkun. Bu hususta ihtiyatlı olan onlar başkalarını bir işe, bir fiile sevk etmek istediklerinde, onların sözü dosdoğru söylemeleridir." "اَلْقَوْلُ السَّدِيدُ"den maksat, sözün âdil ve doğru olanıdır.

Keşşâf sahibi şöyle demektedir: "Vasîlerin kavl-i sedîdi, yetimlere eziyet etmemek ve kendi çocuklarıyla müsamaha ve hoşgörü ile konuştukları gibi, onlarla da aynen öyle konuşmalarıdır; onlara hitap ettikleri zaman, "Evladım, oğlum" demeleridir. Yanında oturanların, hastaya karşı güzel sözleri ise şudur: "Eğer vasiyet etmek istiyorsan, vasiyetinde aşırı gitme, çoluk çocuğunu mağdur etme..." Bu tıpkı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in **Sa'd**'a söylediği söz gibidir. Varislerin, miras taksimatı sırasında orada bulunan ve varis olmayan kimselere karşı güzel sözleri ise, onlara nazik söz söylemeleri ve onlara ikram ve izzette bulunmalarıdır.

إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا ۖ وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ﴿١٠﴾

"Muhakkak ki, yetimlerin mallarını haksız (ve haram) olarak yiyenler karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar. Onlar çılgın bir ateşe gireceklerdir" (Nisa, 10).

Yetim Malı Yemek, Ateş Yemek Gibidir

Bil ki, Allahu Teâlâ haksız olarak yetim malını yeme konusundaki tehdit ve vaîdini te'kid etmiştir. Bu âyetlerde, böyle yapan kimseye karşı yapılmış olan tehditler peş peşe sıralanmıştır. Meseli bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Temizi murdarla değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza (katarak) yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki büyük bir günahtır"* (Nisa, 2); *"Arkalarında âciz ve küçük evlâtlar bıraktıkları takdirde, onlara karşı endişe edenler.."* (Nisa, 9) âyetleridir. Bundan sonra Cenâb-ı Hak, bu âyeti yetimlerin mallarını yiyen kimseleri tehdit için, müstakil olarak zikretmiştir ki, bütün bunlar, Allah'ın yetimlere olan rahmetidir. Çünkü yetimler, son derece aciz ve güçsüz olduklarından ötürü, Allah tarafından bu denli yardım ve ikrama müstahak olmuşlardır. Bu tehdit, Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin

genişliğine ve afvı ile fazlının çokluğuna ne kadar fazla delâlet etmektedir. Zira yetimler, güçsüzlükte had noktaya ulaşınca, Allah'ın onlara inâyeti de had noktaya varmıştır.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet, yetim malının bazen haksız yere olmaksızın yenilebileceğine delâlet etmektedir. Eğer böyle olmasaydı, âyetin "zulüm (haksız olarak)" ifâdesi ile tahsis edilmesinin bir manası olmazdı. Bu ise, daha önce de söylediğimiz gibi, muhtaç olan veli ve vasîlerin ma'ruf bir şekilde yetimin malından yiyebilmeleridir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا *"karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar"* buyruğu ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Bu ifâde, zâhiri (hakiki) manasına göre alınır. **Süddî** şöyle demiştir: "Bir insan, yetimin malını haksız olarak yediği zaman; kıyamet günü ağzından, kulaklarından ve gözlerinden cehennem ateşinin alevleri çıktığı halde diriltilir. Onu gören herkes, onun yetim malı yediğini anlar." **Ebu Sa'îd el-Hudrî** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: لَيْلَةَ أُسْرِيَ بِي رَأَيْتُ قَوْمًا لَهُمْ مَشَافِرُ كَمَشَافِرِ الْإِبِلِ وَقَدْ وُكِّلَ بِهِمْ مَنْ يَأْخُذُ بِمَشَافِرِهِمْ ثُمَّ يَجْعَلُ فِي أَفْوَاهِهِمْ صَخْرًا مِنَ النَّارِ يَخْرُجُ مِنْ أَسَافِلِهِمْ فَقُلْتُ يَا جِبْرِيلُ مَنْ هَؤُلَاءِ فَقَالَ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا *"Miraca götürüldüğüm gece, dudakları deve dudakları gibi olan bir grup insan gördüm. Onlar için, dudaklarından tutan, sonra da ağızlarına ateşten bir kaya koyan kimseler vazifelendirilmişti. Bu kayalar, onların altlarından çıkıyordu. Bunun üzerine, 'Ey Cebrâil, bunlar kimler?' dediğimde, O: 'Bunlar, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyen kimselerdir' dedi."*

İkinci görüş: Bu, mecâzi bir ifâdedir. Bundan murat şudur: Yetim malı yemek, cehenneme götürmesi ve cehennemi gerektirmesi bakımından sanki ateşi yeme gibidir. Bazen birbirinin mülazımı (gereği) olan iki şeyden birinin ismi, diğerine verilebilir. Bu tıpkı, Allahu Teâlâ'nın, *"Kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür"* (Şûrâ, 40) âyetinde olduğu gibidir. **Kâdî,** bu görüşün, birinciden daha evla olduğunu söylemiştir. Zira âyetteki, *"Muhakkak ki yetimlerin mallarını haksız (ve haram) olarak yiyenler, karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar"* ifâdesinde, bunların her birine işâret vardır. Binâenaleyh bunu zikredilen mecâzi manaya hamletmek daha evladır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Âyetteki Te'kîd Üslûbu**

Birisi şöyle diyebilir: "Yeme, ancak karna olur. O halde, âyette, *"karınlarına"* denilmesinin faydası nedir?" Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Bu, Allahu Teâlâ'nın, *"Onlar ağızları ile, kalplerinde olmayan şeyleri söylüyorlardı"* (Âl-i İmran, 167) âyetinde olduğu gibidir. Halbuki söz, ancak ağızla söylenir. Yine Cenâb-ı Allah, *"Fakat sinelerin içindeki kalpler kör olur"* (Hacc, 48) buyurmuştur. Halbuki kalp, zâten sinede olur. Yine Cenâb-ı Hak, *"İki kanadıyla uçan hiçbir kuş yok ki..."* (En'âm, 38) buyurmuştur. Halbuki uçma, zâten kanat ile olur. Bütün bunlardan maksat te'kid ve kuvvetlice ifâde etmedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, âyette her ne kadar yemeyi zikretmiş ise de, bundan maksat her türlü yiyip bitirme ve harcamadır. Zira yetimin zararı, malının yenilmesi veya başka bir yolla bitirilmesi ile değişmez. Cenâb-ı Hak, âyette sadece yemeyi zikretmiş ve bununla, şu sebeplerden ötürü her türlü bitirme yollarını kastetmiştir.

a) O zamanlar, yetimlerin malları genel olarak etleri yenilen ve sütleri içilen hayvanlardı. Binâenaleyh âyet, onların âdetine göre ifâde edilmiştir.

b) Malını, ister hayır ister şer olsun, her türlü yönde israf eden kimseler hakkında, "O, malını yedi" denilmesi âdettir.

c) Yeme, yapılan işlerde gözetilen en büyük gayedir.

BEŞİNCİ MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Âyet, ister Müslüman olsun ister olmasın, bu işi yapan herkesin, tehdit edildiğini gösterir. Zira Hak Teâlâ'nın, *"Muhakkak ki yetimlerin mallarını haksız (ve haram) olarak yiyenler..."* sözü, herkese şamil olan umûmî bir ifâdedir. Bu da, ilâhî tehdidin kesin olduğuna delâlet etmektedir. Âyette, *"Onlar çılgın bir ateşe gireceklerdir"* buyruğu, onların tevbesiz olarak ölmeleri halinde, kesin olarak bu çılgın ateşe gireceklerini gösterir. Bunun cevabını, Bakara Sûresi'nde enine boyuna zikretmiştik. Sonra biz, "Bu ilâhî tehdidin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kâfirler, zulmedenlerin taa kendileridir"* (Bakara, 254) âyetinden dolayı, kâfırlere mahsus olduğu niçin söylenemesin?" diyoruz.

Sonra Mu'tezile şöyle der: "Bu tehdide, yetimin malından az bir şey yemenin dâhil olması câiz değildir. Çünkü ilâhi tehdit, bu yeme ile birlikte tevbenin olmaması şartına bağlanmıştır. Halbuki bu günahtan daha büyük olacak bir taat yoktur. Durum böyle olunca, bu tehdide dahil olduğu

kesin söylenen kimsenin, kendisinin büyük bir günah işleyip, buna tevbe etmeyen kimse olması gerekir. Bu sebeple hiç şüphesiz, yetimin malından ne kadar yenilirse, ona çok denileceğinin araştırılması gerekir. Buna göre **Ebu Ali el-Cübbaî** bu miktarın beş dirhem olduğunu söylemiştir. Zira bu miktar, zekâtı vermeyen kimseler hakkındaki "kenz âyeti" (Tevbe, 34-36) âyetlerinde kendisine ilahî tehdidin terettüp ettiği miktardır." **Kâdî**'nin zikrettiği görüşün tamamı işte budur.

Kâdî'ye şöyle denilebilir: "Sen şu iki sebepten dolayı âyetin umûmî ifâdesinin zâhirine muhalefette bulundun:

a) Buraya tevbe etmeme şartını ilâve ettin.

b) Yine sen buraya, bu kimsenin büluğa ermemesi kaydını ekledin. Bu ilâveler câiz olunca, bizim bu konuya affetmeme şartını ilâve etmemiz niye câiz olmasın?" Bu konuda söylenebilecek en son söz şudur: Biz, affın bulunduğuna delâlet eden bir delil bulamadık.. Ancak, ne var ki bunu da şu iki yönden cevaplayabiliriz:

1- Biz, affın delillerinin bulunmadığını kabul etmiyoruz; bilâkis Bakara Sûresi'nde de açıkladığımız gibi, bu deliller pek çoktur.

2- Farz edelim ki siz bu delilleri bulamadınız. Fakat delilleri bulamamak, onların olmadığı hususunda kesinlik ifâde etmez, bilâkis, bulunma ihtimali söz konusu olur. O takdirde de bu âyete tutunma, kesinlik ve katiyyet ifâde etme dâiresinden çıkar. Allah en iyi bilendir.

ALTINCI MESELE

Allahu Teâlâ, zekâtını vermeyenler hakkında, bedenlerinin dağlanacağı tehdidini zikrederek, *"O gün bunlar, üzerlerinde (yakılacak) cehennem ateşinin içinde kızdırılacak da o kimselerin alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak"* (Tevbe, 35) buyurmuştur. Allahu Teâlâ, yetim malını yiyen kimse için de, karnının ateşle doldurulacağı tehdidinde bulunmuştur. Şüphe yok ki bu tehdit daha şiddetlidir. Bunun sebebi şudur: Zekât mevzuunda, fakir kimse nisap miktarı mala mâlik değildir. Aksine mâlik ve zengin olanın, malından belli bir miktara o fakiri mâlik kılması gerekmektedir. Yetimin malını yeme meselesine gelince, yetim bu mala sahip ve mâliktir. Bundan dolayı velinin, yetime malını vermemesi daha çirkin bir fiildir. Binâenaleyh bu hususstaki tehdit, daha şiddetli olmuştur. Bir de fakir bazen büyük olur ve bu sebeple de mal kazanabilir. Yetim ise, küçüklüğü ve güçsüzlüğünden dolayı âcizdir. Bundan dolayı yetimin malını telef edip bitirme hususundaki vaîd daha şiddetli olmuştur.

Sonra Hak Teâlâ, وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا *"Onlar çılgın bir ateşe gireceklerdir"* buyurmuştur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım'ın râvisi **Ebu Bekr** ile **İbn Âmir**, âyeti meçhul sîgasında, yâ harfinin zammesi ile "وَسَيُصْلَوْنَ" şeklinde okumuşlardır ki bu: "Onlar, cehenneme girdirileceklerdir" manasındadır. Diğer kıraat imamları ise yâ harfinin fethasıyla okumuşlardır. **Ebu Zeyd**, bu kelimenin صَلِيَ الرَّجُلُ النَّارَ – يَصْلَاهَا – صَلِيَ وَصَلَاءً – "Adam ateşe girdi, giriyor, girmek" وَهُوَ صَالِ النَّارِ "O, ateşe giricidir"; قَوْمٌ صَالُونَ وَصَلَاءً "Giren kavim" şeklinde kullanıldığını söylemiştir. Hak Teâlâ da اِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ *"Cehenneme girecek olan kimse müstesna"* (Sâffât, 163); اَوْلٰى بِهَا صِلِيًّا *"Ona girip (yanmaya) daha layık olanlar"* (Meryem, 70) ve جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا *"Cehenneme onlar girecekler"* (Sâd, 56) buyurmuştur. **Ferrâ** şöyle demiştir: "اَلصَّلٰى" yakacağın ismidir. Buna "اَلصِّلَاءُ" da denir. Bu kelimeyi sâd harfinin kesresi ile okuduğunda "اَلصِّلَاءُ" şeklinde uzâtırsın; fetha ile okuduğunda ise uzâtmadan "اَلصَّلٰى" şeklinde okursun. Fiildeki yâ harfini zamme ile okuyanlar, onu Arapların; اَصْلَاهُ اللّٰهُ حَرَّ النَّارِ اِصْلَاءً "Allah onu, ateşin sıcağına iyice soktu" tabirinden almışlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا *"Biz onu ateşe sokacağız"* (Nisa, 30) ve سَاُصْلِيهِ سَقَرَ *"Onu cehenneme sokacağım"* (Müddessir, 26) buyurmuştur. **Keşşâf sahibi**, bu fiilin, yâ harfinin zammesi ile ve lâm'ı şeddesiz okuyarak, "سَيُصْلَوْنَ" şeklinde ve yine yâ'nın zammesi, lâm'ın şeddesi ile "سَيُصَلَّوْنَ" şeklinde okunduğunu söylemiştir.

İKİNCİ MESELE

"اَلسَّعِيرُ" yanan ateş demektir. Nitekim bu mânada, سَعَرْتُ النَّارَ اَسْعَرُهَا سَعْرًا "Ateşi yaktım, onu iyice tutuşturdum", فَهِيَ مَسْعُورَةٌ وَسَعِيرٌ "O iyice tutuşmuştur ve iyice yanandır" denilir. "اَلسَّعِيرُ" kelimesi "مَسْعُورَةٌ" kelimesinden dönmedir. Nitekim "كَفٌّ خَضِيبٌ" "kınalı el tabiri de "كَفٌّ مَخْضُوبَةٌ" ifâdesinden dönmedir. Cenâb-ı Hak, bu kelimeyi "سَعِيرًا" şeklinde nekire olarak getirmiştir. Zira bundan murat, şiddetinin derecesini Allah'tan başka hiç kimsenin bilmediği bir ateş olduğunu göstermektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Rivâyet olunduğuna göre bu âyet nâzil olunca, ifâde ettiği hüküm insanlara ağır geldi ve bundan dolayı Müslümanlar yetimlerle birlikte yaşamaktan tamamen uzaklaştılar. Bu durum yetimlere zor geldi. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hakk'ın. *"Şâyet kendileriyle bir arada yaşarsanız, onlar sizin kardeşinizdir:.."* (Bakara, 220) âyeti nâzil oldu. Bazı cahiller, bu âyetin

o âyetle mensûh olduğunu söylemişlerdir ki bu, gerçekten uzak bir görüştür. Çünkü bu âyet, insanları yetimlere zulmetmekten men etme konusundadır. Binâenaleyh bu mensûh olamaz. Aksine bundan maksat, yetimlerin mallarını (kendi mallarına katmak) eğer zulüm yoluyla olur ise, bunun en büyük günahlardan biri olduğunu bildirmektir. Nitekim bu âyette de böyledir. Eğer bu katma işi, terbiye etme ve iyilikte bulunma yoluyla olursa, bu da en büyük iyiliklerden biri olmuş olur. Nitekim bu hususta, *"Şâyet kendileriyle bir arada yaşarsanız, onlar sizin kardeşinizdir..."* (Bakara, 220) âyetinde ifâde edilmiştir. Allah en iyi bilendir.

Varislerin Miras Payları

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِيٓ أَوْلَٰدِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ ٱلْأُنثَيَيْنِ ۚ فَإِن كُنَّ نِسَآءً فَوْقَ ٱثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ ۖ وَإِن كَانَتْ وَٰحِدَةً فَلَهَا ٱلنِّصْفُ ۚ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا ٱلسُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِن كَانَ لَهُۥ وَلَدٌ ۚ فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُۥ وَلَدٌ وَوَرِثَهُۥٓ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ ٱلثُّلُثُ ۚ فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ مِنۢ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِى بِهَآ أَوْ دَيْنٍ ۗ ءَابَآؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ ۚ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا ۚ فَرِيضَةً مِّنَ ٱللَّهِ ۗ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿١١﴾

"Allah size, evlâtlarınız hakkında tavsiye eder ki: Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır. Fakat onlar, ikiden fazla kadınlar ise, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır. (Dişi evlât) tek ise, o zaman bunun yarısı onundur. (Ölenin) ana-babası varsa, ana ve babadan her birine terikenin altıda biri (verilir). Çocuğu bulunmayıp da kendisine ana ve babası mirasçı olduysa, (malın) üçte biri anasınındır. (Erkek, dişi) kardeşleri varsa, o vakit altıda biri anasınındır. (Fakat bütün bunlar, ölenin) yapacağı, vasiyetten veya borçtan sonradır. Siz, babalarınızdan ve oğullarınızdan hangisinin, size faydaca daha yakın olduğunu bilmezsiniz. (Bunlar), Allah'tan birer farîzadır. Şüphesiz ki Allah hakkıyla bilicidir, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir" (Nisa, 11).

Cahiliyye Döneminde Miras

Bu âyetle ilgili birçok mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki cahiliyye halkı, şu iki şey sebebiyle birbirlerine varis oluyorlardı:

a) Neseb,

b) Muâhede, sözleşme...

Neseb cihetinden birbirlerine varis olmalarına gelince onlar, ne küçük çocuklara, ne de kadınlara miras vermiyorlardı. Onlar ancak, at üzerinde savaşan ve ganimet elde eden erkek akrabaları mirasa mâlik kılıyorlardı. Sözleşme cihetinden birbirlerine varis olmalarına gelince, bu da şu iki şekilde tahakkuk ediyordu:

1- Anlaşma: Cahiliyyede bir kimse, bir başkasına "Kanım, kanın; canım, senin canın.. Sen bana, ben de sana varis olurum... Sen beni kollarsın, ben de seni.." derdi. Onlar bu şekilde bir akit yaptıklarında, onlardan hangisi diğerinden önce ölürse, sağ kalan için, ölünün malından daha önce şart koşulmuş olan şey tahakkuk ederdi..

2- Evlat edinme... Araplardan herhangi bir kimse, başkasının oğlunu evlât ediniyordu. Böylece bu çocuk babasına değil de, o kimseye nisbet ediliyor ve o kimseye varis oluyordu. Bu evlât edinme de anlaşma çeşitlerinden birisiydi.

Hak Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i peygamber olarak gönderince O, ilk başlarda Arapları cahiliyyedeki adetleri üzere bırakarak, onlara dokunmadı. Âlimlerden şöyle diyenler de vardır: Aksine, Cenâb-ı Hak onları bu âdetleri üzere bıraktı da, *"Her biri için baba ve ananın, yakın hısımların terikelerinden de varisler yaptık"* (Nisa, 33) buyurdu ki, bundan maksat da neseb cihetinden birbirlerine varis olmalarıdır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"(Akd ile) yeminlerinizin bağladığı kimselere de hisselerini verin"* (Nisa. 33) buyurmuştur ki, bundan murat da, anlaşma sebebiyle birbirlerine varis olmalarıdır. Birinci görüşte olanlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Akd ile) yeminlerinizin bağladığı kimselere de hisselerini verin"* (Nisa, 33) tabirinden muradın, maldan hisse, pay olmadığını, aksine bundan muradın "onlara yardım, nasihat ve güzel muameleye dair hisselerini, paylarını verin" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Cahiliyye dönemindeki Arapların birbirlerine varis olma sebeplerinin izahı işte budur.

İslâm'da Veraset Sebepleri

İslâm'daki, insanların birbirlerine varis olma sebeplerine gelince: Biz, İslam'ın ilk yıllarında, anlaşma ve evlât edinme yoluyla insanların birbirlerine varis olma yolunu benimsediğini zikretmiştik.. Ayrıca buna şu iki hususu da ilave etmiştik:

a) Hicret. Buna göre hicret eden kimse, her ne kadar (neseb cihetinden) yabancı olsa dahi, diğer muhacir ile çok sıkı münasebet ve ilişki içine girdiği için ona varis oluyor, akrabası olsa dahi, muhacirden başkası ona varis olamıyordu.

b) Kardeşlik (muâhât..) Hz. Peygamber (s,a.s), ashâbdan her iki kişi arasında bir kardeşlik tesis etmişti. Böylece bu da, onların birbirlerine varis olmalarına sebep teşkil etmişti. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Hısımlar, Allah'ın kitabınca birbirine daha yakındırlar ..."* (Enfâl 75) âyetiyle, bütün bu varis olma sebeplerini neshetmiştir. İslâm dininin üzerine bina edildiği veraset sebepleri ise, üçtür: a) Neseb, b) Nikâh, c) Velâ...

İKİNCİ MESELE

Atâ şunu rivâyet etmiştir: **"Sa'd İbn Rebî** şehit edildi ve geriye iki kızını, hanımını ve kardeşini bıraktı. Kardeşi malın tamamını alınca, **Sa'd**'ın hanımı Hz. Peygamber'e gelerek, "Ya Resûlallah, şu iki kız **Sa'd**'ın kızlarıdır. **Sa'd** şehit edildi; kızların amcası ise, onların mallarını aldı" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Dön, umulur ki Allah bu hususta hükmedecektir"* dedi. Bir müddet sonra kadın geldi ve ağlamaya başladı. İşte böylece bu âyet-i kerime nâzil oldu. Bunun üzerine de Allah'ın Resulü, o iki kızın amcasını çağırdı ve *"Sa'd'ın iki kızına üçte iki, annelerine ise sekizde bir mal ver, geriye kalan ise senindir"* buyurdu. İşte İslâm'da taksim edilen ilk miras budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyetin kendinden önceki âyetlerle münasebeti konusunda şu iki açıklama yapılmıştır:

1- Allahu Teâlâ yetimlerin malları hakkındaki hükmünü ve bu hususta velilere terettüp eden mükellefiyetleri beyân edince, bu yetimin veraset yoluyla mala nasıl mâlik ve sahip olacağını da beyân buyurmuştur. Bu ise ancak, miras hükümlerinin tamamının izah edilmesiyle mümkün olmuştur.

2- Allahu Teâlâ miras hükümlerini, *"Ana ve baba ile yakın akrabaların bıraktıklarından erkeklere farz kılınmış bir nasip, hisse vardır"* (Nisa, 7)

ifâdesinde kısaca beyân edince, bu mücmel ifâdenin peşinden de şu tafsilata yer vererek, *"Allah size, evlâtlarınız hakkında tavsiye eder ki:..."* (Nisa, 11) buyurmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Kaffâl şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın, "يُوصِيكُمُ اللهُ فِى اَوْلَادِكُمْ" buyruğu şu demektir: "Allahu Teâlâ size, ölümünüzden sonra, sizi evlâtlarınızın haklarını tastamam yerine getirmeye vesile olan bir söz söylüyor..." Buradaki "اَلْإِيصَاءُ" (tavsiye etmek) kelimesinin aslı, ulaştırmak anlamındadır. Bir kimse bir şeye ulaştığı zaman, "وَصَى - يَصِى"; yine bir kimse bir kimseyi bir şeye ulaştırdığında, "اَوْصٰى - يُوصِى" denilir. Meselâ, "اَوْصَانِى" denildiğinde bunun manası "O, beni kendisini bilmem gereken şeyi bilmeye ve anlamaya iletti, götürdü" şeklinde olur. "وَصَّى" kelimesi de böyledir; ancak ne var ki, mubalağa ifâde etmek için kullanılır." **Zeccâc,** buradaki يُصِيكُمْ "size tavsiye eder.." cümlesinin manasının, "Allah size farz kılıyor" şeklinde olduğunu; zira Cenâb-ı Hakk'ın yapmış olduğu tavsiyenin farz anlamına geleceğini; bunun delilinin ise, *"(Kısas ve zina gibi şeylerden dolayı meşru) bir hak olmadıkça, Allah'ın haram ettiği cana kıymayın. İşte Allah size, aklınızı başınıza alasınız diye bunları emretti"* (En'âm, 151) buyruğu olduğunu; bunun ise bize farz olduğunda herhangi bir şüphe bulunmadığını söylemiştir.

Buna göre şâyet, "Arapçada, اُوصِيكَ لِكَذَا "Seni şu şeye tavsiye ediyorum" şeklinde bir kullanış yoktur. O halde nasıl olup da Cenâb-ı Hak burada, "يُوصِيكُمُ اللهُ فِى اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ" buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki:

Vasiyet, bir söz olunca, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, *"Allah size tavsiye eder.."* ifâdesinden sonra müste'nef bir haber zikretmiş ve لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, وَعَدَ اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَاَجْرًا عَظِيمًا *"İmân edip de iyi amelde bulunan o kimselere Allah hem mağfiret, hem büyük mükafat va'detmiştir"* (Fetih, 29) âyetidir. Yani, "Allah şöyle demiştir: "Onlar için bir mağfiret vardır..." demektir. Çünkü vaad, söylemek anlamına gelir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Çocukların Miras Payları**

Bil ki, Allahu Teâlâ önce çocukların mirastaki payını zikretmiştir. Allah, insanın çocuğuna olan ilgi ve alakası, beşerî ilgi ve alakaların. en kuvvetlisi olduğu için, böyle yapmıştır. İşte bu sebepten dolayı Hz. Peygamber

(s.a.s), فَاطِمَةُ بِضْعَةٌ مِنِّي *"Fatıma benden bir parçadır"* buyurmuştur. İşte bu sebeple Allahu Teâlâ çocukların mirastaki paylarını önce zikretmiştir.

Bil ki, çocukların bir yalnız başlarına bulunma durumları, bir de ebeveynleriyle birlikte bulunma durumları söz konusudur. Yalnız başlarına bulunma durumları üçtür. Bu böyledir, zira ölen kimse, geride ya hem erkek hem dişi; ya sadece dişi, veyahut da sadece erkek evlât bırakır.

Erkek ve Kız Evladın Beraber Bulunma Hali

Birinci kısım: Ölen kimsenin geride, hem erkek hem de dişi evlât bırakması halidir. Allahu Teâlâ bu hususdaki hükmünü, hiç şüphesiz *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* cümlesiyle beyan buyurmuştur. Bil ki bu ifâde, pek çok hükmü ortaya koymaktadır:

a) Ölen kimse, geride bir erkek ve bir kız çocuğu bıraktığı zaman, erkeğin mirastaki payı 2 (iki), dişininki ise 1 (bir)'dir.

b) Varis olacak kimseler, üç (3) ve daha fazla sayıdaki erkek ile üç (3) ve daha fazla sayıdaki dişi ise, her erkeğin hissesi iki, her dişinin hissesi ise birdir.

c) Çocuklarla beraber, ana-baba ve zevceler gibi başka varisler de bulunursa, bunlar kendi hisselerini alırlar, paylar alındıktan sonra geriye kalan mal, erkeğin payı 2 (iki) olmak üzere, evlâtlar arasında taksim edilir. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* âyetinin bu pek çok hükmü ifâde ettiği sabit olmuş olur.

Yalnız Kız Evlâtların Bulunması Durumu

İkinci kısım: Ölen kimsenin geride sadece dişi evlât bırakması hali.. Allah Teâlâ dişi evlâdın, ikiden fazla olması halinde, hisselerinin üçte iki olduğunu; tek olması halinde ise; bu hissenin yarım olduğunu beyân buyurmuştur. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, iki kızın hükmünü, sarih bir ifâde ile beyân buyurmamıştır. Âlimler, iki kızın paylarının ne olacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. **İbn Abbas**'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Üç kız ve daha fazlasının hissesi, üçte ikidir. İki kızın hissesi ise, yarıdır." **İbn Abbas,** bu hükmüne Cenâb-ı Hakk'ın şu buyruğunu delil getirmiştir: *"Fakat onlar, ikiden fazla dişiler ise, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır"* (Nisa, 11). Arapçada "اِنْ" kelimesi, şart koşmayı ifâde etmektedir. Bu da, üçte iki hissenin alınabilmesinin, dişilerin sayısının üç ve daha fazla

olması sayısına bağlandığını gösterir ki, bu da iki kıza üçte iki pay verilmesine manidir." Buna birkaç bakımdan cevap verilebilir:

Birinci şekil: Bu söz, **İbn Abbas**'ın aleyhinedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"(Dişi evlât) tek ise, o zaman bunun yarısı onundur"* (Nisa, 11) buyurmuş, yarım hissenin tahakkukunu, dişi evladın bir olması şartına bağlamıştır. Bu ise, iki dişi için, pay olarak yarım hissenin tahakkuk etmesini engeller. Binâenaleyh, bu sözün doğru olması halinde bu, **İbn Abbas**'ın görüşünü iptâl eder.

İkinci şekil: Biz, "اِنْ" kelimesinin vasıf, nitelik yok olduğunda hükmün yokluğuna delâlet ettiğini kabul etmiyoruz. Bunun böyle olduğuna şu da delâlet eder: Eğer durum böyle olsaydı, bu iki âyet arasında bir tenakuzun bulunması gerekirdi. Zira "icmâ", iki kızın hissesinin ya yarım, veyahut da üçte iki olduğuna delâlet etmektedir. "اِنْ" kelimesinin şart koşmayı ifâde ettiğini kabul etmemiz halinde, bu iki hükmün de yanlış olduğunu söylemek gerekir. Böylece, bu kelimenin şart manasını ifâde ettiği şeklinde hüküm vermenin yanlış ve bâtıl bir neticeye götürdüğü sabit olmuş olur. Binâenaleyh, böyle bir hüküm asılsız olmuş olur. Bir de Cenâb-ı Hak, *"... ve eğer bir yazıcı da bulamadınızsa, o vakit (borçludan) alınmış rehinler (yeter)..."* (Bakara, 283) ve *"Eğer kâfirlerin size fenalık yapacağından endişe ederseniz, namazdan kısaltmanızda size bir vebâl yoktur"* (Nisa, 101) buyurmuştur. Halbuki bu kelimenin, bu âyetlerde şart koşma manasını ifâde etmesi imkânsızdır.

Üçüncü şekil: Âyette, bir takdim ve tehir söz konusudur. Kelâmın takdiri ise şöyledir: فَاِنْ كُنَّ نِسَاءً اِثْنَتَيْنِ فَمَا فَوْقَهُمَا فَلَهُنَّ الثُّلُثَانِ "Eğer dişiler iki ve daha fazla olurlarsa, onlar için (mirastan) üçte iki pay vardır." İşte, **İbn Abbas**'ın deliline karşı vereceğimiz cevap budur. Ümmetin diğer âlimleri ise, iki dişinin hissesinin üçte iki olduğunda ittifak ederek şöyle demişlerdir: "Biz bu hükmün böyle olduğunu, birçok şeyden ötürü anlıyoruz:

1- **Ebu Müslim el-Esfehanî** şöyle demektedir: "Biz bunu Hak Teâlâ'nın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyruğundan anlamaktayız. Bu böyledir zira, bir kimse ölse ve geride bir oğul ve bir kız bıraksa, bu durumda, Cenâb-ı Hakk'ın "Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır" hükmünden dolayı, oğulun mirastaki hissesinin üçte iki olması gerekir. Erkeğin payı iki dişinin payı olduğuna ve burada erkeğin payının üçte iki olduğuna göre hiç şüphe yok ki, iki dişinin mirastaki payının da üçte iki olması gerekir."

2- **Ebu Bekr er-Razi** şöyle demektedir: "Bir kimse ölür, geride de bir oğul ve bir kız bırakırsa, bu durumda kızın mirastaki hissesi, Hak Teâlâ'nın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyruğunun delâletiyle üçte birdir. Bir kızın hissesi, bir erkekle beraber bulunduğunda üçte bir olduğuna göre, bu kızın mirastaki payının başka bir dişiyle beraber üçte bir olması daha evlâ olur. Çünkü erkek, dişiden daha güçlüdür.

3- Cenâb-ı Hakk'ın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* Âyeti, iki dişinin mirastaki payının, bir dişinin mirastaki payından daha fazla olduğunu ifâde etmektetir. Aksi halde, erkeğin payının bir dişinin payı kadar olması gerekir ki, bu da âyetin hilâfına bir durumdur. İki dişinin payının, bir dişinin payından daha fazla olduğu sabit olunca, biz deriz ki, bunun da üçte iki olması gerekir. Çünkü arada herhangi bir fark bulunduğunu söyleyen yoktur.

4- Biz, bu âyetin nüzul sebebinde, Hz. Peygamber (s.a.s)'in **Sa'd İbn Rebî**'in iki kızına, üçte iki verdiğini zikretmiştik. Bu da, bizim söylediğimiz görüşe delâlet etmektedir.

5- Allahu Teâlâ bu âyette, bir kız ile üç ve üçün üzerinde olan kızların mirastaki paylarını beyân buyurmuş, iki kıza dair hükmü ise beyân etmemiştir. Yine Allahu Teâlâ, kız kardeşlerin mirastaki paylarının ne olduğunu belirtmek için de, *"Eğer evladı (ve babası) olmayan bir erkek ölür, onun (ana baba bir veya sadece baba bir) bir tek kız kardeşi kalırsa, terekesinin yarısı onundur.(...) Eğer kız kardeş iki ise, oğlan kardeşinin bıraktığının üçte ikisini alırlar"* (Nisa, 176) buyurmuştur. Burada Cenab-ı Hak, bir ve iki kız kardeşin mirastaki hükmünü belirtmiş, ikiden fazla kız kardeşin mirastaki hükmünü zikretmemiştir. Böylece bu iki âyetten her biri, bir yönden mücmel, bir yönden de mübeyyen olmuş olur. Buna göre biz deriz ki, iki kız kardeşin hissesi üçte iki olunca, iki kız evladın hissesinin bu olması daha uygundur. Çünkü bu iki kız evlât, ölen kimseye iki kız kardeşten daha yakındır. Üç ve üçten fazla kızların hissesi üçte ikiden fazla olmadığına göre, üç ve üçten fazla kız kardeşlerin mirastaki paylarının da bundan fazla olmaması gerekir. Zira kız evladı, ölen kimseye daha yakın olunca, daha zayıfı daha güçlü olana üstün kabul etmek imkânsız olur. Bu konuda zikredilmiş görüşlerin tamamı işte budur. Bunlardan ilk

üçü, âyetten istinbât edilmiş, dördüncüsü sünnetten, beşincisi ise "kıyas-ı celî[104]'den alınmıştır.

Varislerin Yalnız Erkek Evlâtlar Olması Durumu

Üçüncü kısım: Ölen kimsenin, geride sadece erkek evlât bırakması hali. Buna göre biz deriz ki, tek bir oğul mirasta yalnız başına bulunduğunda, malın tamamını alır. Bunun izahı pek çok bakımdandır:

1- Cenâb-ı Hakk'ın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyruğunun delâleti itibariyle. Zira bu ifâde, erkeğin mirastaki payının, iki dişinin mirastaki payı miktarı olduğuna delâlet etmektedir. Daha sonra Cenâb-ı Hak kızlar hakkında da, *"(Dişi evlât) tek ise, o zaman bunun yarısı onundur"* buyurmuştur. Böylece bu iki âyetin toplamından, mirasta yalnız başına kalan bir oğulun hissesinin malın tamamı olması neticesi ortaya çıkar.

2- Biz bunun böyle olduğunu sünnetten de anlıyoruz. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَا اَبْقَتِ السِّهَامُ فَلِأَوْلَى عَصَبَةٍ ذَكَرٍ *"Paylar dağıldıktan sonra geriye kalan miktar, en yakın erkek asabeye verilir."*[105] Oğulun, erkek asabe olduğunda bir münakaşa yoktur. Oğul, hisselerden sonra geriye kalan malın tamamını alınca, hisse bulunmaması halinde de malın tamamını alması gerekir.

3- Ölüye en yakın asabe, oğuldur. Oğulun mirastaki payının muayyen ve mahdut olmadığı icmâ ile sabittir. Bu yalnız oğulla beraber, mirastaki hissesi âyette belirlenmiş bir kimse (sahib-i farz) bulunmayınca, onun muayyen bir miktar alması, geriye kalanı almasından daha evlâ değildir. Binâenaleyh, bu oğulun malın tamamını alması gerekir.

İmdi şâyet, "İki dişinin hissesi üçte ikidir; Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyruğu, erkeğin mirastaki payının mutlak olarak üçte iki olmasını gerektirir. Bu ise onun, malın tamamını almasına mani olur.." denilirse, biz deriz ki:

Bundan maksat, erkek evladın diğer mirasçılarla beraber bulunması halidir; yoksa yalnız başına kalması hali değildir. Buna, şu iki husus da delâlet etmektedir:

---

104 Kıyas-ı Celî: Açık, anlaşılır "kıyas" demektir. Bu, hakkında nass bulunmayan bir meselenin hükmünü aralarında ortak illet bulunması sebebiyle, hakkında nass bulunan bir meselenin hükmüne bağlamaktır.

105 **Buhârî,** Ferâiz, 5; **Müslim,** Ferâiz, 1.

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah size, evlâtlarınız hakkında şöyle tavsiye (emr) eder..."* buyruğu çocukların mevcut olmasını gerektirir. O'nun, "Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır" buyruğu da, miras taksimi durumunda erkek ve dişi evlâtların bulunmasını gerektirir.

b) Allahu Teâlâ bunun peşinden, çocuğun yalnız olma halini de zikretmiştir. Bütün bu anlatılanlar; bir kimse ölüp, geride tek bir oğul bırakması durumunda söz konusudur. Ama, bir kimse ölüp geride, mala hak kazanma cihetinden müşterek olan pek çok koşullar bıraktığında, aralarında herhangi rüçhaniyyet durumu söz konusu değildir. Binaealeyh miras malının onlar arasında eşit olarak taksim edilmesi gerekir. Allah en iyi bilendir. ..

Âyetle ilgili olarak geriye iki soru kalmıştır:

Mirasta Kadının Hissesinin Daha Az Olmasının Hikmeti

Birinci soru: "Hiç şüphesiz, şu sebeplerden dolayı kadın erkekten daha âcizdir:

a) Kadın dışarı çıkmaktan ve ortada gözükmekten âcizdir. Zira onun kocası ve akrabaları, bunu ona yasaklar.

b) Aklı kıt, aldanması ve yanılması çoktur.

c) Erkeklerle karıştığında, töhmet altına girer. Kadının acziyyetinin daha fazla olduğu sâbit olduğuna göre, mirastaki hissesinin de daha çok olması gerekir. Daha çok olmasa bile, en azından erkeğinkine eşit olması gerekir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, kadına mirastan erkeğin payının yarısını vermesindeki hikmet nedir?"

Bu soruya şu şekillerde cevap verilir:

1- Kadının harcaması daha azdır. Çünkü kocası, onun için harcar. Erkeğin harcaması ise daha çoktur. Çünkü erkek, hanımı için de harcar. Harcaması ve masrafı daha çok olan, mala daha muhtaçtır.

2- Erkek, yaratılış, akıl ve meselâ kadılık (hakimlik), imamet (devlet başkanlığı) yetkisinin kendisine verilmesi gibi dini mertebeler bakımından kadından daha üstün durumdadır. Kezâ kadının şâhitliği, erkeğin şahitliğinin yarısı kadardır. Bu durumda olan kimseye, daha fazla verilmesi gerekir.

3- Kadının aklı az, (arzuları) çoktur. Kadına çok mal verildiğinde, fesat büyür. Nitekim Şâir:

إِنَّ الْفَرَاغَ وَالشَّبَابَ وَالْجِدَةَ مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيَّ مَفْسَدَةٍ

"Boş zaman, gençlik ve bolluk içinde olmak, kişiye çok zararlıdır" demiştir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Çünkü insan muhakkak kendini ihtiyaçtan vareste gördü diye azar"* (Alâk, 6-7) buyurmuştur. Erkeğin durumu ise böyle değildir.

4- Erkek, aklının tam oluşu sebebi ile, malını hanlar yaptırma, çaresizlerin yardımına koşma, yetim ve dullara infakta bulunma gibi dünyada güzel övgüyü, âhirette de bol sevabı kazandıracak şeylere harcar. Bunu ancak erkek yapabilir. Çünkü erkek, insanlara daha fazla karışıp içli-dışlı olur. Kadının, insanlara ihtilatı ise azdır. Binâenaleyh kadın buna muktedir olamaz.

5- Rivâyet olunduğuna göre **Cafer-i Sadık**'a bu mesele sorulunca o şöyle demiştir: "**Hz. Havva** bir avuç buğday alıp onu yedi. Sonra bir avuç daha alıp onu gizledi. Daha sonra bir başka avuç aldı ve onu **Hz. Adem**'e verdi. **Hz. Havva**, kendi payını erkeğin payının iki katı kılınca, Allahu Teâlâ durumu aleyhine çevirdi de, kadının (mirastan) hissesini, erkeğin hissesinin yarısı kıldı."

"لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ" Buyurulup Başka Şekilde Bildirilmeyişinin Hikmeti

İkinci soru: Cenâb-ı Allah niçin "İki dişi için bir erkeğin payı miktarı vardır" veya "Bir dişi için, erkeğin payının yarısı miktarı vardır" demedi?

Buna birkaç yönden cevap verilir:

a) Erkek, kadından daha üstün olduğu için, Cenâb-ı Hak erkeği kadından önce zikretmiştir. Nitekim erkeğin payını da, kadının payının iki katı kılmıştır.

b) Hak Teâlâ'nın, *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyruğu, erkeğin üstünlüğüne mutabakat[106]; dişinin noksanlığına ise iltizâm suretiyle delâlet etmektedir. Eğer Allah, sizin dediğiniz gibi demiş olsaydı, o zaman o ifâde dişinin noksanlığına mutabıkî olarak, erkeğin üstünlüğüne ise iltizâmî olarak delâlet etmiş olurdu. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, faziletleri teşhir etmedeki sa'y-ü gayretin, rezillikleri teşhir etmedeki sa'y-ü gayrete tercih edildiğine dikkat çekmek için birinci yolu tercih etmiştir. Nitekim O, *"Eğer iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Eğer kötülük*

106 **Mutabakat:** Bir kelimenin, vaz' olunduğu (başlangıçta konulduğu) manaya delâlet etmesidir. **İltizâmi delâlet:** Bir kelimenin vaz' olunduğu mananın lâzımı (neticesi, gereği) olan manaya delâlet etmesidir. Meselâ, "insan" kelimesinin "bilebilen ve yazabilen bir varlığa" delâlet etmesi gibi..

ederseniz, (yine) kendinize etmiş olursunuz" (İsra, 7) buyurmuş ve iyilik etmeyi iki kere, kötülük etmeyi ise bir kere zikretmiştir.

c) Cahiliyye Arapları kadınları değil de sadece erkekleri mirasçı kılıyorlardı. İşte bu âyetin sebeb-i nüzulü budur. Bundan dolayı şöyle denilmiştir: "Erkeğin mirastaki payının, kadının payının iki kati olması ona yeter. Binâenaleyh erkeğin kadını mirastan tamamen mahrum etmeyi arzulaması uygun değildir." Allah en iyi bilendir.

***ALTINCI MESELE:* Veled (Çocuk) Kelimesinin Manası**

Veled (çocuk) kelimesinin, hakikî mânada adamın sulbünden olan çocuğa isim olarak verildiğinde şüphe yoktur. Yine bu kelimenin oğulun çocuğu (torun) hakkında da kullanıldığında şüphe yoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ya Benî Âdeme"* buyurmuştur. Yine Hak Teâlâ Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki Yahudîlere de *"Ey Beni İsrâil (İsrâiloğulları)"* demiştir. Fakat konumuz, "veled" lafzının, oğulun çocuğuna (toruna) mecâzi olarak mı hakîki olarak mı verildiği hususundadır.

Buna göre, eğer biz bunun mecâzi olduğunu söylersek, şöyle deriz: Usûl-ü fıkıhta "tek bir lafzın aynı anda hem hakîki, hem de mecâzi mânada kullanılmasının câiz olmadığı" kaidesi vardır. Bu durumda Allahu Teâlâ'nın, *"Allah size, evlâtlarınız hakkında şöyle tavsiye (emr) eder..."* buyruğu ile, hem sulbden olan çocuğu, hem de oğulun çocuğunu (torunu) murat etmiş olması imkânsızdır.

Bil ki bu müşkili gidermenin yolu şöyle demektir: "Biz, oğulun çocuğunun hükmünü bu âyetten değil, aksine sünnet (hadis) ve kıyastan elde ediyoruz. Fakat bu hükmü bu âyetten almak istersek şöyle deriz: Hem sulbden olan çocuk, hem de oğulun çocuğu bu âyetle aynı anda murat edilmemiştir. Bu böyledir, Zira oğulun çocukları (torunlar), mirasa ancak şu iki durumun birinde müstahak olurlar:

a) Sulbden olan çocuk hiç mevcut olmaz ise...

b) Sulbden olan çocuk mirasın tamamını alamıyorsa... Bu durumda onlar (torunlar), kalan mirası paylaşırlar. Fakat oğulun çocuğunun, sulbden olan çocukların birlikte hak sahibi olmaları gibi, sulbden olan çocuklarla birlikte ortak olarak hak sahibi olmalarına gelince, iş böyle olmaz. Buna göre de bu âyetin, sulbden olan çocuk ile oğlun çocuklarına (torunlara) delâlet etmesinden, tek bir lâfız ile, o lafzın aynı anda hem hakîki hem de mecâzi manasının murat edilmiş olması gerekmez. Zira bu tek lâfız ile

sulbden olan çocuk murat edildiğinde oğulun çocuğu; oğulun çocuğu murat edildiğinde ise sulbden olan çocuk murat edilmiş olmaz.

Velhasıl diyebiliriz ki, bu âyet, bazen sulbden olan çocuğa, bazen de oğulun çocuğuna hitap olmuş olur. Bu iki durumun her birinde de tek bir şey murat edilmiş olur. Fakat biz "veled" isminin, hem sulbten olan çocuğa, hem de oğulun çocuğuna verilmesinin, hakîki mânada olduğunu söylersek, bu durumda kelimeyi bu iki mâna arasında müşterek kabul edersek, yine aynı müşkilat ortaya çıkmış olur. Zira müşterek bir lâfzın, aynı anda iki manasını ifâde etmek için kullanılamayıp, aksine onu bu iki mânaya uygun (mütevatı) kılmanın gerektiği sabit olmuştur. Meselâ insan ve ata nispetle " hayvan" (canlı) kelimesinin kullanılışı gibi... Bunun doğruluğuna *"Kendi sulbünüzden (gelmiş) oğullarınızın hanımları..."* (Nisa, 23) âyeti de delâlet etmektedir. Âlimler, bu ifâdeye sulbten olan oğul ile oğulun oğlunun (torunların) girdiği hususunda ittifak etmişlerdir. Böylece biz "ibn (oğul)" kelimesinin hem sulbden olan çocuğa, hem de toruna nisbetle uygun bir mânaya geldiğini anlamış olduk. İşte bu izaha göre müşkilât giderilmiş olur.

Bil ki "ibn" (oğul) kelimesinin oğulun oğlunu (torunu) içine alıp almadığı hususundaki bu bahis, "eb" (baba) ve "ümm" (anne) kelimelerinin dedeleri ve nineleri içine alıp almadığı hususunda da aynen söz konusudur. Şüphesiz ki bu kelimeler de Hak Teâlâ'nın, *"Senin tanrına ve babaların İbrahim'in, İsmail'in, İshak'ın bir tek tanrısı olan Allah'a ibadet edeceğiz"* (Bakara, 133) âyetinin delâlet ettiği gibi, onları kapsamaktadır. Bu içine alma işinin hakiki mânada olmadığı daha zâhirdir. Zira sahabe, dede ile ilgili Kur'ân'da zikredilen bir hükmün bulunmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Eğer "eb" (baba) kelimesi, hakîki mânada olarak dedeyi ifâde etmiş olsaydı, sahabenin bu şekilde ittifakı doğru olmazdı. Allah en iyi bilendir.

***YEDİNCİ MESELE:* Mirasa Mani Haller**

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah size, evlâtlarınız hakkında şöyle tavsiye (emr) eder: "Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyruğunun umûmî manasının, şu dört durum ile tahsis edilmiş olduğu söylenmiştir:

a) Hür ve köle birbirine varis olamaz.

b) Kasten kâtil olan kimse vâris olamaz.

c) İki ayrı dine mensup olanlar birbirine vâris olamazlar. Bu, ümmetin kabul ettiği ve meşhur derecesine ulaşan bir haberdir. Bu haberden şu iki fer'i hüküm de çıkar:

Mirasta Din Ayrılığı

Birinci hüküm: Âlimlerimiz, kâfirin Müslümana varis olamayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Müslümanın kâfire vâris olması meselesine gelince, çoğu âlimlerimiz bunun da kâfire vâris olamayacağı kanaatindedirler. Bazı âlimler ise varis olabileceğini söylemişlerdir. Meselâ. **Şâ'bi** şöyle der: "**Mu'aviye** bu şekilde hüküm verdi ve bunu (valisi) **Ziyad**'a yazdı. Bunun üzerine **Ziyad,** bunu **Kâdî Şüreyh**'e gönderdi ve bu şekilde hükmetmesini emretti. Daha önce **Kâdî Şüreyh**, Müslüman kâfire varis olamaz diye hüküm veriyordu. **Ziyad, Şüreyh**'e bunu emredince, **Şüreyh** buna uygun hüküm verip, "mü'minlerin emiri (devlet başkanı) da bu şekilde hükmediyor" dedi.

Birinci görüşte olanların delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا يَتَوَارَثُ أَهْلُ مِلَّتَيْنِ *"İki ayrı dinden olanlar, birbirine varis olamazlar"*[107] hadis-i şerifinin umûmî mânada oluşudur. İkinci görüşte olanların delili ise, rivâyet edilen şu hususdur: **Mu'az** (r.a) **Yemen**'de iken kendisine bir Yahudînin ölüp, geride Müslüman bir kardeşinin kaldığını söylediler. Bunun üzerine **Mu'az** (r.a), "Hz. Peygamber (s.a.s)'den, اَلْإِسْلَامُ يَزِيدُ وَلَا يَنْقُصُ *"İslam arttırır, eksiltmez"*[108] dediğini duydum" dedi. Sonra bu görüşte olanlar bunu şöyle diyerek kuvvetlendirmişlerdir: "Hak Teâlâ'nın, *"Allah size, evlâtlarınız hakkında tavsiye eder ki: "Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* âyetinin zâhiri manası, kâfirin Müslümana, Müslümanın da kâfire varis olmasını gerektirir. Fakat biz bu âyetin zâhirini, Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"İki ayrı dinden olanlar, birbirine varis olamazlar"* hadis-i şerifi ile tahsis eder (sınırlarız). Çünkü bu hadis, âyetten daha hususidir. Hususi (has) olan delil, umûmî olan delilden önce nazar-ı itibara alınır. Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"İslam arttırır, eksiltmez"* ifâdesi, "İki ayrı dinden olanlar birbirine varis olamazlar" hadisinden daha husûsidir. Binâenaleyh bu hadisin, ona takdim edilmesi gerekir. Hatta bu tahsis daha evladır. Zira bu hadisin zâhiri, âyetin umûmi manası ile kuvvet kazanmaktadır. Birinci hadis ise böyle değildir. Buna cevap olarak söylenecek son söz şudur: Hz. Peygamber (s.a.s)'in

107 **Ebu Davûd,** Ferâiz, 10 (8/126); **Tirmizi,** Ferâiz, 16 (4/424).
108 **Ebu Davud,** Ferâiz, 10 (3/126).

"İslam arttırır, eksiltmez" hadisi, mirasta bir nass sayılmaz. Binâenaleyh bunu başka durumlara hamletmek gerekir."

Mürtet Olanın Durumu

İkinci hüküm: Müslüman, irtidat edip sonra ölür ya da öldürülürse, irtidat süresince kazandığı mala varis olunamayacağı, bilâkis bu malın beytü'l-male (devlet hazinesine) verileceği hususunda âlimler ittifak etmişlerdir. Onun Müslüman iken kazandığı mala gelince, bu hususta iki görüş vardır: **Şafiî**, "O mala varis olunamaz, aksine beytü'l-male kalır" demiştir. **Ebu Hanife** ise, "Ona, Müslüman olan varisleri varis olabilir" demiştir. **Şafiî**'nin delili şudur: "Biz, Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"İki ayrı dinden olanlar birbirine varis olamazlar"* sözünü, Cenâb-ı Hakk'ın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı yardır"* âyetinin umûmî manasına tercih etme hususunda ittifak ettik. Mürtet ve onun Müslüman varisi, iki ayrı dinden olmuş olur. Binâenaleyh bunların birbirine varis olmamaları gerekir.

Buna göre şâyet, "mürtedin mala mâlik oluşu, Müslümanlığının ona erişi ile zâil olmuş ve bu mülkiyet kendisine varis olan kimselere intikal etmiştir. Bu durumda da, Müslüman kâfire değil Müslümana varis olmuş olur" denilir ise biz deriz ki: Müslüman şâyet mürtede varis olmuş olsaydı, ona ya mürtet hayatta iken, yahut da öldükten sonra varis olmuş olurdu. Birincisi bâtıldır ve Müslümanın bu durumda o mallarda tasarrufta bulunması helâl olmazdı. Çünkü Cenâb-ı Allah, *"Ancak zevceleri veya sağ ellerinin malik olduğu (câriyeleri) müstesna..."* (Mü'minûn, 6) buyurmuştur. Bu, icmâ ile de batıldır. İkincisi de batıldır. Çünkü mürtet, ölürken kâfir olarak ölmüştür. Binâenaleyh bu durum, iki ayrı dinden olan kimselerin birbirine varis olması neticesine götürür ki, bu da hadisin aksine bir şey olur.

Burada geriye ancak şöyle demek kalır: "O Müslüman, o mürtede, mürtedin Müslüman olduğu son ana dayanarak, ölümünden sonra ona varis olmuştur. Fakat buna dayanmaya hükmetmek de batıldır. Zira mürtet hayatta iken, mülkiyet bulunmadığına göre, eğer bu mülkiyet o kimsenin ölümünden sonra, hayatta iken bulunduğu şekilde mevcut olmuş olsaydı, o zaman geçmiş zamanda tasarruf yapılmış olurdu ki, bu da aklın bedâheti ile batıldır. Eğer bu istinat, tebyin ile tefsir edilecek olsa, söz yine varisin, mürtet hayatta iken mürtede varis olması neticesine varır ki, biz bunun batıl olduğunu bildirmiştik. Allah en iyi bilendir.

Peygamber Miras Bırakmış mıdır?

d) Âyetin tahsis edilmiş olduğu şekillerden birisi de, müctehidlerin ekserisinin görüşü olan, peygamberlere varis olunamayacağıdır. Şiîler bunu kabul etmemişlerdir. Rivâyet olunduğuna göre **Hz. Fatıma** (r.anha) miras isteyip, ashab ona o mirası vermeyince, ashab Hz. Peygamber (s.a.s)'in نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورَثُ مَا تَرَكْنَاهُ صَدَقَةٌ *"Biz peygamberler topluluğuna vâris olunmaz (ölümümüzden sonra) geriye ne bırakırsak, o, (ümmet için) sadakadır"*[109] hadisine tutunmuşlardır. Bunun üzerine **Hz. Fatıma** (r.anha) da Hak Teâlâ'nın *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* âyetinin umûmî manasına tutunmuş ve sanki Kur'ân'ın umûmî manasının, haber-i vâhid ile tahsis edilemeyeceğine işaret etmiştir.

Sonra Şiîler şöyle demişlerdir: "Kur'ân'ın umûmîliğinin haber-i vahid ile tahsis edilmesi câiz olsa bile burada böyle bir tahsis câiz değildir. Bunu şu üç şekilde izah ederiz:

1- Bu hüküm, Allahu Teâlâ'nın **Hz. Zekeriyyâ**'dan naklen: *"Ki o bana mirasçı olsun. Ya'kub hanedanına da mirasçı olsun"* (Meryem, 7) âyeti ile, *"Süleyman Davud'a mirasçı oldu"* (Neml, 16) âyetinin hilâfınadır. Bunu, onların ilim ve dinine vâris olma manasına hamletmek mümkün değildir. Zira bu, hakiki mânada bir veraset olmayıp, yeni bir kesp (kazanç elde ediş) olur. Hakiki mânada vâris olmak, ancak malda olur.

2- Bu meseleleri bilmeye muhtaç olan, ancak **Hz. Fatıma, Hz. Ali** ve **Hz. Abbas** (r.anhum)'dır. Bunlar ise zâhid, âlim ve dindar kimselerin en önde gelenlerindendir. **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'in bu meseleyi bilmeye hiç ihtiyacı yoktu. Zira o, Hz. Peygamber'e vâris olacağını düşünen kimselerden değildi. O halde bu meseleyi bilmeye ihtiyacı olmayan kimseye bunu tebliğ edip, bu meseleyi bilmesi daha fazla gerekenlere tebliğ etmemesi Hz. Peygambere nasıl yakışır?

3- Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَا تَرَكْنَاهُ صَدَقَةٌ *"(Ölümümüzden sonra) geriye ne bırakırsak"* ifâdesi لَا نُورَثُ *"Vâris olunmayız"* ifâdesinin sılası da olabilir. Buna göre ifâdenin takdiri, اَنَّ الشَّيْءَ الَّذِى تَرَكْنَاهُ صَدَقَةٌ فَذٰلِكَ الشَّيْءُ لَا يُورَثُ "Geride sadaka olarak bıraktığımız şeye, işte buna vâris olunmaz" şeklindedir. Buna göre eğer, "Böyle bir takdir yapılması halinde, bu hükümde Peygamber için bir husûsiyet kalmaz" (Zira diğer insanların da sadaka olarak bıraktıkları şeyler paylaşılmaz) denilirse, biz deriz ki: "Aksine peygamberlerin

109 **Buhâri,** Humus, 1, Ferâiz, 3; **Müslim,** Cihad, 49-56 (3/1377-1383).

bir şeyi tasadduk etmeye niyetlenmeleri halinde, sırf niyetleri sebebiyle, o şeyin onların mülkiyetlerinden çıkması ve o şeye, onlardan hiç kimsenin vâris olamayacağı ihtimalinden ötürü, bu hususiyet mevcuttur. İşte böyle bir mâna, peygamberlerden başkası için söz konusu değildir."

Şiîlerin bu görüşüne şöyle cevap verilir: **Hz. Fatıma** (r.anha), bu münazaradan sonra **Hz. Ebu Bekir**'in hükmüne razı olmuş ve Hz. Ebu Bekir'in kâil olduğu hükmün doğruluğu hususunda icmâ meydana gelmiştir. Binâenaleyh böyle bir soru ortadan kalkar. Allah en iyi bilendir.

SEKİZİNCİ MESELE

Bu âyetle ilgili meselelerden birisi de, âyetteki لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* ifâdesi, لِلذَّكَرِ مِنْهُمْ "Onlardan erkeğe..." manasındadır. Âyet-i kerimeden "مِنْهُمْ" (Onlardan) ifâdesi, anlaşıldığı için hazfedilmiştir. Bu tıpkı senin اَلسَّمْنُ مَنَوَانِ بِدِرْهَمٍ "Yağın iki ölçeği, bir dirhemedir" sözün gibidir. Allah en iyisini bilendir .

Varisler Arasında Kadınların İkiden Fazla Olmaları

Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ *"Fakat onlar ikiden fazla kadınlar ise, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır"* buyruğunun manası, "Eğer kızlar veya kız çocuklar, hepsi kadın olur, içlerinde oğlan bulunmaz ise..." şeklindedir. Hak Teâlâ'nın "İkiden fazla" lâfzının, "كُنَّ" fiilinin ikinci haberi veya "نِسَاءً" (kadınlar) lâfzının sıfatı olması câizdir. Bu, "Kadınlar ikiden fazla olurlarsa.." demektir. Burada birkaç soru vardır:

Birinci soru: Âyetteki, "Erkeğe, iki dişinin pay, miktarı vardır" buyruğu çocuklardan iki kızın hissesini beyan etmek için değil de, erkeğin hissesini beyan etmek için söylenmiş bir sözdür. O halde, Hak Teâlâ'nın *"Fakat onlar ikiden fazla kadınlar ise..."* ifâdesi, kadınların hissesini beyân etmek için getirilmiş olduğu halde, bununla erkeğin hissesini murat etmiş olması, nasıl güzel ve yerinde olur?

Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1- Biz, *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* beyânının iki dişinin hissesinin üçte iki nispetinde olduğuna delâlet ettiğini açıklamıştık. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, iki dişinin mirastaki payının ne kadar olduğunu gösteren şeyi beyân edince daha sonra, "Onlar, sayıları üçten fazla olan bir kadınlar topluluğu olurlarsa, bunların mirastaki payları, iki dişinin payı olan üçte iki nispetindedir" manasında olmak üzere, *"Fakat onlar ikiden*

fazla kadınlar iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır" buyurmuş ve böylece üç veya üçten daha fazla kadının (kızın) mirastaki hükmünün; herhangi bir fark olmaksızın iki dişinin (kızın) hükmü gibi olduğunu bildirmiştir. Binâenaleyh bu atfın yerinde, olduğu sabit olur.

2- İki dişinin hükmü daha önce geçmişti. Bundan dolayı, atfın yerinde yapılmış olduğu hususunda bu kadar söz yeter.

İkinci soru: Âyette geçen "كَانَ" fiilinin, tam bir fiil sayılarak "كُنَّ" ve "كَانَتْ" ifâdelerindeki zamirlerin birer müphem zamir; "نِسَاءً" ve "وَاحِدَةً" kelimelerinin ise, o zamirleri açıklayan birer ifâde olmaları doğru olur mu?

Cevap: Keşşâf sahibi bunun uzak bir ihtimal olmadığını söylemiştir.

Üçüncü soru: Âyette geçen "نِسَاءً" kelimesi cemîdir. Cemî'nin (çoğulun) en azı ise üçtür. Binâenaleyh "nisâ" kelimesinin, ikiden fazla kadının bulunması manasına olması gerekir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın bu kelimeyi "ikiden fazla" diye kayıtlamasının manası nedir?

Cevap: Cemî'nin en azının iki olduğunu söyleyenlerin delilleri, bu âyettir. Cemî'nin üç ve daha fazlasını ifâde ettiğini söyleyenler ise, *"İkiden fazla"* ifâdesinin te'kid için olduğunu söylemişlerdir. Bu tıpkı, *"karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar"* (Nisâ, 10) ve *"İki tanrı edinmeyin. O, ancak bir tanrıdır"* (Nahl, 51) âyetlerinde olduğu gibi.

Hak Teâlâ'nın, وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ *"(Dişi evlat) tek ise, o zaman bunun yarısı onundur"* buyruğuna gelince biz deriz ki: **Nâfî,** "وَاحِدَةً" kelimesini merfû (ötreli) olarak; diğer kıraat imamları ise mansûb (fethalı) olarak okumuşlardır. Merfû okuyanlar buradaki "كَانَ" fiilini tam fiil saymışlardır. Tercih edilen okuyuş mansûb olarak okumaktır. Çünkü bu ifâdeden önce geçen "فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً" ibaresindeki "كَانَ" fiilinin mansûb bir haberi vardır. Âyetin takdiri, "Eğer vâris olanlar, sadece kadınlar olurlarsa..." şeklindedir. İşte bu ibarede de aynıdır ve bunun takdiri, "Eğer geride bırakılan tek bir kadın olursa" şeklindedir. **Zeyd İbn Ali,** "nısf" kelimesini, nûn harfinin zammesi ile "اَلنُّصْفُ" şeklinde okumuştur.

Mirasta Ana-Babanın Her birinin Hissesi Altıda Birdir

Hak Teâlâ, وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ *"Ölenin çocuğu varsa, ana ve babadan her birine terikenin altıda biri (verilir)"* buyurmuştur.

Bil ki Allahu Teâlâ çocukların miras paylarının nasıl olduğunu zikredince, bunun peşi sıra ana-babanın mirastaki hissesini zikretmiştir. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hasan el-Basri ile **Nuaym İbn Ebû Meyser**, kelimeyi sükûn ile "اَلسُّدْسُ" şeklinde okumuşlardır. Bunlar "اَلرُّبْعُ" ve "اَلثُّمْنُ" kelimelerini de böyle okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Bil ki ana-babanın üç hali vardır:

Birinci hal: Ana-baba ile birlikte, ölenin bir çocuğunun da bulunması ki, bu âyette anlatılan bu haldir; oğlan ve kız için, "çocuk" (veled) kelimesinin kullanıldığı hususunda bir münakaşa yoktur. Binâenaleyh bu birinci halin, şu üç şekilde olması mümkündür:

a) Ana-baba ile birlikte, ölenin bir veya daha fazla erkek çocuğunun geriye kalmış olması... işte bu durumda ana-babadan her birinin payı altıda birdir.

b) Ana-baba ile birlikte, ölenin iki veya daha fazla kız çocuğunun geriye kalmış olması... Bu durumda hüküm yine aynıdır.

c) Ana-baba ile birlikte, ölenin geriye tek kızının kalmış olması hali... Bu durumda, kızın mirastaki payı, malın yarısı, bu âyete göre de, ananın payı altıda bir, babanın payı altıda birdir. Geriye kalan altıda bir ise, asabe olması sebebi ile yine babaya aittir. Burada birkaç soru vardır:

Birinci soru: Ebeveynin insan üzerindeki hakkının, çocuğunun hakkından daha büyük olduğu hususunda şüphe yoktur. Ana babanın hakkı o dereceye ulaşmıştır ki, Cenâb-ı Hak, onlara itaati kendine boyun eğme ile birlikte zikrederek, *"Rabbin, 'Kendinden başkasına kulluk etmeyin, ana ve babaya iyi muamele edin' diye hükmetti"* (İsrâ, 23) buyurmuştur. Durum böyle olunca, Allahu Teâlâ'nın, çocuklara mirasta ana-babadan daha fazla pay vermesindeki sebep nedir? Buna şöyle cevap verilir: Bu son derece güzel ve hikmetlidir. Zira ana-babanın geriye pek az ömrü kalmıştır. Binaenaleyh bunların mala ihtiyaçları azdır. Fakat çocuklar, daha küçük yaştadırlar ve mala ihtiyaçları daha fazladır. Binâenaleyh aradaki fark açıktır.

İkinci soru: Hak Teâlâ'nın, وَلِاَبَوَيْهِ *"O'nun ana-babasına.."* sözündeki "O" zamiri, kime râcidir?

Cevap: Bu, merci'i zikredilmeyen bir zamirdir. Bu, "ölenin ana-babası" manasınadır.

Üçüncü soru: Âyette geçen "ebeveyn" ile kim murat edilmiştir?

Cevap: Bunlar ana ile babadır. Anne için, aslında "اَبَةٌ" kelimesinin kullanılması gerekir. Binâenaleyh "ebeveyn" kelimesi, "اَبٌ" (baba) ve "اَبَةٌ" (anne) kelimelerinin tesniyesidir.

Dördüncü soru: Bu âyetin tahlili (i'rabı) nasıldır?

Cevap: Âyetteki لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا *"onlardan her biri"* ifâdesi, âmil olan lâm harf-i cerrinin tekrarı ile, وَلِاَبَوَيْهِ *"ana-babadan"* ifâdesinden bedeldir. Böyle bir bedel yapmanın faydası şudur: Eğer, "Ana-babası için altıda bir pay var" denilmiş olsaydı, bunun zâhirinden, her ikisinin müşterek olarak altıda bir alacakları anlaşılırdı. Buna göre şâyet, " لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ اَبَوَيْهِ السُّدُسُ denilmeli değil miydi?" denilir ise, biz deriz ki: "Çünkü mücmel bir ifâdeden sonra, bedel yapıp o ifâdeyi iyice açmada bir te'kid ve kuvvetle ifade etme vardır." Âyetteki "اَلسُّدُسُ" kelimesi mübteda, "لِاَبَوَيْهِ" ifâdesi ise, onun haberidir. Bedel de, izah için mübteda ile haber arasına girmiştir.

Yalnız Ana-Babanın Varis Olması Hâli

Allahu Teâlâ, فَاِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ اَبَوَاهُ فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُ *"Çocuğu bulunmayıp da kendisine ana ve babası mirasçı olduysa, (malın) üçte biri anasınındır"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu, ana-babanın ikinci halidir ki bu da, ana-baba ile birlikte, ölenin hiç çocuğunun bulunmaması ve ebeveynden başka hiçbir varisin olmamasıdır. Âyetteki, *"Kendisine ana ve babası varis olduysa"* ifâdesinden kastedilen bu haldir. Bu durumda ananın mirastaki payı üçte bir olup, nass (âyet) ile açıkça belirlenmiş hissesidir. Geriye kalan mal ise babaya aittir. Bu böyledir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Kendisine ana ve babası varis olduysa..."* ifâdesinin zâhiri, ölenin ana ve babasından başka vârisinin olmadığını ihsâs ettirmektedir. Durum böyle olunca, malın tamamı ana-babaya kalır. Binâenaleyh ananın mirastaki hissesi üçte bir olunca, geriye kalan üçte ikinin de babaya kalmış olması gerekir. İşte bu durumda, ana-baba arasında taksim edilen mal, evlatlar arasında taksim edildiği şekilde, erkeğe, dişinin hissesinin iki misli düşmüş olur.

Bu söylediğimiz hususta, şu iki fer'î mesele kaynaklanır:

a) Daha önceki âyet, babanın âyetle belirlenen payının altıda bir olduğuna delâlet etmektedir. Bu halde ise baba üçte iki almıştır. Fakat baba, o önceki durumda altıda biri ashab-ı ferâizden[110] olması sebebi ile, malın yarısını da asabe[111] olması sebebiyle almaktadır.

b) Babanın bu halde, asabe olması sebebi ile malın yarısını alacağı sâbit olunca, tek başına olduğu zaman (annenin hayatta olmaması durumunda) da malın tamamını alması gerekir. Zira asabenin özelliği, tek başına kalmış olduğu zaman, bütün mala varis olmasıdır. Bütün bunlar, ölenin ebeveynin dışında bir varisi bulunmadığı zaman söz konusudur. Fakat ölen kimseye, ebeveyni, eşlerden birisi ile birlikte mirascı olduğunda, bu durumda, sahabenin ekserisi, (meselâ) kocanın kendi hissesini alıp, sonra kalan malın üçte birini kadının annesine, geri kalan malı da kadının babasına vereceği görüşünü benimsemişlerdir. **İbn Abbas** (r.a) da şöyle demektedir: "Eşe, mirastaki (belirlenen) payı, ölenin annesine malın üçte biri, kalanı da ölenin babasına verilir." **İbn Abbas** (r.a) sözüne devamla, "Geriye kalan malın üçte birinin kime verileceği hususunu Kur'ân'da bulamadım" demiştir. **İbn Sîrîn**'in, ölenin karısı ve ana-babası arasındaki miras taksimatı hususunda **İbn Abbas** (r.a)'a muvafakat ettiği ve fakat karı ölüp geriye kocası kalmışsa, onunla ana-babası arasındaki miras taksimatı hususunda ona muhalefet ettiği rivâyet edilmiştir. Zira bu durum, iki erkeğin hissesinin, bir dişi (kadın) için olması neticesine götürür. Fakat ölenin karısı ile ilgili taksimat, bu neticeye götürmez.

(Sahabenin) cumhurunun delilleri şunlardır:

1- Mirastaki kaide şudur: "Her ne zaman ana-baba bir erkek ve kız evlâtlar birlikte mevcut olursa, erkek için iki dişinin (kızın) hissesi kadar pay vardır. Baksana kız ile birlikte bulunan erkek evladın durumu da böyledir. Çünkü Cenâb-ı Hak, "Allah size, evlâtlarınız hakkında şunu tavsiye (emr) eder ki: *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* buyurmuştur. Yine kız kardeşle birlikte bulunan erkek kardeşin durumu da böyledir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer (yine aynı şartlarla varis olanlar) erkek ve dişi kardeşler ise, o zaman erkek için, dişinin iki hissesi vardır"* (Nisa, 176) buyurmuştur. Baba ile birlikte (sağ olarak) bulunan ananın durumu da böyledir. Çünkü biz, ana-babanın dışında mirasçı olmadığı zaman annenin payının üçte bir,

110 **Ashâb-ı Ferâiz:** Mirastaki payları, âyetle belirlenmiş olan vârisler.

111 **Asabe:** Ashab-ı ferâiz ile beraber bulundukları halde, onların sehimlerinden artakalan mirasa müstehak olan ve ashâb-ı ferâiz bulunmadığı takdirde mirasın tamamını alan yakın akrabalardır (Ç).

babanın ise üçte iki olduğunu beyân etmiştik. Bu sabit olunca biz deriz ki, eş (karı veya koca) mirastaki hissesini alınca, geriye kalan malın ebeveyn arasında erkeğe, kadının iki misli olarak, (ikili birli) kalması vacip olur.

2- Ebeveyn, aralarında mal bulunan iki ortağa benzerler. Binâenaleyh, o maldan bir şey alındı mı, geriye kalan mal ebeveyn arasında ilk hak edilişe göre devam eder.

3- Eş, hissesini, yakınlık itibariyle değil, nikâh akdine göre alır. Bu yönüyle de bu mesele, geriye kalanın taksimatı hususunda vasiyete benzemiş olur.

4- Kadın (ölüp), geriye kocasını ve ana-babasını bıraktığında, bu durumda kocanın mirastaki payı, malın yarısıdır. Binâenaleyh, şâyet biz üçte biri anaya, altıda biri de babaya verirsek, bu durumda Kadının payı, iki erkeğin payı kadar olmuş olur. Ki bu da, *"Erkeğe, iki dişinin payı miktarı vardır"* âyetinin aksinedir.

Bil ki ilk üç delilin neticesi, âyetin umûmîliğini kıyas ile tahsis etmeye müncer olur. Dördüncü delile gelince, bu da iki umûmdan birisini diğeriyle tahsis etmektir.

İKİNCİ MESELE

Hamza ve Kisaî, hemze'nin ve mîm harfinin kesresiyle "فَلِإِمِّهِ" şeklinde okumuşlar ve bunun kesre okunabilmesi için, kendisinden önce meksûr bir harfin veya yâ harfinin bulunmasını şart koşmuşlardır.

Birinci duruma gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın, فِي بُطُونِ إِمَّهَاتِكُمْ *"Annelerinizin karınlarında"* (Zümer, 6); ikinci duruma gelince, bu da فِي إِمِّهَا رَسُولًا *"Ana merkezlerine... bir peygamber"* (Kasas, 59) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu şartlar bulunmadığı zaman, "اَمْ" kelimesi sadece damme okunur. Meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً *"Meryem'in oğlunu da, anasını da bir âyet kıldık"* (Mü'minûn, 50) âyetinde olduğu gibi. Diğer kıraat imamları ise, hemzeyi her durumda damme ile okumuşlardır. Meksûr okuyanların yapmış oldukları izah şudur: **Zeccâc** şöyle demektedir: "Araplar, Cenâb-ı Hakk'ın "فَلِأُمِّهِ" ifâdesinde, kesreden sonra damme ile okumayı ağır ve zor bulmuşlardır. Bu böyledir, zira lam harfi "اُمّ" lafzına iyice bitiştiği için, bunların hepsi sanki tek bir kelime gibi olmuştur. Arapçada, fâel-fiilinin kesre, ayne'l-fiilinin dammesiyle "فِعُلٌ" şeklinde bir kelime yoktur. İşte bundan dolayı muhakkak ki, ayne'l-fiilinin dammesi kesreye dönüştürülmüştür." Hemzeyi damme ile okuyanların izahı ise, şöyledir: Bu,

hemzeyi aslı üzere kullanmaktır. Bundan, "فِعُلٌ" şeklinde bir kullanış ortaya çıkmaz. Zira, "فَلِأُمِّهِ" kelimesindeki lâm harfi ayrı bir harf hükmündedir. Allah en iyisini bilendir.

Varislerin Anne ile Kardeşler Olması

Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ *"(Ölenin erkek, dişi) kardeşleri varsa, o vakit altıda biri ananındır"* buyruğuna gelince, bil ki bu ebeveynin hallerinden üçüncü haldir ki, ebeveyn ile beraber erkek ve kız kardeşlerin bulunması durumudur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, tek bir kız kardeşin, anneyi üçte birden altıda bire "hacb"[112] edemeyeceği, (indiremeyeceği) hususunda ittifak etmişlerdir. Yine âlimler, üç kız kardeşin (anneyi) üçte birden hacb edeceği hususunda ittifak etmişler, ama iki kız kardeşin hacb edip edemeyeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Sahabenin ekserisi, üç kız kardeş bulunması halinde olduğu gibi, iki kız kardeşin de hacb edeceği kanaatindedirler. **İbn Abbas** ise, bir kız kardeşte olduğu gibi, bu iki kız kardeşin de hacb edemeyeceği görüşündedir. **İbn Abbas**'ın delili şudur: Bu âyet, bu hacbin, kardeşlerin bulunması şartına bağlanmış olduğuna delâlet etmektedir. "اَلْاِخْوَةُ" lâfzı cemî bir lâfızdır. Usul-ü fıkıhta sabit olduğuna göre, cem'in en azı üçtür. Binâenaleyh üç kardeş bulunmadığı zaman, hacbin şartı da bulunmamış olur. Binâenaleyh bu durumda hacbin bulunmaması gerekir. Rivâyet olunduğuna göre **İbn Abbas Hz. Osman**'a şöyle demiştir: "İki kardeş neye göre anneyi üçte birden altıda bire indirger, hacb eder? Halbuki Cenâb-ı Hak, *"(Ölenin erkek, dişi) kardeşleri varsa..."* buyurmuştur. Halbuki, Arapçada iki kardeş, (cemi olarak) kardeşler değillerdir." Bunun üzerine Hz. Osman, "Ben, benden önce verilmiş ve ülkenin bütün beldelerine yayılmış bir hükmü geri çeviremem" demiştir.

Bil ki bu anlatılan durumda, cem'in en az sayısının üç olduğuna delâlet bulunmaktadır. Zira **İbn Abbas**, meseleyi **Hz. Osman**'la beraber müzakere etmiş; **Hz. Osman** ise, **İbn Abbas**'ın vardığı hükmü yadırgamamıştır. Oysa ki her ikisi de halis Arap ve din âlimlerindendir. Binâenaleyh onların ittifakları bu hususta bir delil olmuştur.

112 Hacb, Muayyen bir şahsın mirastan sehmini, diğer bir şahsın varlığından dolayı, tamamen veya kısmen men etmek (vermemek)tir (Ç).

Cem'in En Az Miktarı "İki" Adedi midir?

Bil ki, cem'in en az sayısı hakkında âlimler şu iki görüşü beyân etmişlerdir:

a) Cem'in en az sayısı ikidir. Bu, **Kâdî Ebu Bekir el-Bakıllanî** (r.h)'nin görüşüdür. Bu görüşte olanların delilleri şunlardır:

1- Cenâb-ı Hak, فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا *"Hakikaten sizin kalpleriniz kaymıştır"* (Tahrim, 4) buyurmuştur. Halbuki, bir insanın birden fazla kalbi olmaz.

2- Hak Teâlâ, فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ *"Fakat onlar, ikiden fazla kadınlar ise..."* (Nisa, 11) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, burada فَوْقَ اثْنَتَيْنِ *"ikiden fazla.."* lâfzıyla kayıtlaması, ancak, "نِسَاءً" kelimesinin iki sayısına elverişli, onu içine alması halinde güzel olur.

3- Arapların, "iki ve ikinin üzerinde sayı, cemâattir (cemâat hükmündedir)" sözüdür.

Bu görüşü benimseyenler, âyetin zâhirinin, iki kardeş ile de ananın hacb edilmesini gerektirdiğini iddia etmişlerdir. Ancak, usûl-ü fıkıhta benimsediğimiz husus, cem'in en az sayısının üç olduğudur. Bu takdire göre âyetin zâhiri, ananın iki kardeş bulunduğunda hacb edilmesini gerektirmez. Bunu gerektiren ise, ancak ve ancak kıyastır. Bunu izah ederken şunu deriz: İki kız kardeş, hacb etmeyi gerektirirler. Durum böyle olduğuna göre, iki erkek kardeşin de hacb etmeleri vacip olur. Biz iki kız kardeşin hacb ettiklerini söyledik, zira Cenâb-ı Hakk'ın, miras mevzuunda iki kadını üç kadın yerine koyduğunu görmekteyiz.. Baksana, iki kız ile üç kızın mirastaki payları, üçte ikidir, Yine, ana bir iki kız kardeş ile, üç kız kardeşin hissesi üçte birdir. İşte bu inceleme, hacbin üç kız kardeşin varlığı ile tahakkuk ettiği gibi, iki kız kardeş ile de tahakkuk etmesini gerektirir. Böylece, iki kız kardeşin de hacb ettikleri sabit olmuş olur.

Bu durum, iki kız kardeş hakkında söz konusu olunca, aynı durumun iki erkek kardeş hakkında da bulunması gerekir. Hiç kimse, bunlar arasında bir fark bulunduğunu söylememektedir. Binâenaleyh işte bu, bu mevzuda söylenmesi mümkün olan görüşlerin en güzelidir. Yalnız burada bir müşkil ortaya çıkmaktadır: Payların oranını tayin etmede kıyası tatbik etmek güç bir şeydir. Çünkü bu pay oranlarının manası ve niçin böyle olduğu akılla anlaşılamaz. Binâenaleyh bu, cihet-i câmia (müşterek bir nokta) olmaksızın, sırf bir teşbih olmuş olur. Şöyle de denilebilir: Bu hususta kıyasa değil de, aksine "istikra" (inceleme ve araştırma) metoduna

temessük edilir. Zira çokluk, umûmî oluşun alâmeti ve belirtisidir. Ancak ne var ki, bu metot da son derece zayıftır. Allah en iyisini bilendir. Bil ki bu husus, tabiînin, **İbn Abbas**'ın görüşünün sakıt olduğu hususunda ittifak etmiş olmaları ile de güç kazanmıştır. Usul-ü fıkıhta en sahih görüş, ihtilâfın hemen peşinden meydana gelen icmâ'nın bir hüccet ve delil olduğudur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Kardeşler, anneyi üçte birden altıda bire hacb ettiklerinde, onlar mirasta kesinlikle herhangi bir varis olamazlar; aksine geriye kalan malın tamamını baba alır ki, bu da beş tane altıda birdir. Baba altıda birini ashab-ı farz olarak; geriye kalanını ise, asabe olması sebebiyle alır. **İbn Abbas** ise, kardeşlerin, anneyi hacb ettikleri altıda bir miktarı alacaklarını, geriye kalanın ise babaya ait olacağını söylemiştir. **İbn Abbas**'ın delili şudur: "İstikrâ (araştırma, tetkik) varis olamayan kimselerin hacb edemeyeceklerine delâlet etmektedir. Bu kardeşler hacb ettiklerine göre, vâris olmaları gerekir." Cumhurun delili ise şudur: "Kardeşler bulunmadığı zaman, mal ebeveynin mülkü olur; bulundukları zaman ise, Allahu Teâlâ onların vasfının, anneyi üçte birden altıda bire hacb etmek olduğunu zikretmiştir. Kardeşlerin hacb edici olmalarından, onların varis olmaları neticesi çıkmaz. Binâenaleyh, bu hacb işi tahakkuk ettikten sonra malın, hacb'den önce de olduğu gibi, ebeveynin mülkü olarak kalması gerekir." Allah en iyisini bilendir.

Mirasın Taksimi Vasiyyet ile Borçlar Verildikten Sonradır

Cenâb-ı Hak, مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِى بِهَا اَوْ دَيْنٍ *"(Fakat bütün bunlar, ölenin) yapacağı vasiyetten veya borçtan sonradır"* buyurmuştur.

Vasiyet meseleleri, bu âyetin son kısmında ele alınmıştır. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ çocukların ve ebeveynin mirastaki paylarını ele alınca, *"(Fakat bütün bunlar, ölenin) yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır"* buyurmuştur. Yani "Bu hisseler, hak sahiplerine, geriye bırakılan mal, ölenin yaptığı vasiyet ve borçlardan fazla olduğu zaman ancak hak sahiplerine verilir." Bu böyledir, zira ölünün geriye bıraktığı maldan ilk ödenecek şey onun borcudur. Öyle ki borç, ölen kimsenin bütün malını kuşatırsa,

o malda varislerin hiçbir hakkı olmaz. Ama ölen kimsenin borcu olmaz, veya olur da bu borç ödenir, bundan sonra geriye de bir miktar mal kalırsa, bu durumda bakılır: Eğer ölen kimse bir vasiyette bulunmuşsa, vasiyeti de geriye kalan malın üçte birinden yerine getirilir, en sonunda kalan mal, Allah'ın belirttiği şekilde taksim edilir.

İKİNCİ MESELE

Ali İbn Ebî Talib (r.a)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Sizler (Kur'ân-ı Kerim'de) vasiyeti borç ifâdesinden önce okuyorsunuz. Halbuki, Hz. Peygamber (s.a.s) borcu vasiyetten önce yerine getirirdi." **Hz. Ali** (r.a)'nin bu sözünden maksadı, takdimin sadece lafızda ve okumada olduğudur. O'nun maksadı, âyet-i kerimenin, hüküm bakımından vasiyetin borca takdim edilmesini gerektirdiği şeklinde değildir. Çünkü "اَوْ" edatı, kesinlikle "tertip" ifâde etmez.

Âyette Vasiyetin Borçtan Önce Zikredilmesinin Hikmeti

Vasiyetin lâfız bakımından, borçtan önce zikredilmesinin hikmetini şu iki şekilde açıklayabiliriz:

a) Vasiyet, karşılıksız olarak alınan bir maldır. Binâenaleyh, bunun verine getirilmesi, varis olan kimselere çok güç gelir. Bu sebeple de onun edası ihmal edilebilir. Borç ise böyle değildir; çünkü varislerin gönülleri onu yerine getirmekle tatmin olur. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, vasiyeti yerine getirme hususuna teşvik ve onu edâ etmeye sevk etmek için, vasiyeti borçtan önce zikretmiştir. Daha sonra bu teşvikini, ödenmesinin vacip olması konusunda vasiyetle borcun ödenmesinin aynı, yani birbirine eşit olduğu hususuna dikkat çekmek için, "vasiyyet" kelimesinin başına "اَوْ" edâtını getirerek, bu teşviki te'kid etmiştir.

b) Varis olan kimselerin payları borçtan sonraya bırakıldığı gibi, vasiyet sonraya da bırakılabilir. Baksana, ölen kimse malının üçte birini vasiyet ettiği zaman, vereselerin hisseleri, bu üçte birin kendisine vasiyet edilen şahsa tesliminden sonra muteber olur. Böylece Cenâb-ı Hak bize, vereselerin hisselerinin borçtan sonra muteber olacağı gibi, vasiyetten sonra da muteber olacağını bildirmek için, borç ile vasiyeti birlikte zikretmiştir.

Cenâb-ı Hak, borç ile vasiyet arasında, başka bir cihetten daha ayrım yapmıştır ki, o da şudur: Malın bir kısmı telef olduğunda, gerek kendisine vasiyet edilenlerin, gerekse ölüye varis olan kimselerin hisselerinde bir

eksilme meydana gelir. Halbuki borç böyle değildir. Zira malın bir kısmı helâk olsa dahi, geriye kalan maldan borç tastamam ödenir. Eğer borç, geriye kalan bütün malı kaplarsa, hem kendisine vasiyet edilenin, hem de varislerin bütün hakları yok olur. Binaenaleyh vasiyet, bir yönden verâsete, diğer bir yönden de borca benzemiş olur. Vasiyetin verâsete benzemesi yönüne gelince, bu biraz önce bizim, "Miras malından herhangi bir şey helâk olduğunda, gerek kendisine vasiyet edilenlerin, gerekse varislerin hisselerinde bir eksilme meydana gelir" şeklinde zikretmiş olduğumuz hususdur.

Vasiyetin borca benzemesi ise, "Varis olan kimselerin hisselerinin, ölen kimsenin borcunun ödenmesinden sonra muteber olması gibi, vasiyetten sonra da muteber olduğu" hususudur. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Bu Âyette "Ve" Değil de "Veya" Edâtının Kullanılışının Sebebi

Bir kimse şöyle diyebilir: "Buradaki "اَوْ" (veyâ..) edatının manası nedir" "veya" yerine "ve" kullanılarak '(fakat bütün bunlar, ölenin) yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır' denilmeli değil miydi?" Buna şu iki yönden cevap verebiliriz:

a) "اَوْ" edâtı mubahlık (ibaha) ifâde eder. Bu, birisinin جَالِسِ الْحَسَنَ اَوْ اِبْنِ سِيرِينَ "İster Hasan'la isterse İbn Sîrin ile görüş" demesi gibidir ki, bunun manası, bunlardan her birinin sohbetlerinde bulunmaya layık kimseler olmasıdır. Bu sebeple, sen Hasan'la da oturmuş olursan isâbet etmiş olursun, İbn Sîrin ile de oturmuş olursan isabet etmiş olursun, her ikisiyle beraber otururbut da isâbet etmiş olursun... Ama bir kimse, "Şu iki adamla beraber otur" dese, sen onlardan biriyle beraber oturup diğeriyle oturmasan, emre uymuş olmazsın. İşte burada da böyledir. Şâyet Cenâb-ı Hak, مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ وَدَيْنٍ "Vasiyetten ve borçtan sonra" demiş olsaydı, o zaman her ölen kimsenin malında, bu iki durumun mutlaka bulunması gerekirdi. Halbuki, bunun böyle olmadığı herkesçe malûmdur. Ama Cenâb-ı Hak bunu, "اَوْ" (veyâ) edâtıyla zikredince, mâna "Eğer bunlardan birisi (vasiyet veya borç) bulunursa, miras taksimatı bundan sonra yapılır. İkisinin bulunması hali de böyledir" şeklinde olur.

b) "اَوْ" edâtı, olumsuzluk ifâde eden bir kelimenin başına geldiğinde, "و" (ve) edâtının manasını ifâde eder. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِمًا اَوْ كَفُورًا *"Onlardan hiçbir günahkâra ve hiçbir nanköre boyun eğme..."* (İnsan, 24) ve حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا اَوِ الْحَوَايَا اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ

"Onlara, sığır ve koyunun iç yağlarını da haram kıldık. Bunların sırtlarına ve bağırsaklarına yapışan ve kemiğe karışanlar müstesna.." (En'âm, 146) âyetlerinde olduğu gibidir. Böylece "اَوْ" edâtı, bu âyetlerde "و" (ve) manasına gelmiş olur. Hak Teâlâ'nın, مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِى بِهَا اَوْ دَيْنٍ *"Yapacağı vasiyetten veya borçtan sonradır"* buyruğu istisnâ manasında olunca, O sanki, "O zaman bir vasiyet ve bir borcun bulunması durumu müstesna..." demek istemiştir. Böylece de maksat, "Bu ikisinin tastamam ifasından sonra..." şeklinde olmuş olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âsım'ın ravisi **Ebu Bekir** ile **İbn Kesir** ve **İbn Âmr**, bu fiili, meçhul sîgasıyla olmak üzere, sâd harfinin fethasıyla, "يُوصَى"; **Nâfi, Ebû Amr, Hamza** ve **Kisâi** de vasiyet eden kimseye nisbetle (malûm sîgasıyla olmak üzere) sâd harfinin kesresiyle "يُوصِى" şeklinde okumuşlardır ki, bu ikinci okunuş Cenâb-ı Hakk'ın, مِمَّا تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ *"Çocuğu varsa, terikeden..."* buyruğunun delâletiyle, tercih edilen okuyuştur.

Hak Teâlâ, اٰبَاؤُكُمْ وَاَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِنَ اللهِ اِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا *"Siz, babalarınızdan ve oğullarınızdan hangisinin, size faydaca daha yakın olduğunu bilmezsiniz. (Bunlar), Allah'tan birer farizadır. Şüphesiz ki Allah hakkıyla bilendir. Yegâne hüküm ve hikmet sahibidir"* buyurmuştur.

Babalarınızla Oğullarınızdan Hangisinin Size Yakın Olduğunu Bilemezsiniz

Bil ki, *"Siz, babalarınızdan ve oğullarınızdan hangisinin, size faydaca daha yakın olduğunu bilmezsiniz"* buyruğu, varisler ve onların hisselerinin anlatıldığı ifâde ile, *"(Bunlar), Allah'tan birer farizadır"* buyruğu arasına girmiş bir muteriza, (ara) cümlesidir. İtirâziyye cümlesinin vazifesi, arasına girmiş olduğu iki cümleyi te'kid etmektir. İmdi biz deriz ki: Cenâb-ı Hak, çocukların ve ebeveynin mirastaki paylarını belirtip; bu hisseler farklı olup, akıl bu takdir edilen hisselerin ne kadar olacağını bilemeyip, insanın hatırına, "bu taksimat başka bir şekilde olsaydı, daha faydalı ve daha uygun olurdu..." şeklinde düşünceler gelip; özellikle Arapların mirastaki taksimleri bu şekilde olup, onlar güçlü kuvvetli erkeklere mirastan pay verdikleri halde çocukları, kadınları ve zayıf kimseleri mirastan mahrum bırakınca, Cenâb-ı Hak şöyle diyerek bu şüpheleri ortadan kaldırmıştır: "Sizler, akıllarınızın, (hangi şeylerin) sizin menfaatinize olduğunu ihata edemez, tam anlayamaz; binâenaleyh, çoğu kez sırf zarar olduğu halde, bir şeyin

sizin menfaatinize olduğunu; sırf menfaatinize olan şeyi de mahzâ zarar zannedersiniz. Ama, Hakîm ve Rahîm olan Allah, bütün gaibleri ve neticelerini bilen Zât'tır." Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Ey insanlar, miras paylarını, akıllarınızın güzel gördüğü miktarlarla takdir etmeyi bırakın da Allah'ın sizin için takdir etmiş olduğu şu paylar hususunda O'nun emrine itâat ediniz."

İmdi Cenâb-ı Hakk'ın, "Siz, babalarınızdan ve oğullarınızdan hangisinin, size faydaca daha yakın olduğunu bilmezsiniz" buyruğu, insan tabiatının, mirasın varislere taksimatı hususunda temâyül ettiği şeyleri terk etmeye; O'nun, *"(Bunlar) Allah'tan birer farizadır"* buyruğu ise, şeriatin takdir edip hükmettiği bu taksimatı kabul etmenin farz olduğuna bir işarettir. Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın *"Onlardan hangisinin, size faydaca daha yakın olduğu..."* ifâdesinden ne murat edildiğini izah hususunda şu görüşleri belirtmişlerdir:

1- Bundan maksat, "Onlardan hangisinin, âhirette size faydaca daha yakın olduğu..." şeklindedir. **İbn Abbas** şöyle demektedir: "Allah sizi birbirinize şefâatçi kılar. Binâenaleyh, ey oğullar ve babalar! Sizin hanginiz Allah'a daha çok itaat ediyorsa, cennette en yüksek derece onun olur. Eğer cennette, babanın derecesi çocuğunun derecesinden daha yüksek olursa, gözü aydın olsun diye, babasının isteği üzerine Allah, onun çocuğunu babasının yanına yükseltir. Ama, çocuğun derecesi babasınınkinden daha yüksek olursa, Allah o çocuğun anne-babasını onun yanına yükseltir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"Siz, babalarınızdan ve oğullarınızdan hangisinin size faydaca daha yakın olduğunu bilmezsiniz"* buyurmuştur. Çünkü, baba ve evlâttan biri, kendisinin cennetteki istifâdesinin, babasıyla mı veyahut da evladıyla mı daha fazla olacağını bilemez.

2- Bu ifâdeden maksat, "Birbirlerine harcamada bulunmak, birbirlerini eğitmek ve birbirlerini kötülüklerden korumak ve müdafaa etmek gibi yapılması gerekli olan hususlarda, onların dünyada iken, birbirlerinden nasıl istifâde edeceklerini" bilememeleridir.

3- Bu ifâdeden maksat, oğulun babadan, babanın oğuldan önce ölerek böylece de hangisinin diğerine varis olacağının bilinmemesidir.

Hak Teâlâ'nın *"(Bunlar), Allah'tan birer farizadır"* buyruğu, te'kid için gelmiş olan bir mef'ûl-ü mutlaktır. Yani, "Allah bunu bir farz olarak takdir etmiştir. Muhakkak ki Allah hakkıyla bilen, yegane hüküm ve hikmet sahibidir" demektir. Buna göre mâna, "Allah'ın mirası bu şekilde taksim

etmesi, sizin gönüllerinizin meylettiği taksimattan daha evlâ ve hayırlıdır. Çünkü O, bütün malumatı bilendir. Böylece de O, miras taksimatındaki sizin lehinize ve aleyhinize olan hususları en iyi bilendir. Yine O Hakîmdir; bu sebeple de ancak en güzel ve en yararlı şeyleri emreder. İşte durum böyle olunca, O'nun mirası bu şekilde taksimatı, sizin murat edip gönlünüzden geçirdiğiniz taksimat şeklinden daha hayırlı ve evlâdır" şeklinde olur. Bu ifâde, O'nun meleklere *"Ben, sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim... "* (Bakara, 30) demesi gibidir.

Buna göre şâyet, "Allah şu anda da böyle olduğu halde, niçin إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا *"Muhakkak ki Allah, hakkıyla bilen yegâne hüküm ve hikmet sahibi idi"* demiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Halil şöyle demiştir: "Bu lâfızlarla, Allah hakkında bir haber vermek, O'nun hakkında hâl ve istikbal ifâde eden lafızlarla haber vermek gibidir. Çünkü Cenâb-ı Hak, zaman mefhumunun içinde bulunmaktan münezzehtir." **Sîbeveyh** ise, "Bir topluluk bir ilim, bir hikmet, bir fazilet ve bir ihsân görüp müşahede edince, taaccüb ederler de, bunun üzerine onlara, 'Şüphesiz Allah daha önce böyle olduğu gibi O, daima da bu sıfatlarla muttasıftır...' denilir" demiştir.

Varislerin Sıralanmasındaki Hikmet

وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ ۚ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۚ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ ۚ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ ...

"Zevcelerinizin çocuğu yoksa, terikesinin yarısı sizindir. Eğer onların çocuğu varsa, size terikesinden (düşecek hisse) dörtte birdir. (Fakat bu da) onların edecekleri vasiyet ve borçtan sonradır. Eğer çocuğunuz yoksa bıraktığınızdan dörtte biri onlarındır. Şâyet çocuğunuz varsa, terikenizden sekizde biri -edeceğiniz vasiyet ve borçtan sonra- yine onlarındır" (Nisâ, 12).

Bil ki, Allahu Teâlâ bu âyetlerde, veresenin taksimatını en güzel biçimde zikretmiştir. Bu böyledir, zira varis olan, ölen kimse ile ya doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olur. Eğer, varis olan kimsenin ölen kimse ile ilgisi doğrudan olursa, bu ilginin sebebi ya neseb olur, veya zevciyyet (evlilik) hali olmuş olur. Böylece bu durumda şu üç kısım meydana gelmiş olur:

a) Bu ilgilerin en üstünü, neseb cihetinden doğrudan meydana gelmiş olan ilgidir ki, bu da birbirinden meydana gelme, doğma yakınlığıdır. Bu yakınlığa, çocuklar ve ebeveyn dahildir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, bu kısma ait hükmü en önce zikretmiştir.

b) Evlilik cihetinden doğrudan meydana gelen münasebet ve ilgi. Bu kısım, üstünlük bakımından, birincisinden sonra gelmektedir. Birinci kısım ilgi, zâtî; ikincisi ise arızîdir. Zatî olan, arızî olandan daha üstündür. İşte bu ikinci kısım, şu anda tefsirini yapmakta olduğumuz âyette kastedilen kısımdır.

c) Dolaylı olarak meydana gelen ilgi ve münasebet ki, bu ilgi ve münasebete "kelâle" denilmiştir.

İşte bu üçüncü kısım, şu sebeplerden dolayı, ilk iki kısımdan sonra gelmiştir:

1- Çocuklar, ebeveyn, karı ve koca için, mirastan tamamiyle düşmek söz konusu değildir. Ama "kelâle"ye gelince onlar için bazen, tamamiyle mirastan düşmek söz konusu olabilir.

2- İlk iki kısımdan her birinin ölen kimseyle olan nisbet ve ilgisi, doğrudan (zâti)dir. Kelâlenin nisbeti ise dolaylıdır. Doğrudan sabit olan (zatî) şey, dolaylı sabit olandan (arızî) daha üstündür.

3- İnsanın ebeveyn, çocuklar, karı veya koca ile olan ilişkileri, "kelâle" ile olan ilişkilerinden daha tam ve mükemmeldir. İçli-dışlılığın çok olduğu yerde, ülfet ve şefkatin mevcudiyeti hissedilmektedir. Bu ise, onlarla ilgili hallere gerekli alâka ve ihtimamı göstermeyi icap ettirir. İşte bu üç sebep ve benzeri sebeplerden dolayı Cenâb-ı Hak, "kelâle"nin mirasını, ilk iki kısmın miras hükümlerinden sonra zikretmiştir. Bu ne güzel bir tertip ve aklın kanunlarıyla ne güzel bir uyumdur! Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, neseb yönünden olan ilgide erkeğin mirastaki payını, iki dişinin payı kadar kılınca; tıpkı bunun gibi, sebebi yönden olan ilgide de, erkeğin payının iki dişinin payı kadar olduğuna hükmetmiştir. Bil ki bir ve birden fazla kişi, dörtte bir ve sekizde birde eşit olup, bu eşten veya

başkasından olan çocuk da, bunları yarımdan dörtte bire veya dörtte birden sekizde bire indirmede eşittir. Bil ki çocuğun erkek ve kız olmasında fark olmadığı gibi, oğulun, oğulun oğlunun, kızın ve oğulun kızının arasında da herhangi bir fark yoktur.

***İKİNCİ MESELE:* Ölümden Sonra Karı-Kocalık Münasebeti Hakkında**

Şafiî (r.h), kocanın (öldükten sonra) karısını yıkamasının câiz olduğunu; **Ebu Hanife** (r.h) ise, câiz olmadığını söylemiştir. **Şafiî**'nin delili şudur: "Bu kadın, ölümünden sonra da onun karısıdır. Dolayısı ile onun, o kadının cenazesini yıkaması helâldir. Bu kadının, hâlâ onun hanımı olduğunun delili, Hak Teâlâ'nın, *"Zevcelerinizin çocuğu yoksa, terikesinin yarısı sizindir"* buyruğudur. Cenâb-ı Hak o kadını, ölürken malının yarısının kocasına ait olduğunu söylerken "zevce" diye ifâde etmiştir. Kadın öldüğünde malının yarısı kocasınadır. Binâenaleyh öldükten sonra da o kadının, onun zevcesi sayılması gerekir. Bu sâbit olunca, kocanın o kadınını yıkamasının helâl olması gerekir. Zira evlilik olmazdan önce erkeğin o kadını yıkaması helâl değildir. Fakat evlilik tahakkuk edince, erkeğin kadını yıkaması helâl olur. Deverân,[113] apaçık illiyyetin (sebep oluşun) delilidir."

Ebu Hanife'nin delili ise şudur: "O kadın, (ölünce) artık onun hanımı sayılmaz. Dolayısı ile onun onu yıkaması helâl olmaz." **Ebu Hanife**, "O kadın, onun hanımı sayılmaz" hükmünü şu şekilde açıklamıştır: "Eğer o, o adamın hanımı sayılsaydı, onun ölümünden sonra o kocanın, *"ancak zevceleri müstesnâ.."* (Mü'minûn, 8) âyetinden dolayı, o kadınla cinsî münasebette bulunması helâl olurdu. Helal olmadığı sabit olduğuna göre, onu yıkayamaması da gerekir. Zira bu yıkama helâl olsaydı, ya o kadına bakmasının helâl olmasıyla sabit olurdu ki, bu Hz. Peygamber (s.a.s)'in, غُضَّ بَصَرَكَ إِلَّا عَنْ زَوْجَتِكَ "Zevcenden başka diğer kadınlardan gözünü yum" hadisinden dolayı bâtıldır. Yahut da bakma helâl olmaksızın (bakmaksızın) yıkamasının helâl olması sabit olur ki, bu da icma ile bâtıldır."

Ebu Hanife'nin görüşüne şöyle cevap verilir: Arada zevciyyetin bulunup bulunmadığı hususunda iki delil çatışınca, bir tercih yapmak gerekir. Buna göre biz deriz ki: "Eğer o, onun hanımı sayılmasaydı, Cenâb-ı Hakk'ın *"Zevcelerinizin, çocuğu yoksa, terikesinin yarısı sizindir"* buyruğu mecâz olurdu. Eğer o kocanın, o (ölmüş olan) hanımı ile cinsi münasebette bulunması helâl olmadığı halde, karısı sayılır ise, o zaman bir tahsis (sınırlama) gerekir. Usûl-ü fıkıhta, tahsis yapmanın daha evlâ olduğunu zikretmiştik. Binâenaleyh, tercih bizden yanadır. Hem nasıl olmasın ki biz birçok şekil

113 **Deverân,** Mantıkta bir şeyin illet (sebep) olabilecek başka bir şeye dayanmasıdır (Ç).

ve misalde, cinsi münasebette bulunmak helâl olmadığı halde, arada karı-kocalık halinin bulunduğunu biliyoruz. Meselâ kadının hayız ve nifaslı olduğu zamanlar, Ramazan ayı gündüzleri, farz olan hac ve namazı eda ederken, şüphe ile cinsî münasebette bulunmadan ötürü iddet zamanlarında olduğu gibi. Hem biz, hilâfiyyât kitaplarında, birçok menfaat ihtiva etmesinden dolayı cinsi münasebette bulunmanın helâl oluşunun, delillerin aksine sabit olduğunu beyân etmiştik. Ölüm olduktan sonra, bu menfaatlerden geriye kalan yoktur. Binâenaleyh iş, aslolan haramlığa dönüşmüş olur. Yıkamanın helâlliğine gelince, kadının ölümünden sonra, kocasının onu yıkayabileceğini söylemek, birçok menfaatin kaynağıdır. Bundan dolayı bu helâlliğin devam ettiğine hükmetmek gerekir. Allah en iyisini bilir:

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette, erkeklerin kadınlardan üstün olduğuna delil olan hususlar vardır. Çünkü Allahu Teâlâ, bu âyette erkeklerden bahsederken, onlara hitap ederek; kadınlardan bahsederken ise onları gaib sîgalar ile zikrederek bahsetmiştir. Yine Hak Teâlâ bu âyette yedi kez erkeklere hitap etmiş, kadınları isa gâib sîgalar ile bundan daha az zikretmiştir.

Bu durum, erkeklerin kadınlardan üstün sayılmasına delâlet eder. Bu inceliğe riâyet eden Allah ne güzeldir. Çünkü o, mirastaki paylar bakımından erkekleri kadınlara üstün kılmış ve bu incelikle de onların kadınlardan üstün olduğuna dikkat çekmiştir.

Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur:

...وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَىٰ بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ ﴿١٢﴾

"Eğer (ölen) erkek veya kadının mirasçısı evladı ve ana-babası olmayıp başka yakınları ise, o zaman bir erkek veya bir kız kardeşi varsa, her birine altıda bir düşer. Eğer onlar bundan çok iseler, o zaman onlar (ölünün) etmiş olduğu vasiyet ve borçtan sonra kalan üçte birde ortaktırlar. Zarar verici olmamalıdır (Bunlar), Allah'tan birer vasiyettir. Allah alîm ve halîmdir" (Nisa, 12)

Bil ki bu âyet, varislerden üçüncü kısmın varis oluş şeklini açıklamaktadır. Bunlar "kelâle" olup, ölen kimseye dolaylı olarak nisbet edilen kimselerdir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mirasta Kelâlenin Manası Hakkında Görüşler**

Ashab, "kelâle"nin ne olduğunu ortaya koyma hususunda pek çok söz söylemiştir. **Hz. Ebu Bekir es-Sıddîk** (r.a), "kelâle"nin, ölenin ebeveyni ile çocukları dışındaki akrabalarından ibaret olduğu görüşünü tercih etmiştir ki, muhtar ve doğru görüş budur. **Hz. Ömer** (r.a) ise: "kelâle"nin, ölenin çocukları dışındaki akrabaları olduğunu söylemiştir.. Rivâyet olunduğuna göre **Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir**'in görüşünü tenkit ederek şöyle dermiş: "Ben, 'kelâle'nin çocuğu olmayan kimse olduğu görüşündeyim. Kelâle'nin, ölenin babası ile çocukları dışında kalanlar olduğunu söyleyen **Ebu Bekir**'e muhalefet etmiş olmaktan utanıyorum." Bu hususta **Hz. Ömer**'den gelen bir başka rivâyete göre, o bu meselede tevakkuf etmiş (fikir bildirmemiş) ve şöyle demiştir: "Üç şey var ki Hz. Peygamber (s.a.s)'in onları açıklaması, bizim için dünya ve dünyadaki her şeyden daha sevimli idi. Bunlar kelâle, hilâfet ve ribâ (faiz) konularıdır. (Fakat açıklamadı.)"

Hz. Ebu Bekir'in Görüşünün Delilleri

Hz. Ebu Bekir Sıddîk (r.a)'in görüşünün doğruluğuna şunlar delâlet eder:

Birinci delil: "Kelâle" lâfzının iştikakına tutunmak. Bu hususta şu izahlar vardır:

a) Aralarındaki akrabalık uzak olduğu zaman, كَلَّتِ الرَّحْمُ بَيْنَ فُلَانٍ وَفُلَانٍ "Falanca ile falanca arasındaki akrabalık uzaktır"; yine bir kimse, diğer bir kimseden uzaklaştığında حُمِلَ فُلَانٌ عَلَى فُلَانٍ ثُمَّ كَلَّ عَنْهُ "Falanca falancaya nisbet edildi, sonra o ondan uzaklaştı" denilir. Binâenaleyh uzak akrabalık, işte bu yönden "kelâle" kelimesiyle ifâde edilmiştir.

b) Yine bir kimse aciz kalıp güç ve kuvveti gittiğinde "كَلَّ الرَّجُلُ – يَكِلُّ – كَلًّا وَكَلَالَةً" denilir. Daha sonra bu kelimeyi Araplar, neseb bakımından olmayan akrabalığı ifâde etmek için, istiâre (mecâz) olarak kullanmışlardır. Bu böyledir, çünkü bu nevi akrabalığın dolaylı olarak meydana gelmiş olduğunu beyan etmiştik. Bu sebeple bu çeşit akrabalıkta bir nevi zayıflık bulunmaktadır. Binâenaleyh bu izahla, ebeveynin "kelâle" mefhumuna girmesinin uzak bir ihtimal olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü ebeveynin ölene akrabalığı doğrudan doğruyadır.

c) "Kelâle" lâfzı, asıl lügatte "ihâta etmek (kuşatmak) manasına gelir. Başın etrafını sardığı için tâca da "iklîl" denilmiştir. İçine dahil olan her şeyi kuşattığı için "küll" kelimesi de böyledir. Bulutlar her tarafı sardığında "تَكَلَّلَ السَّحَابُ" denilir. Bunu iyice anladığında biz deriz ki: Ölenin babası ve çocukları dışındaki akrabaları "kelâle" diye adlandırılmışlardır. Çünkü onlar insanın etrafını kuşatan bir dâire ve başını kuşata bir tâç gibidirler. Halbuki doğumdan dolayı olan (neseb) yakınlığı böyle değildir. Çünkü bunda, insanlar birbirinden dallanır budaklanır ve birbirinden türemiş olur. Bu, tek bir kökten çoğalan bir tek şey gibidir. İşte bundan dolayı şair:

نَسَبٌ تَتَابَعَ كَابِرًا عَنْ كَابِرٍ كَالرُّمْحِ أُنْبُوبًا عَلَى أُنْبُوبِ

"Ebâ an ceddin birbirini takip ederek fasılasız gelen bir sülâle, iç içe borulardan (kamışlardan) meydana gelmiş olan bir mızrak gibidir, (çok sağlamdır)" demiştir.

Fakat doğumdan dolayı olan akrabalığın dışındaki kız kardeşlik, erkek kardeşlik, amcalık ve halalık gibi diğer akrabalıklara gelince, bunların neseblerinin, kendisine nisbet edildikleri kimse ile bir ilgisi ve ihatası vardır. Binâenaleyh bütün bu iştikakla (türemeyle) ilgili izahlar sayesinde, "kelâle"nin, ölenin ebeveyni ile çocukları dışındaki akrabalarından ibaret olduğu sâbit olur.

İkinci delil: Allahu Teâlâ "kelâle" lafzını, Kur'ân'ın hiçbir yerinde zikretmeyip ancak bu sûrede iki defa zikretmiştir: Birincisi bu âyette, ikincisi ise bu sûrenin sonundaki: *"De ki, "Allah 'kelâle' hakkındaki hükmü (şöyle) açıklar: Eğer evladı olmayan bir erkek ölür ve bir tek kız kardeşi kalırsa, terikesinin yarısı onundur"* (Nisa. 176) âyetinde.. **Hz. Ömer** (r.a) bu âyeti "kelâle"nin, sadece çocuğu bulunmayan kimse olduğuna delil getirerek şöyle demiştir: "Burada "kelâle"nin tefsiri olarak zikredilen, onun çocuğunun bulunmayışıdır." Biz de diyoruz ki: Bu âyet "kelâle"nin, geride babası ve çocuğu olmayan kimse olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü Allahu Teâlâ, ölenin kelâle olması halinde, erkek ve kız kardeşlerinin ona varis olmasına hükmetmiştir. Erkek ve kız kardeşlerin, ölenin ebeveyninin sağ olması halinde vâris olamayacaklarında şüphe yoktur. Binâenaleyh ölen kimsenin ebeveyninin sağ olması halinde, kelâle sayılmaması gerekir.

Üçüncü delil: Allahu Teâlâ, geçen âyetlerde ölenin çocuğunun ve ebeveyninin mirastaki hükmünü zikretti. Daha sonra bunun peşi sıra "kelâle"nin

hükmünü getirmiştir ki, işte bu sıralama, "kelâle"nin ölenin ebeveyni ve çocukları dışındaki akrabaları olmasını gerektirir.

Dördüncü delil: Ferezdak'ın şu beytidir:

وَرِثْتُمْ قَنَاةَ الْمُلْكِ لَا عَنْ كَلَالَةٍ عَنِ ابْنَيْ مَنَافٍ: عَبْدِ شَمْسٍ وَهَاشِمِ

"Sizler, mülkün ambar ve depolarına "kelâle" olarak değil, Menâf'ın iki oğlundan: Abd-i şems ve Haşim'den varis oldunuz."

Bu beyit, Arapların mülke, kelâle olarak varis olmadıklarına, aksine bu mülkü babalarından aldıklarına delâlet etmektedir. Bu ise babanın "kelâle" ifâdesine dahil olmamasını gerektirir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

"Kelâle", bazen vâris olanların; bazen de vâris olunanların vasfı kılınır. Binâenaleyh biz bu kelimeyi vâris olanların vasfı kabul edersek, bununla ölenin çocukları ve ebeveyni dışında kalan akrabalar murat edilmiş olur. Biz bu kelimeyi, kendisine vâris olunan kimsenin vasfı kabul edersek, yine ölenin ebeveyni ve çocukları dışında kalan vârisler kastedilmiş olur. Bu kelimenin vârisler hakkında kullanılmasının delili, Hz. Cabir (r.a)'in rivâyet ettiği şu hadistir: O şöyle demiştir: "Ölümden döndüğüm bir hastalığa tutuldum. Hz. Peygamber (s.a.s) bana geldi. Ben de "Ya Resûlallah, ben ancak kendisine 'kelâlenin varis olacağı bir adamım' dedim..." Câbir (r.a) bu sözü ile babasının ve çocuğunun mevcut olmadığını ifâde etmek istemiştir. Fakat bu kelimenin kendisine vâris olunanlar hakkında kullanılışının delili, **Ferezdak**'tan naklettiğimiz beyittir. Bu beytin manası, "Siz bu mülkü, amcalarınızdan değil, aksine babalarınızdan aldınız" şeklindedir. Böylece **Ferezdak** burada, "amcalar"ı "kelâle" diye ifâde etmiştir. Amcalar ise bu beyitte vâris olan değil, vâris olunan durumundadır. Buna göre biz deriz ki: Bu âyetteki "kelâle"den murat, geride ebeveyni ve çocuğu kalmayan ölüdür. Çünkü bu vasıf, kendisinin çocuğu veya babası bulunup bulunmaması sebebi ile hali değişmeyen vâris hakkında olmayıp, ancak vâris olunan ölü hakkında söz konusudur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Arapçada "رَجُلٌ كَلَالَةٌ" (kelâle adam), "اِمْرَأَةٌ كَلَالَةٌ" (kelâle kadın) ve "قَوْمٌ كَلَالَةٌ" (kelâle topluluk) denilir. Bu kelime "اَلدَّلَالَةُ" ve "اَلْوَكَالَةُ" (delâlet, vekâlet) lâfızları gibi bir mastar olduğu için, tesniye ve camisi yoktur (ve aynı zamanda müzekker ve müennesi müsavidir).

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki, biz bu kelimeyi ister varis olanın, isterse kendisine varis olunanın sıfatı kabul edelim, bu kelime "ذُو كَلَالَةٍ" (kelâle sahibi, kelâleli) anlamına gelir. Nitekim bir kimse "ذُو قَرَابَةٍ" (yakınlık sahibi) manasını kastederek, "فُلَانٌ مِنْ قَرَابَتِى" (falanca bana yakınlığı olanlardandır) der. **Keşşâf sahibi**, bu "kelâle" lâfzının, ahmak hakkında kullanılan "اَلْهَجَاجَةُ" (ne yaptığını bilmeyen) ve "اَلْفَقَاقَةُ" (ne konuştuğunu bilmeyen) kelimeleri gibi; bir sıfat olmasının da câiz olduğunu söylemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Bu Âyetteki İ'rab Farklarına Göre Muhtemel Mânalar

Hak Teâlâ'nın, "يُورَثُ" ifâdesinde şu iki ihtimal bulunmaktadır:

a) Bu kelimenin, "وَرِثَهُ الرَّجُلُ يَرِثُهُ" (Adam ona varis oldu, ona varis oluyor) tabirinden alınmış olması... Bu takdirde âyette geçen, "رَجُلٌ" (erkek) kelimesi, kendisine varis olunan olmuş olur. "Kelâle" lâfzının mansub olması hakkında da şu izahlar yapılmıştır:

1- Hal olduğu için, kelime mansubdur. Buna göre kelâmın takdiri, "O adam, 'kelâle' olarak kendisine varis olunursa..." şeklinde olur. Bu durumda "kelâle" kelimesi, hal mevkiinde bulunan mastar (mef'ûl-ü mutlak) olmuş olur ki, takdiri, "kendisine nesebi uzak olanların varis olduğu bir adam olursa..." şeklinde olur.

2- "يُورَثُ" ifâdesinin "رَجُلًا" lâfzının sıfatı olup; "كَلَالَةً" lâfzının ise, "كَانَ" fiilinin haberi olması durumu.. Buna göre kelâmın takdiri, "Eğer kendisine vâris olunan adam kelâle olursa..." şeklinde olur.

3- "كَلَالَةً" lâfzının mef'ûlün leh olması. Buna göre kelâmın takdiri, "kelâle olduğu için kendisine varis olunan bir adam olursa.." şeklinde olur.

b) "يُورَثُ" ifâdesinin, "اَوْرَثَ - يُورِثُ" (miras bıraktı; miras bırakıyor) tabirinden alınmış olmasıdır. Bu durumda adam mirası bırakanın bizzât kendisi olmuş olur. Buna göre de "كَلَالَةً" lâfzının mansub oluşu, yukardaki izahlara göre olmuş olur.

BEŞİNCİ MESELE

Hasan el-Basri ile **Ebu Reca el-Utâridî**, bu fiili ma'lûm sîgasıyla olmak üzere "اَفْعَالٌ" ve "تَفْعِيلٌ" bablarından "يُورِثُ" (miras bırakıyor, bırakır) ve "يُوَرِّثُ" (miras bırakıyor, bırakır) şeklinde okumuşlardır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَهُ اَخٌ اَوْ اُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ *"... ve onun erkek veya kız kardeşi bulunursa, bu kardeşlerden her birinin (hakkı) altıda birdir"* buyruğuna gelince, bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Burada hatıra bir soru gelmektedir ki, o da şudur: "Allahu Teâlâ, *"Eğer mirası alınan erkek veya kadın kelâle olur.."* buyurmuş, daha sonra da, *"ve onun erkek kardeşi bulunursa"* buyurarak, erkeğe râcî olan bir zamir "وَلَهُ" getirmiş, fakat kadına râcî bir zamir zikretmemiştir. Bunun sebebi ne olabilir?"

Cevap: Ferrâ şöyle demiştir: "Bu câizdir. Zira, aynı mânada birbirine denk iki şey "اَوْ" edatıyla getirildiği zaman bu tefsirin (zamirin), bunlardan istenilen herhangi birisine isnat edilmesi ile, her ikisine birden isnat edilmesi câizdir. Meselâ sen, مَنْ كَانَ لَهُ اَخٌ اَوْ اُخْتٌ فَلْيَصِلْهُ "Kimin bir erkek veya bir kız kardeşi varsa, onu ziyaret etsin" dediğin zaman, buradaki zamir "فَلْيَصِلْهُ" erkek kardeşe, aynı zamanda kız kardeşe veya "فَلْيَصِلْهَا" dediğin zaman kız kardeşe; aynı zamanda erkek kardeşe; "فَلْيَصِلْهُمَا" dediğin zaman da her ikisine birden râcî olur (yani zamir müzekker tesniye olduğu halde, kız kardeşe de şamil olur).

İKİNCİ MESELE

Müfessirler burada geçen "اَلْاَخُ" (erkek kardeş) ve "اَلْاُخْتُ" (kız kardeş) kelimelerinden kastedilenin, ana bir erkek ve kız kardeş olduğu, hususunda ittifak etmişlerdir. **Sa'd İbn Ebi Vakkas** da, bu âyeti, وَلَهُ اَخٌ اَوْ اُخْتٌ مِنْ اُمٍّ "Ve onun, ana bir erkek veya kız kardeşi bulunursa" şeklinde okurdu... Âlimler bu mananın kastedildiğine hükmetmişlerdir. Zira Cenâb-ı Hak bu sûrenin sonunda, *"De ki, Allah, babası ve çocuğu olmayanın mirası hakkındaki hükmü (şöyle) açıklar ... "* (Nisa, 176) buyurmuş, iki kız kardeşin mirastaki payının üçte iki; kardeşlerin payının ise malın tamamı olduğunu; burada ise, erkek ve kız kardeşlerin mirastaki paylarının üç te bir olduğunu açıklamıştır. Binaenaleyh, burada kastedilen erkek ve kız kardeşlerin, (Nisa, 176) âyetinde kastedilen erkek ve kız kardeşlerden başka olması gerekir. Bu sebeple buradakiler sadece ana bir erkek ve kız kardeşler; (Nisa, 176) âyetindekiler ise, ana-baba bir veya baba bir erkek ve kız kardeşlerdir.

Sonra Cenâb-ı Hak, فَاِنْ كَانُوا اَكْثَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِى الثُّلُثِ *"Eğer onlar bundan çok iseler, o zaman onlar, üçte birde ortaktırlar"* buyurmuş, böylece,

her ne şekilde olurlarsa olsunlar, onların mirastaki paylarının üç te birden fazla olamayacağını beyan buyurmuştur.

Daha sonra Cenab-ı Hak, مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٰى بِهَا اَوْ دَيْنٍ *"(Ölünün) etmiş olduğu vasiyet ve borçtan sonra ..."* buyurmuştur. Bu ayetle ilgili olarak da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Vasiyetin Hükmü**

Bu âyetin zâhiri, malın tamamıyla, arzu edilen bir kısmının vasiyet edilmesinin cevazını gerektirir. **Nâfi'in İbn Ömer**'den rivayet ettiği şu hadis de, bu âyete uygun düşen hadislerden birisidir. **İbn Ömer**'e göre Hz. Peygamber (s.a.s), مَا حَقُّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ لَهُ مَالٌ يُوصِى بِهِ ثُمَّ تَمْضِى عَلَيْهِ لَيْلَتَانِ اِلَّا وَوَصِيَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَهُ *"Vasiyet edecek malı bulunan Müslüman kişiye, vasiyeti yanında yazılı bulunmadıkça, iki gece yatması muhakkak surette caiz değildir"*[114] buyurmuştur. İşte bu hadis de, vasiyetin istenildiği bir biçimde, mutlak manada yapılabileceğine delâlet etmektedir. Ancak biz deriz ki, bu umumi ifadeler şu iki yönden tahsis edilmiştir:

1- Vasiyetin miktarının belirli olmasından dolayı ... Zira, malın tamamını vasiyet etmek, Kur'an ve sünnetin delâletiyle caiz değildir. Kur'an'dan olan delâlete gelince, bunlar, mücmel ve mufassal olarak mirasa delalet eden ayetler. Mücmel olan âyete gelince, bu Cenab-ı Hakk'ın, *"Ana ve baba ile yakın akrabaların bıraktıklarından, erkeklere hisseler vardır"* (Nisa, 7) âyetidir. Malın tamamını vasiyet etmenin, bu nassın neshedilmesini iktiza edeceği malumdur. Mufassal olanına gelince, bunlar miras âyetleridir. Mesela bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Allah size, evlatlarınız hakkında erkeğe, iki dişinin payı miktarı olduğunu ... tavsiye eder"* (Nisa, 11) ayeti bunlardandır. Yine buna Hak Teâlâ'nın, *"Arkalarında aciz ve küçük evlatlar bıraktıkları takdirde onlar hakkında endişe edenler, saygı ile korksunlar."* (Nisa, 9) âyeti de delâlet etmektedir. Sünnetten olan delâlete gelince bu, bu konuda meşhur olan Hz. Peygamber'in şu hadisidir: اَلثُّلُثُ وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ اِنَّكَ اَنْ تَتْرُكَ وَرَثَتَكَ اَغْنِيَاءَ خَيْرٌ مِنْ اَنْ تَرَعَهُمْ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ "(Malın) üçte birini (vasiyet edebilirsin). Hatta üçte bir bile çok. Çünkü vârislerini zengin olarak bırakman, hiç şüphesiz onları insanlara el avuç açar vaziyette muhtaç bırakmandan daha hayırlıdır."[115]

Bil ki bu hadis pek çok hükme delâlet etmektedir:

114 **Buharî**, Vesâyâ, 1.

115 **Buhârî**, Nafakât, 1.

a) Malın üçte birinden çoğunda vasiyet etmek câiz değildir.

b) Evlâ olan, vasiyetin, Hz. Peygamber'in *"üçte bir de çoktur"* buyurmasından ötürü, üçte birden noksan olmasıdır.

c) Ölen kimse geride az miktarda mal bırakır, kendisine varis olan kimseler de fakir olurlarsa, Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"Varislerini zengin olarak bırakman, hiç şüphesiz onları insanlara el avuç açar vaziyette muhtaç bırakmandan daha hayırlıdır"*[116] ifâdesinden dolayı, herhangi bir şey vasiyet etmemesi daha efdâl ve uygundur:

d) Bu ifâdede, ölen kimsenin varisleri olmadığı zaman, malın tamamının vasiyet edilebileceğine bir delâlet bulunmaktadır. Çünkü, malın tamamının vasiyet edilmesinin men edilmesi, varislerden ötürüdür. Binâenaleyh varisler olmadığı zaman, malın tamamının vasiyet edilebilmesi gerekir.

2- Bu, âyetin umumîliğinin, kendisine vasiyet edilen kimse hakkında tahsis edilmiş olmasıdır. Bu böyledir, zira ölen kimsenin kendisine varis olan kimselere vasiyet etmesi câiz değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) أَلَا لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ *"İyi biliniz ki, varis olana vasiyet edilmez!"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE: Hacc ve Zekât Borcu Olarak Ölenin Terikesinden Bunlar Ayrılır

Şafiî (r.h) şöyle demektedir: Bir kimse, zekâtını ve haccını tehir edip, böylece de ölse, zekât ve hacc bedelinin bıraktığı malda yerine getirilmesi vacip olur. **Ebu Hanife** (r.h) ise, "vacip değildir" demiştir. **Şafiî**'nin delili şudur: "Farz olan zekât ile farz olan hacc, bir borçtur. Binanealeyh işte bu âyetten dolayı o borcun terikeden ödenmesi vacip olur. Biz, zekât ve haccın bir borç olduğunu söyledik, cünkü "دَيْنٌ" (borç) kelimesinin lügavî manası buna delâlet etmektedir. Şeriat de bunu gösterir. "دَيْنٌ" kelimesinin lügavî manası, inkıyâd edilmeyi gerektiren durumdan ibarettir. Meşhur dualarda da, يَا مَنْ دَانَتْ لَهُ الرِّقَابُ "Ey (insanların) boyunlarının kendisine inkıyad edip boyun eğdiği zât.." denilmektedir.

Şeriatin de buna delâlet etmesine gelince, **Has'amiyye**, Hz. Peygamber (s.a.s)'e babasının üzerinde bulunan (hayattayken yapamadığı) haccın durumunu sorunca, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Söyle bakalım ne dersin? Babanın bir borcu olsa da, sen onu ödesen, bu kifâyet eder mi?"* Bunun üzerine o, "evet" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Allah'ın borcu, ödenmeye daha layıktır"* buyurdu. Bunların bir borç olduğu sabit olunca Cenâb-ı Hakk'ın,

116 **Buhârî,** Nafakât, 1.

"(ölünün) etmiş olduğu vasiyet ve borçtan sonra..." buyurmasından dolayı, miras taksimatından önce ele alınmaları gerekir. **Ebu Bekr er-Razî:** "Âyette zikredilen borç herhangi (mutlak) bir borçtur. Hz. Peygamber (s.a.s) ise haccı, *"Allah için bir borç"* diye tavsif etmiştir; mutlak olan şey ise mukayyede şamil olmaz" demiştir.

Biz deriz ki, bu son derece zayıf bir sözdür. Bunun bir borç olduğu sabit olup, âyetin hükmüne göre de borçların, miras taksiminden önce ele alınacağı sabit olunca, hiç şüphesiz maksadın hasıl olması gerekir. Mutlak ve mukayyet sözü manasız bir kelim olup, bu neticeye bir zarar vermez. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Vasiyette Zarara Yol Açma Şekilleri**

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın غَيْرَ مُضَارٍّ *"Zarar verici olmaksızın"* kaydı hal olmak üzere mansubdur. Yani, "(Vasiyet eden) vereselerine zarar vermeksizin, vasiyet olunan bir vasiyetten sonra..." demektir.

Bil ki, vasiyette zarar verme işi şu şekilde olabilir:

a) Vasiyet eden kimsenin, malının üçte birinden fazlasını vasiyet etmesidir.

b) Malının hepsini veya bir kısmını bir yabancıya vermesi.

c) Miras malını vereselere vermemek için, kendisinin, gerçekte olmayan bir borcunun olduğunu ikrar etmesi..

d) Başkasında olan alacağını tastamam aldığını ve o alacağın kendisine ulaştığını söylemesi.

e) Malını ucuz bir değere satması, veyahut da pahalı olarak bir şey alması. İşte bütün bunlar, malın vereselerin eline geçmemesi için ileri sürülmüş, yapılmıştır.

f) Malının üçte birini Allah rızası için değil, vereselerin mirastaki haklarını noksanlaştırma maksadıyla noksanlaştırmasıdır. Vasiyette zarar verme şeklinin izahı işte budur.

Şunu bil ki âlimler, evlâ olanın, kişinin malının üçte birinden daha azını vasiyet etmesi olduğunu söylemişlerdir. **Ali** şöyle demiştir: "Ölenin, malının beşte birini vasiyet etmesi, dörtte birinden; dörtte birini vasiyet etmesi de, üçte birini vasiyet etmesinden bence daha makbuldür." **Nehâî** de şöyle demektedir: "Allah'ın Resûlü, vasiyet etmeden irtihâl etmiştir. Hz. Ebu Bekir

ise vasiyet ederek vefât etmişti. Buna göre, bir kimse vasiyet ederse, bu güzel ve yerinde olur. Eğer vasiyet etmezse, bu da güzel ve yerinde olur.

Bil ki insana yakışan, geride bıraktığı malın miktarı ile, kendisine varis olan kimseleri nazar-ı dikkate alıp, sonra da vasiyetini buna göre yapmasıdır. Buna göre eğer malı az, kendisine varis olan kimseler de çok ise, vasiyet etmez. Eğer malı çok ise, malına ve ölümünden sonra, kendisine varis olan kimselerin sayısının az veya çok olmasına göre vasiyet etmesidir. Allah en iyi bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Vasiyette Varislere Zarar Vermek Günahtır**

İkrime, İbn Abbas'ın vasiyette zarar vermenin büyük günahlardan olduğunu söylediğini nakletmiştir. Bil ki bunun böyle olduğuna Kur'ân-ı Kerim, sünnet ve aklî deliller de delâlet etmektedir. Kur'ân'dan delile gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'a ve Peygamber'ine itaat ederse..."* (Nisa, 13) âyetidir. **İbn Abbas,** *"Kim, vasiyet hususunda Allah'a ve peygamberine isyan ederse..."* (Nisa, 14) demiştir. Sünnetten delile gelince, bu **İkrime**'nin **İbn Abbas**'tan rivâyet ettiği şu hadistir: Buna göre, Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْاِضْرَارُ فِى الْوَصِيَّةِ مِنَ الْكَبَائِرِ *"Vasiyette zarar vermek büyük günahlardandır"* demiştir. **Şehr İbn Havşeb**'den rivâyet edildiğine göre **Ebu Hüreyre,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: اِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ اَهْلِ الْجَنَّةِ سَبْعِينَ سَنَةً وَجَارَ فِي وَصِيَّتِهِ حُتِمَ لَهُ بِشَرِّ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ النَّارَ وَاِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ اَهْلِ النَّارِ سَبْعِينَ سَنَةً فَيَعْدِلُ فِي وَصِيَّتِهِ فَيُخْتَمُ لَهُ بِخَيْرِ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ الْجَنَّةَ *"Muhakkak ki bir kimse, yetmiş sene cennetliklerin ameliyle amel eder de, vasiyetinde zulmeder (haddi aşar)se, yapmış olduğu amellerin en şerlisiyle işine son verilir. Böylece cehenneme girer. Yine bir (başka) kimse de, yetmiş sene cehennemliklerin ameliyle amel eder de, vasiyetinde adil olur (haddi aşmaz)sa, yapmış olduğu amellerin en hayırlısıyla işine nihâyet verilir de böylece cennete girmiş olur."*[117]

Yine Hz Peygamber (s.a.s), مَنْ قَطَعَ مِيرَاثًا فَرَضَهُ اللهُ مِيرَاثَهُ مِنَ الْجَنَّةِ *"Kim, Allah'ın farz kılmış olduğu bir mirası kesmek, engellemek isterse, Allahu Teâlâ da, o kimsenin cennetten olan (cennetten elde edeceği) mirası keser, men eder"* buyurmuştur. Vasiyette (belirlenen miktardan) fazla yapılmasının, mirastan kesme ve engelleme olduğu malumdur. Bu meselenin aklî delili de, ölüme yaklaşıldığı bir sırada, Allah'ın emrine muhalefet etmenin, Allah'a karşı çok fazla cüretkar olduğuna ve O'nun tekliflerine inkıyâd edip

117 **Ebu Davud,** Vasâya, 2 (3/113) (kısmen).

boyun eğmekten kaçınma ve buna karşı koyma olduğuna delâlet eder ki, bu da büyük günahların en büyüklerindendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَصِيَّةً مِنَ اللهِ *"(Bunlar), Allah'tan birer vasiyettir"* buyurmuştur: Bu âyetle ilgili olarak şu iki soru söz konusudur:

Birinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın, "وَصِيَّةً مِنَ اللهِ" sözü niçin mansûbdur?

Cevap: Buna birkaç yönden cevap verilir:

a) Bu kelime, te'kid için gelmiş olan bir mef'ûl-ü mutlak olup, takdiri يُصِيكُمُ اللهُ بِذٰلِكَ وَصِيَّةً "Allah bunu size iyice vasiyet ediyor" şeklindedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı فَرِيضَةً مِنَ اللهِ *"Allah'tan kesin birer farizadır"* ifâdesi gibidir.

b) Bu ifâdenin, O'nun غَيْرَ مُضَارٍّ *"Zarar vermeksizin"* ifâdesiyle nasbedilmiş olmasıdır. Yani "Allah'ın vasiyeti, vasiyetin üçte birden fazla olmaması hususunda zarar vermeksizin.." demektir.

c) Takdirin şöyle olmasıdır: "Bu, çocuklara ve ölen kimsenin, vasiyetinde ileri gitmek suretiyle çocuklarını başkalarına el-avuç açacak bir şekilde muhtaç ve yoksul bırakmaması hususunda Allah tarafından bir vasiyet olmak üzere.." Bu izahı **Hasan el-Basrî**'nin izafetle "غَيْرَ مُضَارِّ وَصِيَّةٍ" şeklinde okuması da destekler.

İkinci soru: Cenâb-ı Hak niçin önceki âyetin sonunu *"Allah'tan bir fariza olarak"* (Nisa, 11) buyurarak; bu âyetin sonunu ise, "Allah'tan bir vasiyet olmak üzere" diye bitirmiştir?

Cevap: "Farz" lâfzı, "vasiyet" lâfzından daha güçlü ve daha kuvvetlidir. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, evlâtların miraslarının izahını, "فَرِيضَةً" kelimesiyle; "kelâle"nin mirasını ise, "vasiyet" sözüyle bitirmiştir. Bu, bütün bunlar her ne kadar riâyet edilmesi gereken bir husus ise de, ancak ne var ki, çocukların hallerine riâyet etmeyi ifâde eden birinci kısmı gözetmenin daha münasip olduğuna delâlet etmek için, ifâde bu şekilde geçmiştir; Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاللهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ buyurmuştur. Yani "Allah, vasiyetinde zâlim veya âdil olanları bihakkın bilir, zâlim olanların cezâsını derhal verme konusunda aceleci olmayıp, halîmdir" demektir ki, bu bir tehdit anlamındadır. Allah en iyi bilendir.

تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٣﴾ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿١٤﴾

"İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse, (Allah) onu altından ırmaklar akan cennetlere sokar ki, onlar orada ebedî kalıcıdırlar. Bu, en büyük bir kurtuluş (ve saadettir). Kim de Allah'a ve Peygamberi'ne isyan ederse ve Allah'ın sınırlarını çiğneyip geçerse (Allah) onu da içinde daimî kalıcı olmak üzere cehenneme sokar. Onun için hor ve hakîr edici bir azap vardır"
(Nisa, 13-14).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, miras paylarını açıkladıktan sonra, insanları kendisine itaate teşvik ve kendisine isyandan korkutmak için, vaad ve vaîdini zikrederek تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ *"İşte bunlar Allah'ın sınırları..."* buyurmuştur. Bu ifâde hakkında iki bahis vardır:

Birinci bahis: Âyetteki "تِلْكَ" (İşte bunlar) lâfzı neye işaret etmektedir? Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1- "Mirastaki 'hallere' işarettir."

2- "Yetimlerin malları, nikâhın hükümleri ve mirasın halleri gibi sûrenin başından buraya kadar zikredilen bütün hükümlere işarettir." Bu görüş, **Esamm**'ındır. Birinci görüşün delili; zamirlerin, zikredilen şeyler arasında kendisine en yakın olana râci olması kâidesidir. İkinci görüşün delili şudur: Zamirin en yakına râci olması kâidesi, daha uzaktakine râci olmasına bir mani bulunmadığı zaman geçerlidir. Mani yoksa, zamir hepsine râci olabilir.

Allah'ın Hudutları Ne Demektir?

İkinci bahis: "Allah'ın sınırları"ndan murat, Allah'ın zikredip açıkladığı ölçü ve miktarlardır. Bir şeyin hududu (sınırı), kendisi ile başka şeylerden ayrıldığı taraftır. "Hudûdu'd-dâr" (evin sınırları) ifâdesi de bu mânadadır.

Bir şeyin hakikatine delâlet eden söz de, "o şeyin haddi (sınırı)" diye adlandırılır. Çünkü o söz, ifâde ettiği hükmün içine başkasının girmesine mâni olur. "Başkası" ise, o sözün dışında kalan her şeydir.

İKİNCİ MESELE

Bazı âlimler, Hak Teâlâ'nın *"Kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse.."* sözü ile, *"Kim de Allah'a ve Peygamberi'ne isyan ederse..."* ifâdesinin, bu sûrede bahsedilen mükellefiyetlerde Allah'a itaat veya isyân eden kimseler hakkında olduğunu söylemişlerdir. Muhakkik âlimler ise, bu tabirlerin, hem bu mükellefiyetler, hem de diğer mükellefiyetlerde Allah'a itaat veya isyân eden kimselere şamil olan, umûmî ifâdeler olduğunu söylemişlerdir. Bu böyledir, çünkü âyetteki "kim" lafzı umûmîdir. Binâenaleyh bunların, herkesi içine alması gerekir. Bu mevzuda söylenecek son söz şudur: Bu umûmî ifâdeler, her ne kadar belli birtakım mükellefiyetlerden sonra getirilmişler ise de, bu kadarcık şey bu umûmî ifâdelerin tahsis edilip (sınırlandırılmasını) gerektirmez. Baksana, baba, bazen çocuğuna yönelip, onu belli bir iş hususunda azarlar, sonra da "Bana karşı gelip âsî olmaktan sakın!" der. Babanın bu sözünden maksadı, çocuğunu bütün işlerde kendisine karşı gelmekten men etmektir. İşte burada da böyledir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Nafî ve İbn Âmir, âyette aynı olan iki yerde de, kelimeyi nûn ile, "نُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ – نُدْخِلْهُ نَارًا" "Biz onu, cennetlere sokarız" ve "Biz onu, cehenneme sokarız" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, yâ harfi ile "يُدْخِلْهُ" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraat, "iltifat" üslûbuna göredir. Bu, tıpkı Hak Teâlâ'nın önce, *"Hayır, sizin yârınız, yardımcınız Allah'tır"* (Âl-i İmran, 150) buyurup, sonra da *"Biz, korku salacağız..."* (Âl-i İmran, 151) buyurması gibidir. İkinci okuyuşun sebebi ise açıktır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Burada hatıra şöyle bir soru gelmektedir: Hak Teâlâ'nın, *"(Allah) onu ... cennetlere sokar"* buyruğundaki zamir müfred olup bir şahsa uygundur. Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonra gelen, *"Onlar orada ebedî kalıcıdırlar"* sözü ise, birden fazla sayıda kimse için uygun olan bir ifâdedir. Binâenaleyh bu iki ifâdenin arası nasıl bulunur?

Cevap: Âyetteki, *"kim Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederse.."* kısmındaki "kim" (men) lâfzı, lâfız olarak müfred, mâna olarak camîdir. İşte bu sebepten ötürü, bu iki şekil doğru ve yerinde olmuştur.

BEŞİNCİ MESELE

Âyette geçen "خَالِدِينَ" ve "خَالِدًا" kelimeleri, "يُدْخِلْهُ" fiillerindeki hüve zamirinden "hal" olarak mansûbdur. Bunun manası "içinde dâimi kalıcı olacakları bir şekilde Allah onu cehenneme sokar" şeklindedir.

ALTINCI MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Bu âyet, ehl-i salattan (namaz kılanlardan) fâsık (günahkâr) olanların cehennemde ebedi bırakılacaklarına delâlet etmektedir. Zirâ âyetteki *"Kim de Allah'a ve Peygamber'ine isyan ederse ve Allah'ın sınırlarını çiğneyip geçerse..."* sözü ya daha önce zikredilen mirâsla ilgili hükümleri çiğneyen kimseler hakkındadır veyahut da bu ifâdeye hem miras, hem de başka hükümler dâhildir. Her iki takdire göre de, bu tehdide miras hükümlerini çiğneyen kimselerin girmesi gerekir. Bu ise, ister ehl-i salat (namazlı), ister namazsız olsun, haddi aşan (Allah'ın hükümlerini çiğneyen) herkes hakkında umûmî bir ifâdedir. Binâenaleyh bu âyet, ilâhi tehdidin kesin olduğuna ve bunun da cehennemde ebedi kalma olduğuna delâlet etmektedir. Bu vaîdin, Allah'ın sınırlarını (hükümlerini) aşan kimselere mahsus olduğu ve bunun ise ancak kâfir hakkında söz konusu olabileceği, zirâ kâfirin, Allah'ın bütün sınırlarını çiğneyip aşan kimse olduğu söylenemez. Çünkü biz diyoruz ki: Bu, şu iki yönden kabul edilemez:

a) Biz, bu âyeti şâyet Allah'ın, bütün hudutlarını (ahkamını) çiğneyip geçme manasında alırsak, âyet bir mâna ifâde etmemiş olur. Zirâ Allahu Teâlâ, Yahûdilik, Hristiyanlık ve Mecûsilikten insanları nehyetmiştir. Binâenaleyh Allah'ın bütün sınırlarını çiğneyip geçmek, bu nehyedilen şeylerin hepsini bırakmaktır. Bunların hepsini bırakmak ise, ancak Yahûdilik, Hristiyanlık ve Mecûsiliği aynı anda yapmış olmakla olur. Bu ise imkânsızdır. Binâenaleyh Allah'ın bütün hudutlarını çiğnemenin imkansız olduğu sâbit olur. Bu sebeple, eğer âyetten kastedilen mâna bu olmuş olsaydı, âyet bir mâna ifâde etmemiş olurdu. Böylece buradaki Allah'ın sınırlarını çiğnemeden murat edilenin, O'nun hudutlarından (hükümlerinden) herhangi birini çiğneyip aşma olduğunu anlıyoruz.

b) Bu âyet mirasın taksimatı ile ilgili âyetlerin peşi sıra gelmiştir. Bundan dolayı âyetteki *"ve Allah'ın sınırlarını çiğneyip geçerse ..."* sözünden kastedilen, bu âyetlerdeki hudûdullahı çiğneyip geçmedir. İşte bu takdire göre de böyle bir söz söylenemez." **Mu'tezile**'nin sözünün sonu budur.

Biz bu meseleyi, Bakara Sûresi'nde iyice ele aldık. Burada o meselenin bir kısmını tekrar etmekte zarar olmaz. Biz diyoruz ki: Âyetteki vaîdin, tevbe edilmeme hali ile ilgili olduğu hususunda ittifak ettik. Zira (şer'î) deliller, tevbe edilmesi halinde, geriye bu tehditten bir şey kalmayacağına delâlet etmektedir. Yine bunun, Allah tarafından affedilmeme şartına bağlı olması da mümkündür. Çünkü affın olduğuna dair bir delilin bulunması durumunda, geriye böyle bir azabın kalması imkânsız olur. Halbuki biz, Allah'ın affedeceğine dâir nice deliller zikrettik. Hem sonra biz, bu umûmî hükmün kâfirlere mahsus olduğunu söylüyoruz. Şu iki şey de bunun böyle olduğuna delâlet etmektedir:

a) Biz, size "مَنْ" (kim) kelimesinin, "şart cümlesi içinde, umûmî mâna ifâde ettiğine dâir deliliniz nedir?" desek, siz "Bunun delili, bu kelimeden istisna yapılabilmesidir. İstisnâ, istisnâ yapılmaması halinde kendisine dâhil olabilecek hükümleri o sözden (kelimeden) çıkarmadır" dersiniz. Binâenaleyh biz deriz ki: "Eğer deliliniz doğru ise bu Hak Teâlâ'nın, *"Kim de Allah'a ve Peygamber'ine isyan ederse..."* sözünün, sadece kâfirler hakkında olduğunu gösterir. Çünkü bütün isyan (ve günahların) bu ifâdeden istisna edilmesi ve (Meselâ) "Küfür ve fasıklık (günah) müstesna, kim Allah'a ve Resûlü'ne isyân ederse ..." denilmesi doğru olur. İstisnânın hükmü, istisna yapılmaması halinde, içine dahil olabilecek şeyleri o sözün dışında bırakmaktır. Binâenaleyh işte bu durum, Hak Teâlâ'nın *"Kim de Allah'a ve Peygamber'ine isyân ederse..."* ifâdesinin, bütün isyan ve kötülük çeşitleri hakkında olmasını gerektirir. Bu ise, ancak kâfir için söz konusudur.

Hasmımızın, "İsyanların hepsini birden yapmak imkânsızdır. Zira (meselâ) hem Yahûdiliği, hem de Hristiyanlığı aynı anda yapmak imkânsızdır" şeklindeki görüşüne karşı biz deriz ki: Aklî veya şer'î bir tahsis edici (sınırlayıcı) delilin bulunması durumu hariç, lafızların zâhiri umûmî mâna ifâde eder. Yapılan bu izaha göre, onların ileri sürdükleri şeyler sâkıt olur, bizim söylediklerimiz kuvvet bulur.

b) Bu âyetin kâfirlere has olduğunun izahının ikinci şekli şudur: Hak Teâlâ'nın *"Kim de, Allah'a ve Resulü'ne isyan ederse..."* buyruğu, bu kimsenin günahın fâili olduğunu gösterir. O'nun, *"ve Allah'ın sınırlarını çiğneyip geçerse ..."* buyruğundan da şâyet, önceki ifâdenin anlattığı şey kastedilmiş olursa, o zaman (lüzumsuz) bir tekrar olur ki, bu, aslolanın hilafına bir şeydir. Binâenaleyh bu ikinci sözü, "küfür" manasına almak gerekir.

Hasmımızın, "Biz bu âyeti, miras hususundaki ahkâmı (hudûdullahı) çiğneme manasına hamlediyoruz" şeklindeki iddiasına gelince, biz deriz ki: Farzet ki bu böyledir. Fakat ne var ki, bizim zikrettiğimiz soru bu sözle sâkıt olur. Çünkü miras hududunu (ahkâmını) çiğneyip geçmek, bazen bu mükellefiyet ve hükümlerin hak ve kabûlü vâcip olduğuna inanmak, fakat onları yerine getirmemek, bazen de bunların hikmetli ve doğru olmadığına inanmak suretiyle olur ki, işte bu ikinci şekil, Allah'ın hudûdunu (ahkâmını) çiğnemede zirvedir. Birinci şekle gelince, o kimseler için de, "Allah'ın hududunu çiğneyip geçti" denilebilir. Fakat bu durumda, bahsettiğimiz gibi, âyette bir tekrar söz konusu olmuş olur. Bundan dolayı bu tehdidin (vaîdin), Allahu Teâlâ'nın buradaki âyetlerde zikrettiği miras hükümlerine razı olmayan kâfire mahsus olduğunu anlamış oluruz. Bu âyete has bahisler, işte bunlardan ibarettir. Geriye kalan suallerin izahı Bakara Sûresi'nde geçmişti. Allah en iyi bilendir.

Fuhuş Yapan Kadınların Cezası

وَالّٰتِى يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَآئِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَاَمْسِكُوهُنَّ فِى الْبُيُوتِ حَتّٰى يَتَوَفّٰيهُنَّ الْمَوْتُ اَوْ يَجْعَلَ اللهُ لَهُنَّ سَبِيلاً ﴿١٥﴾

"Kadınlarınızdan fuhşu irtikap edenlere karşı içinizden dört şâhit getirin. Eğer şehadet ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye kadar, yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar, kendilerini evlerde alıkoyun" (Nisâ, 15).

Bil ki Allahu Teâlâ, geçen âyetlerde kadınlara iyilik etmeyi, onlara güzel davranmayı ve bu hususlarla ilgili şeyleri emredince, bunun peşi sıra onların fuhuşta bulunmalarına karşı sert hükmünü getirmiştir. Gerçekte bu hüküm, onlara bir ihsan ve ahiretleri ile ilgili olarak onları bir görüp gözetmedir. Yine bunda şöyle diğer bir fayda daha bulunmaktadır: Allah'ın erkeklere, kadınlara ihsanda bulunmalarını emretmesini, onlara şer'î cezaların tatbik edilmemesine bir sebep kılınmamalıdır. (Onlar için cezaların terk edilmesi), onların çeşitli bela ve kötülüklere düşmesine bir sebep olur. Bu hükümde üçüncü bir fayda daha vardır. O da, Allahu Teâlâ'nın,

mahlukatından hakkını tastamam alması gibi, o erkeklerden de hakkını tastamam atacağını; O'nun hükümlerinde bir müsamahanın bulunmadığını, kendisiyle herhangi bir fert arasında herhangi bir yakınlık ve karabet bulunmadığını, şeriatinin medar ve dayanağının adâlet ve her konuda ifrât ve tefritten sakınma olduğunu beyândır. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, وَالّٰتِى يَاْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ *"Kadınlarınızdan fuhşu irtikap edenlere karşı.."* buyurmuştur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyet-i kerimedeki "اَلّٰتِى" kelimesi, "اَلَّتِى" kelimesinin cem'îdir. Arapların, bu lâfzın cemîsinde çok çeşitli kullanışları vardır: "اَللَّوَاتِى – اَللَّاتِ – اَللَّاتِى" ve "اَللَّوَاتِ" ... **Ebu Bekr İbn el-Enbârî** şöyle demektedir: "Araplar cansız varlıkların cem'i hakkında "اَلَّتِى", canlıların cem'i hakkında ise "اَللَّاتِى" kelimesini kullanırlar. Bu, meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın "اَمْوَلَكُمُ الَّتِى جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ قِيَامًا *"Allah'ın sizi başına diktiği mallarınızı..."* (Nisa, 5) âyetinde olduğu gibidir." Yine Cenâb-ı Hak âyetlerinde "اَللَّاتِى" ve "اَللَّائِى" buyurmuştur. Aradaki fark şudur: Cansızların cemisi, müfred bir şey gibidir. Ama, canlıların cemisi böyle değildir, aksine onlardan her biri, kendisinin dışında kalanlardan birtakım özellik ve niteliklerle ayrılmamışlardır. İşte fark budur. Araplardan, bu iki husus arasında bir fark görmeyip de bunları şu şekilde kullananlar vardır: مَا فَعَلَتِ الْهِنْدَاتُ الَّتِى مِنْ اَمْرِهَا كَذَا "Durumları şöyle şöyle olan Hinde'ler ne yaptı?" ve وَمَا فَعَلْتَ الْاَثْوَابَ الَّتِى مِنْ قِصَّتِهِنَّ كَذَا "Durumları şöyle şöyle olan elbiseleri ne yaptın?" Birinci görüş, tercih edilen görüştür.

***İKİNCİ MESELE:* Fahişe (Hayasızlık) Hakkında**

Cenab-ı Hakk'ın, "يَاْتِينَ الْفَاحِشَةَ" ifâdesinin manası, "Onlar o fuhşu işlerler" demektir. Meselâ, "Sen onu yaptın" manasında اَتَيْتَ اَمْرًا قَبِيحًا "Sen çirkin bir iş yaptın" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا *"Andolsun sen, acâib bir şey yapmışsın"* (Meryem, 27) ve لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا اِدًّا *"Andolsun siz, pek çirkin bir iş yaptınız.."* (Meryem, 89) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, fuhuş işlemeyi bu şekilde ifâde etmesinde bir incelik vardır ki, o da şudur: Cenâb-ı Hak, mükellefi bu günahı işlemekten nehyedince O, o mükellefe bunu yapma konusunda yardımcı olmaz, aksine mükellef, sanki o işe kendiliğinden gitmiş ve onu, sırf karakteri gereği seçip tercih etmiştir. İşte bu incelikten dolayı اِنَّهُ جَاءَ اِلَى تِلْكَ الْفَاحِشَةِ وَذَهَبَ اِلَيْهَا "Muhakkak ki o, o fuhşa geldi ve ona yöneldi, gitti.." denilir.. Ancak ne var ki bu incelik, **Mu'tezile**'nin görüşü benimsendiğinde tamam olur. **İbn Mes'ûd** bu ifâdeyi

"يَأْتِينَ بِالْفَاحِشَةِ" şeklinde okumuştur. "اَلْفَاحِشَةَ" kelimesi çirkin fiil manasına gelip, dilcilere göre, "اَلْعَاقِبَةُ" (akibet) lâfzı gibi mastardır. Meselâ bir kimse, çirkin bir söz söyleyip veya çirkin bir fiil yaptığında, "فَحَشَ الرَّجُلُ – يَفْحُشُ – فَاحِشَةً – فَحُشًا" ve "اَفْحَشَ" ifâdesi kullanılır. Âlimler, âyette geçen "fahişe" kelimesinin, zina olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Birçok çirkin fiilden daha fazla çirkin ve kabîh olduğu için, zinaya "fâhişe" ismi ıtlak edilmiştir.

Buna göre şâyet, "Küfür (kâfir olmak) ve adam öldürmek, zinadan daha çirkin ve kabahatli bir fiildir. Halbuki, bu fiiller "fâhişe" ismiyle adlandırılmamışlardır" denilirse, biz deriz ki:

Bunun sebebi şudur: İnsanın bedenini idare eden kuvvetler üçtür: Kuvve-i nâtıka, kuvve-i gadabiyye ve kuvve-i şeheviyye... Kuvve-i natıkanın (düşünme kuvvetinin) bozulması, küfür, bid'at ve bu ikisine benzeye şeylerdir. Kuvve-i gadabiyyenin bozulması ise, adam öldürmek, kızmak ve benzeri şeylerdir. Kuvve-i şeheviyyenin bozulması ise, zina, livata, sürtüklük, zamparalık ve bunlara benzeyen şeylerdir. Bu üç kuvvetin en âdisi ve alçak olanı, şehevi kuvvetin fesada uğramasıdır.

Binâenaleyh, onun fesâda uğraması, hiç şüphesiz en âdi bir fesat nev'i olmuş olur. İşte bu sebepten dolayı bu işe, hassaten "fâhişe" ismi ıtlak edilmiştir. Allah ne murat ettiğini en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Zina İşleyenlerin Cezası**

Hak Teâlâ'nın, *"Kadınlarınızdan fuhşu irtikap edenlere karşı"* sözüyle neyin murat edildiği hususunda şu iki görüş beyân edilmiştir:

Birinci görüş: Bundan, zina murat edilmiştir. Bu böyledir. Çünkü bir kadın zinâya nisbet edildiğinde, zinâ işlediğine dair Müslüman dört erkeği şahit olarak getirmediği müddetçe, hiç kimse o kadına dokunamaz. Şahitler, o kadının aleyhine şahadet ettikleri zaman, o kadın herhangi bir yerde ölünceye, veyahut da Allah onlara bir yol açıncaya kadar tutulur. Bu görüş, cumhûr-i müfessirinin görüşüdür.

Zina Cezası Hakkında Ebu Müslim'in İzahı

İkinci görüş ki bu, **Ebu Müslim el-İsfehani**'nin tercih ettiği görüştür. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kadınlarınızdan fuhşa irtikap edenlere karşı..."* sözüyle sürtük ve ahlâksız, ki bunların cezâsı ölünceye dek bir yerde hapsolunmalarıdır. O'nun وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ *"Sizlerden fuhşu irtikap edenlerden her ikisini de ...."* (Nisâ, 16) sözüyle de livata yapanlar kastedilmişlerdir ki,

bunların cezası da, söz ve fiil ile eziyet edilmeleridir. Nur Sûresi'nde zikredilen âyet ile (Âyet, 2) kastedilen ise, erkek ile kadın arasında meydana gelen zinâ fiilidir ki, bunun cezâsı da, bâkire olanlar için sopa; evli olanlar için ise, recm'dir. **Ebu Müslim** bu konuda şu delilleri ileri sürmüştür:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kadınlarınızdan fuhşu irtikap edenlere karşı..."* sözü, kadınlara; *"sizlerden fuhşu irtikap edenlerden her ikisini de..."* (Nisâ, 16) ifâdesi ise, erkeklere tahsis edilmiş olup, onlarla ilgilidir. Zira, Hak Teâlâ'nın, وَاللَّذَانِ *"O iki erkek"* ifâdesi, tesniye müzekker bir ifâdedir.

Buna göre şâyet, "وَاللَّذَانِ" ifâdesiyle (Nisâ, 16) hem erkek, hem de kadının kastedilmiş olması; ama ne var ki, tağlîb'den dolayı müzekker lâfzın kullanılması niçin câiz değildir?" denilirse, biz deriz ki, eğer bu böyle olsaydı, Cenâb-ı Hak bu ifâdeden önce kadınlarla ilgili olan ifâdeyi müstakil olarak zikretmezdi. Binâenaleyh O, kadınları başlı başına ele alıp, bundan sonra da, *"Sizlerden fuhşu irtikap edenlerden her ikisini de ..."* (Nisa, 16) buyurunca, bu ihtimal artık söz konusu olmaz.

b) Böyle bir izah ve takdir yapıldığında, ilgili âyetlerden herhangi birisinde "nesh"in cereyân ettiğini söylemeye de gerek kalmaz. Aksine; bu âyetlerden her birinin hükmü cari ve yürürlükte olmuş olur. Ama sizin belirttiğiniz açıklamaya göre, bu âyetlerde "nesh"in cereyan ettiğini kabul etmek gerekir. Böylece, bu görüş daha evlâ olur.

c) Sizin zikretmiş olduğunuz açıklamaya göre, Cenâb-ı Hakk'ın *"Kadınlarınızdan fuhşu irtikap edenlere karşı..."* ifâdesi, zinâ ile ilgili olmuş olur. O'nun, *"Sizlerden fuhşu irtikap edenlerden her ikisini de..."* (Nisâ, 16) sözü de zinâ hakkında olmuş olur. Böylece bu durum, aynı mevzûda aynı şeyin tekrâr edilmesi neticesine götürür ki, bu da hoş bir şey değildir. Ama bizim yaptığımız izaha göre, böyle bir netice ortaya çıkmaz. Binâenaleyh, bizim görüşümüz daha uygun ve evlâ olur.

d) Bu âyetin zinâ hakkında nâzil olduğunu söyleyenler, Hak Teâlâ'nın "yahut Allah onlara bir yol gösterinceye kadar" ifâdesini, recm, sopa atma ve sürgün etmek ile tefsir etmişlerdir ki, bu doğru değildir. Çünkü bütün bunlar kadınların lehine değil, aleyhine olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kazandığı, kendi faydasına, yaptığı (şer) kendi zararınadır"* (Bakara, 286) buyurmuştur. Ama biz, Cenâb-ı Hakk'ın *"yahut Allah onlara bir yol gösterinceye kadar"* sözünü, Allah'ın, o kadınlara şehvetlerini nikâh yoluyla evlenmek suretiyle gidermelerini kolaylaştırması diye tefsir ediyoruz. Sonra **Ebu**

Müslim sözüne devamla şöyle demektedir: "Bizim söylediğimiz görüşlerin doğruluğuna delâlet eden hususlardan birisi de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, إِذَا اَتَى الرَّجُلُ الرَّجُلَ فَهُمَا زَانِيَانِ وَإِذَا اَتَتِ الْمَرْأَةُ الْمَرْأَةَ فَهُمَا زَانِيَتَانِ *"Erkek erkek ile (cinsî) münasebet kurduğunda, onların her ikisi de zinakârdırlar. Kadın da kadın ile münasebet kurarsa, onların da her ikisi zinakârdırlar"* hadisidir.

Diğer Âlimlerin Ebu Müslim'in İddiasını Tenkitleri

Âlimler, **Ebu Müslim**'in görüşünü iptal etme hususunda şunlarla ihticâc etmişlerdir:

a) Bu, önceki müfessirlerden hiç kimsenin söylemediği bir görüştür; Binâenaleyh, bu görüş bâtıldır.

b) Hadis-i şerifte, Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَلثَّيِّبُ تُرْجَمُ وَالْبِكْرُ تُجْلَدُ قَدْ جَعَلَ اللهُ لَهُنَّ سَبِيلًا *"İşte Allah onlara bir yol gösterdi: Evli veya dul olanlar recm edilir; bâkireler ise, sopalanır"*[118] dediği rivâyet edilmiştir. Bu da bu âyetin, zinâ eden kadınlar hakkında nâzil olduğunu gösterir.

c) Sahâbe, "Livata"nın hükümleri hususunda ihtilâf etmişler ve onlardan hiçbiri bu âyete de tutunmamışlardır. Onların, bu hükme delâlet eden bir nassa çok şiddetli ihtiyaçları olmasına rağmen, bu âyete temessük etmemeleri, bu âyetin, "livata" hakkında olmadığına delâlet eden delillerin en kuvvetlilerindendir.

Birinciye şöyle cevap verilir: Böyle bir icmâ kabul edilmez. Çünkü, andolsun ki, bu görüşü büyük müfessirlerden olan **Mücâhid** beyân etmiştir. Bir de biz usûl-ü fıkıhta, âyetten, öncekilerin zikretmemiş olduğu yeni bir görüş çıkarmanın câiz olduğunu beyân etmiştik.

İkinciye cevap: Bu, Kur'ân'ın haber-i vahid ile neshedilmesini gerektirir ki, bu câiz değildir.

Üçüncüye cevap: Sahâbenin gayesi, "lûtî" olan kimseye ceza tatbik edilip edilmeyeceğini tetkik ve tahkik idi. Halbuki bu âyette menfi ve veya müspet yönde bir delâlet bulunmamaktadır. İşte bundan dolayı sahabe, bu âyete başvurmamıştır.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Cumhura Göre Bu Âyetin Hükmü Mensûhtur

Cumhur-u müfessirîn, bu âyetin mensûh olduğunu iddiâ etmişlerdir. **Ebu Müslim** ise, bu âyetin mensûh olmadığını söylemiştir. Müfessirler bu görüşlerini kendilerinin şu kaidelerine dayandırmışlardır: Bu âyet, zinanın

118 **Müslim,** Hudûd, 13 (3/1316).

hükmünü beyân hakkındadır. Bu âyetin hükmünün devam etmediği malumdur. Binâenaleyh, âyet mensûhtur. Sonra bu fikri benimseyenler de, kendi aralarında şu iki şekilde ihtilâf etmişlerdir:

1- Bu âyet, şu hadis ile neshedilmiştir: **Ubade İbn es-Sâmit,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: خُذُوا عَنِّى خُذُوا عَنِّى قَدْ جَعَلَ اللهُ لَهُنَّ سَبِيلًا اَلْبِكْرُ بِالْبِكْرِ وَالثَّيِّبُ بِالثَّيِّبِ الْبِكْرُ تُجْلَدُ وَتُنْفَى وَالثَّيِّبُ تُجْلَدُ وَتُرْجَمُ *"(Hükümlerinizi) benden alın, benden alın. Muhakkak ki Allah onlara bir yol açtı: "Bekâr bekâr ile, dul veya evli de dul veya evli ile zinâ yaptığında, bekâr sopalanıp sürgün edilir; dul veya evli de sopalanır ve recmedilir."*[119] Sonra bu hadis de, Hak Teâlâ'nın *"Zina eden kadınla, zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun"* (Nur, 2) âyeti ile neshedilmiş olur. Bu izaha göre, bazen Kur'ân'ın sünnet ile, bazen de sünnetin Kur'ân ile neshedildiği sabit olmuş olur. **Şafiî**'nin görüşü böyle değildir. **Şafiî**'ye göre, bunlar birbiriyle nesholunmazlar.

2- Bu âyet, celde âyeti (Nur, 2) ile neshedilmiştir.

Bil ki **Ebu Bekr er-Râzî (el-Cessâs), İmâm Şâfiî**'yi tenkide çok istekli olduğu için şöyle demiştir: "Birinci görüş daha evlâdır. Zira celde âyeti, Hz. Peygamber'in *"(Hükümlerinizi) benden alın, benden alın..."* ifâdesinden önce inmiş olsaydı, Resûlullah'ın böyle söylemesinin bir manası olmazdı. Binâenaleyh Hz. Peygamber'in *"(Hükümlerinizi) benden alın..."* ifâdesinin, celde âyetinden (Nûr, 2) önce olması gerekir. Bu takdire göre de habs âyeti (Nisâ, 15) bu hadisle; bu hadis de celde âyeti ile neshedilmiş olur. Böylece Kur'ân ve sünnetin her birinin diğeri ile bazen neshedilebildiği sabit olmuş olur."

Bil ki, **Râzi el-Cessâs**'ın görüşü şu iki bakımdan zayıftır:

a) **Ebû Süleyman el-Hattabî**'nin, **"Meâlimü's-Sünen"** adlı eserinde zikrettiği şu hususdur: "Ne bu âyette, ne de bu hadiste nesh kesinlikle söz konusu değildir. Zira Hak Teâlâ'nın, *"O kadınları ölüm alıp götürünceye kadar, yahut Allah onlara bir yol gösterinceye kadar, kendilerini evlerde alıkoyun"* ifâdesi, o kadınların evlerde tutulmalarının, Allah'ın onlara bir yol açmasına kadar süreceğine delâlet etmektedir. Binâenaleyh âyette geçen "yol" kelimesi, mücmel (net olmayan) bir ifâdedir. Hz. Peygamber (s.a.s), *"(Hükümlerinizi) benden alın.. Dul veya evli recmedilir, bekâr ise sopalanıp sürgün edilir"* buyurunca, bu hadis, o âyeti neshetmemiş, aksine tefsir etmiş olur. Ve yine bu hadis, Cenâb-ı Allah'ın, *"Zina eden kadınla, zina eden*

119 **Müslim,** Hudûd, 13 (III/1316).

erkekten her birine yüzer değnek vurun" (Nûr, 2) âyetinin umûmî manasını tahsis etmiş (sınırlandırmış) olur. Bu hadis-i şerifin, şu iki âyetten biri için beyân, diğeri için de muhassis (tahsis edici) olduğunu kabul etmenin, zincirleme neshin olduğunu söylemekten daha evlâ olduğu malumdur. Hem nasıl olur ki habs âyeti (Nisâ; 15) kesinlikle mücmel bir âyettir. Bu âyette geçen "yol"un, nasıl olduğuna delâlet eden herhangi bir şey yoktur. Binâenaleyh bu âyetin bir mübeyyininin (açıklayıcısının) bulunması gerekir. Celde âyeti (Nûr, 2) ise tahsis edilmiştir. Mutlaka onun da bir tahsis edicisinin olması gerekir. Bu sebeple biz bu hadisi, habs âyetinin mübeyyini, celde âyetinin de muhassisi kabul ediyoruz." Fakat **Ebu Hanife** taraftarlarına göre, bunda üç cihetten nesh bulunmuştur. Birisi şudur: Habs âyeti, recmin delilleri ile neshedilmiştir. Böylece söylediğimiz şeyin, şüphe götürmez bir gerçek olduğu ortaya çıkmış olur.

Ebu Bekr er-Râzî'nin Sözünü Red Hususunun İkinci Yönü Şudur

b) Sen celde âyetinin, Hz. Peygamber'in *"(Hükümlerinizi) benden alın..."* hadisinden önce nâzil olmuş olmasının mümkün olmadığını söylüyorsun. Niçin bu âyetin o hadisten sonra olması gerektiğini söylüyorsun. Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu âyet nâzil olunca böyle demiş olduğunu söylemek niçin câiz olmasın? Bunun izâhı şöyledir: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Zina eden kadınla zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun"* (Nûr, 2) âyeti, Müslüman dul hakkında, icmâ ile tahsis edilmiş olur. Halbuki tahsis eden delilin, tahsis gören umûmî ifâdeden sonra gelmesi bir karışıklığa sebebiyet vereceği için, sana ve **Mu'tezile**'nin ekserisine göre câiz değildir..

Durum böyle olunca, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu sözü, Hak Teâlâ'nın *"Zinâ eden kadınla, zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun"* (Nûr, 2) âyeti indiği zaman söylemiş olduğu sabit olmuş olur. Bu izaha göre de senin, "Hadis, celde âyetinden önce söylenmiştir" şeklindeki sözün düşmüş olur. Bütün bunlar, habs âyetinin, zinâ eden kadınlar hakkında nâzil olduğunu söyleyenlerin görüşüne dayanan izahlardır. Binâenaleyh bu görüşe göre, bu âyetin mensuh oluşunun delil ile sâbit olmadığı ortaya çıkmış olur. **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin görüşüne göre, âyetin zâhiri manası neshedilmemiştir. Allah en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE

Bu âyetin zinâ hakkında nâzil olduğunu söyleyenlere şu sorular yöneltilir:

Birinci soru: Âyetteki *"kadınlarınızdan"* ifâdesi ile ne murat edilmiştir?

Cevap: Bu hususta şu izahlar yapılır:

a) Bundan murat, "zevcelerinizden" manasıdır. Bu tıpkı, *"Kadınlarından; zıhâr yaparak ayrılmak isteyenler..."* (Mücâdele, 3) ve *"Kendileri ile (zifâfa) girdiğiniz kadınlarınızdan olan..."* (Nisa, 23) âyetlerinde olduğu gibidir.

b) Bundan murat, hür olan kadınlardır. Bu tıpkı, *"Erkeklerinizden iki de şâhit tutun.."* (Bakara, 282) buyruğundaki (erkekler) kelimesinde olduğu gibidir. Bundan maksat, cariyeler için (zinâdan dolayı) bir cezânın olmadığını beyân etmektir.

c) Bu, mü'min kadınlar manasınadır.

d) Bu, "bekâr değil, dul olan kadınlar" demektir.

İkinci soru: Âyetteki, *"Kendilerini evlerde alıkoyun"* emrinin manası nedir?

Cevap: Bu, "Onları, evlerinizde devamlı hapsediniz" demektir. Bunun hikmeti şudur: Kadın, zinâya ancak dışarı çıkıp orada burada dolaştığı zaman düşer. Fakat onlar evlerde tutulduklarında zinâya imkân bulamazlar. O kadın bu hal üzere tutulduğu sürece, iffeti yeniden kendisine dönüp, zinâdan o nisbette uzaklaşmış olur.

Üçüncü soru: Âyetteki, يَتَوَفّٰهُنَّ الْمَوْتُ *"Ölüm (onları) alıp götürünceye kadar.."* tabirinin manası nedir? Halbuki mevt (ölüm) ve teveffî (öldürmek) aynı manadadır. Binâenaleyh bu ifâde, "Onları ölüm öldürünceye kadar..." manasına gelmiş olur.

Cevap: Bu tabirle, "Ölüm meleği onların canını alıncaya kadar..." manası kastedilmiş olabilir. Bu tıpkı, اَلَّذِينَ تَتَوَفّٰهُمُ الْمَلٰئِكَةُ *"Meleklerin canlarını aldığı kimseler.."* (Nahl, 28) ve قُلْ يَتَوَفّٰكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ *"De ki: "Size müvekkel (vazifeli) olan ölüm meleği canınızı alacak"* (Secde, 11) âyetlerinde ifâde edildiği gibidir. Veyahut da bunun manası, "ölüm onları yakalayıp, canlarını tastamam alıncaya kadar..." şeklindedir.

Dördüncü soru: Siz, Allahu Teâlâ'nın *"Yahut Allah onlara bir yol gösterinceye kadar..."* ifâdesini, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"İşte Allah onlara bir yol gösterdi. Bekâr sopalanır. Evli ve dul ise recmolunur"* hadis-i şerifi ile tefsir ediyorsunuz ki, bu uzak bir izahtır. Çünkü bu yol, onların lehine değil, aleyhinedir. Zirâ recm, hiç şüphe yok ki, onları hapsetmekten daha sert ve katı bir cezadır?

Cevap: Hz. Peygamber (s.a.s), âyette geçen *"bir yol"* ifâdesini böyle tefsir ederek, *"(Hükümlerinizi) benden alın. İşte Allah o (kadınlara) bir yol*

gösterdi: Dul veya evlinin, dul veya evli ile zinasının cezası, yüz değnek ve taşla recmolunmalarıdır. Bekârın bekâr ile zinâsının cezası ise yüz değnek ve bir yıl sürgündür" buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), "bir yol"u bu şekilde açıklayınca, bunun doğruluğuna kesin inanmak gerekir. Hem sonra bunun, dil bakımından da şöyle bir izahı yapılabilir: İster ağır ister hafif olsun, bir şeyden kurtulan kimse için, o şey bir yoldur.

وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنكُمْ فَاٰذُوهُمَا ۚ فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا ﴿١٦﴾

"Sizlerden fuhşu irtikap edenlerin her ikisine de eziyet edin. Eğer tevbe edip (hallerini) düzeltirlerse, artık onlardan elinizi çekin. Çünkü Allah tevvâb ve rahimdir" (Nisa, 16).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesîr, bu kelimeyi nûn harfinin şeddesi ile, "وَالَّذَانِّ" ve "هٰذَانِّ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, şeddesiz olarak okumuşlardır. **Ebu Amr, İbn Kesir**'e "فَذَانِّكَ" (Kasas, 32) şeklindeki okuyuşunda muvafakat etmiştir. Şeddeli okuyuşun izahı hususunda **İbn Miksem** şöyle demiştir: **İbn Kesir,** bu nûn'ları şu iki sebepten ötürü şeddeli okumuştur:

a) Mebnî isimler ile mu'reb isimlerin tesniyelerini birbirinden ayırmak için..

b) "اَلَّذِى" ve "هٰذَا" kelimeleri zal harfine dayanmaktadır. Bundan dolayı, Araplar bu kelimelerin tesniyelerinin nûn'una, aynı cinsten bir başka nûn daha ekleyerek, bu kelimeleri güçlendirmek istemişlerdir. Başkaları da şöyle demiştir: Bu kelimeleri şeddeli okuyuşun sebebi şudur: Bunların sonundaki nûn, tesniye nûn'u değildir. Dolayısı ile **İbn Kesir,** bu nûn ile tesniye nûn'unu birleştirmek istemiştir. Arapların, bunun başına elif-lâm ziyâde ettikleri gibi, te'kid için sonuna da nûn getirdikleri söylenmiştir. **Ebu Amr**'ın, ta'viz işini ism-i mevsullere değil de, ism-i işâretlere tahsis etmesi, öyle anlaşılıyor ki, hazfin ism-i işaretler için elzem olduğunu

düşünmekten ileri gelmiş olmalıdır. Binâenaleyh ism-i işaretlerin, bedele (ivaz'a) hak kazanma derecesi daha ileridir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyetin Zina Hakkında Olduğunu Söyleyenler**

Önceki âyetin zina edenler hakkında olduğunu söyleyenler, bu âyetin de zinâ edenler hakkında olduğunu söylemişlerdir. Böylece onlar, bu tekrarın sebebi ve faydasının ne olduğu hususunda ihtilâf ederek, şu görüşleri söylemişlerdir:

1- Allahu Teâlâ'nın, *"Kadınlarınızdan fuhşu irtikap edenler.."* (Nisa, 15) âyeti, zinakâr kadınlar; *"Sizlerden fuhşu irtikap edenler.."* (Nisa, 16) âyeti ise zinakâr erkekler hakkındadır. Sonra Cenâb-ı Hak, evlerde alıkonma hükmünü kadınlara, eziyet edilme hükmünü de erkeklere tahsis etmiştir ki, bunun sebebi şudur: Kadın zinâya, ancak dışarı çıkıp orada burada dolaştığı zaman düşer. Fakat evde alıkonulduğunda, bu günahı kesilir. Erkeğe gelince, onu evde alıkoymak mümkün değildir. Çünkü erkeğin, geçimini temin etme, işlerini düzeltme ve çoluk çocuğunun rızkını temin için dışarı çıkması gerekir. Bundan dolayı zinâ eden kadına, evde alıkonulma, zinâ eden erkeğe de eziyet olunma cezası verilmiştir. Erkek tevbe edip döndüğünde, artık ona eziyet edilmez. Şöyle de denebilir: Eziyet, erkek ve kadına uygulanan müşterek bir cezâdır. Hapsolunma ise, kadınlara has bir cezadır. Binâenaleyh zinâkar kadın ve erkekten ikisi de pişman olup tevbe ettiğinde, onlardan "eziyet olunma" cezası kaldırılır. Fakat kadının hapsolunma cezası devam eder. İşte bu, söylenen görüşlerin en güzelidir.

2- **Süddî** şöyle demiştir: "Bu âyetle kastedilen, kadın ve erkeklerden bekâr olanlar; önceki âyetle kastedilen ise evli veya dul olanlardır. Buna göre iki âyet arasındaki fark ortaya çıkmaktadır." Bu görüştekiler, "bu izaha şunlar delâlet eder" demişlerdir:

a) Allahu Teâlâ, *"Kadınlarınızdan fuhşu irtikap edenler..."* (Nisa, 15) buyurup, kadınları kocalara nisbet etmiştir.

b) Cenâb-ı Hak onları "Nisâ" (kadınlar) diye tavsif etmiştir ki bu, evli ve dul kadınlara daha uygun düşer.

c) Eziyet etmek, evde hapsolunmaktan daha hafif bir cezadır. En hafif ceza ise, zinâ eden dul ve evliye değil, zina eden bekâradır.

d) **Hasan el-Basrî** şöyle demektedir: "Bu âyet, önceki âyetten daha önce nâzil olmuştur ve bunun takdiri şu şekildedir: "Kadın ve erkeklerinizden fuhşu irtikap edenlere eziyet edin. Eğer onlar tevbe eder ve hallerini

düzeltirlerse, artık onlardan. elinizi çekin." Daha sonra Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendilerini evlerde alıkoyun"* (Nisa, 15) âyeti nâzil olmuştur. Bu, "Eğer onlar tevbe etmez ve bu çirkin fiilde ısrar ederlerse, onların gerçek durumlarını anlayıncaya kadar, onları evlerde alıkoyun" demektir. Bu görüş, bana göre son derece uzak bir ihtimaldir. Zira bu, bu âyetlerdeki tertibin bozulmasını gerektirir.

e) **Ebu Müslim**'den, önceki âyetin sürtük kadınlar hakkında nâzil olduğunu; berikinin ise, lûtîler hakkında nâzil olduğunu izah etmiştik ki, bunun izahı daha önce geçmişti.

f) Bundan murat şudur: Allahu Teâlâ, önceki âyette zinâ hadisesine şahadet eden kimselerin mutlaka dört tane olması gerektiğini beyân buyurmuştur. Böylece bu âyette ise, "Onların iki şahit olmaları halinde, onlara eziyet edin, onları devlet başkanının ve hakimin huzuruna götürülme ve kendilerine cezâ tatbik edilme ile korkutun" şeklinde bir hüküm beyân etmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Söz Konusu Eziyet Etmenin Nasıl Olacağı**

Âlimler, bu eziyetin mutlaka dil ile sıkıntı vermek şeklinde -ki bu da azarlama ve ayıplamadır- gerçekleştirileceği hususunda ittifak etmişlerdir. Meselâ şöyle denilir: "Yaptığınız bu iş, ne kadar kötüdür. Siz, kendinizi Allah'ın ceza ve gazabına dûçar kıldınız. Ve yine siz kendinizden adâlet, liyâkat ve ehliyetini uzaklaştırıp, şahadet etme hakkını yitirdiniz..." Âlimler, bu eziyete, dövmenin de dahil olup olmayacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. **İbn Abbas**'tan, Onların pabuçlarla dövüleceği rivâyet edilmiştir. Birinci görüş daha uygundur, çünkü nassın medlulü (manası) onlara sadece eziyet etmedir. Bu ise, sadece dil ile yapılan eziyet ile tahakkuk etmektedir. Âyet-i Kerime'de, dövmeye delâlet eden bir husus da yoktur. Bundan dolayı, bu görüşe varmak doğru değildir.

Hak Teâlâ daha sonra, فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا *"Eğer tevbe edip, (hallerini) düzeltirlerse, artık onlardan elinizi çekin"* buyurmuştur. Bu, "onlara eziyet etmeyi bırakın" manasındadır. Cenâb-ı Hak daha sonra da إِنَّ اللهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا *"Çünkü Allah tevvâb ve rahîmdir"* (Nisa, 16) buyurmuştur. "Tevvâb" kelimesi, "kulu, günahı sebebiyle kendisine tevbe ettiği zaman, kuluna ihsan ve mağfiret ile muamele eden" demektir. "كَانَ تَوَّابًا" ifâdesinin izahı daha önce geçmişti.

إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوٓءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَٰٓئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿١٧﴾

"Allah katında (makbul olan) tevbe, kötülüğü ancak câhillik sebebiyle yapacakların, sonra da çarçabuk (vazgeçip) tevbe edecek olanların (tevbesi)dir. İşte Allah'ın, tevbelerini kabul edeceği kimseler bunlardır. Allah hakkıyla bilendir, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir" (Nisa, 17).

Tevbe Hakkındaki Bu Âyetin Daha Öncesi ile Münasebeti

Bil ki, Allahu Teâlâ önceki âyette, fuhuş irtikap edenler, tevbe edip hallerini iyileştirdiklerinde, onlardan eziyetin kalkacağını zikredip, mutlak mânada da kendisinin Tevvâb ve Rahîm olduğunu haber verince, bundan sonra tevbenin ne zaman yapılacağını, şartını zikretmiş, insanları, günahta ısrar ettikleri bir sırada kendilerine ölüm gelmeden önce, onları hemencecik tevbe etmeye teşvik etmiştir; zira ölüm esnasında yapacakları tevbe onlara fayda vermeyecektir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Tevbenin mâna ve mahiyetini Bakara Sûresi'nde, Cenâb-ı Hakk'ın: *"(Allah da) tevbelerinizi kabul etmişti. Çünkü O, tevbeleri çok kabul edenin, çok merhamet edenin ta kendisidir"* (Bakara, 54) âyetinin tefsirinde zikretmiştik.

Kâdî, bu âyetle Cenâb-ı Hakk'ın tevbeleri kabul etmesinin vacip olduğuna şu iki bakımdan aklen istidlâl etmiştir:

a) Âyet-i kerimede geçen "عَلَى" kelimesi, vücûb ifâde eder. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ لِلَّذِينَ *"Allah katında (makbul olan) tevbe..."* tabiri, Cenâb-ı Hakk'ın tevbeleri kabul etmesinin aklen vâcip olduğuna delâlet etmektedir.

b) Şâyet biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah katında (makbul olan) tevbe..."* buyruğunu sırf O'nun tevbeleri kabul etmesi manasına hamledersek, o zaman bu sözle *"İşte Allah'ın tevbelerini kabul edeceği kimseler bunlardır"* kısmı arasında herhangi bir fark kalmaz. Zira bu da, Cenâb-ı Hakk'ın tevbeleri bilfiil kabul ettiğini haber vermektedir. Ama biz önceki ifâdeyi, tevbeleri

kabul etmesinin vacip olmasına; bu ifâdeyi de, tevbeleri bilfiil kabul ettiği manasına alırsak, böylece bu iki âyet arasındaki fark ortaya çıkar ve herhangi bir tekrar da meydana gelmemiş olur.

Allahu Teâlâ Hakkında Vacip Olan Şey Yoktur

Bil ki, "Vücûb alâ'llah" (Bir şeyin Allah'a vacip olduğuna) hükmetmek bâtıldır. Bunun böyle olduğunun birçok delili vardır:

Birinci delil: Vâcip olarak üstlenilmiş olan şey yapılmadığı, yerine getirilmediğinde, zemmedilmeyi ve kınanmayı gerektirir. Bu lâzım olma keyfiyetinin Cenâb-ı Allah hakkındaki sübûtu ya imkânsız olur veyahut da olmaz.. Birincisi batıldır. Zira, vâcip olanı terk etmek, bu zemmi gerektirip, bu zemmin ve kınanmanın da Allah hakkında sübûtu, varlığı imkânsız olunca, vâcibi yerine getirmeyişin Allah hakkında sübûtunun, varlığının imkânsız olması gerekir. Bu yerine getirmeyişin Allah hakkında sübûtu aklen imkânsız olunca, fiilin (vücubiyyetin) sübûtu vâcip olmuş olur. Bu durumda da Allahu Teâlâ, fâil-i muhtar değil de, zâtı gereği mûcib (mûcib-i bizzât) olmuş olur. Bu ise batıldır. Ama, zemme müstahak olmanın Allah hakkında imkânsız olmayışına gelince, mümkün olan her şeyin meydana geleceğini farz etmekten, onun imkânsız olması gerekmez. Bu durumda da, ilâhın, ilâh olmasıyla birlikte, zemme müstahak olmakla vasfedilebileceği sonucu çıkar ki bu, hiçbir akıllının söylemeyeceği bir muhaldir. Bu iki kısım bâtıl olunca, "vücûb alâ'llah"a (bir şeyin Allah'a vacip olduğuna) hükmetmenin bâtıl olduğu sabit olur..

İkinci delil: Tevbeyi yapıp yapmamaya nispetle kulun kadir olması, ya eşit olur, veya eşit olmaz. Eğer bu kudret eşit olursa, tevbeyi yapmak yapmamaya, ancak bir müreccih sebebiyle üstün gelebilir. Sonra bu müreccih, bir ihdâs ve icat eden tarafından meydana gelmezse, o zaman Yaratıcı'nın yokluğu gerekir. Eğer bu müreccih kul tarafından meydana gelirse, taksîm tekrar döner (başa dönülmüş olur). Eğer bu müreccih Allah tarafından meydana gelmişse, bu durumda kul tevbe etmeye, ancak Allah'ın yardımı ve güç-kuvvet vermesiyle yönelebilmiştir. Bu sebeple kulun tevbesi, Allah tarafından kuluna bir in'âm olmuş olur. Allah'ın kuluna in'âmda bulunması, ona yeniden in'âm ve ihsanda bulunmasını gerektirmez. İşte bu sebeple, kuldan tevbenin sudûr etmesi, Allah'a o tevbeyi kabul etmesinin vacip olmasını gerektirmez. Ama, kulun kadir olması, bir şeyi (tevbeyi) yapıp yapmamaya elverişli olmazsa, işte bu durumda da "cebr" kaçınılmaz

olur. Böyle olunca da, "vücûb alâ'llah"a hükmetmek, apaçık bâtıl ve fasit olmuş olur.

Üçüncü delil: Tevbe, geçmişe (yapılan işe) pişman olup, gelecekte onu bir daha yapmamaya kesinkes karar vermekten ibarettir. Pişman olmak ve karar verme ise, istemek ve istememek kabilindendir. İsteyip istememek ise, kulun ihtiyarı ile meydana gelmez. Aksi halde kul, bunları meydana getirme hususunda başka bir "irade"ye muhtaç olur; böylece de "teselsül" gerekmiş olur. Durum böyle olunca da, bu pişmanlığın ve karar vermenin meydana gelip vücûd bulması, sırf Allah'ın yaratmasıyla olur. Allah'ın bir şeyi yapması, kendisine başka bir şeyi meydana getirmesini vacip kılmaz. İşte böylece de "vücûb alâ'llah"a hükmetmenin bâtıl ve yanlış olduğu sabit olmuş olur.

Dördüncü delil: Mu'tezile'nin görüşüne göre tevbe, kulun ihtiyarıyla meydana gelen bir fiildir. Binâenaleyh, eğer bu, "vücûb alâ'llah"ın illeti sayılırsa, o zaman kulun fiili Allah'ın zat ve sıfatlarında müessir olmuş olur ki, bu hiçbir akıllı kimsenin söyleyeceği bir şey değildir.

Mu'tezile'nin istidlâl ettikleri hususa vereceğimiz cevap da şudur: Allahu Teâlâ mü'minlerin tevbesini kabul edeceğini va'detmiştir. Allah bir şeyi va'dedip, va'dinden cayması da muhal olunca, işte bu bir nevi "vücûb"a benzemiş olur. İşte bu açıklamaya göre, lafza-i Celâle'nin başın "عَلَى" kelimesinin getirilmesi doğru ve yerinde olmuş olur. Bu sebeple de, Hak Teâlâ'nın *"Allah katında (makbul olan) tevbe..."* buyruğu ile O'nun, *"İşte Allah'ın, tevbelerini kabul edeceği kimseler bunlardır"* buyruğu arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

Eğer, "Allahu Teâlâ tevbenin kabulünden haber verip, Allahu Teâlâ'nın vukûundan haber verdiği her şeyin meydana gelmesi de vacip olunca, o zaman sizin, Allah'ın fail-i muhtar olmadığını kabul etmeniz gerekir" denilirse, biz deriz ki:

Bir şeyin meydana geldiğini haber vermek, o şeyin hasıl olmasına bağlıdır. Meydana gelme de, onu meydana getirene tabidir. Tabi olan (ikinci derecede. bulunan), "asl" olanı değiştiremez.. Bu sebeple O, bu meydana getirme hususunda Fail-i Muhtar olmuş olur. Ama siz ise, tevbenin tevbe olması bakımından meydana gelişinin, o tevbeyi kabul etmenin Allah'a vacip olması hususunda müessir olduğuna hükmediyorsunuz. Bunu ise, hiç kimse söylemez. Böylece fark, ortaya çıkmış olur.

İKİNCİ MESELE: **Bilmeyerek Günah İşleyenlerin Tevbesi Makbuldür**

Allahu Teâlâ bu tevbenin kabulünü iki şarta bağlamıştır: Bunlardan biri, Cenâb-ı Hakk'ın, لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ *"Kötülüğü ancak câhillik sebebiyle yapacakların..."* buyruğudur. Bu ifâde hakkında da şu iki soru vardır:

a) Günah olduğunu bilmeden bir kimse bir günah işlerse, o kimse herhangi bir cezaya müstahak olmaz. Çünkü bilmeden işlenen şeylerin günahı ve cezası, bu ümmetten kaldırılmıştır. İşte bundan dolayı, bilmeden günah işleyen kimselerin, tevbe etmelerine ihtiyaç yoktur.

b) Âyette geçen "إِنَّمَا" kelimesi, hasr içindir. Binâenaleyh, âyetin zâhiri, günah olduğunu bilerek bir kötülüğü yapmaya yeltenen kimselerin, tevbelerinin kabul edilmemesini gerektirir. Halbuki bu ise, icma ile bâtıl ve geçersizdir.

Bilmeyerek Yapılan Günah, Sorumluluğa Yol Açar mı?

Birinci soruya cevap: Yahudî, Yahudîliği, onun bir günah olduğunu bilmediği halde seçmiş, tercih etmiştir. Ama ne var ki o, bundan dolayı bir cezaya müstahaktır.

Bilerek Günah İşleyenleri Tevbesi Makbul Olmaz mı?

İkinci soruya cevap: Günah olduğunu bilmemekle beraber, bir günah işleyen kimsenin durumu, günah olduğunu bilerek onu işleyen kimsenin durumundan daha hafiftir. Hal böyle olunca vücûb olma hali, bir vaad ve kerem vücûbu olmak üzere, hiç şüphesiz birinci kısımdaki kimselerin tevbelerinin kabulüne tahsis edilmiştir. İkinci kısımdakilerin günahları daha ağır olunca, hiç şüphesiz ki Cenâb-ı Hak, tevbelerinin kabul edilmesi hususunda böyle bir te'kide yer vermemiştir. Böylece bu âyet, işte bu yönden de tevbeleri kabul etmenin Allah'a vâcip olmadığına delâlet etmiş olur.

Tevbenin Kabûlünün İlk Şartı Cehâlet

Bu iki soruya verdiğimiz cevapları iyice anladıysan, şimdi biz, bu ifâdede yer alan "câhillik" kelimesinin tefsiri hususunda müfessirlerin zikretmiş olduğu görüşlere geçebiliriz.

Birinci görüş: Müfessirler şöyle demektedirler: Allah'a isyan eden herkes, câhil; yaptığı o fiil ise, cehâlet diye adlandırılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, **Hz. Yusuf**'tan bahsederken,. أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ *"... Onlara meyleder, câhillerden olurum"* (Yusuf, 33) buyurmuştur. Yine O, **Hz. Yusuf** (a.s)'tan

naklederek, **Yusuf**'un, kardeşlerine *"Siz (henüz) cahil kimseler iken Yusuf'a ve kardeşine neler yaptığınızı biliyor musunuz? dedi"* (Yusuf, 89) dediğini buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, *"(Allah da şöyle) buyurdu: "Ey Nuh, o kat'iyyen senin ailenden değildir. Çünkü o(nun işlediği) sâlih olmayan bir iştir. O halde bilgin olmadığı bir şeyi benden isteme. Seni câhillerden olmaktan bihakkın men ederim"* (Hûd, 46) ve *"Allah size muhakkak bir inek boğazlamanızı emrediyor" demişti de, onlar, 'Bizi eğlence mi ediniyorsun?' demişti. Musa da, 'Ben cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım' demişti."* (Bakara, 67) buyurmuştur. Bazen, efendi kölesine, kölesinin yaptığı bir işten dolayı onu kınarken, "Ey câhil, niye şöyle şöyle yaptın?" der. Rabbine isyan eden kimseye cahil denilmesinin sebebi şudur: Şâyet bu kimse, kendisinde mükâfat ve cezânın ne olduğu hususundaki bilgisini kullanmış olsaydı, bu günahı işlemez, ona yeltenemezdi. Binâenaleyh, o bu ilmini kullanmayınca, sanki hiç ilmi yokmuş gibi olur. İşte bu sebepten dolayı da, Rabbine isyân eden kimseye câhil denilir. Bu izaha göre, insanın yaptığı şeyin, günah olduğunu bilerek veya bilmeyerek işlediği her masiyet ve günah cehalet mefhumuna dahildir.

İkinci görüş: İnsanın, yaptığı şeyin günah olduğunu bildiği halde, onun cezâsının miktarının ne kadar olacağını bilmeyerek işlemiş olduğu günahlardır. Nitekim biz insanın, neticesinde meydana gelecek olan belâ ve musibetlerin miktarını bilmediği halde, yaptığı şeyin, yapılmaması gereken bir şey olduğunu bilerek o günahı yapmaya yeltenip onu, yaptığında bu kimseye, mecâzî olarak, "O, ne yaptığını bilmiyor" denildiğini biliyoruz.

Üçüncü görüş: Bundan murat, insanın, günah olduğunu bilmeyerek ve fakat onun bir günah olduğunu bilmesinin mümkün olması şartıyla bir günah işlemesidir. Buna göre o kimse de, cezâya müstahak olur. İşte bu sebepten dolayı biz, Yahudînin, Yahudîliğin bir günah olduğunu bilmemekle beraber, onun bir günah ve masiyet olduğunu bilebilmesinin mümkün olması sebebiyle, bir cezâya müstahak olacağı hususunda ittifak ettik. İşte bu, bir cezâya müstahak olmanın sübûtu hususunda yeterli derecede bir izahtır. Uyuyan ve yanılan kimse, bizim bu söylediğimizin dışında kalır. Çünkü bunlardan her biri de, (yapmaları halinde) çirkin bir fiil yapmışlardır, ancak bunların onun çirkin (kabîh) olduğunu bilmeleri mümkün değildir. Bu görüş, cehâlet lafzının ilk iki görüşte mecâzi; bu görüşte ise hakikî mânaya hamledilmiş olması bakımından, diğerlerine râcih ve üstün bir

görüştür. Ama ne var ki bu görüşe göre, âyetin ifâde ettiği hükme ancak, yaptığının kötü ve günah olduğunu bilmeyerek onu irtikap eden kimseler dahil olur. Bu kabih fiili kasten işleyenler ise, âyetin ifâde ettiği hükme dahil olmayıp, bu kimselerin durumu, ancak kıyas yoluyla bilinir ki, bu kıyas da şudur: Yaptığının ne olduğunu bilmeden yapan bu cahile tevbe etmek vâcip olunca, kasten bir kabahatte bulunan bir kimsenin tevbe etmesi, haydi haydi vacip olur. Tevbenin şartlarından birinci şart hakkında söyleyeceklerimiz bundan ibarettir.

Tevbenin Kabulünün İkinci Şartı: Çabucak Dönüş Yapma

Tevbenin ikinci şartına gelince ki, bu Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ *"Sonra da çarçabuk (vazgeçip) tevbe edecek"* buyruğudur. Âlimler bu yakınlıktan maksadın, ölüm zamanının gelip çatması ile, ölüm korkularının bizzat müşahede ve ayne'l-yakîn görülmesi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Allahu Teâlâ bu müddeti, şu sebeplerden dolayı yakın olarak adlandırmıştır:

a) Ecel, gelmekte olandır. Her gelmekte olan ise, yakındır.

b) İnsanın ömür müddetinin, her ne kadar insana uzun gelse dahi, kısa ve yakın olduğuna dikkat çekmek.. Çünkü, insanın ömür müddeti, ezel ve ebed tarafından kuşatılmıştır. Buna göre senin ömrün, bu iki tarafa nispetle taksim edilip bölündüğünde, adeta yok gibi olur.

c) İnsan her an ölüm olayının başına gelmesini bekler. Durumu bu olan bir şey de, muhakkak ki yakın olarak vasfedilir.

Buna göre "Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْ قَرِيبٍ" ifâdesindeki "مِنْ" kelimesi hangi mânayı ifâde ediyor?" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Bu, "ibtidâ-i gâye" manasını ifâde etmektedir: Yani "Onun tevbeye başlaması, günahta ısrar edenler zümresine dahil olmaması için; hemen günahın peşinde başlar" demektir. Günah işledikten hemen sonra ve de ölüm gelmeden önce değil de, günah işlemesinden çok zaman sonra tevbe eden kimselere gelince, bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah katında (makbul olan) tevbe..."* ve *"İşte Allah'ın, tevbelerini kabul edeceği kimseler bunlardır"* buyruklarıyla, tevbelerini kabul etmeyi zâtına bir lütûf vücûbu kabul etmekle mükerrem kıldığı kulların dışında kalmış olur. Tevbeleri yukarıdaki şekilde meydana gelmeyen kimselerin ise Cenâb-ı Hakk'ın, عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ *"Olur ki Allah onların tevbelerini kabul eder"* (Tevbe, 102) buyruğundaki

"عَسَى" (olur ki, umulur ki, belki..) kelimesiyle tevbelerinin kabûlü va'dedilen kimselerden olması, kendisine kâfidir. Şüphe yok ki, bu iki derece arasındaki fark apaçık olup herkesçe bilinir.

"مِنْ قَرِيبٍ" ifâdesindeki "مِنْ" edâtının "teb'îz" için olduğu da söylenmiştir. Yani, "Onlar yakın bir zaman içinde tevbe ederler" demektir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, isyânın meydana geldiği zaman ile, ölümün gelip çattığı zaman arasındaki müddeti, "yakın zaman" olarak adlandırmıştır. Bu sebeple insan, bu arada kalan zaman dilimlerinin herhangi bir diliminde tevbe ederse, bu yakın bir zamanda tevbe etmiş olur. Aksi halde o, uzak bir zamanda tevbe eden olmuş olur.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu iki şartı zikredince, فَأُولٰئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ *"İşte Allah'ın, tevbelerini kabul edeceği kimseler bunlardır"* buyurmuştur.

İmdi eğer "Cenâb-ı Hakk'ın *"Allah katında (makbul olan) tevbe.."* buyurduktan sonra, *"İşte Allah'ın, tevbelerini kabul edeceği kimseler bunlardır"* sözünün faydası nedir?" denilirse, biz deriz ki bu hususta iki açıklama yapılmaktadır:

a) Hak Teâlâ'nın, *"Allah katında (makbul olan) tevbe...."* sözü, tevbeleri kabul etmenin Allah'a, "mecbursun, yapacaksın" anlamında bir vücûb değil de, O'nun keremi, ihsanı ve fazlı gereği bir vücûb olduğunu bildirmektir. O'nun *"İşte Allah'ın, tevbelerini kabul edeceği kimseler bunlardır"* buyruğu ise, O'nun tevbeyi kabul edeceğini haber vermektir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, "إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ" ifâdesi, "Bilmeyerek bir günah işleyip de, sonra da hemencecik ondan tevbe edip, günahta ısrar etmeyi terk ederek, istiğfarda bulunan kimseler hakkında, tevbe etmeye iletmek, ona irşâd etmek ve bu tevbe hususunda tevbe edenlere yardım etmek, ancak Allah'adır..." anlamındadır. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, "فَأُولٰئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ" buyurmuştur. Yani, "Durumu böyle olan bu kul, tevbe ettiğinde, Allah onun tevbesini kabul eder" demektir. Buna göre birinci ifâdeyle, tevbeye muvaffak kılması; ikinci ifâdeyle de, yapılan tevbeyi kabul etmesi kastedilmiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا *"Allah hakkıyla bilendir, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir"* buyurmuştur. Yani, "Allah, kulun şehveti, gazabı ve cehâleti kendisini istîla edip bürüdüğü için bu masiyeti irtikap etmiş olduğunu bilir; kulun vasfı bu olup, sonra da en yakın zamanda bu günahından tevbe ettiğinde, keremi ve lütfu gereği, o kimsenin tevbesini kabul etmesi hususunda hakîmdir" demektir.

وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِ ۚ حَتَّىٰٓ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّى تُبْتُ الْـَٰٔنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ ۚ أُولَـٰٓئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ﴿١٨﴾

"(Yoksa makbul olan o tevbe), kötülükleri yapıp yapıp da, onlardan (yani böyle yapanlardan) her hangi birine ölüm gelince: 'Ben şimdi hakikaten tevbe ettim' diyenlerin tevbesi değil... Kendileri kâfir olarak öleceklerin (tevbesi) de değil. Onlar (öyle işte), biz onlar için pek acıklı bir azap hazırlamışızdır" (Nisa, 18).

Bil ki Cenâb-ı Hak, makbul olan tevbenin şartlarını zikredince, bunun peşinden makbul olmayan tevbenin izahını yapmıştır. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Ölüm Gelip Çatınca Yapılan Tevbe Makbul Değildir**

Âyet-i Kerime, kendisine ölüm gelip çatan ve ölümün dehşetini müşahede eden kimselerin tevbelerinin makbûl olmayacağına delâlet etmektedir. Bu mesele şu iki konuyu ihtiva etmektedir:

Birinci konu: Durumunu belirttiğimiz kimselerin tevbelerinin makbul olmadığına şunlar delâlet etmektedir:

a) Bu âyet ki, bu, bu neticeyi verme hususunda açık ve sarihtir.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ama hışmımızı gördükleri zaman, imânları fayda verecek değildi..."* (Mü'min, 85) buyruğudur.

c) Cenâb-ı Hak, Firavun'un sıfatı hakkında *"Nihâyet su onu boğmaya başlayınca: 'İnandım. Hakikat İsrailoğullarının imân ettiğinden başka tanrı yokmuş. Ben de Müslümanlardanım.' dedi Şimdi mi (imân ediyorsun)? Halbuki sen bundan evvel (ömrün boyunca) isyan etmiştin..."* (Yunus, 90-91) buyurmuş, Cenâb-ı Hakk'ın azabını müşahede ettiği sırada yapmış olduğu tevbeyi kabul etmemiştir. Şâyet **Firavun** bu imânı, o andan bir lahza önce yapmış olsaydı, muhakkak ki makbul olurdu.

d) Hak Teâlâ'nın, *"Nihâyet onlardan her birine ölüm gelip çatınca, (tekrar tekrar şöyle) diyecektir: 'Rabbim, beni (dünyaya) geri gönder. Ta ki ben, zayi ettiğim (ömrüm) mukabilinde, iyi amelde bulunayım.' Hayır, onun söylediği bu söz, boş laftan ibarettir"* (Mü'minûn, 99-100) âyetidir.

e) Cenâb-ı Hak, *"Herhangi birinize ölüm gelip de, 'Ey Rabbim, beni yakın bir müddete kadar geciktirseydin de, sadaka verip dursaydım, iyi kimselerden olsaydım' demesinden evvel, size rızık olarak verdiğinizden harcayın. Halbuki Allah, hiçbir kimseyi, eceli gelince, asla geri bırakmaz..."* (Münâfikûn, 10-11) buyurmuştur. Böylece Cenâb-ı Hak bu âyetlerde, ölüm gelip çattığı zaman yapılmış olan tevbenin kabul edilmeyeceğini beyân buyurmuştur.

f) **Ebu Eyyûb** Hz. Peygamber, (s.a.s)'den إِنَّ اللهَ تَعَالَى يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ مَا لَمْ يُغَرْغِرْ *"Muhakkak ki Cenâb-ı Hak, canı boğazına dayanmadıkça, kulunun tevbesini kabul eder"*[120] dediğini rivâyet etmiştir. **Atâ**'dan Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Ölümden iki deve sağımlığı bir zaman önce tevbe etmiş bile olsa.."* dediği rivâyet edilmiştir. **Hasan el-Basrî**'den de şu rivâyet edilmiştir: "İblis yeryüzüne indirildiğinde, "Senin izzetine yemin ederim ki Ademoğlunun rûhu bedeninde olduğu müddetce onun peşini bırakmam" deyince, Cenâb-ı Hak, *"Ben de izzetime yemin ederim ki, âdemoğlunun canı boğazına dayanmadığı müddetçe tevbe kapısını ona kapamayacağım"* buyurdu.

Bil ki Hak Teâlâ'nın, حَتّٰى إِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ *"Herhangi birine taa ölüm gelince..."* ifâdesi, "ölümün inmesinin ve yaklaşmasının alâmetleri gelince" demektir. Bu tıpkı, *"Sizden birine ölüm gelip çattığı zaman, vasiyette bulun(manız) farz kılındı..."* (Bakara, 180) âyeti gibidir.

Ölümün Yaklaşması Tevbenin Kabûlünü Önlemez

İkinci konu: Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Ölümün yaklaşması, tevbenin kabûlüne manî değildir. Aksine tevbenin kabûlüne manî olan, meydana geldiklerinde, zarurî olarak Allah'ın bilinmesinin tahakkuk ettiği hallerin bizzât görülmesidir: Biz ölümün yaklaşmasının, tevbenin kabûlüne mâni olmadığını şu sebeplerden ötürü söyledik:

a) Meselâ, İsrâiloğulları ve **Hz. Eyyûb** (a.s)'un çocukları gibi toplulukları Hak Teâlâ öldürüp sonra diriltmiş; bu diriltmeden sonra da onları mükellef tutmuştur. Bu durum, ölümü müşâhede etmenin, mükellef kılmaya zarar vermediğine delâlet etmektedir.

b) Ölmek üzere olan kimsenin kârşılaştığı sıkıntılar, "kulunç" girdiğinde meydana gelen zorluklar ile kadınların doğum sırasında çektiği sancılar esnasında çekilen sıkıntılar gibidir veya bundan biraz daha ileridir.

120 **Tirmizi,** Daavât, 99 (5/548); **İbn Mâce,** Zühd, 30 (2/1420).

Binâenaleyh bu sıkıntılar, mükellefiyetin devamına mâni olmadığına göre, ölüm esnasındaki sıkıntılar da aynı hükümde olur.

c) Ölmek üzere olan kimsenin ızdırabı arttığında, kulun bunalması çok şiddetli olur ki bu, Hak Teâlâ'nın, أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ *"Darda kalana kendisine duâ ettiği zaman icabet eden mi...?"* (Neml, 62) âyetinde beyân ettiği hususdur. Binâenaleyh o esnada elemlerin artmasının tevbenin kabulüne bir sebep olması, kabul edilmemesine bir sebep olmasından daha evladır.

Böylece bu izahlar ile, ölümün yaklaşmasının ve ölümün elemleri ile sıkıntılarının artmasının, tevbenin kabûlüne manî olmayacağı sabit olmaktadır. Biz deriz ki: Tevbenin kabûlüne mâni olan şudur: Ölmek üzere olan insan, birtakım haller ve dehşetler müşâhede ettiğinde, bunları müşâhede ederken, zarûri (kesin) olarak Allah'ı tanıyıp inanır. Her ne zaman insan zarûrî olarak Allah'ı tanırsa, ondan mükellefiyet sâkıt olur. Baksana, âhirettekilerin bilgileri zaruri olduğu için, her ne kadar orada bir ölüm ve bir cezâ olmasa da, onlardan teklif sâkıt olmuştur. Çünkü haşr ve hesâb esnasında ve cehenneme girmezden önce onların yaptıkları tevbeler makbul olmaz.

Bil ki burada derin bir usûl meselesi vardır: Çünkü kıyamettekiler, kendilerinin ölümlerinden sonra diri olduklarını görürler. Yine onlar, büyük bir ateşi (cehennemi) ve çeşitli dehşetengiz şeyleri müşâhede ederler. Bütün bunlar, Allah'ı bilmenin, zarûrî bir ilim olmasını gerektirmez. Çünkü yokluktan sonra hayatın meydana geldiğini bilmek ve bunun bir fâile muhtaç olduğuna inanmak, çoğu Mu'tezilî âlime göre nazarî (teorik) bir ilimdir. Bu ilmin, zarûrî bir ilim sayılmasına göre, bu diriltmenin Allah'tan başkası tarafından olmadığını bilmek, hiç şüphesiz nazarî bir ilimdir. O büyük ateşi yaratanın ancak Allahu Teâlâ olduğunu bilme ise istidlâlî bir ilimdir. Binâenaleyh âhirettekilerin, âhiretin dehşetli hallerini görmelerinden dolayı, Allah'ı ilm-i zarûrî ile tanıdıkları nasıl iddia edilebilir? Sonra farzet ki durum böyledir. Binâenaleyh daha niçin, "Allah'ı bilme zarûrî olduğu zaman bu, mükellefiyetin sıhhatine mani olur" dediniz? Zira kul, mükâfat veren ve cezalandıran bir tanrının varlığını zarûrî olarak bilmesine rağmen, O tanrının kerîm olduğunu ve insanların taatinin O'na bir faydası, günahlarının da bir zararı olmayacağını bildiği için, bazen günaha yönelebilir. Durum böyle olunca, siz niçin "Bu, teklifin sâkıt olmasını gerektirir" dediniz? Hem sonra şu **Mu'tezile**'nin dediği, "Teklif (mükellefiyet) yurdu dünyada Allah'ı bilmenin nazarî bir bilgi olması gerekir. Eğer

bu ilim zarûrî olursa, mükellefiyet sâkıt olur" şeklindeki sözleri, zayıf bir sözdür. Çünkü kalbinde Allah'ı bilme hususunda bir bilgi bulunan kimsenin, kalbinde bu bilginin zıddı başka bir şeyi de bulundurabileceği söylenir ise, bu bir ilim değil "zan" olur. Eğer o kimsenin kalbinde, bunun zıddını bulundurması mümkün görülmez ise, başka bir ilmin bundan daha güçlü ve kuvvetli olması imkânsız olur. Bu takdire göre, geriye ilm-i zarûrî ile ilm-i nazarî arasında hiçbir fark kalmaz. Böylece, **Mu'tezile**'nin söylediği bütün bu görüşlerin zayıf ve güçsüz ifâdeler olduğu, Hak Teâlâ'nın istediğini yaptığı ve istediği şeye hükmettiği sâbit olmuş olur. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah, bazen fazlı ile tevbeleri kabul edeceğini va'detmiş, bazen ise adaleti ile tevbeleri kabul etmeyeceğini haber vermiştir. İşleri yönetme O'nun hakkıdır. Bundan dolayı O, makbûl olanı merdûd, merdûd olanı da makbul kılar. Zirâ O, *"Yapacağından mes'ul olmaz, fakat onlar (insanlar) mes'ul olurlar"* (Enbiya, 23) buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Tevbesi Kabul veya Reddedildiği Bildirilmeyen Kısım**

Allahu Teâlâ, iki kısım tevbeden bahsetmiştir. Birinci kısım hakkında إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ... *"Allah katında (makbul olan) tevbe, kötülüğü ancak cehâlet sebebiyle yapacakların tevbesidir..."* (Nisa, 17) buyurmuştur. Bu ifâde, bunların tevbelerinin kabûlünün gerekli olduğunu iş'âr etmektedir. Hak Teâlâ ikinci kısım tevbe hakkında ise وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ *"(Yoksa makbul olan o tevbe), kötülükleri yapanların (tevbesi) değildir..."* (Nisa, 18) buyurmuştur ki bu ifâde de, Allah'ın böylesi kimselerin tevbesini kabul etmeyeceğini kesin olarak göstermektedir. Binâenaleyh geriye, aklî taksimâta göre, bu iki kısım arasında üçüncü bir kısmın daha bulunması kalmaktadır ki, bu üçüncü kısım, Allahu Teâlâ'nın, tevbelerini ne kabul edeceğini, ne de reddedeceğini kesin olarak belirtmediği kimselerdir. Bu sebeple birinci kısım, bilmeden bir kötülük (günah) işleyenler; ikinci kısım da, ancak dehşetengiz şeyleri müşâhede ettiklerinde tevbe edenler olunca, bu iki kısım arasında kalan, ortadaki kısmın, bir günahı bilerek işleyip, ama sonra tevbe eden kimseler olması gerekir. Allahu Teâlâ, işte bu kimselerin tevbelerini kabul veya reddedeceğini bildirmemiş, aksine onları meşîetine (dilemesine) bırakmıştır. Nitekim O, bunları bağışlamayı da meşîet-i ilâhiyesine bırakarak, *"(Allah), (şirkten) başka günahı, dilediği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, ölüm emâre ve alâmetlerinin göründüğü sırada tevbe edenlerin tevbesinin makbul olmayacağını beyân buyurunca وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ *"Kendileri kâfir olarak öleceklerin (tevbesi) de değil..."* demiştir. Bu hususta şu iki izah vardır:

a) Bu, "ölümleri yaklaşan kimseler..." manasınadır ki bu da, işlenilen günahlardan dolayı ölüm esnasında yapılan tevbelerin kabul edilemeyeceği gibi aynı esnadaki imanın da makbul olmayacağı manasına gelir.

b) Bundan murat şudur: Kâfirler küfürleri üzere öldüklerinde, âhirette tevbe ederlerse, tevbeleri kabul olunmaz.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Vaîdiyye[121] Fırkasının İddiası Ve Onlara Verilen Cevap**

Vaîdiyye fırkası, kendi inançlarının doğruluğuna, bu âyeti şu iki bakımdan delil getirmişlerdir:

1- Onlar şöyle derler: "Allahu Teâlâ, "(Yoksa makbul olan tevbe), kötülükleri yapıp yapıp da, onlardan (yani böyle yapanlardan) herhangi birine ta ölüm gelince: "Ben şimdi hakikaten tevbe ettim" diyenlerin tevbesi değil.. Kendisi kâfir olarak öleceklerin (tevbesi de) değil" buyurup, "kötülük yapanlar"ı, "kâfir olarak ölenler"e atfetmiştir.. Ma'tuf (atfedilen), ma'tufun aleyh'ten (üzerine atfedilenden) başkadır. Binâenaleyh birinci grubun kâfir olmadıkları sâbit olmuş olur. Hak Teâlâ, daha sonra bunların hepsi hakkında, "Biz onlar için pek acıklı bir azap hazırlamışızdır" buyurmuştur. Bu da, bu vaîdin hem kâfirleri, hem de fâsıkları (günahkâr mü'minleri) içine almasını gerektirir.

2- Allahu Teâlâ, âhiretin korkunç halleri müşâhede edildiği zaman, onların yapacağı tevbelerin kabul edilmeyeceğini haber vermiştir. Bundan dolayı tevbenin hiç yapılmaması durumunda onları bağışlar ise, bu haber verişin bir manası kalmaz."

Bunlara şöyle cevap verilir: Biz, Bakara Sûresi'nde *"Kim bir kötülük (günah) kazanır da suçu kendisini çepeçevre kuşatırsa, onlar cehennemliktirler..."* (Bakara, 81) âyetini tefsir ederken, Vaîdiyye'nin bütün umûmî inançlarını birlikte zikretmiş ve tutundukları bu şeylere birçok yönden cevap vermiştik. Bu umûmî inançları ile ilgili cevapları yeniden zikretmeye gerek yok.

121 Bkz. Bakara, 81. âyetin tefsiri.

Hem sonra biz diyoruz ki: Zamirin, daha önce zikredilen şeylerden kendisine en yakın olanına râcî olması gerekir. Hak Teâlâ'nın, أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا *"Onlar için... İşte biz onlar için pek acıklı bir azap hazırlamışızdır"* buyruğuna en yakın وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ *"Kendileri kâfir olarak ölenler..."* buyruğudur. Binâenaleyh, âyetteki *"Biz onlar için pek acıklı bir azap hazırlamışızdır"* ifadesinin, sırf kâfirler hakkında olması niçin câiz olmasın?

Bu hususta sözün özü şudur: Allahu Teâlâ, ancak âhiretin dehşetengiz hallerini müşâhede ettiklerinde, tevbeye yönelenlerin tevbelerinin kabul edilmeyeceğini haber verip, daha sonra kâfirlerden bahsetmiştir. Binâenaleyh bu gibi kimselerin ölürken imân edişlerinin makbul olmadığını beyân buyurmuştur. Hiç şüphesiz kâfir, Allah katında, fiil bakımından daha kabîh (çirkin) ve derece bakımından daha düşüktür. Bundan dolayı en fazla hor ve hakir kılınışın, kâfire has kılınması gerekir. Binâenaleyh âyetteki, *"Biz onlar için pek acıklı bir azap hazırlamışızdır"* buyruğunun, onlara kâfir oluşları sebebi ile daha fazla cezâ ve zilletin verildiğini beyân etmek için, kâfirlerle ilgili bir ifâde olması câizdir.

Vaîdiyye'nin dayandığı ikinci yöne gelince, bunun cevabı şöyledir: Allahu Teâlâ, kıyametin korkunç halleri göründüğünde tevbelerin kabul olmayacağını haber vermiştir. Tevbe olmayınca, orada hem cezalandırma, hem de affetme sözkonusu olabilir. Bu ise, bir çeşit korkutmadır. Bu, Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz ki Allah, kendisine eş tanınmasını affetmez. Ondan başkasını, dileyeceği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) âyetinde olduğu gibidir. Bu, "hitap deliline" tutunmadır. **Mu'tezile** ise bunu kabul etmemektedir. Allah en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, ölüm esnasında görülen dehşetli hallere binaen "tevbe edenler"e, "kâfirler"i atfetmiştir. Ma'tuf, ma'tûfun aleyh'ten başkadır. Bu da ehl-i salattan olan fâsıkların (günahkârların) kâfir olmamalarını gerektirir. Yine bununla, Haricîlerin "Fasık, kâfirdir" şeklindeki sözleri batıl olmuş olur. Bununla münafıkların murat edilmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira doğru olan görüş, münafığın kâfir sayılmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah şahadet eder ki münafıklar hiç şüphesiz yalancıdırlar"* (Münâfikûn, 1) buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

ALTINCI MESELE

Âyetteki "أَعْتَدْنَا" kelimesi, "biz hazırladık ve âmâde kıldık" manasına gelir. Bunun bir benzeri de, cehennem ateşi hakkındaki, *"O (ateş) kafirler için*

hazırlanmıştır" (Bakara, 24) âyetidir. Âlimlerimiz bu âyeti, cehennemin şu anda yaratılmış bulunduğuna delil getirmişlerdir. Çünkü *"acıklı (elim) bir azap"*, ancak cehennemin ateşi ve soğuğudur. Âyetteki *"hazırlamışızdır"* ifâdesi, geçmişten haber vermektedir. Bu da cehennemin yaratılmış olduğuna, bu bakımdan da delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Kadınlara Zorla Mirasçı Olmayınız

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَآءَ كَرْهًا ۜ وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَآ اٰتَيْتُمُوهُنَّ اِلَّآ اَنْ يَاْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ ۚ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَيَجْعَلَ اللّٰهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا ﴿١٩﴾

"Ey imân edenler, kadınlara zorla mirasçı olmanız ve onları kendilerine verdiğiniz (mihr)den birazını giderip (ele geçirmek) için, zorlamanız size helâl olamaz. Ancak arayı açacak bir fuhşu irtikap etmiş olmaları müstesnâ... Onlarla iyi geçinin. Eğer kendilerinden hoşlanmıyorsanız, olabilir ki bir şey sizin hoşunuza gitmez de Allah onda birçok hayır takdir etmiş bulunur" (Nisa, 19)

Bil ki, Cenâb-ı Hak tevbeyi vasfettikten sonra, tekrar kadınlarla ilgili hükümleri beyan etmeye başladı. Yine şunu da bil ki cahiliyye Arapları kadınlara çok çeşitli eziyetler ediyor ve onlara çok çeşitli zulümler yapıyorlardı. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak onları yaptıkları bu işlerden, bu âyetlerde nehyetmiştir.

Kadınlara yapılan zulüm ve eziyetin **birinci nev'i**, Cenâb-ı Hakk'ın, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا *"Ey imân edenler, kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl olmaz.." buyruğudur.*

Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mezkûr Hükme Dair Âyetin Nüzûl Sebebi**

Âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak şu iki görüş beyân edilmiştir:

Birinci görüş: Cahiliyye döneminde bir adam ölüp, geride hanımı da kaldığı zaman, o adamın o kadından olmayan oğlu veya adamın akrabalarından bazıları gelir, kadının üzerine elbisesini atar ve şöyle derdi: "O

adamın malına varis olduğum gibi, karısına da varis oldum." Böylece bu sözü söyleyen kimse, o kadın üzerinde, hem kadının kendisinden hem de diğer insanlardan daha fazla hak sahibi olmuş olurdu. Bu sebeple de isterse o kadınla, ölen kimsenin vermiş olduğu ilk mihr hariç, herhangi bir mihr vermeden evlenir; isterse o kadını, başka birisiyle evlendirir, kadının mihrini alır, o mihrden de kadına hiçbir şey vermezdi. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ bu âyeti indirip, bunun ve herhangi bir kimsenin ölen kişinin hanımına bu yolla varis olmasının haram olduğunu beyân buyurmuştur. Bu görüşe göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"kadınlara mirasçı olmanız.."* ifâdesiyle kastedilen, kadınların bizzat kendileri ve kocalarının ölümünden ötürü onların kendilerine varis olunamayacağı hususudur.

İkinci görüş: Bu, verâsetin, kadının malıyla ilgili olmasıdır. Bu böyledir, zira ölünün varislerinin, kadın ölünceye ve onlar onun malına varis oluncaya kadar, o kadını evlenmekten men etme hakları vardı. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Onlar istemedikleri halde, sizin onların mallarına varis olmanız helâl olmaz"* buyurdu.

İKİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâi,** kâf harfinin dammesiyle olmak üzere, gerek bu âyette, gerekse (Tevbe, 53) ve (Ahkâf, 15) âyetlerinde "كُرْهًا"; **Âsım** ile **İbn Âmir** (Ahkâf, 15) âyetinde zamme ile; diğer yerlerde fetha ile ve **Nâfi, İbn Kesir** ve **Ebu Amr** bütün yerlerde fetha ile olmak üzere "كَرْهًا" şeklinde okumuşlardır. **Kisâî,** bu iki kullanılışın da aynı mânaya geldiğini; **Ferrâ** ise, fetha ile okunduğunda ikrah (zorlama), damme ile okunduğunda ise, meşakkat manasına geldiğini söylemişlerdir. Yine **Ferrâ,** yapılmaya zorlanılan şeyi ifâde için, fetha ile "كَرْهٌ"; kişinin kendisinden olan şeyi ifâde için de damme ile "كُرْهٌ" lâfzının kullanıldığını söylemiştir.

İkinci nev': Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا اٰتَيْتُمُوهُنَّ *"Ve onları, kendilerine verdiğiniz (mihr)den birazını giderip (ele geçirmek) için..."* sözüdür. Bu hususta da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ" buyruğunun i'râbdaki yeri hususunda şu iki görüş vardır:

a) Kendinden önce başında "اَنْ" bulunan lâfza atfedildiği için, mahallen mansubdur. Kelâmın takdiri ise, وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا وَلَا اَنْ تَعْضُلُوهُنَّ "Kadınlara zorla mirasçı olmanız ve onları zorlamanız size helâl olmaz" şeklindedir. **Abdullah İbn Mes'ûd** da bu şekilde okumuştur.

b) Bu, daha önce geçen söze atfen, meczûmdur. Takdiri de, وَلَا تَرِثُوا وَلَا تَعْضُلُوا "Onlara (bu şekilde) varis olmayın ve (onları) kocadan men etmeyin" şeklinde olur.

İKİNCİ MESELE

"اَلْعَضْلُ" kelimesinin manası, "men etmek"tir. Nitekim karşı konulamayan hastalığa da "اَلدَّاءُ الْعُضَالُ" denilir. Bu hususta inceleme, Hak Teâlâ'nın, فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ *"Kadınların, artık kendilerini kocalarına nikâh etmelerine mani olmayın"* (Bakara, 232) âyetinin tefsirinde geçmişti.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ *"onları zorlamayınız.."* ifâdesiyle kimlere hitap etmiştir? Bu hususta üç görüş vardır:

a) Cahiliyyede bir kimse hanımından hoşlanmıyor ve ondan ayrılmayı istiyor; bu sebeple ona kötü muâmele yapıyor, kadın mihrini fidye olarak verip de canını kurtarıncaya kadar ona baskı yapıyordu.. Bu görüş, ekseri müfessirlerin tercih ettiği görüştür. Buna göre Cenâb-ı Hak, "Sizin onlarla zorlama yoluyla evlenmeniz helâl olmaz. Ve yine, onlarla evlendikten sonra, onlara mihr olarak verdiğiniz şeylerin bir kısmını geri versinler diye, onları engellemeniz ve hapsetmeniz helâl olmaz" buyurmuştur.

b) Bu, cahiliyye insanlarının yaptığı gibi, kadını istediği ve dilediği kimselerle evlenmekten men etmeyi terk etmeleri için, varis olan kimselere hitaptır. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kendilerine verdiğiniz (mihr)den birazını giderip (ele geçirmek) için..."* sözünün manası ise şudur: Onlar, ölen kimsenin kadınını engelliyor ve hapsediyorlardı. Maksatları ise, kadının, ölen kimsenin mirasından almış olduğu şeyi geri vermesini temin etmektir.

c) Bu, velîlere bir hitap olup, onları kadınları engellemekten bir nehiydir.

d) Bu, kocalara bir hitaptır. Çünkü onlar cahiliyye döneminde kadını boşuyor ve kendisinden bir şeyler koparmak amacıyla, onun başkasıyla evlenmesine mani oluyor, onları zorluyorlardı.

e) Bu, umûmî olarak herkese bir hitaptır.

Cenâb-ı Hakk'ın اِلَّا اَنْ يَاْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ *"Ancak arayı açacak bir fuhşu irtikap etmiş olmaları müstesnâ..."* istisnasıyla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"arayı açacak bir fuhuş"* ifâdesiyle ilgili şu iki açıklama vardır:

a) Bu, "Kadının geçimsizliği, insanlara karşı kötü huyluluğu, kocasına ve yakınlarına eziyet etmesidir." Buna göre mâna, "Kadınlardan bir kötü muamelenin olması durumu müstesnâ.. Bu durumda ey erkekler, sizler kadınlardan "hull" (fidye karşılığı boşanma) istemekte mâzursunuz.." şeklinde olur. Bunun böyle olduğuna, **Ubey İbn Ka'b**'ın اِلَّا اَنْ يَفْحُشْنَ عَلَيْكُمْ "Size karşı, haddi aşmış olmaları müstesnâ.." şeklindeki kıraati de delâlet eder.

b) Bu ifâde ile, onların zinâ yapmaları kastedilmiştir. Bu, **Hasan el-Basrî** ve **Ebû Kılâbe** ve **Süddî**'nin görüşüdür.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "اِلَّا اَنْ يَأْتِينَ" istisnası hangi şeyden istisnâ edilmiştir? Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1- Bu, ahz-i emval (mal alma)dan yapılmış bir istisnâdır. Yani, "Erkeğin, fidye versin diye hanımını zarara sokmak için engellemesi helâl değildir. Ancak o kadının zinâ etmesi durumu hariç (o zaman helâl olur)" demektir. Bu görüşte olanların bir kısmı bu hükmün devam edip nesholunmadığını, bir kısmı da bunun celde âyetiyle (Nûr, 2) mensûh olduğunu söylemişlerdir.

2- Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"kendilerini evlerde alıkoyun"* (Nisâ, 15) âyetinde geçen engelleme ve tutmadan istisnâdır. Bu Ebû Müslim'in görüşü olup, o bu âyetin mensûh olmadığını iddia etmiştir.

3- Bu istisnânın, Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ *"onları zorlamayınız"* buyruğundan bir istisnâ olması mümkündür. Çünkü "اَلْعَضْلَ" kelimesi, hapsetmek anlamındır. Binâenaleyh, bu kelimenin manasına, o kadınları evlerde hapsetme hususu da dahildir. Böylece velîler ve kocalar, o kadınları evlerde hapsetmekten nehyedilmiş olurlar. O kadınların, arayı açacak bir fuhuş irtikap etmiş olmaları durumu müstesnâ... Bu durumda, hem velîlerin hem de kocaların, onları evlerinde hapsetmeleri helâl olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Nâfi ve **Ebu Amr**, bu âyeti "بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ" şeklinde Kur'ân'da geçtiği bütün yerlerde yâ harfinin fethasıyla "اٰيَاتٍ مُبَيَّنَاتٍ" şeklinde okumuşlardır. Onlar şöyle demişlerdir: "اٰيَاتٍ مُبَيَّنَاتٍ" ifâdesinde, o âyetlerin ortaya konulup beyân edilme gayesi bulunmaktadır. "بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ" ifâdesinde ise, bu fuhşun ortaya çıkarılma maksadı yoktur." **İbn Kesir** ve **Âsım**'ın ravisi **Ebû Bekr**, her iki ifâdeyi de fetha ile; diğerleri ise, kesre ile okumuşlardır. Fethâ ile okuyanlar, bunu iki şekilde izah etmişlerdir:

a) "Fâhişe" ve "âyât" kelimeleri, hakikatte fâil durumunda değillerdir. Onları ortaya koyup beyân eden, ancak Allahu Teâlâ'dır.

b) Fuhuş ortaya çıkar; eğer dört şahit o fuhşun yapıldığına şahitlik ederse, o zaman o fuhuş, ortaya konulmuş ve beyân olunmuş "مُبَيِّنَةً" olur. Âyetlere gelince, her halükârda Cenâb-ı Hak, onları beyân ettiği için "mübeyyen" (beyan olunmuş) olurlar. Bu kelimeleri kesre ile okuyanların izahı ise şudur: Âyetler, ortaya çıkıp zuhûr ettiklerinde, beyân etme ve açıklamanın birer sebebi olurlar. Âyetler açıklama ve beyânın birer sebebi olunca da, açıklamanın onlara isnat edilmesi (bu kelimelerin fail durumuna geçmeleri) câiz olur. Nitekim putlar, sapıklığın bir sebebi oldukları için, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbim, çünkü onlar insanlardan bir çoğunu baştan çıkardılar"* (İbrahim, 36) buyruğunda saptırmanın onlara isnat edilmesi yerinde ve güzel olmuştur.

Kadınlarla İlgili Hükümlerin Üçüncü Nev'i

Cenâb-ı Hakk'ın, وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ *"Onlarla iyi geçinin"* buyruğudur. Cahiliyyedekiler, kadınlara kötü muâmele yapıyorlardı.. İşte bunun üzerine onlara, *"Onlarla iyi geçinin"* denilmiştir. **Zeccâc,** bunun, geceleme (hanımlara ayrı ayrı gece tahsisatı) ile onlara yapılan harcama konusunda âdil olmak ve güzel söz söylemek olduğunu söylemiştir.

Hoşlanmadığınız Bir Evlilikte Allah Çok Hayır Yaratabilir

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا *"Eğer kendilerinden hoşlanmıyorsanız, olabilir ki bir şey sizin hoşunuza gitmez de, Allah onda birçok hayır takdir etmiş bulunur"* buyurmuştur. Yani, "Onlarla iyi geçinmeyi ve onların kocası olmayı istemez de, onlardan ayrılmayı tercih ederseniz, biliniz ki, olabilir ki bir şey sizin hoşunuza gitmez de, Allah onda birçok hayır takdir etmiş olabilir. Bu âyette bulunan "فِيهِ" (onda) kelimesindeki zamirin neye râci olduğu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, "Eğer onlarla beraber yaşamayı istemezseniz, onları güzel bir şekilde tutun, alıkoyun. Olabilir ki, onlarla berâber yaşamanızda birçok hayır bulunabilir" demektir. Bu görüşte olanlar, buradaki, "خَيْرًا كَثِيرًا" ifâdesini bazen dünyaya gelecek bir çocuk ile tefsir etmişlerdir. Böylece o istememezlik (kerâhet) muhabbete, nefret de arzuya dönüşmüş olur. Onlar bazen de bu ifâdeyi şu şekilde tefsir etmişlerdir: "Erkek onunla birlikte

yaşamayı istemediği halde, sonra o buna rağmen, Allah'ın mükâfatını elde etmek için bu sıkıntıya katlanır, o kadına harcamada bulunur, istemediği halde ona iyilikte bulunursa, âhirette bol sevaba, dünyada ise güzel bir övgüye müstahak olmuş olur.

b) Mânanın şöyle olmasıdır: "Eğer siz onlarla beraber yaşamayı istemez, onlardan ayrılma hususunda arzulu olursanız, Cenâb-ı Hak bu ayrılıkta o kadınlar için birçok hayırlar meydana getirir. Bu da, o kadının kocasından kurtulup, ondan daha hayırlı olan bir koca bulması ile tahakkuk eder. Bu âyetin bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer (karı-koca) birbirinden ayrılacak olurlarsa, Allah her birini fazl u keremiyle ihtiyaçtan müstağni kılar.."* (Nisa, 130) âyetidir. Bu görüş, **Ebu Bekr el-Esamm**'ın görüşüdür. **Kâdî** ise şöyle demektedir: "Bu görüş, uzak bir ihtimaldir. Çünkü Cenâb-ı Hak, söyledikleriyle (kocayı) hanımıyla sürekli yaşamaya teşvik etmiştir. Binâenaleyh, daha nasıl O, bununla onların ayrılmasını murat etmiş olabilir?"

Kadınlarla İlgili Hükümlerin Dördüncü Nev'i

وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَاْخُذُوا مِنْهُ شَيْـًٔا اَتَاْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُبِينًا ﴿٢٠﴾ وَكَيْفَ تَاْخُذُونَهُ وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ وَاَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا ﴿٢١﴾

"Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz, öbürüne yüklerle (mihr) vermiş olsanız bile, içinden bir şey almayın. Bir iftirâ ve açık bir günah olarak alır mısınız onu? Onu nasıl alırsınız ki, birbirinize karılıp katıldınız? Onlar sizden kuvvetli bir teminat da aldılar..." (Nisâ, 20-21).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

Allahu Teâlâ, önceki âyette, kadınların arayı açacak bir fuhuş işlemeleri halinde onlara zarar verme hususunda müsaade edince, bu âyette de fuhuş işleme halinin dışında onlara zarar vermenin haram olduğunu beyân buyurarak, وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ *"Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine*

başka bir zevce almak isterseniz" buyurmuştur. Rivâyet olunduğuna göre, câhiliyyede bir kimse başka bir kadınla evlenmeyi arzu ettiğinde, bizzât kendi hanımına fuhuş iftirası atardı. Böylece kocası o kadını, yeni evlenmek istediği kadınla evlenme masrafını karşılamak için, ona daha önce mihr olarak verdiği şeyi fidye olarak geri vermeye (kadını "hull" yapmaya) zorlardı. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz..."* buyurmuştur. Bu âyette geçen "kıntar" kelimesinden maksat, çok miktarda mal olup; bu kelimenin tefsiri, Cenâb-ı Hakk'ın *"yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüş..."* (Âl-i İmrân, 14) âyetinin izahında geçmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, bu âyetin "mihr"deki fiyatların (mihrin miktarının) artabileceğine delâlet ettiğini söylemişlerdir. Rivâyet olunduğuna göre **Hz. Ömer** (r.a) minberde iken; "Dikkat ediniz, kadınların mihrlerini yüksek tutmayın" demiş, bunun üzerine bir kadın ayağa kalkarak, "Ey **İbnu'l-Hattâb,** Allah bize veriyor, sen ise mani oluyorsun.." diyerek bu âyeti okumuş. Bunun üzerine **Hz. Ömer,** "Herkes Ömer'den daha fakîh!" demiş ve mihrin fiyatlarının artırılmasının uygun olmayacağı görüşünden vazgeçmiştir. Bana göre âyette, "mihr"in fiyatlarının artabileceğine dair bir delâlet bulunmamaktadır. Zira, Cenâb-ı Hakk'ın *"Öbürüne yüklerle vermiş olsanız bile"* tabiri, O'nun, *"Eğer oralarda (gökte ve yerde) Allah'tan başka tanrılar olsaydı, onların ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti"* (Enbiya, 22) buyruğunun, Allah'tan başka ilâhların bulunduğuna delâlet etmediği gibi, kadınlara mihr olarak çok mal verilebileceğine delâlet etmez. Netice olarak diyebiliriz ki, bir şeyi başka bir şeyin şartı yapmaktan, o şartını haddi zatında tahakkuk etmiş olması gerekmez. Hz. Peygamber (s.a.s) de, مَنْ قُتِلَ لَهُ قَتِيلٌ فَأَهْلُهُ بَيْنَ خِيَرَتَيْنِ *"Kimin bir yakını öldürülürse, öldürülenin ailesi, iki şeyi (diyet veya kısas) tercih etme arasında muhayyerdirler"*[122] buyurmuştur. Hz. Peygamber'in bu hadis-i şerifinden öldürmenin câiz olduğu neticesi çıkmaz. Bazen bir kimse, "şâyet ilâh cisim olsaydı, muhdes olurdu" der. Bu, doğru bir sözdür. Ama bundan "İlâh gerçek bir cisimdir." şeklinde bir hüküm çıkarmamız gerekmez.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyete, erkeğin kadına mihr vermesi durumu da, vermemesi durumu da dahildir. Bu böyledir, çünkü erkek nikâh akdini; Allah'ın belirttiği

122 **Ebu Dâvud,** Diyât, 4 (4/172); **Müsned,** 6/385.

şekilde, bu mihre karşılık yapmıştır. Binâenaleyh, o erkeğin bu mihri bizzât vermesiyle vermemesi durumu arasında bir fark yoktur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Halvet-i Sahiha Mihr Vermeyi Gerektirir**

Ebu Bekr er-Razi el-Cessâs, bu âyetle "halvet-i sahîha"nın mihri gerektirdiğine istidlâl ederek şöyle demektedir: "Çünkü Allahu Teâlâ, kocayı kadının mihrinden herhangi bir şeyi almaktan men etmiştir. Bu men, mutlaktır. "Halvet-i sahîha" olmadan önce, âyetle amel edilmemiştir. Binâenaleyh, halvet-i sahîhadan sonra bu âyetle amel edilmesi gerekir." O, sözüne devamla şöyle demektedir: "Bunun, Hak Teâlâ'nın *"Eğer siz onları kendilerine temas etmeden önce boşar, (fakat daha evvelden) onlara bir mihr tayin etmiş bulunursanız, o halde tayin ettiğiniz mihrin yarısı onlarındır"* (Bakara, 237) âyetiyle tahsis edilmiş olduğunun söylenmesi de câiz değildir. Zira, Sahâbe dokunmanın tefsiri hususunda ihtilâf etmişlerdir. Meselâ **Hz. Ali** ve **Hz. Ömer,** bundan muradın "halvet-i sahiha" olduğunu söylerlerken, **Abdullah İbn Mes'ûd,** bunun cimâ olduğunu söylemiştir. Bu, hakkında ihtilâf edilen bir husus olunca; bunun, bu âyetin umumîliğinden ötürü tahsis edilmiş olduğunu kabul etmek de imkânsız olur."

Cevap: Burada zikredilen âyet, Cenâb-ı Hakk'ın *"Birbirinize karılıp katılmış iken, onu nasıl alırsınız ki?"* buyruğunun delâletiyle, cimâ'dan sonraki durumla tahsis edilmiştir. Çünkü "onların birbirlerine karılıp katılmaları", müfessirlerin ekserisine göre, "cimâ"dır. Bunun doğru olduğuna dair, ileride deliller getireceğiz.

***BEŞİNCİ MESELE:* Kötü Muamele Eden Koca, Ayrılırken Karısının Mihrini Eksiltemez**

Kötü muâmele, ya koca yahut da karı tarafından yapılır. Buna göre, eğer bu kötü muâmele kocadan ise; kocanın, karısının mihrinden herhangi bir şey alması mekrûh olur. Zira Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz, öbürüne yüklerle (mihr) vermiş olsanız bile; içinden bir şey almayın"* hitabı, geçimsizliğin kocadan olması durumunda, o kocanın karısının mihrinden herhangi bir şey almaktan nehyedilmiş olduğu hususunda sarih bir âyettir. Sonra, eğer karıyla koca arasında "hûll" (fidye karşılığında kocanın kadını boşaması) akdi meydana gelmişse, tıpkı cuma namazı için ezan vaktinde alış-veriş yapmanın yasaklanmış olması; yapılması halinde bu alış-verişin geçerli olup bir mülkiyet ifâde etmesi gibi, koca "hull"un bedelini alabilir. Ama geçimsizlik

kadından olursa, bu durumda kocanın, "hull" bedelini alması helâl olur. Çünkü Cenâb-ı Hak, *".. ve onları kendilerine verdiğiniz (mihr)den birazını giderip (ele geçirmek) için, zorlamanız helâl olmaz..."* (Nisa, 19) buyurmuştur.

Sonra Cenâb-ı Hak, أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا *"Nasıl olur da bir iftira ve açık bir günah olarak onu alırsınız!"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Arapçada "bühtan" kelimesi, bir kimsenin büyüklenerek, arkadaşının yüzüne söylemiş olduğu yalandır. Kelimenin asıl manası, bir kimse şaşakaldığında Arapların söylemiş olduğu "بُهِتَ الرَّجُلُ" tabirine dayanmaktadır. Buna göre "bühtan", cesâmetinden dolayı insanın şaşakaldığı bir yalandır. Sonra, butlanından dolayı şaşakalınan her bâtıl, bühtân diye isimlendirilmiştir. "Onda olmayan bir şeyi kardeşinin yüzüne karşı söylediğinde ona bühtanda bulunmuş olursun." "فَقَدْ بَهَتَّهُ" hadisi de bu köktendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "bühtân" kelimesi niçin mansub kılınmıştır? Bu hususta şu ihtimaller vardır:

a) **Zeccâc,** bu kelimenin "hal" makamında kullanılmış bir mefûl-ü mutlak olduğunu söylemiştir. Buna göre mana, "siz o malı, bühtan edici ve günaha girici olarak mı alırsınız?" şeklinde olur.

b) **Keşşâf sahibi** ise şöyle demektedir: "Bu kelimenin her ne kadar hakikatte bir sebep olmasa da, mefûl-ü leh olduğu için mansub olmuş olması da muhtemeldir. Bu, tıpkı senin قَعَدَ عَنِ الْقِتَالِ جُبْنًا "korktuğu için savaştan geri durdu" sözünde olduğu gibidir.

c) Bu kelime, başındaki harf-i cerr hazfedilmiş olduğu için mansub kılınmıştır ve bu, "بِبُهْتَانٍ" (bühtan ile) takdirindedir.

d) Burada bir hazif vardır ve takdiri, تُصِيبُونَ بِهِ بُهْتَانًا وَإِثْمًا "O malı bir bühtan ve bir günah olarak alıyorsunuz" şeklindedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Mihrden Bir Şey Almanın "Bühtan" Diye Tavsil Edilmesinin Sebebi**

Bu malın alınışına, "bühtan" denilmesi hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1- Allahu Teâlâ, bu mihrin verilmesini farz kılmıştır. Binaenaleyh kim onun geri verilmesini isterse, sanki "Bu farz değildir" demiş olur ve bundan dolayı bu bir bühtân olmuş olur.

2- Koca, nikâh akdi yapılırken, o mihri o kadına teslim edip, ondan geriye bir şey almayacağına garanti vermiştir. Binâenaleyh koca o malı geri alınca, ilk verdiği söz bir bühtân olmuş olur.

3- Biz, "câhiliyye Araplarının, hanımlarını boşamak istediklerinde, onlara iftira etmeleri adetlerindendi. Bundan dolayı kadın, kocasının böyle bir şey yapmasından korkup, kocasının verdiği mihri geri verme karşılığında, kendisini (nikâhını) kocasından almak (hull' yapmak) istiyordu" dedik. İş genel olarak bu şekilde cereyan ettiği için, sanki karı kocadan her biri, diğeri gibi sayılmıştır.

4- Allahu Teâlâ, önceki âyette *"Onları, kendilerine verdiğiniz (mihr)den birazını giderip (ele geçirmek) için zorlamayınız. Ancak arayı açacak bir fuhşu irtikap etmiş olmaları müstesna"* (Nisa, 19) buyurmuştur. Müslümanın zâhirî hali, onun Allah'ın emrine muhalefet etmeyeceğini gösterir. Binâenaleyh böyle bir koca, hanımının mihrinden bir kısmını geri aldığında, onun bu alışı, hanımının apaçık bir fuhuş işlemiş olduğunu ihsas ettirir. Gerçekte böyle bir şey olmadığı ve kocanın bu hareketinin de, aslında böyle bir şey olmadığı halde kadının fuhuş yaptığı manasına gelmesi bakımından, kocanın bu mal alışını bir bühtan (iftira) olarak isimlendirmek doğru olur.

Bu hususta bir başka izah da şöyledir: Kocanın bu malı alışı, kadının zâtını bir tenkit ve onun malını haksız bir alıştır. Bundan dolayı bu hareket, bir yönden bir bühtan, bir yönden de bir zulümdür. Binâenaleyh büyük günahlardan biri olmuş olur.

5- Bühtan ve açık bir günahın ilahî cezası onlarca bilinmektedir. Buna göre Hak Teâlâ'nın, *"Nasıl olur da bir iftira olarak onu alırsınız!"* buyruğunun manası, "Bühtanın (iftiranın) cezasını alır mısınız?" şeklindedir. Bu tıpkı, *"Gerçekten, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler, karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar"* (Nisa, 10) âyetinde olduğu gibidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, أَتَأْخُذُونَهُ *"Nasıl olur da onu alırsınız!"* buyruğunun başındaki istifhâm, "Böyle şey olmaz" manasında istifham-ı inkârî olup, "Şer'an ve aklen kabih (kötü ve çirkin) olduğu ortada iken, siz böyle bir şeyi nasıl olur da yaparsınız!" demektir.

Koca, Verdiği Mihri Kısmen de Olsa Geri Alamaz

Cenab-ı Hak daha sonra, وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ وَاَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا *"Onu nasıl alırsınız ki, birbirinize karılıp katıldınız? Onlar sizden kuvvetli bir teminat da aldılar"* buyurmuştur.

Bil ki Allahu Teâlâ bu men edişin sebebi olarak şunları zikretmiştir:

1- Bu malı (mihri) geri alma, zımnen kadının açık bir fuhşa nisbet edilmesi manasını taşır. Binâenaleyh, bu bir bühtan olmuş olur. Bühtan ise büyük günahların belli başlılarındandır.

2- Bu, apaçık bir günahtır. Zira bu mal, o kadının hakkıdır. Binâenaleyh kim, bu zorlama ve şiddet gösterme yoluyla -ki bu bir zulümdür- kadının malını almaya uğraşırsa -ki bu da ikinci bir zulümdür- ve kadını güç durumda bırakırsa, hiç şüphesiz böylece bir zulümle diğer bir zulme yol arayan bu kimsenin bu hareketi apaçık bir günah olmuş olur.

3- Hak Teâlâ'nın, *"Onu nasıl alırsınız ki, birbirinize karılıp katıldınız"* âyetiyle beyân ettiği husus...

İfdâ Tabirinin izahı

Bu ifâde ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Burada geçen "اَفْضٰى" fiili, "genişlik" manasına gelen "اَلْفَضَاءُ" mastarındandır. Nitekim Araplar, bir yer geniş olduğu zaman, "فَضٰى – يَفْضُو – فُضُوًّا" fiilini söylerler. **Leys** de, "Birisi birisine ulaştığında, "اَفْضٰى فُلَانٌ اِلٰى فُلَانٍ" denilir ki bu, "O, onun boşluğunda ve sahasında oldu" manasınadır" demiştir. Müfessirler, bu âyetteki "ifda"nın ne mânaya geldiği hususunda şu iki görüşü zikrederler:

a) Buradaki "ifdâ", cima (cinsi münasebet)ten kinâyedir. Bu, **İbni Abbas, Mücâhid** ve **Süddî**'nin görüşü olup, **Zeccâc** ve **İbn Kuteybe**'nin de tercihidir. Bu, aynı zamanda **İmam Şâfiî**'nin görüşüdür. Çünkü **Şafiî**'ye göre, koca, hanımıyla hiç cinsi münasebette bulunmazdan önce onu boşarsa, aralarında bir halvet-i sahîha (tam bir baş başa kalma) olsa dahi, koca mihrin yarısını alabilir.

b) "İfda", hanımıyla cinsî münasebette bulunmasa bile, kocanın onunla halvet-i sahîhada kalması manasınadır. **Kelbî,** "ifda, ister cinsi münasebette bulunsun, ister bulunmasın, kocanın hanımıyla birlikte bir örtü

(yorgan-yatak) içinde bulunmalarıdır" der. Bu, **Ferrâ**'nın tercihi olup, **Ebu Hanîfe** (r.h)'nin de görüşüdür. Çünkü halvet-i sahîha, mihrin verilmesini gerektirir.

Bil ki birinci görüş daha evlâdır. Buna şunlar da delâlet eder:

1- **Leys,** "اَفْضٰى فُلَانٌ اِلٰى فُلَانَةٍ" tabirinin, "falanca adam, falanca kadının boşluğunda ve sahasında oldu" manasına geldiğini söylemiştir. Bunun, hakikî mânada ancak cima esnasında bulunacağı herkesin malumudur. Fakat cinsi münasebet (cimâ) bulunmadığı zaman, bu mana bulunmaz.

2- Allahu Teâlâ, bunu taaccüp sadedinde zikredip, *"Onu nasıl alırsınız ki, birbirinize karılıp katıldınız!"* buyurmuştur. Taaccüp ise, ancak bu ifda (karılıp katılma) ülfet ve muhabbetin meydana gelmesinde kuvvetli bir sebep olduğu zaman, tam ve yerinde olur. Bu kuvvetli sebep, sırf baş başa kalmak değil, aksine cimadır. Binaenaleyh "ifda" kelimesini, cimâ manasına almak gerekir.

3- O kadına "ifdâ" yapmanın, mutlaka kendisinde son bulacağı bir iş ile tefsir edilmesi gerekir. Çünkü "اِلٰى" harf-i cerri, intiha-i gâye manasınadır. Fakat karı-koca arasındaki halvet-i sahiha böyle değildir. Zira sırf halvette, koca ile karıdan birinin fiili diğerine ulaşmış olmaz. Binâenaleyh âyetteki *"Birbirinize karılıp katıldınız"* ifâdesini, sırf halvet manasına almak imkânızdır. Buna göre şâyet, "Onlar bir örtü altında birbirleriyle sarmaş dolaş olduklarında, hiç şüphe yok ki aralarında bir ifda (karılıp katılma) meydana gelmiş olur. Binâenaleyh bunun yetmesi gerekir. Halbuki siz böyle demiyorsunuz" denilir ise, biz deriz ki: Burada hüküm veren olan iki kişidir. Birisi, mihrin ancak cima ile; diğeri ise sırf halvet ile olacağını söylüyor. Halbuki ümmet arasında, sarmaş dolaş olma sebebi ile mihrin gerekeceğini söyleyen hiç kimse yoktur. Binâenaleyh bu görüş icma ile batıl olmuş olur. Bu durumda, âyetteki ifdâ (karılıp katılma) kelimesinin tefsiri hususunda geriye şu ikisinden birini söylemek kalır: Bu, ya cimâ veya halvet-i sahîha manasınadır. Açıkladığımız sebeplerden dolayı, bunun, "halvet" manasına olduğunu söylemek batıldır. Geriye, bundan muradın "cima" (cinsi münasebet) olması kalır.

4- Halvet olmadan, mihr kesinleşmez. Halbuki şeriat, mihrin kesinleşmesini karı ile kocanın birbirine "ifdâ"sına bağlamıştır. Âyetteki "ifdâ" ile, halvet mi cimâ mı murat edildiği meselesi karışıktır (net ve açık değildir). Bir meselede bir şüphe meydana geldiğinde, onu evvelki hali üzere

bırakmak gerekir ki bu da, mihrin kesinleşmemesidir. İşte bütün bu izahlar ile **Şafiî**'nin mezhebinin daha tercihe şayan olduğu ortaya çıkmış olur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, *"Onu nasıl alırsınız ki, birbirinize karılıp katıldınız"* buyruğu bir taaccüp (hayret) ifâdesidir. Yani, "Hangi sebep ve şeyden dolayı böyle yapıyorsunuz!" Çünkü o kadın, kendisini sana adamış, kendisini senin için ve istifâden için sunmuş ve aranızda tam bir ülfet (yakınlık) ve sevgi meydana gelmiştir. Aklı olan kimseye, o hanımına gönül hoşluğu ile verdiği mihrden, kendisine bir şeyleri geri vermesini istemesi nasıl uygun düşer? Bu, hiç şüphe yok ki fıtratı bozulmamış ve dürüst kimselere kesinlikle uygun değildir" demektir.

Allahu Teâlâ'nın, bu mihri geri istemeyi men edişinin sebebi olarak zikrettiği şeylerden dördüncüsü, *"Onlar sizden kuvvetli bir teminat da aldılar"* âyetiyle beyân ettiği hususdur. Bu Âyetteki "kuvvetli bir teminat" hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) **Süddî, İkrime** ve **Ferrâ** şöyle demişlerdir: "Bu, insanların: "Bu kadını seninle, Allah'ın erkeklerden kadınlar için aldığı, ya o kadını ma'rûf (iyi) bir şekilde tutma veya güzel bir şekilde salıverme şeklindeki ahdi üzere evlendiriyorum" demelerindeki (teminattır). Halbuki erkek, hanımını mihri geri vermeye mecbur ettiğinde, hanımını güzel bir şekilde değil, ona kötülük ederek salıvermiş olacağı herkesçe malumdur."

b) **İbn Abbas** (r.a) ve **Mücâhid,** kuvvetli teminatın, mihre dayandırılmış nikâh akdi olduğunu ve bunun kendisi ile, kadınların ferçlerinin helâlliğinin teminine çalışıldığı bir kelime (söz) olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): اِتَّقُوا اللهَ فِي النِّسَاءِ فَإِنَّكُمْ اَخَذْتُمُوهُنَّ بِأَمَانَةِ اللهِ وَاسْتَحْلَلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةِ اللهِ *"Kadınlar hakkında Allah'tan korkun. Çünkü siz onları Allah'ın birer emâneti olarak aldınız ve Allah'ın kelimesi (sözü) ile onların ferçlerini kendinize helâl kıldınız"*[123] demiştir.

c) Hak Teâla'nın *"Onlar sizden kuvvetli bir teminat da aldılar"* buyruğu, "Onlar sizden, birbirinize karılıp katılmanız sebebi ile, kuvvetli bir teminat aldılar" demektir. Cenâb-ı Hak bu ahdi (teminatı), çok kıymetli ve önemli olduğu için, "kuvvetli" diye tavsif etmiştir. Âlimler şöyle derler: "Yirmi günlük beraberlik, akrabalık sayılır. Artık karı koca arasında meydana gelen birlik ve imtizaçtaki yakınlık derecesini varın düşünün."

123 **Müslim,** Hacc, 147 (2/889) (Veda Haccı hutbesinden...)

İÇİNDEKİLER

Âl-i İmrân 71. Âyetin Tefsiri **5**
Âl-i İmrân 72. Âyetin Tefsiri **7**
Yahudî Taktiklerinden: Önce İnanıp Sonra İslâm'dan Caymak 7
Âl-i İmrân 73-74. Âyetlerin Tefsiri **10**
Fadl Kelimesinin Manası 16
YAHUDÎLERİN EMANETE HIYANET ETMELERİ 17
Âl-i İmrân 75-76. Âyetlerin Tefsiri **18**
Kıntar Kelimesinin Manası 19
Yahudîlerin, Yahudî Olmayanların Mallarını Mubah Saymaları 22
Âl-i İmrân 77. Âyetin Tefsiri **25**
Âl-i İmran 77. Âyetin İniş Sebebi 26
Allah'a Verdikleri Ahdi Bozanları Bekleyen Beş Nevi Ceza 27
Allahu Teâlâ'nın, Mücrimlerle Konuşmaması ve Onların Yüzlerine Bakmaması 28
Âl-i İmrân 78. Âyetin Tefsiri **30**
Bazı Yahudîlerin Dillerini Eğip Bükerek Sözleri Tahrif Etmeleri 30
Tevrat'ın Tahrifi Daha Ziyade Manadadır 32
Âl-i İmrân 79-80. Âyetlerin Tefsiri **35**
Âl-i İmran 79. Âyetin Nüzul Sebebi 35
Kitap ve Nübüvvet Verilen Peygamber, İnsanları Kul Edinmez 36
Rabbânî Tabirinin Manası 39
DİĞER PEYGAMBERLERİN HZ. MUHAMMED'İN NÜBÜVVETİNİ İKRÂR ETMELERİ 44
Âl-i İmran 81-82. Âyetlerin Nüzul Sebebi **44**
Ahitten Maksat, Enbiyanın Hz. Muhammedin Geleceğini Bildirmeleridir 47
Buradan Bütün Peygamberlere Kitap Verildiği Anlaşılıyor, Oysa Böyle Değildir 52
Hz. Muhammed'in Önceki Peygamberleri Tasdikinin Manası 53
Peygamberlerden Alınan Mîsakın Mahiyeti 54
Şahitliğin Bu Âyetteki Manası 55
İSLÂM CANSIZ KÂİNATIN BİLE TÂBİ OLDUĞU DİNDİR 57
Âl-i İmrân 83. Âyetin Tefsiri **57**
İslâm'ın Bu Âyetteki Manası 59

Âl-i İmrân 84. Âyetin Tefsiri **61**
Hz. Peygamberin, Diğer Enbiyayı Tasdikindeki Hikmetler 62
Peygamberler Arasında Ayırım Yapmamak Gerekir 64
Âl-i İmrân 85. Âyetin Tefsiri **65**
Âl-i İmrân 86-89. Âyetlerin Tefsiri **66**
Kâfirler Kâfirlere Lânet Etmez İken, Bütün İnsanların Onlara Lanet Etmesi Ne Demektir? 71
Âl-i İmrân 90. Âyetin Tefsiri **72**
İnkârın Artmasının Manası 72
Tevbenin Kabul Edilmemesi Meselesi 73
Âl-i İmrân 91. Âyetin Tefsiri **75**
Kâfir Kıyamet Günü Dünyadaki Bütün Malları Fidye Vermek İster 75
Tefsiriyye Ne Demektir? 76
Kıyamette Altın Yoktur, Kâfir Bütün Dünya Altınına Sahip Olamaz İken, Niçin Bunu Fidye Vermesi Farzolunuyor? 77
SEVDİĞİ ŞEYLERİ İNFAK ETMENİN ÖNEMİ 78
Âl-i İmrân 92. Âyetin Tefsiri **78**
Selef-i Salihîn Hoşlandıkları Mallarını İnfâk Ederlerdi 80
Birr Tabiri Hakkında 81
Bu Âyetten, Zekâtın Murat Olunduğu Görüşü 82
Âl-i İmrân 93-95. Âyetlerin Tefsiri **84**
Bu Âyetin Neshe ve Nübüvvete Delâleti 84
"Ta'âm" Kelimesinin Manası 87
Hz. Allah'tan Başkasının Haram Kılma Yetkisi Olur mu? 89
Peygamberler de İctihad Ederler 90
YERYÜZÜNDE BİNA EDİLEN İLK MABED MEKKE'DEDİR 94
Âl-i İmrân 96-97. Âyetlerin Tefsiri **94**
Evvel (İlk) Tabirinden Maksat 95
Kâbe'nin İlk Bina Edilişi 96
Kâbe'nin İlk Bina Edilişini Kabul Etmeyenler 98
Kâbe'nin Efdal Olmasının Sebepleri 99
Kâbe'nin Tarıma Müsait Olmayan Yerde Kurulmasının Hikmeti 101
"Bekke" Kelimesinin Manası 102
"Mekke" Kelimesinin Manası 103
Mekke'nin Diğer İsimleri 104
Kâbe'nin Diğer İsimleri 104
Mübarek Kelimesinin Delâleti 105
Kâbe'de Bulunan Âşikâr Deliller 108
Makam-ı İbrahim Hakkında 109
Harem'de İnsanların, Bilhassa Suçluların Emînliğinin Manası 110

HACCETMENİN FARZ OLMASI 112
Âl-i İmrân 97. Âyetin Tefsiri 112
Haccın Farziyyeti İçin Binit ve Azık Bulunması Kâfi midir? 113
Kâfirlerin Fer'î Ahkâmla Mükellef Olup Olmadıkları 114
İstitâa Kable'l-Fiil İddiası 115
Dînî Emirleri Sual ile Kurcalamamak 115
Hacc Farz Olup da Haccetmeyenin Hükmü 116
Âl-i İmrân 98-99. Âyetlerin Tefsiri 120
Ehl-i Kitabın Şâhit Olmasının Manası 123
Âl-i İmrân 100-101. Âyetlerin Tefsiri 124
Taaccüb ve Hayret İfâdesinin Cenâb-ı Allah Hakkındaki Manası 125
KULUN ALLAH'TAN KORKMASININ LÜZUMU 127
Âl-i İmrân 102-103. Âyetlerin Tefsiri 127
"Allah'tan Gereği Gibi Korkun" Emrinin Mensuh Olduğu İddiası 128
Birlik Olup Tefrikadan Sakınma Emri 132
Mü'minlerin Kardeşliği 133
Kardeş (Ehu) Kelimesinin Manası 134
"Uçurum Kenarı" Teşbihi Hakkında 135
EMR-İ MA'RUF, NEHY-İ MÜNKER'İN LÜZÛMU 137
Âl-i İmrân 104-109. Âyetlerin Tefsiri 137
Söylediğini Yapmayan Kimsenin Emr-i Ma'ruf Yapması 140
Tefrikadan Sakının 142
Kıyamette Yüzleri Ak veya Kara Çıkanlar 144
İmandan Sonra Küfre Girenler Kimler 148
Allah Hiç Kimseye Zulmetmek İstemez 152
Allah'ın Zulmetmediği Hakkında Mu'tezile'nin Görüşü ve Onlara Verilen Cevap 152
Râzî'nin Mu'tezile'ye Karşı Cevabı 154
İYİYİ EMR, KÖTÜYÜ MEN EDEN EN HAYIRLI ÜMMET 156
Âl-i İmrân 110-111. Âyetlerin Tefsiri 156
Kâne (كَانَ) Fiili Hakkında 157
Bu Âyetin, İcmâ-ı Ümmet Hakkında Delil Olması 159
Ümmet Kelimesi Hakkında 160
En Hayırlı Ümmet Olmanın Sebebi 161
Emr-i Ma'ruf ve Cihadın Önemi 162
Allah'a İman Vasfının Sonra Getirilmesinin Hikmeti 163
Ehl-i Kitaptan Müslümanlara Gelen Sıkıntı ve Eziyetler 164
YAHUDÎLERE ZİLLET VE MESKENET DAMGASI VURULMASI 167
Âl-i İmrân 112. Âyetin Tefsiri 167
Yahudîlerin Tutunacağı "Allah'ın İpi"nin İzahı 169

Yahudîler, Cedlerinin Yaptıkları Suçlardan Sorumlu Olabilir mi? 171
EHL-İ KİTABIN HEPSİ AYNI DURUMDA DEĞİLDİR 173
Âl-i İmrân 113-115. Âyetlerin Tefsiri 173
Sevâen (سَوَاءً) Kelimesi Hakkında İzah 174
Ehl-i Kitaptan Burada Maksat Kimlerdir? 175
Burada Övülen Kimselerin Haiz Olduğu Sekiz Vasıf 176
Kâim Ümmet Olmanın Manası 176
Gece Saatlerinde Allah'ın Âyetlerini Okumak 177
Secde Etmenin Ehemmiyeti 178
İyiliği Yayma, Kötülüğü Önleme 179
Hayır İşlerinde Yarışma 180
Sâlih Kişilerden Olmaları 180
Sâlihler Yaptıklarının Karşılığından Mahrum Kalmazlar 181
Nu'zul ve Lâfzın Hususiyeti Hükmün Umumiyetine Mani Değildir 181
KÂFİRLERE MALLARI DA, EVLÂTLARI DA FAYDA VERMEZ 184
Âl-i İmrân 116. Âyetin Tefsiri 184
KÂFİRLERİN HARCADIKLARI MAL BOŞA GİDER 186
Âl-i İmrân 117. Âyetin Tefsiri 186
Bu Âyetindeki Teşbîhin Nev'i ve İfâde Ettiği Mâna 186
İnfâktan Burada Murat Olunan Şey 187
MÜ'MİNLERDEN BAŞKASINI SIRDAŞ EDİNMEYİN 191
Âl-i İmrân 118. Âyetin Tefsiri 191
Bıtane "بِطَانَةً" (Sırdaş) Kelimesinin Manası 193
Bu Sırdaşlığı Yasaklamanın Sebepleri 194
Âl-i İmrân 119. Âyetin Tefsiri 197
Siz Onları Sevseniz de Onlar Sizi Sevmezler 197
Bu Sevme ve Sevmemenin Ne Şekillerde Tezahür Ettiği 198
Âl-i İmrân 120. Âyetin Tefsiri 201
Mü'minleri Sevindiren İşler Münafıkları Üzer 201
Siz Sabreder ve İttika Ederseniz Onların Hileleri Size Zarar Vermez 203
Âl-i İmrân 121-122. Âyetin Tefsiri 205
Uhud Savaşından Önce Hz. Peygamber'in Mü'minlere Savaş Düzeni Vermesi 205
Bunun Hangi Savaş Olduğunda Farklı Görüşler 206
Uhud Savaşı Konusunda Hz. Peygamber'in İstişare Etmesi 207
Hz. Peygamber'in Askere Savaş Düzeni Vermesi 207
Mü'minler Galip Gelince Okçuların Çoğunun Yerlerinden Ayrılmaları 208
Müslüman Ordusunun Dağılması 208
Bu Kıssadan Çıkan Ders 209
Cenâb-ı Allah'ın Günahkâr Kimseyi Himaye Etmesi Meselesi 211
BEDİR'DEKİ YARDIM TAKVA SEBEBİYLE OLMUŞTU 213

Âl-i İmrân 123. Âyetin Tefsiri **213**
Bedir Kelimesi Hakkında 213
ÜÇ BİN MELEĞİN YARDIMA GELMESİ 215
Âl-i İmrân 124. Âyetin Tefsiri **215**
Melek Gönderme Va'di Uhud İçin Yapılmıştır 216
Uhud Savaşını Kabul Etmekteki Müşkil 216
Ekseriyete Göre, Melekler Bedir Günü Gelmiştir 217
Gelen Meleklerin Adedi 219
Meleklerin Fiilen Savaşıp Savaşmadıkları 220
Meleklerin Mü'minlere Yaptıkları Yardımın Şekli 222
Âl-i İmrân 125. Âyetin Tefsiri **223**
Alâmetli (Nişanlı) Tabirinin Manası 224
Âl-i İmrân 126-127. Âyetlerin Tefsiri **225**
Bu Yardımın Mü'minleri Müjdelemek İçin Yapılması 225
Fiilin İsme Atfedilmesinin İzahı 225
Âl-i İmrân 128. Âyetin Tefsiri **228**
Âl-i İmran 128. Âyetinin Nüzul Sebebi Hakkında Rivâyetler 228
Hz. Peygamber'in İsmeti Hakkındaki Şüpheye Cevap 229
Hz. Peygamber'in Kâfirlere Lânet Etmeyişinin Hikmeti 231
Allah'ın Kulda Tevbeyi Yaratması 232
GÖKLERİN VE YERİN İDARESİ ALLAH'A AİTTİR 233
Âl-i İmrân 129. Âyetin Tefsiri **233**
Allah Dilediğini Af, Dilediğine Azap Eder 234
FAİZİN YASAKLANMASI 235
Âl-i İmrân 130-132. Âyetin Tefsiri **235**
Kat Kat Faizin Manası 235
Cehennem Kâfirler İçin Hazırlanmış İse Mü'min Girer mi? 236
Kur'ân'ın Tamamı Bir Tek Sûre Gibidir 237
Cehennem Şimdi Mevcut mudur? 238
MÜTTAKİLER İÇİN HAZIRLANAN CENNET 238
Âl-i İmrân 133. Âyetin Tefsiri **238**
Mağfiret'in Buradaki Manası 239
Cennetin Boyutlarından Maksat 240
ALLAH'IN ÖVDÜĞÜ FAZİLETLİ İNSANLARIN VASIFLARI 242
Âl-i İmrân 134. Âyetin Tefsiri **242**
Darlık ve Bollukta Allah İçin Harcarlar 242
Öfkelerini Yutanlar 243
İnsanların Kusurlarını Bağışlarlar 244
Müsle Nemektir? 245
Âl-i İmrân 135-136. Âyetlerin Tefsiri **246**

Âl-i İmran 135-136 Âyetlerinin Nüzul Sebebi 247
Fâhişe Kelimesinin Manası 247
Günahtan Sonra Allah'ı Hatırlama 248
Âl-i İmrân 137-138. Âyetlerin Tefsiri 250
Sünnet Kelimesinin Manası 250
Beyân ve Mev'izanın İzahı 252
Âl-i İmrân 139. Âyetin Tefsiri 253
İnanıyorsanız Elbette Üstünsünüz 253
Âl-i İmrân 140-141. Âyetlerin Tefsiri 255
İlahi Hikmet Gâh Zafer, Gâh Mağlubiyet İster 256
"Allah... Bilsin Diye Şöyle Yaptı" Tabirinin İzahı 259
Şehadet Mertebesinin Yüksekliği 260
Şehid Kelimesinin Manası 261
Âl-i İmrân 142-143. Âyetlerin Tefsiri 263
Cennet Ucuz Değildir 263
Âl-i İmrân 144. Âyetin Tefsiri 265
Uhud Savaşının Zor Anları 265
Hz. Peygamber'in Öldürüldüğü Şayiası 266
ECEL GELMEDİKÇE İNSAN ÖLMEZ 270
Âl-i İmrân 145. Âyetin Tefsiri 270
"Ölüm Allah'ın İzniyle Olur" Sözünün Manası 271
Öldürülen İnsan da Eceliyle Ölür 272
ÖNCEKİ PEYGAMBERLERLE BERABER MÜCÂHEDE EDENLER 274
Âl-i İmrân 146. Âyetin Tefsiri 274
Ribbiyyûn Kelimesinin Manası 277
MÜ'MİNLERİN YAPTIKLARI DUA 278
Âl-i İmrân 147. Âyetin Tefsiri 278
Âl-i İmrân 148. Âyetin Tefsiri 280
O Mü'minlere Verilen Mükâfat 280
Âl-i İmrân 149-150. Âyetlerin Tefsiri 282
Kâfirler, Mü'minleri Dinden Çıkarmak İsterler 282
Âl-i İmrân 151. Âyetin Tefsiri 285
Kâfirlerin Kalplerine Korku Salmanın Manası 285
Sultan Kelimesinin Manası 287
Âl-i İmrân 152. Âyetin Tefsiri 288
Allah'ın Zafer Va'dinin Bağlı Olduğu Şartlar 288
Okçuların Gevşeyip Yerlerini Bırakmaları 290
UHUD GÜNÜ MÜSLÜMAN ORDUSUNUN DAĞILMASI 297
Âl-i İmrân 153. Âyetin Tefsiri 297
Ganimet Yerine Gam Elde Edilmesi 299

Mü'minlere Gelen Gam Üstüne Gam Ne Demektir 301
Âl-i İmrân 154. Âyetin Tefsiri 305
Hezimetten Sonra Allah'ın Mü'minlere Güvenlik Verip Rahatlatması 305
Mü'minlerin Uykuya Dalmalarının Sağladığı Faydalar 307
Sadece Canlarının Derdine Düşen Gürûh 309
"Zann"ın Buradaki Manası 309
Sonradan Meydana Gelen Bütün İşler Allah'ın Takdiri İledir 313
Razî'nin Mutezilî ile Münâfık Arasında Bulduğu Benzerlik 314
Allah'ın Hikmeti Mü'minleri Sınamak İster 315
Zâtü's-Sudûr Ne Demektir? 316
Âl-i İmrân 155. Âyetin Tefsiri 316
Düşman Karşısında Kaçanlar Şeytana Uymaktadırlar 316
Şeytanın Kandırdığı Mü'minleri Allah Affetmiştir 319
Âl-i İmrân 156-158. Âyetlerin Tefsiri 320
Savaşta Ölenler Hakkında "Sefere Çıkmasaydı Ölmezdi" Demeyin 320
Kur'ân'la İstişhad Etme Şiire Tercih Edilir 324
Allah'ın Rahmetinin Dünya Nimetlerinden Daha Hayırlı Olmasının Sebebi 329
Allah'ın Huzuruna Toplanmanın Manası 331
RESÛLULLAH'IN MÜ'MİNLERE OLAN ŞEFKATİ 333
Âl-i İmrân 159. Âyetin Tefsiri 333
Allah'ın Lütfu Hakkında 335
Bütün Rahmetler Gerçekte Allah'tandır 337
Peygamber İnsanları Toplayıcıdır 338
Allah'ın Şefkatinden Fazla Şefkat Olmaz 339
Bu Âyet Büyük Günahların Affedilebileceğine Delildir 340
Şûrâ Kelimesi Hakkında 341
Müşavere Etmenin Faydaları 342
Nass Varid Olmayan Her Hususta İstişare Câiz midir? 343
Müşavere Emrinden Maksad Farziyet midir? 345
Şûrâdan Sonra Karar ve Tevekkül 345
Âl-i İmrân 160. Âyetin Tefsiri 346
Allah Size Yardım Ederse Sizi Kimse Yenemez 346
PEYGAMBER HIYANET ETMEZ 347
Âl-i İmrân 161. Âyetin Tefsiri 348
"Gıll" Kelimesinin Lügat Manası 348
Âyetin Nüzul Sebebi 349
Ammeye Ait Ganimet Malından Bir Şey Aşırmanın Tehlikesi 350
Nübûvvet ile Hainlik ve Hırsızlık Bir Arada Bulunmaz 352
Hıyanet Edip Mal Çalan, Kıyamete Onu Yüklenerek Gelir 354
Âl-i İmrân 162. Âyetin Tefsiri 357

Âl-i İmrân 163. Âyetin Tefsiri **359**
İnsanların Birbirinden Farklı Olmaları 359
Derecelerin İyiler veya Kötüler Hakkında Olduğu 360
Âl-i İmrân 164. Âyetin Tefsiri **362**
Menn Kelimesinin Manaları 363
Hz. Peygamber Yalnız Müslümanlar İçin Değil,
Bütün insanlar için Nimettir 364
Hz. Peygamber'in Mekke'den Zuhurundaki Faydalar 365
Âl-i İmrân 165. Âyetin Tefsiri **368**
Size Gelenin İki Misli Düşmanlarınızın Başına Gelmişti 368
Bâtıl Yolda Olan Kâfirler Neden Müslümanları Yenerler? 369
Mu'tezile'nin Âyeti Delil Getirmesi ve Onlara Cevap 371
ALLAH İMTİHAN ETMEKLE MÜNÂFIKLARI AÇIĞA ÇIKARIR 372
Âl-i İmrân 166-167. Âyetlerin Tefsiri **372**
Münâfık Kelimesinin Manası 373
Bu Âyette "Müdafaa"nın Manası 375
Âyetteki Kıtal'den Maksat 376
Onlar O Gün İmandan Ziyade Küfre Yakın İdiler 376
Âl-i İmrân 168. Âyetin Tefsiri **378**
Münâfıkların, Mü'minleri Moral Yönünden Bozguna Sevketmeleri 378
"Ölümü Kendinizden Uzaklaştırın!" Emrinin Manası 379
ALLAH YOLUNDA ÖLDÜRÜLENLER ÖLÜ DEĞİLDİR 380
Âl-i İmrân 169-170. Âyetlerin Tefsiri **380**
Mu'tezileye Göre Şehitlerin Diriliği Âhirettedir 381
Mu'tezile'nin Bu Fikrinin Yanlışlığının Delilleri 382
Şehitlerin Şimdi Diri Olmaları 384
Ölümden Sonra Ruh Hayatının Devamına Dair Âyetler 385
Ölümden Sonra Ruh Hayatının Devamına Dair Hadisler 386
Öldükten Sonra Rûh Hayatının Devamına Dair Aklî Deliller 386
Şehitlerin Bedenleriyle Mükâfatlandırılmalarında Mevcut Müşkilat 388
"Allah İndinde" Tabirinin Manası 390
Şehitlerin Rızıklandırılmaları 390
Şehitlerin, Mücâhitleri Müjdelemeleri 391
Âl-i İmrân 171. Âyetin Tefsiri **393**
Şehitlerin İlâhi Lütuf Sebebiyle Sevinmeleri 393
Allah Mü'minlerin Ecrini Zâyi Etmez 394
Âl-i İmrân 172. Âyetin Tefsiri **395**
Yaralı Durumda Bile, Hz. Peygamber'in Savaş Çağrısına Uyanlar 395
Âyeti'nin Nûzül Sebebi 395
Âl-i İmrân 173-174. Âyetlerin Tefsiri **397**

Uhud'un Ertesi Senesinde İki Taraf Arasında Savaş Vaadi ... 398
Hz. Peygamberin ve Mü'minlerin Şecaatleri ... 398
Bu Âyetin Nüzûl Sebebi Olarak Öne Sürülen Başka Görüşler ... 399
Kâfirlerin Aleyhteki Sözlerinin Mü'minlerin Cesaretini Artırması ... 400
"İman Artırma" Tabirinden Maksat ... 400
"Hasbünallah" Tabirinin Manası ... 401
Âl-i İmrân 175. Âyetin Tefsiri ... 403
Bu Âyette "Şeytan"dan Murat Olan İns Şeytanı ... 403
"يُخَوِّفُ" Fiilinin Kullanılışı Hakkında ... 404
İNKÂRA KOŞANLAR SENİ ÜZMESİN ... 405
Âl-i İmrân 176. Âyetin Tefsiri ... 405
Âyetin Nüzûl Sebebi ... 405
Kâfirin Küfründen Üzülmek Neden Yasaklanıyor? ... 407
Küfür Allah'ın İradesiyle Olup Mu'tezile Yanlış Yoldadır ... 408
Âl-i İmrân 177. Âyetin Tefsiri ... 409
İnkârı Satın Alanlar Allah'a Zarar Veremezler ... 409
Âl-i İmrân 178. Âyetin Tefsiri ... 410
Kâfirlere Verilen Mühlet Onlar İçin Hayırlı Değildir ... 410
Âyetin Kadere Delâleti ... 412
Mu'tezile'nin İtirazı ... 413
Mu'tezile'ye Karşı Ehl-i Sünnetin Cevabı ... 414
ALLAH İYİYİ KÖTÜYÜ AYIRT ETMEK İÇİN İMTİHAN EDER ... 417
Âl-i İmrân 179. Âyetin Tefsiri ... 417
179. Âyette Kıraat Farkı ve Her Bir Kıraatin Hücceti ... 417
Mü'minle Münâfığın Nasıl Ayırt Edildiği ... 418
Bu Ayırt Etme Kat'i Değil de Zannî Kalır ... 419
Âl-i İmrân 180. Âyetin Tefsiri ... 420
Hakkı Verilmeyen Mallar Ateş Olup Ahirette Sahibinin Boynuna Dolanacak .. 420
Cimriliğin Tarifi ve Hududu ... 422
Âl-i İmrân 181-182. Âyetlerin Tefsiri ... 427
Yahudîlerin İleri Sürdüğü Şüphelerden: "Allah Fakir, Biz Zenginiz" ... 427
"Söylediklerini Yazacağız" Tabirinin Açıklanması ... 430
Yahudîlerin Peygamberleri Öldürmeleri ... 430
Yahudîlerin İddialarının Reddi ... 431
Âl-i İmrân 183. Âyetin Tefsiri ... 433
Ateşin Yiyip Yakacağı Kurban ... 433
Âl-i İmrân 184-185. Âyetlerin Tefsiri ... 438
Onlar Yalnız Seni Değil Önceki Peygamberleri de Yalanladılar ... 438
Zebûr Kelimesinin Manası ... 439
Semavî Kitaplar İçinde Yalnız Kur'ân Mucizedir ... 439

Ölüm Hakkında Feylesofların İzahı 441
Tam Ücret ve Sırf Azap Ancak Âhirettedir 442
Dünya ve Ahiret Mukâyesesi 442
Dünyanın Aldatıcılığı 443
Âl-i İmrân 186. Âyetin Tefsiri 444
Mal ve Can Hususunda İmtihan 444
Allah'ın İmtihan Etmesinin Manası 445
EHL-İ KİTAPTAN ALINAN MİSAK 448
Âl-i İmrân 187. Âyetin Tefsiri 448
Kaseme Delâlet Eden Lâm 450
Bildiği Gerçeği Gizlemenin Vebali 450
Âl-i İmrân 188-189. Âyetlerin Tefsiri 451
Yaptıklarından Hep Hoşlanıp Kendilerinde Olmayan Vasıflarla Övülmekten Hoşlananlar 452
TEFEKKÜRÜN ÖNEMİ 455
Âl-i İmrân 190. Âyetin Tefsiri 455
Resûlullah'ın Derin Tefekkürü ve İbâdeti 455
Bakara Sûresi'ndeki Benzer Âyetle Mukayese 456
KULLUĞUN KEMÂLİ 458
Âl-i İmrân 191-192. Âyetlerin Tefsiri 458
Zikrin Çeşitleri 458
Yatan Hastanın Namazı 459
Allah'ın Zatını Değil Mahlukatını Düşünebiliriz 460
Tevhidin Âfakî ve Enfüsî (Objektif ve Subjektif) Delilleri 461
İbadetin En Mükemmeli Tefekkürle Yapılanıdır 462
İmanda Tahkîkin Önemi, Taklidin Geçersizliği 462
O Sâlih Kulların Duaları 463
Allahu Teâlâ'nın Fiillerinin Hikmeti Olması Şart mıdır? 463
Mu'tezile'nin İddiası 464
Ehl-i Sünnetin Mu'tezile'ye Cevabı 465
Her Varlıkta Özel Bir Kuvvet Bulunup Bulunmadığı 466
Sübhaneke Lâfzının Manası 467
Buradaki Duaların İzahı 467
Büyük Günah Hakkında Mu'tezile'nin İddiası 468
Büyük Günah İşleyen Hakkında Mürcie'nin İddiası 470
Fâsıkların Cehennemde Daimî Kalacaklarına Dair Mu'tezile İddiası 471
Âhirette Şefâat Meselesi Hakkında Mu'tezile'ye Cevap 472
Mü'minlerin Üçüncü Duaları 473
Âl-i İmrân 193. Âyetin Tefsiri 473
İmâna Çağıran Münadî 473

Mü'minlerin Dördüncü Duaları 476
Ebrar (İyilerle) Beraber Vefat Etmenin Manası 477
Allah Dilerse Tevbe Etmeyen Kulu da Affeder 477
Hz. Peygamber'in Günahkârlar Hakkında Şefâati 478
Mü'minlerin Beşinci Duaları 478
Âl-i İmrân 194. Âyetin Tefsiri 478
Kesin Olan Şeyi Duâ ile İstemenin Manası 479
Uhrevî Mükâfat İstihkakla Değil Allah'ın Va'diyle Olur 479
Ahirette Rüsvaylık 480
DUALARIN KABUL EDİLDİĞİ MÜJDESİ 481
Âl-i İmrân 195. Âyetin Tefsiri 481
İcâbete Vesileler 482
Üstünlük Erkeklik veya Kadınlık ile Değil, İyi İşle Olur 483
Hicret Edip Allah Yolunda Çile Çekenlerin Mükâfatı 484
Âl-i İmrân 196-197. Âyetlerin Tefsiri 486
Kâfirlerin Refah İçinde Yaşaması Sizi Üzmesin 486
Âl-i İmrân 198. Âyetin Tefsiri 489
Müttakilere Mahsus Ziyafet 489
EHL-İ KİTAPTAN OLUP İMÂN EDENLER 490
Âl-i İmrân 199-200. Âyetlerin Tefsiri 490
Sabır ve Müsabere 491
Murabete Ne Demektir? 492

NİSÂ SÛRESİ

NİSÂ SÛRESİ'NİN HEDEFİ HAKKINDA 497
Nisâ 1. Âyetin Tefsiri 497
Takva (Allah'ı Sayma) ile İnsanların Bir Babadan Yaratılmalarının İlgisi 499
Akrabalığın Önemi 501
HZ. ÂDEM'İN EŞİNİN YARATILMASI 502
Nisâ 1. Âyetin Tefsiri 502
Hz. Adem (a.s)'in Yaratılması 503
Yoktan Yaratma Meselesi 504
Nisâ 1. Âyetin Tefsiri 504
İnsanların Bir Ana-Babadan Çoğalmaları 505
Kur'ân'ın Kullanmasına Bakmayıp Şiir Şevahidi Arayan Nahivcilerin Tenkidi 508
Allah ve Rab Vasıflarının Delâleti Hakkında Güzel Bir İzah 509
Rahim (Akrabalık) Kelimesinin Manası 510
Sıla-i Rahm'in Önemi 511
Kölelerin Hürriyete Kavuşma Sebebi Olarak Akrabalık 512

BU SÛREDE FARZ KILINAN BAZI MÜKELLEFİYETLER....513
Nisâ 2. Âyetin Tefsiri....513
Birinci Hüküm: YETİMİN HAKKINI GÖZETMEK....513
Yetim Kelimesinin Cem'i Hakkında....515
Yetimin Malı Kaç Yaşında Verilir?....515
Yetim Malı Hakkındaki Âyetin Nüzul Sebebi....516
"Kötüyü İyiye Değişmeyin" Buyruğu Ne Demektir?....518
Hûb Kelimesinin İzahı....519
Nisâ 3. Âyetin Tefsiri....520
Kıst, İksat Kelimelerinin İzahı....520
Âyetin Nüzul Sebebi....521
Nisâ 3. Âyetin Tefsiri....523
Evlenmenin Hükmü: Farz Veya Mendub Olup Olmadığı....523
"مَثْنَىٰ وَثُلَٰثَ" Sayı Sıfatlarının Gayr-ı Munsarif Olması....524
Evlenmede Kölelerin Durumu....525
Sayısı Mahdut Miktarda Kadınla Evlenmeyi Mubah İddia Edenler....526
Mezkur İddianın Reddedilmesi....528
Adalet Yapılamazsa Erkek Bir Tek Kadınla Evlenir....529
Şafiî'ye Göre Nâfile İbadetle Meşguliyet Evlenmekten Efdaldir....530
İkinci Hüküm: KADINLARA MİHİRLERİNİ VERİNİZ....535
Nisâ 4. Âyetin Tefsiri....535
Nihle'nin Manası....536
Halvet-i Sahîha Mehri Vacip Kılar mı?....538
Kadın Mehrinden Vazgeçip Kocasına Bağışlayabilir....538
Henîen Merîen Tabirinin İzahı....540
Nisa 4 Âyetinin İhtiva Ettiği Fıkhî Ahkâm....541
Mihrini Hibe Eden Kadın Hibesinden Rücû Edebilir....541
Üçüncü Hüküm: SEFÎHLERE MALLARINDA TASARRUF YETKİSİ VERMEYİN....542
Nisâ 5. Âyetin Tefsiri....542
Sefîhlerden Maksat Kimlerdir?....544
Malın Ehemmiyeti Neden İleri Gelir?....545
İsraf Edenin Hacrolunup Olunmayacağı....546
Kavl-i Ma'ruf Ne Demektir?....547
Nisâ 6. Âyetin Tefsiri....548
Yetimlere Mallarının Teslim Edileceği Çağ....548
Mükellefiyet Büluğla Başlar....550
Büluğun Alâmetleri....550
Rüşd (Aklın Ermesi) Ne Demektir?....550
Fakir Olan Vasî, Yetim Malından Makul Bir Tarzda Faydalanabilir....553
Yetime Malı Teslim Edilirken Şahit Tutun....556

Vasî - Yetim Münasebetlerinde İmamların Anlayışları 557
Vasî, Yetime Malını Teslim Ettiğinde Şahit Çağırır 558
Esmâ-i Hüsna'dan el-Hasîb'in Manası 559
Dördüncü Hüküm: MİRAS PAYLARI 560
Nisâ 7. Âyetin Tefsiri 560
Miras Hakkındaki Âyetlerin Nüzûl Sebebi 560
Miras Ahkâmına Alıştırmada Tedric 561
Zevi'l-Erham Kısmından Olan Akrabanın Mirastaki Durumu 561
Zevi'l-Erham 561
Farz ve Vacip Tabirlerinin Manası 563
Nisâ 8. Âyetin Tefsiri 564
Taksim Sırasında Orada Bulunan Akrabalara da Bir şeyler Verin 564
Akrabaya Bir Şeyler Vermenin Vacip Olduğunu Söyleyenler 564
Akrabaya Bir Şeyler Vermenin Mendup Olduğunu Söyleyenler 565
Bu Taksimattan Maksat Vasiyettir 566
Nisâ 9. Âyetin Tefsiri 567
Peşlerinden Zayıf ve Güçsüz Zürriyet Bırakacak Olanlar 567
Nisâ 10. Âyetin Tefsiri 570
Yetim Malı Yemek, Ateş Yemek Gibidir 570
Âyetteki Te'kîd Üslûbu 572
VARİSLERİN MİRAS PAYLARI 575
Nisâ 11. Âyetin Tefsiri 575
Cahiliyye Döneminde Miras 576
İslâm'da Veraset Sebepleri 577
Çocukların Miras Payları 578
Erkek ve Kız Evladın Beraber Bulunma Hali 579
Yalnız Kız Evlâtların Bulunması Durumu 579
Varislerin Yalnız Erkek Evlâtlar Olması Durumu 582
Mirasta Kadının Hissesinin Daha Az Olmasının Hikmeti 583
Mutabakat 584
İltizâmi Delâlet 584
Veled (Çocuk) Kelimesinin Manası 585
Mirasa Mani Haller 586
Mirasta Din Ayrılığı 587
Mirasta Mürtet Olanın Durumu 588
Peygamber Miras Bırakmış mıdır? 589
Varisler Arasında Kadınların İkiden Fazla Olmaları 590
Mirasta Ana-Babanın Her Birinin Hissesi Altıda Birdir 591
Yalnız Ana-Babanın Varis Olması Hâli 593
Varislerin Anne ile Kardeşler Olması 596

Cem'in En Az Miktarı "İki" Adedi midir?.....597
Mirasın Taksimi Vasiyet ile Borçlar Verildikten Sonradır..... 598
Âyette Vasiyetin Borçtan Önce Zikredilmesinin Hikmeti..... 599
Babalarınızla Oğullarınızdan Hangisinin Size Yakın Olduğunu Bilemezsiniz.....601
VARİSLERİN SIRALANMASINDAKİ HİKMET..... 603
Nisâ 12. Âyetin Tefsiri 603
Ölümden Sonra Karı-Kocalık Münasebeti Hakkında 605
Nisâ 12. Âyetin Tefsiri 606
Mirasta Kelâlenin Manası Hakkında Görüşler..... 606
Hz. Ebu Bekir'in Görüşünün Delilleri..... 607
Vasiyetin Hükmü 612
Hacc ve Zekât Borcu Olarak Ölenin Terikesinden Bu Borçlar Ayrılır.....613
Vasiyette Zarara Yol Açma Şekilleri 614
Vasiyette Varislere Zarar Vermek Günahtır 615
Nisâ 13-14. Âyetlerin Tefsiri 617
Allah'ın Hudutları Ne Demektir?.....617
FUHUŞ YAPAN KADINLARIN CEZASI 621
Nisâ 15. Âyetin Tefsiri 621
Fahişe (Hayasızlık) Hakkında 622
Zina İşleyenlerin Cezası.....623
Zina Cezası Hakkında Ebu Müslim'in İzahı 623
Diğer Âlimlerin Ebu Müslim'in İddiasını Tenkitleri.....625
Cumhura Göre Bu Âyetin Hükmü Mensûhtur.....625
Nisâ 16. Âyetin Tefsiri 629
Bu Âyetin Zina Hakkında Olduğunu Söyleyenler 630
Zina Edene Eziyet Etmenin Nasıl Olacağı 631
Nisâ 17. Âyetin Tefsiri.....632
Tevbe Hakkındaki Bu Âyetin Daha Öncesi ile Münasebeti.....632
Allahu Teâlâ Hakkında Vacip Olan Şey Yoktur.....633
Bilmeyerek Günah İşleyenlerin Tevbesi Makbuldür 635
Bilmeyerek Yapılan Günah, Sorumluluğa Yol Açar mı?.....635
Bilerek Günah İşleyenleri Tevbesi Makbul Olmaz mı? 635
Tevbenin Kabûlünün İlk Şartı Cehâlet.....635
Tevbenin Kabulünün İkinci Şartı: Çabucak Dönüş Yapma.....637
Nisâ 18. Âyetin Tefsiri 639
Ölüm Gelip Çatınca Yapılan Tevbe Makbul Değildir.....639
Ölümün Yaklaşması Tevbenin Kabûlünü Önlemez..... 640
Tevbesi Kabul veya Reddedildiği Bildirilmeyen Kısım 642
Vaîdiyye Fırkasının İddiası ve Onlara Verilen Cevap..... 643
KADINLARA ZORLA MİRASÇI OLMAYINIZ 645

Nisâ 19. Âyetin Tefsiri 645
Mezkûr Hükme Dair Âyetin Nüzûl Sebebi 645
Kadınlarla İlgili Hükümlerin Üçüncü Nev'i 649
Hoşlanmadığınız Bir Evlilikte Allah Çok Hayır Yaratabilir 649
Nisâ 20-21. Âyetlerin Tefsiri 650
Kadınlarla İlgili Hükümlerin Dördüncü Nev'i 650
Âyetin Nüzul Sebebi 650
Halvet-i Sahiha Mihr Vermeyi Gerektirir 652
Kötü Muamele Eden Koca, Ayrılırken Karısının Mihrini Eksiltemez 652
Mihrden Bir Şey Almanın "Bühtan" Diye Tavsil Edilmesinin Sebebi 653
Koca, Verdiği Mihri Kısmen de Olsa Geri Alamaz 654
İfdâ Tabirinin izahı 655